

PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
OF V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS,
at the 'Vavilla' Press, Madras.—1953.

శ్రీ ర మ్మ.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన విమర్శనము

క తా ప్ర పూ ర్ణ

శ్రీ వజ్రుల చినసీతారామస్వామిశాస్త్రిగారిచే

వి ర చి త ము.

మ. ధనమే పాపనమంచు నెంచ కధిక ద్రవ్యంబు పెచ్చించి జీ
వనము గూర్చుచు సత్కవీంద్రులకు గీర్వాణాంధ్రసద్వాఙ్మయం
బును దాఁ జెంచుచు దాని శుభీరముగా ముద్రించు వావిళ్లవం
శ్యు నధీశాగము వేంకటేశ్వరుని బ్రోచుం గాక శ్రీకుం డిలవ్.

వెన్న పు రి:

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్ హరిచే

ప్ర క ణి త ము.

1953

All Rights Reserved.

ఉ పా ధ్వా త ము

శ్లేషానుప్రాసచక్రవర్తియు సాహిత్యరసపోషణుడును నగురామ రాజభూషణుని యీద్యోర్ధిప్రబంధరాజమునకు విమర్శనము వ్రాఁముమని నన్ను సంతానపురస్కరముగఁ జేరించిన శ్రీవావిళ్ల వేంకటేశ్వరశాస్త్రిలవారి యెడల నెంతయుఁ గృతజ్ఞుఁడ నయియున్నాఁడను.

గ్రంథవిస్తరభీతిచే నిందుఁ గొన్ని ముఖ్యవిషయములుమాత్రమే విమర్శింపఁబడిన వని గ్రహింపఁ జదువరులను బ్రార్థించుచున్నాను.

గుణగ్రహణపారీణు లగుపండితు లిందలి గుణలేశములన గ్రహించి నన్నుఁ గృతాధునిజేయఁ బ్రార్థించుచున్నాను.

విజయనగరము. } ఇట్లు,
14-1-1918. } వజ్రుల చినసీతాంబుస్వామిశాస్త్రి.

సుందరీవృత్తము.

సుధియా పరిపూర్ణమానసా, కలయేఽహం జగతః ప్రియంకరా;
పితరా మమ వేంకటాంబికా, ముఖలింగేశ్వరజంపతి హృది.

ఉపజాతివృత్తము.

పితామహభ్రాతృకులం స్వవిద్యా, గురుం చ చింతామణిసత్సమాఖ్యం
క్రితత్సగోత్రోద్ధరణప్రకృతిం, నమోమినారాయణసత్సంపదైః.

చ. “చను దుస్పృహకళంకపంకము హరిశ్చంద్ర ప్రళంసం దొలం
గు నలక్ష్మణుఁ గలిప్రపీడనముఁ దలఁచోఁజీశయుక్తాకకే
ర్తన మత్యంతఫలప్రదం బగుట చిత్రంబే భవత్సూయా
నన సేతాదృశ కావ్యరాజరచనోత్సాహంబు గల్గెన్ మదిన్.” (హ.న.అవ. 18.)

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానవిమర్శన

విషయసూచిక

విషయము.

పుట.

1-వ ప్రకరణము

బట్టమూర్తియే రామరాజభూషణుడు	...	...	3
బట్టమూర్తి జీవితము	...	...	15

2-వ ప్రకరణము

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన నామ విమర్శనము	...	...	26
హరిశ్చంద్రనలకథల జోడింపులోని సారము	...	...	27
పైకథలకు మూలగ్రంథము లెవ్వి?	...	...	40
'కుదురుమెలుంగు' అనుపద్యము రామరాజభూషణ విరచితము	...	...	45

3-వ ప్రకరణము

యశ్రకథస్వరూపమును, మూలకథమార్పులకు బీజములును	...	...	51
శక్త్యశ్రోత లెవ్వరు?	...	...	53
వికరేయ బ్రాహ్మణ హరిశ్చంద్రకథ	...	...	54
హరిశ్చంద్రుని రాజనూయ మాతనికీ గళంకాపాదక మనుచున్నారు.	...	...	56
బష్టిరపోతరాజకృతాంధ్రీకరణములోని ప్రమాదము	...	...	62
హరిశ్చంద్రనుకుడు లోహితుడా?	...	...	„
హరిశ్చంద్రుని భార్య చంద్రమతియగునా	...	...	65
రెండుకథలయందును గలమార్పులు	...	...	67
రాఘవపాండవీయకథలలోని మార్పులు	...	...	76

4-వ ప్రకరణము

ఛందోయతి ప్రాసశ్లేషాదిఫలములె యాంధ్రభాషకు నియామకములు	...	...	78-91
ప్రాచీనలీఖనపద్ధతి	...	...	81
సంస్కృతల సవరణములు	...	...	82
శ్లేషకావ్యోపయోగము	...	...	87
హ, న. 1 ఆ. 52 చేయుచున్న నియమములు	...	...	91
తక్కినగ్రంథములచే నియమితము లగువిశేషములు	...	...	„
గ స డ డ వాచేశము - ప్రయోగములు	...	...	92
యడాగమసంధి	...	...	94
పద్యోక్తారాకారసంధులు	...	...	95-98
.. ర = భార్య	...	...	99
జ్జనము = దేవుడు	...	...	101

విషయము.	పుట.
భాలము = ఫాలము	108
బాహురూడా, బాహురూడా	„
త్రికపూర్వకసంయుక్తాక్షరద్విత్వము “అప్ప్రమద”	104
పరసవర్ణకాస్త్రము	107
‘వేగ’ ద్రుతప్రకృతికమా ?	111
అలరుబోడి	112
శేషద్వయమైత్రి	„
ఖండాఖండమైత్రి, ద్రుతముమీడిద్రుతము	118
సంపుధాతువు	„
అడ, ఏడ, త్రాడము	114
పత్వకాస్త్రము	115
‘చాల’ కళయు, విశేషమును	117

5-వ ప్రకరణము

శ్లేషకౌప్యములు, శ్లేషభేదములు	118
భూషణుడు శ్లేషకౌప్య మేలచేసెను ?	119
రాఘనపాండవీయము దీనికన్న ముందుబుట్టినది	124
శ్లేషకౌప్య మగు సీగ్రంథమును ధ్వనికౌప్యమే	128
“అలరు” అను (హ. స. 1 అ. 58) వానిలోని ధ్వనులు	129
అష్టాదశవర్ణనోదాహృతి ద్వ్యర్థిపద్యములు	180-186
హంసయాశ్చరిని జిత్రించుటలోని నేర్పు	182
ఉభయార్థసమపద్యములలోని వర్ణనములు	187
రానురాజభూషణుని కవితాస్వభావము	148
శబ్దాలంకారపరత్వము	„
శ్లేషతోజోడించి యర్థాలంకారములను జిత్రించుట	148-158
‘క్రివై డేహసుతన్’ అనుదానిలోని (హ. స. 1 అ. 1) యలంకారములును, ధ్వనులును	152
వైషధానుస్మృతి	158
పంచనశీవర్ణనలోని చాతురి	156
సంగీతాభిరుచి	162
స్వగ్రంథములలోని పూర్వపూర్వకల్పనముల సుత్తతోత్తరగ్రంథములలో సవరించుట	168
ఇతరుల వర్ణనములను జమత్కరించుట	164

పీఠిక

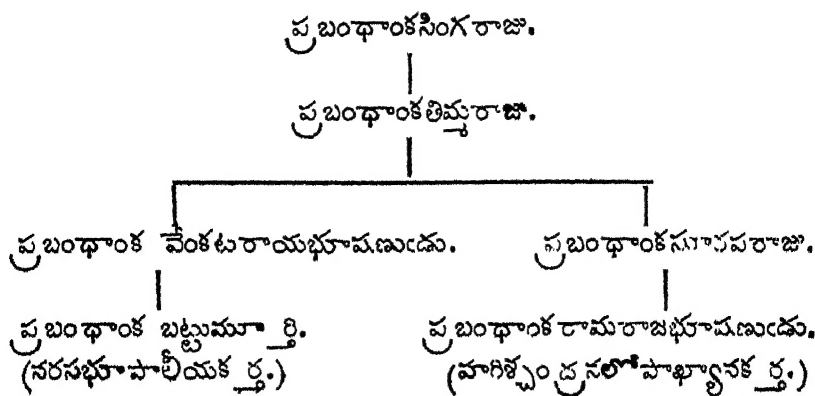
— ప్రభుత్వ ప్రకరణము. —

బట్టుమూర్తియే రామరాజభూషణుడు.

బట్టుమూర్తి రామరాజభూషణు లొక్కరే యనునాయభిప్రాయమును నేను రచించిన వసుచరిత్రవిమర్శనమున 3, 8 భాగములందు విపులముగాఁ జర్చించి చూపియున్నాను. కావున మరల దాని సంతసునిచట వ్రాయ నేల? అని తలఁచి యిందుఁ దత్సారమునుమాత్రము పొందుపఱచెదను.

సీ. “శతశేఖరీపద్యసంధానధారేయ, ఘటికాశతగ్రంథకరణధుర్య
నాకుప్రబంధబంధాభిజ్ఞా నోష్ఠ్యని, రోష్ఠ్యజ్ఞా నచలజహ్వాక్షినిపుణఁ
దత్తమభాషావితానజ్ఞా బహుపద్య, సాధితవ్యస్తాక్షరీధురీణు
నేకసంధోచితశ్లోకభాషాకృత్య, చతురురోష్ఠ్యనిరోష్ఠ్యసంకరజ్ఞా
తే. నమితయమకాకుప్రబంధాంకసింగ, రాజగుతతిష్ఠరాజపుత్రప్రసిద్ధ
సరసవేంకటరాయభూషణుపుత్ర, నను బుధవిధేయు శుభమూర్తి నామధేయు.”
(నరస. ఆ. 1. 18.)

సీ. “వనధిలంఘనకృపా వర్ధితోభయకవి...మనఘభక్తి. (హ. న. అవతారిక. 58)
పై పద్యములనుబట్టి నరసభూషాలీయ హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానకృత్రికర్తలు పినతండ్రి పెదతండ్రి కొడుకులని సామాన్యముగా గోచరించును.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానకర్త తాను వసుచరిత్రమును జెప్పినట్లు చెప్పికొనియున్నందున వసుచరిత్రము రామరాజభూషణవిరచిత మనుటలో సందేహములేదు.

పయి నుదాహరించిన నరసభూపాలీయ హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములలోని పద్యముల కనుకూలముగా నరసభూపాలీయాశ్వాసాంత గద్యము లొకవిధముగాను, వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానాశ్వాసాంతగద్యము లొకవిధముగాను వెలయుచున్నవి.

“శ్రీహనుమత్ప్రసాద లబ్ధకవితాసారసారస్వతాలంకారనిగంతుశ ప్రతిభాబంధుర ప్రబంధపతనరచనాధురంధర ప్రబంధాంక వేంకటరాయ భూషణ సుపుత్ర, తిమ్మరాజపాత్ర, సకలభాషావిశేష నిరుపమానవాఢాన శారదామూర్తి మూర్తిప్రణీతంబు.....”

(నరసభూపాలీయాశ్వాసాంత గద్య)

“శ్రీరామచంద్రచరణారవిందవండనపననందన ప్రసాదసమాసాదిత సంస్కృతాంధ్రభాషాసామ్రాజ్యసర్వంకషచతుర్విధకవితానిర్వాహక సాహిత్యరసపోషణ రామరాజభూషణ ప్రణీతంబు”

(వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానముల గద్య)

పయిరితీ నాశ్వాసాంతగద్యములును, గవివామపితృనామములును, బట్టుమూర్తి రామరాజభూషణులు చెప్పికొనిన ప్రజ్ఞలును విభిన్నములుగ నుండుటచేత వీరిద్దఱుకవులు నొక్కరే యనుట సరికాదని కొందఱి యాశయము:—

“ఉభయుల కవితత్వపుజాడలు నేకజాతిగ నుండుటచేతను (వసు. విమ. 54, 65 పు.) నరసభూపాలీయములోని పెక్కుపద్యముల కల్పనములు వసుచరిత్రమున జమత్కరింపఁబడి యుండుటచేతను, (వసు. విమ. 66-70 పు.) నరసభూపాలీయములోని పద్యములే రెండు వసుచరిత్రమునందును నుపయోగించుకొనఁబడుటచేతను (వసు. విమ. 55-71 పు.) నరసభూపాలీయ వసుచరిత్రములలోని గ్రంథాంభసంస్కృత మొక్కటి గనే యుండుటచేతను (వసు. విమ. 66, 67, 68 పు.) సుభయకవులును హనుమత్ప్రసాదలబ్ధకవితావైభవులే యగుటచేతను, గవిత్వగ్రంథత్రయమునందును గవియొక్క సంగీతకళారహస్యనిధిత్యమును వెల్లడించు

సంగీతకాస్త్రవిషయకవర్ణనములు వెలయుచుండుటచేతను (చూ. పు. 278) నుభయులు చెప్పిన ప్రజ్ఞలయందును వైధర్మ్య మగపడకుండుటచేతను, వీరిద్దఱు నొక్కరే యనుపండితవ్యవహార మనుశ్రుతముగాఁ బ్రసిద్ధమై యుండుటచేతను, గొన్ని లక్షణగ్రంథములందు వసుచరిత్రములోని పద్యముల నుదాహరించునపు డవి బట్టుమూర్తికవికృతము లని యందు వ్రాయఁబడియుండుటచేతను, (పసు. విమ. 56, 57 పు.) సోమనాథకవి కృతమగు వసుచరిత్ర టీకయొక్క యారంభమున వసుచరిత్ర బట్టుమూర్తి విరచితమని వ్రాయఁబడియుండుటచేతను, (పసు. విమ. 56, 57; 75-76 పు.) గ్రంథత్రయమునందలి కవితారీతి యేకరీతినే యుండుటచేతను, (చూ. 244 పు.) వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములకుఁ గర్తయొక్కఁడే యని కొండఱి యభిప్రాయము.

ఈయభేదవాదులకుఁ దమవాదము నిల్పుటకై కవినామపితృనామ భేదములకుఁ గారణమును జూపవలసినయావశ్యకత యున్నందున వారిలో నొకరగు మ-రా-రా-శ్రీ, రాయబహద్దరు కం. వీరేశలింగంపంతులవారు బట్టుమూర్తి వేంకటరాయభూషణునకు దత్తపుష్ట్రుఁ డనియు, సూరప రాజున కొరసుఁ డనియు, బట్టుమూర్తి యనునదియే కవినామ మనియు, 'రామరాజభూషణ' అనునది "రామరాజుభ కలంకారమునఁగివాడు" అనునర్థము గలవిశేషణమనియు, నిట్లు నామభేదములకు సమాధాన మునుజెప్పిరి. మఱియు వైకృతవాదము బలపడునట్లుగ హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానమున "రామవిభుగ త్త శుభచిహ్న విభవయతుఁడ" అను దానినిబట్టి యాతనికి రామరాజున త్తబిరుదము 'శుభ' అనునదియే. యనియు, నదియే నరసభూపాలీయమున 'శుభమూర్తి నామధేయ' అనుదానిచే నుద్గడింపఁబడె ననియు నొకకల్పనమును జేసిరి. ఇక్కల్పననలననే 'రామ రాజభూషణ' అనునది బిరుదనామము కాదనియు నది విశేషణ మాత్రమే యనియుఁ జెప్పవలసినచిక్కు వీరికి సుభవిం చెను. మఱియు వీరిట్లు వాదించుటలో "వసుచరిత్రాదికాన్యప్రీత బహుశ్చప..." అను మొదలగు హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానవాక్యమునుబట్టి వసుచరిత్రము ప్రథమమనియు, నరసభూపాలీయము ద్వితీయగ్రంథమనియు సంగీత రించిరి. (చూ. పసు. విమ. 56 పు.) ఇట్టి యంగీకారమే వీరి ధైర్యవాద మునకు బాధకమయ్యెను.

‘శుభ’ బిరుదమువల్ల వచ్చునునత యేమియు నగపడకుండుటచే నట్టిదాని నొకరాజు పండితున కిచ్చుటగాని పండితుఁ డద్దానిని సంపాదించియుండుటగాని యసంగత మనియు, “రామరాజభూషణ” అనునది నామముగాక విశేషణమే యైయున్నయెడల ననుచరిత్ర హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానములలో విశేష్యభూత మగునతనపేరిని గవి చెప్పికొనకుండుట యసంభవ మనఁదగియుండిననియు, బ్రథమత్వతీయగ్రంథములగు ననుచరిత్ర హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములగు దొకరిలిగాను వాని నడుమఁబుట్టిన ద్వితీయగ్రంథ మగునాసభూపాలీయమున కేఱొకరిలిగాను గవి స్వనామపితృనామములగు జెప్పకొనుటగాని యట్లే యాశ్వాసాంత గద్యములను విభిన్నరీతిని వ్రాసెనుగాని యసంగతమనియు, ననుచరిత్రమువంటి ప్రౌఢగ్రంథమును రచించినవెనుక నక్కని యంతనన్న నప్రౌఢ మనఁదగు నాసభూపాలీయమును రచించియుండుట యసంభవమనియు, శ్రీవీరేశలింగముపంతులవారు కల్పించినదత్తత నిరాధారమనియు, దత్తత సుస్పృహఁతులుకై వీ రుదాహరించిన—

తే. గీ. తారవించిన వనుచరిత్రమునఁ గన్న

తండ్రి మారన వెలయించి తలఁపఁ డయ్యె

నన్ను మనశారదామూర్తి నాథలంటె

దత్తఁ డగువానిఁ జేపట్టఁదరమె నాకు”

అను పద్యమునందుఁ బేర్కొనఁబడినట్లు ననుచరిత్రమున మూలము గలిచెప్పికొనియుండనందున నీ వేగవేగ రామభూషణునిమొట్టమొదటి మిథ్యయనియు, నప్పద్యముపైత మక్కావణముననే నిరాధారముగఁ గల్పింపఁబడినదే యని చెప్పవగుననియు, పాదాశ్రీ, పూండ్ల రామకృష్ణయ్య పంతులవారు తాము రచించిన హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానపీఠికయందు శ్రీవీరేశలింగముపంతులవారివాదమును ఖండించికొన్నారు. (చూ. పా. విమ. 73, 74, 75, పు.)

ఈగ్రంథములలో ననుచరిత్ర ముత్కృష్టమైనదగుటచే “వసుచరిత్రాధికావ్య” యని యిట్లు హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునఁ గలియుగ్గడించెను. అంతమాత్రమున నది ప్రథమగ్రంథ మనువలయునా? “నైషధాదిమహాకావ్యములు పెక్కు చెప్పినాఁడవు” అను కాశీఖండపు వాక్యమునుబట్టి నైషధకావ్యమే శ్రీనాథునిగ్రంథములలో మొదటి

దనుటసరియూ? వసుచరిత్రమును సుసభూపాలీయమునకు మున్నే రచించి యున్నయెడల నానాటికే యిట్టి వసుచరిత్రమును గృతినంది తన కగ్రహారాది మహాసత్కారములను జేసియున్న తిరుమలదేవరాయలను, నరసభూపాలీయమున వర్ణింపవలసి వచ్చినపుడు వసుచరిత్రమునందువలెనే యాకాలమునఁ గిరిటధారి కుచితమగు 'దేవరాయ' అను బిరుదముతోఁ జేర్చి 'తిరుమలదేవరాయ' అని పేర్కొనక 'ఎఱియి' అని పేర్కొని యుండునా? మఱియు నాతఁడు తన్ను సత్కరించిన సత్కారవిషయమును స్మరింపకుండునా? కావున నరసభూపాలీయము ద్వితీయగ్రంథ మనుట కల్ల. వేరేమి? వసుచరిత్రమునందలి—

సీ. " ... ..

జీర్ణకర్ణాటలక్ష్మీపునస్సృష్టి నె,వ్వాని లోకేశ్వరత్వముపొసంగు? జటులకార్యరమగ్నసర్వవర్ణోద్ధార, పటిమ నెవ్వనిరాజభావ మెసఁగు?

గీ. ... .. తిరుమలరాయకౌఠి." (వసు. 1-13)

క. "ధీరవివిధారిగిరిపవి,ధారికిఁ గర్ణాటకాంధ్రధరజీపునరు
ద్ధారికిఁ దిరుమలదేవమ,హారాయగ్రణికి వితరణామరమణికికా." (వసు.1-90)

క. "ఆరామకౌరిపిమ్మట, ధీరామరకాభి వీరతిరుమలరాయం
దు ... .." (వసు. 1-55)

తే. " ... .. బౌర వీరప్రతాప రాజాధిరాజ
రాజజేంద్ర! తిరుమలరాయచంద్ర! సాంద్రపట్టాభిషేకాంబుసముదయమున." (వసు. 1-62)

పయిపద్యములచేఁ జరిత్రకారులు వ్రాసియున్న (చూ. పసు. విమ. 129-134 పు.) 1505-వ సంవత్సరమున మహమ్మదీయులతో జరిగిన తల్లికోటయుద్ధమునందలి సంభవించిన యల్పియరామరాజు మృత్యుయొ, గర్ణాటరాజ్యజీర్ణతయొ, దదనంతరమందలి తిరుమలదేవరాయల పట్టాభిషేకమును, గర్ణాటరాజ్యపునరుద్ధరణమును, దురుష్కులబారిలోఁ బడి వర్ణసాంకర్యము నొందుచున్న స్వచ్ఛవర్ణములవారిని మరలఁ దిరుమలదేవరాయలు కాపాడుటయొ మున్న గుహిమయములు వసుచరిత్రకృతి ప్రధానమునకుఁ బూర్వభావు అని యంగీకరింపఁ తప్పదు. మఱియు నిట్లే—

చ. "తిరుమలరాయశేఖరవి ధీరసమాభటగాజి యాజిభీ
కరయన శేఖరప్రసీతభావబలంబులఁ జక్క నేయ ని

ధరః శైవః గోండః కొండలు మదద్విపచర కపాలమాలికా
పరికరభూషితంబు లయ బల్వడిఁ గాంచె గిరిశభావమున్.” (వసు. 1-59)

అను వసుచరిత్రపద్యముచే 1577-వ సంవత్సరమున ముస్తాఫా ఖానునితో జరిగిన పెనుగొండయుద్ధము సయితము (వసు. సి. మ. 136 పు.) సూచింపఁబడియుండుటం జేసి యదియు వసుచరిత్రకృతి ప్రచాసమునకుఁ బూర్వమే జరిగిన దని యెన్నవలసియున్నది.

ఇక వనసభూపాలీయమునం దన్ననో యట్టి విజయనగరాజ్య జిగ్గిత పర్లింపఁబడనేలేదు. తరుముల దేవరాయలు పట్టాభిషిక్తుఁ డయినట్లు వసుచరిత్రమునందునలే పర్లింపఁబడఁ దయ్యదు. మీఁదమిక్కిలీ తరుముల రాయలనుటకు మాటలుగా నాతఁ డెఱివ్వుపార్థివఁ డని పర్లింపఁబడెను. (నర. 1-82) అట్టి నామ మాతని పట్టాభిషేకపూర్వాస్థును వెల్లడింపఁ గలదు.

సీ. “ఖలు సలిద్రోహి సల్మయతిమ్మని హరించి, సకలకర్ణాటదేశంబు నిలిపి
నతుని వర్ధితునిఁ దత్సుతుని జట్టము కట్టి, కుతుపనమల్కన తోడినిలిపిఁ
బడిలుఁ డై రామారు ముడిగల్లు కప్పంబు, చేయఁ గాంచి సపాధు సీమనిలిపి
శరణన్నమల్కనిజామున కభయం బొసంగి తదీయరాజ్యంబు నిలిపి
తే. నవనియంతయు రామరాజ్యంబు చేసెఁ. దనగుణంబులు కవిశ్రుతములు గాఁగ
నలవియె వచింప సత్కావ్యములను వెలయ, భూమి నొకరాజమాత్రుఁడై రామ
[విభుఁడు.” (నరస. 1-80)

సలకము తిమ్మయమూలమునఁ గల్గిటరాజ్యము తుదకలఁతెలిలోఁ
బడిటకు సిద్ధమయియుండఁగా, సలియరామరాజు 1572-వ సంవత్సరమున
సలకము తిమ్మయను వధించి కృష్ణదేవరాయల సుసేనగల్గికుమారుఁ డగు
రంగక్షితిం ద్రుని పుత్రుఁడైన సదాశివదేవరాయలకుఁ బట్టాభిషేకముఁజేసి
కర్ణాటరాజ్యమును సిద్ధిపవృత్తాంతమును, మఱియు నాతఁడు తనయా
త్రితుఁడగు “నిబ్రహ్మకుతుబేషాను” 1580-వ సంవత్సరమున రాజ్యము
నందు నిల్వినచరిత్రయును, మఱియు 1580-వ సంవత్సరమున రాజ్యమునకు
వచ్చిన “అలీలదిలీషా”కుఁ గల్యాణపురము నిర్మించుటకయి “హుస్సేను”
“నిజాంషా”ను “బ్రహ్మకుతుబేషా”ను నోడించి “హుస్సేను” శరణు
దూఱఁగా వానిని గొప్పాడి పొనిరాజ్యమును వాని కొసంగినచరిత్రమును
(వయిచరిత్రమాలా నా నిచ్చించిన వసుచరిత్ర పద్యమునకు విభులుముగా

వ్రాయబడినవి 122—125 పు. ఫర్ గాటనెంపైరు. 180—200 పు.) బయి నరసభూపాలీయపద్యమున వర్ణింపబడుటచే దత్తత్రప్రదానము 1567-వ సంవత్సరమునకు బిచ్చుట జరిగినదని విశదముకాగలదు.

ససుచరిత్రమునం దన్ననో పై నుదాహరించిన 1567-వ సంవత్సరమునకు జరిగిన చరిత్రాంశములేకాక (వసు. విమ. 124—126 పు.) తదనంతరమున జరిగిన కర్ణాటరాజ్యజీవితము, నళియరామరాజమృతయు, దిరుమలదేవరాయల పట్టాభిషేకమును మున్నగునవి నైతము వర్ణింపబడినవి. నరసభూపాలీయమున నట్టి యనంతరవృత్తాంతములను గవి వర్ణించి యుండనందున నదియే స్పష్టమగ్రంథమనుట యుక్తము. మఱియు నరసభూపాలీయకాలమునకు రామరాజు జీవించియుండెననియు నూహింపనగును. అప్పటి కన్నయగు నళియరామరాజు మృతినందక జీవించి యుండుటచేతనే తిరుమలదేవరాయల యభిషేకాదికము వర్ణింపబడలేదని యూహింపనగును. సలకము తిమ్మయచలన గల్గినచిక్కులను మాపి యప్పటికి గర్ణాటరాజ్యమును నృద్ధిలోనికి దెచ్చినవాడు ‘అళియరామరాజే’ యని ‘ఖలు నతిద్రోహి సర్కయతిష్ఠన హరించి, సకలకర్ణాట దేశంబు నిలిపె.’ (నర. 1-80) అను రామరాజవర్ణనమే వ్యక్తపడుచు జాలును. (వసు. విమ. 131 పు) నై వానినిబట్టి యప్పటికి గర్ణాటరాజ్యస్థానకుడు రామరాజేకాని ‘ఎట్టతిమ్మ’ అనబడిన తిరుమలదేవరాయుడు కాడనుట స్పష్టము. మఱియు నప్పటికి సలకము తిమ్మయమూలమున గర్ణాటరాజ్యము తురకలచేతిలో బడకుండ నళియరామరాజు కాపాడుటమాత్రమే సంభవించె ససువిషయమును “కర్ణాటదేశంబు నిల్పె” అనునది స్ఫురింపజేయును; గాని యిది వసుచరిత్రములోని “జీవకర్ణాట” పదమువలె గర్ణాటరాజ్యజీవితము వ్యక్తపడుపజాలదుగదా! అళియరామరాజు బ్రదికయుండు కాలమున గర్ణాటరాజ్యమునకు జీవితయెట్లు? అళియ రామరాజుతోడనేకదా కర్ణాటసామ్రాజ్యలక్ష్మి యుద్దమించినది!

పయి నుదాహరించిన నిదర్శనములను బట్టియేకాక కవిత్వపురీతిని బట్టిచూచినను నరసభూపాలీయ మప్రాధదశయందును ససుచరిత్ర మంత కంటె ప్రాధదశయందును రచింపబడెనని స్ఫురింపజోడు. (వసు. విమ. 66.70 పు.) కావున నరసభూపాలీయము మొదటిగ్రంథ మనియు, వసు

చరిత్రము ద్వితీయగ్రంథ మనియుఁ జెప్పుట యుక్తము. అట్లు గ్రహించి సప్తమ ప్రథమగ్రంథ మగు నరసభూపాలీయమునందలి కవినామ పితృ నామములకును నాశ్వాసాంతగద్యమునకును, భిన్నముగా ద్వితీయ తృతీయగ్రంథము లగుననుచరిత్ర హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానములరీతులం డుట విరోధింపనేరదు. అవిషయమునే యాచార్యులు జూపుచున్నాఁడను.

తరువల దేవరాయల యాశ్రయమేకాక యాతని యన్నియగు నళియరామరాజు నాశ్రయమునకుఁ జేసెను. బట్టుమూర్తి యారాజులకు మేల్కల్లు ఁడగు నొబళివసరాజు నాశ్రయించి తన కావ్యాలంకారసంగ్రహమున కాతనిఁ గృతినాయకునిఁగాఁజేసి తనయులమున నళియరామరాజు నాశ్రయమును సంపాదించి యాతనియగు బొమ్మలయననృపాధారణ మగు 'రామరాజభూషణ' అను బిరుదుముం గొంచునగుట, నక్కారణముననే తదనంతరభావు లగుననుచరిత్ర హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానములలో నట్టి తనలోకోత్పన్నమగుదనామమునే 'వేంకటరామరాజు' హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానమున 'రామవిభవత్త' మనికవి చెప్పికొనిన విషయ మిదియైయున్నందు గ్రహించుట సమంజసముగానుండును.

బట్టుమూర్తిక 'రామరాజభూషణ' అనునది 'రామరాజు' అనునది బిరుదనామమైనట్లే, యాతని తండ్రియగు సూరసరాజునకును, 'వేంకటరామభూషణ' అనునది వేంకటరాయలచే నీయఁబడిన బిరుదనామమైయుండును. అకాలమున నట్టి 'భూషణ' బిరుదములుండుట యాచార్యమైయున్నట్లు 'పైడిమఱ్ఱి వేంకటపతి'కిఁ బూర్వంఁడగు, చంద్రాంగదచరిత్రమందు వర్ణింపఁబడిన (కవులచరిత్ర - ప్రథమముగ్రణము, భా. 3, పు. 23). కృష్ణ దేవరాయభూషణుడే వ్యక్తమయ్యుండలండు. ఈ వేంకటరాయ లచ్యుతదేవరాయలకుమాకుడై యుండునని యాహింప నగును. అతఁడు కొందఱుకొనుచున్నట్లు బాలుఁడై చనిపోలేడు. అతఁడు విద్యున్నిధియైయుండెను. (చూ. నను. విమ. 116 పు.) పై రీతిని నామభేదములకు సమాధానము సంగీకరించి వీరిష్టమును నొక్కరే యని గ్రహించుట యుచితము.

అట్లే న ద్వితీయ శృతీయగ్రంథములగుండు గవి తన ప్రథమ గ్రంథ మగునరసభూపాలీయమును, దనలోనికిఁ జేరగుమూర్తినామమును, దన తండ్రిబిరుద మగువేంకటరాయభూషణనామమును, వేంకట

కుండుటకుఁ గారణ మే మని శంకింపజనదు. ననుచరిత్రము వంటిమహా శ్రమభంధమును రచించి యందుఁ దనకవితయొక్క యప్రాధదశను సూచించు నగసభూపాలీయమును జెప్పికొనకుండుటగాని, చక్రవర్తిప్రతినిధి యగు రామరాజుమూలమున లభించిన యనన్యసాధారణ మగురామ రాజభూషణనామమును జెప్పి కొనుచున్నపుడు బట్టుకొలమును వెల్లడించుతోంటి నిజనామ పితృనామములను విశదపఱుపకుండుట గాని వింతకాదు. మఱియు, హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములోని “వనధిలంఘన.....” (ఆ 1-53) అను పద్యమునఁ దండ్రిపేరు చెప్పనపుడు, పితామహప్రపితామహనామములందువలెనే యందును బట్టువారి కుచిత మగురాజపదమునుజేర్చి “సూరపరాజు” అని యైనఁ జెప్పుటకుఁ బోటు చాలక “సూరపాత్మజుడ” అని చెప్పికొనియున్నాఁడు. అక్కా రాణమున సయితము తనయొక్కయుఁ దండ్రియొక్కయు నామాంతరముల నెల్లను నందఱ నిల్వఁజాలకపోయె ననియు నెన్నఁదగును. మఱియుఁ దాను రచించిన గ్రంథమునం దెల్ల దస్తావేజునందువలె, నురపునామము లతోఁ జేరుల నుదాహరింపక తీరదని కాని, తనపూర్వపూర్వగ్రంథముల నెల్లను త్రోవోత్తరగ్రంథములందుఁ జేర్కొనక తప్పదని కాని, నియమములేదు గదా! బహుగ్రంథకర్త లగుశ్రీనాథాదు లట్లు పేర్కొని గుండలేదనుట యెల్లరకును విదితమే. (చూ. 13 పు). ఇంతియగాక సుప్రసిద్ధుడై యుండిన రామరాజభూషణుడగు తనవిషయమునం దిట్టి వికల్పములు వచ్చునని తలఁచి యుండఁ దగ్గె. అట్లే తలఁచియున్నచో నొక్కరితినే గ్రంథత్రయమునందు నిజనామాదికమును జేర్కొని పూర్వగ్రంథములను రచించియుండునా? ఇంకను వానిని రిజిస్టరు చేయించునా?

భేదవాదులలో నొకరగు శ్రీపూండ్ల రామకృష్ణయ్యపంతులవారు నరసభూపాలీయకర్తకు శౌరదామూర్తి అనునది నిజనామమనియు, నట్లే వసుచరిత్రకర్తకు రామరాజభూషణుఁ డనునది బిరుదనామము కాదనియు, నదియే నిజనామ మనియు, నందలి రాజపదము బట్టుకొలము వారికిని, భూషణపదము ప్రబంధాంకమువారికిని గ్రమాంగముగవచ్చు బిరుదనామములనియు వ్రాసియున్నారు; కాని వేంకటాయభూషణ పదములో ‘రాయ’ శబ్దమున్నదిగాని ‘రాజ’ పదము లేదు; శౌరదా

హార్తినామమందును గవిప్రితామహాప్రసితామహాల పేరులయందును సూషణపదమును లేదు. వివాదస్థ వేంకటరాయభూషణనామమున నొక్క భూషణపద మున్నంతమాత్రమున వారివాదము బలపడనేరదు. కావున నప్పుడు కిరీటధారు లగురాజులకు నియతముగా నున్న 'రామ' పదమును బట్టి 'వేంకటరాయభూషణ' అను నది కృష్ణరాయభూషణ బిరుదము వలనే వేంకటరాయద రామగు బిరుదనామ మని చెప్పటయే యుక్తము. అలియరామరాజు కిరీటధారి కాక సదాశివదేవరాయలనే కిరీటధారిని జేసి తాను గడ్డెటురాజ్యధుంధురందై యుండుటచే నాతనికి 'రామదేవ రాయ' అను పేరు రాలేదు. (నను. విమ. 13; పు.) కావుననే యాతని మూలమున లభించిన రామరాజభూషణ బిరుదమునందును భూషణపద మున్నను, రాయపదము లేకయున్న దనియు, రామరాజపదములోని రాజపదమే నిల్చిన దనియు గ్రహింపవలెను.

పయి సుదాహరించిన రీతిని నామభేదములు శంకాస్పదములు కావట్లే యాశ్వాసాంతగద్యముల విభిన్నప్రవృత్తిగూ శంకాస్పదము కానేరదు. రామరాజభూషణుడు తనవిద్యావైభవమునకును మూలము హనుమంతుని ప్రసాదమని తలంచుచున్న పాఠ డగుటచే గ్రంథత్రయము నందును నాంజనేయుని బ్రశంసించియున్నాడు.

“జగత్ప్రణందనకాయగ్యకటాక్షలబ్ధకవితా” (నను. 1-16)

అను పనుదర్శిత పద్యభాగమునందును

“వనధంఘనకృపాన్ధితోభయకవితాకలారత్నరత్నాకరుండ” (నా.న.అవ.58)

అను పద్యభాగమునందును స్పష్టముగానే చెప్పికోనియుండెను. ప్రపద్య భాగముల యభిప్రాయమునే “ఇది శ్రీహనుమత్ప్రసాదలబ్ధకవితాసార సారస్వతాలంకార...” అను నపసరూపాలీనూతనాశ్వాసాంతగద్యము నైత ము విశేషపఱుచుచున్నది. “ఇది శ్రీరామచంద్ర చరణంబిందవందననవన నందన ప్రసాదసమాసాదితసంస్కృతాంధ్రభాషామూర్తాజ్య” అను ననుచరిత్ర హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములలోని గద్యములును బై యభిప్రాయమునే యంగ్రడించుచున్నవి. కాని వీనియందు “శ్రీరామచంద్రచరణారణిందవందన” అనునది యధికమైయున్నదినుమాట నిజమే. అట్లునను నరసభూపాలీనూతనంకాలమునఁ గవికి ముదిరిన రామభక్త్యతిశయ మున నయ్యది సంభవించెనని గ్రహించవలసియున్నది.

పయ్యారీటిని గవినామతత్పర్యమునుభవములును, నాశ్వాసాంతగద్య
 భేదములును, బట్టుమూర్తిగల సహజభూషణులమైక్యమును భేదింప
 జాల వని యెన్న నగును. అట్లే మొదటి భాగమున గవి చెప్పికొనిన 'శత
 లేఖనీ పద్యసంధానాదిప్రజ్ఞలు (నాసభూపాలీయమునఁ జెప్పికొనినవి)
 వసుచరిత్ర పారశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములలోఁ జెప్పికొనిన 'చతుర్విధ
 కవితానిర్వాహక' రూపప్రజ్ఞనెఱవే గణాంశము లగుచున్నవి గాన
 నదియు శంకాస్పదము కానోదగు. పేయేల? తిక్కన శ్రీనాథాదుల గ్రంథ
 ములందును నిట్టిభేదములు గొన్ని యగపడుచున్నవి. నిర్వచనోత్తర
 రామాయణమునందలి 'తిక్కన' భారతమునఁ 'తిక్కనసోమయాజి'మై
 యున్నాఁడు. నైషధమున శ్రీనాథుఁడు 'సకలవిద్యాసనాథశ్రీనాథభట్టయి
 యుండియు, హరవిలాసములో 'విశయవిధేయ శ్రీనాథనామధేయుఁడై
 యున్నాఁడు. ఈతనికే బ్రసిద్ధములైన యెన్న 'కవిరాజు' 'కవిసార్వభౌ
 ముఁడు' అను బిరుదము లుండిన గ్రంథములం బెందును గానరావు. కూచి
 మంచి తిమ్మకవి తన మొదటి గ్రంథమగు 'లేని సకలసంస్కృతాంధ్రకళా
 కాశలాభిరామ' అను బిరుదమును సరికజవమనోభిరామాదులలో వేసి
 కొనియున్నాఁడు.

ఇంత యేల? బట్టుమూర్తిగల సుచిత్రమును వ్రాసెనని లిఖిం
 చిన వసుచరిత్రవ్యాఖ్యాన యగునని మనాథకవిగాని, యితరలాక్షణికులు
 గాని, తిక్కన పండితలోకముగాని యాయాశ్వాసాంతగద్యములను,
 గవినామతత్పర్యామజోధకము లగుపద్యములను, గవులప్రభావములను
 పర్చించుపద్యములను జూచియుండలే దనికాని, యథముచేసికొనియుండ
 వేదనికాని చెప్పజాలము గదా! ఇట్టి భేదము లున్నపుడు నిజముగాఁ
 గవియుక్తుడై యున్నను సభిన్ను లగునభిప్రాయము పుట్టుట సహజము
 కాని వేఱొయుండునపుడు భిన్నులను సభిప్రాయము పుట్టుట సహజము
 కాదు. కాఁబట్టి ప్రసిద్ధుల డగు సమరాజభూషణుడే బట్టుమూర్తిరై
 యుండుటచేత స్థూలదృష్టిని గ్రంథములు చదువునపుడు సామాన్యము
 గాఁ గలుగవలసిన (కవులు) పిభిన్నులను సభిప్రాయ మడుగంటి నిజ మగు
 సభేదాభిప్రాయమే ప్రసిద్ధిలోనికి వచ్చిన దగుట తెన్నయై యున్నదిగదా!
 నిపుణముగాఁ బరికించిచేత గ్రంథములందలి కృత్యాదిస్తుతియే తదగ్రంథ
 కరైక్యమును వెల్లడింపజాలియున్నది. ఎట్లనఁగా: నరసరాజు రామ

రాజులయాశ్రయము దొరుకునప్పటి కీతనికి వేంకటేశ్వరుఁ డిష్టదైవతమై యుండెను. కావుననే యావేంకటేశ్వరరూపహరిని దద్భార్యయగు లక్ష్మీని నరసభూపాలీయకృత్యాదిని స్తుతించియున్నాఁడు. ఆ వేంకటేశ్వరుఁడే యట్టి రాజాశ్రయములను గల్పించి యట్టి గొప్ప యైశ్వర్యమును బ్రసాదించెనని కవి తలంచుచుండె నని “శాశ్వత శ్రీవేంకటేశ్వరానుగ్రహ, నిరుపాధికై శ్వర్యనిత్యయశుఁడ” (హ.న. 1-53) అను హరిశ్చంద్రనలో పాఖ్యానపద్యభాగము సూచించుచున్నది. పయి నుదాహరించిన సందర్భము నరసభూపాలీయ వసుచరిత్ర వారిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానముల యేక కర్తవ్యమునకుఁ గొంత నిదర్శనము కాఁగలదు. ఇంతియకాక కవియే తనచేత నరసభూపాలీయకృత్యాదిని వర్ణితు లగుశ్రీరాముఁడను సీతయు నభిన్నులని వర్ణించి తన్మూలమున గ్రంథకర్తైక్యమును సూచించియున్నాఁడు.

“కా. శ్రీలీలావతిఁ దా నురోమణిసభాసింహాసనతొస్తుభా
వేలాభాప్రతిబింబితాంఘ్రి యయినకా వేటొక్కతం దాల్చినాఁ
డౌ లే యంచు దలంచునో యని యమందానందుఁ డై లక్ష్మీ నే
వేళం గాఁగిటఁ జేర్చు శౌరి నరసోర్వీనాథునిం బ్రోచుతకా.” (నరస. 1-1.)

“కా. శ్రీభూపుత్రివివాహవేళ నిజమంజీరాగ్రరత్నధరీ
లాభివ్యక్తివరాంఘ్రిరేణుభవకన్యాలీల యంచుకా మదిం
దా భావింప కుభక్రమాకలనచే దద్రత్నముం గప్పు సీ
తాభామాపతి ప్రోచుతం దిరుమలేంద్రశ్రీమహారాయనికా.” (వసు. ఆ. 1-1.)

“సీ. ఏలేమ కడలిరామాలి యౌ టెఱిగించుఁ, గలితవళితరంగములరంగు
ఏమానిసీరత్న మిందుసోదరి యౌటఁ, బ్రకటించు మొగముపోలిక తెఱంగు
ఏతన్వి కందర్పమాత యౌ టెఱిగించుఁ, గరగృహీతాంభోజకాండకలన
ఏసాధ్వి దనుజారియిల్లా లవుటఁ బెల్పు, నలి విసీలాబ్జజన్మయనగరిమ
తే. గీ. అట్టి శ్రీదేవి నుకవివాగమృతదంబు, నఖిలభువనోన్నతము సైననాబశేంద్ర
నరసవిభుమందిరం బాత్మశరణ మనుచు, నుండి యేకాలమును బాయకుండు;
[గాత.]” (నరస. 1-2)

“సీ. సకలలోకాభినంద్యకలాకలాపంబు, దొరయు నెచ్చెము చందురునితోడ
బహుదివ్యఫలపరిపాక సాభాగ్యంబు, నెరపు కెచ్చెవిమానికముతోడ
నవవయస్సీనిధానంబులై తగునురో, భవనుధాపూర్ణకుంభములతోడ
నష్టాననుమమాలికాభిదూప్యముఁ దాల్చు, అలితభుజాకల్పలతలతోడ

తే. గీ. నడరి జనకాబ్ధిసీమ రామాభిధాన, హరి కపీసగుణప్రాతహరళరాస

గిరిమథనయత్నమునఁ దోచు సిరి యశేష, రాజ్యములొసంగుఁ దిరుమలరాయ

[మణికి.] (వసు. 1-2)

“సీ. నిఖిలలోకానందనియస్థితోద్భూతిఁ.....గరుజించుఁగాత.” (వా. న. 1-2)

కొన్నివాడుకలునైతే మీయైక్యవాదమునకు సాధనములయి యున్నవి.

“ఉ. పాటున కింతు లోర్తురె కృపారహితాత్తక! నీవు వ్రోవ ని

చోట భవన్నఖాంకురము సోకె గనుంగొను మంచుఁ జూపి య

ప్పాటలగంధి వేదన నెపందిడి యేడ్చెఁ గలస్వసంబుతో

మీటినవిచ్చుగుబ్బచనుమిట్టల నశ్రులు చిందువందఁగాన్.” (మను. 2-70.)

“ఉ. ఈమనఁ బుట్టి డెందమున హెచ్చినకోకదవానలంబునకా

గాసిలి యేడ్చెఁ బ్రాణిభుక టైదుటకా లలితాంగి పంకజ

క్రీసఖ మైనమోముపయిఁ జేలచెఱం గిడి బాలపల్లవ

గ్రాసకషయకంతకలకంతవహుకలకాకలీధ్వనిన్.” (పారి. 1-183.)

“కా. అజాబిల్లివెలుంగువెల్లకల డాయక లేక రాకొనికా

రాజక్రీసఖ మైనమోమునఁ జటాగ్రం బొత్తి యెద్దెత్తి యా

రాజీవాసన యేడ్చెఁ గిన్నరవహురాజత్కరాంభోజకాం

భోజీమేళవిపంచితారవనుధాపూరంబు తోరంబుగన్.” (వసు. 4-52)

అను పద్యములను విని తెనాలిరామకృష్ణకవి “అల్లసాని పెద్దన యల్లనల్లన నేడ్చెను, ముక్కుతిమ్మన్న ముద్దుముద్దుగా నేడ్చెను, బట్టు మూర్తి బాపురుమని యేడ్చెను” అని పక్కినట్లుగ నొకవాడుక కలదు. ఆయేడ్చుపద్యములలో బట్టుమూర్తి తనదగు మూఁడవ పద్యము వసు చరిత్రములోనిదగుటచేత బట్టుమూర్తియే వసుచరిత్రకర్త యగురావ రాజభూషణుఁ డను నభిప్రాయమును బయివాడుక బలఁజుచున్నది. ఇంకను నిట్టియైతిహ్యములు వెక్కు గలవుగానివి స్థరభీతిచే నుదాహరింప నైతిని.

బట్టుమూర్తి జీవితము

ఈ మహాకవిజీవితములోని కొన్నివిషయములకు జనశ్రుతులు మున్నగునవి మాత్రమే యాధారము లయియున్నవి. కొన్నియెడల నిం దట్టిపుక్కిటిపురాణముల నాధారముగాఁ జూపియుఁ గొన్నివిషయము

లూహించియు వ్రాసియున్నాను. అయ్యవి కేవలము సత్యము లని రూఢిగా నమ్ముటకుఁ దగిన నిదర్శనములు కాకున్నను నవి కేవల మసత్యము లనియు నిర్ణయించుటకుఁ దగిన యాధారము లగపడవు. కాన జనరంజకము లై ప్రసిద్ధము లై యందఱచేతను జెప్పికొనఁబడుచున్న యట్టివిషయముల నాతని జీవితసందర్భమునఁ జదువరులకుఁ జూపకుండ నేల యని యెంచి వానిని గొన్నిటి నిందుఁ బొందుపఱచియున్నాను. అట్టివాని సత్యాసత్యములను నిర్ణయించుకొనుభారము విమర్శకు లగు చదువరులే వహింతురుగాక !

“ఉ. లాట్ట ! యిదేటిమాట పెనులోభులతో మొగమెటయేల ? తాఁ

గుట్టకయున్న వృత్తికముఁ గుమ్మరపు ర్వనియందుకే కదా
పట్టపురాజుపట్టి సరిపల్లె సరాసరి యాయకున్న సేఁ
దిట్టకమాన నామతము తీవ్రమహోగ్రభయంకరంబుగాఁ
దిట్టితినా మహోగ్రహమతిక మకరగ్రహజ్వరీభవత్
పట్టపుధట్టఫాలఫణిభర్తృజాహూక్యతపద్మటస్ఫుటా
ఘట్టనధట్టనాలకవిఘట్టకనిర్దళరాజభృత్యకీ
చట్టచటార్పణీనయనజర్జరకీలలు రాజఁగా వలెక
జాట్టణికంబునక బొగడఁ జూచితి నా రజతాద్ర్యధిత్యకా
పట్టణమధ్యరంగగతభవ్యవహువద నానుషంగసం
ఘట్టశిరస్సగాంగరూరహల్లకజాలనుధాతరంగముల్
చుట్టుకొనవ్వలెక భువనచోద్యముగా భయదంబుగా మఱిక
దిట్టితినా సభాభవనధీంకృతభీమనృసింహరాద్వైజా
తాట్టమహోట్టహాసచతురాస్యసముద్భృతుటీతటినటీ
కోట్టణరోషజాలహృతకుంతితకంతగభీర నాదసం
ఘట్టవిజృంభమాణగతిఁ గావలె దీవనపద్య మిచ్చి చే
పట్టితినా మణీకనకభాజనభూషణభానురాంబరా
రట్టతురంగగంధగజరాజదమాల్యఘనాతపత్రభూ
పట్టణభర్త హర్షభటపంక్తిచిరాయు వనామయంబు నై
గట్టిగఁ దోడుతో వెలయఁ గా వలె నెక్కువతీవిఁ జూడుఁడీ
యట్టిటుమందెమేలముల నందఱినింబలెఁ జాల్కుఁజూచి యే
పట్టున నైనఁ గేరడము వల్కుకుఁడీ పయివచ్చు నందులక

గొట్టుదు దుష్కవిద్విరదకోటులఁ బంచముఖోద్భటాకృతిక
బెట్టుదు దండముల్ సుకవిబృందము కే నతిభక్తి సారకుక
గట్టితి ముల్లె లేఁబదియఁ గాఁగలనూటపదాటు తెయ్యెడక
రట్టడి భట్టుమూర్తికవిరాయనిమార్గ మెఱుంగఁ జెప్పితిన్.

దీనినిబట్టి చూడఁగా బట్టుమూర్తి నెవ్వరో కేరడము లాడి నిర
సించినట్లును, నందుల కాతఁడు కీనిసి తిట్టుపద్యములఁ జెప్పెద నని భయ
పెట్టినట్లును స్ఫురించుచున్నది. ఈయుత్పలమాలికకుఁ బ్రతిభటముగా
నల్లసాని పెద్దనార్యుని యుత్పలమాలిక రచింపఁబడినట్లు తోచుచున్నది.
పయిబట్టుమూర్తి యుత్పలమాలికకుఁ గృష్ణదేవరాయలు మెచ్చుకొనఁగా
నల్లసాని పెద్దనార్యుఁ డాశుకవనమున నంతకన్న నతిమనోహర మగు నీ
క్రింది యుత్పలమాలికను జెప్పి రాజును మెప్పించి కవిగండవెండేరము
నందె నని చెప్పుదురు.

“ఉ. పూత మెఱుంగులుం బసరుపూతపడెంగులు నూపునట్టివా
కైతలు జగ్గనిగ్గు నెనఁగావలెఁ గమ్మనఁ గమ్మనకవలెక
రాతిరియుక బవల్ మఱపు రానిపర్యాయల్ పెలియారజంపుని
ద్వారితీపులం బలెను దారసీల న్వలె లోడలంచినక
బాఁతిగఁ బైకొనక వలెను బైదలికుత్తుకలోనిపల్లటి
మూత లనకవలెక సొగసుకొర్కులురావలె నాలకించినక
జేతికొలందిఁ గొగిటను జేర్చినకన్నియచిన్నిపొన్నిమే
ల్నాఁతలచన్నదోయివలె ముచ్చట గావలెఁ బట్టిచూచినక
డాతోడ నున్నమిన్నుల మిటారపుముద్దులగుమ్మకమ్మనా
వాలెఱదొండపండువలె వాచవి గావలెఁ బంటనూదినక
గాతలఁ దమ్మిచూలిదొరకై వసపుంజవరాలిసీబైపు
స్తేతెలియబ్బులంపుజిగినిబ్బరపుబ్బగుగబ్బిగుబ్బపాం
బూఁతల నున్నకొయసరిపోడిమి కిన్నెర మెట్లబంతిసం
గాతపుసన్నబంతి బయకొరపుఁగన్నడకొళపంతుకా
సాతతతానతానలపసందివుటాడెడుగోటమిటుటల్
మోఁతలునుంబలెక హరువు మొల్లిముగావలె నచ్చతెన్న నీ
రీతిగ సంస్కృతంబు పచరించెడుపట్టుల భారతీవధూ
టితపనీయగర్భనికటిభవదానవపర్యసాహితీ
భాతికనాటక ప్రకరభారతభారతసమతప్రభా

శీతనగాత్ర జాగిరిశశేఖరశీతమయూఖశేఖికా
 పాక్షనుధాప్రపూరబహుభంగఘమంఘమఘమంఘమార్పణీ
 జాతకతాశయుగ్లయసంగతిచంచువిపంచికొమ్మదం
 గాతతలేహితేహితహాశితధంధణుధాణుధిధిమీ
 వ్రాతనయానుకూలపదవారకుహూద్యహహరికింకిణీ
 నూతనఘళ్ళళాచరణనూపురఝాళఝుళీమరందసం
 ఘాతవియద్ధునీచకచకద్వికచోత్పలసారసంగ్రహ
 యాతకుమారగంధవహహరినుగంధవిలాసయుక్తమై
 చేతముఁ జల్లఁజేయవలెఁ జల్లునజల్లువలె న్ననోహర
 ద్యోతకఁగోష్ఠనీలమధుర్రవగోఘృతపాయసప్రసా
 రాతిరసప్రసారదుచిరప్రసరంబుగ సారెసారెకున్. ”

బట్టుమూర్తి యుత్పలమాలికవలె గాక యిది సగ మచ్చ తెనుఁగు గను, సగము సంస్కృత ప్రచురముగను వెలయుచున్నది. పెద్దనార్యుని యీయుత్పలమాలికలోని యాచ్చికభాగము ముద్దులమరియుచున్నదనియు, సంస్కృతభాగమున భారతీ తాండవమాడుచున్నట్లున్నదనియు నందలిసొంపు వర్ణనాతీత మైయున్నదనియుఁ జెప్పటకు సందేహములేదు. “అల్లసానివాని యల్లిజిగిరి” అనునట్లు కేవలపదసంఘటనాచాతురియే కాక యీయుత్పలమాలికయందలి యభిప్రాయములును మిక్కిలి మనోహరములుగా నున్నవి.

రామరాజభూషణుని యుత్పలమాలికయందలి ‘రాలఁగావలె’, ‘చుట్టుకొనవలె’, ‘కావలె’, ‘వెలయఁగావలె’ అనువాని నందుకొని పెద్దనార్యుడు “అటువలెగాదు కవితారచన యిటులుండవలెను” అని యుపదేశించినవాడుపోతె ‘జగ్గునిగ్గునెనఁ గావలె’, ‘కమ్మనఁగమ్మనవలె’, ‘పల్లటికూఁతలనవలె’, ‘సొగసుకొర్కులు రావలె’, ‘ముచ్చటగావలె’, ‘వాచవిగావలె’, ‘హరువు మొల్లముగావలె’, ‘చేతము చల్లఁజేయవలె’, ‘చిల్లునఁ జల్లువలె’ అని యిట్లు సంస్కృతాంధ్రరచనాపద్ధతిని జూపి బట్టుమూర్తి యుత్పలమాలికలోని కొంత నుష్టాటించియున్నాఁడనియుఁ దోచుచున్నది. పయి సందర్భమునుబట్టిఁ పయిరెండు ఉత్పలమాలికలును సమకాలికము లనియు, నందు బట్టుమూర్తి మాలిక మొదటి దనియు స్ఫురించుచున్నది.

వయి నుదాహరించిన నిదర్శనములంబట్టియు బట్టుమూర్తి కృష్ణ దేవరాయలయాస్థానములోని యష్టదిగ్గజములలోనివాఁడను పండిత జన వ్యవహారమునుబట్టియు “ముప్రత్యయాభావ స్వాస్థిసానిపెద్దనార్య శిష్యేణ బట్టుమూర్తిమహాకవిసావిత్రీ” అను (ఆంధ్రకవుల చరిత్రము, ద్వితీయభాగానుబంధము, 111 పు.) నాంధ్రకాముచీ వాక్యమును బట్టియు, బట్టుమూర్తి కృష్ణదేవరాయలకాలమునకే బాలకవియై యున్నట్లు విశేషపడుచున్నది.

మ. రా. శ్రీ. చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారు జిల్లాకల్యాటరాజ్య చరిత్రములో (232 పు.) రామరాజభూషణుఁడు కృష్ణదేవరాయల కాలములోనివాఁడు కాఁడని స్పష్టముగా వ్రాసియున్నారు. రామరాజ భూషణ కృతమగు వసుదరిత్రమునందలి “తగుమల రాయశేఖర...” (చూ. 7 పు.) అనుపద్యముచే క్రీ. శ. 1577 వ సంవత్సరమున జరిగిన పెనుగొండ యుద్ధము సూచింపఁబడుచున్నందున (ఫెరిస్టా 3 వ పు స్థకము, 141 పు.) నంతకుఁ బయిగా రామరాజభూషణుఁడు జీవించియుండె నని యంగీకరింపవలసియున్నది గాన 1530-వ సంవత్సరమునకే చనిపోయిన కృష్ణదేవరాయలసభలో నాతఁడు పండితుఁడై యుండఁట యెట్లు పొసఁగును? అని వారియాశయ మయియుండవచ్చును. కాని బట్టు మూర్తి 1510 వ సంవత్సరప్రాంతమునఁ బుట్టియున్నను 1531 వఱకు రాజ్యము చేసిన కృష్ణదేవరాయలయాస్థానిలోఁ బండితుఁడై యుండఁట గాని 1580-వ సంవత్సరమునకుఁ బయిగా జీవించియుండఁట గాని యసంభవము కానేరదు. సుమారు 20 సంవత్సరముల ప్రాయమునఁ బండితులయియుండఁటయు 70 సంవత్సరములకుఁ బయిగా జీవించియుండఁటయు నిష్పాదును నగపడుచుండటంచే నవి యసంభవము లనుట సరికాదు. బట్టు మూర్తికి రామరాజభూషణుఁడనుబిరుదము నిచ్చిన యళియ రామరాజు కృష్ణదేవరాయల యల్లుడగుట సుప్రసిద్ధము. (అళియ = అల్లుఁడు. కన్నడము.)

ఉ. అపటుకీర్తి రామవసుధాధిపచంద్రుఁడు కృష్ణకాయధా

శ్రీపతిసార్యభౌమదుహితృప్రియుఁడై వితతప్రతాపసం

తాపితశత్రుఁడై యల సదాశివరాయనిరంతరాయని

ద్యాభిరరాజ్యలక్ష్మికి నిదానము తా నయి మించె నెంతయున్, (రామా. అ. 1.)

అట్టి యల్లియరామరాజు కృష్ణదేవరాయలకాలమునందును సంతకు ముందును వీరుండై సేనలను నడిపించియున్నట్లు జిన్నకణ్ణాటరాజ్యచరిత్ర మున (250 పు.) మ. రా. శ్రీ చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారే వ్రాసియు న్నారు. ఆయల్లియరామరాజు 1565 వ సంవత్సరపుఁ దల్లికోట యుద్ధము నకు సయితము మహాసన్నద్ధుఁడై యున్నట్లు చరిత్రకారు లందఱును వ్రాసినారు. అట్టిస్థితిలో నాతనికాలపువాఁ డగురామరాజభూషణుఁడు మాత్రము కృష్ణదేవరాయలకాలము నాఁటికిఁ బండితుఁ డగుటయు 1580 వ సంవత్సరమునకుఁ బయిగా జీవించి యుండుటయు నసంభవము లనుట సరియో?

పై నుదాహరించినరీతిని బట్టుమూర్తి కృష్ణదేవరాయల సభలోని యష్టదిగ్గజములలోఁ దా నొకఁడై యుండెనని గ్రహించుట విరుద్ధము కానేరదు. అతఁ డప్పటికి బాలకవియై యుండి యింకను విద్యాభ్యాస మునే చేయుచుండుటచే నేగ్రంథమును నప్పటికి రచింపలే దనియుఁ గేవలము చతుర్విధఃవిత్వములను చెప్పుచు నవధానతంత్రములను జేయుచు నుండెడివాఁ డనియుఁ దోచుచున్నది. పయి నుదాహరించిన యాతని యుత్పలమాలిక కొంతవఱకు నిదర్శనము కాఁగలదు.

పై నుదాహరించినరీతిని గృష్ణదేవరాయలకాలమునకే, కవియై యుండియుఁ గొంతకాలమువఱకు నేకీతియు రచింపకుండుట కాతని సంగీతకళారహస్యనిధిరుదసంపాదక మగుసంగీతవ్యాసంగమును, శత లేఖనీపద్యసంధానాద్యవధానకృషియుఁ గా రణము లై యుండ నోపును. లేదా తత్కృతకృతులు రామరాజును మెప్పించితి నని కవి వసుచరిత్రలోఁ జెప్పికొనిన కృతులవలె సంతరించి యుండినను నుండ వచ్చును. రామరాజభూషణుఁడు సంగీతశాస్త్రమునం దెక్కుడు వ్యాసంగము చేసినవాఁ డనుటకును, నందెక్కు డగునభిరుచి గలవాఁ డనుటకును, నాతఁడు 'సంగీతకళారహస్యనిధి' నని స్వయముగాఁ జెప్పి కొనుటయు నాతని గ్రంథత్రయమునందును ననేక పద్యములు సంగీత శాస్త్రప్రచురము లయియుండుటయు నిదర్శనములు కాఁగలవు. "ఇక దక్షిణదేశములోని వీణె నచలటాటు (అనఁగా నచలమేళనము) చేయుపని నవలంబించవలసినచ్చినది.....రామరాజభూషణుఁ డట్టి కార్యముఁ జేయంబూనికొనియెను.....కావున సరస్వతివీణె యగు

కచ్చసి పండ్రెండేసిమెట్లు గలరెండుస్థాయులు గలదిగా, రామరాజ భూషణకవివలనఁ జేయఁబడినది.” అని గురుజూడ శ్రీరామమూర్తి పంతులవారు వ్రాసియున్నారు. (కవిజీవితములు పేజీ 4 పు.)

పయిరితని గృష్ట దేవరాయల మనంతమాదుఁ గొంతకాలమువఱకు రామరాజభూషణుఁడు సంగీతసాహిత్యవ్యాసంగములతోను, నవధాన కరణాభిరుచితోను గాలము నడపినట్లగపడుచున్నది.

అట్లు చిరకాలము విద్యాభ్యాసముచేసి సంగీతసాహిత్యములం దసమానుఁ డయి రామరాజభూషణుఁడు నరసభూపాలీయమును రచించి యాబళనరసరాజును గృతినయకునిగాఁ జేసి, తన్ములమున నాతనిమేన మామయు నప్పటికి విజయనగరసామ్రాజ్యధురంధరుఁడును జక్రవర్తి ప్రతినిధియు నయియున్న యళియరామరాజు నాశ్రయము సంపాదించి, యాతనిసభ కలంకారమై యలరి రామరాజభూషణభిరుదముం గాంచె ననియు ననేకసంస్కృతాంధ్రకృతులచే నాతని మెప్పించి గొప్ప సన్మానముల నొందె ననియు గ్రహింపవలయును. అందుల కీక్రిందిపద్యములు నిదర్శనములు కాఁగలవు.

“కా. శ్రీరామక్షీతిపుత్ర మదగ్రజ...ధన్యుండ పీ వన్నిటక.” (వసు. 1-17)

“సీ. వనధిలంఘనకృపావర్ధిలోభయకవితాకళారత్నరత్నాకరండ

సకలకర్ణాటరత్నాధురంధరరామ, విభుడ త్తకుభచిహ్నవిభవయుతుండ.” (హ.న. 1-53)

పయి నుదాహరించిన వసుచరిత్రపద్యమునందుఁ జేర్కొనఁ బడిన ‘బహుసంస్కృతాంధ్రకృతు’ లిప్పు డగపడకున్నవి. అయ్యవి యంతరించియుండు నని కొందఱయూహయము. అయ్యవి సంగీతాను కూలకృతులే యనియు, బ్రబంధములు కావనియును, నళియరామరాజు సన్నిధి నున్న కాలమున రామరాజభూషణుఁ డేగ్రంథమును రచింపలే దనియు, రామరాజు గాననాట్యాదిప్రియుం డై యుండుటంజేసి యట్టి సమయమున కుచితము లగుకృతులను రచించి యట్టివిసోదముతో నాతని మెప్పించుచు వచ్చె ననియుఁ గొందఱు తలంచుచున్నారు. అక్కాలమునకు వసుచరిత్రరచన యారంభింపఁ బడియుండిన నుండ వచ్చును.

అళియరామరాజు 1566-వ సంవత్సరమున జరిగిన తల్లికోట యుద్ధములోఁ జనిపోయినందున, నాతనిసోదరుఁడును పెనుగొండ

రాజ్యాధిపతి యై కిరీటమును ధరించి తల్లికోటయుద్ధమున జీర్ణించిన కర్ణాట రాజ్యమును మరల వృద్ధిలోనికిఁ దెచ్చినవాఁడును నగుతిరుమలదేవరాయల నాశ్రయించి, రామరాజభూషణుఁ డాపఱకుఁ దాను రచించి యున్న వసుచరిత్రము నాతనికిఁ గృతి యిచ్చియున్నాఁడు.

ముస్తాఫాఖానునితో 1577-వ సంవత్సరమున జరిగిన పెనుగొండ యుద్ధము వసుచరిత్రమున “తిరుమలరాయ శేఖరుని...” అనుపెనుక నుదాహరించిన (8 పుట.) పద్యముచే సూచింపఁబడియుండుటచేతను, 1580-వ సంవత్సరమున మహమ్మద్ కూలీకుతుబ్ షాతో జరిగినయుద్ధము (వసు. విమ. 136—139 పు.) వర్ణింపఁబడకుండుటచేతను, వసుచరిత్ర కృతిప్రదానము 1577-వ సంవత్సరమునకుఁ బిమ్మటను 1580-వ సంవత్సరమునకుఁ బూర్వమునను జరిగియుండు నని చెప్పవచ్చును.

అట్టివసుచరిత్రపుగృతిప్రదానమున మెచ్చి తిరుమలదేవరాయలు తనకు రత్నాభిషేకము చేసినట్లు హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములోని “వసుచరిత్రాదికావ్యప్రీతబహున్యపప్రాపితానేకరత్నాన్లవృంధ” అనుపద్య భాగమునఁ గవి చెప్పికొనియుండుటచే హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమును శ్రీరామాంకితముం జేయుట 1580 వ సంవత్సరమునకుఁ బరమందే జరిగె నని గ్రహింపవలసియున్నది.

కొండఱు పయి హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానపద్యభాగమునుబట్టి హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానగ్రంథరచనము 1580 సంవత్సరమునకుఁ బిమ్మట జరిగె ననియు, నట్లే వసుచరిత్ర గ్రంథరచనయు 1577-వ సంవత్సరము నకుఁ బరమున జరిగినదనియుఁ జెప్పదురు.

పయి నుదాహరించిన వసుచరిత్రహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానముల లోని చరిత్రబోధకపద్యములెల్లఁ గృత్యాదిసందర్భములోనివియు నాశ్వాసాద్యంతపద్యముల లోనివియు నయియే యున్నవి. కావున వాని వలనఁ దద్గ్రంథముల కృతిప్రదానకాల మిది యని విశదమగును గాని తద్గ్రంథరచనాకాల మిది యని విశదము కాఁజాలదు. కావున “1560-వ సంవత్సరప్రాంతమున జరిగిన నరసభూపాలీయకృతిప్రదానమునకుఁ బిమ్మట బట్టుమూర్తి రామరాజభూషణుఁ డై యట్టిరామరాజున కంకితముచేయుటకే వసుచరిత్ర గ్రంథరచనము నారంభించియుండినను నుండవచ్చును. అంతలో విజయనగరరాజ్యవిప్లవము జరిగియుండును.

ఆవెనుకఁ దిరుమలదేవరాయలు రాజ్యము నారంభించి దేశము స్వాస్థ్యమునొందినపిదపఁ దదాశ్రయమును సంపాదించి యద్దాని నాతనికిఁ గృతిచేసియుండును. అట్లే వసుచరిత్రకృతిప్రదానమునకుఁ బూర్వమే హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానగ్రంథరచనయు ముగిసియుండును” అని యూహింపవగును.

వసుచరిత్ర కృతిప్రదానానంతరకాలమునకు రామరాజభూషణుడు గొప్పయైశ్వర్యముగలవాఁడై తానే సప్తసంతానములను నందఁడగినస్థితిలోనికి వచ్చియుండెను. అక్కారణమున సంపదలవిషయమున నత్యంతము తృప్తినందినవాఁడై పారలౌకికసుఖముల సాధించు తలంపున శ్రీరామచంద్రునారాధించుచు సగ్రహారము చేసియు దేవాలయముఁ గట్టించియు దేవతాప్రతిష్ఠ చేసియుఁ దటాకముఁ ద్రవ్వించియు నట్టివాని నెల్ల నిష్టదైవత మగుశ్రీరామచంద్రునకుఁ గృతిచేసియు నుండె నని గ్రహింపవలసియున్నది. (25 పు.) పై విషయములకు వసుచరిత్రహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములలోని యీక్రిందిపద్యములు నిదర్శనములు కాగలవు.

కా. శ్రీరామక్షితిపుక మదగ్రజా జయశ్రీలోలు నానాకళా
పారీణం బహుసంస్కృతాంధ్రకృతులం బల్లారు మెప్పించి త
త్కారుణ్యంబున రత్నహారహయవేదపదాగ్రహారాదిన
త్కారం బందితి రామభూషణకవీ ! ధన్యుండ పీ వన్నిటన్. (వసు. 1-17.)

దీనినిబట్టి వసుచరిత్రకృతిప్రదానముననే యీతఁడు గొప్పయైశ్వర్యము గలిగియున్నట్లు విశద మగును. సామాన్యముగా సంపదల విషయమున నెంతో తృప్తి లేనప్పుడు తన్నుఁ దాను ధన్యుఁ డని తలంపఁడుగదా !

సీ. ...వసుచరిత్రాది కావ్యప్రీతబహున్మప, ప్రాపితానేకరత్నాప్తవుండ
కాశ్వత శ్రీ వేంకటేశ్వరానుగ్రహ, నిరుపాధికైశ్వర్యనిత్యయకుండ
(హ. స. 1-53.)

అని యిట్లు కవి తనకుఁ గల యైహికవైభవతృప్తిని జూపియున్నాఁడు. పయి హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానసీసపాదమును బట్టియుఁ గవి ప్రథమగ్రంథమగు నరభూపాలీయమునందలి కృత్యాదిస్థితినిబట్టియు (చూ. 14-15 పు.) నీతని కిష్టదైవము వేంకటేశ్వరుఁ డని విశదమగుచున్నది. అటుపయి నాతఁ డాంజనేయు నారాధించెననియుఁ దన్మూలమున

నీరుపమానపాండిత్యములు తన కలవడెనని కవి తెలంచుచుండెననియుఁ గవికృతగ్రంథములలోని యీ క్రిందివిషయములు వ్యక్తపఱుపఁ జాలి యున్నవి.

- I. కవికృతగ్రంథములు మూఁడిటియందును నాంజనేయస్తుతి నియమముగాఁ జేయఁబడెను.
- II. “హనుమత్ప్రసాదలబ్ధకవితాసారస్వతాలంకార” అని నరసభూపాలీయాశ్వాసాంతగద్యములందును “వననందనప్రసాదసమాసాదితసంస్కృతాంధభాషాసామ్రాజ్యసర్వంకపచతుర్విధ కవితానిర్వాహక” అని వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్రలోపాఖ్యానాశ్వాసాంతగద్యములందును గవి స్పష్టముగాఁ జెప్పికొనియున్నాఁడు.
- III. “మ. ... జగత్ప్రాణం దనకారుణ్యకటాక్షులబ్ధ కవితాధారాసుధారాశి.....” అని యిట్లు (వసు. 1-15) వసుచరిత్రగ్రంథమునందును “వనధిలంఘనకృపాచర్మితోభయకవితాకళాత్మరత్నాకరుండ” (1-52) అని హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందును గవి చెప్పికొని యున్నాఁడు.
- IV. ఆంజనేయుఁడు కలలోఁ దనకుఁ బ్రత్యక్షమయి తన హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమును శ్రీరామచంద్రనకుఁ గృతి యిచ్చని సదుపదేశము చేసినట్లు పైతము కవి చెప్పియున్నాఁడు. (హ. న. 1-10 మొ. 18-వ.)

గీ. తాదృశకవిత్వనిధిభావధన్యః కేసి, నన్ను బ్రోచినయంజనానందసునకుఁ
దగఁగ కాక తదర్హమురూపితోప, దేశభావం బని నుతించి కాశలమున.

(హ. న. 1-17.)

పైసందర్భమునుబట్టి రామరాజభూషణుఁడు తొలుదొల్లఁ గృష్ణదేవరాయలసభలోనుండి క్రమక్రమముగ నరసరాజు నాశ్రయించి తన్మూలమునఁ దదధీశుఁ డగురామరాజు దయకుఁ బాత్రుడై యైహికవైభవముల నందినట్లే, వేంకటేశ్వరు నిష్టదైవముగ నారాధించుచుఁ గ్రమక్రమముగా నాంజనేయుని నేవించి తన్మూలమునఁ దదధీశుఁ డగు శ్రీరామచంద్రునికృపకుఁ బాత్రుడై పారలౌకికవైభవముల నందఁదలంచెనని యూహింపవలసియున్నది.

“మ. నను శ్రీరామపదారవిందభజనానందుం జగత్ప్రాణనం
దనకాదుణ్యకటాక్షలబ్ధకవితాధారానుధారాశీసం
జనితైకైకదినప్రబంధఘటికాసద్యశ్శతగ్రంథక
ల్పను సంగీతకళారహస్యనిధిః బిల్వం బంచీ పత్నీం గృహణ్” (వసు. 1-18)

పయిపద్యమునుబట్టి వసుచరిత్రకృతి ప్రధానకాలమునకే రామ
రాజభూషణునకు రామభక్తి యతిశయించియుండెనని విశదమగుచున్నది.
కావుననే ప్రథమగ్రంథ మగు నరసభూషాలీయముయొక్క యాశ్వా
సాంతగద్యమునందు లేని “శ్రీరామచంద్రచణావిందవందన” అను
క్రొత్తవిషయము వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానముల యాశ్వా
సాంతగద్యములలోఁ జేర్పబడెను. అట్లే వసుచరిత్రగ్రంథాదియందు
నరసభూషాలీయగ్రంథాదియందువలె వేంకటేశ్వరలక్ష్మీసుతులను జేయక
శ్రీరామజానకులను స్తుతించియున్నాఁడు. అట్లే హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన
కృతి ప్రధానకాలమునకు రామభక్తి యింకను సతిశయించె నని గ్రహింప
వలసియున్నది.

“శీ. నుతులఁ బెక్కుండ్ర ... ... నొదవు నీకు.” (హ. న. అవ. 14.)

పయిహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానపద్యముచే రామరాజభూషణుని
రామభక్త్యతిశయమును, సత్సంతానవైభవమును వెల్లడియగుచు
న్నవి. సుతులను రామనామధన్యులను జేసి పిలిచె నని యున్నంత
మాత్రమున నాశీ కట్టివృద్ధదశలోనే సంతతి గల్గెనా? యని శంకించుట
సంగతము కాదేరదు. పయిపద్యముచేతనేకాక హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యా
నములోని యిష్టదేవతాస్తుతి శ్రీహనుమత్సీతాక్షణభరతశత్రుఘ్న
సమేత శ్రీరామచంద్రమాత్రపరమే యయియుండుటచేతను, దుదికు
సుకవిస్తుతియు రామభక్తవర్ణనారూపముననే వెలయుచుండటచేతను,
గ్రంథమునుశ్రీరామచంద్రునకే కృతిచేసి కృతిపతివర్ణనామిషంబున రామా
యణాకథాసారమును గ్రంథాదిని వర్ణించియుండుటచేతను, గవియగు
రామరాజభూషణుఁడు తనయవసానదశయందు రామచంద్రైకభక్తుడై
కాలము గడపుచుండె నని విశదమగుచున్నది.

“శీ. రామభక్తునకు ... ... నభివతించు.” (హ. న. అవ. 6.)

అని యిట్లాంజనేయుని వర్ణనమును సందుచేసికొని రామ
భక్తమాత్రుఁడు సంసారసాగరమును దాటి మాయాతీతుఁడై ముక్తి
కాంతాప్రసాదము నందు ననియు, నిహమునఁ గర్త బంధమును వీడి

శీతోష్ణాదిద్వంద్వములను గణించక తాపత్రయపీడ సందక యరిషడ్వర్ణము నోర్చు ననియు భవనింపజేసిన రామైకభక్తుఁ డగురామరాజభూషణుని సాభిప్రాయసూక్తిచాతురి యెంతయు నుతింఁగ దగియున్నది.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానకృతికాలమునకు రామరాజభూషణుఁడు రామైకభక్తుఁ డై సదా తదారాధనతత్పరుఁ డై యుండె ననియు నవ్విషయమునే మార్కండేయుని మిషపెట్టి సూచించి యున్నాడనియు నీ క్రిందిహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానపద్యము వ్యక్తపఱుపఁ జాలియున్నది.

“ఉ. హరిచరిత్రముల్ ... .. నిట్లనుట.” (1-5)

❧ 2-వ ప్రకరణము. ❧

హరిశ్చంద్రనలకథలను జోడించి హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన మను పేర నాంధ్రభాషామయ మగు నీద్వ్యర్థిప్రబంధము ప్రబంధాంకరామరాజభూషణమహాశవి రచించెను.

“అల్పాచరం పూర్వమ్” అనునియమమునుబట్టి కొందఱు ‘నల హరిశ్చంద్రోపాఖ్యాన’ మనునది కవిప్రయుక్తమై యుండునని తలంచుచున్నారు. అట్లయినను నీప్రబంధమున వర్ణింపఁబడిన చరిత్రములనుబట్టి నలనకంటె హరిశ్చంద్రుడె యభ్యర్థితుండని చెప్ప నొప్పును గాన “అభ్యర్థితం పూర్వమ్” అను నియమముచొప్పున హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమనుటయే సమంజసము. కాలమునుబట్టియు ఋగ్వేదప్రసిద్ధుఁ డగుటచే హరిశ్చంద్రుడె పురాతనుఁ డని యెన్నఁదగియున్నది. రామరాజభూషణుఁడును “హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన” మనియే యాశ్వాసాంతగద్యములందుఁ జేర్కొనియున్నాడు.

“హరిశ్చంద్రో నలోరాజా పురుకుత్సః పుహరవా,

సగరః శార్తవీర్య శ్చ పడేతే చక్రవర్తినః.”

అనుదానిలో హరిశ్చంద్రుడే మొదట గణింపఁబడెను.

“అతఁడు విక్రమబలం డై చక్రవర్తలయం దాదివినుతుడై” (హ.న. 1-16)

అని కవియుఁ బయియంశము నుద్ఘాటించియున్నాడు.

“మ. చను దుస్సవ్యకశంకపంకము ... గల్గెకా మదికా.” (హ. న. అవ. 1.3)

“కా. కాంతేయాగ్రజ! యంత...సంప్రాప్తపామ్రాజ్య లై.” (హ. న. 1-3.)

అను పద్యములలోని పదసనుబట్టియు హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన మనుపేరే రామరాజభూషణకవితే నుద్దేశింపబడె నని విశదమగుచున్నది. మఱియు ననిత్య మగుపూర్వనిపాతశాస్త్రము నాధారముగాఁ జేసికొని యంతగా శంకింపఁ బనిలేదు.

ఇక్కావ్యమునఁ గవి, హరిశ్చంద్రనలకథలను జోడించిన రీతితోఁ దత్కథలసారము నిచటఁ జూపుచున్నాను.

హరిశ్చంద్రకథ.

నలకథ.

అ. 1. 15. ఆయోధ్యానగరము నకు రాజా.

నివధనగరమునకు రాజా.

„ 6. 14. (పురవర్ణనము) హరిశ్చం

(పురవర్ణనము) నలుఁడు, అతనితండ్రి

„ 17. ద్రుఁడు; అతనికి మంత్రి సత్యకీర్తి. తండ్రిత్రిశంకుఁడు.

వీరసేనుఁడు.

„ 18. 22. (రాజవర్ణనము.) భార్య చంద్రమతి; కుమారుఁడు లోహితుఁడు; ఆహరిశ్చంద్రుఁడు నిశ్చాత్రమముగా మహావైభవ మతో రాజ్య మేలుచుండెను.

(రాజవర్ణనము, ఆనలుఁడు దమయంతి యం దనురక్తుఁడై యుండెను.

„ 23. 27. ...సత్యవాది యెవ్వఁడని సుధర్మ లో నింద్రుఁడు మనుల నడుగఁగా వసిష్ఠుఁడు హరిశ్చంద్రుని జేర్కొనినందున విశ్వామిత్రుఁడు లోకమలో ననేకు లగుమహాపురుషు లుండ నీనరు నుగ్గడింప నేల యని యల్లి యారాజాచే నసత్యమా డించెద నని ప్రతిజ్ఞ పట్టెను.

కుండినపురమున కధీశ్వరుఁ డయిన భీముఁడు తనకూతు రగుదమయంతికీ దగినవరుఁ డెవ్వఁడని మనుల నడుగుటయు, నామునిపంక్తి నలుని వర్ణించి యాతఁడే యర్హుఁడని చెప్ప దమయంతి విని నలునం దనురక్త కాఁగాఁ జంద్రుఁడు, తాను మున్నగుచక్కనివార లనేకు లుండ, దమయంతి నలునిఁ బ్రేమింపనేల యనిమదమఁడు నలదమయంతులపై మాత్ర నించివారల కప్రియము చేయ నెంచెను.

„ 29. అపుడు వసిష్ఠుఁడు విశ్వామిత్రుని దిరగ్కరించుచు హరిశ్చంద్రుఁడు భార్యాకాజ్యాది

అట్లైంది దమయంతి తారుణ్యము నాధారముగాఁ జేసికొని నలునిబీడింపఁగా నాతండు చలించి లక్ష్మిని బాయలుటైన

హరిశ్చంద్ర కథ.

వియోగమున కయిన నోర్పును
గాని యనత్యమునకోర్వకుండు
నని దృఢముగాఁ జెప్పనప్పటి
యాయురుపురికలహమున నద్దవ
సభ చలించెను.

ఆ. 1. 32. (వసంతఋతువర్ణనము.)

ఆ. 2. 1-10. „ „

„ 11. హరిశ్చంద్రుడు వసంతర్తు
వున నొకప్పుడు యజ్ఞ దీక్ష
వహించియుండఁగా ఏత్వా
మిత్రుఁ డాతని వంచించినెంచి
యమిత మగుధనమును యజ్ఞ
మునకయి యిమ్మని యాచిం

„ 12. చెను. రాజు సమర్పింపఁబోవ
యజ్ఞావసరమునఁ దీసికొంగు
నని చెప్పి యాముని వెడలెను.

„ 13. ఁట్లు వెడలి యాతఁడు
క్రూరమృగములనుసృజించిహ
రిశ్చంద్రుని రాష్ట్రమును జెలు
పఁగా సేనాపతుఁడు రాజుతో
నా మృగములచర్యలు వర్ణించి
చెప్పిరి.

„ 16. (క్రూరమృగములవర్ణనము.)
అట్టి మృగముల బాధ నడంపఁ
గోరి లోహిత చంద్ర మతీసహి
తముగా రాజువేటకు బయలు
వెడలి

„ 19. (సైనికుల వర్ణనము.)

„ 20. (అడవి వర్ణనము.)

21. 30. పలువిధములగుమృగములను
వేటాడి, వసిష్ఠునియాశ్రమము
న కేగి యాతనికి నమస్కరింప
నాతఁడు రాజున కిట్లు నెను.

నలకథ.

నోర్వనగును గాని యిమడనతాపము నో
ర్వరాదని పలుకుచు సీతాప మిట్లు స్థిరము
గానే యున్నయెడల నుద్యానమున నెట్లు
విలువఁగలను. శరీరత్యాగముం జేయుదుఁ
గాక యని సాహసమునకు లోనయ్యెను.
నలాసుర క్త యగు డమయంతియు మద
నార్త యయ్యెను.

(వసంతఋతువర్ణనము.)

„ „
నలుఁడు విరహాతురుఁడైయుండి పలు
వెతల నందుచుఁ జింతించి భీమునకు దూత
నంపఁ దలంచెను.

మఱియు నాతఁడు డమయంతిని వశ
పఱచుకొనుటకొఱకుఁ జిత్తరువులతో నిం
డిన గొప్పసాధములను గట్టింప నెంచెను.
ఆతఱిని వనపాలురు వచ్చియుద్యానవనము
లోని ఫలపుష్పాదులను జూపి వర్ణించిరి.

(వసంతర్తువిలసితోద్యానవర్ణనము.) అది
విని నలుఁ డుత్సుకుఁడై యుద్యానవిహార
మునకు బయలువెడలి

(సైనికుల వర్ణనము.)

(అడవి వర్ణనము.)

అచట నానావిధము లగువృక్షములను
దిలకించుచు విహరించి తుద కొకక్రీడాస
రోవరముదరి కేగి యచట నున్నయొకహం
సమును బట్టుకొన నదిరాజున కిట్లు నెను,

హరిశ్చంద్ర కథ.

- అ. 2, 30. (వసిష్ఠాశ్రమవర్ణనము.)
 ,, 31. (ఋషులవర్ణనము.)
 ,, 32. (వసిష్ఠఋషివర్ణనము.)
 ,, 35.40. “కూరమగునీవేటను మాని
 పురమునకు మరలుము. దురభి
 మాని యగువిశ్వామిత్రు నాశ్ర
 మమున కెంతమాత్రమునుబోతు
 ము” అనువసిష్ఠునివాక్యములను
 శిరసావహించి కృతజ్ఞతచూపు
 నాటవిరులనంపివేసి రాజాభా
 ర్యాపుత్రమంత్రి సహితముగా
 నొకచోవిశ్రమించియుండెను.
 ,, 40.47. అట్టియొడ విశ్వామిత్రుడొ
 కమాయలేడినంపగా నది హ
 రిశ్చంద్రునివంచింది యాతడు
 పట్టబోవ దొరకక, యాతని
 విశ్వామిత్రు నాశ్రమమునకు
 లాగికొనివచ్చి యాతడు ప్ర
 యోగించిన బాణమునకు లాం
 గక యామునిదరి కేగెను.
 ,, 48.54. రాజా విశ్వామిత్రు నాశ్రమ
 మునకు వచ్చినందులకుఁ జింతిం
 ప సత్యకీర్తి ఋషుల యోగ్య
 తను వర్ణించి యూరడింపగా
 రాజూరడిలి నిద్రించి యొక
 దుస్వప్నమును గాంచి లేచి
 “తన్నొక విప్రుడు తలఁదన్ని
 రాజ్యమును లాగి కొనుట”
 మొదలగు నాస్వప్నవృత్తమును
 జెప్పెను.
 ,, 55-58. “మహానుభావుడ వగు
 నీవును భయపడ నగునా ?
 తప్పక విశ్వామిత్రుడే రాజ్య
 ము నపహరించును,” అనిచం
 ద్రమతి పల్కెను.
 హ-న-5

నలకథ.

- (సహోవరవర్ణనము.)
 (జలపక్షులవర్ణనము.)
 (హంసవర్ణనము.)
 “నాకుటుంబమునకు దిక్కులేదు. దీన
 ము లగుజలపక్షులను వేటాడుట శౌర్యము
 కాదు. నన్ను దయతో విడువుము” అను
 దాని పలుకులకుఁ గరుణించి నలుఁడు విడు
 వఁగా నిది భార్యాపుత్రులతోఁ గూడి
 యానందించి కృతజ్ఞతతో నలునొద్దకు
 మఱివచ్చి “నీకు దమయంతిని గూర్చి
 ద”నని పలుకుటయు, నాతఁడు తుక్కుకుండ
 దాని నాదరించెను.
 నలుఁడాహంసను బాగడి దమయం
 తిని గూర్చుమని బోధచేసి పంపగా నది
 దమయంతిదరి కేగి యామె పట్టబోయి
 నను దొరకక వనాంతరమునకు లాగికొని
 పోయి తుద కొకపొన్నచెట్టెక్కిపో
 యెను.
 దమయంతి వనాంతరమునకు వచ్చినం
 దులకు విచారించుచుండ హంస “నన్నుఁ
 బట్టలేవు. ఏల తిరిగదవు?” అని చెప్పి
 తన్ను వర్ణించుకొని “నిన్ను నలునితోఁ
 గూర్చెదను” అనిపలుకుటయు దమయంతి
 సంతసించి యట్లు కరుణింపుమని వేడు
 కొనెను.
 “త్రిలోకసుందరి వగునీకు నలప్రాప్తి
 విషయమున భయమేల?” అని చెప్పి హంస
 నలునొద్దకుఁ బోయెను.

హరిశ్చంద్రకథ.

నలకథ.

అ. 2. 62. అట విశ్వామిత్రుడు లేడి వల్ల సర్వము నెఱింగి తన ప్రతిజ్ఞను దలంచి యిద్దఱుమాతంగ శ్రీలను సృజించి వారికి గాన లాస్యములు మప్పి రాజును బీడింపఁ బంపెను.

,, 61.63. (మాతంగ శ్రీవర్ణనము).

,, 62-70. అట్లు విశ్వామిత్ర ప్రేరితలై యాకన్యలు హరిశ్చంద్రునొద్ద కేగి యాతనిఁదమ గానలాస్యముల మెప్పింప నాతఁడు కాన్కలొసంగుటయు, నిరాకరించి వారుఛత్రమును వేడిరి.

,, 73-79. “రాజచిహ్నులను గోర నగునాకివేటొకటి గోరుఁడు” అని రాజు పలుకుటయు వారు తమ్మును బరిగ్రహింపు మని రాజుపయిం బడఁగా, నతఁడువారిని దండించెను. విశ్వామిత్రుఁడదివిని శోపావేశముతో నొక శత్రుమును ధరించి యనేకమునులు తోడరాఁగా వచ్చి రాజుం గాంచెను.

,, 80-87 కాంచి రాజు నమస్కరించి నను మన్నింపక తలఁదన్ని లేడిని బీడించుట, మాతంగకన్యలను శిక్షించుట మున్నగునాత నిచర్య లుగ్గడింప రాజు రక్షింపు మని ప్రార్థించుటయు, నాతఁడు “నాహృతులగు మాతంగకన్యలనువరింపుము, నీకు సరక భీతి లేకుండ స్వర్గము నిచ్చెదను; అట్లయిన నిన్ను మన్నించెదను” అని పఠకఁగా రాజు నిశ్చేష్టుఁడయ్యెను.

నలుఁ డాహంసమువల్ల సర్వము నెఱింగి యనురాగముతో నుండ దమయంతియు నలానురక్తయై గానలాస్యాదివిసోదములు జ్ఞగించి విరహార్తయై యుండెను.

(దమయంతీవిరహవర్ణనము.)

అట్టి దమయంతిచేఁ బ్రేరితలై చెలులామె యవస్థను భీమునికేఁ దెల్పుటయు, నాతఁడు వారికిఁ గానుక లాసఁగి స్వయంవరము చాటింప ననేకులు రాజులు కుండినపురి కేఁగుడెంచిరి.

అట్లు వచ్చువారిం గని పురజనులు “దమయంతిని గోరుట కెవ్వరు రాకుండుదు?” అని పల్కిరి. భీముఁ డావచ్చినవారికి సదుపాయములు చేసి యాదరించెను. ఆ సమయమున నారదునికలన నావృత్తాంతమును విని యింద్రుఁడు మోహభేషముతో నగ్నియమవరణులు తోడరా బయలుదేలి వచ్చి తమవలెనే వచ్చుచున్న నలుని గాంచెను.

కాంచి యాతఁడు నమస్కరింప దీవించి తమ్ముఁడెలిపి “దమయంతీప్రాప్తికై మాకు దూత్యము చేయుము. భీమరాజు నంతఃపురమునఁ బ్రవేశించు నిష్పైవరను గుర్రెఱుగఁకుండఁ జేసెదను” అని యింద్రుఁడు పలుకఁగా రాజు నిశ్చేష్టుఁడయ్యెను.

హరిశ్చంద్రకథ.

అ.2. 8-103. అప్పుడు “గాలియు నెండయుఁ జొరరాని నాయాశ్రమము నెట్లు నిర్భయముగాఁ జొచ్చితివి? నీ స్నేహననగును? ఎంతచేసినను నామాటవినినచో నిన్నుఁగాచెదను. సశరీరస్వర్గముఖ మనుభవించుము” అని మునిపలుకఁగా “నీమాహాత్మ్యమెక్కడ? నేనెక్కడ? తుమింపుము. రాజ్యమునైన విడిచెదను గాని కులభ్రష్టుఁడను గాఁజాలను. ఏకపత్నివ్రతమును విడువఁజాలను” అని రాజు బదులుపఱుకుటయుఁ దన ప్రతిన నెఱవేఱె నని సంతసించి యట్లే రాజ్యము నిచ్చివేయుమనెను. అందుల కులికి రాజు వెనుకముందు కాఁగా “నీవు సత్యవంతుఁడవుగాదా! ఇట్లు వెనుదీయనగునా?” యని యుద్ఘాటించెను.

,, 104-114. అప్పుడు చంద్రమతి రాజుతో “ఏల సంకోచించెదవు? బ్రహ్మతలంపు తప్పనా? నీ యోగ్యతను దేవతలు మెత్తురు. రాజ్యమును దానము చేయుము.” అని పలుకఁగా హరిశ్చంద్రుఁడ ట్టిచ్చివేయుటకు సన్నద్ధుఁడయ్యెను. అపు డాకాశమును దేవత లావరించిరి. ఆకాశవాణి హరిశ్చంద్రుని వర్ణించి స్తుతించెను. హరిశ్చంద్రుఁడు దేవధూదేవమాన్యములను దప్పించి యెల్లపృథివిని దానము చేయఁగా దేవదుందు

నలకథ.

తుదక్తురాజు వారియాజ్ఞచొప్పునను, నాయుండునిమాయములమున భీముని కన్యాంతఃపురమునకుఁ బోవఁగా “గాలియు నెండయుఁ జొరరాని యిచ్చటికెట్లు వచ్చితివి? నీ నెవ్వఁడవు?” అని దమయంతి యడుగుటయు “నే నొకరాజును; దేవదూతను; ఇంద్రాగ్ని యమవరుణులలో నొక్కరిని వరించి సశరీరస్వర్గముఖము ననుభవించుము” అని నలుఁడు పలుకఁగా “నే నెక్కడ? ఇంద్రాదు లెక్కడ? వారి సేవకురాలను. లభింపనిచో బ్రాణత్యాగము చేసెదను గాని నలునిఁ దక్కినన్యల వరింపను” అని యామె బదులు చెప్పెను. అప్పుడు రాజు మైమఱచి నేనే నలుండ ననుటయు, నామె తెరచాటున నిలిచి ప్రసంగింపఁగా నలుఁ డొడలు తెలిసి దేవకార్యవిధ్వంసమునకు వగచి భిన్నుఁడై వెనుకముం దగుచు దమయంతి యెన్నివిధములఁ బ్రార్థించినను మన్నింపకుండెను.

అప్పుడు తొల్లిటిహంస వచ్చి నలుని బ్రబోధించి “ఏల సంకోచించెదవు? బ్రహ్మతలంపు తప్పనా? నీమనశ్శుద్ధికి దేవతలు మెత్తురు. స్వయంవరసభలో దమయంతి నిన్ను వరింపఁగలదు. హమ్మ” అని పలుకఁగా నలుఁడు లజ్జతో వెడలిపోయి దమయంతిమనోనిశ్చయము నింద్రాదులకుఁ దెల్పెను. అది విని దమయంతి నలు నెట్లు వరించునో చూతమని నలుగురు దేవతలును నలుదూపముతోడనే స్వయంవరసభకు విచ్చేసిరి. సరస్వతివచ్చి స్వయంవరాగతుల నెల్లదర్శించి పంచనళిని మిక్కిలిప్రాధముగా వర్ణించెను. దమయంతి మొదటఁ బోల్చుకొనలేక దేవతలను ప్రార్థించి బుద్ధివైకద్య

హరిశ్చంద్రకథ.

భులు మొరసెను, పువ్వులవాన గురిసెను.

ఆ. 2. 110-111. ఆకాశవాణి హరిశ్చం

ద్రుని స్తుతించుట.

„ 8. 8-8. పిమ్మట దేవతలు మున్నగు వారు వారిస్థానములకుఁ బోయిరి. విశ్వామిత్రుఁడు రాజును స్తుతించి వెడలిపోయెను. హరిశ్చంద్రుఁ డింటికి వెడలెను. పిదప విశ్వామిత్రుఁడు తన ప్రతిజ్ఞ సేఱవద్దులకై చింతించి హరిశ్చంద్రుని రాజ్యముప హరించి వెనుక నాతఁ డిచ్చెద నన్న యజ్ఞదక్షిణ నడిగి పీడింప సెంచెను.

„ 9-18. అట్లెంచి రాజ్యము లాగి కొని యాతని నడవికిఁ బొమ్మన నారా జట్లు పో నుద్వోగించుటయు, జనులు దీనులై నిరోధింపఁ జంద్రమతి బోధచేసి వారల మరలించి తానును రాజును వెంబడించెను.

„ 18-37. హరిశ్చంద్రుఁడు భార్యపడు శ్రమకుదుఃఖించుచుఁ గొడుకు నాఁకలికొర్వజాలక భిన్నుఁడగుచునుండ విశ్వామిత్రుఁడు ప్రత్యక్ష మై యాగదక్షిణ నిమ్ని పీడించుటయు, నాతఁ డొక సెలలో పున నిచ్చితేసెద నని చెప్పఁగా నక్షత్రకుఁడను తనశిష్యుని హవాలా చేసి తన ప్రతిజ్ఞావిధమును వాని కెఱిం

నలకథ.

మునంది సరస్వతీవాక్యములను విమర్శింపఁ గల్గి నలు నేర్పికొని వరింప దేవదుండుభులు మొరసె. పువ్వులవాన గురిసెను.

(స్వయంచరాగతరాజులను బంచవళిని వాణి వర్ణించుట.)

నలదమయంతుల వివాహకాలమున నింద్రాదులు నలునకు నిచ్చావశమున స్వసాక్షాత్కారాదికము లగువరము లాసంగి వెడలి పోవుచుండఁగలి యెదురుపడి దమయంతి స్వయంవరవృత్తాంతము వారివల్ల విని మత్సరించి నలుఁ బీడింప సెంచి ధర్మాత్మఁడగు నాతనియం దావేకించుటకు సందు లేక వేచియుండి యొక్కనాఁ డాతఁడు పాద ప్రక్షాళనము చేసికొనక సంధ్యోపాసనము చేయుతఱి సందుచేసికొని యాతనియం దావేకించెను. ద్యూతప్రియుఁడగు నలుని పాచికలందు ద్వాపరు నావేకింపఁజేసెను.

కలిప్రేరణమున జూదమునకు వచ్చిన పుష్కరునితో జూదమాడి నలుఁడు రాజ్య మెల్ల నాతనికొడి యాతఁడు పొమ్మనఁగా నడవికిఁ బో నుద్వోగించుటయుఁ బ్రజలు నిరోధింప వారికి బోధచేసి నలుఁడు ప్రయాణమయ్యెను. దమయంతియుఁ దన సంతానమును జనకునింటి కంపి నలుని వెంబడించెను.

నలుఁడు దమయంతిపడు శ్రమకు దుఃఖించుచు నాఁకలికొర్వజాలక తనయెదుట నెగురుచున్న పట్టులపైఁ గట్టుబట్టును విసరఁగా నవి “మేము నీరాజ్యము సహరించిన పాచికలము” అని చెప్పుచు నాబట్టతోఁ బాటిపోవుటయు, దమయంతి రాజాదైన్యమును జూచి తన పైఁటకొన చించి యిచ్చి “మనము కుండినపురమునకుఁ బోవుదము రమ్మ” అని బోధింపఁగా “నేను స్త్రీ ధనమును దిని జీవింతు నా?” యని చెప్పుచు

హరిశ్చంద్రకథ.

గించి మనదేశమున ముష్టిసేత్ర
నీయవలదని చెప్పుచుండ రాజు
“నే నాచులుకనిపని చేయును.
మీరు జేయుగఁ జెప్పనేలకీ”
అని పలికి యడవియందే సంచ
రించుచు జంద్రమతి పడుశ్ర
మకు దుఃఖించుచు నుండెను.

ఆ. 3. 34-36. (వనదేవతాదివర్ణనము. వృక్షదోహదవర్ణనము.)

„ 37-45. అప్పుడు నక్షత్రకుఁడు దప్పి
వేయుచున్న దనుటచే రాజు
నీటిని వెదకుచుండ విశ్వా
మిత్రకల్పితుఁ డగుసంతఘా
తుఁడనురాక్షసుఁడు మునివేష
మున సెదరుపడి తప్పుదారిఁ
జూప నట్లేగి బేతాళుఁడున్న
వటుమునుదరిసి యట నక్షత్ర
కునితో నందఱు నీరు త్రాగి
రాత్రిపడినందునఁ జంద్రమ
త్యాదులు నిద్రించిరి. అత్తఱి
బేతాళుఁడు పైబడ రాజు
వానిని వధించెను. మునిమాయ
చే గాలివాన వారినిబీడించెను.

„ 41-48. ‘నూర్యాస్తమయము, గాలి,
వాన, పరిక్రాంత చంద్రమతి’
అను వాని వర్ణనములు.

„ 49. (చంద్రాస్తమయము.)

„ 50-57. పిమ్మట విశ్వామిత్రుని
మాయావళమున నొకదవాగ్ని
యెదురుపడఁగాఁ జంద్రమతి
దుఃఖించి తాను ముందుగ నేగి
యందుఁ బ్రవేశింప నది చల్లా

నలకథ.

నడవియందే సంచరించుచు దమయంతి
పడుశ్రమలకు మిగుల దుఃఖించుచు
నుండెను.

(వనదేవతాది వర్ణనము. వృక్షదోహ
దాదివర్ణనము.)

అప్పుడు రాజు దమయంతిని బుట్టినిం
టికిఁబోమని తుద కామె ప్రార్థనము
చొప్పున నామెను వీడకయుండ సంగీక
రించి కల్పిరణమునఁ దప్పుదారులఁ
జరించి తాళవనమును జేరి నీరుత్రాగి విశ్ర
మించియుండ రాత్రిపడినందున దమ
యంతి నిద్రించెను.

‘నూర్యాస్తమయము, చీకటి, చంద్రో
దయము, వెన్నెల, పరిక్రాంతదమయంతి’
మున్నగువాని వర్ణనములు.

అట్లు నిద్రించుచున్న దమయంతి
వస్త్రము నుత్తరీయమునకై చించికొని
యామెనువిడిచి కల్పిరణమున నలుఁడు
వనాంతరమున కేగెను.

(నూర్యోదయము) పిమ్మట దమయంతి
మేల్కొంచి నలుఁడు లేమికి దుఃఖించి
నలువైపులందిరుగుచు నొకసర్పముచే మ్రిం
గఁబడుచు మొఱవెట్టి, నొకబోయవాఁడు
వచ్చి కాపాడి యామెనుమోహించి తత్సా

హరిశ్చంద్రకథ.

రుటయుఁ జంద్రమతి మరలి
భర్తృసన్నిధిం జేరెను.

ఆ.రి. 58. 68. అత్తఱి విశ్వామిత్రప్రేరణ
మున నక్షత్రకుఁడు చంద్రమ
తికిదుశ్శృంగులుచేసియు నామె
చిత్తమునగదల్పలేకయామెను
మెచ్చుకొనుచుండ జంద్ర
మతీ ప్రభృతులు కాశికఁ బోవు
మార్గస్థులవెంటఁబడి గంగాతీర
ముంజేరి శ్రవపడియున్నం
దున నచట విశ్రమించిరి.

64. (గంగావదీవర్ణనము.)

ఆ. 4. 1-21. సూర్యోదయాస్తమయ
ములు, సంధ్యాకాలము, చక్ర
వాకములు, పద్మమకుళనము,
చీకటి, నక్షత్రములు, చంద్ర
కాంతి మున్నగువాని వర్ణన
ములు.

,, 22-28. అట్లు గంగాతీరమున విశ్ర
మించి నిద్రించుచున్న హరి
శ్చంద్రాదులపైఁ జల్లనిగాలులు
వీచి వారిశ్రమ నపనయించెను.

,, 24-38. వేగుఁజొక్క, కోడిహఁత,
దీపములు, పద్మవికాసము,
కుముదనిమిలనము, కోకముల
యానందము, ఉదయించు
చున్నసూర్యచంద్రబింబములు,
సూర్యకాంతులు మున్నగువాని
వర్ణనము.

,, 39-89. హరిశ్చంద్రాదు లట్లు సుఖ
నిద్ర చేసి సూర్యోదయ
మగుడుఁ గాశీపురముఁ జేరిరి.
రాజా విశ్వేశ్వరాలయముఁ
గాంచి యాదేవుని స్తుతించి

నలకథ.

తీవ్రత్యమహిమచే దగ్గుడయ్యెను. తద
నంతరమున నామె యాయటవిం బోవుచు
నొక ఋషివాటికం గాంచెను.

అట్లగపడినఋషులు నలుని సాహస
మును ధిక్కరించి, దమయంతి సూరార్పి
యామెకు నలప్రాప్తిరూపభావికుభవార్త
నెఱిగించి యంతర్ధాన మగుటయు, నామె
సుఖాహుపురికిఁబోవుచున్న కుచి మున్నగు
మార్గస్థులవెంటఁ బడి వారితో నొక సెల
యేటియొడ్డున బసచేసి రాత్రిపడినందున
నట విశ్రమించెను.

(సెలయేటివర్ణనము.)

సూర్యోదయాస్తమయములు, సంధ్య,
చక్రవాకములు, పద్మమకుళనము, చీ
కటి, నక్షత్రములు, చంద్రకాంతి
మున్నగువాని వర్ణనములు.

అట్లు సెలయేటియొడ్డున విశ్రమించి
నిద్రించుచున్నవారినందఱను నొక మదపు
తేనుఁగులగుంపు వచ్చి పీడించెను.

వేగుఁజొక్క, కోడిహఁత, దీపములు,
పద్మవికాసము, కుముదనిమిలనము, కోక
ములయానందము, ఉదయించుచున్న రవి
చంద్రబింబములు, సూర్యకాంతులు ము
న్నగువాని వర్ణనము.

అట్టి యుపద్రవమునుండి యెట్టులో
తప్పి దమయంతి సుఖాహుపురముం జేరి
రాచనగరింగాంచి దానివై భవమునువర్ణించి
యచ్చెరు వందుచుండునంతలో, దీనుఁడై
యడవిలోఁ దిరుగునలుఁడు స్వరణకు

హరిశ్చంద్రకథ.

యుండునంతలో నక్షత్రకుం
డు పీడించుటయు, జంద్రమతి
తన్నమ్మి ఋణవిముక్తి నొందు
మని రాజునకు బోధచేయుట
చే నాతఁడు మిగుల వగలం
బాగుల సాగెను.

అ. 4. 35 (కాశీపురవర్ణనము.)

,, 40-42. ఆరీతిని బరిపరివిధముల దుః
ఖించి గత్యంతము లేనందున
నెట్టకేల కట్టె చేయుట కంగీ
కరించి హరిశ్చంద్రుఁడుచంద్ర
మతి నమ్మ జూపఁగాఁ, బుర
పురంధ్రు లామెం గాంచి
చంచలలక్ష్మీవలె నున్న యామె
నమ్మనగునా యనుచు నామెను
వర్ణించిరి.

,, 42-54 ఆకేశనభివర్ణంతము చం
ద్రమతి వర్ణనము.

,, 54-65 ఆసమయమున విశ్వామిత్ర
ప్రేరితుఁడయి కలిపురుషుఁడు
కాలకాళిక నామ బ్రాహ్మణవేష
మునవచ్చి “భార్యనమ్ముకొన
నగునా? వ్యవసాయముచేసి
కొనరాదా?” అని చెప్పి మర
లించుటయు నా హరిశ్చంద్రు
డందుల కంగీకరింపక “మహా
రాజ నగు నేను వ్యవసాయ
ము చేయుదునా?” అని
బదులుచెప్పి గత్యంతరము లేక
కరుణించి సాయపడు మని
ప్రార్థింప నావిప్రుఁడు ధనరాశి
నిచ్చి చంద్రమతిని గొనిపోవ
నుద్యమించెను. అప్పుడు లో
హితుఁడు దుఃఖింపఁగా నావు
తోడిదే పెయ్యయనని తగవు

నలకథ.

వచ్చినందున నామె మిగుల వగలం బాగుల
సాగెను.

(సుబాహుపురవర్ణనము.)

ఆరీతిని బరిపరివిధములఁజూపించి యామె
రాజభవనద్వారమును దఱియునంతఁ బుర
పురంధ్రు లామెం జూచి “ఈమె సార్వ
భౌముని భార్య కానోపును. చంచల యగు
లక్ష్మీని నమ్మనగునా?” యని పల్కుచు
నామెను వర్ణించిరి.

ఆకేశనభివర్ణంతము దమయంతి వర్ణ
నము.

ఆసమయమున రాజమాత మేడమీఁది
నుండి దమయంతినిజూచి తీసికొనిరమ్మని
యొకదాదినంప నదివచ్చి “ఈదుఃఖము
పోవు నుపాయము చేసికొనరాదా? ఏల
దుఃఖించెదవు? ఈసుబాహుని తల్లిని నే
వింపుము”. అని బోధనచేయఁగా, నామె
“మహారాజపత్ని నగు నేను దాస్యము
చేయుదునా?” అని పలికి గత్యంతరములేక
తుదకుఁ గరుణించి సాయపడుమని దాదిన
వేఁడుకొనుటయు, నాదాదియామెకుందగి
నట్లు సైరంధ్రుగా నుండ బోధచేసి రాజ
మాతదరికిఁ దీసికొనిపోయెను. రాజ
మాతయు నామె నాదరించి తనకూతున
కప్పగింప దమయంతి యారాజమాత మె
చ్చునట్లుగ సంచరించుచుండెను.

హరిశ్చంద్రకథ.

నలకథ.

పెట్టి వానినిఁగూడఁ దీసికొని పోయెను. చంద్రమతి యాఁ గాలకాకికునింట నాతనిభార్య కలహకంఠిక మెచ్చునట్లుఁ బనులు చేయుచుండెను.

అ.4.66-73. అట హరిశ్చంద్రుఁ డాధనమును నక్షత్రత్రతున కర్షింప నాతఁడు “నాశతనమందినదిగాని నానురువు గాదిసాము నిచ్చివేయుము” అనిపల్కిెను. అందులకు రాజు చలించియుఁజేయునది లేక తన్ను నమ్మికొమ్మనుటయు, నాతఁడు రాజును బాధించి విశ్వామిత్ర ప్రేరణమున మాలినిరూపమున నున్న వీర బాహునియొద్దకుఁ గొనిపోయి వాని కమ్మఁ జూపఁగా రాజు దుఃఖితుఁడై యా మాలిని గాంచెను.

,, 73. (వీరబాహుని వర్ణనము.)

వీర బాహుఁడు రాజుం గాంచి “నీవెవ్వఁడవు? నన్ను సరిగా నేవించెదవా? వలసిన ధనము నిచ్చెదను.” అని పలుకఁగా, రాజు సత్యమునకుఁ లోబడి యందుల కంగీకరించుటయు నామాలఁడు నక్షత్రతునకుఁ గోరినంతధన మిచ్చి యా రాజుం గొని తోడ్కొని పోయెను.

అ.5.1-10. నక్షత్రతుఁ డాసాముఁ జెట్టుకొని పోయి విశ్వామిత్రునకు సమర్పించెను. హరిశ్చంద్రుఁడును దేవతా ప్రసాదమున నాకలిదప్పలులేనివాఁడై యా

అట నలుఁడరణ్యమునఁ బోవుచు దవాగ్నిలోఁబడియున్న కర్కోటకునిం గాపాడి పైకిఁజీయఁగా, నాసర్ప మాతనినిగఱచి విరూపిని జేసెను. అందులకు రాజు సంభ్రమింపఁగా “నీవుబహువదకుండుట కిట్లు నేసితిని. వీరూపమువలసినపు డీవస్త్రమును ధరింపుము!” అని యొక బట్టనిచ్చి “ఈదరి నున్న ఋతుపర్ణుని నేవించి నీయశ్వహృదయము వాని కుపదేశించి వానియశ్వహృదయమును నీవు సంపాదింపుము. నీకు మేలయ్యెడు.” అని చెప్పి పోయెను. నలుఁడును సంతసించి ఋతుపర్ణునొద్ద కేగి యాతనిఁ గాంచెను.

(ఋతుపర్ణుని వర్ణనము.)

ఋతుపర్ణుఁడును నలునిం జూచి “నీవెవ్వఁడవు? నన్ను నేవించెదవా? నీయక్కఱ తీర్చెదను.” అని పలుకఁగా రాజు “నే నశ్వహృదయము నెఱుంగుదును. పాకవిద్యలోఁ గుశలుఁడను. నిన్ను నేవించెదను.” అని పలుకుటయు ఋతుపర్ణుఁడు సంతసించి యాతని నాదరించెను.

నలుఁడు బాహుకుఁడను పేరితో ఋతుపర్ణుని నేవించుచు నాతనిదయచే నాకలి బాధయు నుడుగఁ దనసేవకు మెచ్చి యాతఁ డశ్వాధిపత్యము నొసంగిన, నశ్వములను వశపఱుచు కొనుచు, నశ్వ

హరిశ్చంద్రకథ.

మాలని సేవించుచు నట్టి సేవకు
మెచ్చి యాతఁడు శక్తకానాధి
పత్యము నీయఁగా భూతప్రేత
పిశాచములను వశపఱుచుకొని,
శవములపన్నులు రాఁబట్టుచుఁ
బ్రేతభూమియందు నివసించి
ప్రియావియోగమునకు దుః
ఖించుచుండెను.

ఆ. 5-6. (శక్తకానవర్ణనము.)

„ 11-13. అపుడు విశ్వామిత్రుఁడా
చంద్రమతి హరిశ్చంద్రుల
నింకను బీడింప నెంచి కాల
కాశికునిఁ బ్రేరింప నాతఁడు
హోమ మారంభించి లోహి
తుని సమీధలకై యడవికి వెళ్లు
మని పీడించుటయుఁ దల్లి
చంద్రమతి దుఃఖించి రక్ష
కట్టి యనుప విప్రబాలకులు
తోడరా నాబాలుఁ డరణ్య
మున కేఁగెను.

„ 15 (చంద్రమతి దుఃఖము)

„ 18. (అటవివర్ణనము)

„ 11-24. ఏఁగి యట భీతుఁడై యాకు
లను దరఱలను వెదకుచుండ
విశ్వామిత్ర ప్రేరితుఁడై తక్ష
కుఁ డా కాశికుని గణవఁగా
నాతఁడు మూర్ఖిట్లటయుఁ
దోడిబాలురు పోయి కాల
కాశికునితో నావృత్తాంతమును
జెప్పుచున్నపుడు విని చంద్ర
మతి మూర్ఖిలై తెలిసి పలువిధ
ముల దుఃఖించి యడవికిఁ బో
ననుజు యి మ్మని యావిపుని
వేఁడెను. కాని యాతఁడునిర్ద
యుఁడై యామెను నిరాక
హింపఁగ

నలకథ.

శాలయందుండి ప్రియావియోగమునకు
దుఃఖించుచు నుండెను.

అపుడు భీముఁడు తనకూతురు నల్లుఁడు
పడిన కష్టములను విని దుఃఖించి వారి
నన్వేషింప ముదేవుఁ డనువాని సంపఁగా
నాతఁడు తిరిగి తిరిగి ముఖాహుపురి కేఁగి
పాశోహితులతో రాజాంతఃపురముఁ
బ్రవేశించి యచట దమయంతిం గాంచి
తన్నెఱింగింప నామె తనయవస్థ నాతనికిఁ
దెలుపుచుండ విని రాజమాత మిక్కిలి
దుఃఖించి తా నామెకుఁ బినతల్లి యగుట
నెఱింగించి తగుసాయ మిచ్చి కాన్క
లతో సంపుటయు నామె బయలుకెడలి
యెదుటఁ గుండినపురమును గాంచెను.

(రాజమాత దుఃఖము.)

(కుండినపురవర్ణనము)

కాంచి జనకునిల్లుచేరి యావస్తార్థము
తోడనే యుండి వనరుచుండ భీముఁడు
కూతురుదర్శకనుగాంచి పర్ణాదుండనువిప్రుని
నలు నన్వేషింపఁ బంచి “భార్యనునట్టడ
విలో విడిచిన యవాచ్యుఁడు” అనువాక్య
మున కుత్తర మొసఁగినవానిం గని రమ్మన
నాతఁడు పోయి యయోధ్యలో నశ్వశాల
యందు విరూపియై యున్న బాహుకుఁ
గాంచి భీముఁ డుపదేశించిన రీతిని బలికి
యాతఁడు దుఃఖముతో నిచ్చిన “రాజ్య
భగ్నియై మతిచెడి యుండువాని నిట్లు
పీడించుట కులకాంతకుఁ గీర్తికర మగు
నా?” అనుప్రత్యుత్తరమును విని యచట

హరిశ్చంద్రకథ.

రించి యింటిపనులెల్లం దీర్చినం
గాని పోరాదని పలుక నామె
దుఃఖము నడంచికొని యల్లై
చేసి యాతని యనుమతంబున
సరణ్యమున కేగిచో ననూ
రుని సారథ్యవశమున సూర్య
రథ మస్తాచలశిఖరము నధిరో
హింప నూర్చుఁ డస్తమించు
టయు నంధకారబంధుర మగు
నాయరణ్యమున సర్పదప్తుఁ
డగు లోహితుం గాంచి దుః
ఖించి వానియందే తనహృద
యమును నిల్పియుండి దుఃఖం
చెను.

ఆ.5.80-82. (అంధకారవర్ణనము)

,, 83-89. అట్లు దుఃఖించి యామె
యెట్లకేలకు ధైర్యము నూని
యాబాలుని సుకానవాటికనుం
జేర్చి దుఃఖించుచుండ నచటఁ
గావైయొకమంచెపైఁగూర్చుం
డి యావఱకెవ్వరును రానందు
లకువిచారింపుచుండి యారాజు
రోదనమునువని యెవ్వరువచ్చి
రోయని వెదకఁ దలఁచెను.

,, 40-55. అట్లుతలంచి యాచోటికేగి
పన్ను చెల్లింపుమని పీడింపఁగా
నామె యాబాలునిఁ జూపి
యాతని కగ్నిదానము చేయు
మని ప్రార్థించుటలో నాతఁ
డాపిల్లని దనపుత్రునిఁగా గుర్తె

నలకథ.

వాని భీమున కెఱిగించుటయు దమయంతి
మూర్ఛిల్లి తెలిసి దుఃఖించుచుఁ దమ మును
వెదకి తెచ్చిన సుదేవునిరావించి నలుని దరి
కేగవలయు నని వేడికొనెను. ఆతం డం
దుల కియ్యకొని యయోధ్యకేగి దమ
యంతి ద్వితీయస్వయంవర మచిరకాలమున
నగు నని ఋతుపర్వసమయఁ దెలుపఁగా
నాతఁ డానుదేవుఁడు చెప్పినకాలము
దాటకుండఁ గుండినపురిం జేరఁదలంచి
బాహువుని సారథిఁగాఁ జేసికొని రథాధి
యాఘుఁడై పోవుచు సరణ్యమున రథ
జేగవశమున సుత్రరీయ మెగిరిపోవుతఱి
నాబాహువుఁడు రథజేగమును వర్ణించు
టంజేసి మత్స్యరించి తనయత్నహృదయజ్ఞ
తంజూపుచు నొక తాండ్రచెట్టుపర్ణంబుల
సంఖ్యచెప్పఁగా బాహువుఁడచ్చరువొంది
యాతనికే దనయశ్వహృదయము నిచ్చెద
నని వాగ్దానముచేసి యాతనివలన నాయత్న
హృదయము సుపదేశమందెను.

(తాండ్రచెట్టు వర్ణనము.)

అట్లుపదేశమందిన యాయత్నవిద్యామహి
మచే గలి యాతని విడిచిపోవఁగా నలుఁ
డచిరకాలమున ఋతుపర్వని గుండినపుర
మును జేర్చుటయు సారథ్యహామము నలుని
దిగాఁ దలఁచి దమయంతి తనయుక్తివేఱ
వేఱినందులకుపాంతుకు మేడవాదనుండి
నలేతరులనుజూచి విఫలమనోరథయై దుః
ఖించుచుండ నాఋతుపర్వండు భీముఁ డి
చ్చినవిడిదిలోదిగి రాజులెవ్వరును నావఱకు
రాకుండుటకుఁజంఱించుచుండె. దమయం
తియు నాఋతుపర్వని సారథి యెవ్వరో
యనుసందేహము వాపికినుటకై యాత
నితో వచ్చినవారిని శోధింపఁ దలంచెను.

అట్లు తలంచి కేళిని యనుదానితోఁ
దనపుత్రుని బెట్టి పంప నాతఁడు వానిని

హరిశ్చంద్ర కథ.

ఊరియు నాకారగోపనముచేసి
కొని యామె మెడలోనున్న
మంగళహస్తముఁ బన్ను
క్రింద నిమనుటయు, నామె
యాతఁడు తనభర్తయే యని
గ్రహించి యాతని తొంటి
వైభవమును వర్ణించి యిప్పటి
దురవస్థకు దుఃఖింపసాగెను.

ఆ. 5. 51. (హరిశ్చంద్రుని తొంటి వైభవము.)

హరిశ్చంద్రుఁ డట్లు దుఃఖించు
చంద్రమతి నూరార్చి “పలు
దేశములు నాతోఁ దిరిగిన పఠ
మోపకొరికివగునిన్ను నమ్మిజేసి
నేనెట్లు నీయెదుట నిలుచువాఁ
డను?” అని దుఃఖముతోఁబలు
కఁగాఁ జంద్రమతి “మహాను
భావా! అట్లనడగునా? నీ
సచ్చరిత్రమునకు భూమ్యా
దులు పాత్యులై యున్నవి.”
అని పల్కుచు వనరుచుండ
నామెతోఁ గలిసి లోహితు
నిపై కన్నీటిధారలు పాటున
ట్లాతఁడును మొఱవెట్టి తుదకు
దైర్యమునూని నదుపదేశముచేసి
పన్నునకై సొమ్ము తెచ్చునఁగా
నామె యందులకై యూరి
లోని కేఁగుటయు, విశ్వామిత్ర
కల్పితుఁ డగుచోరుఁ డొకఁ
డాయూరిరాజపుత్రుని జంపి
నగలం దోచికొని తెచ్చి కప
టముచేసి యామెకిచ్చెను. ఆ
కౌరవమున నామె యా
వస్తువులతో రాజభటులకు

సలకథ.

గురైఱింగియు నాకారగోపనము చేసికొని
దాని నటనుండి పొమ్మనఁగా నది యాతఁడు
వంటచేయునపు డప్రయత్న నిధము లై
సాక్షాత్కరించి యున్న యగ్నిజలములఁ
జూచి పోయి దమయంతికిఁ జెలుపఁగా
నామె యాతఁడు తనభర్తయే యని
గ్రహించి తనతండ్రిమూలమున నాతని
రావించి యాతనితొంటివైభవమునువర్ణించి
యిప్పటిదురవస్థకు దుఃఖింపసాగెను.

(నలుని తొంటివైభవము.)

నలుఁ డట్లు దుఃఖించు దమయంతి
నూరార్చి “పలుదేశము లొంటరిగఁ దిరిగిన
నిన్నెట్లు నమ్మి గ్రహింపనగును?” అని
దుఃఖముతోఁ బలుకఁగా నామె పాతివ్ర
త్యము నెఱిగినవాయుదేవుఁ డచట నిలిచి
“నీ వట్లనఁజనునా? నీభార్య పాతివ్రత్య
మునకు భూమ్యాదులు పాత్యులయియు
న్నవి” అని పలుకుటయు నలుఁ డామెను
గూడి కఠోటకుఁ దిచ్చిన వస్త్రమును
ధరించి తనతొంటిరూపము నంది తన్ను
సేవకునిఁ జేసినందులకుఁ బరితపించుచున్న
బుతుపర్జుని జేర్చి యాతని కశ్యపౌద
యమునుపదేశించి పంపివేసెను. వెండియు
నతఁడు తన కుటుంబమును భీమునొద్దనుంచి
పుష్కరునిపాలికింబోయి దమయంతిగొడి
జాడమాడి వానియధీనములోనున్న తన
రాజ్యమును గెలిచికొనెను.

హరిశ్చంద్రకథ.

నలకథ.

దొరకి రాజదండనకర్తయై పీఠ
బాహున కప్పగింపబడెను.

ఆ. 5. 61-70. పీఠబాహుడును నా
మెను వధ్యకథకుఁ డగు హరి
శ్చంద్రునిదండకుఁ బంపఁగా
నాతఁడు ధైర్యముతో విశ్వా
మిత్రుఁ డాపఁ జూచినను
నాఁగకయ్యామెతలనఱకుటకై
కత్తిని దీసియుండ దేవతా
గణముతో నీశ్వరుఁడు ప్రత్య
క్షమై “ఓరాజా! నీ నీతికిని
నీభార్యపాతివ్రత్యము నకును
మెచ్చితిని” అని పలుకుచు
లోహితుని గాశిరాజపుత్రుని
బ్రతికించి పరసేవావైలత్య
ము పోఁబలుకుటయు నాతఁడు
పుత్రుని గలిసియాపరమేశ్వరుని
స్తుతించి విశ్వామిత్ర దత్తరా
జ్యమెట్టకేలకుఁ గ్రహించి రాజ
పూజితుఁ డై బంధుజనరక్ష
కుఁ డై రాజ్యమును బాలిం
చుచు ధరాపురంద్రితోఁ జం
ద్రమతిని సుఖింపఁజేసెను.

ఆవెనుకఁ గానుకలతో భీమరాజుచే
నంపఁబడిన తనకుటుంబము నాదరించి
నలుఁడు శత్రుల నణచుచు దానధర్మము
లం జేయుచునుండి దమయంతిలో నొక
యజ్ఞముచేయఁగా, నింద్రుఁడు దేవతాగణ
ములతో సాక్షాత్కరించి “ఓరాజా! నీ
నీతికిని భార్యపాతివ్రత్యమునకును మెచ్చి
తిని” అని పలుకుచు వరముల నొసంగి
వారికిఁ బరసేవావైలత్యము పోఁబలు
కుటయు నాతఁడు భార్యతోఁ గూడి
యామహాత్ముని స్తుతించి యింద్రదత్త
రాజ్యపాలనావైభవము నంది రాజ
పూజితుఁడై బంధుజనరక్షకుఁడై రాజ్య
మును బాలించుచు ధరాపురంద్రితోఁ దమ
యంతిని సుఖింపఁజేసెను.

ఆ. 5. 66. (శివస్తుతి.)

(ఇంద్రస్తుతి.)

పయిరీతిగ జోడింపఁబడిన హరిశ్చంద్రనలకథలు కవిచే నే గ్రంథ
మునుండి సంగ్రహింపఁబడినవో యనువిషయము విచారింపవలసియు
న్నది. నలకథ మహాభారతమునఁ గలదు. హరిశ్చంద్రకథ ఋగ్వేదము
నందును. మార్కండేయపురాణమునందును, భాగవతమునందును, దేవీ
భాగవతమునందును నగవడుచున్నది.

భారతముననున్న నలకథలో “నలుఁడు స్వయంవరమున దమ
యంతిని బిణియ మయి మహావైభవముతో రాజ్యము నేలుచుండె”
అను కథాభాగముమాత్రమే శ్రీహర్షకవిచే స్వీకరింపఁబడి నైషధ
కావ్యమున వర్ణింపఁబడెను. నలుగ యుత్తరకథయం దాతఁడు పడినకష్ట

ములుమాత్ర మున్నవి గాని యాతనికి ఘనతను సంపాదించువిషయము లేవియులేవు. మఱియుఁ బూర్వకథతోడనే “అంగవంతో ముఖాద్యభిధా విప్రకీర్ణా యథాయథమ్, ఏకార్థ ముపసీయంతే యత్ర నిర్వహణం హితత్” అనులక్షణము గల నిర్వహణసంధి ముగిసి కావ్యోపసంహారా వస్థ సంభవించుటంజేసి యుత్తరకిథారంభము వేటొకకావ్యము నారంభమువలె నుండు నని కావలయు శ్రీహర్షమహాకవి నలుని యుత్తర కథను వర్ణింపలేదు. అట్టి శ్రీహర్షుని సంస్కృతనైషధకావ్యమునకే శృంగారనైషధకావ్య మాంధ్రీకరణ మైయున్నది. సంస్కృతాంధ్రభారతములును, సంస్కృతాంధ్రనైషధములును రామరాజభూషణులకుఁ బూర్వములే యయినను హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందలి నలకథ చాలవఱకు సంస్కృతభారతమును సంస్కృతనైషధమును మాత్రమే యాదరించినట్లున్నదిగాని వాని యాంధ్రీకరణముల నాదరించినట్లుగ వడదు. కొన్నియలంతిస్థలములందు నర్థద్వయసంఘటనయోగ్యత మొదలగు కొన్నికారణములచే నట్టి సంస్కృతగ్రంథములలోని కథాభాగములు నైతము రామరాజభూషణునిచే మార్పబడినవి.

హరిశ్చంద్రకథ లనేకగ్రంథములం దనేకరీతుల నున్నవి. వానిలో నెల్ల మొదటిది ఋగ్వేదభాగ మగునైతరేయబ్రాహ్మణస్థకథయే యనఁదగును. అట్లయినను నాహరిశ్చంద్రునికథ సత్యవ్రతోపస్తుతియోగ్యముగ మార్కండేయపురాణమున సవరింపబడినది. అట్లు సవరించుటలో నందైతరేయబ్రాహ్మణస్థకథాసారమును మాత్రము సూచించి యాకథను వర్ణింపక వేటొకకథను గల్పించియున్నాడు. అట్టి మార్కండేయపురాణకథయే దేవీభాగవతమున సవరింపబడినది. అట్లు సవరింపబడుటలో మార్కండేయపురాణమున వర్ణింపని యైతరేయ బ్రాహ్మణకథసయితము వర్ణింపబడినది. ఆకథయే మార్కండేయపురాణమునుండి గ్రహించినకథకుఁ బీఠిక యగునట్లు సందర్భపఱుపబడినది. ఈదేవీభాగవతకథయే యాంధ్ర ప్రబంధవర్ణితకథకు మూలమనఁదగినంత సంబంధము గల్గియున్నది.

రామరాజభూషణుని హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమేకాక మల్లారెడ్డి పట్టుక్రవర్తిచరిత్రమును, గౌరనమంత్రి హరిశ్చంద్రద్విపదయును, శంకరకవి హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానమును, కంచివీరశరభకవి హరిశ్చంద్రోపాఖ్యాన

మును నాంధ్రభాషలో హరిశ్చంద్రకథను వర్ణించిన ప్రాచీనప్రబంధము లగపడుచున్నవి. దేవీభాగవతస్థితహరిశ్చంద్రకథయే కొంతవఱకు మార్పబడి వీనియందు వెలయుచున్నది. కొన్ని పేరులును మార్పబడినవి. 11-వ శతాబ్దమువాఁ డగునార్యక్షేమేంద్రునిచే రచిత మగుచండకాశిక నాటకమందుసయిత మీమార్పు లగపడవు. ఆనాటకము కేవలము మార్కండేయపురాణము ననుసరించియే రచింపబడె నని చెప్పవచ్చును. మారనకవి మార్కండేయపురాణకథను సరిగాఁ దెనిగించెను గాన నందును నిట్టికల్పనము లగపడవు. కావున నాంధ్రకవులు చేసినమార్పులు గలకథకు మూలగ్రంథ మేదో! లేక, యాంధ్రకవులలో నొక్క రఱ్ఱి మార్పులను జేసియున్నయెడల వారిలో నెవ్వరు మొదటివారో యను విషయము నిర్ణయించుకొనవలసియున్నది. సామాన్యముగా వీ రెల్ల నొక్కశతాబ్దములోనివారే యయియున్న ట్లగపడుచుండుటచే, వీరి గ్రంథముల పౌర్వాపర్యము నిర్ణయించుట యశక్య మని చెప్పవచ్చును. దేవీభాగవతమున లేని కొన్నికల్పనములును, బేరులమార్పులును మున్నగునవి వీనియన్నిటియందును జాలవఱకుఁ దుల్యములే యైయుండుటచే నట్టిమార్పులు కల యేదోయొకగ్రంథము దేవీభాగవతమునకును వీనికిని నడుమనుండి యుండవలె ననికాని, లేదా యా యాంధ్రప్రబంధ కర్తలలో నే యొక రామార్పులను జేసియుండఁ దద్గ్రంథ మితరులకెల్ల మూలమయి యుండియుండవలె ననికాని చెప్పకలేప్పదు.

“చెలఁగి ఋగ్వేదప్రసిద్ధఁ డై జగతి, వెలయు హరిశ్చంద్ర విభుపుణ్యచరితఁ గవితాచమత్కృతిఁ గాంచి హర్షించి, కవు లందఱును శిరఃకంపంబు సేయఁ బచరించి పీనుల పండువుగాక, రచియింతు.....”

అని యిట్లు ఋగ్వేదప్రసిద్ధహరిశ్చంద్రకథను దాను జమత్కారముగాఁ గల్పించి వర్ణించెద నని గౌరవమంత్రి చెప్పికొనియుండుటచేతను, నాతనికావ్యము ద్విపదకావ్య మగుటచేతను గొందఱు చరిత్రకారులు గౌరవ కృష్ణ దేవరాయల కాలమునకును గ్రిందటివాఁడే యని యభిప్రాయ పడుచుండుటచేతను, సీగ్రంథమే తక్కిన యాంధ్రప్రబంధములందలి హరిశ్చంద్రకథలకు మూల మని కొందఱు అభిప్రాయపడుచున్నారు.

గౌరవ వర్ణించినకథలోని కొన్ని విషయములు రామరాజభూషణుని హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందును, మల్లారెడ్డి పట్టుకవర్తి

చరిత్రలోని హరిశ్చంద్రకథయందును నగపడకుండుటచే నవియే మొదటి వని గ్రహించుట యుక్తము. అందును హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమున స్లేషప్రతిబంధముచే గొన్నికల్పనములు విడువబడిన వనుకొంద మన్నను నేకాధియగుమల్లారెడ్డి గ్రంథమునం దట్లులేకుండుటకుఁ గారణ ముండదు గదా! మఱియు ఋగ్వేదప్రసిద్ధ హరిశ్చంద్రకథయందు గౌరవ చేసిన మార్పులనేకములు పురాణములయందే యుండుటచే నాతఁడు పురాణములలోని కథలను సవరించెద నన్నచోఁ గొంతవఱకు సత్యముగా నుండును గాని ఋగ్వేదప్రసిద్ధ హరిశ్చంద్రకథను మార్చి చెప్పె ననుట సత్యమైయుండఁజాలదు. హరిశ్చంద్రద్విపద వ్రాసిన గౌరవమంత్రి 1600 ప్రాంతమునం దుండెడివాఁ డని ప్రాచీనచరిత్ర రభిప్రాయపడియున్నారు. గౌరవమంత్రి కృష్ణదేవరాయలకును బూర్వఁ డనుటకుఁ దగిన ప్రమాణము లగపడవు. గౌరవహరిశ్చంద్రోపాఖ్యానాదిని జెప్పినమాధవనృపాలుఁడు (గౌరవపెదతండ్రి) ఈమాధవనృపాలునియొద్ద మంత్రి యని గౌరవ చెప్పియున్నాఁడు (చూ. గౌ. హ. ద్వి. పూ. 40పు.) కవులచరిత్ర ద్వితీయ ముద్రణమున శ్రీవీరేశలింగముపంతులవారు వ్రాసినరీతిని 1427-వ సంవత్సరమున నున్న రేచర్లమాధవనృపాలుఁడే యనుటకుఁ దగినయాధార మగపడదు. రామరాజభూషణుఁడే యీకథను గల్పింపఁగా నయ్యది స్లేషనిర్బంధమున సంతరసపంతముగా నుండనందున గౌరవ ప్రతిబంధ శూన్య మగుపాటవంటిద్విపదతో మిక్కిలిమనోహరముగా వర్ణించెననుట విరుద్ధము కానేరదు. మఱియు నాంధ్రప్రబంధములం దగపడుచున్న పయిమార్పులు కొన్నిరసాచిత్యపోషణోపయోగులు గాక యనావశ్యకము లయి కేవలము సర్థాంతరానుసంధానానుకూల్యమునకై కల్పింపఁ బడినట్లగపడుచున్నవి.

“అట్లథాంతరఘటనానుకూల్యమునకై కల్పింపఁబడినవే యని తోచినవానిని గొన్నింటిని మల్లారెడ్డి విడిచిపెట్టియుండవచ్చును. అట్లు విడువఁబడినవానిలోఁ గొన్ని సందర్భయోగ్యములుగా వర్ణించుటకు వీలు పడెయుండుటచే వానిలోఁ గొన్నిటిని గౌరవ తనగ్రంథమునఁ జేర్చి యుండవచ్చును. అట్లే మఱికొన్ని నూతనకల్పనములసయిత మాతఁ డెచి త్యానుసారముగాఁ గల్పించియుండవచ్చును” అని యిట్లు మఱికొందఁ జిహ్నప్రాయపడుచున్నారు.

వీరు చెప్పినరీతినే కొన్ని కథపట్టు లగపడుచున్నను రామరాజభూషణుడు హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమున వర్ణించినట్టియు, బురాణము లందు లేనట్టియు జేతాశవృత్తాంతము మున్నగు కొన్ని భాగము లర్థాంతరమందును నప్రసిద్ధమగు వర్ణనములను గల్పించుకొనవలసిన యావశ్యకతను గూర్చుచుండుటచే (చూ. హ. న. 3, 37-48) నట్టి కల్పనము లంతకుముందే యుండియుండునని యంగీకరించుట యుచితము. ఇప్పటి కట్టి మూలగ్రంథము వేటొకటి యగపడనందున నట్టిది గౌరవగ్రంథమే యని నేను దలంచెదను. మఱియు శ్లేషార్థములనై యప్రసిద్ధార్థములను గల్పించెననుటకన్న నవి యావశ్యకుఁ బ్రసిద్ధములై యున్నవనియు, గవితన సామర్థ్యవిశేషమున నట్లద్భుతముగా సందర్భపఱిచె ననియు నంగీకరించుటయే రామరాజభూషణుని కవితాపాటవమునకుఁ దగియుండునని నాయభిప్రాయము.

పై విషయమున మ-రా-రా-శ్రీ పూండ్ల రామకృష్ణయ్యపంతులు గారు తామురచించిన హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానపీఠికయందు దిట్లు వ్రాసి యున్నారు. “రామరాజభూషణకవి శంకరకవికృత మగు హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానమును, శ్రీనాథకవివరచిత మగు శృంగారనైషధమును ముందిడఁకొని యీశ్వరకావ్యమును వ్రాసియున్నాడు” అను నీవ్రాఁత సరిగా నున్నట్లగపడదు. శ్రీనాథుని తెలుఁగునైషధమునకు మూలమగు శ్రీహర్షుని సంస్కృతనైషధము రామరాజభూషణునిచే నాదరింపఁ బడినదిగాని శ్రీనాథుని యాంధ్రీకరణ మాదరింపఁబడలేదు. శ్రీనాథుఁడు విడుచుకొనినట్టియు, సంస్కృతనైషధమున నున్నట్టియుఁ గొన్ని మార్గములు రామరాజభూషణునిచేఁ జూపఁబడినవి. మఱియు శ్రీనాథుఁడు విడుచుకొనిన కొన్ని యద్భుతమార్గములు రామరాజభూషణునిచే ననుచరిత్రమున సంగ్రహింపఁబడినవి. (చూ. నారచించిన వసుచరిత్ర విమర్శనము.) పై కారణములచే రామరాజభూషణుఁడు శ్రీహర్షుని సంస్కృతనైషధమును జదివినవాఁడని స్పష్టపడుచున్నది. కావున నీగ్రంథమునందున్న నైషధకల్పనములు సంస్కృతనైషధమూలకములే యనుట సరిగాని శ్రీపూండ్ల రామకృష్ణయ్యపంతులుగారు వ్రాసినట్లు శ్రీనాథకవిరచిత శృంగారనైషధమూలకము లనుట సరిగా దని గ్రహింపవగును. అయినను నలకథలో “నలుఁడు దమయంతిని వివాహ మయి సుఖ

ముందె” అనునంతవఱకుఁ గలకథ మాత్రమే వైషధకావ్యస్థమగుట చేతను, భారతస్థమగునలకథయెల్ల హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానముననుండుట చేతను దానిలోని నలకథను గవి వైషధమును ముందిడుకొని వ్రాసెనని వ్రాయుట బొత్తిగా నసంగతముగ నుండును.

అట్లే శంకరుని హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము దీనికి మూల మనుటయు సరికాదు. గౌరనరచననెల్లను నిర్వహించుచు నతోధికకల్పనను రచించిన శంకరునిరచన గౌరనకుఁ దర్వాతదే యని స్పష్టపడుచున్నది. శంకరకవికృతగ్రంథమంతయు గౌరనగ్రంథము ననుసరించియు, దానిని సవరించియు వెలయుచున్న దనుటకు సందేహము లేదు. కాఁగా గౌరనగ్రంథమున లేనిశంకరకవికృత నూతనకల్పనము లెవ్వియు నిందగపడవు. కాన గౌరనగ్రంథమును మూలముగాఁ జేసికొని వ్రాసినశంకరవిగ్రంథము దీనికి మూల మనుటకంటె గౌరనగ్రంథమే దీనికిని మూల మనుట యుచితము.

“చ. కుదురు మెఱుంగనిబృరపుగుబ్బలపై నయనాంబుపూరముల్
చెదరఁగ నేల యేడ్చెదవు చెల్వ! దురంతవిషాదవేదనా
విదళితమానసాబ్జ వయి వేమఱు నాయువు కాశ్యతంబె సం
పడలు స్థిరంబులే విధివిపాకము దాటఁ దరంబె యేరికెకాశి”

(హ. న. 5. 54.) (శంకర. హరి. 5. 87.)

ఈపద్య మున్న సందర్భమున హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమున నొక నాల్గు పద్యములు సుగమాంధకము లై యుండుటచే వాని వ్యాఖ్యాన మనావశ్యక మని తలంచి చిత్రకవి యనంతకవి “వై నాల్గుపద్యములును సుగమములు” అని వ్రాసియున్నాఁడు. ఇట్లు ముద్రితగ్రంథమునందేకాక నేను జూచినతాళపత్రగ్రంథములందెల్ల వ్రాయఁబడియున్నది. పయి పద్యమును విడిచినయెడల నచట వ్యాఖ్యానము లేనివి మూడుపద్యములుమాత్రమే యగును. చిత్రకవి యనంతకవి రామరాజభూషణునికీ తరువాత మిక్కిలి సమీపకాలములోనివాఁ డగుటచే నీపద్య మిగ్రంథమునందు రామరాజభూషణునిచే నిలువఁబడినదే యని యంగీకరింపక తప్పదు. ఇత శంకరకవి హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానమునందు సయిత మి పద్యమును దీసివేసినయెడల నీపద్యమునకుఁ దరువాత నున్న “అనినఁ జంద్రమతి యిట్లనియె” (5. 83) అను గద్యము మున్నగునవి సందర్భింప నేరవు గాన నందును నీపద్యము ప్రామాదికముగఁ బ్రక్షిప్త మయ్యె

ననుటకు వలనుపడదు. పైకారణములచే నం దొక గ్రంథకర్త వేరొకటి గ్రంథమునుండి యాపద్యమును గ్రహించె నని కాని యిటీవలివా రెవ్వరేని యట్లు దృఢముగాఁ జూనిపి రనికాని యంగీకరింపక తప్పదు.

ఇత నాపద్యముయొక్క యదుకుబడినిబట్టి యదీ యే గ్రంథమున మిక్కిలి సరిగా నదుకుకొనియున్నదో విచారింపవలసియున్నది. ఏడుపుచున్న యామె చంద్రమతి యని తెలిసినపిదప హరిశ్చంద్రుఁ డీపద్యార్థమును బల్కినట్లు రామరాజభూషణుఁడు సందర్భపఱచియున్నాఁడు. ఏడుపుచున్న యామె చంద్రమతి యని తెలియకమునుపు హరిశ్చంద్రుఁ డట్లామెతోఁ బలికె నని శంకనకవి సందర్భపఱచియున్నాఁడు. కావున హరిశ్చంద్రుని వంటి మహాపురుషుఁ డామె తనభార్య యని గ్రహింపనపుడు—

“కుదురు మెఱుంగునిబ్బరపుగుబ్బలపై నయనాంబుపూరముల్
చెదరఁగ...”

అని యిట్లామెతోఁ బలికె నని చెప్పుట యనుచితము గాన నీ పద్యము రామరాజభూషణుని గ్రంథమునుండియే శంకరకవిగాని వేఱొకరుగాని సంగ్రహించియుండఁదగు నని తోచుచున్నది. మఱియు—

“సు. అకటా! చేరెడు నేలకుం దగఁడె సప్తాంభోధివేష్టిభవ

తృకలద్వీపకలాపభూపమకుటాంచత్పద్మరాగోజ్జ్వల

ప్రకటానర్గళనిర్గళత్కిరణకుంభత్పాదుఁ డైనట్టిరా

జాకుమాదుం డని యేడ్చెఁ గన్నుఁగవ నశ్రుల్ కాల్య రై పారఁగాన్.

(శంకర. హరి. 5. 86.)

అనుదానివెనుక నున్నవయినదాహరించిన “కుదురు మెఱుంగు” అనుపద్యమునందు “ఆయువు శాశ్వతంబె” అనువాక్యమునకుఁ (శంకరుని గ్రంథమునందు) బ్రసక్తి యగవడదు “సప్తద్వీపముల నేలురాజు కొడుకునకు దహనస్థలమునైతము లేకపోవలయునా?” అని యేడ్చు నపుడు సంపదలు స్థిరములు కావనియు, విధివిపాకము దాటరానిదనియు మాత్రమే చెప్పుటకుఁ బ్రసక్తి యుండును. రామరాజభూషణుని గ్రంథమునందన్ననో చంద్రమతి హరిశ్చంద్రుని గుఱుతించి యాతనిదీనదశను, బుత్రమృతిని, దనదురవస్థను నుగ్గడించి (చూ. హ. న. 5. 51-52) యేడ్చె నని చెప్పినవెనుక నీపద్యము వెలయుచున్నది. ఇందు “...ఆ యువు శాశ్వతంబె సంపదలు స్థిరంబులే విధివిపాకము దాటఁ దరంబె

యేరికి” అనువాక్యముల కన్నిటికిఁ బ్రసక్తి యగపడుచున్నది. అట్లే నలకథాఽక్షమునందును దన్నుగుఱుతించి తనదురవస్థకయి యేడ్చుచున్న దమయంతినిఁజూచి యామె యావట కొంటరిగ నితరులతోఁ గలసి విజన ప్రదేశములలో సంచరించిన దనుకాగణమున నామెను బరిగ్రహించుట నింద్య మని తలచుచున్నవాఁడు గావున “అయుర్భాగ్యము లశాశ్వతములు; విధివిపాకము దుర్లంభ్యము; ఏమిచేయ నగును?; అట్టి యనిత్య వస్తువులకై యకృత్యము చేయరాదు గదా! ఏకాకినివై సంచరించిన నిన్నెట్లు పరిగ్రహింప నగును? కావున నీవీజన్మమున విధివశమున వచ్చిన యీకష్టములకు దుఃఖింపఁబనిలేదు.” అని యిట్లు నలుఁ డాశ్వాసింఁచె నని చెప్పుట మిక్కిలి సందర్భపడియున్నదనుటకు సందేహము లేదుగదా! ఇంతియకాక వివాదస్థమగు “కుదురుమెఱుంగు” అను పద్యముయొక్కభావమే కల వేఱొకపద్యముసయితము శంకరకవిగ్రంథములో నీసందర్భముననే కొన్నిపద్యములతర్వాత వెలయుచున్నది.

“చ. సరసిజనేత్ర! జీవితము సత్యముగాదు శరీరధారికిఁ

మరణము నిశ్చయంబు పలుమాఱు తుమారునిఁ జూచి యేడ్చినకా

మరలునె వీనిప్రాణములు మంగళహస్తమువల్ల మిచ్చి నీ

వరమతునిం దహింపు మగువా! యన మూర్ఖులి శోకమగ్నయై.”

(శంకర. హరి. 5, 96.)

దీనినిఁబట్టి చూడఁగా “కుదురుమెఱుంగు” అను పద్యము రామ రాజభూషణుని గ్రంథములోనిదే యనియు, శంకరకవిగాని యితరులు గాని యద్దానిని శంకరకవి హరిశ్చంద్రో పాఖ్యానమున నదికియుండవచ్చు ననియు నూహింపఁ దగియున్నది.

మ-రా-రా-శ్రీ, రా. బ. కందుకూరి వీరేశలింగమువంతులవారు మనయాంధ్రకవులు వర్ణించిన హరిశ్చంద్రకథ మార్కండేయపురాణము నుండి గ్రహింపఁబడిన దని యాంధ్రకవుల చరిత్రము మొదటిముద్రణమున వ్రాయఁగా మ-రా-రా-శ్రీ పూండ్ల రామకృష్ణయ్యవంతులవారామాటనునిరసించి యాంధ్రకవుల హరిశ్చంద్రకథకు మూలము స్కాందపురాణముగాని మార్కండేయపురాణము కాదని వ్రాసియున్నారు.

“స్కాందపురాణమునుండి పూర్వహరిశ్చంద్రకథకు మూలమగు సంస్కృతభాగమునంతయు బెంగుళూరుపట్టణమునందు 1882-వ

సంవత్సరము మార్చి 27-వ తేదీన ముద్రింపబడియున్నది. శంకరకవి విరచితమగు తెలుగుకావ్యములో నగపడుచున్న కథయంతయు నందగపడుచున్నది. మార్కండేయపురాణమునందలి హరిశ్చంద్రకథయు నందలిపేరులును సాంతముగాఁ జదివిన స్కాందమునందలి హరిశ్చంద్రకథంబోలి జనానురంజక మయియుండలేదు గాన మనదేశమున వాడఁబడు హరిశ్చంద్రకథ శ్రీవీరేశలింగముగారు ప్రకటించినరీతిని మార్కండేయపురాణాంతర్గతము కాదని స్కాందపురాణాంతర్గత మనియు నొక్కవక్కాణించుచున్నారము” అని యిట్లు హరిశ్చంద్రసలోపాఖ్యానసీతికయందు వ్రాసిరి.

పైవాక్యములలో “తేదీన” అనుచో నున్నయవధారణార్థకాకారము వారు చూచిన గ్రంథములోఁ దేదీసంఖ్య వ్రాయఁబడలేదనియు, భోగటాచేసీ వారు వ్రాసి రనియు సూచించుచున్నది. అందులకు సరిగా నిపు డొక నిర్దూలహరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము సంస్కృతభాషామయ నుగపడుచున్నది. అందది యేతేదీని ముద్రింపఁబడినదో, యేముద్రాలయమున ముద్రిత మయినదో వ్రాయఁబడలేదని వేఱ చెప్పనేల? దానికి ముఖపత్రమే లేదు; కాని పంతులవారు చెప్పినట్లు దానియందు మనయాంధ్రకవులు వర్ణించిన హరిశ్చంద్రకథయెల్ల వెలయుచున్నది. గ్రంథమునుబట్టి సయిత మది యేపురాణమునుండి తీసి వ్రాయఁబడినదియుఁ దెలియుట కాధారములు లేవు. బ్రహ్మనారదసంవాద మనిమాత్రము దానిపల్లఁ దెలియవచ్చుచున్నది. దానికాల మిది యని తెలియకున్నందున నద్దానిని మూలముగాఁ గ్రహించుట సరికాదని తోచుచున్నది. రామకృష్ణయ్యపంతులవారు చిత్తగించిన గ్రంథమదియే యోయుండు నేమో యనుసందేహము పొడముచున్నది. నిజముగా వీరు స్కాందపురాణభాగమునే చిత్తగించియున్నయెడల నక్కథ యాపురాణమునం దేఖండములోనిదో, నేసందర్భమున నే యథ్యాయమున నున్నదో వ్రాయఁజాలకుందురా? కావున వీరు చిత్తగించినది నిజముగ స్కాందపురాణభాగముకాదని తోచుచున్నది. ఈవఱకు నాకు లభించిన స్కాందపురాణభాగములయందు హరిశ్చంద్రకథ యగపడనందున నందాకథ యున్న దనికాని, లేదనికాని, యీరీతిగా నున్న దనికాని ఛెప్పఁజాలను. ఒకప్పు డట్లు స్కాందమున నున్నపు డదియే రామరాజ

భూషణుని గ్రంథమునకు మూల మనక శంకరకవిగ్రంథము మూల మనుట కేమియూధాన మున్నదో తెలియకున్నది. మఱియు నిట్టి యీ దుర్బల మగువిమర్శనమును జూచి మ-రా-శ్రీ, కందుకూరి వీరేశలింగము పంతులవారు సయితము తమయాంధ్రకవులచరిత్రము ద్వితీయముద్రణ మునఁ దమతోంటి యభిప్రాయమును మార్పుకొనుట మిక్కిలి వింతగా నున్నది. మ-రా-శ్రీ, పూండ్ల రామకృష్ణయ్యపంతులవారు స్కాండ పురాణభాగ మనుకొనిరని వెనుక నుదాహరించిన బ్రహ్మసారదసంవాద రూప మగు గీర్వాణభాషామయ నిర్మలాపారిశ్చంద్రోపాఖ్యానమునుండియే సంగ్రహించి వీరును గౌరవకవిచరిత్రమునఁ గొన్నిశ్లోకములను వ్రాసిననుట సాహసముకాదు. వీరు నిజముగా స్కాండపురాణము నుండియే యెత్తి వ్రాసినయెడల నాయాశ్లోకములదిగువ నవి యేఖండము లోని యే యధ్యాయములోనివో స్పష్టముగా వ్రాసుక “స్కాండము” అని మాత్రము వ్రాసియుందురా? *

ఈపటకు నాకు లభించినపురాణములలో మార్కండేయపురాణ దేవీభాగవతములలోనికథయే మనయాంధ్రకవుల చెప్పిన హరిశ్చంద్ర కథకు సంబంధించియున్నది. కావున నదియే దీనికి మూల మని నేను దలంచుచున్నాడను. అందును మార్కండేయపురాణస్థహరిశ్చంద్రకథా గ్రంథమే సవరింపబడి దేవీభాగవతమున వ్రాయబడినది. కావున దేవీభాగవతము దీనికి మూల మైనపుడు దానికి మూల మగు మార్కండేయపురాణము దీనికి మూల మనుట విరుద్ధము కానేరదు. కావున శ్రీ వీరేశలింగముపంతులవారాంధ్రకవులచరిత్రము ప్రథమముద్రణమున వ్రాసినవ్రాతయే సరియయిన దని చెప్పవలసియున్నది. ఇచట మార్కండేయస్థ కథాభాగమే సవరింపబడి దేవీభాగవతమున నెత్తివ్రాయబడిన దని విశదపడుటకై యొక్కసందర్భములోని చిన్న భాగములను రెండిటి నుండియుఁ దీసి చూపుచున్నాను.

“దేవరాజాననుజ్ఞాత స్వామినా శ్వపచేన తై,

అగత్యా నిష్క్రమిం తస్య నాశోఽత్యైహం నురాలయమ్.

* శ్రీవీరేశలింగముపంతులవారికవేళ స్కాండపురాణభాగమును జిత్తగించి రేమో యని శంకించుకొని వారిపేర రెండుబాబులు వ్రాసికొంటినిగాని వా రందులకు జవాబును బ్రసాదింపరైరి. నామొదటియత్తరమునకు జవాబుగా వారికవులచరిత్ర పూర్వభాగమును (ద్వితీయముద్రణము) నాకు దయతోఁ బంపిరి.

ధర్మ ఉవాచ:—

త చైవంభావినం క్షేళ మవగ మ్యాత్మమాయయా,
ఆత్మా శ్వపాకతాం నీతో దర్శితం తచ్చ చాపలమ్.

ఇంద్ర ఉవాచ:—

“ప్రార్థ్యతే య త్వరం స్థానం సమస్తై ర్మనై ర్భువి,
త దాతోహ హరిశ్చంద్ర స్థానం పుణ్యకృతాం వృణామ్.”

(మార్కం. 8. 56-68.)

హరిశ్చంద్ర ఉవాచ:—

“దేవరాజాననుజ్ఞాత స్వామినా శ్వపచేన వా,
అకృత్వా నిష్క్రూతిం తస్య నాతోజ్యేహం నురాలయమ్.”

ధర్మ ఉవాచ:—

“త చైవంభావినం క్షేళ మవగమ్యాత్మమాయయా,
ఆత్మా శ్వపాకతాం నీతో దర్శితం తచ్చ పక్కణమ్.”

ఇంద్ర ఉవాచ:—

“ప్రార్థ్యతే య త్వరం స్థానం సమస్తై ర్మనై ర్భువి,
త దాతోహ హరిశ్చంద్ర స్థానం పుణ్యకృతాం వృణామ్.”

(దేవీభాగ. స్కం. 7. అ. 27.)

గ్రంథవిస్తరభీతిచే నుదాహరింప నైతినిగాని రెండుగ్రంథముల కును నీసందర్భమున శ్లోకసామ్య మిరితిగనే సామాన్యముగా నంత టను వెలయుచున్నది. ఇట్టి గ్రంథసామ్య మాగ్రంథముల యేకకర్తృ కత్వమునుగాని పరస్పర సంబంధమునుగాని సాధింపజాలియుండును గదా. *

-
- * “మద్వయం భద్వయం చైవ బ్రత్రయం వచతుష్టయమ్,
అనాపలింగకూస్మాని పురాణాని పృథ క్పృథక్.
అష్టైదశపురాణాని కృత్వా సత్యవతీమతః,
భారతాఖ్యాన మతులం చక్రే తదుపబృంహితమ్.” (స్కం. మానస. అ. 1.)
(మద్వయము = మాత్స్యమార్కంజేయములు, భద్వయము=భవిష్యభాగవత ములు, బ్రత్రయము = బ్రహ్మాండ, బ్రాహ్మ, బ్రహ్మకైవర్తములు, వచతుష్టయము = వామన, వాయువ్య, వైష్ణవ, వారాహములు, అనాపలింగకూస్మములు = అగ్ని, నారద, పద్మ, లింగ, గరుడ, కూర్మ, స్కాండములు.)

— ౧౩ వ ప్రకరణము. —

శ్రుతిసిద్ధము లగుకథలను మూలముగాఁ జేసికొని యొక్కొక్క పుడు దానియం దావశ్యకము లగుకొన్ని మార్పులను జేసియుఁ గొన్ని యెడల నూతనము లగుకథలను గల్పించియు నేదో యొకనీతిని బోధించుట పురాణములకు స్వభావము. ఏదో యొకకథను శ్రుతిపురాణముల నుండి గ్రహించి తత్కథానాయకునికి లోపము లేకుండఁగను, సందును ముఖ్యముగా రసమునకును నొచిత్యమునకును భంగము లేకుండఁగను, శ్రుతిపురాణస్థకథలను మార్చియు నూతనకల్పనములను జేర్చియు వర్ణించుట కావ్యములకు స్వభావము.

పురాణములయందు సత్యవ్రతస్థాపనమును బ్రధానముగాఁ జేసికొని హరిశ్చంద్రకథ వర్ణింపఁబడినది. కావునఁ బౌరాణికులచేఁ దదుపయోగకరము లగుమార్పులే శ్రుతిప్రసిద్ధకథయందుఁ జేయఁబడెను. ప్రబంధములందు హరిశ్చంద్రుడైన నాయకుడుగను వీరరసము ప్రధానరసముగను వర్ణింపఁబడెను. కావున వానియందుఁ దదుపయోగకరము లగు మార్పులు శ్రుతిపురాణప్రసిద్ధకథలలోఁ జేయఁబడినవి. అట్లే పురాణములయందు నలకథ పాతివ్రత్యమును బ్రధానముగాఁ జేసికొని వర్ణింపఁబడినది. ప్రబంధములయందు నలుఁడు నాయకుడుగను శృంగారము ప్రధానరసముగను వర్ణన చేయఁబడెను. కావున వానివానియందుఁ దత్తదనుకూలము లగుమార్పులు చేయఁబడినవి.

“ప్రఖ్యాతోత్పాద్యమిశ్రత్వభేదా తత్త్రివిధం మతమ్”

ఇ-హాసనిబంధనం ప్రఖ్యాతమ్, కవికల్పిత ముత్పాద్యం,

సంకరాయత్తం మిశ్రంచేతి” (ప్రతాపరుద్రీయము. నాటకప్రకరణము.)

పలు మూఁడువిధములలో మిశ్రకావ్యమే ప్రాచీనాంధ్రకవులచేఁ దఱచుగ నాదరింపఁబడినది. రామరాజభూషణుడే యావిషయమున నిట్లు వ్రాసియున్నాఁడు.

“ఉ. కేవలకల్పనాకథలు కృత్రిమరత్నము లాద్యసత్కథల్

నావిరిపుట్టరత్నము లవారితసత్కవికల్పనావిధూ

షావహపూర్వవృత్తములు సాసలఁ దీతినజాతిరత్నముల్

గావున నిట్టిమిశ్రకథగా నొనరింపుము నేర్పుపెంపునన్.” (కసు, 1, 91.)

“యత్ స్యా దనుచితం వస్తు నాయకస్య రసస్య వా,
విరుద్ధం త త్పరిత్యాజ్య మన్యథా వా ప్రకల్పయేత్.” (సాహిత్యదర్పణము.)

అనుసూక్తిచోప్పనఁ గవులు చేయుమార్పులు రసపోషణమునకుఁ గాని యనౌచితనిరాసమునకుఁ గాని యకౌచిత్యసంపాదనమునకుఁగాని చేసిన వై యుండవలయును. అట్లయినను హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము ద్వ్యర్థి కావ్య మగుటచే నిం దక్షాంతరసంఘటనమునకు సయితము కొన్ని యొడలఁ గవి కొన్నియలంతిమార్పులను జేయవలసివచ్చెను.

“ప్రఖ్యాతవంశో రాజర్షి రీరోదాతః ప్రతాపవాన్,
ఏక ఏవ భవే దంగీ శృంగాకో వీర ఏవ వా.

అంగ మశ్వే రసా స్సశ్వే.”

(సాహిత్యదర్పణము.)

అనుసూక్తులచోప్పన నొకపక్షమున హరిశ్చంద్రుఁడును, బయ్యెం తరమున నలుఁడును నిందు నాయకులుగ వర్ణింపఁబడిరి. హరిశ్చంద్రపక్ష మున వీరరసమును, నలపక్షమున శృంగారరసమును బ్రధానరసములుగ గ్రహింపఁబడెను.

“ఉత్తమప్రకృతి ర్వీర ఉత్సాహస్థాయిభావకః”

“స చ దానధర్మయైశ్చైర్దయయా చ సమన్విత శ్చతుర్థా స్యాత్”

“సచ వీరో దానవీరో, ధర్మవీరో, యద్ధవీరో, దయావీరశ్చేతి
చతుర్విధః”

(సాహిత్యదర్పణము. 31. పరి.)

అను చోప్పన నిందు హరిశ్చంద్రుఁడు సర్వస్వదానముచేసినట్లు వర్ణింపఁబడుటచే దానవీరుఁడును, నెన్నియిక్కట్టులువచ్చినను సత్యపా లనరూపధర్మమును వీడకున్నట్లు వర్ణింపఁబడుటచే ధర్మవీరుఁడును ననఁ దగును.

“వంశవీర్యప్రతాపాదీ స్వర్ణయిత్వా రిపో రపి,

తజ్జయా న్నాయకోత్కర్ష కథనం చ ధివోతి యః”

అనునాఁకారికసూక్తిచోప్పనఁ బ్రతినాయకుఁడును వాని సామ గ్రియుఁ బ్రతాపవంతు లయి యుండినంగాని నాయకునకు నుత్కర్షము సిద్ధింపదు. కావున నిందు హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున మహాప్రభావశాలి యగువిశ్వామిత్రమహర్షి ప్రతినాయకుఁడుగను, గలితత్వకధర్మాదు లాత నికి సహాయ కారులుగను వర్ణింపఁబడిరి. అట్లే నాయకుఁ డగుహరిశ్చంద్రుని ఘనతమను, గావ్యాంగీభూత వీరరసమునకును బోషకముగ విశ్వా

మిత్రుని యందును నాతనిసహాయులందును సత్యంతక్రైస్త్యాదులు కల్పితము లయ్యెను.

పురాణములలోనికథలతాత్పర్యమును గ్రహించునపు డాయా సందర్భములం దేయేనీతు లుపదేశింపబడునో వానినిమాత్రమే గ్రహింపవలయునుగాని, వాని కుపష్టంభకముగ వర్ణింపఁబడిన యితరవిషయములను గ్రహింపరా దని పండితులసిద్ధాంతము. అట్లే కావ్యములందును గావ్యాంగీభూతరసమును బోషించుట కయి యాచిత్యానుసారముగఁ గల్పితము లగునితరవిషయములను సత్యములుగ గ్రహింపరా దని యాలంకారికసమయము. అట్టి సంప్రదాయము గ్రహింపక హరిశ్చంద్రకథలోఁ బ్రతినాయకుఁడుగ వర్ణింపఁబడిన విశ్వామిత్రునియందుఁ గావ్యాంగీభూతవీరరసపోషణమునకయి కల్పింపఁబడిన క్రైస్తవ్యము సత్యమే యని గ్రహించుట యజ్ఞానవిలసితము.

ఁయి నుదాహరించినరీతిని రసాచిత్యవోషణమునకును, సర్థాంతరసంఘటనానుకూల్యమునకును నొనరింపఁబడిన శ్రుతిపురాణాది ప్రసిద్ధకథలందు లేనినూతనకల్పనముల నీసందర్భమునఁ జూపుచున్నాను.

ఆంధ్రప్రబంధములలో హరిశ్చంద్రకథకు మార్కండేయధర్మరాజులే వక్తృశ్రోతలుగఁ జెప్పఁబడిరి. శ్రుతిపురాణములం దెచ్చటను నట్లు చెప్పఁబడి యుండలేదు. అట్లయినను ధర్మరాజు * ద్వైతవనమునం

*కామ్యకవనములో నున్నధర్మజానితో బృహదశ్వఁడు హరిశ్చంద్రనలకథలను జెప్పినట్లు కొన్ని సంస్కృతభారతపుఁబ్రతులం దగపడుచున్నది. ఒక్క నలకథ మాత్రమే చెప్పఁబడిన ట్లనేకము లగు భారతపుఁబ్రతులయందు వెలయుచున్నది. ఆంధ్రభారతము నందును నాసందర్భమున నొక్క నలకథయే యగపడుచున్నది. కాన నన్నయభట్టు వరినే తక్కిన యాంధ్రప్రబంధకర్తలును భారతములోని యాహరిశ్చంద్రకథను జూచియుండలే దనియే తోచుచున్నది. అట్లు చూచియేయున్న యెడల నందలి వక్తృశ్రోతల నుగ్గడింపకుండుటకుఁగాని, కామ్యకవనములోఁ జెప్పఁబడినట్లు చెప్పక ద్వైతవనములోనని చెప్పుటకుఁగాని కారణములేదుగదా! మఱియు నెల్ల ప్రతులయందును నిక్కథ యగపడుటకుండుటచేతను, నాంధ్రభారతమున నిది యాంధ్రీకరింపఁబడుటకుండుటచేతను, నున్న సంస్కృతభారతపుఁబ్రతులయందుసయిత మిక్కథ పూర్తిగా లేక యతిసంక్షిప్తముగా నుండుటచేతను, నిది యందుఁ బ్రక్షిప్తమని కొందఱు భ్రాంతిపడుచున్నారు. వసిష్ఠఁ డింద్రసభలో హరిశ్చంద్రుని మ్రుతింపఁగా విశ్వామిత్రుఁడు ప్రతిఘటించి యాతని నసత్య వాదినఁ జేసెద నని ప్రతిజ్ఞ చేసి పలుబాధలు

దుండఁగా మార్కండేయుఁడు వచ్చినట్లును నిట్టికష్టముల నందినట్లును రుషులను గొందఱు నుగ్గడించి ధర్మరాజు నూరార్చినట్లును మహాభారతమున నగపడుచున్నది. (చూ. ఆం. మ. భారతము. ఆర. 1, 201-204.) అట్టిదాని నాధారముగాఁ జేసికొని యాంధ్రప్రబంధకర్త లిట్లు వర్ణించి యుండిన నుండవచ్చు నని తోచుచున్నది.

విఠరేయబ్రాహ్మణభాగవత దేవీభాగవతములందు వర్ణింపఁబడిన హరిశ్చంద్రుని సరమేధవృత్తాంతము ప్రతినాయకునికి యోగ్యతఁ గూర్చు నదియు, నాయకునకు నయోగ్యతఁ గూర్చునదియు నని తలఁచియేకా వలయు నాంధ్రప్రబంధకర్త లెవ్వరు నద్దానిని వర్ణింప రైరి. పై విషయము విశదపడుటకై విఠరేయసరమేధవృత్తాంతము నిట వ్రాయుచున్నాను.

* “ఇత్వోకువంశజః డగు హరిశ్చంద్రునకు నూలుగురు భార్యలుండిరి. ఆతఁ డపుత్రకుండై నారదునుపదేశమున వరుణు నారాధించి “నాకుఁ బుత్రు వొసంగినచో వానినే పశువుగాఁ జేసి సరమేధము చేసి నీకుఁ బ్రియ మొనర్చెదను” అని యొప్పుకొనఁగా నావరుణుఁ డాతనికిఁ బుత్రుఁడు కలుగునట్లు వర మొసంగెను. అట్టి వరుణుని ప్రసాదమున రోహితుఁ డనుపుత్రుఁడు గల్గినది. హరిశ్చంద్రుఁడు తనంతట తాను సరమేధమును జేయకుండుటయే కాక వరుణుఁడు వచ్చి యాయజ్ఞము చేయ

పెట్టినను హరిశ్చంద్రుఁడు చలింపఁడయ్యెనని యిట్లతిసంక్షిప్తముగ నలోపాఖ్యానాంతమున నొక్క యరపేజితోఁ జెప్పఁబడియున్నది. విశ్వామిత్రుఁ డెట్లు రాజ్య మపహరించెనో యేరికుల బాధలనందించెనో యను మొదలగువిషయము లెవ్వియు నందు లేనేలేవు.

“పునరేవ తు వత్స్యామి యస్త్యత్తో దుఃఖితో నృపః,

తం శ్రుణుష్వ మహారాజ! సర్వదుఃఖాపను త్రయే”

{ మహాభారతము. వన. నలోపాఖ్యానపర్వ. }
{ 77 అధ్యాయ. బొంబాయి నాగరపుట్ర. 1908. }

*హరిశ్చంద్రో హ వైధస ఇత్వోకో రాజాఽపుత్ర ఆస; తస్య హ శతం బాయా బభూవుః. తాను పుత్రం నలేభే. తస్య హ పర్వతనారదౌ గృహమావశుః. (విఠరేయ 38, అధ్యాయ. 1 ఖండము)

తథేతి స వరుణం రాజాన ముపససార; పుత్రో మే బాయతాం లేన త్స్యాయజా ఇతి; తథేతి, తస్య పుత్రోజ్జే రోహితో నామ.....తంహోవాచా జన్మై తే

నిరోధించినను నేవేవో యుక్తులు పన్ని పుత్రమోహమున నాపిల్లనికి ధనుర్విద్య వచ్చువఱకును గడువులు పెట్టెను. పిమ్మట పరుణుడు శపించెద నని నిర్బంధింపఁగా హరిశ్చంద్రుడు “నిన్ను బశువుగాఁజేసి పరుణప్రీతిగ నరమేధము చేయు నిర్ణయముపై నాతఁడు నిన్ను నాకుఁ బ్రసాదించెను. కాన నే నట్లు చేసెదను” అని పుత్రునితోఁ బట్టుకగా నాతఁ డంగీకరింపక ధనువును గ్రహించి యడవికిఁ బోయెను. అట్లు వంచితఁ డగుపరుణుని యాగ్రహమున హరిశ్చంద్రుడు జలోదరరోగ గ్రస్తుఁ డయ్యెను. అదివిని యాతనిపుత్రుఁ డరణ్యమునుండి రాజూచియు నింద్రునిచే నిలుపఁబడి యాటసంపత్సములు గఠించిన పిమ్మట నజీగర్తుఁ డనుబ్రాహ్మణునికుమారుఁ డగు శునః శేపుని విలిచి తెచ్చి తండ్రికి సమర్పింపఁగా, నాతఁడు పరుణు ననుమతి నంది యాశునఃశేపుని యజ్ఞపశువుగాఁ జేసి రాజసూయము చేయఁబూనెను. ఆయజ్ఞమున విశ్వామిత్రుఁడు హోతగను, జమదగ్ని యధ్వర్యుఁడుగను, వసిష్ఠుఁడు బ్రహ్మ

పుత్రో యజస్వమామనేనేతి; సహోవాచ యదా వై పశు ర్విధోభవత్యథ సమేధ్యోభవతి.....సన్నాహం ప్రాసోద్యజస్వ మా మనేనేతి; స త థేత్యుక్త్వా పుత్రయామంత్ర్య త్వా మదా ద్ధంత త్వయా ౭నా మిమం యజా. ఇతి సహనేత్యుక్త్వా ధనురాదా యరణ్య మపాతస్థా. (33. ఆధ్యాయము, 2 ఖండము. వితరేయ)

అథ హైహ్వకం వరుణో జగ్రహ. తస్య హోదరం జజ్ఞే. తదు హ రోహితః క్షుక్రావః సోఽరణ్యాద్ద్రామ మేయాయ. తమింద్రః పురుషరూపేణ పశ్యే త్యోవాచ. వత్సం సంవత్సర మరణ్యేచచార; సోఽజీగర్తం సాయపసి మృషి మశ నాయాపరిత మరణ్య ఉపేయాయ.....కువశ్యేథే తస్య హ శతం దత్వా సతమాదాయ సోఽరణ్యాద్ద్రామ మేయాయ.....భూయా నైవ త్త్రీయా దిలి వరుణ ఉవాచ; తస్మా ఏతం రాజ నూయం యజ్ఞక్రతుం ప్రోవాచ. తమేత మభిషేచసియే పురుషంపశు మాశేథే. (వితరేయ 33-3)

తస్య హ విశ్వామిత్రో హోతా సీ జమదగ్ని రధ్వర్యుః వసిష్ఠో బ్రహ్మర్యస్య ఉద్ధాతా..... అథ హ కువశ్యేథ ఉక్షాంచ క్రే. అనుమానుష మివ వై మా విశిష్యంతి. హంతాహం దేవతా ఉపధావామి. తస్య స్పర్శ్యుక్త్వా యాం విపాశో ముముచేఽగద విశ్వాక ఆస. (వితరేయ, 33-4).

(పయసందర్శమును బట్టి రోహితుఁడు ధనుర్విద్య నేర్చిన పిమ్మట నాటసంపత్సములము లడవిలో నున్నట్లు తెలుచున్నందున హరిశ్చంద్రుని నరమేధకాలమునకు రోహితుఁడు రమారమి యిరువదిసంవత్సరములవాఁ డైయుండు నని గ్రహింపవలసియున్నది.

గను, నాయాస్యః డుద్ధాతగను నియమింపబడిరి. అందు శునఃశేఘ్రః మిక్కిలి దుఃఖించి యాత్మరక్షకై దేవతల నారాధించినందున దేవతాప్రసాదమున వానిపాశములు విడిపోయెను. హరిశ్చంద్రునికి యాగఫలమగు జలోదరనివృత్తియుఁ గల్గెను.” అనునది మొట్టమొదటిహరిశ్చంద్రకథయై యున్నది. సంస్కృతభాగవతమునందును బయ్యయైతరేయబ్రాహ్మణ్యకథయే వ్రాయబడెను. (భాగ. 9. స్కం. 7. అ.) అద్దానిని దెనిగించుచు బయ్యైతరేయజు పయి సరమేధవృత్తాంతమునందు హరిశ్చంద్రునిలోపమున్నట్లై యభిప్రాయపడియున్నాడు.

సీ. పురిటి లోపల వచ్చి పుత్రు వేలుపుమన్న బురుడు పోయినగాని పోల దనియెఁ బలురాకమును వచ్చి బాలు వేలుపుమన్న బండ్లు లేకుంట నభావ్యుఁడనియెఁ బండ్లు రాజూచి డింభకుని వేలుపుమన్న బడిపండ్లు రామి నభావ్యుఁడనియెఁ బడిపండ్లు వొడమిన గొడుగు వేలుపుమన్న బోరుల కొదవక పోవ దనియె

ఆ.వె. తొడరి యిట్లు గొడుగు తోడి మోహంబునఁ బొద్దు గడపుచుండ భూవరుండు తండ్రి తలఁపుకొలదిఁ దనలోనఁ జింతించి, యింట నుండ కడవి కేఁగఁగొడుగు,

(భా. 9. స్కం. 196)

అటుపయిని గొంతకాలమునకు విశ్వామిత్రుఁడు హరిశ్చంద్రునితోహితచంద్రమతులఁ బీడించుచుండెను. అట్టిస్థితిలో నట్లు పీడింపబడినకాలమునకు రోహితుఁడు బాలకుఁడని పురాణములలో వర్ణింపబడుట వింతగనున్నది.

“స్వపత్యై వై బ్రయా సార్థం బాలకే నాత్త జేన చ
త మాగతం ద్విజం క్రోధా ద్బాల మభ్యాహన త్పదా.”

“అథా జగామస్వకుతం మృత మాదాయ లాపిన్
భార్యాతస్య నరేంద్రస్య సర్పదప్తం హి బాలకమ్.” (మార్కం 7, 8. అధ్యాయం)

“శకు ర్దృష్ట్యా తుథావిష్టః ప్రాహ వాక్యం సుదుఃఖితః,
తాత తాత ప్రజే హ్యన్నం మాతర్చే దేహి భోజనమ్.
తు నై బలవతి బాతా జిహ్వగ్రే మేఽతి కువ్యతి.” (దేవీభాగ. 20 అధ్యాయం)

“తత స్స బాల స్సహసా దృష్ట్యా కష్టాం తు మాతరమ్,
సమభ్యధావ దం చేతి వదత్ సాశ్రు విలోచనః.
హస్తే వస్త్రం సమాకర్షత్ కాకపక్షధరస్థులః.” (దేవీభాగ. 22 అధ్యాయం)
వీనినిబట్టియేకావలయు నాంధ్రకవులును నిట్లే వర్ణించిరి. (హ. న. 8. 42.)

అద్యతనులు కొందఱుసయిత మీవిషయమున హరిశ్చంద్రుని నిరసించియే యున్నారు. “హరిశ్చంద్రుడు తనపుత్రునికి బదులుగ మఱియొక పాటుని యాగవశువుగఁ జేయుటయుఁ ద్రిశంకుపట్టి నెట్టులేనియు బొంకింప సమకట్టి చలపట్టినగాధిపట్టి యట్టి యజ్ఞమునకు హోతగా నుండి సంతసించి ముఖ్యజ్ఞానంబు కృపసేసె నచట యంతకన్న మిగుల నబ్బురముగా నున్న యవిగదా! మఱియుం జూడుడు. పోకల శేషచలమునాయని గారి పట్టుక వస్తులయింద్రజాలపుంగళలలో భాగవతమునందుఁ ద్రాయఁబడినవిధముగఁ బుత్రునివిషయమై వరుణదేవునితో బొంకినకారణముచేత నీపు సత్యశీలుండవు గా వనియు, నసత్యవేణిదర్శనము నీకుఁ గలుగునే కాని సత్యవేణిదర్శనము నీకుఁ గలుగనేర దనియుఁ గుండలిశక్తి ప్రత్యక్షంబై హరిశ్చంద్రునితోఁ జెప్పింట్లుగ వ్రాయఁబడియున్నది.” అని యిట్లు మ. రా. శ్రీ పూండ్ల రామకృష్ణయ్యవంతులవా రుత్తరహరిశ్చంద్రోపాఖ్యానపీఠికయందు వ్రాసియున్నారు. ఈవిషయమునే యుద్ధాటించుచు హరిశ్చంద్రసలోపాఖ్యాన పీఠికయందుసయితము వీరు; “..... హరిశ్చంద్రుని సత్యవాచాధురీణతకు భంగముగల్గినవిధమునుగూర్చియు మాచేఁ బ్రకటింపబడిన “ఉత్తరహరిశ్చంద్రోపాఖ్యాన” మనుపద్య కావ్యపీఠికలోఁ జచ్చించి వ్రాయఁబడియున్నందునఁ బీఠికావిస్తర భీతిచే నిచట వ్రాయ విరమించితిమి.” అని వ్రాసిరి. “వరుణదేవునితోఁ దా నన్న ప్రకారము జరుపక పుత్రమోహమున వరుణుని వంచించి సుతు నడవికిఁ జల్లఁగా జాతివిడుచుటయు, దుదకు వరుణునికోపమునఁ దనకు సంభవించినరోగమును బోఁగొట్టుకొనుటకుఁ గొడుగును విడిచి వేటొక నిరపరాధి యగుడినుండైన బ్రాహ్మణునిజంపి యానరమేధమును బూర్తిచేయుటకుఁ డలపడుటయు హరిశ్చంద్రుడు సత్యవాచాధురీణుఁ డన్నప్రసిద్ధికిఁ బ్రతిభటము లయియున్నవి.” అని యిట్లు వేటొకరు వ్రాసియున్నారు.

మార్కండేయపురాణ దేవీభాగవతములందలి కథాచనములు నైతము హరిశ్చంద్రునిసరమేధచరితమునందుఁ గళంకమునే యుపపాదించుచున్నవి. “విశ్వామిత్రుడు భవాదివిద్యలను వశపఱుచుకొనుటకయి ఘోరతప మాచరించుచుండ నవి స్త్రీరూపమున నాక్రోశింపఁగా దీవరక్షకుఁ డగు హరిశ్చంద్రుడు తద్రక్షణకై విశ్వామిత్రుని తపోభంగమును జేసినట్లును నందుల కాబుష్ఠి కోపించి దీవరక్షువలెనే రాజులకు

దానమును గర్తవ్యమని రాజుచే బలికించి తనకు దానముఁజేయవలెనని కోరినట్లును, రాజుండుల కనుమతింప నాతనిసర్వస్వమును గోరి విశ్వామిత్రుఁడు ప్రతిగ్రహించినట్లును, బిడప విశ్వామిత్రుఁడు లోగడఁ దాను జేసియున్న హరిశ్చంద్రకృత (నరమేధరూప) రాజసూయా ర్హిజ్యపుదక్షిణను దెచ్చని పీడించినట్లును, నెన్నికష్టములకైనను నోర్చి సత్యమునువీడక భార్యాపుత్రులను దన్నును నమ్మికొని యారాజు ఋణవిముక్తినిగాంచి నట్లును, నట్టియారాజు సత్యమునకును నీతికిని మెచ్చి విశ్వామిత్రుఁ డింద్రాదులతో వచ్చి యాతని కుత్తమగతిని, దత్పుత్రునకు సార్వభౌమత్వమును బ్రసాదించినట్లును, నటపయఁ దనయాజ్యుని బీడించినందులకుఁ గోపించి సమాధినుండి లేచివచ్చిన వసిష్ఠుఁడు విశ్వామిత్రునితోఁ గలహింపఁగా పారిరువురు నొండ్లారులను బక్షిరూపు లగునట్లు శపించుకొని చిరకాలము యుద్ధముచేసినట్లును, బిడప బ్రహ్మదేవుఁడు వచ్చి వారి కా యాడి బకరూపశాపవిముక్తిని జేసి నరమేధరూపరాజసూయయాగపు ఫలమును హరిశ్చంద్రుఁ డనుభవించెననియు, విశ్వామిత్రుఁ డారాజున కుత్తమగతి నిచ్చినయుపకారి యై యున్నాఁ డనియుఁ జెప్పి వారియుద్ధమును మాన్వినట్లును *మార్కం. డేయపురాణమునఁ గథాకల్పనము చేయఁబడెను. (చూ. మార్కం. 7-9 అధ్యాయములు) ఇయ్యది సత్య ప్రతోపస్తుతికయి గ్రంథకర్తచేఁ గల్పిత మని కొందఱును, ఋగ్వేదకథాశేష మిందు వర్ణింపఁబడె నని మఱి కొందఱును జెప్పుదురు. ఎట్లయినను దీని సందర్భమును విమర్శించునప్పుడు హరిశ్చంద్రుఁడు నరమేధవిషయమున గొప్పపాపము చేసినట్లును, నద్దానికిఁ బ్రతిఫలముగ విశ్వామిత్రకృతము లగుమహాదుఃఖములను, నతొధికములగుస్వప్నానుభూతద్వాదశ వార్షికదుఃఖములను నిహమునందే యనుభవించునట్లును బురాణకర్తచే వర్ణింపఁబడెనని తేలకమానదు.

*“రాజసూయవిపాకోఽయం హరిశ్చంద్రస్య భూపతేః, యవయో ర్విగ్రహశ్చాయం పృథివీతీయకారకః. నచాపి కాశికశ్రేష్ఠ స్తస్య రాజ్ఞోఽపరాధ్యతి, స్వర్గప్రాప్తికో బ్రహ్మ స్తుపకారపదే నీతః,” (మార్కం. 9. అ.)

“తత్రాపి శయనీయే స దృష్టవా నద్భుతం మహత్, వ్యతీతో ద్వాదశే వర్షే దుఃఖస్యాంతే నరాధిపః. స్వప్నే దృష్టా మయా యత్తు కింతు మే ద్వాదశే స్సమాః” (మార్కం. 8 అధ్యాయం.)

* స్వశరీరక్షకై యన్యాయముగా దీనుఁ డగుశునశ్చేపుని బశు
పుగాఁ జేయరా దని యానరమేధమున హాతగా నున్నవిశ్వామిత్రుఁడు
హరిశ్చంద్రునకు బోధచేసెననియు, నట్లెంతబోధించినను నాతఁడు మన్నిం
పక స్వోపయోగమునే చూచుకొనఁగా విశ్వామిత్రుఁడు కినిసి శునశ్చేపున
కొకమంత్రమునుపదేశించె ననియు, దానినిజపించి యాతఁడు వరుణునిచే
రక్షితుఁ డయ్యెననియు, నటపయి నొకనాఁడు వసిష్ఠుఁ డింద్రుసభలోఁ
దనయాజ్ఞుఁ డగు హరిశ్చంద్రుడే సత్యవంతుఁ డని యుగ్గడింపఁగా

* “రాజక! మంచ శునశ్చేఫం రుదంతం భృశదుఃఖితమ్,

ఆత్త దేహస్య రక్షార్థం పరదేహనికృంతనమ్.

నక ర్తవ్యం మహారాజ సర్వత శ్శుభ మిచ్ఛతా,

ఆత్మవత్సర్వభూతేషు చింతనీయం సృపోత్తమ.

మోచనా న్నునిపుత్రస్య కరణా ద్వచనస్య మే,

తవ దేహే శుఖం రాజక! భవిష్య త్సవిచారణాత్.

పితా తే శాపయోగేన చండాలత్వముపాగతః,

మాయాఽసౌతేన దేహేన స్వర్లోకం ప్రాపితః కిల.

తే నైవ ప్రీతియోగేన కురుమే వచనం నృప,

మంచైవం బాలకం దీనం రుదంతం భృశ మాతురమ్.

యాచితోఽసి మయా నూనం యజ్ఞేఽస్మిన్ రాజనూయకే,

తపా న్నమోచయా మ్యేన మన్య త్స్పృగ్ధయ కాశిక!.

త చ్ఛృత్వా వచనం రాజ్ఞో విశ్వామిత్రోఽతికోపితః,

(దేవీభాగ. స్కం. 7. ఆ. 16.)

మంత్రం ప్రచేతసః పుత్ర! మయోక్తం మనసా స్మరకా,

జపత స్తవ కల్యాణం భవిష్యతి మ మాజ్ఞయా.

మంచ రాజక! శునశ్చేఫం స్తువంతం మాం భృశాతురమ్,

యజ్ఞోఽయం పరిపూర్ణస్తే రోగముక్తో భ వాత్సనా.

వసిష్ఠ ఉవాచ. హరిశ్చంద్రసమే రాజా న భూతో న భవిష్యతి,

సత్యవాదీ తథా దాతా మూరః పరమధార్మికః,

... ..

ఏవం స్రాపి నృపం మిత్ర్యావాదినం కపటప్రియమ్,

నం చితో వరుణో యేన ప్రతిశ్రుత్య వరం పునః—

(దేవీభాగ. 7 స్కం. 17. అధ్యాయ)

విశ్వామిత్రుడు నిరసించి గతించిన సరమేధములోని యాహరిశ్చంద్రుని హ్యపారము నెల్ల నుద్ఘాటించె ననియు, నామూలమున నామును లిద్దఱును గలహించిననియు, విశ్వామిత్రుడు హరిశ్చంద్రునిచే నసత్య మాడించి యనుచిత కార్యములఁ జేయింతు నని ప్రతిజ్ఞపఠ్యెననియు, సక్కారమున నాతఁడు హరిశ్చంద్రుని సర్వస్వమును హరించి పలుబాములం బెట్టెననియు, నట్లయినను నాహరిశ్చంద్రుడు చలింపక యసత్య మాడక తన్నును దన పత్ని పుత్రులను నన్ని యాతని ఋణముం దీర్చె ననియు, నందులకు విశ్వామిత్రుడు మెచ్చి ప్రసన్నుఁ డయ్యె ననియు, నిట్లు దేవీభాగవతమున మార్కండేయపురాణకథ సవరింపఁబడెను.

(దేవీ. 7 స్కం. 14—25. అ.)

వసిష్ఠవిశ్వామిత్రులకుఁ దుట్టతుదిని జరిగినకలహమును మొదటికి మార్పుటయు, శ్రుతిసీద్ధ మగుసరమేధవృత్తాంతమును వీడక దానినే విశ్వామిత్రుడు హరిశ్చంద్రుని బీడించుటకు మూలముగాఁ జేయుటయు నిందలిముఖ్యము లగుమార్పులు. తక్కినవి యాయాసందర్భములలో నొచిత్యమును బట్టి చేయఁబడినయలంతిమాన్యులు. *

*ఇట్టి మార్పులుగలిగి వివిధములుగా నున్న పురాణాథలను నిష్పక్షపాతబుద్ధితోఁ బరిశీలించునపుడుగాని యందలి యసంభావ్యవర్తనలను వినినపుడుగాని యవి సత్యవృత్తము మొదలగు విషయములనుబోధించుటకై యథాసందర్భముగాఁ బురాణ సంప్రదాయము సారమునఁ (దృశ్యకౌవ్యములందువలెనే) గల్పింపఁబడిన వని స్ఫురింపకపోదు గదా!

తక్కిళ్లపాటి లింగ నామాత్యవిరచితమగు నుత్తరహరిశ్చంద్రోపాఖ్యానమునందుఁ బయిరితని హర్షింద్రునికష్టముల కౌతసిరాజనూయము కౌరణ మని చెప్పటకు మారుగఁ జంద్రమతి హరిశ్చంద్రులు పూర్వజన్తమున మహాపాతకములను జేయుటచే నట్టికష్టములు వారికి సంభవించె నని చెప్పఁబడియున్నది.

తే. గీ ... ..

చంద్రమతితెఱంగును వింటి సతియుఁ బతియు

నిలను నట్లార్చి జెందంగ హేతువేమె? (ఉ. హ. 8. 160)

అని యిట్లు శంకించుకొని “హరిశ్చంద్రుడు పూర్వజన్తవలన నీలలోహితుఁ డనురాజుగ నుండె ననియు, చంద్రమతి పూర్వజన్తమునఁ గలకంధర యను కూద్రస్త్రీ యై యుండి కులట యై యానీలలోహితుని మరఁగిన దనియు, నీలలోహితుడును నాకు లటయందలియనురాగమున నామెసాంగత్యమునకడ్డవచ్చుచున్న యామె శ్వశురకులమును

ఐయినుదాహరించినరీతి ననేకు లనేకవిధములుగ హరిశ్చంద్రుని నరమేధరూపరాజనూయయాగపృథ్వాంత మాతనికీ గళంకసంపాదక మని యభిప్రాయపడియున్నారు. అక్కారణముననే గౌరనాదు లగు నాంధ్రప్రబంధకర్త లక్కథను విడిచిపెట్టి రని తోచుచున్నది.

“య త్స్యోదనుచితం వస్తు నాయకస్య రసస్య వా,
విగుధం త త్వరిత్యాజ్య మన్యథావా ప్రకల్పయేత్”

అను నాలంకారికసూక్తివోప్పన నాయకుని ఘనతకు లోపమును గూర్చు నక్కథాభాగము విడిచివేయుట యుక్తమేగదా!

నళింపఁజేసె ననియుఁ దుడకుఁ గలకంధర కేదారగౌరీ వ్రతము చేయుటచే నాదంపతులు చంద్రమతీహరిశ్చంద్రులై పుట్టియుఁ బయినుదాహరించిన పూర్వజన్మపురబాతకముల వలన నట్టిదురంతము లగుకష్టముల ననుభవించి రనియు నిట్లు కథ కల్పించి వర్ణించియు న్నాఁడు. ఇట్లే యాంధ్రకవుల పూర్వహరిశ్చంద్రకథలోని యసంభావ్యము లగునితర విషయములకును మఱికొన్ని శంకలురాఁగా వానికిని బయిరితీసే కెట్టివెట్టిహేత్వాభాసములు వర్ణితము లయియున్నవి. అప్రసక్తము లనియు, గ్రంథవిస్తర మగుననియు వాని నెల్ల నిట మదాహరింప నైతినిగాని వానిలోని కొన్ని ప్రశ్నములనుమాత్ర మదాహరించుచున్నాఁడను.

తే. గీ. చాల భువి రట్టుపడి హరిశ్చంద్రుచేత

లీల భూచక్రమెల్ల నేలించుటకును

నిలఁ దనదుపుణ్య మటు పంచి యిచ్చుటకును

గారణం బేమి గాధితుమారునకును.

(ఉ. హ.)

చ. ... ..

... .. నిజాధినాథునకెగాని.

మఱు గయి యీశుభాంగి గళమంగళమాత్రము చిత్రవైఖరిఁ బరులకు నేరికైనఁ గనుపట్టక యుండుట కేమి హేతువో.

(ఆ. 2-18.)

చ. అదియునుగాక తక్షకుఁ డహంకృతి నేటికి లోహితామృతనికొరదములఁ జెన్నెఁ బ్రీతమతి నై చ్యుటలప్రభవాధిపాకృతిం గొడగక యాస్థపాలు వెలతుం గొనఁ గారణ మేమి దానిగా నుడతని బ్రాహ్మణుండయి యనూయ శనైశ్చరుండైలు పేమొకో.

(ఆ. 2-19)

శంకరకవికృతీయందువలె నిందు శనైశ్చరుఁడు కాలకంకుఁ డయినట్లు వర్ణితమయ్యెను. (చూ. పు. 116)

సంస్కృతభాగవతమును చదవ్యాఖ్యానములోని విశేషాంశములను దెనిగించుచు బయ్యెరపోతనామాత్యుఁడీసందర్భమున నజాగ్రత్తతో వానిని జూచి యాంధ్రీకరించినందునఁ గానలయు హరిశ్చంద్రుఁడు నరమేధమును జేసి పుత్రుని గాంచుటకు ముందే యాతఁడు విశ్వామిత్రుని మూలమునఁ గులహీనసేననాదికష్టముల నందినట్లుగ వ్రాసియుండెను. అట్టివ్రాత సకల గ్రంథవిరుద్ధమయి యుండుటయే గాక విశ్వామిత్రుఁడు నపుత్రుఁడగు హరిశ్చంద్రుని గదా పీడించెను. మూలభూత సంస్కృతభాగవతమునకును విరుద్ధమయి యున్నదనుటకు సందేహము లేదు.

(చూ. ఆంధ్ర భాగ. 9. స్కం 192-201.)

హరిశ్చంద్రుని నరమేధమునందు విశ్వామిత్రుఁడు హోతగానుండి యారాజయొక్క సత్యసార మగుధృతికి మెచ్చి యాతని కుత్తమగతి గలుగునట్లు ప్రసాదించె ననియు, బిమ్మటఁ గొండొక కాలమునకు హరిశ్చంద్రుని పై స్వతపోభంజనకారణమునఁ గోపము వచ్చునపు డాతని సర్వస్వమును వారించి వెనుకటి రాజసూయమునందలి తన యార్విజ్యదక్షిణం దెమ్మని పీడించె ననియు, నందులకై శసిష్ఠవిశ్వామిత్రులకుఁ గలహము సంభవించె ననియు సంస్కృతభాగవతాభిప్రాయమును మార్కండేయ పురాణానుసారముగ గ్రహింపవలసియున్నది.

పోతనాధ్యుని యీ ప్రమాదమునకు వ్యాఖ్యాతవ్రాతయుఁ గొంతకారణమని చెప్ప నగును.

హరిశ్చంద్రుని కుమారుఁడురోహితుఁ డని యైతరేయబ్రాహ్మణ దేవీభాగవత భాగవత వాయు శివ సౌర కూర్మబ్రహ్మపురాణములయందును, హరివంశమునందును వ్రాయఁబడియున్నది. మార్కండేయపురాణమున రోహితాస్త్వం డని యున్నది. అగ్నివిష్ణుపురాణములయందును, జండకౌశికనాటకమునందును శబ్దరత్నాకరకోశమునందును సర్వశబ్దసంబోధినీకో

“త్రైశంకవో హరిశ్చంద్రో విశ్వామిత్రవసిష్ఠయోః,
యన్నిమిత్రమభూ ద్యుద్ధం పక్షిణో ర్భవహ్నికమ్.
తతః పురుష మేథేన హరిశ్చంద్రో మహాయశాః,
ముక్తోదకోఽజయ జ్ఞేవాకావరుణాదీ న్న హాయశాః,
సత్యసారాంధృతిం దృష్ట్వా సభార్యస్యచ భూపతేః.
విశ్వామిత్రోభృశం ప్రీతోఽదదావవిహతాంగతమ్.”

(భాగ. 9. ఆ. 7.)

శమునందును రోహితాశ్వం డని యున్నది. * లోంగడ వ్రాసినభారతము లోని ప్రక్షిప్త హరిశ్చంద్రచరిత్రమున లోహితాశ్వం డని యున్నది* వెనుకవ్రాసిననిర్ణాల మగు సంస్కృతభాషామయ మయిన బ్రహ్మనారద సంవాదరూపహరిశ్చంద్రోపాఖ్యానమునఁ బయి నుదాహరించినపేరు లన్నియు వెలయుచున్నది.

రామరాజభూషణుని హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందును నన్ని యెడలను రోహిత శబ్దమే వాడఁబడినది. ఒక్కచోటమాత్రము ‘రోహితాశ్వ’ శబ్ద ముపయోగింపబడెను. “కం. తీతిభర్తృకుమారుఁడు రోహితుఁడన” (హన. 1. 67.) ఇట్లే యెల్లయెడలను రోహితుఁ డనియేయున్నది. పయి పద్యమునందు హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున రోహితుఁడు అనకా అని యర్థము. నలకథాపక్షమున లోక=లోపల, హితుఁడు; అనకా అని యర్థము. ఇట రలల కథేదమును గ్రహింపవలసియున్నది.

“యమకాదౌ భవే దై క్యం డలో చ్చబో స్తలో ప్రథా’ అని యిట్లు సాహిత్యదర్పణమున వ్రాయఁబడియున్నది. అనేక కవులచే స్లేష యమకాదులం దిట్టియభేద మంగీకరింపఁబడియున్నది. వేయేల రామ రాజభూషణుండే స్థలాంతరములయం దీయభేదము నంగీకరించియు న్నాఁడు. తద్వ్యాఖ్యలం దనంతకవియు రలల కథేద మని వ్రాసియున్నాఁడు. (హ. న. ఆ 2, 83, 3, 31, 10,) ఇట్లే యాక్రంది పద్యమునందును, ‘రోహితాశ్వ’ అనియే కవి ప్రయోగించె నని గ్రహింపవలసి యున్నది.

సీ.

... ..

ఇది నా కెఱింగింపవలయునని సదుజ్ఞా ప్తకుతూహలవిశ్వకారోహితాశ్వ;

తే. గీ. వృథాయ మొనఁగూర్చు నీయందు ... .. (హ. న. ఆ. 5. 32.)

ఈపద్యమునందు సయితము హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున ‘రోహితాశ్వ’ అని ఛేదము, నల కథాపక్షమునందు “విశ్వకాలఁడ్రోహితః

* ఐతరేయ. 33 ఆ. 2 ఖం; డేవీభాగ. 7 స్కం. 15 ఆ; భాగవత. 9 స్కం. 7 ఆ; వాయు. 26 ఆ; శివ. ధర్మ సంహిత. 61 ఆ; సార. 310 ఆ; శూర్త. 19 ఆ; బ్రహ్మ. 8 ఆధ్యా; హరిశంకరము. త్రిశంకుచరిత్రము. 13 ఆ. మార్కం 8 ఆ; అగ్ని. 273 ఆ; విష్ణు 4 అంశము; 8 ఆధ్యా మహాభార అరణ్య; నలోపాఖ్యానపర్వ. 77 ఆధ్యా. (బొంబాయి నాగరపుర బ్రతి 1908 సం.)

అశ్వహృదయము” అని ఛేదము. కాఁబట్టి యీపద్యమునందును. ‘రల’ల కభేదము సంగీకరింపక తప్పదు.

“సప్తాశ్వశ్వుడు హరిదశ్వుడు నగుసూక్ష్మని వంశమున జన్మించిన యీ ఈరాజకుటుంబమునందలి నామముల తుదనశ్వశబ్దము తఱుచుగా నగపడుచున్నది. సూర్యవంశపురాజులలో యువనాశ్వ, బృహదశ్వ, కువలయాశ్వ, దృఢాశ్వ, హర్యశ్వ, బర్హణాశ్వ, కృశాశ్వ, యశావనాశ్వాదులుండుట సుప్రసిద్ధము (చూ. దేవీ భాగ. 7 స్కం. 9 అ.). అట్లే శ్రుతి ప్రసిద్ధరోహితనామమును నశ్వశబ్దాంత మయి ‘రోహితాశ్వ, అని యిట్లు విష్ణ్వగ్నిపురాణానుసారముగ నుండఁదగు నని చెప్పనగును” అని కొందఱు అభిప్రాయ పడుచున్నారు.

రోహితుని రోహితాస్యః డనుట విరుద్ధము కాకుండుటచేతఁ గాని, యచ్చారణమున శవర్ణ వకారసంయోగము సకారసంయోగమునకు విధూరము కాకుండుటచేతఁగాని మార్కండేయపురాణమునందలి ‘రోహితాస్య’శబ్దము వెలసె నని యూహింపఁ దగియున్నది. అట్లే రోహిత లోహితశబ్దములు పర్యాయము లగుటచేతను, రేఫలకారములకుచ్చారణ సాన్నిధ్య ముండుటచేతను, లోహితాశ్వ లోహితాస్య శబ్దములును నవిరుద్ధములై కవులచే వాడఁబడిన వనియు, రామరాజభూషణుఁడును గౌరన ననుసరించి లోహితశబ్దమునే వాడుకచేసియుండుటచే నట ‘రల’ల కభేదము సంగీకరించి సవరించుకొనవలసినప్రయాస మనావశ్యక మనియు, నొక్కచోటమాత్రము (5.32) శ్లేషోపయోగమున కయి విష్ణ్వగ్ని పురాణానుసారముగా నశ్వశబ్దమును జేర్చి యుపయోగించె ననియు గ్రహింప నగును. రామరాజభూషణుని గ్రంథమునందు ‘రల’లకభేదము సంగీకరించి సవరించుటకు వలనుపడినట్లు గౌరనాదుల గ్రంథములలోని లకారము ప్రాసస్థలగత మగుటచే నందు సవరింప వలనుపడదు. యమకశ్లేషాద్యలంకారవిషయమున నాలంకారికసిద్ధాంతముచొప్పున ‘రల’ల కభేదము సంగీకరించిన సంగీకరింప నగును గాని యాంధ్రలాక్షణికు లెవ్వరిచేతను సంగీకరింపఁబడని రలల ప్రాసము సంగీకరించుటకు నలనుపడదు గదా !

“హలోహితాస్య ! వంశైకవిస్తార !

లాలితసాభాగ్యలక్షణాకార !”

“చేరి యోగిహిత తెలియి యేస్తాడు”

(హ. ద్వి. ఉ. 1707)

“ఉన్న యోగిహితాన్ని చాచి ప్రాణ.”

(హ. ద్వి. ఉ. 1977)

పయ్య ప్రయోగములచే గౌరవమంత్రి ‘లోహిత లోహితాస్య’ శబ్దములనే యుపయోగించె ననక తీరదు. *హరిశ్చంద్రునిభార్య ‘శై బ్య’ అనియే పురాణములం దెల్లెడలను నగపడుచున్నది. తుదకు యేమేం ద్రుడు రచించినచండకాశికమునందును నట్లే యున్నది. అట్లయి నను నయ్యది తద్ధితాంతనామముగాని సంజ్ఞానామము కాదు. కావున నామెకు “చంద్రవతి” అనుసంజ్ఞానామ ముండిన నుండవచ్చును. పురాణములం దెచ్చటను నగపడుకుండుటచే నయ్యది కల్పిత మయినను గావచ్చును. చంద్రశీతల మగువతి కల దని గాని, నామైకదేశన్యాయ మునఁ జంద్రశబ్దవాచ్యుఁ డగుహరిశ్చంద్రునియందు మాత్రమే వతి గలదని గాని యావేరికి సార్థక్య మూహించునది. గౌరనాదులు చంద్ర మతి నామమును వాడక చేసిరి.

“తిలకించి చంద్రమతీదేవిదల”

(కా. హ. ద్వి. పు. 779)

“మానినీమణి చంద్రమతీ సంభ్రమమున.”

(కా. హ. ద్వి. పు. 880)

అను ప్రయోగములనుబట్టి గౌరవమంత్రి చంద్రుడు(హరిశ్చంద్రుడు)కలది యను నర్థము సంగీకరించి యస్త్యర్థకమతుబంతముగా గ్రహించిన ట్లగ పడుచున్నది. మతిశబ్దము క్రిన్నంత మగుటచే దానికి జీవ ప్రత్యయము రాదు గాన నయ్యది మతుబంత మనుకొనక తీరదు; కాని యద్దానిని మతుబంతముగా సంగీకరించునపు డచ్చట మకారస్థానమున వకారము రాకతీరదు కావున “చంద్రవతి” అని యుండవలయును. మకారముతో సంస్కృతమహాకవుల ప్రయోగములం దగపడనందున దీని నాకృతిగణ మగుయవాదిగణములోఁ జేర్చుటయు సరికాదు. కావుననే మహాభారత విషయానుక్రమణి యను గ్రంథమందు (తుకారామజవాజి నిర్ణయసాగర ముద్రాయంత్రాలయము. బొంబాయి) హరిశ్చంద్రపదమునొద్ద ‘చంద్ర వతి’ యనివ్రాయఁబడెను. చంద్రమతీ శబ్దములోని మకారమును యతి స్థానమునఁ బ్రయోగించుటచే గౌరవగ్రంథములోని మకారము ముద్ర

* “తస్య కార్యా శతం పూర్ణం బధూ వాతిమనోహరమ్,

పట్టరాజ్ఞీ కుభా శైబ్యా.”

(దేవీభాగ. 7 స్కం. 14 అ)

“స్వపత్న్యా శైబ్యయా సార్థం బాలకే నాత్త జేనచ” (మార్కం. 7, అ.)

ణాది ప్రమాదకృత మనుటకు వలనడదు. కావున ప్రాస్వాంత మగుచంద్ర మతిశబ్దమే వెనుక నుదాహరించినరీతిని సమంజస మయియుండుటచే రామరాజభూషణుఁ డట్లే ప్రయోగించె నని గ్రహింపవలసియున్నది. శేషప్రతిబంధముచే నచ్చటి మకారమును మార్పరాదుగదా! రామ రాజభూషణుని గ్రంథమునం దెచ్చటను నది జ్యంత మనక తీరదను నిశ్చయమును గలిగించు ప్రయోగములు లేకుండుటచే (హ. న. 1-18, 24; 2-54, 104.) నందు దోషశంకయంకురింప నేరదు" అని యిట్లు కొందఱు అభిప్రాయపడుచున్నారు.

సంజ్ఞానామవిషయమున వ్యుత్పత్తిని బరిగణింపవలసిననిర్బంధము లేకుండుటచేతను, నొకప్పుడు పరిగణించినను నాకృతిగణ మగుయవాది గణములోఁ జేర్చి యా "చంద్రమతి" శబ్దమును సాధించుట కవకాశ ముండుటచేతను, సంస్కృతమహాకవి ప్రయోగమే కావలయు ననుట యుక్తముకాకుండుటచేతను, 'ప్రమిత' మగు సర్వశబ్దసంబోధినియం దిది జ్యంతముగను మకారవిశిష్టముగనే వ్రాయఁబడియుండుటచేతను, గౌరవకవి ప్రయోగ మసాధు వనుటకు వలను పడదు. రామరాజభూషణునిగ్రంథమునం దెచ్చటను నది జ్యంత మగునో కాదో నిర్ణయించు ప్రయోగము లేదు. కాబట్టి స్థలాంతరములందువలెనే యిచ్చటను రామ రాజభూషణుఁడు గౌరవమంత్రి ననుసరించె ననుటయే యుక్త మగు నని చెప్పవగును.

ప్రక్షిప్త మని కొందఱు అభిప్రాయపడుచున్న మహాభారతస్థసంక్షిప్త హరిశ్చంద్రకథయందు హరిశ్చంద్రునిభార్య యశీనరదేశపురాజు పుత్రి యని యున్నది. శబి యనువాఁడుశీనరావత్య మని భారతమున వేటొక చోటఁ జెప్పఁబడియుండుటచే బురాణప్రసిద్ధ మగు 'చైత్య' అను దానికి మాటుగ "శాశీనరి" అనుట విరుద్ధము గానేరదు. *.

దేవీభాగవతప్రభృతులలోని హరిశ్చంద్రుని నరమేధవృత్తాంతమును వర్ణింపనందున వసిష్ఠవిశ్వామిత్రుల కలహమునకుఁ దన్మూలకత్వము నుప పాదించుట కాంధప్రబంధకర్తలకు వలనుపడ దయ్యె. అక్కారణమున

* "శాశీనరస్య రాజశ్చే ద్దహితా పుణ్యలక్షణా."

(భార. అర. ఆ. 77. బొంబాయిప్రతి.)

"రాజాన మాశీనరిం శబిం దదర్శ" (భార. అర. ఆ. 197. ,,)

నింద్రసభలో హరిశ్చంద్రుని వసిష్ఠుడు పొగడఁగా నూరకయే మత్సరించి విశ్వామిత్రుఁ డారాజుపత్యవ్రతభ్రష్టతను జూపెనని ప్రతినఁచేసి నట్లు వర్ణించిరి.

హరిశ్చంద్రకథాపక్షమునందలి యట్టి యింద్రసభలోని ప్రసంగమును వర్ణించినభాగము జితపడుటకయి నలకథాపక్షమున భీముఁడ సభ చేసి దమయంతికే దగినవరుఁ డెవఁ డని మునుల నడిగినట్లును, వారు నలు డర్హుఁడని వేర్కొనఁగా మన్తభుండు మత్సరించి నలదమయంతులను బీడించి నట్లును భారతమున లేనిభాగ మిందుఁ గల్పింపఁబడెను. *

హరిశ్చంద్రుని సత్యవ్రతభ్రష్ఠుని జేయఁ బ్రతిజ్ఞ చేసినవిశ్వామిత్రుఁ డొకమాయాసూక్రమును సృజించి హరిశ్చంద్రుని చేశమును జెటువసంపితస్తూలమున మృగయాపరుఁ డగుహరిశ్చంద్రునిఁ దనయాశ్రమోపాంతమునకు రప్పించె నని దేవీభాగవతమున నున్నది. (దేవీ. 7 స్కం. అ. 13.) ఆసందర్భమును వర్ణించుటలో గౌరవ ననుసరించి రామరాజభూషణుఁ డును జమత్కారాతిశయమునకుఁ గావలయు విశ్వామిత్రసృష్టకూర మృగములబాధ నడఁచుటకు హరిశ్చంద్రుఁడు వేటకేగి యట వసిష్ఠుని దర్శించినట్లును, నాతఁడు శాంతిహితుఁడగు విశ్వామిత్రునాశ్రమమునకుఁ బోరాదని యుపదేశించినట్లును, నటపయి విశ్వామిత్రసృష్టమాయా కురంగముచే రాజు విశ్వామిత్రాశ్రమమునకు లాగికొనిపోఁబడినట్లును వర్ణించెను. హరిశ్చంద్రుఁ డొంటరిగా వేటకేగినట్లును, నచ్చటఁ జంద్రమత్యాదుల యుపదేశము లక్కఱలేకయే విశ్వామిత్రునకు సర్వస్వమును నాతఁడు దానము చేసినట్లును, దేవీభాగవతమునందును మార్కండేయ పురాణమునందును వర్ణింపఁబడియున్నను (మార్కం. 7. అధ్యాయ) గౌరవ ననుసరించి కవి యిందుఁ జంద్రమత్యాదులతో హరిశ్చంద్రుఁడు వేటకేగినట్లును దొలుత సర్వస్వదానమునకు వెనుదీసియుఁ జంద్రమతీయవ

* “ఉపాసనామేత్య పితు స్త్వ రజ్యతే, దినే దినే సావనసకళు వందినామ్,
పతన్సు తేషు ప్రతి భూపతి నలం, వినిద్రకోమాజనశ్రుణ్వతీ నలమ్”
“తమేవ లభ్యావనసరం తత స్త్విర, శృగీరకోభాజయజాతమత్సరః,
అమోఘశక్త్యానిజ యేవ మూర్తయా, తయావినిర్జేతు మియేష నైవధమ్.”

అను శ్రీహర్షునినైషధవర్ణనము పయికల్పనమునకు బీజ మయినను గావచ్చును.

దేశముపై ని విశ్వామిత్రునకు సర్వస్వమును దానము చేసినట్లును హరి
శ్చంద్రు నాకాశవాణి స్తుతించినట్లును వర్ణించెను.

(1) హరిశ్చంద్రుఁ డొంటరిగా వేటకేఁగి దారి తెలియక తిరుగు
చుండఁగా విశ్వామిత్రుఁ డొకవిప్రరూపమున వచ్చి దారిచూపినందున
నాతనికి యజ్ఞము నిమిత్తము ధన మిచ్చెదనని రాజు వాగ్దానము చేసిన
ట్లును బిదపఁ గన్యాదానము మిషపెట్టి వరదక్షిణక్రింద రాజు సర్వస్వ
మును విశ్వామిత్రుఁ డపహరించి యాదానమునకు దక్షిణను నాతనివాగ్దా
నము చొప్పున యజ్ఞధనమును నిచ్చుని వీడించినట్లును (దేవీభాగ. 18, 19,
అ.) దేవీభాగవతమును వర్ణింపఁబడినను జమత్కారముగను స్వాభావి
కముగను నుండు నని కావలయు గౌరవ ననుసరించి రామరాజభూష
ణుఁడును మాతంగకన్యలవృత్తాంతమును వర్ణించెను. ఇట మాతంగ
కన్యలఁ బగిగ్రహింపక తిరస్కరించిన యారాజునకుఁ బురాణకథలోని
మాతంగసంపర్కము విశ్వామిత్రుఁడు గల్గించె ననుట మిక్కిలి యుక్తి
యుక్తముగా నున్నది.

(2) మాయలేఽపి విశ్వామిత్రుని దరి కేఁగెనను హరిశ్చంద్రకథా
నిర్వహణమునకై సలకభాషతీమున హంస పొన్నచె ట్టెక్కిపోయినట్లును
భారతనైషధములలో లేనిది కల్పింపఁబడెను. దమయంతికి దొరకకుండ
నామెతో హంస ప్రసంగించుట యసంభావ్య మని శలఁచి, రామరాజ
భూషణుఁ డిట్లు నైషధరచనను సవరించె నని తోచుచున్నది.

(3) నలుఁ డింద్రదత్తతిరస్కరిణీవిద్యచే నెవ్వరికిని నగపడకుండ
భీము నంతఃపురమునఁ బ్రవేశించె ననుటకు మాటుగ శ్లేషోపయోగము
నకై యిందు వింద్రుని శాంబరిచే నట్లు ప్రవేశించెనని వర్ణితమయ్యెను.

భీము నంతఃపురమున నట్టితిరస్కరిణీప్రభావమున నితరుల కగప
డని నలుని పరాంగనాలింగనాదికమునూ, దమయంతిసమాలింగ నాదిక
మును మున్నగునైషధకావ్యవర్ణితవిషయము లంగీభూతశృంగారరసపోష
కములై యైనను దూతయగునలుఁ నివిషయమున ననుచితము లగుటచేఁ
గావలయు నిం దుపేక్షింపఁబడెను. నలుని బంపినచెనుక మరల దూతికల
నంపుట నలునియం దపనమ్మికను సూచించుచున్న దగుటచేఁ గావలయు
నైషధకావ్యవర్ణిత దేవదూతీప్రేషణాదిసందర్భ మిం దుపేక్షింపఁబడెను.
నలునిపారిశుద్ధ్యమును గ్రహించుటకై దూతీప్రేషణ మావశ్యక మంద

మన్ననశర్వాంతర్యాము లగునురులకు నలుని నిష్కాపట్యము విశదము కాకుండుననుట సరికాదుగదా! అందును దూత్యమున కేగి నలుఁడు దమయంతియొద్దనుండునమయముననే దేవదూతు లచ్చటకీ వచ్చుట కేవల మనుచిత మనుట సాహసము కాదు.

ఇంద్రాదులు పరము లిచ్చుచట్టున సంస్కృతభారతములో నొక్కొక్కదేవత రెండేసివరముల చొప్పున నలుగురును నెనిమిదివరముల నిచ్చిన ట్లున్నది. * వానిలో నగ్ని జలసాక్షాత్కారాదు లిహము నందును నుత్తమగతిప్రభృతులు పరమునందును నుపయోగించునవై యున్నవి. అం దైహికములలోఁ గొన్ని బాహుకరూపముతోనున్న నలుని దమయంతి పరీక్షించుటలో నుపయోగింపఁబడినవి. సంస్కృత నైషధమునందును నల్ల యెనిమిదివరములై వర్ణింపఁబడినను నం దౌచిత్యానుసారము లగునలంతిమార్పులు గలవు. నలుని యుత్తరకథ వర్ణింపఁబడినందున నైషధములోని యైహికవరములలోఁ గొన్ని నిష్ఫలములు కాఁగా వానికే జమత్కారముగా నందు ఫలాంతరములు కల్పింపఁబడిన (14. స. నైష.) రామరాజభూషణుఁ డాయైహికవరము లనుమాత్ర మే వర్ణించి వానిలో నగ్ని జలసాక్షాత్కారరూపవరములకు నలు నుత్తరకథ యందు సంస్కృతభారతమునందువలెనే వినియోగము చూపియున్నాఁడు. (3. ఆ. 3; 5. ఆ. 48. హ. న.) పాశుద్ధిరూపవరముచే నగ్నిసాక్షాత్కారమును సంగ్రహించెను. వంటవాడగు నలునిఁ బరీక్షించు సందర్భమునఁ బుష్కల నాతఁడు నలుపుట యసంభావ్యముగాన నైహికమే యైనను వినియోగము లేకుండుటచే గావలె పరుణదత్త

* “ప్రకృష్టమనస స్సర్వే నలా యాష్టే వరాః దదుః,
ప్రత్యక్షదర్శనం యజ్ఞే గతిం చానుత్తమాం శుభామ్.
నైషధాయ దదౌ శక్రః ప్రియమాణ శృచీపతిః,
అగ్నిరాత్తభవం ప్రాదా ద్యత్ర వాంఛతి నైషధః.
లోకా నాత్మప్రభాంక్తైవ దదౌ తస్మై హుతాశనః,
యసు స్త్వన్నరసంప్రాదా ద్ధత్త చ పరమాం స్థితిమ్.
అపాంపతి రపాం భావం యత్ర వాంఛతి నైషధః,
సృజశ్చోత్తమగంధాధ్యాః సర్వేవ మిథునం దదుః.” (భార. ఆర. ఆ. 54)
“మిథునం=కుమారం, కుమారీంచ” (57. ఆధ్యా. 20 శ్లోకపు వ్యాఖ్య.)

సీని గల్పనఁ దొమ్మిదివరము లగును.

మగు నమ్మానకునుమితారూపవరమిం దుపేక్షింపబడెను * ధర్మబుద్ధి రూప యమదత్తవర వినియోగము నలు నుత్తరకథయందును, నందును నలకేళినీసంవాదసందర్భముందును స్పష్టముగా నగపడుచునే యున్నందున నీక గొఱవడియున్న యింద్రసాక్షాత్కారరూపవరమునకు వినియోగము చూపుటకయి సంస్కృతభారతమున లేకున్నను నిందుఁ గథాంతగమున నలుఁడు యజ్ఞము చేసినట్లును సం దిందుఁడు ప్రత్యక్షమైనట్లును వర్ణింపబడెను. (హ. న. 5-61, 62.)

ఆంధ్ర భారతమున నీసందర్భమునఁ బాతభేదము లున్నట్లును, గొన్నిటియందు సంస్కృతభారతభాగమున కవిరుద్ధముగనే యున్నట్లు 1915-వ సంవత్సరమున ముద్రితమగు శ్రీ వావిళ్లవారి ప్రతిలోనున్నది. కావునఁ గొన్ని ప్రతులయందున్న “ధనదుఁడు స్వయంవరసభకు వచ్చుట” మున్నగు సంస్కృతభారతవిరుద్ధవిషయములను దెలుపు పాతభేదములు ప్రక్షిప్తము లని యెన్నఁదగును.

ఆ. వె. నలునకొని నలినదళశేత్ర వరియింప, దట్టై చూత మనుచు నమగవరులు

నలుగురును గడంగి నలహాపమున వచ్చి, రాస్వయంవరమున కతిరయమున.

(భార. ఆర. ఆ 2-58)

అని యిట్లుగ నన్ని ప్రతులయందును నలుగుమరుదేవతలు మాత్ర మే వచ్చినట్లగపడుచున్నందున నయిదుగురు వచ్చి రని తెలుపునట్టియు సంస్కృత భారతవిరుద్ధము లయినట్టియుఁ బాతభేదములు ప్రక్షిప్తము లనుటకు సందియ ముండదుగదా !

(5) దమయంతి తనప్రజను (సంతానమును) బుట్టినింటి కంపెనను నలకథాపక్షమునందలి యర్థమును నిర్వహించుటకయి రామరాజ భూషణుఁ డిందు హరిశ్చంద్రకథాపక్షమునఁ జంద్రమతి తమవెంట వచ్చు(పుర)ప్రజలను మరలించె నని గౌరన గ్రంథములోలేనిరీతిని వర్ణించి యున్నాఁడు. (హ.న. ఆ. 31-18)

*ఆ. వె. ఆతనికరతలద్వయానమర్దితములై, కందియును మహానుగంధికునును

తతులు తొంటియట్ల తమకంపు విడువక, యుండు నతనిలేజ మున్నతంబు.

(భార. ఆర. 2-197)

కేళిని వచ్చినపుడు నలుఁడు పువ్వుల నట్లు నలినీపేయుటకుఁ గారణమేమో తెలియకున్నది.

హరిశ్చంద్రుని సర్వస్వమును స్వీకరించి విశ్వామిత్రుడు దక్షిణ తైమ్మన్నపూ డప్పటికి ధనము లేదనియు నొకనెలలోపల నిచ్చెదననియు రాజు చెప్పినట్లుగ దేవీభాగవతమున నున్నది. (దేవీ. 7. స్కం. అ. 19-20)

అట్లయినను గౌరన ననుసరించి యందు రామరాజభూషణుడు విశ్వామిత్ర క్రౌర్యప్రకటనమునకును స్వభావవర్ణనమునకును గావలయు హరిశ్చంద్రు డీసందర్భమున విశ్వామిత్రుని బరుషోక్తులాడినట్లు వర్ణించెను. దేవీభాగవతమునందును మార్కండేయపురాణమునందును దక్షిణాధనము నిమ్మని విశ్వామిత్రుడే పలుమాటువచ్చి పీడించుచుచుండె నని వర్ణింపబడి యున్నది. అట్లయినను గౌరన ననుసరించి రామరాజ భూషణుడును జమత్కారాతిశయమునకుఁ గావలయు విశ్వామిత్రుడు నక్షత్రకుని హవాలాచేసినట్లే వర్ణించెను.

హరిశ్చంద్రునకు మాయాముని యగపడి భంగింప యత్నించుటయు, బేతాళదవాగ్నిప్రభృతుల వృత్తాంతమును, దేవీభాగవతాదులలో లేకున్నను నట్టివానిని గౌరన ననుసరించి కథావస్తుపోషణమునకుఁ గావలయు రామరాజభూషణుడును వర్ణించియున్నాడు.

(6) హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున గౌరన చెప్పిన బేతాళవృత్తాంతము సుఘటిత మగుటకు నలకథాపక్షమున నలుడు తాళవనమునఁ దిరుగులాడె ననుభారతమున లేనివిషయ మిందుఁ గల్పించఁ బడెను.

(7) దమయంతి సుబాహుపురి కే.గుమార్గస్థులతో నేగె నను నలకథాభాగము నిర్వహించుటకయి హరిశ్చంద్రకథాపక్షమునఁ జంద్రమతి మున్నగువారు కాశికీ బోవుమార్గస్థులతో నేగి రనువిషయము రామరాజభూషణునిచే నిందుఁ గల్పింపబడినది.

(8) హరిశ్చంద్రకథాపక్షముననున్న నక్షత్రకపీడయు, జంద్రమతి తన్నమ్మ మని రాజుతో జెప్పటయు మున్నగువిషయములు నిర్వహించుటకై భారతమున లేకున్నను దమయంతికి దీనుఁ డగుభర్త స్మరణమునకు వచ్చుట మున్నగువిషయములు (హ. న. 4-37.) నలకథాపక్షమున రామరాజభూషణునిచే గల్పితము లయ్యెను.

మార్కండేయపురాణమునఁ జెప్పబడినరీతి నెవఁడో యొక విప్రుఁడు వచ్చి యంతథనము నిచ్చి చంద్రమతిని గొనుటగాని, పిదప నామె సంతక్రూరముగాఁ బీడించుటగాని సంభవించియుండ నేరదని కావలయు నావిప్రుఁడు కౌశికుఁడే యని దేవీభాగవతమున సవరింపఁ బడెను. * దాస్యదూషణము లేకుండుటకై ధర్మదేవత వీరబాహుఁ డయ్యె ననునట్లే పార్వతీపరమేశ్వరులే యాకాలకౌశిక కలహకంఠు లై రనుట యుచిత మని కావలయును. జండకౌశికనాటకమునందు వారు పార్వతీపరమేశ్వరులని కల్పింపఁబడెను. అట్లయినను గ్రౌర్యాతిశయసిద్ధికై గౌరవ ననుసరించి కవి యిందును నాకాలకౌశికుఁడు కలిపురుషుఁడేయని చెప్పెను. శంకరకవిమాత్ర మొకచోఁ గలిపురుషుఁ డనియు, నొకచో శని యనియుఁ జెప్పట వింతగనున్నది. (శంకర. హరి. 5-183, 4-99).

పురాణములలో లేకున్నను జమత్కారాతిశయమునకును, స్వభావవర్ణనమునకును గావలయుఁ గాలకౌశికుఁడు హరిశ్చంద్రునకు దురుపదేశములను జేయుట, వ్యవసాయముఁ జేసికొమ్మనుట నక్షత్ర కుఁడు పుస్తకపుత్రాటితో రాజును బంధించి యమ్మఁ జూపుట మున్నగు నవి గౌరవ ననుసరించి కవిచే నిందును వర్ణింపఁబడినవి.

చండాలరూపమున నున్నయమునికిఁ బ్రవీరుఁ డనియు వీరబాహుఁ డనియు, దద్దాస్యకాలమున హరిశ్చంద్రునకు వీరదాసుఁ డనియుఁ జేరులు పురాణప్రసిద్ధములు యుక్తిసిద్ధములు నై యున్నవి. †

* “అథ వృద్ధో ద్విజః కశ్చి దాగత్యాహ సరాధిపమ్,
సమర్పయస్య మే దాసీ మహం క్రేతా ధనప్రదః.” (మార్కం. అ. 8.)

“శ్లో. ... కాశికో విశ్వరూపభృత్,
వృద్ధరూపం సమాస్థాయ హరిశ్చంద్రమభాషత,
సమర్పయస్య మే దాసీ మహం క్రేతా ధనప్రదః.” (దేవీభాగ. 7. స్కం. 22అ)

† “అ థాజగామ త్వరితో ధర్మ శ్చండాలరూపభృత్,
చండాలోఽహ మిహ ఖ్యాతః ప్రపీ కేతి పురోత్తమే.” (మార్కం. అ. 8)
(ప్రవీరదాసుఁడు వీరదాసుఁ డనుఁ బడునుగదా!)

“ఇమం చ జర్జరం దండం గృహీత్వా యాహి మా చిరమ్,
వీరబాహో రయం దండ ఇతి ఘోషస్య సర్వతః.” (దేవీభాగ. 7 స్కం. 24. అ.)

ద్వాదశవర్ష పరిమిత మగుమిక్కిలి దుష్టమైనస్వప్నము ననుభవించి హరిశ్చంద్రుడు పరితపించుచు శ్వశానవాటియం దుండఁగా నచ్చటికి సర్పదష్టుఁ డగుపుత్రు నెత్తుకొని చంద్రమతి వచ్చి రోదనముచేయుటలో నామె దీనాలాపములం దాత్మకథలను విని హరిశ్చంద్రుఁ డామెనుబోల్చి కొని దుఃఖించి చితి వేర్చి దారపుత్రులతోఁగూడ నాచితిలోఁబడి దుఃఖ పారమునందుటకు సంసిద్ధుడై యుండ నింద్రాదులును విశ్వామిత్రుఁ డును వచ్చి కాపాడి యాతని మన్నించి రని మార్కండేయపురాణమున వర్ణిత మయ్యెను. (మార్కం. 8. అ.)

విశ్వామిత్ర ప్రేరణమునఁ గాలకౌశికునిచే రోహితుం డడవికిఁ బంపఁబడినట్లును, నాముని యాజ్ఞచేతనే యొకకృష్ణసర్ప మాబాలానిఁ గఱచినట్లును, బుత్తునివృత్తాంతము విన్నవెంటనే చంద్రమతి నడవికిఁ బోసినక కాలకౌశికుఁడు గృహకృత్యములు తీర్చి వెడలుమని యామె కాజ్ఞ యిచ్చినట్లును, నట్లామె వెళ్లఁగా నాయర్థరాత్రమున నామెను బోరులు బాలఘాతినీ యగునొక రాక్షసినిగా నెంచి వధ్యవధకుఁ డగువీరబాహుని కప్పగించి నట్లును, వాడు వీరదాసున కప్పగింపఁగా నతఁడు స్వామ్యా దేశముచొప్పునఁ జంప సిద్ధుడై నట్లును, నప్పుడు చంద్రమతి తనమృత పుత్రుని దెచ్చి దాహసంస్కారము చేయువఱకు గడు విష్ణుని ప్రార్థించి యాతనిసమృద్ధిపై నేఁగి యామృతపుత్రునిఁ దెచ్చి రోదనము చేసినట్లును దేవీభాగవతమున మార్కండేయపురాణకథ నవరించి వర్ణింపఁబడెను. (దేవీ 7-స్కం. 25-26 అ.) (రాజసూయవిపాకరూపదుస్స్వప్నవృత్తాంత మిందులేదు.) అందు విశ్వామిత్రుఁడు ప్రార్థించినసర్పము తక్షకుఁ డని నవరించి గౌరన ననుసరించి కవి యిందును వర్ణించెను. అట్లే హరిశ్చంద్ర చంద్రమతు లొండొరులను బోల్చుకొనుటలో మంగళసూత్ర దర్శన వృత్తాంతమును చంద్రమతి వధ్యవధకునొద్దకుఁ బంపఁబడుటకుఁ దస్కర వృత్తాంతమును గౌరన ననుసరించి యిందును రామరాజభూషణునిచే నొచిత్యానుసారముగను గణావస్తుపోషకముగను వర్ణింపఁబడెను.

క. “భూవినుత నిన్నుఁ ద్రిభువన, పావను నకుచి వని యెట్లు పలుకఁగ నగు న
క్షేవి పవిత్ర పతివ్రత, గావున నకుచులకుఁ గానఁగా దనపద్యా!”

(భార: అది. 1-97)

అనుభారతములోని యుదంకునిభార్య పౌష్యునకుఁ గానరాని

వృత్తాంతమే యిట్లుగ నాంధ్రప్రబంధకర్తలచే సవరింబడి గ్రహింపఁ బడెనా యని యాలోచింప వలసియున్నది.

మార్కండేయపురాణము నందును దేవీభాగవతమునందును హరిశ్చంద్రుడు చంద్రమతిని బోల్పలేకుండె ననియే వర్ణింపబడెను. (మార్క. 8 అ; దేవీభాగ. 7 స్కం. అ. 26) అట్లయినను నాయకుని ధీరోదాత్తతను జూపుటకుఁ గావలయు గౌరవమంత్ర ననుసరించి రామరాజభూషణుడును హరిశ్చంద్రుడు పోల్పియు నాకారగోపనము చేసికొని ప్రసంగించినట్లు వర్ణించెను. మృతబాలకుని జూచునపుడు రాజునకు లోహితుడు స్వరణకు వచ్చెనని మాత్రము పయిపురాణములందున్నవి.

చంద్రమతి రోదనమువలన వారు తన దారపుత్రు లని హరిశ్చంద్రునకుఁ దెలిసినపిదప నాతడు దుఃఖము నోర్వజాలక స్వామి కార్యభంగమును దనసత్యవ్రతభంగమును బరిగణింపక భార్యపుత్రులతోఁ గలిసి చచ్చుటకు సన్నద్ధుఁ డయ్యె నని పయిపురాణములందున్నది.

అట్లయినను నాయకుని ఘనతకు లోపమును గూర్చునట్టి యనుచితవిషయమును విడిచి గౌరవవలెనే రామరాజభూషణుడును, హరిశ్చంద్రుడు తనభార్య యని తెలిసినపిమ్మటసైతము మహాద్వైర్యముతోఁ జంద్రమతిని వధింప నుద్యుక్తుఁ డయ్యె నని వర్ణించెను. అట్లే హరిశ్చంద్రుడు శ్త్రాసములోని పిండములను దిని తున్నివారణము చేసికొనినట్లు పురాణములందున్నను * నట్టివర్ణమున నాయకునిఘనత చెడు ననికావలయుఁ గవియు నిందు గౌరవవలెనే యాచిత్యపోషకముగా నక్కాలమున హరిశ్చంద్రున కాకలిదప్పలు లేకుండు నట్లు దేవతలు ప్రసాదించి రని వర్ణించెను. (హ. న. 5-4)

9. నలకథా నిర్వహణానురోధమున హరిశ్చంద్రకథాపక్షమునఁ జంద్రమతిని దగాచేసిన దొంగపేరు పుష్కరుఁ డని యందు రామరాజభూషణుడు కల్పించియున్నాడు. ఎందును వీనిపేరు పేర్కొనఁబడనందున నిది విరుద్ధము కానేరదు.

* “నానాశబ్దనకృతమృత్యుత్తి పరాయణః”

(మార్కం. 7. అ; దేవీభాగ. 7. స్కం. 24.)

రోహితునకు బట్టాభిషేకము జరిగినట్లును, హరిశ్చంద్రుడు భార్యతో స్వర్గమున కేగినట్లును, హరిశ్చంద్రునిదయవలన నయోధ్యా పురజనుల కెల్ల నొకదినము స్వర్గసౌఖ్యము లభించినట్లును బురాణములందున్నది. అట్లయినను నయ్యది నాయకలక్షణవిరుద్ధ మయి నాయకుని భూలోకవియోగమును జెప్పున దగుటచేతను, రసమునకును భంగము కలిగించున దగుటచేతను గావలయు గౌరవ ననుసరించి రామరాజ భూషణుడును దానిని మార్చి హరిశ్చంద్రుడే రాజ్యము నంది సుఖించె నని వర్ణించెను. పురాణములలో హరిశ్చంద్రు నింద్రుడు కాపాడినట్లున్నను గాశీక్షేత్రమున నట్లు కాపాడినదైవతము పరమేశ్వరుడే యనుట యుచిత మని కావలయు నీశ్వరుడు ప్రత్యక్ష మయినట్లుగ గౌరవవలెనే రామరాజభూషణుడును వర్ణించియున్నాడు.

రామరాజభూషణు డిందుఁ గొన్నియెడల నొకపక్షమునందుఁ గావ్యములలో వర్ణింపవలసిన యష్టాదశవర్ణనములలోనివానిని వర్ణించుచు నన్యకథాపక్షమునఁ గథాభాగమును నడపుచు వచ్చెను. హరిశ్చంద్రకథాపక్షమునందలి జేతాశవధ (3 ఆ. 44, ప.) గాలివాన (3-46) దవాగ్ని (3-50) మున్నగు వానివర్ణనములును, నలకథాపక్షమున నలుడు దమయంతి నడవిలో విడిచి పోవుట (3-49), శుచి మున్నగు వారిని మదగజములు పీడించుట (4-23), బాహుకుడు ఋతుపర్ణుని రథమును ఛోలుట (5-28), ఋతుపర్ణు ను త్తరీయ మెగిరిపోవుట (5-29), తాండ్ర చెట్టు (5-30) మున్నగువాని వర్ణనములును బయి నుదాహరించినరీతిని నడపినచే నైయున్నవి.

10. గౌరవమంత్ర హరిశ్చంద్రద్విపదలో వర్ణించినవానిలో హరిశ్చంద్రుడు కాశీకి బోవుమార్గమున మాయావస్థికుఁ డగవడినవృత్తాంతమును, సర్పవృశ్చిక శరభాదిపీడలును, గాలకౌశికుడు చంద్రమతి నింటికి దీసికొనిపోయిన సందర్భమునఁ బురములోని బాలకులు కాలకౌశికుని బీడించినవృత్తాంతమును, గాలకౌశికశిష్యుఁ డగుకొక్కటకుడు కాలకౌశికునకును నాతనిభార్య యగుకలహాకంఠికిని గలహము పెట్టిన వృత్తాంతమును మున్నగునవి కథాపస్తువున కంతగా సంబంధింపని వగుటచేతను, నంత యావశ్యకములుగ నగపడకుండుటచేతను గావలయు రామరాజభూషణుడు విడిచియున్నాడు.

వెనుక నుదాహరించిన రీతిని గొన్ని యలంతిస్థలములుతక్క దక్కిన గౌరవార్థించినకథపట్టుల నెల్లను విడువక మహాసమర్థతతో రామరాజ భూషణుఁ డీద్యద్విధికావ్యమునఁ గథాంతరముతో జోడించియున్నాఁడు. అట్లురామరాజభూషణుఁడు జోడించినజోడింపులు స్వభావసిద్ధములును రసాచిత్యపోషకములును నై యున్నవనుటకుఁ గొంద టీగ్రంథమే గౌరవకును మూల మని తలంచుచుండుటయే నిదర్శనము. (చూ.పు. 44.) ఇంక రామరాజభూషణుఁడు కథాద్యయమునందును జేసినమార్పులు పదింటి లోను గొన్ని రసాచిత్యపోషకములును, మూలరచనములకుసయితము వన్నె నీయఁదగినవియును నై యున్నవి. కావున నట్టివి రామరాజ భూషణునకుఁ గొంతను గల్పించఁజాలవు. రసాచిత్యపోషణమునకై మూలమున లేకున్నను నవిరుద్ధము లైనసహజము లగుకల్పనములను గల్పించుటయును, జంఘ్రసూర్యోదయాదివర్ణనములను జేర్చుటయును, రసాచిత్యభంజకము లగుననుచితకథాభాగములను విడుచుటయును సామాన్యముగాఁ బ్రబంధములకు సహజమే. ఇంకను ద్యద్విధికావ్యము లయం దర్థద్వయానుసంధానానుకూల్యమునకై మఱికొన్ని యవిరుద్ధము లగునలంతిమార్పులను జేయుటయు విరుద్ధము కానేరదు. పింగళసూర నార్యుని రాఘవపాండవీయమున నిట్టిమార్పులు వెక్కుగలవు.

దశంధునకు సరయూతీరమున శాపము సంభవించినట్లు రామాయణమున నుండఁగా, రాఘవపాండవీయమునఁ దమసానదీతీరమునం దని మార్పఁబడెను. (రా.పా. 1-17-18.) రామాయణమున లేకున్నను భారత కథాపక్షమునఁ గుంతీపాండుసంపాదము సుఘటిత మగుటకయి వసిష్ఠదశ రథసంవాదము కల్పితమయ్యెను (రా.పా. 139-50). అయ్యది దశరథుఁడు స్వయముగనే యశ్వమేధమును జేయ నెంచినట్లును, నాకాలమున సుమంత్రుఁడు తాను మును విన్నసనత్కుమారోక్తభావివృత్తాంతము నుగ్గడించి తదనుసారముగాఽబుశ్యశృంగుని దోడ్చెప్పని చెప్పినట్లును నున్న రామాయణకథాభాగమునకు విలక్షణముగ నున్నది. భారతకథాపక్షమునఁ గలనారదాగమనము సుఘటిత మగుటకై రామ పరశురామ సంవాదఘట్టమున రామాయణమున లేనినారదాగమనముకల్పించఁబడెను. (రా.ఘ. 2. 67, 68) ద్రౌపదీసమాగమవిషయమున నారదుఁడు పాండవులకు జేసిననియమపుసందర్భము మొదలుగ నర్జునుఁడుభాండవదహనము

ఖాండవదహనము చేయించినసందర్భమునఁజూచు గలభారతకథను నడపుటకై రామపరశురామసంవాదము రామాయణమునకు విలక్షణముగను మిక్కిలి పిచ్చిగను రామాయణకథాపక్షమునఁ బెంచి వ్రాయఁబడెను. (రాఘ. 270-95) అందును రాముఁడు తనకుఁ దగినధనువు లేదనియనఁగాఁ బరశురాముఁడు నారాయణధనుస్సు నిచ్చె ననునది బొత్తిగా నసంగతమై యున్నది. (రాఘ. 2, 93-94) పయిరీతి ననేకస్థలములందు నూతనకల్పనములు చేయఁబడెను. ఇతఁ విడిచిపెట్టినభాగములును మార్చినభాగములును మఱితఁ మేరమీఱి యున్నవి. సామాన్యవిషయము లటుండఁగా రామాయణాంధమునందలి సేతుబంధవర్ణనము రామాభిషేకకథనము పైతము విడువఁబడినవి. అట్లే భారతార్థమునఁ గర్ణశాపాదులు, శల్యసారథ్యాదులు, సంజయురాయబౌరము మున్నగునవి ముఖ్యవిషయములనేకములు విడువఁబడినవి. రామాయణాంధములోని హరి యగుసంగదుని రాయబౌరము నాధారముగాఁ జేసికొని హరి యగుశ్రీకృష్ణుని రాయబౌరముమాత్రమే వర్ణితమయ్యెను. మహాసముద్రములవఁటి రామాయణభారతకథలలోఁ బయిరీతిని జోడింపరానివానిఁ విడుచుచు వీలుపడిన కథాభాగమునుమాత్రము జోడించుచుఁ గథాభాగములను గవి నడిపించియున్నాఁడు.

భారతార్థము సుఘటిత మగుటకై సీతారాములహస్త్యవృత్తాంతమైనట్టియు హనుమంతునకు సీత యొక యానవాట గ లంకలోఁ జెప్పినట్టియుఁ గాకాసురవృత్తాంతము హనుమంతుఁడు రామసుగ్రీవులకు మైత్రిఁ గూర్చుసందర్భమున సుగ్రీవునితో వర్ణించిచెప్పినట్లుగ మార్చి వర్ణింపఁబడెను (రాఘ. 3, 105-106). మహాభారతమునందు ధర్మరాజు పరాజయానంతరము దుశ్శాసనవధ వర్ణింపఁబడియుండఁగా, నిందర్థాంత రాసుకూల్యమునకై తద్విపరీతముగ వర్ణితమయ్యెను. (రాఘ. 4-183).

ద్రోణసేనాధిపత్యముమొదలు కర్ణుఁడు యుద్ధ మారంభించియున్నట్లు భారతమునందుఁ జెప్పఁబడియుండఁగా, నిందు రామాయణాంధములోని కుంభకర్ణ యుద్ధారంభవర్ణనము సుఘటిత మగుట కయి సైంధవ వధానంతరమునఁ గర్ణుఁడు యుద్ధమున కారంభించినట్లు వర్ణింపఁబడెను. (రాఘ. 4.164) ధర్మరాజు తమ్ములబలమును బ్రాపుగాఁ జేసికొని శల్యు నెదరించె ననుభారతార్థము సుఘటిత మగుటకయి శ్రీరాముఁడు సుగ్రీ

వుని బ్రాహ్మగాఁ జేసికొని రావణు నెదరించె నని రామాయణార్థమున వర్ణింపఁబడెను. (రాఘ. 4. 192.)

గ్రంథవిస్తరభీతిచే విరమించితినిగాని యిట్టిమార్పులు పెక్కులు రాఘవపాండవీయమున నగపడుచున్నవి. దుష్కరమగుద్వ్యర్థి కావ్యకల్పనమున నిట్టివి దోషములగ నెన్నుట యుక్తము కాదు; కాన వెనుక నుదాహరించినహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము లోని యలంతిమార్పులును రామరాజభూషణున కేమాత్రము లోపమును గూర్పజాల వని యెన్నుదగును.

మఱియొకవిశేషము గలదు. రాఘవపాండవీయకర్త తనగ్రంథమునకు మూలగ్రంథములు రామాయణభారతము లని చెప్పియు వానిలోనికథలందు మార్పు లనేకములను జేసియుండెను.

“కా. లోకత్రాణరతిం దదాదిమమహీలోకప్రకళితకృతాభా

షాకృతప్రథమద్వితీయపదగుంజనంజామంజీరగ

ర్ణాకల్పమలరామభారతకథాసర్గంబుల నిమిషా

లీకివ్యాసులఁ గొల్పెదం దదుభయశ్చేషార్థసంసిద్ధికిఁ.” (రాఘ. 1-3)

రామరాజభూషణుఁ డన్ననో మూలగ్రంథములలో లేనట్టియు శ్లేషోపయోగమునకయి కల్పించిన వనఁదగినట్టియు విషయములు లోకప్రసిద్ధము లని ప్రాధముగా సూచించియున్నాఁడు—

ఉ. వారిచరిత్రముల్..... నేర్పు దలిర్ప నిట్లనుకా. (నా. న. 1-5)

౧౩ నాల్గవ ప్రకరణము. ౧౩

అంధ్రపండితులు బాగుగ నెఱిఁగియుండుభాషాంతరము సంస్కృతముమాత్రమే యని సామాన్యముగాఁ జెప్పవచ్చును. అయ్యది వ్యవహారశ్రష్ట మగుటచేతను, దుదికి నిలిచినభాషను శోధించి పండితు లనేకులు దానిని నియమించియుండుటచేతను, నట్లు నియమించువ్యాకరణము లనేకము లతిభూయిష్ఠము లయియుండుటచేతను, నాభాషయందు వ్యాకరణముల కసాధారణ మయినయధికారము గలదు. సామాన్యముగా వ్యాకరణమునకు లొంగనిపద మెల్ల దుష్టమే యని యందలి సిద్ధాంతము. ఇట్టి సిద్ధాంతముచే గ్రమముగా వ్యాకరణమే భాషకు మూల మనుచెట్టియభిప్రాయముకూడఁ గొందఱకుఁ గలిగియున్నది.

అట్టిసంస్కృతములు మాత్రము బాగుగ నెఱిగియుండుటచే మనవారు తెనుగుభాషనైతము సంస్కృతమువలెనే వ్యాకరణములకు లొంగ వలెననియు వ్యాకరణమునకు లొంగనిభాష గ్రాహ్యముకాదనియు నభిప్రాయపడుచున్నారు; కాని యాంధ్రభాష సంస్కృతభాషవలె వ్యవహార శ్రష్టమయి యేదోయొకయవస్థలో నిలబడియుండుదశకు రాలేదు. సంస్కృతమువలె గాక యాంధ్రము వ్యవహారస్థ మగుటచే దత్తత్యాలములలోనికవులు తత్తత్యాలములలోని వ్యావహారికపుబదములను వాడుకలను గ్రంథములయందుపయోగించుచు వచ్చుచున్నారు. (చూ. మదీయవసు. విమ. 7 ప్ర) అట్టికవుల ప్రయోగముల నాధారముగాఁ జేసికొని తత్తదుత్తరకాలికు లగుపండితులు లక్షణ గ్రంథములను జేయుచు వచ్చిరి; కాని భాష స్థిరపడక పెరుగుచున్నదగుటచేతను, నట్టి లక్షణగ్రంథము లత్యల్పవిషయకములగుటచేతను, నట్టివానిలోఁగూడఁ గొన్నియల్పసంఖ్యాక గ్రంథము లె వెల్లడియయియుండుటచేతను నాంధ్ర భాష సంస్కృతమువలె నియమింపఁబడఁ జాలనిదై యున్నది.

పయిరితిని లక్షణము కొఁఱతపడి యుండుటచేతను, లక్ష్యగ్రంథ ముఁసయితము కొన్నిమాత్ర మే బయల్పడియుండుటచేతను, బయల్పడి నవి సయితము ముద్రణాదులులేనికాలమున నపండితు లగుశేఖరులు వ్రాసియుండుటచేతఁ బ్రమాదభూయిష్టములై యుండుటచేతను, నిటీవలి వారు భాషను బాగుగఁబరిశోధింపఁజాలక యేదో యొకచిన్నలక్షణగ్రంథము నాధారముగాఁ జేసికొనియు, లేదా ఏదో కొన్నిప్రయోగములను జూచి వాని నాధారముగాఁ జేసికొనియు వానికి విరుద్ధములై యుండు ప్రయోగము లన్నియు దుష్టములే యనుకొనుచు వానిని దవతమ జ్ఞానమునుబట్టి యథేష్టముగా దిద్దివేయుచున్నారు. అట్లే కొన్నియెడల నర్థము చేసికొనలేక దిద్దుటయుఁ గలదు.

మఱియు ముద్రణములు లేనికాలమున గ్రంథములను వ్రాయు వా రుచ్చారణస్థద్వంద్యనుకూలముగవ్రాయుచుండుట సంప్రదాయమై యున్నట్లుగపడుచున్నది. ఆకారణముననే “ఉండ్డి చేనేనూ, చాతను, వయ్యాకఁబలులు, శేనాపతి, దొవ్వారిక, గరియ్య, పాత్యుడు, కరుణతోడా” అను మొదలగు రీతులతోఁ బండితులను వ్రాసియుండుటచేతను, నర్థానుస్వార శకటరేఫసరళాదేశాదులను బాటించక వ్రాసియుండుటచేతను,

మనవా రంగీకరింపనియగ్రాహ్యపదములను మఱిగొన్నిటిని వ్యావహారికభాషావాసనాబలమున వ్రాసియుండుటచేతను, లిఖితగ్రంథములను యథాస్థితముగఁ బ్రమాణీకరించుటకు మనవా రంగీకరింపకున్నారు. అక్కారణమున వెనుక నుదాహరించిన సవరణము చేయునాచార మావశ్యకతలోనికి వచ్చి యంతకంతకును బలపడినది.

పయి నుదాహరించిన కారణములచేత నాంధ్రభాషను నియమించుటయే దుర్ఘట మయియున్న దని చెప్పవచ్చును. సంస్కృతమువలె నదియు వ్యాకరణములకు లొంగియుండవలె నందమా! ప్రాచీనవ్యాకరణము లత్యల్పవిషయకములగుటచేతను భాష వ్యవహారస్థమై పెరుగుచుండుటచేతను నవి భాషలోని యేకదేశమును సయితము నియమింపఁజాలకున్నవి. మహాకవులకావ్యములలోనిప్రయోగములను బట్టి నియమించుకొనవలె నందమా! అవి తప్పలతో నిండియున్నందున వానియందు లేఖకాదులప్రమాదమునఁ బడినతప్పు లేవో, లేఖకాదిప్రమాదజనితములని భ్రమించి పయినుదాహరింపినరీతి నత్యల్పములై యసంపూర్ణములైయున్నచిన్న వ్యాకరణముల నాధారముగాఁ జేసికొని యిటీవలిలాక్షణికులును బండితులును దిద్దివేసిన భాగము లేవో, నిజమయినకవిప్రయోగము లేవో తెలిసికొనుట దుర్ఘట మయియున్నది. ఈసందర్భమునఁ బయియంతములను ఋజువుచేయుట కయి దిక్షాత్రముగా నట్టి వ్రాతలను వానిసవరణములను జూపుచున్నాను.

సామాన్యము గావచనగ్రంథములందును వ్యాఖ్యానము లందును వ్యావహారికపదములు వేలవేలుగఁ దాళపత్రగ్రంథములలో నగపడుచున్నవి. అవిషయమున నితరగ్రంథముల నుదాహరించుట కన్నఁ బ్రస్తుతమగుహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానవ్యాఖ్యానమునఁ గలపదముల నుదాహరించుటయే యుక్త మని తోచి యవ్వనినే యుదాహరించుచున్నాను.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునకు వ్యాఖ్యానము చేసినచిత్రకవి యనంతకవి కవులచరిత్రములో వ్రాసివొప్పిన రామరాజభూషణునకుఁ బయి నేఁబడినంపత్సరములలోపలివాఁడే కావుటఁజేసియు నాతఁడును బండితుఁడే యయియుండుటఁజేసియు నాతని ప్రయోగములును రామరాజభూషణుని ప్రయోగములవలె మనకుఁ బ్రమాణములై యనకతప్పదు. ఇంక నట్టివ్యాఖ్యానము కవులచరిత్రములోఁ బేర్కొనఁబడిన

కాకరప ర్తికృష్ణకవి స్వయముగా వ్రాసిన ప్రతి నాకు లభించియున్నది. దానినుండి తీసి యదాహరించెదను. అందును నెక్కడిదో తీసి చూపినచో నెంచిచూపి నట్లుండు నేమో యని తలచి మొట్టమొదటిపద్యము నంతటిని, రెండుమూడు పద్యములటికలలోని కొన్ని భాగములను జూపెదను.

“శ్రీవై దేహసుతన్ = సీతనున్న భృగూద్వహజయశ్రీ = భాగవ జయలక్ష్మినిన్ని, అబ్జభృచ్చాప = శివవిష్ణుచాలయొక్క, లీలావాప్తి చాతను, అబ్జ శృంఖలశాంకౌచ, అమరః. సరియించుటకు సరిగాఁ జేసి యిచ్చి యనుట. సత = లెన్నెన, కుశలవత్త్వ = కుశలపులుగులుగుటచాతను, కుశలము గలుచుటచేతనున్న, ఆమూల్యమైన మాంగళ్యదీక్షకు, ఆవా లంబగు, ఆపరిగ్రహయుగంబు = ఆపత్నివ్యయంబు, పత్ని పరిజనాదాన మూలశాపః పరిగ్రహః, అమరః. ఆనోన్యవ్యహంగంబునక = ఆనోన్యస్నే హముచాతను, సేవింపక, సత్కుశలవత్త్వము సరిగా వున్నది గన్ము వారుయిద్దరు ఆనోన్యస్నేహము చాతను సేవింపఁగా ననుట. తగు వొప్పుచుం న రామచంద్రుడు, శుభశ్రీ లిచ్చు మా కెప్పుడునూ. “సీ. నిఖిల = సీఖిలలో కానందనియ్య మైన, స్థిరా = భూమియందలి, ఉద్భూతి = పుట్టువుచాతను, ఇట్లనిచప్పుంగానే, స్థిరమైన ఉద్భూతిచాతనె, తోస్తున్నది. పాలుచు = వొప్పుచున్నది.

“ఉ. అంచిత...చరింపగా, చెరించేటట్టుగాదు, యిందుకు భగ్వి తార్థము, ఆరణ్యానకు బోయే రాముని పాదుకలు. తీసుకున్నాడుగనుక, అకంటక = కంపలులేని, కోమలతాయుతమైన సరణియందు, రాముని నడపించెను. భరతుండు ఉచితజ్ఞఁ డని, నిరంతరభ్యాసము చేశే, భ్రమరకీటన్యాయాన సారూప్యము వహించె ననిన్ని తోచుచున్నది.

గ్రంథాంతమున లేఖకుం డగుకృష్ణకవి యిట్లువ్రాసియున్నాడు. “క. పాఖ్యాముగ వ్రాసుకొనె భూ, రిఖ్యాతపదార్థయత హరిశ్చంద్రనలో పాఖ్యానము కాంకరప, ర్త్యాఖ్యకులోద్భవుడు కృష్ణయాంవాయుడు వడిక. క. ఘనదుర్జతి వత్సరమం, దున పంతులసాంబశివునితోన హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము మే, అన కాంకరప ర్తికృష్ణయాఖ్యుడు వ్రాశెను.”

పండితకవి యగుకృష్ణకవి పయిరీతిని వ్రాయుటనుబట్టి యాలోచింపఁగాఁ బూర్వకాలమున నట్లు వ్రాయుచుండుటయే నిజమయిన సంప్రదాయ మని విశదమగుచున్నది. కృష్ణకవి వ్యాకరణజ్ఞానము లేని వాఁడనిగాని మాతృకకు సరిగా వ్రాయలేనివాఁ డనిగాని, తాను వ్రాయుచున్నది వ్యావహారికభాష యని తెలిసికొనలేనివాఁ డనిగాని చెప్పఁజాలము గదా!

ఒకప్పుడు బియ్యే పరీక్షకుఁ బఠనీయగ్రంథముగా నెన్నఁబడి ముద్రింపఁబడుటలో శ్రీపూండ్లరామకృష్ణయ్య పంతులవారిచే నది యిప్పటివ్యాకరణములవొప్పున సవరింపఁబడెను గాని యందును వ్యావహారికపువాసనాబలమున వారియభిప్రాయము పూర్తిగా నెఱవేఱదయ్యె. ఆవిషయము చూపుటకై వెనుక నధోరేఖాంకితములుగ వ్రాసిన వానికి వీరుచేసిన సవరణముల నిటఁ జూపుచున్నాను.

వ్రాతప్రతి. పూ. రా. గారి

	ముద్రణము.
నీతనున్న	నీతను
లక్ష్మీనిన్న	లక్ష్మీని
చాపాలయొక్క	ధనస్సులయొక్క
లిలావాస్తీచాతను	విలాసప్రాప్తిచేత
అమరః	అమరము
సరిగాజేసి	సరిగాఁజేసి
గలుగుటచేతనున్న	గలుగుటచేతను
స్నేహంచాతను	స్నేహముచేత
సరిగావున్నది	సరిగానున్నది
గన్ము	గనుక
వారుయిద్దరుఅనీయనీ వారిద్దఱనీయనీ	
వొప్పుచున్న	ఒప్పుచున్న
రామచంద్రుడు	రామచంద్రుడు

వ్రాతప్రతి. పూ. రా. గారి

	ముద్రణము.
ఎప్పుడునూ	ఎప్పుడునా
ఆనందనియ్య	ఆనందనీయ
ఇట్లని చెప్పఁగానె	ఇట్లుచెప్పఁగా
తోస్తున్నది	తోచుచున్నది
చెరించేటట్లుగాను	సంచరించునట్లుగాను
యందుకు	ఇందు
అరణ్యానకుభోయే	అరణ్యమునకుఁభోయి
తీసుకున్నాఁడుగనక	తీసుకొనఁగావున
చేకే	చేసి
న్యాయాన	న్యాయముగా
వహించెననిన్ని	వహించెననియు
తోచుచున్నది.	స్ఫురింపుచున్నది.

అని యిరీతిగా సవరించియున్నారు. వీరు మంచిజాగ్రత్తను దీసి కొనకపోవుటచేతనో మఱియేకారణము చేతనో వీరు సవరించిన టీక యందును బాలవ్యాకరణవిరుద్ధప్రయోగము లనేకము లగవడుచున్నవి. అట్టివానిని బయిసవరణపట్టికలో నధోరేఖాంకితములనుగాఁ జూపియున్నాను. “తిరస్కరించలేని (2 వుట.) తోచేఅర్థము (3 వుట.)

రామునిగుణమున్ను (4 పుట.) ఆర్థవైభవమున్ను, కాంతిసమాధు లనే కావ్యగుణములయొక్క ఆయతిన్ని, శబ్దశక్తు లనేమాటి యొక్కధురంధరత్వమున్ను లేకనే, కన్నులెఱ్ఱ జేసినట్లయిన = కోపమువచ్చిన యనుట, ద్రవ్యవైభవమున్ను, ఆయతిన్ని. (6 పుట) అనుమొదలగు నవి యందు లెక్కకు మిక్కిలిగ నున్నవి. విస్తరభీతి నుదాహరింపలేదు.

ఇక నిటీవలిలాక్షణికులను బండితులను మఱికోన్ని గ్రంథములం దన్యాయముగా దిద్దినస్థలములను గొన్నిటిని జూపెదను.

“గేయవిశారదఁ జేసె కూతురికొ” అను పనుచరిత్రములోని ‘కూతురికొ’ అనునది బాలవ్యాకరణముచే గ్రామ్యమగును (బా. ఆచ్చి. 2 సూ.)గాన నచ్చో ‘కూతునుకొ’ అని సవరించిరి. పరిశీలించి నచో “కూతురికొ” అనునది యసాధువు కానేరదు.

“గీ పరగ్గీకూతురు” శబ్దబుద్ధిరకార, మొక్కపలుకునైనను నుండుఁబాయు పెక్కుపలుకుల నైనను దక్కిపోవు, గూతురు బడతె గూతుగా గోరె ననగ.”

“క. కూతులచేగూతురిచే.” (కావ్యా. చూడా. 80, 79 తాళపత్రము.)

“గీ. పంటతామరకంటిదంట గూతురిమోవి.” (అహో బల. 518 శేటి.)

కావ్యాలంకారచూడామణి మొదలగు ప్రాచీన వ్యాకరణములు ‘రక్షించుట, రక్షింపుట, అని యిట్లెల్లయెడలను ‘ప’ కారరూప ముండట కంగీకరించుచున్నవి:

“క కోపింపుట కోపించుట, కాపింపుట పనుల నొప్పఁ గాపించుట నా

నేపారునిట్టిపలుకులు, లోపుగ బహుళములు జగతిలో నెఱుంగఁ దగుకొ.”
(కావ్యా. చూడా. ఆ. 8. తాళ. 83)

ఆంధ్రశబ్దచింతామణి యహోబలపండితీయము మున్నగునవి రక్షింపుచున్నాఁడు. అనుమొదలగు స్థలములందును, అనఁగా బాల వ్యాకరణములోఁ జెప్పిన ముత్తుపరము కానపుడు సయితము పత్వమే నిత్యముగా రావలయు నని కూడ నంగీకరించుచున్నవి.

“అనుబంధప్రాధనయో గ్లా వ్యం రేకాదికే న చోః పస్యాత్” (చింతామణి. క్రియాపరిచ్ఛేదము) నుతింపుచున్నాఁడు, పోషింపుచున్నాఁడు.
(అహోబల. 468 పుట.)

క. కాపించుట కాపింపుట, భావించుట నఱియు దీని భావించుటనం గా వెలయుఁ గృతులఁ దుహిన, గ్రావనుతాప్రాణనాథ ప్రమథసనాధా!
(కాపింపుట నులభమే. కాపించుటకు,) (సర్వలాక్షణసార. ఆ. 2. 205 ప.)

అని యిట్లు కూచిమంచితిమృకవి పయి నుదాహరించిన కావ్యా
లంకారచూడామణిలోని రీతినే చెప్పి తాను జూచినపు స్తకముల
యందుఁ దఱచుగ “పకార” విశిష్టరూపములే యగపడుచుంటును బట్టి
పత్వరూపము సులభ మనియు ‘నికార’ విశిష్టరూపమున నుదాహరిం
చెద ననియు వ్రాసియున్నాఁడ. తాళపత్ర గ్రంథములందును ప్రాచీన
ముద్రణములందును నీపత్వరూపము తఱచుగ నగపడుచునే యున్నది.

“నీ. ... .. పెంపుదీపింపఁ జాలింపుచుండ” (శంక. హరి. 1-21.)

“ఉ. చంపక...సాంపగు...భా, పింపుచు.” (ఏనుఁగులత్పాదకవి, రామవిలాసము, 4.)

“నీ. కనకంపునసాంపుకడనుంపురుచిపెంపు, పసిఁడితీఁగలగుంపు మెనుగఁ లేదొ?”
(వసు. 8-69.)

“నీ. కనకంపురుచి పెంపుకడనుంపు బలితంపు.” (హ. న. 2-40.)

“ఓనర్పదురు” (హ. న. 2-51.)

“నీ. పితరులఋణము తీర్చెడుకూసుఁ జెందని.” (రా. పాం. 1-42.)

అని యిట్లు మహాకవుల గ్రంథములయందు కడల్పరాని ప్రాసా
దినబద్ధస్థలములందును ‘పకార’ విశిష్టరూపము లిప్పటికిని నగపడుచునే
యున్నవి. కావుననే ప్రాధవ్యాకరణకర్తకు మరల ‘ప’ త్వవిభానము
చేసికొనవలసివచ్చెను. (ప్రాధక్రియా. 17 సూ.) అట్లయినను బాల
వ్యాకరణమున నాగమచకారమునకు ముత్తు పరమగునపుడు పత్వము
నిత్య మనియుఁ దదితరస్థలములందు రానేరదనియు, దుక్కుపరమగు
నపుడు మాత్రము నెఱుసున్న మీఁది యాగమచకారమునకు ‘ప’త్వము
విభాషను రావచ్చుననియుఁ జెప్పఁబడియున్నందున (బాల. క్రియా. 68
సూ.) నిష్పాటిపండితులచేఁ బరిష్కృతములై ముద్రింపఁబడినగ్రంథము
లందుఁ బయిబాలవ్యాకరణనియమములకు లోఁబడినస్థలములందలి ‘ప’
కారవిశిష్టరూపములెల్ల ‘చ’కారవిశిష్టములుగ నవరింపఁబడినవి. ప్రాచీన
వ్యాకరణసమ్మతము లైనను నిపుడు ప్రసిద్ధిలో నున్న బాలవ్యాకరణము
నకు లోఁబడనందున నట్టి ‘ప’కారవిశిష్టము లెల్ల నిపుడు మచ్చునకైన నగ
పడుకున్నవి. విస్తరభీతిని విరమించితినిగాని పై రీతినవరణములు పెక్కుగలవు.

ఆంధ్రభాష వ్యవహారస్థమగుటచే నాయాకాలములందు సద్వ్యవ
హారములోనికి వచ్చి పూర్వస్థితినుండి మాఱినపదములను గవులు

ప్రయోగించుచుండుటయు, నట్టివానినిఁ జూచి యాయాకాలములలాక్షణికులు వానికి లక్షణముల నొనరించుచుండుటయు, నట్టియపూర్వలక్షణములనుబట్టి యిటీవలివారు పూర్వగ్రంథస్థప్రయోగములను లేఖకాదుల ప్రమాదము లని మిషగల్పించుకొని దిద్దివేయుచుండుటయు జరుగుచు వచ్చెను. మఱియు నాయాకాలపులాక్షణికులు స్వప్రపూర్వకాలస్థలక్ష్య లక్షణములను బరిశీలించుట కవకాశము లేక తమకు లభించిన గ్రంథములకును దమకాలమున నున్న యాచార్యవ్యవహారమునకును ననుకూలముగా లక్షణములను వ్రాయుచుండుటయు, నట్టిలక్షణముల నాధారముగాఁ గొని యుత్తరోత్తర కవు లట్లే ప్రయోగించుచుండుటయు, నుత్తరోత్తర లాక్షణికులు వానినిబట్టి లక్షణముల నొనరించుచుండుటయు సంభవించుచు వచ్చెను. కొందఱు లాక్షణికులు గ్రామ్యములని చెప్పినపదములు వారికంటఁ బ్రాచీను లగుకవులగ్రంథములలో నగపడుచుండుటయుఁ గలదు. ఆంధ్రభాషాభూషణాదులలో గ్రామ్యములని చెప్పబడిన 'ఆడ', 'ఏడ' మొదలగుపెక్కు పదములు తిక్కనాదులు ప్రయోగించి యుండుటచే నవి సాధువులే యని కూచిమంచితివ్వనాదు లుదాహరించుచున్నారు. లక్షణగ్రంథములకు మూలభూతము లగులక్ష్యగ్రంథము లెల్ల తప్పాలతడకలై గుఱున్నవని యంగీకరింపక తీరకుండుటచేతను, బయిరితి ననమగ్రము లయిన లక్షణగ్రంథములు సయితము ప్రమాదభూయిష్టము లయియుండుటచేతను సామాన్యముగాఁ బ్రాచీనాంధ్రభాషను నియమించుటకుఁ దగినయాధారములు చాల వని చెప్పక తప్పదు.

ఒక్కొక్కగ్రంథమున కనేకములగు పలుదేశములలోని మాతృకలను సంగ్రహించుకొని యట్టివాని నెల్ల జాగ్రత్తతోఁ బరిశోధించి సందిగ్ధస్థలములయంద ననేకమాతృకలయందు సంవాదముగా నుండునది గ్రాహ్యమని యెన్నఁదగు నని కొందఱు విమర్శకు లభిప్రాయపడుచున్నారు. అట్టియభిప్రాయ మక్షరపుఁబడివాట్లను సవరించుకొని యర్థము కానిపద్యములవర్ణముచేసికొనుటయందుబాగుగ నుపచరించుచుగాని లేఖకాదులు దిద్దినవానిని నిర్ణయించుటయందంతగా నుపపరింపదని తోచుచున్నది. మఱియు నట్లనేకములగు ప్రతులను బ్రతిగ్రంథమునకు జరిపెట్టుకొనుటయు సామాన్యముగా దుర్లుటమని చెప్పవచ్చును. ఇంతియగాక లేఖకాదులు పయిరితిని యధేష్టముగా సవరించుచు వచ్చినందున సామా

నయ్యముగా ననేకస్థలములం దట్టిసంవాదమును సంభవించునేరదు. ఒకప్పుడు కొన్నియెడల సంభవించిన సంభవింపవచ్చును గాని, పెక్కుస్థానిత్యములతోడను దిద్దుబాటులతోడను నిండియుండునట్టిమాతృకలను సందేహ నిర్ణాయకములనుగా గ్రహించుట సరికాదని చెప్పుట సాహసముకాదు. యథాస్థితిగా గ్రహింపఁదగిన నిర్దుష్టమగుమాతృక యొకటియైనఁ గలదని యెవ్వరును జెప్పఁజాలరుగదా! ఈవిషయమును వెనుక నే నుదాహరించి చూపియేయున్నాను. ఇంతియకాక యాయాకాలములందుఁ బ్రసిద్ధములయి వాడుకలోనికి వచ్చియుండు వ్యాకరణములయొక్కయును బట్టియు, నాయాకాలములవ్యావహారికాంధ్రముయొక్క యొక్కయును బట్టియు, సవరణములలో నట్టిసంవాదములు లభించినను లభింపవచ్చును. అంతమాత్రమున నట్టి సంవాదము కవిప్రయుక్తతను దృఢముగా స్థాపింపఁజాలదుగదా! మఱియు మనకు దొరకు మాతృకలెల్ల సుమారు రెండుమూడువందల సంవత్సరములలోపలివేగదా! తఱచుగా వానిలోనిసవరణము లాంధ్రశబ్దచింతామణ్యాప్తకవీయాదుల ననుసరించియే యుండును. 'రక్షింపుచున్నాఁడు' మున్నగుచోటులందలి పత్వరూపము చింతామణ్యాదులకు సమ్యతమైయుండుటచే సామాన్యముగా వ్రాతప్రతులందెల్లఁ బత్వరూపమే వెలయుచుండుటలేదా? ఇటీవల వాడుకలోనికి వచ్చిన బాలవ్యాకరణమున కట్టిప్రయోగము సమ్యతము కాకుండుటచే నట్టిప్రయోగము లిపు డంతటను నంతరించియుండలేదా? ఇట్టి కారణములచేఁ గల్గు సంవాదములు ప్రమాణము లని గ్రహించుట సరియా? అప్పకవికాలమునకే లాక్షణికులు తమతమమతములకు విలక్షణములుగా నుండువాని నంగీకరింపక సవరించుచు వచ్చిరని యాతఁడు చెప్పిన "నన్నయముఖ్యసత్కవి....." అను పద్యము (చూ. పు.రి.) వలన స్పష్టపడుచున్నదిగదా!

అందఱఁ-అందఱిఁ, పలుచు-పఱచు, తఱచు-తఱుచు, నడచు-నడుచు, త్రాగు-తాగు, ప్రోగు-పోగు, క్రాగు-కాగు, పగుల్చి-పగిల్చి, కనుపెట్టు-కనిపెట్టు, ఉడుకుట-ఉతుగుట, బ్రదుకుట - బ్రతుగుట, పురుటిల్లు-పురిటిల్లు, లోఁబడు-లోపడు, చక్కఁబాటు-చక్కపాటు, అను మొదలగు ద్వైరూప్యములలో నేవి సాధువులో నిర్ణయించుట కాధారములు బొత్తిగాఁ జాలకున్న వని చెప్పకతీరదు,

కావుననే వ్యవహారస్థభాషల సాధుత్వాసాధుత్వములను నిర్ణయించుటకుఁ దత్తత్కాలస్థమగుసద్వ్యవహారమునే ప్రమాణముగ గ్రహింపవలయు నని భాషాశాస్త్రజ్ఞు లగుప్రామాణికులు సిద్ధాంతము చేసియున్నారు. మనశబ్దరత్నాకరాది కోశములలో నున్నపదములలో నర్థాధికపదముల కీసిద్ధాంతమే గతి యనక తప్పదు గదా !

పయితీని దత్తత్కాలస్థ సద్వ్యవహారములు తత్తత్కాలస్థ ప్రయోగముల సాధుత్వాసాధుత్వములకు నిర్ణాయకములై యున్నను పూర్వకాలస్థప్రయోగముల సాధుత్వాసాధుత్వములకు నిర్ణాయకములు కాఁజాలమిం జేసియు నట్టివానిని నియమించు తత్తత్కాలరచితవ్యాకరణములు సంపూర్ణసామర్థ్యము గల్గియుండమింజేసియు, లక్ష్యగ్రంథములు వెనుకనుదాహరించిన రీతిని బ్రమాదభూయిష్ఠము లయి యుండుటం జేసియు, గొన్నివిషయములందుఁ బ్రాచీనకవుల ప్రయోగము లెవ్వయో తత్తద్విషయములందు వారివారి యభిప్రాయము లెట్టివో యని నిర్ణయించుట దుశ్శక్య మని చెప్పక తీరకున్నది.

పయి నుదాహరించిన చిక్కులను బరిశీలించియే కావలయును మన లాక్షణికు లీక్రిందిసిద్ధాంతము నంగీకరించియున్నారు ఆంధ్రభాషలోనిప్రాచీనవాఙ్మయమెల్ల సామాన్యముగా ఛందోయతిప్రాసములతోఁ గూడినదే యయియుండుటచేతను, నట్లే యమకశ్లేషకవన మనేక కవులచే నాదరింపబడియుండుటచేతను ఛందోయతిప్రాసశ్లేషయమ కాదులచే నిబద్ధము లయి సామాన్యముగా మార్పవలనుపడక యుండు స్థలములే సందిగ్ధవిషయనిర్ణాయకము లగునని సిద్ధాంతము చేసికొనిరి. కావుననే సామాన్యముగా లక్షణకర్తలు తాముచెప్పిన లక్షణములను జూపునపు డట్లు సామాన్యముగా మార్పరాని ఛందోయతిప్రాసశ్లేషాది నిబద్ధస్థలములను జూపుటయే సంప్రదాయమై యున్నది. ఆయాకాలముల కవులెల్లరును నియమముగా వానిని బాటించుటచే వా రట్టిస్థలములందుఁ బ్రయోగించినప్రయోగములు వారికి సమ్యతము లని గ్రహించుటయుచితముగాని, యతిప్రాసశ్లేషాదినిర్బంధములచే నట్లుకవులు ప్రయోగించి రనియును వానిని గ్రహింపరా దనియును దలఁచుట యుచితముకాదు. దిద్దుటకు వీలుపడెన స్థలములు లేఖక ప్రమాదజనితము లనియు దిద్దుటకు వలను పడనిస్థలములు యతిప్రాసాది ప్రతిబంధజనితము లనియు,

జెప్పి యభేష్టముగా సవరించుచుండుట యెంత యసంగతమో యర
యుండు. అట్లయినచో నిత నెద్ది సందిగ్ధసలమును నిర్ణయించుటకు వీరి
కాథారమగునో తెలియ రాకున్నది.

ఛందోయతిప్రాసశ్లేషాదులచే నిబద్ధములగు మహాకవి ప్రయోగము
లను మన్నింపక తీరకుండుటచేత నేగదా యప్పకవి తనకు సమ్మతముకాని
ప్రయోగములు లేఖకాది ప్రమాదజనితములని చెప్పి దిద్దనాగంభించెను.

ఉ. “నన్నయముఖ్య సత్కవిజనంబుల కావ్యములందు లేఖకుల్

గాన్నియుఁ బాతకాథములు గాన్నియుఁ బోకడపెట్టఁ దక్కువై

యున్నెడఁ జూచి జానపదులొడక దిద్దితప్పుల్లోప లె

ల్ల నిజ మందుఁ గైకొనిన లక్షణవేత్తలు సమ్మతించురే? (ఆపు. 3. 207)

ఈ సందర్భమునఁ జెప్పినయప్పకవి వాక్యము కొంతవఱకు సంభ
వింపఁదగిన దైనఁ గావచ్చును గాని యాతఁడు చేసిన దిద్దుబాటులు
మాత్ర మసంభావితము లని చెప్పక తప్పదు.

“ఏ, మన్నఁగొఱంత లేదు మణిమండనముఖ్యము లైనకాను
కల్” అను సులక్షణసారోదాహృత ప్రయోగము లేఖక ప్రమాదజనిత
మనియు “ఏ, మన్నఁగొఱంత లేదు మణిహారము లాదిగఁ బెక్కుకాను
కల్” అనునది నిజమయినపాత మనియు వ్రాసియున్నాఁడు. లాక్షణికో
దాహృతము లగునిట్టివి లేఖకాది ప్రమాదజనితము లనుట యసంగత
మనుటకు సందేహము లేదు గదా!

పయిరీతనే యప్పకవి ‘రల’ ల యతి తన కిష్టములేనందున “రో
లంబాలక యోర్తు గ్రుంకి బిసవల్లు బ్బున్ది” అను సహజ మగుపాతము
రామరాజభూషణకవిప్రయుక్తము కాదనియు నందు “బోలంబాలక”
అనునది నిజమయినపాత మనియు వ్రాసియున్నాఁడు. (చూ. ఆ. 3. 278)
పైపాతములయర్థమును బాగుగఁ బరిశీలించినపుడు ‘రోలంబాలక’ అను
పాతమే కవిప్రయుక్తమని యెట్టివారికిని స్ఫురింపకపోదు. మరియు “రా
యంచ కాళ్లఁ దొలకయమున్న” అని రామరాజభూషణుండు వేటొక
చోట ‘రల’ లకు యతిని బ్రయోగించియుండఁగా, నీట ‘రల’ ల యతికి
వెఱచి సహజ మగుపాతమును విడుచుకొనుట యసంగతము కదా!
అప్పకవి చేయమఱచినను వసుచరిత్ర టీకాకారుండు మాత్రము మఱియొక
పై “రాయంచ కాళ్లఁ దొలకయమున్న” అనుదానినిపైతము సవరిం

చేసు. అచ్చట 'రల'ల యతియే గాక 'తవులు' అనుదానికి 'తౌలు' అను రూపాంతరము లేనందున నవశబ్దముగూడ సంగీకరింపవలసివచ్చు నని చర్చించి "కలహంసకాళ్లఁ దవులయమున్న" అని దిద్దివేసియున్నాడు. (వసు. 3-163-వ పద్యవ్యాఖ్య.) కాని, "సుస్థిరు నిను మాధవుం డను మతి న్వెనుదాలెద మాడనంబునక" అని 'తౌలు' అనునది సింగళసూరనచే గూడఁ బ్రయోగింపఁబడియున్నది.

"ఏలేన 'రాయంచకాళ్లఁదాలకయమున్న" ఇత్యాదికిప్రయోగాణాం నకించి ద ప్యసామంజస్య మితి ధ్యేయమ్." అని యహోబలపతి వ్రాసియున్నాడు (అహోబల. 133. పుట)

"భా, రమునంబుచ్చుచు వర్ధమానవిరహాగ్లానిక మదిం గుందుచుక" అని పిల్లలమట్టిసినవీరభద్రుడుసయితము 'రల'లయతని శకుంతలా పరిణయమునఁ బ్రయోగించియున్నాడు. కావున వ్యాఖ్యాతచేసినపయి సవరణము సాహసమూలక మని యెన్నఁదగియున్నది.

ఇట్లే యప్పకవి "ఋరు"లకు యతని జెప్పియుండనండున సులక్షణసారమున నుదాహరింపఁబడిన యనఁతుని ఛందోద్యుతములోని "విలసద్ద్రుకారమును వట్టులు విరమణ మొందు శౌరి ఋషులకు" అనుచోట "విలసద్రికారమును మఱి, రెలవి విరమ మొందు శౌరిఋషులకు" అని యిట్లధునాతనులు నిశ్చంకముగా సవరించిరి. ".....సహస్రా, ట్కోహిణు లట్లగుట మీరు చూడరె యెందుక" అని తిక్కన ప్రయోగించి యుండఁగా నట్కోహిణి యనునది త ప్పనుకొని, యచ్చో నిటీవలముద్రిత మగు శ్రీవీరేశలింగము పంతులు వారు సవరించిన భారతమున "సహస్రా, ట్కోహిణు లట్లగుట మీరు గానరె యెందుక" అని సవరింపఁబడెను; కాని,

క. "పూనుకొనియక్షశబ్దము, నైనూహినిశబ్దమున్నఁ బట్టువృద్ధియగ్గఁ,
మానుగ గుణముం జెల్లును, దాన నఖండంబు స్వరము దనరంగృతులక."

అను సులక్షణసారోదాహృతలక్షణము అట్కోహిణి అను పాఠమును సాధించుచున్నది. కూచిమంచి తిమ్మకవి తనసర్వలక్షణ సారసంగ్రహమునందు.

క. "అట్కోహిణి యనఁగా మఱి, యట్కోహిణి యనఁగఁ గృతుల నాత్మైత్వంబుల్ ..
లాక్షణికులు యతులికుడరు, దక్షాధ్వరభంగ పాణితలసారంగా ! (ఆ. 2, 160)

అని లక్షణము చేసి పై నుదాహరించిన ప్రయోగమునే 'అక్షో హిణి' అనునో కారవిశిష్టరూపమునకుఁ బ్రమాణముగాఁజూపెను. పయి కారణములచే నీటివలివారు చేసినసవరణము సాహసమూలక మనియుఁ గవిసమృతము కాదనియు విశదమగుచున్నదిగదా!

గ్రంథవిస్తరభీతి నుదాహరింప నైతిని గాని యిట్లు మనవారు చేసినట్టియుఁ జేయుచున్నట్టియు సాహసైకమూలము లగుసవరణములు వేనవేలు గలవు. ఇట్లు సవరణముచేయుట యసంగతమె యయినను నిట్టి పని ఛందోయతిప్రాసశ్లేషాదులచే నిబద్ధ మగుప్రయోగ మున్నపుడు దాని ననురోధింపకతీరదనియు, నది యతిప్రాసశ్లేషాదినిర్బంధజనిత మగుటచేఁ బ్రమాణము కాదనిచెప్పట యాంధ్రలాక్షణికసంప్రదాయ విరుద్ధ మనియుఁ జెప్పటలో మాత్రము ప్రబలసాక్ష్యము నిచ్చుచున్నదనుటకు సందేహము లేదు. కావున భాషానియమనవిషయమున నీ ఛందోయతిప్రాసనిర్బంధమును శ్లేషకవనమును మిక్కిలి యుపకారకము లనుట నిర్వివాదాంశము.

ఈసందర్భమున నికొక్కవిషయమునుగూడ గ్రహింపవలసి యున్నది. ఛందోయతిప్రాసశ్లేషయమకాదులచే నిబద్ధము లగుస్థలము లందలిప్రయోగములకు సాధుత్వము నంగీకరించుట మాత్రమేగాక వానిచే సాధింపఁదగినజాతుల యితరరూపములకు సయితము సాధుత్వము నంగీకరించుట యాంధ్రలాక్షణికులసిద్ధాంత మనిచెప్పవచ్చును. వేద్యే? సామాన్యముగా నాంధ్రవాఙ్మయములోని లక్షణగ్రంథములెల్ల నిట్టి సిద్ధాంతము నాధారముగాఁ జేసికొనియే యుత్పన్నము లయిన పని చెప్పట సాహసము కాదు. అందును లాక్షణికు లర్థానుస్వార శకటరేఫ సగళాదేశాదినియమములను ఛందోయతిప్రాసశ్లేషాదుల నాధారముగాఁ జేసికొనియే కల్పించి రని నొక్కిచెప్ప నగును. అట్లు గానిచో ముద్రణ ములకు మూలభూతము లగు వ్రాతప్రతులయందు సామాన్యముగా నెచ్చటను నియమము గనపడని యర్థానుస్వార శకటరేఫ సగళాదేశాదు లను జెప్పటలో లాక్షణికుల కున్నయాధార మేమి? ఈవిషయ మీ ప్రకరణమున ముందు వివరింపఁబోవు వ్యాకరణవిశేషముల విమర్శన మున విశదము కాఁగలదు. కావున రసవిషయమున నంతగా నుత్కృష్ట మనఁ దగని దైనను బయిరితిని భాషానియామక మయి యాంధ్రభాష

కత్తంతోపయు క్తము లగుగ్రంథములలో నొకటి యనఁదగు ద్వ్యర్థికా వ్యము సర్వవిధములను బండితాదరణపాత్ర మని చెప్పుటకు సందేహము లేదు.

సామాన్యముగా నిట్టికావ్యములందలి ప్రతిపద్యమును నేవో కొన్నిపదములను నియమించుచునే యుండును. తమమతమున కనుకూలించినను ననుకూలంపకున్నను జోహారుచేయవలయునే గాని యితర కావ్యములందువలె నిందు నిప్పటిపండితులు సాధారణముగా స్వాతంత్ర్యము చూపి దిద్దజాలరు గదా !

పయికారణములచే నిట్టిగ్రంథము లాంధ్రవాఙ్మయమున కలంకారమువంటి వనియు, నిట్టివి వ్యాకరణాదులకన్న నెక్కుడుగఁ బండితులచే నాదరింపఁదగిన వనియుఁ జెప్పుట యతిశయోక్తి కానేరదు.

శ్లేషప్రబంధములందలి ప్రతిపద్యమును నేవో కొన్నినియమములను స్థిరపఱచుచునేయుండు నని యీవఱకుఁ జెలిపియేయున్నాను. ఆసమయమును విశదపఱచుచు నిట్టిగ్రంథమునుండి వ్యాకరణనియమన విషయములను గ్రహించుమార్గమును జూపఁదలఁచి కథారంభములోని మొదటిపద్యమును దీసి యుదాహరించుచున్నాను.

తే. అలరు మణిప్రవిజితహేమాద్రినివధ, నగరమవతంసమఖిలభూనగరములకు

లలితజయసంపదలః బొల్పునిలు పయోధ్య, లఘుగభీరాంబుపరిఘాకలాప మగుచు,

(హ. స. 1. 6.)

ఇందు 'అలరును' 'నగరములకును' 'అగుచును' అనుచోట్లులందలి ద్రుతలోపమును, 'నగరమవతంసము' అనుమొదలగు స్థలములందలి యుకారసంధియు, ఛందోగణనియమమున మార్పరానివై వెలయుచున్నవి.

"వష్టిభాగురిరల్లోప, మవాప్యోరుపసర్గయోః" అనుసంస్కృత వ్యాకరణనియమమునకు 'వతంసము, అవతంసము' అనునవి శ్లేషమున నిబద్ధములై మార్పరాని లక్ష్యము లగుచున్నవి.

'అయోధ్య' అనుదానికి 'లఘుగభీరాంబుపరిఘాకలాపము' అనునది విశేషణ మగుటచే "మహాతీతరంబు లగుస్త్రీలింగంబుల విశేషణంబులకుఁ గ్లిబత్వంబు విభాషనగు." (బాల. తత్వ. రిరి. సూ.) అను సూత్రము రూఢిమూల మగుచున్నది. ఇందు శ్లేషప్రతిబంధముచే 'కలాప' యగుచు అని సవరించుటకు వలనుపడదు,

ఇందలి ఛందశ్లేష ప్రతిబంధములచే 'ఇల్లు' శబ్దములోని లకార లోపము మార్పరానిదై "అకారంబుక్రింది అకారంబునకుం దుది నులులక్రింది నలలకు లోపంబు బహుళంబుగ నగు" (బాల. ప్రకీ. 7 సూ) అనుసూత్రములోని లకారలోపవిధానమునకుఁ బ్రమాణ మగుచున్నది.

'పొల్పు + ఇలు' అనుపదములనడుమ నకారము నిల్పు నను తద్దర్శోక్తారసంధినియమము 'నిందలిశ్లేషనియమము స్థాపించుచున్నది.

'ఇలు + పయోధి' అనుపదములసంధియందు వకారాదేశా భావ మిందలిశ్లేషచే స్థిరపటుపఁబడుచున్నందున, "న వికృతిశబ్దాత్పర తస్మాంస్కృతికానాం భవతి గసడదవాః" అను నియమము బలపడు చున్నది. (ఇట విశేషముగలదు. చూ. పు. 94)

పయిరితినే. ప్రతిపద్యమును ననేకము లగువ్యాకరణవిషయము లను స్థిరపఱుచుచుండును. విస్తరభీతి నట్టివానినెల్ల నుదాహరింపక ముఖ్యము లగుకొన్నిస్థలములను మాత్ర మిటు జూపుచున్నాను.

— ౭౭ గసడదవాదేశము. ౭౭ —

నిండునున్నమీఁది గజడదబాదేశమువలెనే గసడదవాదేశము సయితము ప్రాసాదిస్థలములం దగపడుటచే నయ్యదియు నాగజడదబా దేశమువలెనే నిత్యముగా వచ్చుననియె ప్రాచీను లభిప్రాయపడిరి.

క. "పాసగం బల్కెడుచో బాల్కెనగిన ప్రథమాంతములపయిం గదిసి కడుక బస నగుకచటతపల మును, గసడదవల్ దోచి నిల్పుఁ గవిజనమిత్రా!

(అంధ్రభాష. 62. ప.)

అట్టి యాదేశము కొన్నియెడల నగపడకుండుటచే గావలయు నాంధ్రశబ్దచింతామణిక్ర ద్రుతప్రకృతికప్రథమాంతములగు 'నేను' 'తాను' శబ్దములమీఁద నున్న పరుషములకును, నచ్చతెనుగు శబ్దముల మీఁదనున్న సుస్కృత పదాదిస్థ పరుషములకును నట్టిగసడదవా దేశము రానేరదని చెప్పియున్నాడు. ఆస్థలములు తప్పఁ దక్కినయెడల నాయాదేశమును నిత్యముగానే విధించెను.

"గసడదవాన్యుః ప్రథమా, మత్రాదాత్తాప్తదోర్వివైవైతే,

న వికృతిశబ్దా త్పరత, స్సాంస్కృతికానాం భవంతిగసడదవాః"

(అంధ్ర. చింతా. సంధి.)

ఈయా దేశము సమాసగతపదములకు రానేరదను గ్రంథకర్తభి
ప్రాయమును “గసడదవాస్సుక్యః పవాద్వాంద్వే” అను పునర్విధానము
వ్యక్తపఱచుచున్నది.

పయి నుదాహరించినరీతి నీయా దేశము నిత్య మని ప్రాచీను లభి
ప్రాయపడి యుండుటచేతనే ‘పత్తితత్త్వాణము’ (హ. న. 3. 43.)
అనుచోట ‘ద’ కారాదేశమును జేసినయెడల నథ్థాంతరమునకు
భంగము గలుగును గాన నచట నాదేశాభావమునకు సాధుత్వ మెట్లుని
శంకించుకొని వ్యాఖ్యాత ‘సమదాటోపారిపం క్తిరఘుడు’ అను మొదలగు
రాఘవపాండవీయప్రయోగముల నావిషయమునఁ జూపియున్నాడు.
కావునఁ బయిరామరాజభూషణుని ప్రయోగము గసడదవాదేశము
యొక్క యనిత్యతనను స్థాపించుచున్నది.

మఱియు గసడదవాదేశవిషయమునఁ బయినుదాహరించిన ప్రాచీ
నుల లక్షణము చాలదనియు, నాయాదేశము కళలమీఁద నున్న
పరుషములకు సయితము రావచ్చుననియు ‘ఓవర్చెదము, దమ్ము’ (హ. న.
2. 38.) ‘ఇపుడు, దమ, యంతికావాక్తి’ (హ. న. 2. 31.) అను ప్రయో
గములు నిర్ణయించుచున్నవి.

ఇంతియకాక చింతామణికారుని యభిప్రాయముచొప్పున వ్యస్త
పదములయందే గాక కర్తృధారయాది సమాసములయందును నీయా
దేశము రావచ్చునని “పలు, వగతుర” (హ. న. 1-53) అను ప్రయో
గము సాధించుచున్నది. అయ్యది శ్లేషప్రతిబంధమున మార్పరానిదయి
యున్నది.

‘ఇలుప్రయోధి’ (హ. న. 1. 53) అను స్థలమునందలి వకారా
దేశాభావమున, “న వికృతిశబ్దా త్వరత స్సాంస్కృతికానాం భవంతి
గసడదవాః” అను చింతామణి సూత్రము బలపడుచున్నదని వ్రాసియు
న్నాను. (చూ. పేజీ. 92). ఆరయ నరయ నాచింతామణి సూత్రము
“చ. జగము.....ఎం, తగుమతులై న” (భార. ఉద్యో. 1-286.) అను
మొదలగు తిక్కయజ్ఞాది ప్రయోగములకు విరుద్ధమగుటచే

“పరుష వా స్వరూపేణ ప్రథమాంతోపరి స్థితాః,

కాకా సంబోధనే చాపి హ్యవ్యయే కర్తృధారయే.

అచేతనార్థకే కద్యే ఇతి శృంగారభూషణః.”

హ-న-18

అను నధర్వణోక్తనియమమే బలపడుచున్నదనుట లెస్స. ఈ యధర్వణోక్తికి గూచిమంచి తిమ్మకవి తనసర్వలక్షణసారసంగ్రహమున విపులముగా నుదాహరణములను జూపియున్నాఁడు. (1-98 మొ-118 వఱకు.)

పై విషయముల కనుకూలముగా బాలవ్యాకరణమున నీవిధి బాహుళికముగాఁ జెప్పఁబడినను బయిన “వికృతిశబ్దాత్.....” అను నదియు నాంధ్రీకరింపఁబడుటమాత్రము వింతగనున్నది.

ఈ గసడదబాదేశమువలెనే గజడదబాదేశమును ద్రుతస్వత్వ ప్రభృతిస్థలములందు రాకుంటయుఁ బ్రాచీనలక్ష్యలక్షణ సమ్యతమైయున్నట్లగపడుచున్నది; కాని తద్విషయమును నిర్ణయించు ప్రయోగము లే గ్రంథమున నాకు దొరకమిం జేసి యావిషయము లప్రస్తుతము లని యిందుఁ జర్చింపనైతిని.

— ౨౨ యడాగమసంధి ౨౨ —

“యశ్రుతి మార్కా లఘుయం ప్రవదంతి ప్రాణతః పరంప్రాణమ్” అను చింతామణిలక్షణమున నున్న శ్రుతి శబ్దస్వారస్యమును బట్టి యీ లఘుయకార ముచ్చారణమునందు మాత్రమే వినఁబడుననియు సచట యకారమును వ్రాయ నక్కఱలే దనియు నిచట స్వరమాత్రమునే వ్రాయవలయు ననియుఁ గొందఱు పండితు (అద్యతను) లభిప్రాయ పడుచున్నారు.

1. సీ. “పటుమహారంభేశభావంబు గని యత్, పడరూఢి నెఱపు గీర్వాణుఁడుండ” (హ. న. 1-80)
2. క. “వినుమయ్యకమధనాగ్రణి” (హ. న. 2-36. స.)
3. “అయతి వసుగుణై కాలంబనమూర్తి.” (హ. న. 4-56.)
4. “ఎయ్యది.....ఇయ్యెడ రెయ్యెడం గలిగ” (హ. న. 4-57.)

అను మొదలగు నిందలి ప్రయోగములు పై యభిప్రాయము సరియైనది కాదని నిర్ణయించుచున్నవి. స్వరమాత్ర లేఖనమున గురుయకార విశిష్టపదోపసృతి కలుగక పయిస్థలములం దర్థాంతరమునకు భంగము గలుగును. మఱియు 2, 4 స్థలములయందలి ద్విత్వానుమాపకస్వరలేఖ

నము దుర్ఘటము. అట్టి స్వరలేఖన మధ్వాంతరస్థగురుయకారద్విత్యాను
మాపక మెట్లగును? 4-వ స్థలమునందలి ప్రాసగతి యేమగును?

— తద్ధర్మోకారసంధి —

“సి.

...

...

ఉచుసత్వభయ మెల్లనుడిపితి పీయప, క్రియకుమా తేమైనరైద, ముదముఁ
తే. గీ. గలుగఁ జేసితి ... దొరయఁజేయు, దేవరరాజ్యంబు సీర ఫలింప.”
(హ. న. 2-38).

ఈపద్యమునందు నలపరార్థమున ‘దొరయఁజేయుదును+వను’
అనుచోఁ దద్ధర్మార్థకోకారసంధి యగపడుచున్నది. వ్యాఖ్యాతయగు చిత్ర
కవియనంతకవియు నద్దాని నంగీకరించియే వ్యాఖ్యానము చేసియు
న్నాడు. కావున నీప్రయోగము “నస్యాత్తద్ధర్మోతః” అను చింతామణి
నియమమున కనిత్యతను స్థాపించుచున్నది.

ఒకపక్షమున నట్టి వ్యాకరణవైరుధ్యమును మాషికొనుటకయి
‘నీకు, దమయంతియనఁదగు కీర్తికాంతను. దేవర = దేవుఁడు, దొరయఁ
జేయుఁగాక’ అని యిట్లర్థముచేయుట కవకాశము గలదు గాని యది
కవిహృదయము కాదు. “నీవు నన్నుఁ జంపెద వని భయపడుచుండఁగా
నట్టిభీతిని బాపి నన్ను విడిచితివి. ఇట్టినీకు నేనేమి ప్రత్యుపకారము చేయు
దును? అయినను నీకు దమయంతిని గూర్చెదను” అనునర్థమే కవిహృద
యమై హృదయంగమముగా నుండును. హంస యాశీర్వచనము చేసె
ననుట యసంగతము. ఆసందర్భమున హంస తాను బ్రత్యుపకారమును
జేసెద ననునర్థమే సందర్శించియుండును. వేయేల? దీనికి మూల మగు
శ్రీహర్షుని నైషధమున నట్లే యున్నది.

“శ్లో. మృగయా న విగీయతే నృపైః రపి ధర్మాగమమర్షపారగైః,
స్తరసుందర మాం యదత్యజ స్తవ ధర్మ స్సదయోదయోజ్వలః.
శ్లో. పతగేన మయా జగత్పతే రుపకృత్యై తవ కిం ప్రభూయతే
ఇతి తేద్ది న తు త్యజంతి మాం త దపి ప్రత్యుపకర్తు మారయః.
శ్లో. త దహం విదధే తథాతథా దమయంత్యా స్సవిధే తవ స్తవమ్
హృదయే నిహిత స్తయా భవా నపిశేం ద్రేణ యథావసీయతే.

(నైష. 2. 9, 18, 47.)

ఈసందర్భమున రామరాజభూషణుఁడు సంస్కృతవైష్ణవధర్మాగమ
సాంధ్యీకరించినవాఁడపోలె మిక్కిలిసరిగా పర్ణించియున్నాఁడు. విస్తరభీతి

సాభాగ మెల్ల నుదాహరింపనైతిని. కాబట్టి హంసి “నేను నీకు దమయంతిని గూర్చెదను” అని చెప్పె ననుటయే కవివృద్ధయ మనవచ్చును. కవి కట్టిప్రయోగమం దభిప్రాయముగలదా? లేదా? యనువిషయము విచారించడగినది కాని, యది దిద్దదగియున్నదా లేదా యని విచారించుట సరికాదుగదా! ఇంతకును నీతద్ధర్మోకారసంధిని గవి యిచ్చుటనే గాక స్థలాంతరములందును బ్రయోగించియున్నాడు. ఇక్కవియే కాక మఱి కొందఱు మహాకవులును బ్రయోగించియున్నారు. అయ్యవి వరుసగా జూపుచున్నాను.

సీ. తే. గీ. ... .. నే, మించి, నెయ్యంబుఁ బ్రభులయెడ నొ,
నర్పుడు, రుమహిమనలగుణంబులరసి

కరము ముడమందుదురు చిరగౌరవమున.” (హ. స. 2-51.)

అను పద్యమునందును నలకథాపక్షమునఁ బయిరీతినై తద్ధర్మోకార సంధి యగపడుచున్నది. “ఏక=నేను, మించియొనర్పుడు”; అని యనంతకవియు వ్యాఖ్యానమును జేసియున్నాడు.

“దమయంతీ! నీవు ప్రభులయెడ నెయ్యం బొసర్పదువు” అని యిచ్చుటసయితము వ్యాకరణాభిమానమున నసంగతముగ నర్థము చేయఁ గడఁగుట పరిహాసనీయము గదా! ఈసందర్భమునకు మూలమును శ్రీహర్షనైషధమునందలి మూడవస్కమున (1^వ మొ. 20 శ్లో. వఱకు) జూడ నగును.

“కన నయ్యెడనఘ” (హ. స. 4-53) అను పద్యమునందును, కన నయ్యెడుకొ, అనఘ, అని యిట్లు ఛేదము గాన నందును దద్ధర్మోకార సంధి వెలయుచున్నది. అనంతకవియు నట్టిసంధి నంగీకరించియే వ్యాఖ్యానమును జేసియున్నాడు. ఇచట ‘కన నయ్యెడనఘ’ అని యిట్లు సవరించుటకును వలనుకడదు. అట్టిభూత్యాకృతియ యాసందర్భమున వర్తమానకాలబోధక క్రియవలె సందర్శించియుండలేదు. “నీయందు నానా వనితల నేలి వర్తించుపిధ మగపడుచున్న”దనునర్థమే యచట కవివృద్ధయ మనఁదగును,

“క. డను దరు లాదులకు..... వర్తమానార్థంబుల్”

క. అడిగడు నడిగద రనగా.....వరుసతో నుదాహరణంబుల్.

(అం. క్ర. భూ. 142, 148.)

“ఎఱుగు దఖలంబు” (మా. న. 4-60.) ఆనుచోట సయితము హరిశ్చంద్రకథాపక్షమునఁ దద్ధర్మోకారసంధి యగపడుచున్నది. “ఎఱుగుదుక అఖలంబు” అనియే ఛేదముచేసి యనంతకవి వాఖ్యానమును జేసియున్నాఁడు. ఇచ్చట “నీవఖలమును నెఱుగుదువు” ఆనున్దము సందర్భింపనేరదు.

“చ. ఘనతరఘూర్జరీకుచయుగక్రియ గూఢము గాక ద్రావిడీ
స్తనగతిఁ దేటగాక యటచాటగునాంధ్రవధూటివొక్కపుం
జనుఁగవఁ బోలి తేటయును జాటుదనంబును గాక యుండఁజె
ప్పినయదె పో కవిత్వ మనిపించు నగిం చటుగాక యుండినకా.”

(బైచరాజు వేంకటపతి. పంచతంత్రము)

అనుపద్యమునందును “నగించుక + అటుగాక=నగించటుగాక” అని యిట్లు తద్ధర్మార్థోకారసంధి ప్రయోగింపఁబడినది.

చ. ... ... చీడపుయ్య దాఁ

జెడఁగొలు కింతెగాక పుడిసెండు జలం బిడి పెంప నేర్పునే? (భాస్కర. 18 ప)

అను భాస్కరశతకపద్యమునందును “చెడఁగొలుకుక + ఇంతె = చెడఁగొలుకింతె” అని యిట్లు తద్ధర్మార్థోకారసంధి ప్రయోగింపఁ బడినది.

మఱియు ‘న స్యా త్తద్ధర్మోతః’ ఆనుసూత్రముచే దద్ధర్మోకారసా మాన్యమునకు సంధి నిషేధింపఁబడియుండఁగాఁ బ్రయోగములను బట్టియే కదా యది ద్రుతాంతోకారమాత్రవిషయ మని యహోబల పతిచే వ్యాఖ్యానము చేయఁబడెను.

“సలుపుద మీనిదాఘదివసంబులు” ఇత్వాది వచనాత్ ‘న స్యా త్తద్ధర్మోతః ఇతి నిషేధో నాంతమాత్రవిషయ ఇతి జ్ఞాయతే” (అహో. 48వ. పు.) ఇట్టిసితిలోఁ బయి నుదాహరించిన ప్రయోగములను బట్టి యాసూత్రము నాంతసమాపకక్రియాపదవిషయమునందు నైతము వైభాషిక మగుననుట యెట్లు విరుద్ధ మగును? విశేషణ విషయమున నీవఱకుఁ బ్రయోగములు నాకు లభింపలేదు. పూర్వలాక్షణికులు పూర్వ ప్రయోగములను వెదకుటలోఁ గొఱతపడి కొన్నిసామాన్యనియమ ములను జేయుచుండటయు నుత్తరోత్తరులకుఁ దద్విలక్షణప్రమిత ప్రయోగములు దొరకినపు డాసామాన్యలక్షణములు సవరింపఁబడు

చుండుటయు లాక్షణికసంప్రదాయములే గదా ! వేయేల ? మొన్న మొన్న టిబెటావ్యాకరణకర్త ప్రయోగాన్వేషణము చాలక ద్రుతాంత మగుభూతార్థకేకారసంధిని సంగ్రహింపఁజాలం డయ్యె! “చేసితి నచ్యుతార్చనము, చేసితి నచ్యుతార్చనము” (ఆహోబల. 190. పు.) “ఊలిచితి నభిజక్, ఊలిచితభిజక్” (ఆహోబల. 194. పు.) అని యిట్లుదాహరించి యహోబలపండితీయమున నెట్టిసంధి యంగీకరింపఁబడియున్నది.

“ఉ. గాండివి నోవ్యః బల్కితిటు” (భార. శాంతి. 1 ఆ. 1.)

“ఉనిచి తిపుడు” (భార. కర్ణ. 2-329.)

“చిక్కితని” (శైమి 8-131)

“పొందిత శేక” (కుచేల. 1-70.)

అని యీవిషయమున ననేక ప్రయోగములను వెదకి మ-రా-శ్రీ గిడుగురామమూర్తిపంతులవారు ప్రచురించియున్నారు. పైరీతి ప్రయోగములను.—

“అచాం సంధౌ ద్రుతోఽదృశ్యస్థితోఽపి చ భవే త్సదా”

అను నధర్మణవచనము సాధింపఁజాలియున్నది.

— తద్ధర్మకారసంధి —

“ఉదంత తద్ధర్మార్థకవిశేషణమున కచ్చు పరమగునపుడు నుగా గమం బగు.” అనుసూత్రము చాలదనియు, నొదంతతద్ధర్మార్థకవిశేషణమున కచ్చు పరమగునపుడును వానినడుమ నకారము నిల్చు ననియు సూత్రింప వలసియున్నవనియు, “నీ. ప్రబలమానీశ నిర్దయవృత్తి ... “(హ. న. 3-26) (ప్రబలమాన్ + ఈశ = ప్రబల + మానీశ అని ఛేదము.) అనుపద్యమలోని “ప్రబలమానీశ” అనుప్రయోగము వ్యక్త పఱుచుచున్నది. ఆహోబలవతి తద్ధర్మార్థకవిశేషణములును ద్రుత ప్రకృతికములై యని చెప్పి తద్ధర్మార్థక ప్రథమపురుషైకవచనములకువలెనే వీనికిని సంధి నిషేధించినంతమాత్రముననే నకారవిధాన మక్కఱలేకయే యాసంధిలో నకారము నిల్చునని యభిప్రాయపడియున్నాడు. (ఆహోబల. 192 పు.) చిన్నయసూరిగారు “న స్యా త్తద్ధర్మోత్క” అనుసూత్రము లోని నకారమును జూచి భ్రమించియో లేక కారణాంతరముననో తద్ధర్మార్థకములు కళ లని తలచి వానిసంధిలో నకారమును గ్రొత్తగా

విధించిరి. ఒకపక్షమున బాలవ్యాకరణ కర్తయఁ దద్ధర్మాత్థకవిశేషణము లను ద్రుతప్రకృతికములుగానే తలచియున్నాఁ డనియు, నచట సమాస మును వివక్షించి సామాసికద్రుతలోపమును జేయునపుడు నకారము నిల్పుటకయి యట్లు పునర్విధానము చేసె ననియుఁ జెప్ప నగును గాని “తృవ్వణ్ణకార్థంబునందెడి యెడువన్నియలగు” “వానికి లోపంబు బహుళంబుగా నగు” (బాల. క్రయా. 44, 45) అను బాలవ్యాకరణ సూత్రములచే సాధింపబడిన తద్ధర్మాత్థకవిశేషణములు ద్రుతప్రకృతి కము లని చెప్పుటకు వలనుపడదుగదా!

—౨౨ దార = భార్య. ౨౨—

“దారాః పుంసి చ భూమ్నీవ” అను నమరకోశోక్తిని బట్టియుఁ, దదనుసారి యగు “దార...నం. వి. అ. పు. బ. అగ్నిసాక్షిగా పెండ్లా డిన పెండ్లాము” అనుశబ్దరత్నాకరగ్రంథమును బట్టియు ‘దారములు’ అనియే యుండవలయు నని తేలుచున్నది. అట్లయినను వద్దాని నేకవచన ముగఁ బ్రయోగింప నగుననియు నట్టియెడ మువ్వకవిరహితముగ ‘దార’ అని యుండవలయు ననియు,

“చ. ... .. ఉ

ధృతగతిఁ దద్విజాధిపతిదారఁ దమిం గడపెం...” (హ. న. 4-30.)

అను రామరాజభూషణుని ప్రయోగము వ్యక్తపటచుచున్నది.

“చ. ... .. సద్భుజై

కనిధినిజాగ్రదారహితకార్యభరాత్తత సుండఁ జూచి...” (రా. పాం. 1-39.)
(‘నిజాగ్రదారక్’ + హిత అనియు, సద్భుజై కనిధిని, జాగ్రత్ ఆరహిత, అనియు సుభయపక్షములందును భేదము) అని యిట్లు పింగళ సూరనా ర్యుఁడును నట్లే ప్రయోగించియున్నాడు.

దారశబ్దము స్త్రీవాచకమేయైనను స్త్రీలింగము కామింజేసి “స్త్రీ లింగములప్రథమైకవచనంబునకు లోపంబగు” (బాల. తత్స. 57. సూ) సూత్రముచొప్పున లోపము రానేరదు గానఁ బుల్లింగ మగు నీదారశబ్ద మున కేవలప్రయోగము సంగీకరించినను నట్టియెడ ‘దారము’ అనియే యుండవలయు నని బాలవ్యాకరణమువలనఁ దేలుచున్నది. అట్లే దాని టికయందు బ్ర. శ్రీ. కల్లూరివేంకటరామశాస్త్రిలవారు స్త్రీలింగశబ్దమునకు

స్త్రీవాచకపరముగా నష్టము చేసిరి; గాన నిచటి ప్రథమైకవచనలోపమును బాలవ్యాకరణము సయితము సాధింపగల దని యందమన్న నది సరి కాదు. సంస్కృతవ్యాకరణములందు స్త్రీలింగ స్త్రీవాచకశబ్దములు పర్యాయముగ వ్యవహరింపబడు సంప్రదాయమున్నను నాంధ్రవ్యాకరణము లందట్లు వలనుపడదు. కార్యభేదమునుబట్టి మహాతీవాచకముల విషయమున స్త్రీవాచకశబ్దములు, సంస్కృతవ్యాకరణప్రసిద్ధ పారిభాషిక స్త్రీలింగ విషయమున స్త్రీలింగశబ్దమును వాడుట యాంధ్రవైయాకరణసిద్ధాంత మయియున్నది. కాన బాలవ్యాకరణసూత్రములోని స్త్రీలింగశబ్దమునకు స్త్రీవాచక మనియర్థము వ్రాయుట ప్రామాదిక మనదగును. “స్త్రీలింగ త్వేపి స్త్రీవాచకత్వాభావాత్” అని యహోబలపండితుడు స్త్రీలింగ స్త్రీవాచకశబ్దములు పర్యాయములు గావని విశదపఱచి యున్నాడు.

“అస్త్రియా మి త్యధర్వణవచనే స్త్రీవాచకవ్యతిక్తానామితి వ్యాఖ్యానా న్న తన్వాదిభ్యో వుపన్లకవికల్పో విరుద్ధః”

స్త్రీలింగ మగుతనుశబ్దము స్త్రీవాచకము కాదు. కాన దానికి వుపన్లకవికల్ప ముండనగు ననియు స్త్రీవాచకములగు వధ్వాదిశబ్దముల కట్లుండ దనియు భావము. అని వేటొకచోట సయితము స్త్రీలింగ స్త్రీవాచక శబ్దములు పర్యాయములు గావని (అహోబల. 296. పు.) యహోబలపతి వ్రాసియున్నాడు. వేటొకచోటసయితము “సరస్వత్యా తు “మిన్నేలు శివజటావాసిని” ఇత్యుదాహృతం. తత్ర న కేవలం స్త్రీ సమత్వం కింతు స్త్రీవాచకత్వ మప్యవ్యాహతమేవేతి త ద్రూప మపి సా ధ్యేవ; ‘ధరాపరాగపటలాక్రాంతంబు మిన్నేలు’ఇతి రూపం తూభయేతి సూత్రేణ సమంజస మితి జ్ఞేయమ్” అను వాక్యములచే (అహోబల 320పు) శివజటావాసినియగు మిన్నేలు గంగాదేవి గాన నచటి మిన్నేలు శబ్దము స్త్రీవాచకమును స్త్రీలింగసమము నగుననియు ధరాపరాగ పటలాక్రాంతం బగుమిన్నేలు ప్రవాహరూప మగునదీసామాన్యముగాన నది స్త్రీవాచకేతర స్త్రీలింగసమ మనియు నహోబలపండితుడు వివరించి యుండుటచేత సైతము స్త్రీలింగ స్త్రీవాచకపదములు పర్యాయములు కావని స్పష్టపడుచున్నది. అతివిస్తరమగు ననియు నప్రసక్తమనియు నుదాహరింప విరమించితిని గాని, ప్రమితము లగునాంధ్రవ్యాకరణములం

దెచ్చటఁ జూచినను స్త్రీలింగ స్త్రీవాచక శబ్దములు పర్యాయములు కావనియే విశద మగుచుండును.

కానఁ బయి నుదాహరించిన గుప్తార్థప్రకాశికావివరణము చొప్పునఁ బ్రథమైకవచనలోపము స్త్రీవాచకముల కగు నని యంగీకరించి నచో కళత్రము అను రూపము మహాతీనపుంసక మగుకళత్ర శబ్దమునకు సంభవింపనేరదు. అట్లే మహాతీపుంలింగ మగుదారశబ్దమునకును, నహో బలపండితీయశబ్దరత్నాకరసమృత మగు 'దారములు' అను రూపమును నసాధువు కావలసివచ్చును. మఱియు స్త్రీవాచకేతర స్త్రీలింగములగు లతావిద్యాదిశబ్దములకుఁ బ్రథమైకవచనలోపము రాకపోవలసి వచ్చును. కాన గుప్తార్థప్రకాశిక చొప్పున నీసందర్భమున లక్ష్యసిద్ధి గలుగనేరదు.

ఇక “బహుత్వ ఏవ దాశబ్దస్య పుంస్త్యమ్. ఏకత్వేతు స్త్రీత్వమేవ. తేన 'నిజాగ్రదార' నిత్యాదిరూప మపి సాధ్యేవ” అను నహో బలపతి వాక్యము చొప్పున దాశబ్దమున కేకత్వమున టాబంతత్వమునే యంగీకరించి 'దార' అనురూపమును సాధించుకొనుట వైయాకరణ హృదయమైయున్న ట్లగపడుచున్నది. ఏకత్వమునఁ బుంస్త్యము దార శబ్దమునకు శాసించబడనందునఁ బయి యహోబలపతి సిద్ధాంతము విరుద్ధము కానేరదు. సర్వశబ్దసంబోధిని కోశమునం దిది యాకారాంత స్త్రీలింగముగను వ్రాయఁబడియున్నది.

—ॐ దైవము = దేవుడు ॐ—

కా. ... ... హరి కాకుత్స్థాస్వయం దైయితం

జే దైవం బని కల్పకప్రసవవృష్టిం బూజ గావించి రిం, ద్రాదుల్. (హ. ప. 1-22.)

అనుపద్యములోని 'దైవంబు' అనుప్రయోగము “దైవం దిష్టం భాగధేయం” అను నమరకోశోక్తిచొప్పున నదృష్టవాచకమాత్రమే కాక దేవతావాచకము నైతము గావచ్చు నని వ్యక్తపఱచుచున్నది. కొందఱిట 'దైవం బని' అనుచో 'దేవుండని' అని యిట్లు దిద్దివేయుట కును సాహసింతురు గాని యట్లు చేయుట సరికాదు. పింగళిసూరన నైతము—

“తే. గీ. ... పెదనేంకటాద్రిభూవరండు నేయు

నీవ లింపుగఁ గైకొనుచైవమునకు. (రా. పాం...పీఠిక. 1-38.)

అని దైవశబ్దమును దేవతావాచకముగ వాడియున్నాడు.

“క. ఏలినవానిని దైవము, నాలిని బంధులను సమచితారాధనం

శీలతఁ బ్రీతులఁ జేయని, పాలనుఁ దాఫలము లాసపడు మనుజేంద్రా!”

(భార. ఉద్యో. ఆ. 2.)

అని యిట్లు తీక్ష్ణయజ్ఞయుఁ బ్రయోగించియున్నాడు. “అమ హన్నపుంసకముల కవంతములకు మువ్వకం బగు” (బాల. తత్స. 39 సూ.) అను సూత్రమునకు బ్ర. శ్రీ. కల్లూరి వేంకటరామశాస్త్రిలవారు “అమహత్తు లయిన నపుంసకలింగములకు మువ్వకము వచ్చును” అని టీక వ్రాసియుండుటచే దేవతావాచక మగుదైవశబ్దము మహన్నపుంస కము గాన దానికి మువ్వకము సిద్ధింపనేర దని సందేహింపఁజనదు. ‘అమహత్తులకును నపుంసకలింగములకును మువ్వకము వచ్చు’ నని సూరిగారి యభిప్రాయము గాన నిట దైవశబ్దము మహత్త్వేనను నపుంసక లింగ మగుటచే దానికి మువ్వకము వచ్చుట నిర్బాధము. ప్రామాదిక మగు గుప్తార్థప్రకాశికావివరణమునుబట్టి సూరిగారికి లేనిపోనిదోషము లను గల్పించుట యుక్తముకాదుగదా! సూరిగారే ‘దైవము’ అని యా సూత్రమునకే లక్ష్యమును జూపియున్నారు. బ్రహ్మశ్రీ, వేంకటరామ శాస్త్రిలవారి కర్తవ్యాయము నంగీకరించినయెడల సూత్రకర్త యుదా హరించిన దైవము అనునదియేగాక యమహత్పుంసకము లగువృక్షము మున్నగునవియు నసాధువులు కావలసివచ్చును. మఱియు సూత్ర కర్తకు సమ్యతము లగు ‘మిత్రము, శరణము, పాత్రము, ప్రధానము, (బాల. తత్స. 19-39) దైవతము మున్నగు ననేక మహన్నపుంసక శబ్దము లసాధువులు కావలసివచ్చును.

“వ. సహ్యోత్కృష్టంబు లగుతీర్థక్షేత్రదైవతంబులమహాప్రభావంబు.”

(పాండురంగ. 1-207.)

“నీ. ఆత్మ్యుత్కృటప్రభావంబుల దీప్తమైన,

దైవతంబును గూడి

...

...

...

(పాండురంగ. 1-195.)

అను మొదలగుకవిప్రయోగములలో నమహత్పుంసకంబులకును మహన్నపుంసకములకును వానివిశేషణములకును వచ్చియున్న మువ్వక మసాధువు కావలసివచ్చును.

— ౧౭ భాలము = ఫాలము. ౧౭ —

“సీ. పస మీటు నేకేల్పు భాలసన్నతహేతి” (హ. న. 5. 62.)

అనుచో నొకయర్థమున ‘భా x లసత్ + నుత + హేతి’ అనియు వేటొకయర్థమున ‘భాల (=ఫాల) సన్నతహేతి’ అనియు ఛేదము గాన దీనిచే ఫాలశబ్దపర్యాయ మగుభాలశబ్దము గల దని వ్యక్తపడుచున్నది. అయ్యది వాచస్పత్యాదికోశ ప్రసిద్ధమును నై యున్నది.

— ౧౮ బాహుకుడా? బాహుకుడా? ౧౮ —

క. “భూరితరకాంతివాహకుఁ, డై రాజులునయ్యిలాబలారి కుడిగ నా హరజలచింత లంత ను, దారతరాదిత్యకులదయాసంపత్తికా.” (హ. న. 5-5)

చ. “అతులిత...అ, తుతబహుదీప్తి వాహకుఁడు.” (హ. న. 5-28.)

అను పద్యములందు ‘బవ’ల యథేదము నాశ్రయించి హరిశ్చంద్ర కథాపక్షమున ‘వాహకుఁడు’ అనియు, నలకథాపక్షమున ‘బాహుకుఁడు’ అనియుఁ బదములను ఛేదముచేసి గ్రహింపవలసియున్నది. ఋతుపర్ణుని దాస్యమున నున్న నలునకు నుకారమధ్య మగుబాహుకశబ్దమే సంజ్ఞ యై యున్నట్లు సర్వశబ్దసంబోధిని వాచస్పత్యాది కోశములందు వ్రాయఁ బడియున్నది.

చ. “సకలగుణప్రసిద్ధుఁ డగు సర్వహితుం డగుజ్ఞాన యంచ బా

హుకునకుఁ శ్రీతితోడ విధియుక్తముగా నుపదేశ మిచ్చె.” (భార. ఆర. 2-177)

అని ఇట్లుకారమధ్యముగనే వాగనుశాసనమందును యతిస్థానమునఁ బ్రయోగించియున్నాఁడు. కావున నిచటి రామరాజభూషణుని ప్రయోగము సరిగా లేదని చెప్పవలసియున్నది. అట్లయినను సంజ్ఞానామముల విషయమున నిట్టి యలంతిమార్పులు కవి సమయసిద్ధము లై యుండుటచే నిది యొకవిరోధము కానేదు. “ఎఱ్ఱాపైగడ, ఎఱ్ఱపైగడ, ఎఱ్ఱాపైగడ, ఎఱ్ఱతిరుమల, ఎఱ్ఱతిరుమల, ఎఱ్ఱతిమ్మ, ఎఱ్ఱతిరుమల, తిర్కల మున్నగు నామములలోని మార్పులు కవిప్రయోగప్రసిద్ధములే గదా.

లేదా? నలకథాపక్షమున ‘బాహుక’ అను నుకారమధ్యనామమునే గ్రహించి హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున ‘వాహక’ శబ్దపర్యాయముగా వాహుక శబ్దమును సాధించుకొనవగును.

శ్లో. “కృతార్థసమాసానా మభిధానం నియామకమ్,
లక్షణం త్వనభిజ్ఞానాం తదభిజ్ఞాననూచకమ్.

సంజ్ఞాను ధాతుమాపాణి ప్రత్యయా శ్చ తతః పఠే,

కార్యా ద్విద్యా దనూబంధ మేత చ్ఛాస్త్ర ముజాదిభిః.”

అను వైయాకరణసిద్ధాంతములచొప్పున ‘వహ’ ధాతువునుండి గుంకారమధ్యవాహకశబ్దమును గల్పించుకొనుట విరుద్ధము కానేరదు.

ఇత వ్యాకరణములయందుఁ జూపబడిన ప్రక్రియనే యపేక్షింప వలయు నన్నయోగవా మున్నచో “మృగయ్యాదయ శ్చ” (ఉజాది ప్రథమపాదము.) “ఏతే కుప్రత్యయాంతా నిపాత్యస్తే మృగం యా తీతి మృగయు ర్వాధిః, దేవయుర్ధార్తికః, మిత్రయు ర్లోకయాత్రాభిజ్ఞః ఆకృతిగణోఽయమ్” అను సిద్ధాంతకాముదీగ్రంథము ననుసరించి యా కృతిగణ మగు మృగయ్యాదలలోఁ జేరిన దనఁడగు. ఇంత షోగు ‘వహ’ ధాతువునకు ‘కు’ ప్రత్యయముచేసి వాహశబ్దమును సాధించి దానినుండి స్వార్థికక ప్రత్యయాంత మగు వాహకశబ్దమును సాధించు కొన నగును! “ద్రూపనిజనిచరిచటిభ్యోఽణుణ్” అను నౌజాదిక సూత్రమునొద్ద “మృగయ్యాదిత్వా త్కుప్రత్యయే ‘చటు’ ఇత్యపి” అని యిట్లు వేటొకచోట సముతము భట్టోజీదీక్షితుఁడు మృగయ్యాదిగణము నాకృతిగణత్వమును విశదీకరించియున్నాఁడు.

పైరీతిని సాధింపనగు ‘వాహక’ శబ్దమే కవిహృదయమై యుండ నోపు ననియు నద్దానిని సుప్రసిద్ధ మగు ‘వాహక’ శబ్దమునుగా లేఖక పాఠకాదులు భ్రమించి యట్లు వ్రాసియుండు రనియుఁ దోచుచున్నది.

—అప్పుడు, అక్షరప్రకరణప్రకాశని. —

వెనుకటిహల్లు ద్విత్వము నొందినపుడు తత్సూర్యస్థ మగుదీర్ఘము తఱచుగా ప్రాప్త మగుచుండును. అచటి దీర్ఘపుగౌరవము ద్విత్వపరతా నిమిత్తకగౌరవరూపముగఁ బరిణమించుట సహజముగనుండును. “తీయం గాను=తీయ్యంగాను; పోయేరు=పొయ్యేరు; వైయాకరణులు=వయ్యాకరణులు; యావనము=యవ్వనము; మున్నగువ్యావహారికాంధ్రప్రయోగములయందుఁ బయినియమ మగవడుచున్నది. అట్టి పద్ధతి ననుసరించిన వానిలో మహాకవి వాడినప్రాసాదస్థలములలోని మార్పరానిప్రయోగముల నాధారముగాఁజేసికొని లాక్షణికు లావిషయమునఁ గొన్ని నియమములను జేసిరి. “త్రికంబుమీఁది యసంయుక్తహల్లునకు ద్విత్వంబు

బహుళంబుగా నగు” (బాల. సమా 14, చూ) అనునది యిక్ష్వాకునియమములలో నొకటి.

“ఇదమదసే త ద్విత్యచ్ఛబ్దాశ్చబ్దాంతరాన్వయే బహుళమ్,
హ్రస్వం ప్రపద్య పీర్ణా ద్విత్య మపర్యక్షరస్య జనయంతి.”

అని యిట్లు చింతామణిలో నయ్యది వ్రాయబడెను. అందలి బహుళశబ్దమహిమచే రేఫబుకారములకును శేషసహలకును ద్విత్యము రానేర దని యహోబలపండితుడు వివరించెను. (ఆహో. 40.1. పు) అట్టివాని ద్విత్యము శ్రుతిరంజకము కావించేసి యెచ్చటను గవులు ప్రయోగింపకుండుటయు, నక్కాణమున వైయాకరణు లట్టివానికి ద్విత్యమును నిషేధించుటయు సంభవించియుండును. అట్లే సంయుక్తాక్షరద్విత్యమునకును లాక్షణికులు ప్రయోగములం గానక యద్ధానికీని ద్విత్యనిషేధమును జేసియున్నారు.

“ఉష్ట రేఫా నివినా ద్విత్య మయుక్తస్య హలో మతమ్.” అని యధర్వణాచార్యుడు చెప్పియున్నాడు. అట్లయినను రామరాజభూషణుని హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములోని యీక్రింది ప్రయోగము లట్టి సంయుక్తాక్షరద్విత్యమునైతము సాధువే యని నిర్ణయించుచున్నది.

చ. “ ... .. ఆ

చ్చైరువుగఁ బూని యప్పుమద శీర్ణమహాయతి యయ్యెనెంతయుకొ.” (హ.న.1.69)

సీ. “ ... ..

మానసాధ్వలమిన్న మహనీయభక్తి నక్షుత్రకులసితప్రకాశఁ బ్రాణ”

(హ. న. 3-26)

పై వానిలో మొదటిపద్యమునందు “ఆప్రమద” అని యిట్టిచేదముగల త్రికపూర్వకకర్త ధారయసమాస మొకపక్షమునందును, న x ప్రమద ‘నళ్’ సమాస మొకపక్షమునందును గ్రహింపవలసియున్నది. కర్త ధారయపక్షమునఁ బయి నుదాహరించినరీతిగల హ్రస్వద్విత్యములు గల వనకున్నచో ద్వితీయార్థమునకు భంగము గల్గును. ఇక ద్వితీయార్థము ‘నళ్’ సమాసమున ‘ప్ర’ అనుదానిలోని పకారమునకు ‘అనచిచ’ అనుపాణినీయసూత్రమువలన ద్విత్యమును సంపాందిచుకొనవలయును. అట్లే రెండవపద్యమునందును నొకట ‘ఆ x క్షత్రకుల’ అను త్రికపూర్వ

పదకర్త ధారయమును వేటొకట 'నక్షత్రకు' అను పదమును వెలయు చున్నవి. అందును గర్త ధారయపక్షమునఁ బయినుదాహరించిన రీతిని సంయుక్త మగు 'క్ష' కారములోని 'క' కారమునకు ద్విత్వమునుఁ ద్రికములోని దగు 'అ' అను దానికి ప్రాప్త్యమును వచ్చిన వనకున్నచో ద్వితీయాన్తమున విశ్వామిత్రశిష్యుఁడు నాక్షత్రకుఁ డనవలసివచ్చును. కాన నచట "నక్షత్రకుఁ" డను పదము సిద్ధించుటకై నలవరాన్తమునఁ ద్రికపూర్వకసంయుక్తాక్షరమునకు ద్విత్వము నంగీకరింపక తీరదు. అట్టి క్షకారములోని కకార ద్విత్వమును హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున 'అనచిచ' అను పాణినీయసూత్రమున సంపాదించుకొనవలయును.

త్రైకపూర్వపదకర్త ధారయమున నిట్లు సంయుక్తాక్షరమునకు ద్విత్వమును రామరాజభూషణుఁడే గాక పింగళిసూరనాప్యఁడును రాఘవ పాండవీయమునఁ బ్రయోగించియున్నాఁడు.

తే.గీ. "వజ్రు నచ్యుతు సఖ్యాతి వర్ణితాతు, లప్పుదీప్తి నిట్లలర నీ విప్పుభావ
మెందుఁ లెట్లని కోటగా నెసఁగుచుఁ గడ, చేర్చ వస్తన హాశరాజితనిరూఢి"
(రా. పాం. 2. 91.)

ఇందు రామాయణాన్తమున 'విప్పుభావ' అనుపదమును భారతాన్తమున 'ఈ + ప్రభావము' అనువిగ్రహముగల త్రైకపూర్వపదకర్త ధారయసమాసమును గ్రహింపకతీరదు. 'విప్రభావము' అను పదము నందును దానికిఁ బ్రాసస్థలమున నున్న 'అతులప్పుదీప్తి' అను పదము నందును 'పు' అను చోటి ద్విత్వమును 'అనచిచ' అను దానిమూలముననే సంపాదించవలయును. పయిరీతిని సవరింపరాని మహాకవి ప్రయోగము బుండుటచే నాంధ్రవైయాకరణులు నిషేధించిన సంయుక్తాక్షరద్విత్వముసయితము సాధువేయని గ్రహింపక తీరదు.

ఉచ్చారణమునందు భేద మగపడదు గాన ద్విత్వశాస్త్రమునకుఁ బ్రయోజనము లే దని చెప్పుచు మహాభాష్యకర్త 'అనచిచ' మున్నగు ద్విత్వశాస్త్రములను బ్రత్యాఖ్యానము చేసియుండఁగా నద్దాని నాధారముగాఁ జేసికొనక తీరనివై ప్రయోగము లెట్లు సాధువులగు నని శంకింపఁజనదు. మహాకవి ప్రయోగములం దగపడనీద్విత్వశాస్త్రమును నిర్వహించుపాణిన్యాచార్యులవారి మతమే యివిషయమున లక్ష్యసాధక

మగుటంబట్టి గ్రహింపఁదగియున్నది. స్థలాంతరములందును నీద్విత్వము నంగీకరింపక తప్పదు.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమున (1-16, 2-109, 3-25, 43, 58) సనేకపద్యములందును, నల్ల రాఘవపాండవీయమున 'దేవరన్యాయము' (1-48) మున్నగు సనేకస్థలములందును ('దేవర+న్యాయము' అని యొక పక్షమునందును, 'దేవర+న్యాయము' అని యొకపక్షమునందును గ్రహింపవలయును.) 'అనచిచ' అనుద్విత్వమును గ్రహింపకతీరదు.

“శ్లో.రుచిం రచయితుం కచే రుచిరపుష్పవర్తై స్సమం

సదా వహతి భూషణం సహ మధాంకునాపూషణమ్

ఉభా వభవత స్తతోజనని పుష్పవంతా మిహ

తయో ర్ఘటనయోత్తమ శ్చియ ముపైషి తత్రాభీష్మ.” (లక్ష్మీసహస్రము.)

అను మొదలగు సంస్కృత మహాకవిప్రయోగములందును నట్టి ద్విత్వమున కుపయోగ మగపడుచున్నది. పైశ్చికమునందు 'ఉత్తమ శ్చియమ్' అనుచో 'ఉత్తమ+శ్చియమ్, అనియు 'ఉత్+తమస్+శ్చియమ్' అనియు శ్లేష నాశ్రయించి ఛేదముచేయక తప్పదు. అందొక పక్షమున శవర్ణ ద్విత్వమును సాధించుటకు 'అనచిచ' అను ద్విత్వశాస్త్ర ముపయోగించుకొనకతీరదు.

— పరసవర్ణశాస్త్రవైకల్పికత్వము —

'అమృందగమన' (హ. న. 4-40.) అనుచో 'మంద' అను సంస్కృతపదమునందు 'అనుస్వారస్యయయి పరసవర్ణః' అను పాణిని సూత్రముచొప్పున నకారదకారసంయోగమును గ్రహింపవచ్చును. ఆ పక్షమున 'అమృ+తగౌ' అని యర్థాంతరమున ఛేదముగాన నందు ద్రుతమునకు సంశ్లేషమును, బరుష మగుతకారమునకు సరళ మగు దకారాదేశమును గ్రహింపవలయును. లేదా సంస్కృతమునఁ బదాంతమందు వలెనే తెనుఁగున సంస్కృతపదమధ్యమునందును సీపరసవర్ణాదేశము వికల్పముగాఁ జెల్లు ననునాంధ్రలాక్షణికులసిద్ధాంతముచొప్పున 'మంద గమన' శబ్దమున నిండునున్నయే యున్నదనియు నచటఁ బరసవర్ణాదేశము రాలేదనియును గ్రహింపవచ్చును. అపక్షమున నర్థాంతరము నందలి 'అమృ+తగౌ' అనుఛేదమున ద్రుతమునకుఁ బూర్ణానుస్వార

మునుఁ బరుషమగుతేకారమునకు సరళ మగుదకారాదేశమును గ్రహింప వలయును. పయిరీతిని బయిప్రయోగము పరసవర్ణాదేశవైకల్పికత్వమున కనుకూలించియే యున్నది.

పదమధ్యమునందు సంస్కృతభాషలోఁ బరసవర్ణము నిత్యము గానే వచ్చును. అట్లయినను నట్టిపదములు తెనుఁగునఁ దత్వము లైన పుడు వానియం దీపరసవర్ణములు సంస్కృతమునఁ బదాంతమునందు వలెనే వికల్పముగా నిలుచు ననియే ప్రాచీను లగునాంధ్రలాక్షణికు లంగీకరించినట్లు విశదమగుచున్నది.

రామరాజభూషణుఁ డీహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములో “పంచ ము” “చంచల” “అభ్యంచిత” “విజృంభించు” అను వానిలోని బిందు పూర్వకచకారములను బ్రాసథలములయం దొకపద్యమునఁ (2-3) బ్రయోగించియున్నాఁడు. ‘విజృంభించు’ అనువానిలోని యిండుగాగమ మున బిందువే గలదని చకలాంధ్రలాక్షణికసిద్ధాంత మగుట సుప్రసిద్ధము గదా! అట్లే ‘బంగరు’, ‘ముష్టింగొని’ ‘భంగవిహారముల్’ ‘ఉత్తుంగ’ అనుపదములలోని బిందుపూర్వకకారములనొకచోఁ (1-20) బ్రాసముల నుగాఁ బ్రయోగించెను. ఇందు ‘ముష్టికొని’ అను సరళాదేశసంధిలో ద్రుతమునకు బిందువు విధింపఁబడు ననుటయందును ‘బంగరు’ అను నాచ్చికపదమునందు బిందువేగాని జకార ముండదనుటయందును సందే హము లేదుగదా! వైస్థలములయం దున్నసంస్కృతశబ్దములలో వర్ణ పంచమములను గ్రహించినచో బిందువునకును వర్ణపంచమములకును బ్రాసము నంగీకరింపవలసినచ్చును. ఆంధ్రలాక్షణికు లెవ్వరును నట్లంగీక రించి చెప్పియుండలేదు. మీఁదుమిక్కిలిగ నప్పకవి—

తే. గీ. జ్ఞానజేద్యాయ తప్తకాంచనవిభూష

జాయ మేచకవర్ణకంఠ ప్రియాయ

నగధరాయ నహైస్తు సౌందర్యవిజిత

మనసికారాయ గోపడింభాయ యనగః”

(అప్ప. 3-53.)

అని యిట్లునుకృతిచేసి శుద్ధసంస్కృతపదములను ప్రయోగించు నపుడును, ‘కాంచన, కంఠ, సౌందర్య, డింభ’ శబ్దములలో ననుస్వారము కల దనునభిప్రాయముతో వానిని బిందుయతి కుదాహరించియున్నాఁడు.

‘కల శమంబు మగ్నముగఁ జేయుచప్పుడు,

(రాఘవసాం. 1-19.)

ఇందు రామాయణార్థమున జలవాచక మగు “అంబు” శబ్దమును భారతార్థమున ‘శమంబు’ అను తత్సమపదమును గ్రహింపవలసి యున్నది. అందు శమంబు అను ప్రథమావిభక్తిరూపమున బిందుపూర్వక బువ్వకమే గల దని యాంధ్రలాక్షణికులసిద్ధాంతము. “మువ్వకము నకు మాముడియేని బిందుపూర్వకంబువ్వకంబేని విభాషనగు” (బాల. తత్స. 42) కాబట్టి పింగళిసూరన సంస్కృతపద మగు ‘అంబు’ శబ్దము నడుమను బిందువు నంగీకరించె ననియు, నచటఁ బరసవర్ణశాస్త్రము నుపేక్షించె ననియు విశద మగుచున్నది.

పైయాధారములనుబట్టి సంస్కృతపదమధ్యమునసైతము పరస వర్ణాదేశము రాకపోవచ్చు ననియు, నచట బిందువు నిలిచియుండవచ్చు ననియు నాంధ్రలాక్షణికులును గవులును తలచినట్లు విశద మగుచుం డఁగాఁ బ్రాసస్థలములయందట్టివైషమ్య ముండవచ్చు ననియు, బరసవర్ణ శాస్త్రముచొప్పునఁ దత్సమపదములందు వర్ణపంచమములే నిత్యముగా నున్నవనుకొనినను తుతి లేదనియు, బాలవ్యాకరణగుప్తార్థప్రకాశిక యందు బ్ర. శ్రీ. కల్లూరి. వేంకటరామశాస్త్రిలవారు వ్రాయుట వింతగ నున్నది. “అనఁగా నేకానునాసిక్యంబును ద్విగుణకంఠ్యత్వంబును గల ‘జ’ అనుశబ్దముకంటె నేకానునాసిక్యంబును నేకకంఠ్యత్వధర్మంబునఁ దక్కువ యగుట స్పష్టపడుచుండుఁ గాన నిట నెట్లు ప్రాసంబు చెల్లు నని యాధునికు లగుకొందఱితాత్పర్యము; కాని యిచటఁ గంఠ్యద్విత్వం బులో నొక్కటి తగ్గినంతమాత్రమునఁ బ్రాసభంగము రానేర దనియే పూర్వుల యభిప్రాయము. (ఆపూర్వు లెవరో?) (బా. వ్యా. గు. ప్ర. 362 పు.)” అని యిట్లు వ్రాసియున్నారు. వీరి యీయభిప్రాయము లాక్షణి కులమతమునకు విలక్షణ మగుటచే నది గ్రాహ్యము కాదు. కేవల ప్రాచీనులకును నట్టియెడల బిందువు గల దనునభిప్రాయమే యున్న దని విశదపఱచుటకై మఱికొన్ని ప్రాచీనప్రమాణములం జూపుచున్నాను.

“తే. ట త ప కర్గాక్షరములకు డాపలించి, యెసర నూడినబిందువు లుండె నేని పరస ణ న మ ॥ వళు లగి వాని కెల్ల, నవనిఁ గొందలు నుకవులయనుమతమున”

చ. కినుకఁ జుక్కవిశ్వస్వపకేసరి తేసినచోఁ గృపాణదం
డనమునఁ గల్గఁబో మరగణత్యము తత్పదచారిజాతవం

దశమమనః గల్లుఁబో మనుజనాథత తద్భటధర్మనావలం

లనమనః గల్లుఁబో గహనమధ్యనివాసము వైరికోటికిఁ.

(కావ్యా. చూడా. 1 ఉల్లా. 57-58.)

పయిపద్యమునం దున్న 'దండనము' 'పందనము' 'అవలంబనము' అను సంస్కృతపదములం దూచినబిందువు లనఁగా నిండునున్న లున్నవని ప్రాచీనుఁ డగు విన్నకోట పెద్దన యభిప్రాయపడియున్నాఁడు.

“భువి ననుస్వారయతి బిందుపూర్వకముగ

జాతు నిట నాల్గుఁ జెల్లుఁ బాండవసహాయ

నాకు నిట నాల్గుఁ జెల్లుఁ గందర్పజనక

మాకు నిట నాల్గుఁ జెల్లు సంపదలరాజు”

(ఆనం. ఛం. 1 ఆ.)

పయిపద్యమునందలి 'పాండవ' 'కందర్ప' 'సంపద' అనుసంస్కృత శబ్దములందు బిందువులై యున్నవని ప్రాచీనుఁ డగుననంతకవియు నభిప్రాయపడియున్నాఁడు. సామాన్యముగాఁ బ్రాచీను లెల్ల నిట్లే యభిప్రాయపడియుండి దని చెప్పవచ్చును. విస్తరభీతి నెల్లరపద్యములను నిట నుదాహరింపలేదు. ఇట్టిసిఱిలో బ్ర. శ్రీ. వేంకటరామశాస్త్రిలవారే పూర్వుల యభిప్రాయమునుబట్టి ప్రాసవిషయమున నట్టివైషమ్య ముండవచ్చు నను నూతనసిద్ధాంతమును జేసిరో తెలియరాకున్నది. మఱియు వీరి యీనూతన సిద్ధాంతమునుబట్టి 'శంకు దొంగ' అనుపదములలోన “ంక=ంగ అనువానియం దానునాసిక్యకంఠ్యత్వములకు శ్రీ శాస్త్రిలవారంగీకరించిన వైషమ్యముమాత్రమే యుండుటచే వానికిసయితము ప్రాసము చెల్లవచ్చు నని తేలఁగలదు. అది సరికాదుగదా! కాబట్టి ప్రాస విషయమున నానునాసిక్యకంఠ్యత్వాదులసామ్యమును బరిగణించుట యసంగతము. ప్రాసవిషయమున స్థానసామ్యమును బ్రాచీను లెవ్వరును బాటింపలేదు. ఉచ్చారణసామ్యమును మాత్రమే ప్రాసవిషయమునఁ బ్రాచీను లంగీకరించిరి. కాన నం దెచ్చటనైన సంయోగాక్షరములలో నొకహల్లుయొక్క ద్విత్వ ముచ్చారణమున భేదింపదు గాన నట్టి ద్విత్వా ద్విత్వములకుఁ బ్రాసమైత్రి క్వాచిత్కముగాఁ గొందఁ జరిగించిన నంగీకరించిరేమో యని యొకపక్షమునఁ జెప్పిన బాగుగ నుండును. విస్తరభీతి నావిషయము నిచట విపులముగాఁ జర్చింపలేదు.

ఇంక శ్రీశాస్త్రులవా రట్లుచేసిన తమయావర్గపంచమాదేశవాద మిం దరుచి పూని తుండకుఁ బరసవర్ణశాస్త్రమును నిరాకరించి సంస్కృత పదమధ్యమును బిందువే నిత్యముగా నిలుచు నని చర్చించిరి. అట్టిబిందు వునకుఁ బాణినీయులు విధించువర్ణపంచమవర్ణములు ‘పంచమవర్ణములే యనియుఁ బలుపుట్టువులేయనియు’నిట్లు ద్వ్యర్థిగా నేమేమో గొప్పగొప్ప యుక్తులు చెప్పి వానిని బహిష్కరించిరి; కాని బిందువు గలదనుటకు మనకు లభించియున్న ప్రమాణములు తత్సమ పదమధ్యమున నిత్యముగ వర్ణపంచమములే యుండవలసిన నియమము లేదని నిరూపింపఁ జాలియున్న విగాని సంస్కృతభాషాసిద్ధము లగుచట్టిపంచమాక్షరము లుండనేకూడదని నిరూపింపఁ జాలియుండలేదు. మఱియు శ్రీ చిన్నయసూరిగారు జకా రోదాహృతికయి ‘పచ్చి’ శబ్దము నుదాహరించియున్నారు. (చూ. బాలసంజ్ఞా. 4 సూ.) మఱిచిరేమోగాని శ్రీశాస్త్రులవారునైత మదట సుంకరి. రంతయ్యగారింఁగూడ “ఈశబ్దమును “పంక్తి” అని సబిందువుగా వాడుకలో వ్రాయుట తప్పు” అని వివరించిరి. అహోబలపండితుండు నైతము “అక్కందలి”తేత్యత్ర “అనుస్వారస్వయయి పరసవర్ణః” ఇతి సాధు త్వమూహ్యం” అని యట్లు వర్ణపంచమాక్షరాదేశము నంగీకరించియే యున్నాఁడు. (అహో. 213 పు.)

‘వేగ’ కళ యగునా? ద్రుత ప్రకృతిక మగునా?

“క. ఆవేళ నరిగె నాకుల, జీవాతువు వేగ...” (హ. స. 3. 49.)

అనుపద్యమందు హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున “వేగన్ = తెల్లవాఱుగా” అనియు, నలకథాపక్షమున “వేగన్ = వేగముగా” అనియు వ్యాఖ్యాత యర్థము చేసియున్నాఁడు. ఇట “వేగము” అను మువర్ణ కాంత ప్రథమా విభక్తిరూపమునకు సంక్షిప్తరూపమయియున్న ‘వేగ’ అనుపదము ద్రుత ప్రకృతికమనుట విరుద్ధముగ నున్నది. “మ...ధృతరాష్ట్రం డవినీతి ...వేగ తెగంబాటకు...” (భార. ఉద్యో. ఆ.) అని తిక్కయజ్ఞయ్య దీనిని గళ యని నిర్వహించుచు ‘తకా’ ప్రాసపూర్వస్థానమునఁ బ్రయోగించియున్నాఁడు. కావునఁ బలు రామరాజభూషణుని పద్యమునందును నలకథాపక్షమునందు నైతము “వేగన్ = తెల్లవాఱుజాముకాగా” అనియే యర్థము చేయవలెను. అట్టి యర్థమే యచట మిక్కిలి సందగ్ధ పడియున్నది. లేదా! ‘వేగ’ శబ్దార్థకమగు ‘వే’ అనుదానికి అగుఁగాతువు

నుజ్యంతరూప మనుప్రయుక్తము కాఁగా 'వేగ్' అను ద్రుత ప్రకృతిక రూపము సిద్ధించు ననియైన గ్రహింపనగును.

సీ. "ప్రకటితో శ్లేష కీపద్మ ని కింకర, కాతుకావాప్తి వేగ నెఱుఁగించు" (వసు. 2-89).

అనుపద్యమునందును బయిరితినె వ్యాఖ్యాత 'వేగ్' అనుదానిని శీఘ్రస్థమున ద్రుత ప్రకృతికముగా గ్రహించె నని చెప్పవచ్చును; గాని యాపద్యమందుఁ దక్కినమూఁడుచరణములందును లేనిశ్లేష మాచరణ ములందును ననావశ్యకముకాన నచట నట్లు గ్రహింపవలసినపని లేదు.

— అలరుబోడి. ౧ —

సీ. "మఱివియైనను నల మానవపతి యన్న పలుకు దప్పకలరుబోడి, మిఠోదరాత్త" (హ. న. 1. 80.)

అను పద్యమునం దొకపక్షమున 'అలరు + పోడిమిఠో' అనియు వేఱొకపక్షమున 'అలరుబోడి + మిఠోదరాత్త' అనియు ఛేదముగాన 'అలరుబోడి' అనుస్థలమున 'రు'వర్ణమునకుఁ దర్వాత నర్థాను సార్వ మున్నదని యంగీకరింపక తప్పదు. అక్కారణమున "బహువ్రీహిని స్త్రీవాచ్యం బగుచో నుపమానంబుమీఁది మేనునకు బోడి యగు" (బాల సమా. 23 సూ.) అను సూరిగారిరచన ప్రామాదిక మనియు నటు ప్రౌఢవ్యాకరణరచనయే సరియైన దనియు (ప్రౌఢ. సమా. 19 సూ.) స్పష్టపడుచున్నది. ఇట్టిచిక్కును గనిపెట్టియే కావలయు నిటీవలి మహాను భావులు పయిసూత్రమునందు "మేనునకు బోడి" యనుచో "మేను నకుఁ బోడి" అని దిద్ది ముద్రించిరి. అద్దానికి సరిగ సూరిగా రిచ్చిన యుదాహరణములలో లేనియరసున్నలను సైత మాయాస్థలములందు నిలిపివేసిరి; కాని యట్లుదిద్దినను సూరిగారి రచనవలన అలరు బోడి మున్నగు రూపములు సిద్ధింపఁజాల వని వీరు గ్రహించిరో లేదో తెలియ కున్నది.

— రేఫద్యయమైత్రి. ౧ —

సీ. "అనురక్తి తేచు నూతనసారసాటోపము," (హ. న. 2-80.)

అనుచోట "తేచు = శునకము" అని యొకపక్షమునందును "రేచు = రేంగణేయ" అని యొకపక్షమునందును ఛేదముగాన దీనిచే

రేఫద్యయమైత్రి దుష్టముకానేర దనువిషయము వ్యక్త మగుచున్నది. ఇయ్యది సుప్రసిద్ధమును సర్వలక్షణసంగ్రహాదులలో విపులముగాఁ జర్చింపఁబడియున్నదియు నగుటచే నీవిషయమున నుదాహరణాంతరములను జూపనయితిని.

— ౧౭ సఖండాఖండమైత్రి. ౧౭ —

“అదర నలవంది బలువిడి నడఁచె నతఁడు” (హ.న.2-23) అనుచో నొకయర్థమున ‘నడచె’ అనియు నొకయర్థమున ‘అడఁచె’ అనియు గ్రహింపవలసియుండుటచే సఖండాఖండములమైత్రి గ్రాహ్య మనువిషయము స్థిరపడుచున్నది. “శ్లేషే సఖండోర్భిందోర్చైశేనం కుత్రచి న్నతమ్” అని యధర్వణుఁడును సంగీకరించియున్నాఁడు.

— ౧౮ ద్రుతముమీఁదద్రుతము. ౧౮ —

“సీ. మఱచియైనను నలమానవపతి” (హ.న.1-28.) అనుచోట హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున “ఐననున్ x అలమానవపతి” అని పదచ్ఛేదము చేయవలయును. కాన దీనిచే సముచ్చయోదులందుఁ గొన్నియెడల ద్రుతముమీఁద ద్రుతమువచ్చుటయుఁ గల దని విశేష మగుచున్నది. ఇదియే వ్యవహారములో నున్న ‘ను’ అనుదానికి (రామునకునును=రామునకున్ను) మూలమని యెఱుంగునది. “ద్రుతాద్ద్రుతః క్వచి చ్చాత్ర దృశ్యతే కవిభాషితే” అని యధర్వణుఁడును దీని సంగీకరించియున్నాఁడు.

— ౧౯ సంఘ=చంపు. ౧౯ —

“క. ...సారంగా, హితమున్ సంపె గన హర్ష మేపునఁ బొదలన్” (హ.న.2-23) అనుచో నొకట “సంపెగను” అనియు వేటొకచో “సంపె x కనన్” అనియు ఛేదముగాన వ్యవహారములోని “సంఘ=చంపు” అను థాతువు రామరాజభూషణునిచే సంగీకరింపఁబడె నని గ్రహింపవలసియున్నది. వ్యావహారికపదములలో సద్యవ్యవహారములకు రానివి నింద్య గ్రామ్యములనియు నట్టివానిని గ్రహింపరా దనియు నాంధ్రవైయాకరణ సిద్ధాంతము; (వసు. విమ. 7 భాగము.) కాన నియ్యది యగ్రాహ్యమని యందమన్న నిది ప్రాచీనకవులకాలమున నిప్పటివలె సద్యవ్యవహారవిహారమై యుండె ననుటకు నాధారములు లేవుగదా! మహాకవులప్రయోగములుమాత్రమే తత్తత్కాలస్థితసద్యవ్యవహారములను దెలుపుసాధ

నము లయియుండఁగా నిది యాకాలమున సదవ్యవహారమున లేదని గాని, యగ్రాహ్య మనిగాని నిర్ణయించుట కెట్లు వలనుపడును? భారతాదు లలోఁ బ్రయోగింపఁబడియున్న 'లచ్చిని బమ్మ, కత, రోసము, దోసము, బాస, ససి, మద్దెము, కైత' మొదలగు ననేకపదము లిట్టివే యనక తీరదుగదా! వేయేల! 'అతఁడు సంపెను? ఇతఁడు సేసెను.' అను మొదలగు గ్రాంథికభాషాప్రయోగము లసాధువు లని యనఁజాలము గదా! ఒకప్పు డిప్పటి ప్రామాణికు లట్టిసదవ్యవహారవిదూరప్రసంగము లను విడిచిన విడుచుకొందురుగాక!

— ౨౭ ఆడ - ఏడ: ౨ —

'ఆడ - ఏడ' అనుపదములు రామరాజభూషణుఁడు తఱచుగా (4.38-౩7.) ప్రయోగించి యున్నాఁడు. ఆంధ్రభాషాభూషణమున నివి గ్రామ్యములనియుఁ బ్రయోగాత్మ్యములు గావనియుఁ జెప్పఁబడియున్నది. ఆంధ్రభా. 25 ప.) రామరాజభూషణుఁడేగాక యనేకకవులు వీనిని బ్రయోగించియున్నారు. అట్టివాని నుదాహరించి కూచిమంచితిమ్మకవి కేతనవాక్య ముపేక్షణీయ మని వ్రాసియున్నాఁడు. (సర్వలక్షణ. 1. 5)

— ౨౮ అడాంతరూపము: ౨ —

“తరుణిహపులు నెలత్రావడంబులఁబ్రోచు” (హ. న. 4-48.)

అని యిట్లు రామరాజభూషణుఁడు 'అడాంత'రూపమును బ్రయోగించియున్నాఁడు. 'త్రావడము అనునది త్రాపుభాతువునుండి పుట్టిన భావార్థక మగువ్యావహారికరూప మనియు నయ్యది గ్రాహ్యము కాదనియుఁ దలఁచియేకావలయు శబ్దరత్నాకరకర్త యద్దానిని వ్రాయక 'నెల త్రావడము=వశోరపక్షి' అని యేకముగా నొకదేశ్యపద మని వ్రాసి పయి రామరాజభూషణ ప్రయోగమునే యుదాహరణముగ నిచ్చియున్నాఁడు. ఇట్లే కేరడము, ప్రేలడము, చెక్కడము, ముట్టడము, వ్రాయడము మున్నగుపదములు కవులు ప్రయోగించి యుండుటచే, శబ్దరత్నాకరమున నుదాహరింపఁబడినవి. పై శబ్దము లేవో యవ్యుత్పన్నము లగు దేశ్యశబ్దము లని యంగీకరించుటకన్న నాయాభాతువులయొక్క 'అడ' ప్రత్యయాంతరూపము లనియు, నవి వ్యావహారికభాషనుండి యేర్చి కవులచేఁ బ్రయోగింపఁబడిన వనియు గ్రహించుట యుచితము.

“ప్రతిక్రియ మదాంతత్వం ప్రతీతం తు నగీయతే,
క్వచి దింప్యంతతాం కేచి దూచితే సహి మే రుచిః”

అనునధర్వణసూక్తినిబట్టి యప్పటి కీ ‘ఆడ’ ప్రత్యయంతరూప మిప్పటి వలె బ్రతిక్రియకును బ్రసిద్ధమైనవాడుకలోనికి రాలేదనియు; (ప్రతీతం = ప్రసిద్ధముగా; స గీయతే = భాషింపబడలేదు.) నక్కారణముననే యాతడు తన కాప్రయోగములందు రుచి లేదని చెప్పెననియు, మఱియు నవిగాని యట్టియితరపదములుగాని ప్రతీతముగా వాడుకలోనికి వచ్చిన యెడల గ్రాహ్యములే యనియు వ్యక్తమగుచున్నది. ఇంతియకాక యాతని నాటికిని గొన్ని ప్రతీతము లై వాడుకలోనికి వచ్చినవనియు నట్టి వాతనికి సమ్యతములే యనియు విశదపడుచున్నది.

— ఆగమచకారపుబత్వము. —

“మ. సహకారంబు లనేకలీల సమయించక సాగెనచోప్ప, (మా.న. 2-24,) అనుప్రయోగము “అనుబంధస్థానయోక్తా వ్యతిరేకాదికే చ చో పః స్వాత్” (చింతామణి;)” ఆగమాన్యచకారంబుల కద్విరుక్తంబులకు ముత్తు పరంబగునపుడు పవ లగు” (బాల. క్రియా. 88 సూ.) అను విధి నతిక్రమించి వ్యవహారస్థ మగుచకారస్థితికి బ్రమాణమగు చున్నది.

ప్రాచీనవైయాకరణులు క్రియారూపములందు సామాన్యముగా ‘ప’త్వమును ‘చ’త్వమును నంగీకరించియున్నారనువిషయము నీవఱకు వ్రాసియేయున్నాను. (చూ. 83. పు.) అట్టి ప్రాచీనులనియమమును మీటి యధునాతనులు కొన్నిరూపములందు ‘ప’త్వము, కొన్నిరూపములందు ‘చ’త్వము నంగీకరించుటచే నిప్పుడు తద్విలక్షణప్రయోగములు చూప వలసివచ్చెను. “సీ... తే. గీ...ఓ, నర్పుదురు” (మా. న. 2-91) అను మార్పరానిప్రయోగము “చువర్ణంబుతోడ దుగ్ధకారంబు తకారంబగు” (బాల. క్రియా. 103. సూ.) అనుసూత్రముచొప్పున ‘ఓనర్తురు’ అనియే యుండవలయు ననునియమ ముపేక్షణీయ మని వ్యక్తపఱచు చున్నది.

బాలవ్యాకరణకర్త ప్రయోగమును సాధింపకున్నను “ఆకర్ణిం పుదురు పెద్ద లతిహర్షమునకా” అను మొదలగువానిలోని “ఆకర్ణింపుదురు” అనురీతిప్రయోగములను, “ఆగమచకారంబునకు నెఱుసున్న

మీఁదిదానికి దుక్కు పరంబగునపుడు పకారంబు విభాషనగు” (బాల. క్రియా. ౧౦. సూ.) అను విభాషముచే సాధించియున్నాఁడు. సంస్కృత వ్యాకరణవాసనావాసితుఁ డగు నహోబలపండితుఁడు చింతామణి యసంపూర్ణగ్రంథ మని తలంపకయుఁ బ్రాచీనవైయాకరణుల యభిప్రాయముల నన్వేషింపకయు స్వతంత్రించి—‘బిందుపరస్య తకారో ధోస్యైత్’ అను చింతామణిసూత్రపు వ్యాఖ్యానావసరమున “ఆకర్ణింపుదురు పెద్ద లతిహర్షమునకే” అనునది సరికాదనుకొని “ఆకర్ణింతురు మహాత్మ్య లతిహర్షమునకే” అని యిట్లు సవరించెను. బాలవ్యాకరణ మంగీకరించుచున్న సున్నమీఁది పత్వరూపమునే సాధింపఁజాలని చింతామణి మనరామరాజభూషణుని ‘ఓనర్పుదురు’ అను ప్రయోగమును సాధింప జాల దని వేటుగ వ్రాయ నక్కరలేదుగదా!

ప్రాచీనవైయాకరణులు ప్రతిక్రియకును ‘చ’త్వ‘ప’త్వరూపములు రెండును నుండు నని యంగీకరించిన వారు గాన దుక్కుపరంబగునపుడు సైత మేకవచనమున నట్లే యుండుననియు, బహువచనమున ‘చదు’ అనుదానికి బదులుగా ‘తు’ అనునది సయితము వచ్చుననియుఁ జెప్పియున్నారు. అక్కారణమున బహువచనమున మూఁడు రూపములును సాధువులే యనియుఁ జెప్పియున్నాము.

“క. కారయిత నేయకృతి శే, రారు నజంతంబు దానికాదేశంబుల్,
ధాతుణి నింపుననించున, సారసముగ నేకవచనసరణికి నయ్యెన్.”

“క. తుద బహువచనములకు నిం, పుదురును నింతురును ననుట పుడమియెడల నిం
చుదురును గలుగుఁ బ్రయోగా, స్పదములు దేశీయసరణిఁ జనుఁ జెలియంగాన్.”

“సీ. క్రివిశ్వభూపతి నేయించుక్రతువులు; నేవింపుదురు తదాక్రితులు మరలు
బంధువు లింద్రుండు పరగించు వానలు, హాళికుల్ పరగింతు రర్థచయము
నెసగి యుద్ధక్రిల నెవ్వారు తద్వృద్ధి, వరభటు లెఱిగించుదురు జయంబు.”

(కావ్యాచూడాగిరి. తాళపత్రము)

అని యిట్లు విన్నకోటపెద్దనార్యుఁడు ‘ఆకర్ణింపుదురు, ఆకర్ణించుదురు, ఆకర్ణింతురు’ అను మూఁడువిధములగు ప్రయోగములను సంగీకరించియున్నాఁడు. అక్కారణమున నట్టి యింతుకున్నకు రూపాంతర మగు చుక్కునకుసైత మట్టిరూపత్రయముండుట నిరాబాధ మని పైరామ

రాజభూషణకవి ప్రయోగము నిష్ణయించుచున్నది. వైకారణములచే రామరాజభూషణునిపద్యముల 'ఓనర్పుదురు' అనిగాని, 'ఓనర్పుదురు' అనిగాని ప్రయోగింపబడె ననియు నూహింపవచ్చును. "క. బాణుడని సతులు దలపుదు, రేణాంక" అని నరసభూపాలీయమున (5-62) బ్రయోగింపబడియున్నది.

బాలవ్యాకరణమున జెప్పబడినరీతిని ముత్తుపరమగునపుడేగాక యితరస్థలములందును పత్వముండు ననియు,

"కనకంపునసంపుకడ సంపురుచిపెంపు, పసిడితీగలగుంపు మెసంగలేనో?"

(వసు. 3. 9)

"కనకంపురుచిపెంపు గడ సంపురులికంపు"

(హ. న. 2-40)

అను రామరాజభూషణునిపద్యముల 'ఉంపు' అనుపాఠములే కవి హృదయము లనియు నీవఱకు వ్రాసియే యున్నాను. (చూ. పు. 84)

ముత్తు పరమగుట మొదలగు బాలవ్యాకరణనియమములు లేనపుడు సయితము మహాకవులు 'ప'త్వము నంగీకరించి ప్రయోగించియున్నారు.

"నీ. పితరులబులును తీర్చెడుకూనుడ జెందని"

(రా. పాం. 1-42)

"నీ... పెంపు దీపింపఁ బాలింపుచుండ" (కంకరకవిహరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము. 1-218)

"ఉ. చంపక..., సాంపగు...భాషింపుచు...,

(ఏనుగు లక్షణకవి. రామవిలాసము)

చ. ... మోవిమోవిఁ జేరుపుచును... (కళాపూర్ణోదయము)

ఉ. ... గర్జింపుచు ...,

(జైమి. 2. ఆ.)

వై ప్రయోగములు యతిస్రాసాదిస్థలనిబద్ధములు గాన మార్పరానివై యున్నవి.

— : 'చాల' అనునది విశేషణము:—

'దరియఁజాల, దురాగతత్వమునఁజేసి' (హ. న. 2-61) అనుచో 'దరియఁ + చాలదు x రాగతత్వమునఁ జేసి' అనియొకపక్షమునందును, 'దరియఁ + చాల + దురాగతత్వమునఁజేసి' అని యొకపక్షమునందును ఛేదముగాన దీనిచే 'చాల' అనునది విశేషణమై యుండవచ్చు నని స్థిరపడుచున్నది.

“కా.ఉన్నా రెన్నిక ... .. చాల సంపన్నుల్” (శకుం. 1-ఆ.)

“కం. ... .. ఒకరునిపారంబ చాలమత్కృష్ట మగుకా” (భార. ఉద్యో. 2-315)

“తే.గీ. ... చాలదినములనుండియు మైలవడిన, బడుగు గావునవాఁ డన్నపానకాంక్ష”

(పాండు. 3-44)

అని యిట్లు మహాకవి ప్రయోగములును గలవు.

చాలుభాతునుజ్యోతిరూప మగు ‘చాలకా’ అనునది యవ్యయ మనియు దానికి విశేషణపర మగునర్థము దురటమనియుఁ దలచియే కావలయు లక్ష్యనారాయణీయకోశమున ‘చాల’ ‘చాలా’ అనునవి విశేషణము లని వేటుగఁ జూయఁబడెను. అట్లయినను ‘కూడు’ భాతును జ్యోతిరూపము వ్యవహారమున సముచ్చయార్థక మయినట్లును (అది యునుకూడ నున్నది. దానివల్లఁకూడ నిది సిద్ధించును) ‘దగ్గఱు’ భాతును జ్యోతిరూప మగు ‘దగ్గఱకా’ అనునది వ్యవహారవశమున లుప్తద్రుతక మయి విశేష్య మయినట్లును (దగ్గఱకు) నిదియు వ్యవహారవశమున విశేషణము నయ్యె నని గ్రహించుటయే యుచితము. విస్తరభీతి నుదాహరింప నై తిని గాని పయిరిత ననేకవిషయముల నీద్వ్యర్థిప్రబంధము నిర్ణయించుచున్నది.

౧.వ ప్రకరణము.

శ్లోషకావ్యములు. ౧౦

భీమకవి రాఘవపాండవీయ మనునొకద్వ్యర్థి కావ్యమును జేసినట్లు ప్రతీతి కలదు; కాని యది యిప్పటికిని నెచ్చటను బయల్పడిన ట్లగపడదు.

“ఉ. భీమన తొల్లి చెప్పె ననుదెద్దలమాటయె కాని యందు నొం

జేమియు నేయెడ న్నిలచు పెవ్వరుఁ గాన రటుండనిమ్మ నా

నామహితప్రబంధరచనాఘనవిశ్రుతి నీకుఁగల్గుటకా

నానుడిదద్వయాధ్యకృతి నైపుణియుంగలదంచు నెంచెదకా?” (రా.పాం. 1-11)

అని యిట్లు పింగళసూరికవియుఁ బైరీతిని రాఘవపాండవీయ మునఁ జేర్చొనియున్నాడు. మఱియుఁ దిక్కయజ్ఞుకు నించుమించుగా సమకాలికుఁ డనఁదగు సభర్వణాచార్యుఁడు “శ్లోషే సఖిండ నిర్బింద్యో చైశనం కుత్ర చింతయే” అనివ్రాయుటనుబట్టి చూడఁగా నాతనికిముందు శ్లోషకావ్య మొకటియయిన నుండియుండు నని యూహింపనగును.

మ. రా. శ్రీ. జయంతి. రామయ్యపంతులవారు వ్రాసేరితిని (చూ. కవిజ
నాశ్రయతీతిక.) భీమకవి తిక్కయజ్ఞాదులకన్నఁ బ్రాచీనుఁ డనఁ దగియు
న్నాఁడు. కాఁగా పింగళిసూరకవి జేర్కొనినభీమనరాఘవపాండవీయ
మక్కాలమున నుండియుండవచ్చు ననియు నెట్లొ యడి యంతరించి
యుండవచ్చు ననియు నూహించిన నూహించవచ్చును. ఎట్లయినను నిష్ప
టికీ బయల్పడియున్న శ్లేషకావ్యములలోఁ బింగళిసూరనాథ్యుని రాఘవ
పాండవీయమే మొదటి దనియు, నదియే యిటీవలఁ బుట్టిన శ్లేషకావ్యము
లకు మార్గదర్శక మయ్యె ననియుఁ జెప్పక తీరదు. సూరనాథ్యుని రాఘవ
పాండవీయమునకుఁ దర్వాతఁ బ్రస్తుత మగురామరాజభూషణుని వారిశ్చం
ద్రనలోపాఖ్యానము జనించినది. అంతకుఁతకు నీవ్యర్థి కావ్యముల యం
దభించి మెండై సమర్థులగు మహాపురుషులచేతఁ గనకములగు ద్వ్యర్థి
కావ్యములును, నికను త్తర్థి కావ్యములును రచింపఁబడినవి. పోడూరి
పెదరామామాత్యుని శివరామాభ్యుదయము, పిండిప్రోలి లక్ష్మణకవిరావణ
దమ్మియము, మంత్రిప్రెగడ సూర్యప్రకాశముగారి కృష్ణార్జునచరిత్రము,
మృత్యుం జయకవిధరాత్మ జావరిణయము మున్నగు ద్వ్యర్థి కావ్యములును,
నెలకూచి బాలసరస్వతి రాఘవయాదవపాండవీయము, నెల్లూరివీరరాఘవ
కవి యాదవరాఘవపాండవీయము, ఓరుగంటి సోమశేఖరకవి రామ
కృష్ణార్జునరూపనారాయణీయము మున్నగు త్తర్థి కావ్యములును గవుల
చరిత్రము మొదలగువానియందు దాహరింపఁబడియున్నవి.

వైనుదాహరించిన శ్లేషకావ్యములకు మార్గదర్శకుడై పింగళి
సూరనాథ్యుఁ డనేకమార్గములను ద్రోక్కియున్నాఁడు. కథపట్టులను
సరిపెట్టుకొని తఱచుగా నర్థాన్వయశ్లేషముల నుపయోగించుకొనుచుం
డుట, తఱచుగా శ్లేషపులములం దుపయోగించు నానాధికపదముల
నేర్పుకొనుట, నిపుణముగ సుభంగశ్లేషములను నిల్పఁజాలట, 'అనచిచ'
'ఖర్చు'రేశరి వా విసర్గలోపోపక్తవ్యః' అను మొదలగు పాణినిసూత్రముల
నాథాఁడుగాఁజేసికొని ద్విత్వాద్విత్వపులములను నిర్వహించుకొనుట,
(దేవర × న్యాయము = దేవనన్యాయము అని యొకపక్షమున 'దేవరక ×
న్యాయము = దేవనన్యాయము అని యొకపక్షమున 'పుర × స్ఫూర్తి =
పురస్ఫూర్తి' అని యొకపక్షమున 'పుర + స్ఫూర్తి = పురస్ఫూర్తి అని
యొకపక్షమున) మున్నగు ననేకమార్గములకు సూరనాథ్యుఁడే మార్గ

దర్శియయియున్నాడని చెప్పవచ్చును. గ్రంథవిస్తరభీతిచే నట్టిశ్లేషరచన ములోని బంధుకట్టను నానాధకపదములయు, సభంగశ్లేషానుకూలపద ములయుఁ బట్టికలను, వానియుత్తరోత్తరానుసరణములను నిట విపుల ముగాఁ జూపక యట్టిశ్లేషలభేదములను మాత్రము చూపుచున్నాను.

“శబ్దైస్సృభావా ద్దేశార్థ శ్లేషః సేకార్థవాచనః”

(సాహిత్యదర్పణము. 10. పరి. 704. కాం.)

“శ్లేషేః పదై రనేకార్థాభిదానే శ్లేష ఇవ్యతే,

వర్ణప్రత్యయలింగానాం ప్రకృత్యోః పదయోరపి.

శ్లేషా ద్విభక్తివచనభాషాజా మప్తథా చ సః”. (సాహి. 10. 648.)

“పుల త్రిధా సభంగోఽథాభంగ స్తదుభయాత్మకః” (సాహి. 10-644.)

అని యిట్లు శ్లేషభేదములు సాహిత్యదర్పణమునఁ జెప్పబడియున్నవి.

“ప్రకృతాప్రకృతోభయగత ముక్తం చేచ్ఛబ్ద మాత్రసాధర్మ్యమ్,

శ్లేషః సయం శ్లేష్టత్యం సర్వత్రాద్యవ్యయే నాంత్యే”

(ప్రతాపరుద్రీయము. 8 ప్రక. 59. కాం.)

అని యిట్లు ప్రతాపరుద్రీయమునందును

“నానాథ సంక్రయ శ్లేషో వర్ణావర్ణ్యోభయాత్మకః”. (26. అలం.)

అని యిట్లు చంద్రాలోకమునందును వేటొకరితిని శ్లేషభేదము లుదాహరింపబడినవి. పై నుదాహరించిన శ్లేషభేదములకెల్ల నుదాహరణములు చూపిన గ్రంథవిస్తర మగు నని తలఁచియు, నాయా యుదాహరణ ములు తత్తద్గ్రంథములం దుదాహరింపబడి యుండుటచే నవి సుప్రసిద్ధములని తలఁచియు నిట నుదాహరింపనైతిని.

ఇంక రాఘవపాండవీయమునఁ బింగళసూరన యీశ్లేషభేదము లను వేటొకరితిని బేర్కొనియున్నాడు. వాని నిట నుదాహరించెదను.

“సీ ఆంధ్రభాషాసంస్కృతాభిభాషాశ్లేష, యొక్కొక్కచోట నొక్కొక్కచోట నుచితశబ్దశ్లేష యొక్కొక్కచోట సర్వశ్లేష యొక్కొక్కతఱిని ముఖ్య గణవృత్తిశ్లేష ఘటన యొక్కొక్కతఱి, సర్వాన్వయము వేతె యగుచు నునికి శబ్దాన్వయవిభేదసంగతి యొక్కొక్క, తఱి నివి యొక్కొక్కతఱిని రెండు మూడు గూడుటయు నన సముజ్జ్వలముగ, నాకుఁ దోచినగతిఁబెక్కుపోక లగుర రామభారతకథలు పర్యాయదృష్టిఁ, జూచునుమతుల కేర్పడ నాచరింతు”

(రాఘ. పాం. 1-17.)

అంధభాషాసంస్కృతాభిభాషాశ్లేషః

“తే. గీ. ... పుణ్యజనపాలి, కాసమసనంబు....”

(హ. న. 5, 6.)

ఇందు ‘పుణ్యజనపాలికి=రాక్షసపంక్తికి; ఆస = ఆశ; మసనంబు = స్తనము’ అను హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున ‘ఆస మసనంబు’ అను నాచ్చికములును ‘పుణ్యజనపాలికా=పవిత్రజనసమూహముయొక్క, సమసనంబు=ఏకత్రావస్థానముగలదానిని’ అను నలకథాపక్షములో ‘సమసనంబు’ అను సంస్కృతపదమును నొక్కచో విలుగుచుండుటంజేసి యట సంస్కృతాంధశ్లేష యనదగును.

— శబ్దశ్లేష ౧ —

పయి యుదాహరణస్థలమునందే ‘సమసనంబు’ అని యొకపక్షము నందును, ‘ఆ సమసనంబు’ అనియొక పక్షమునందును విలుగుటచే నందు శబ్దశ్లేష మనదగును. అట్టిదానినే యాలంకారికుల సభంగశ్లేష మని వ్యవహరింతురు.

— అర్థశ్లేష ౧ —

సయి యుదాహరణమునందే ‘పుణ్యజనపాలికా’ అనుచో శబ్దభేదము లేక రెండుపక్షములందును నొక్కశబ్దమే నిలిచి యర్థద్వయము గలిగియుండుటచే నది యర్థశ్లేషము. దానినే యాలంకారికు లభంగశ్లేష మని వ్యవహరింతురు.

పయి నుదాహరించిన శబ్దార్థశ్లేషస్థలములు రెండిటను శబ్దశ్లేషమే యని దగ్గణకారాదులమతము. ఆరెండును నర్థశ్లేషములే యని చంద్రాలోకకువలయానందకారాదుల యభిప్రాయము.

— ముఖ్యగౌణవృత్తిశ్లేష. ౧ —

“చ. ... .. తదంతరసంతతరక్షణోన్మిష

త్తరులః పరాభవించిన యదగ్రబలాద్ధతి కేమి చెప్పడుకా.” (హ. న. 2-89)

ఇందు నలకథాపక్షమున ‘రక్షణోన్మిష త్తరులః=రక్షకభటులను; పరాభవించిన=పంచింపిన’ అని యిట్లు ‘పరాభవించిన’ అనుదానికి ముఖ్యార్థము వెలయుచుండఁగా హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున ‘త్తరులః=చెట్లను’ పరాభవించిన=చెరిచిన’ అని యిట్లు గౌణార్థమును గ్రహింప వలసియున్నది గాన నియ్యది ముఖ్యగౌణవృత్తి యనదగును.

—ॐ అర్ధాన్వయము వేడే యగుచు నునికి ॐ—

—ॐ అర్ధాన్వయభేదశ్లేష. ॐ—

“మ. భవవీయానుచరుండఁ దావకకృపాపాత్రుండ మీమ్రొల ని

ట్లవుఁ గా దంచు వచిపనేర్తునె....”

(హ. స. 2-88.)

పయివాక్యమునందలి పదములకు బదులుగ వానివానిపర్యాయ పదములకు నిల్పినను శ్లేషకు భంగము లేదు. అందలియర్థము రెండు కథలపక్షములందును వేర్వేరుగా నన్వయించుచున్నది. కావున నిది యర్ధాన్వయశ్లేష యనఁదగియున్నది. వెనుక నుదాహరించిన శబ్దార్థశ్లేష స్థలములు రెండిటను శబ్దశ్లేషమే యని సిద్ధాంతము చేసినవాఁ డగుటచే దర్పణకారుఁ డీయర్ధాన్వయశ్లేషమునర్థశ్లేష మనియే వ్యవహరించెను.

“యత్ర శబ్దప్రపంచేనైషి న శ్లేషత్వఖండనా తత్రై వార్థశ్లేషః” అని యిట్లు శబ్దశ్లేషాలంకారఘట్టమున సిద్ధాంతము చేసి యర్థాలంకార ప్రకరణములో “శబ్దై స్స్వభావా దేకార్థై శ్శ్లేషోన్యేకార్థవాచనమ్” అని యద్దానికి లక్షణము చేసియున్నాఁడు. “స్వభావాదేకార్థై రితి శబ్ద శ్లేషా ద్వ్యవచ్చేదః” అని యిట్లు స్వారస్యము వ్రాసియున్నాఁడు. ఇట్టి శ్లేషమును ఘటించుట కొంతకఠినము సుసాధముగాన సామాన్యముగా నియ్యది ద్వ్యర్థికాన్వయములందుఁ జఱచుచుగా వ్యాపించియుండును. ఇట్టి స్థితిలో “కవి కల్పించిన యితరభేదకల్పనలలో దేనిలోనైనఁ గలయని యర్ధాన్వయభేదకల్పన కుదాహరణము మృగ్యమని యూహించు చున్నాఁడను” అని యిట్లు శతఘంటము వేంటురంగకాస్త్రులవారు రాఘవపాండవీయోపోద్ఘాతమున వ్రాయుట (1910 సం. వావిళ్ల వారి ప్రతి) మిక్కిలి వింతగా నున్నది.

శబ్దాన్వయ విభేదశ్లేష.

“చ. తనరంగఁ జిత్రభానుఁడును దండధరుండుఁ బ్రచేతనుండు నై

కనలి నహిపతాపకరగాఢతరాంబకలోలవృత్తి దళ

జెనుకొని రార దపోధనులు విస్తయ మంద మహాచిత్రచా

రు నలవసుంధరాధిపునిమ్రొలఁ గనుంగొనియెక్ రయంబునక.”

(హ. స. 2-79)

ఇందు 'తపోధనులు వెనుకొనికాక' అని యొక పక్షమునందును 'తపోధనులు విజృంభించక' అని యొకపక్షమునందును నిట్లు శబ్దముల యన్వయము భేషించియుండుటచే నయ్యది శబ్దాన్వయవిభేదశ్లేష మనందగును

పము నుదాహరించిన జాతులశ్లేషలు రెండుమూడటి యొక్కొక్కపద్యమునందే యుండుటయు ననేకఫలములందుఁ గలదు; గాని విస్తరభీతిచే నుదాహరింపలేదు. ఇంకను వానిలో నవాంతరభేదకల్పన మును జేయ నగును గాని తలవెండుకలను జీల్చినట్లుగా నిట్టి సూక్ష్మభేద శతకల్పనము చేయుటవల్లఁ బ్రయోజనవిశేష మగవడకుండుటచే నింతతో విరమించుచున్నాడను.

“కా. రెండర్థంబుల పద్య మొక్కటియు నిర్దిష్టం గ శక్యంబు గా
కుండుం దద్గతిఁ గావ్య మెల్ల నగునే నోహా యనం జేయదే
పాండిత్యంబున నందును దెనుఁగుఁగల్పం బచ్చుతంబండు ద
క్షుం దెవ్వఁ డిల రామభారతకథలో జోడింప భాష్యాతికా.

(రాఘ. పాం. 1-10)

అను (పింగళసూరనామ్యుఁడు చెప్పిన) రీతిని ద్వైతీ కావ్యరచనము మిక్కిలి యద్భుతకార్య మనుటకు సందేహము లేదు; కాని యిందుఁ బ్రతిబంధాతిరేకముచే స్వేచ్ఛగాఁ బ్రాబంధికరీతులను జూపుట గాని రసావిత్యాదులను సరిగాఁ బొటించుటగాని కవికి దుష్కరమే యని చెప్పక తీరదు.

“స్వాతా మదోషాశ్లేషాదా నిహతార్థా ప్రయుక్తతే” అను నాలంకారికాభ్యనుజ్ఞయు శ్లేషకవనమున సుప్రసిద్ధార్థక పదాదులను బ్రయోగించుట దుశ్శక మనువిషయమునె వెల్లడించుచున్నది. అక్కారణమున శ్లేషకావ్య మొకవిధ మగు గరిడిపంటి చిత్రప్రదర్శన విశేష మని చెప్పనొప్పును. ప్రతాపరుద్రీయమున కపరావతార మగునరసభూపాలీయ మను నలంకారశాస్త్రమును, ప్రాబంధికమార్గములకుఁ బ్రథమోదాహరణమును రసమున కునికిట్టును ననందగు వసుచరిత్రమును నావటకు రచించి యీచిత్రప్రదర్శనమును మాత్రమేలచూపరాదని తలచి కవి దీనినిరచించియుండు నని తోచుచున్నది. ఇంతియకాక తనకు సమకాలికుఁ డగు పింగళసూరన పలికిన —

“కా. రెండర్థంబులపద్య మొక్కటియు నిర్దిష్టంపఁగ శక్యంబు గా
కుండుం దద్దతిఁ గావ్యమెల్ల నగునే నోహా యనం జేయదే
పాండిత్యంబున నందునం జెనుఁగఁబ్బం బచ్చుతం బుండు ద
త్తుం దెవ్వఁ డిల రామభారతకథల్ జోడింప భాషాకృతికా.

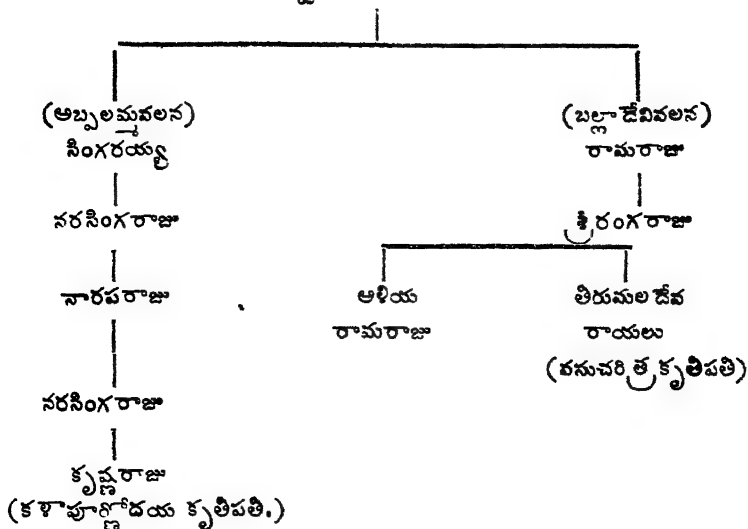
ఉ. భీమన తొల్లి చెప్పె నని పెద్దలమాటయే కాని యందు నొం
జేమియు నేయెడ న్నిలుచు టెవ్వరుఁగాన రటుండనిమ్మ నా
నామహిత ప్రబంధరచనాఘనవిక్రమి నీకుఁ గల్గుటకా
నామదిఁ దద్వయార్థకృతిసై పుణియుం గల దంచు నెంచెదకా,”

(రా. పాం. 1-10, 11.)

అను ప్రగల్భములకు శ్లేషానుప్రాసచక్రవర్తి యగు రామరాజ
భూషణునివంటి మహాసమర్థుఁ డెట్లు శక్తునిరితినీ పైఁచి యుండఁగల్గును?
మఱియు భాషానియమనవిషయమున నిట్టికావ్యములు మిక్కిలిగ
నుపయోగించునని యీవఱకు సోదాహరణముగఁ జూపియున్నాను.
(చూ. 4. ప్ర.)

బ్ర. శ్రీ. కాశీభట్ల బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిలవారు కళాపూర్ణోదయమును
గుఱించి వ్రాయుచు రాఘవపాండవీయము, హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన
మునకుఁ దర్వాతి దని యభిప్రాయపడి “రామరాజభూషణుఁడు హరిశ్చంద్ర
నలోపాఖ్యాన మనుద్వ్యర్థికావ్యము నిదివఱకే వ్రాసియున్నాఁడు.
దానినిజూచియే సూరకవి యీ గ్రంథమును (రాఘవపాండవీయమును)
రచించియున్నాఁడు” అని యిట్లు వ్రాసియున్నారు. అట్లే “వసుచరి
త్రము తిరుమలదేవరాయనికాలమునందు విరచింపఁబడి యుండఁగాఁ
గళాపూర్ణోదయము తిరుమలదేవరాయని తరువాతివాఁ డగు శ్రీరంగ
రాయలకుఁ దరువాతివాఁ డగు వేంకటపతిరాయలకాలమునకుఁ జివర
విరచింపఁబడినది. వసుచరిత్రకృతిపతి యార్వీటిబుక్కరాజునకు నాలవ
పురుషుఁ డైయుండఁ గళాపూర్ణోదయకృతిపతి యాటవపురుషుఁ డై
యున్నాఁడు. కానఁ గళాపూర్ణోదయము వసుచరిత్రముతరువాత
రచింపఁబడిన దనుట నిర్వివాదాంశము” అనియు నిట్లు వీరు తమవాదమున
కుపప్తంభకముగా వ్రాసి కృష్ణరాజతిరుమలరాజుల వంశవృక్షము నీ
క్రిందిరితినీ వ్రాసియున్నారు.

ఆర్వీటి బుక్కరాజు.

పయి వంశవృక్షమువలననార్వీటిబుక్కరాజున కీర్తనలు భార్య లనియుఁ గళాపూర్ణోదయకృతిపతి యం దొక్కటే కోవలోనివాడనియు, వసుచరిత్ర కృతిపతి వేటొక్కటేకోవలోనివాడనియు విశదమగుచున్నది గదా! బుక్కరాజు మొదటిభార్య సంతతిలో మనుమనిగించినవెనుక రెండవభార్యను బెడ్లియాడియుండిన నుండవచ్చును. అక్కారణమున మొదటిభార్యవంశములోని యాటవపురుషుడును రెండవభార్యవంశము లోని నాల్గవపురుషుడును సమకాలికులు కావచ్చును. ఇతియగాక యానడుమ నున్నతరములతోఁగూడ సంతతులు గలుగుటలోఁ గాల వ్యత్యాసము సంభవించుటచే నట్టివైషమ్యము రావచ్చును. ఇప్పు డును నాపాటితరముల హెచ్చుతగ్గులు గలకుటుంబము లనేకము లగ పడుచున్నందున నయ్యది యొక ను:సంభావ్యవిషయము కానేరదు. వేయేల! ఆర్వీటిబుక్కరాజున కాటవపురుషుఁ డగుకళాపూర్ణోదయకృతి పతికిసవతితల్లికొడు కగు తిమ్మరాజు తిరుమలరాజుకాలమగు 1683వ సంవత్సరమున రాజ్యము నేలుచుండె నని శ్రీబ్రహ్మయ్యశాస్త్రిలవారును నంగీకరించి “కళాపూర్ణోదయకృతిపతి యగుకృష్ణరాయలయన్న యగుతిమ్మరాజుశాలివాహనశకము 1490 అనఁగా క్రీస్తుశ. 1683వ సంవత్సరమునఁ

బరిపాలనము చేయుచున్నట్లు తెలియవచ్చుచున్నది.” అని యిట్లు వ్రాసి యున్నారు. కాన వారు తెలచినట్లు తములవ్యత్యాసము కృష్ణరాజ తిరుమలరాజులను కాలికత్వమునకు బాధకము కానేరదు. తిరుమలరాజు నకు సమకాలికుఁ డగుతిమ్మరాజునకు సవతితల్లికొడు కగుకళాపూర్ణోదయ కృతిపతియు నక్కాలమునకుఁ బెద్దవాఁడె యయియుండవచ్చు ననుటయు విరుద్ధము కానేరదు. మఱియుఁ గృష్ణరాజునకుఁ గృతియిచ్చిన పింగళిసూరనార్యుఁడును గృష్ణరాజునకు సమానవయస్కుఁడే యై యుండవలయు నన్ననియమము లేదు. అతఁ డావఱకే కళాపూర్ణోదయమును జేసియుండిన నుండవచ్చును. ఇంతియకాక కృష్ణరాజు తనయన్న యగు తిమ్మరాజురాజ్యకాలములోనే కళాపూర్ణోదయమును గృతిపాఁడననుబొందియుండవచ్చును. ఈవిషయమునకు శ్రీబ్రహ్మయ్యశాస్త్రిలవారు వ్రాసిన, “కళాపూర్ణోదయములోఁ గృష్ణమరాజునన్నయగుతిమ్మరాజు విశేషముగా వర్ణింపఁబడియున్నాఁడు” అను వ్రాతయు సహకారి కాఁగలదు.

ఇకఁ దిరుమలతాతాచార్యులు వసుచరిత్రకృతిపతి యగుతిరుమల దేవరాయలకుమారుఁ డగు వీరవేంకటపతిరాయలకాలములోనివాఁడగుటచేతను, నాతాతాచార్యులవంశములోఁ బుట్టినసుదర్శనాచార్యుని పుత్రుఁ డగుశ్రీనివాసాచార్యుఁడు కళాపూర్ణోదయకృతిపతి యగుకృష్ణరాజునకు గురు వని కళాపూర్ణోదయమునఁ జెప్పఁబడియుండుటచేతను నీకృష్ణరాజు వీరవేంకటపతిరాయలకును నంతిమదశలోనివాఁ డనక తీరదని వీరువేఱొక యుపపత్తిని జూపియున్నారు. అదియు సంతప్రబలప్రమాణముగ నగపడదు. వృద్ధుఁ డగుతాతాచార్యుఁడు వీరవేంకటపతిరాయల యాస్థానములో నున్నపు డాతని మనుమఁడు కృష్ణరాజునకు గురు వయియున్నంత మాత్రమున వీరవేంకటపతిరాయలకంటెఁ గృష్ణరాజు చిన్నవాఁ డని యంగీకరింపవలయునా ? అరయ నరయ నాకప్పు డాతనికంటె నితఁడు పెద్దవాఁడే యయినం గావచ్చు ననుటకు బాధక మగపడదు. తాత చిన్నవానివద్ద నుండఁగూడదా ? మనుమఁడు పెద్దవానికిగురువు కాఁగూడదా ? ఇక “క. విక్రతతిరుమల తాతా, ర్యశ్రేష్ఠాన్వయసుదర్శనాచార్యతనా

జ శ్రీనివాసగురుచర, జాశ్రయణసమర్థి తాళిలాభ్యుదయనకుకా.

అను కళాపూర్ణోదయ పద్యములోని ‘తాతార్యాన్వయ’ శబ్దము శ్రీనివాసశబ్దమునకు విశేషణ మనఁదగియుండఁగా సుదర్శనాచార్య

శబ్దమునకు విశేషము చేసి వీరు మఱింతదీర్ఘ కాలవ్యవధానమును జూపఁ దలఁచిరి గాని యట్లే యయినచో వీరంగీకరించినరీతిని వీరవేంకటపతి యంతిమపశయందును గృష్ణరా జండుట దుష్టుటమగును.

వేయేల? కళాపూర్ణోదయమునకుఁ బూర్వగ్రంథ మగురాఘవ పాండవీయకృతరచనయే గాక తత్కృతి ప్రధానముచుితము తల్లికోట యుద్ధమున (1964 క్రీ. శ.) జరిగిన విజయనగరవిధ్వంసమునకుఁ బూర్వ కాలికమే యని రాఘవపాండవీయములోని యీక్రందితవ్యము సూచిం పఁ గలదు.

క. వడిగలతనాన నీని, విడిముడిపనఁ బ్రాభవమున విజయనగరిలోఁ

గడు నెన్న నేర్వఁ గల మే, ల్నుడకల పెదవేంకటాద్రినరవరుఁ డొప్పుకొ”
(రాఘ. పాం. 1-95)

ఇక వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానకృతులు విజయనగర విధ్వంసానంతరభావు లనియు, వానియందు రాఘవపాండవీయమునందు వలె విజయనగరము తడఁపఁబడకుండుటయేగాక విజయనగరవిధ్వంసము సయితము సూచింపఁబడియున్న దనియు నీవఱకు నేను (చూ. పు. 7-11) రుజువుచేసియే యున్నాను. కావున హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము రాఘవ పాండవీయమునకుఁ బరకాలిక మనుటకు సందేహము లేదు.

మఱియు వెనుక నుదాహరించయున్న (చూ. 124. పు) రాఘవ పాండవీయములోని

“కా రెండ్రంబుల...

“ఉ భీమన ...

... } (రా. పా. 1-10-11.)

అను సీరెండుపద్యములును రాఘవపాండవీయప్రాథమికత్వమును వెల్లడింపఁజాలియున్నవి. సమకాలికుఁడును, సుప్రసిద్ధుఁడును నగురామ రాజభూషణుని హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన మావఱకే యుండియుండిన యెడలఁ బింగళిసూరన పయిరీతిని నీవఱ కెక్కడను ద్వ్యర్థికావ్యము లేనే లే దనియుఁ దానే దానిరచనకు సమర్థుఁ డనియుఁ జెప్ప సాహించునా?

ఇంతియకాక వర్ణనాంశము లంతగా లేని రాఘవపాండవీయము నం గలకొఱఁతలను దీర్చుచు రామరాజభూషణుఁ డష్టాదశవర్ణనలతో భూషిత మగుహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమును రచించె ననియు మున్నుండు నేను రుజువుచేయుచున్నాను. ఆవిషయము సయితము హరిశ్చంద్రనలో

పాఖ్యానముయొక్క రాఘవపాండవీయానంతరభావిత్వమును వెల్లడింపఁ జాలియున్నది. మార్గదర్శక గ్రంథముకన్నఁ దదుత్తరగ్రంథము కొన్ని మెఱుఁగులతోఁ గూడియుండుట సహజముగదా!

— శ్లేష కావ్య ము త్తమ కావ్యద్వయ మనఁ దగు. —

“ఉ. వారిచరిత్రమల్.

(హ.న.1-52.)

అనుపవ్యమువొప్పున హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములోని యథ మును రెండును సమబలములే గాన నవి శ్లేషార్థములే యనఁదగును. శ్లేషకును ధ్వనికిని గలభేదము నారచించిన వసుచరిత్రవిమర్శనమున విఫులముగాఁ జూపియున్నాను. (చూ. వసు, విమ. 5 ప్ర. 84 పు) కావ్యములలో ధ్వనిప్రధానకావ్య ము త్తమకావ్యమనియు, శ్లేషకావ్యము చిత్రకావ్యమగుటచే ననుత్తమ మనఁదగు ననియుఁ గొందఁ జిత్తప్రాయ పడుచున్నారు. నిపుణముగాఁ బరికించినచో శ్లేషకావ్యమునందలియర్థద్వయమునందును స్ఫురించుధ్వనులచే నక్కావ్యము ధ్వనిప్రధానకావ్య ద్వయరూపమై యొప్పు నని నాయభిప్రాయము.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములోని హరిశ్చంద్ర నలవరార్థముల యందు వేరేఁటి నున్న శబ్దార్థ శక్తిమూలకధ్వనులును వీరశృంగారాదిరస ములును శ్లేషమహిమచే స్ఫురించు నుపమాధ్వనులును దాని కనన్య సాధారణోత్తమకావ్యత్వమును బ్రసాదింపఁజాలియుండును. అట్లే హరి శ్చంద్రనలకథారూపకావ్యద్వయమందును—

“నగరార్ణవశైలర్థవంద్రాశ్శోదయ వర్ణనమ్,
ఉద్యానసలీలక్రీడా మధుపానరతోత్సవాః,
విప్రలంభో వివాహ శృతుమాశోదయవర్ణనమ్,
మంత్రద్యుతప్రయాణాజినాయకాభ్యుదయః అపి,
ఏతాని యత్రవర్ణ్యజేత స్తహాకావ్య ముచ్యతే,
ఏష మష్టాదశానాం యైః కైశ్చిదూన మపీవ్యతే”

(ప్రతాప. కావ్య. 65. కాలి.)

అను నష్టాదశవర్ణనములును యథాయోగముగాఁ దక్కిన రాఘవపాండవీయాదిద్వర్ణి కావ్యములందువలెఁ గాక యిం దేకార్థిప్రబంధమునందు వలె విఫులముగను మనోహరముగను వర్ణింపఁబడియున్నవి.

కావున శ్లేషార్థద్వయచత్త్వ ముత్తమకావ్యతాసంపాదకము కాకపోయినను నష్టి యర్థద్వయము నందును నుండు వై సుదాహరించిన రీతులుగల ధ్వనిప్రభృతులు దీని కుత్తమకావ్యత్వమును సంపాదించు జాలియుండుననుటకు సందేహము లేదు. ఈసందర్భమున నిందుఁ గల యుత్తమకావ్యక్షణము లగు ధ్వనిప్రభృతులను విశ్లేషముగ సుదాహరింపఁదలంచి సామాన్యముగ నిక్కావ్యమెల్ల ధ్వనిప్రచురమైయున్నదని రుజువుపడుటకై మొట్టమొదటిపద్యమునే ముందఁగ నుదాహరించుచున్నాను.

“తే,గీ. అలర మణి ... .. మగుచు” (హ. న. 1-58)

ఇందుఁ గథాద్వయమునందును వస్త్రోచ్ఛ్వాతాశ్రితయము వ్యక్తమగుచున్నది. అట్లే పక్షద్వయమునందును గలనీరోభూషణత్వారోపము భూమియందు నాయికాత్వమును భూగతపుష్పములందుఁ దన్నాయికాధృతభూషణత్వమును ధ్వనింపఁజేయుచున్నది. వైధ్వనులవలన వర్ణ్యపురికి భూగతసకలనగరశోభాతిశాయిత్వము ధ్వనితమగుచున్నది. వర్ణ్యపురము జయసంపదల కునికిపట్టనిచ్చెప్పటచే జయసంపదలు తక్కినపురములందువలెఁ జంచలములుగాక వర్ణ్యనగరమున శాశ్వతములై (స్థిరములయి) నెలకొనియుండు ననుపషయము ధ్వనిత మగుచున్నది. దానిచేఁ బురమందలి వీరభటులయొక్కయు, పురాధిపతులయొక్కయు సనాతనమగుసిరుపమానపరాక్రమము ధ్వనిత మగుచున్నది. మఱియు వర్ణ్యనగరమునకు నగడిత భూషణముసంతి దనుటచే నగడితయందు రశనారూపభూషణత్వము ధ్వనించుచున్నది. వైపద్యమునందలి ప్రకృతశ్లేషాలంకారము మహిమచే వర్ణ్యనగరములకుఁ బరస్పరారోపవ్యము ధ్వనితమగుచున్నది. పయిరీతిగలధ్వను లిక్కావ్యమున నసంఖ్యము లయి యలరారుచున్నవి. ఇతరవర్ణ్యధికావ్యకర్తలవలెఁ గథాద్వయనిర్వహణమాత్రపరతంత్రుఁడు గాక శ్లేషానుస్రాసచక్రవర్తి యగురామరాజభూషణుఁడు సునాయాసముగాఁ గథాద్వయమును నిర్వహించుచుఁ దత్తదుచితృఫలములం దెల్ల నేకార్థిమహాకావ్యమునందువలెనే యష్టాదశవర్ణనాదికమును సయిత మతిమనోహరముగాఁ జేయుచువచ్చెను. అట్టివర్ణనములను నిర్వహించుటలోఁ గవి కథాద్వయమునందును గొన్నియెడల వస్త్రోచ్ఛ్వాతమును సంఘటించుకొని వర్ణించుటయుఁ గొన్నిచోట్లఁ బరస్పరసామ్య

ముగల విభిన్నవస్తువులను జతపెట్టి వర్ణించుటయు, గొన్నిస్థలములం దేమాత్రమును సంబంధములేని విజాతీయవస్తుద్వయమును నింకను బరస్పరవిభిన్నదృశ్యములు గలవస్తుద్వయమును గణపట్టులను (హ. న. 2-54, 74, 5-23, 32, 50 వద్యములను జూచునది.) దనశ్లేషకవిత్తాపాట వమున జోడించి వర్ణించుటయు జరపుచు వచ్చెను. అట్టివర్ణనములలోఁ గొన్ని యేకాత్మికావ్యమనందలి వర్ణనములవలె మనోహరముగను గొన్ని యతోధికమనోహరముగను నున్న వినిచెప్పటకు సందేహములేదు. అట్టి వానిలోఁ గొన్నిటి నిటఁ జూపుచున్నాను.

—ॐ వేటవేషము. ॐ—

హరిశ్చంద్రునివేటసందర్భమును నలునియుద్వానవిహారపుసందర్భమును జోడించి కవి యిందు మిక్కిలిచమత్కారముగా వర్ణించియున్నాఁడు. ఈసందర్భమున నలుఁడు వాహవాహోచితవేషమును ధరించె ననిమాత్రము నైషధమునఁ జెప్పబడియున్నది.

“శ్లో. చల న్మలంకృత్య మహారయం హయం, స వాహవాహోచితవేషశేషః,
ప్రమదనిష్పందతలాక్షిపత్తభి, ర్వ్యలోకి లోకై ర్మగరాఘై ర్మలః”

(తైవ. 1-26)

“తే.గీ. ప్రమదనిష్పందతరనేత్రపద్మ లగుచు, బౌరజనులు విలోకింపఁబ్రమదలీల ననుచితానల్పపరివారసహితుఁ డగుచు, నవనినాథనుతుండు వాహ్యశివెడలె”

(శృం. వై. 1-88)

పయి నైషధశ్లోకమున కాంధ్రీకరణ మగు పయిశృంగాగనైషధ పద్యమున ‘వాహవాహోచితవేషవేషలః’ అనుదానిని శ్రీనాథుఁడు స్మృశించియే యుండలేదు. అట్లే హరిశ్చంద్రకథాపక్షమునందును హరిశ్చంద్రుఁడు వేటకేఁగునపు డాతఁ డట్టివేట కుచిత మగు వేషమును ధరించె ననిమాత్ర మే గౌరవకవియుఁ జెప్పియున్నాఁడు.

“ద్వి. పాటించి కన్నులపండువు గాగ

జేటసింగారంబు వెలయఁ గావించి”

(గౌ. హ. ద్వి. పూ. 558)

రామరాజభూషణుఁ డన్ననో మూలభూతము లగు గౌరవశ్రీహర్షుల వాక్యములకు వన్నెచచ్చునట్లుగా హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున వన్యమృగములు విశ్వసించి సమీపస్థితి నంగీకరించునట్లుగ వన్యమృగాద్యవయవ చిహ్నములుగలవేషమును హరిశ్చంద్రుఁడు ధరించెననియు నలకథాపక్ష

మున విరహాకులుఁ దై వినోదార్థ ముద్యానమున కేగువాఁడుగాన నలుఁడు తన్ను బీడించుమృగమునిసామగ్రి నిరసించు వేషమును భరించె ననియు మిక్కిలి చమత్కారముగాఁ సహజముగను వర్ణించియున్నాఁడు.

“సీ. కొదమకు మైదకప్పుఁ ... సైన్యములు గొలువ.” (హ. స. 2-18)

రాఘవపాండవీయమునఁ బొందు దశరథులు వేట కేగినందు ర్భమున నిట్టివర్ణనము లగపడవు. అట్లే వారి వేటచీతియు నందు వర్ణిం పఁబడలేదు.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యామునం దన్ననో యల్లుగాక హరిశ్చంద్రుని వేటవర్ణనమును నలకథలోని నలునుద్యానవిహారవర్ణనముతో జోడించి మిక్కిలి చమత్కారముగాఁ గవి వర్ణించియున్నాఁడు (చూ. హ. స. 1 ఆ. 21 మొ 30 వ.)

హరిశ్చంద్రుఁడు వసిష్ఠునిదర్శనముచేయు సందర్భమునందలి వసిష్ఠాశ్రమవర్ణనముతో నలకథలోని శ్రీరామరోవర్ణనమును జోడించి రామ రాజభూషణుఁడు మిక్కిలి మనోహరముగా వర్ణించియున్నాఁడు.

“సీ. అతిబహులహరి ... మమజవిభుఁడు.” (హ. స. 2-30)

ఈసందర్భమునందు హరిశ్చంద్రుఁడు దర్శించినవసిష్ఠుని వర్ణనమును, నలుఁడు చూచిన సువర్ణపక్షరాజహంస వర్ణనమును జోడించి కవి మిక్కిలిమనోహరముగా వర్ణించెను. గౌరవకవి యీసందర్భములో వసిష్ఠుని వర్ణింపనేలేదు.

“అమృనివరుఁ గాంచి యడుగుల కెఱిగి” (గౌ.హ.ద్వి.పూ.647.)

అని మాత్ర మె చెప్పియున్నాఁడు. శంకరకవి యీశ్వరమునందు వర్ణించినవసిష్ఠునివర్ణనమును మచ్చునకై యిటు నుదాహరించెదను.

“మహాస్థగర. వరుద్రాక్ష ... వసిష్ఠకా.” (శం. హ. 2-32.)

ఈసందర్భములో శ్రీహర్షుఁడు వర్ణించిన రాజహంసవర్ణనమును దానికి శ్రీనాథుఁడు చేసిన యాంధ్రీకరణము నుదాహరించి పై వర్ణనల కును రామరాజభూషణుని ద్వర్విధి వర్ణనమునకును గలతారతమ్యమును జర్పించి చూపుచున్నాఁడు.

“శ్లో. పయోధిలక్ష్మీమషి కేళిపల్వలే రిరంసుహంసీకలనాదసాదరమ్,

స తత్ర చిత్రం విచరంత మంతికే హిరణ్మయం హంస మబోధి నైషధః.”

(నై. 11-17.)

“హ్లో. ఆ ధావలంబ్య త్తణ మేకపాదికాం తదా నిదద్రా వుపపల్వలం భగః,
స తిర్యగావర్జితకంధర శ్శిరః పిథాయ పక్షేణ రతిక్లమాలసః.” (నై. 1-121)

“హ్లో. సనాళ మాత్సాననిర్జితప్రభం హ్రియా నతం కాంచన మంబుజస్త్వ కిమ్,
ఆబద్ధ తం విద్రుమదండమండితం స పీత మంభః ప్రభుచామరం చ కిమ్”
(నై. 1-122)

“సీ. విలసితజంబాలపులినభాగమునను, దండపద్మాతపత్రంబునీడఁ
గమలకాండకతోరకంటకాంతురపంక్తి, నొయ్యన కంధరం భారసికొనుచు
నొంటికాలనె నిల్చి యూర్చి మారుతములఁ, జిగురుతెక్కల జేకు లెగయుచుండ
విశద మై పక్షుతిద్వితయంబు వెడ జాఱఁ, జంచు లూకించు కాకుంచితముగ
తే.గీ. వరుణరాజున కిడినచామరమువోలెఁ, జొడవుమిగిలిన వెలిదమ్మిపువ్వుఁబోలె
నిలిడనిద్రాళిముద్రితనేత్ర మైన, రాజహంసంబుఁ గాంచె నారాజగుతుఁడు.”
(శృం. నై. 1-98)

“సీ. పరమాత్మ వాసనా ... .. నాచక్రవర్తిఁ గనియె” (హ.న. 2-32.)

నిమిలతాక్షుఁడై తప మొనరించుచున్న వసిష్ఠునియాకృతిని
జిత్రించుటయందును, బదముల పొంచికయందును నేకార్థి యగుశంకర
కవిపద్యము రామరాజభూషణుని ద్వ్యర్థిభవద్యమునకు బొత్తిగాఁ దీసి
పోయియున్న దనుట స్పష్టముగా నుండుటచే నావిషయము నిట విశ
దీకరింపలేదు.

ఇక రాజహంసవర్ణనవిషయమును విమర్శింపవలసియున్నది.
సనాళ మగు కనకపద్మముతోడను విద్రుమదండమండిత మగు (రాజ
హంసకా లెఱుగా నుండ ను.) పీతచామరముతోడను (వర్ణ్యమగునీరాజ
హంస సుచర్ణ పక్షములు గలది) నౌపమ్యము సిద్ధించుటకై శ్రీహర్షుఁడు
కనకపక్షములు గలయారాజహంస మేకపాదిక నవలంబించి నిద్రించె
ననియు, బద్ధమువంటియుఁ జామరమువంటియు నాకారము సిద్ధించుట
కై శిరము ముడుచుకొని దానిని తెక్కలతోఁ గప్పికొనియుండె ననియు
వర్ణించియున్నాఁడు. మఱియు విరజల్లికొని వ్రేలుచు నుగడు చామరము
పోలిక సిద్ధించుటకై యాహంసము రతిక్లమాలస మై నిద్రించుచు ము
డిచికొనిన శిరస్సును గప్పికొనుటలో తెక్కలను జాఱవిడిచికొని యుండె
నని హంసాకారమును జిత్రించెను. అట్లే యట్టియాకారమును జూపు
టలో నుదాహరించిన యపమానాంతర మగుసనాళపద్మమునై తము

నలముఖవిజిత మగుటంజేసి లజ్జాననత మైనదివోలే నొరగియుండె నని సరి వెట్టుకొనెను.

శ్రీనాథుని యాంధ్రీకరణమునం దిట్టిచాతుర్య మగపడదు. మీఁదుమిక్కిలిగఁ బయిహంసాకారస్పృహకు భంగము గల్గునట్లు పద్మాత పత్రమునీడను గమలకాండముతోఁ గంధర యొరసికొనుచుండె నని చెప్పియున్నాఁడు. మఱియు నాహంసము వైనుదాహరించినరీతి నొరగి యున్న బంగారపుఁ బద్మమువలె నున్నదని సంస్కృతగ్రంథమున నుండఁ గా శ్రీనాథుఁ డట్టియభిప్రాయమును స్పృశింపకుండుటయేగాక యందు “పాడవుమిగిలిన” “పాడవు=బొన్నత్యము, మిగిలిన=అతిశయించిన” అని విరుద్ధముగా నిలిపియున్నాఁడు. అరయ నీసందర్భమున శ్రీనాథుఁడు శ్రీహర్షునికల్పనమును జిత్రించుటకు యత్నించినట్లే యగపడదు. ఇంతి యగాక శ్రీనాథుఁడు “బొచిత్యం బాదరించియు, ననౌచిత్యంబు పరిహరించియు” (శృం. నై. 3-201) అని తాను జేసిన ప్రతిజ్ఞచోష్ఠనఁ జామరము తెల్లగా నుండును గానఁ బీతచామరోపమానము సరికాదని తలఁచి కావలయును హంసతెక్కలను విశదపఱచుటలని మూలవిరుద్ధముగాఁ జెప్పియున్నాఁడు. అందులకు సరిగా నుపమానాంతరమగు పద్మము సయితము తెల్లనిదే యని చెప్పఁదలఁచి “వెలిదమ్మిపువ్వుఁ బోలే” అని చెప్పియున్నాఁడు. అరయ నరయ నీసందర్భమున నిజముగాఁ దెలుపురంగును వర్ణించుటయే యుచితముగను స్వాభావికముగను నుండును గాని పెక్కుచోటులం డద్దానిని గనకపత్ర మని వర్ణించియుం డుటచే నిచ్చటమాత్రము వేటొకరీతిని జెప్పట సరికా దనితలఁచి శ్రీ హర్షకవి పీతచామరముతోఁ బోల్చి యభూతోపమ ననుసంధించి యున్నాడని గ్రహింపవలసియున్నది.

కొందఁ టిందు మూలములోని ‘వెలిదమ్మి’ అనుచో ‘పొందమ్మి’ యనియు ‘విశద’ అనుచో ‘విరళ’ అనియుఁ బాఠాంతరములను గ్రహించి యున్నారు; కాని యాపాఠము లమాయికము లగుప్రాచీనముద్రణము లందును నేను జూచిన తాళపత్రగ్రంథములందును నగపడకున్నవి. మఱియు హంసమును బొందమ్మితోఁ బోల్చుటకే కవి యుద్దేశించియున్న యెడల నట్టియకావ్యము సరిపడునట్లుపమానాంతర మగుచామరము నందలి సుప్రసిద్ధమగు తెలుపుస్ఫురింపకుండుటకును, బసుపురంగు భాసిల్లు

టకును మూలమున శ్రీహర్షుడు నిలిపియున్న పీఠత్వవిశేషణము చామరమునకు నైతము నిలపకుండునా ? పయినంపుర్త లద్దానిని నైత మేల సవగింపకుండిరో తెలియరాకున్నది. మఱియు వీరు పద్యమునే మార్చి క్రొత్తగఁ గవిత్వముచెప్పినఁ గుదురునేమో కాని యిట్టిచిన్న సవరణము వలన శ్రీహర్షుని కల్పనము శ్రీనాథునిపద్యమునుండి వ్యక్తపడదుగదా ? శ్రీనాథునివలె గాక రామరాజభూషణుడు సంస్కృతనైపథ్యములోని హంసమునె చిత్రించె ననుటకు సందేహములేదు. కాని క్లేషప్రతిబంధమున నట్టిహంసము నలముఖివిజితలజ్జావనతపద్ధముఁ బోలె నున్నది యను నుపమానాంతరవాక్యమునుమాత్రము నిలవఁజాలక యొక్కవరుణచామరౌపమ్యమునుమాత్రమే వచించెను. అట్లయినను బద్ధౌపమ్యము నైతము స్ఫురింపఁజేయుచు నద్దానినే యాధారముగాఁ జేసికొని హంసాకారమునుజిత్రించి దానికే జామరౌపమ్యమును సరిపెట్టెను. ఈపట్టున వ్యాఖ్యాతచేసిన యర్థముమాత్రము సరిపడదు. “పద్మాసనంబునకొ-పద్మ = (సనాళి)పద్మమువంటి, ఆసనంబునకొ=ఉనికితో” అని యర్థముచేయవలవలయును. అట్లయిన బద్ధాకారము గలిగిన దనుటచే హంస యేకపాదిక నవలంబించి ముడిచికొనిన శిరమును తెక్కలతోఁ గప్పికొనియుండె నను నభిప్రాయము లభించును. హంసమును జామరముతో నుపమించుటచేతనే రామరాజభూషణున కిట్టియభిప్రాయము గలదనియు నట్టి యభిప్రాయమును “పద్మాసనంబునకొ”అనుదానిచే వ్యక్తపఱచె ననియు విశదమగుచున్నది. మఱియు నాహంసము ‘కల్యాణ (బంగారు) దీప్తి’ నొప్పుచుండె నని చెప్పి చామరమును ‘హరివర్ణతాళాలి’ యని చెప్పియుండుటచే శ్రీహర్షుడు కల్పించిన పీఠచామరరూపాభూతోపమయే రామరాజభూషణునిచేత నైత ముద్దేశింపఁబడె నని స్పష్టపడుచున్నది. ఈ పట్టున నైతము వ్యాఖ్యాత వ్రాసిన యర్థము సరిగాలేదు. “అమరు విధిని (హరి=) బంగారురంగు గలవర్ణనీయమగు నతిలబ్ధమయినవర్ణము గలది” అని యర్థము చేయవలసియున్నది. వ్యాఖ్యాతవ్రాసిన యర్థమునుబట్టి చామరముయొక్కరంగు గేదో విశదపడనేలేదు. కవి హంసము బంగారురంగుగల దని విశేషించి చెప్పియుండఁగా నిచ్చట హరిశబ్దమును వేటువిధముగ నన్వయించుట సరికాదుగదా! మఱియు నిందు రామరాజభూషణుడు హంసతెక్కల వెండుకలు సామాన్యముగా

నడఁగియుండునపు డవి చామరౌఁపమ్యమును గాని కింజల్కాదియుత వికసితపద్మాపమ్యమును గాని పొంద నేరవని తలచి, హంసము రోమ హస్తము నందియుండె నని చెప్పి తన్మూలమున “రత్నక్లమాలసః” అను శ్రీహస్తపచనములోని గంభీరాభిప్రాయమును వెల్లడించియున్నాఁడు.

పయిరితని రామరాజభూషణుండు దుస్తర మగుక్లేషప్రతిబంధము నేమాత్రమును లక్ష్యపెట్టక యేకార్థిప్రాధికార్యములందువలెనే సామాన్యముగా నెల్లయెడలను దత్తదుచితప్రాబంధికవర్ణనములను జేయుచు వచ్చెను. అట్టివానినెల్లఁ జూపియు వానిలోని కవిచాతుర్యములను బయిరితని వివరించియు వ్రాసినచో గ్రంథవిస్తర మగునని తలచి కొన్నిస్థలములలోని మనోహరము లగుపద్యములనుమాత్ర మిటు నుదాహరించుచున్నాను.

—ॐ మునులను జలపక్షులను జోడించి వర్ణించుట. ॐ—

“చ. వనరుపకండ ... .. మానసాబ్జుఁ డై. (హ. స. 2-31)

—ॐ లేడిని రాజహంసమును జోడించి వర్ణించుట. ॐ—

“నీ. కురువిందములచండ ... .. లాలించి యిట్లుపలికె.” (హ. స. 2-40)

—ॐ హంసకురంగముల మాయాగతివర్ణనము. ॐ—

“చ. కలయఁగ నిచ్చు ... .. తెట్టుగాక.” (హ. స. 2-45.)

నిజముగాఁ బయివర్ణనములు రామాయణములోని మాయాకురంగవర్ణనమును స్మరింపజేయుచున్న వనిచెప్పవచ్చును. ఇట్టివర్ణనము సయితము రాఘవాధ్యమున రాఘవపాండితీయమున వర్ణింపఁ బడలేదు. అదియే యన నేల? అందు రెండుమూఁడుస్థలములందక్క వర్ణనములే మృగ్యము లై యున్న వని చెప్పవచ్చును.

—ॐ మునివర్ణనమును హంసవర్ణనమును జోడించుట. ॐ—

“నీ. ఆలఘుగతిప్రాధి నాత్మభూ ... .. గౌరవమున.” (హ. స. 2-51.)

—ॐ మాతంగీవిరహిణులవర్ణనములను జోడించుట. ॐ—

“నీ. సుకరాబ్జ ... .. తత్వమునజేసి.” (హ. స. 2-61.)

—ॐ మాతంగీ విరహిణీహారవర్ణనముల జోడించుట. ॐ—

“ఉ. ఆరమణీలతామ ... .. ధరంధరంబు లై.” (హ. స. 2-63.)

—అ మదనావస్థలను సంగీతమును జోడించి వర్ణించుట. —

“సీ. పాలుపొంద ... .. రాదరమున”, (హ. న. 2-68.)

— { హరిశ్చంద్ర తాడితమాతంగస్త్రీలవర్ణనమును నారద } —
వర్ణనమును జోడించుట.

“సీ. మనుజుపకాండ ... .. నెఱింగింపఁ గొకకుండు.” (హ. న. 2-76)

“ద్వి. పలుగాలియును జండభానురక్తియును, బొలయ లోఁగెడుమ త్రపావనంబునకు నోపి నీ పెక్కడనుండి వచ్చితివో, భూపకీటమ వేరుపురుగ కై తీవు!”

(గౌ.హ. ద్వి. పూ. 1219.)

అను హరిశ్చంద్ర కథలో విశ్వామిత్ర వాక్యమును—

“సీ. ఏడేళ ... .. , రక్షాధిక్యతజనవ్రాతపాలిత మైన శుద్ధాంత మెబ్బంగిఁ జొచ్చి తివుడు”

... ..

“అభీలదావారి కాంధంకరణ మైన, శక్తి నీ కేవిద్య సంభవించె.” (శృం.నై. 4-8)

అనునైషధములోని దమయంతీవాక్యమును జోడించి కవి యీ క్రిందిరీతిని వర్ణించి యున్నాఁడు.

“చ. ఖరకిరణా ... .. కేమిచెప్పదుకా” (హ. న. 2-89)

“ద్వి. పెరికి బ్రహ్మాస్త్రంబు పిచ్చుక మీఁద, నురవడి సంధిప నుచితమే యకట! ఖేదంబు మనమునఁ గీల్కొన్నవేళ, నీదృష్టిపథమున నిల్చి భాషింపఁ గమలాధిపరుడనో కమలసేతుండనో, కమల సంభవుండనో...”

(గౌ. హ. ద్వి. పూ. 1290.)

అను హరిశ్చంద్ర కథాభాగమును.

“జ్ఞో. ఆనంద యేంద్ర మథ మస్తథ మగ్న మగ్నిం, కేళీభిరుద్ధర తనూదరి నూతనాభిః, ఆసావ యోదితదయం శమనే మనో వా, నో వా యదీతమథతద్వరుణం పృణీధాః.” (నైష. 8-108)

అను నైషధకథాభాగమును గవి యీ క్రింది రీతిని జోడించి యున్నాఁడు.

“చ. హరిపద ... .. స్మరమాత్ర లద్దు లే.” (హ. న. 2-98.)

1. పయిరీతినె బేతాళాంధకారవర్ణనములను జోడించి పరస్పరౌ పమ్యమును ధ్వనింపఁజేయుట (హ. న. 3-44); 2. బేతాళవధ-చంద్రికా వర్ణనములను జోడించుట, (హ. న. 3-45); 3. వానవెన్నెలవర్ణనములను

జోడించుట (హ.న.3-46), 4. వనపతనపీడిత లగుచంద్ర మతివమయంతల వర్ణనములను జోడించుట (హ.న.3-48), 5. సూర్యోదయదవాగ్నివర్ణనములను జోడించుట (హ.న.3-50.). 6. గంగానదితో నొకనెలయేటిని జోడించి వర్ణించి యకాశమ్యమును ధ్వనింపజేయుట (హ.న. 3-51), 7. కాశీపురముతో సుబాహుపురమును జోడించి వర్ణించి యద్వానిసామ్యమును ధ్వనింపజేయుట (హ.న.4-35), 8. ఋతువర్ణనీ బాహులవర్ణనములను జోడించుట (హ.న. 4-73), 9. శృణానవర్ణనమును ఋతువర్ణనమును జోడించుట (హ.న. 5-6), 10. అశ్వపిశాచవర్ణనములను జోడించుట (హ.న.5-8), 11. పురవనవర్ణనములను జోడించుట (హ.న.5-18), 12. సూర్యాస్తమయవర్ణనమును బాహుకకృతసారథ్య వర్ణనమును జోడించుట (హ.న. 5-29), 13. తాండ్ర చెట్టును జీతటిని జోడించి వర్ణించుట (హ.న. 5-30), 14. ఇంద్రేశ్వర వర్ణనములను జోడించుట (హ.న.5-62), మున్నగునవి యతిప్రాధీమతో వర్ణింపబడినవి. పయి రితిని వస్తుద్వయమును జోడించిన వర్ణనములే మిక్కిలి చమత్కారముగా వెలయుచున్నపు డీక నుభయపక్షములకును దుల్యముగ నొక్క వస్తువునె వర్ణించునపు డావర్ణనములు లోకోత్తరచమత్కారాలు లై యుండుననుటకు సందియములేదుగదా !

రాఘవపాండవీయాదులందువలె గాక యిం దుభయపక్షసాధారణములగునట్లు సందర్భపటిచికొని రామరాజభూషణుండు పురచంద్రా ర్కోదయాదివర్ణనముల నేకార్థిప్రబంధములందువలెనే విపులముగా వర్ణించియున్నాడు. అట్టివర్ణనములనెల్ల నీటఁ జూపినచో గ్రంథవిస్తరమగు నని తలచి కొన్నిటినిమాత్ర ముదాహరించుచున్నాను. సాకల్యముగఁ జూడఁగోరువారు వెనుకవ్రాసిన కథాసారపుఁబట్టికను బట్టి (చూ. పు. 41) యాయావర్ణనము లుండు పద్యములను దెలిసికొనిచూచెదరు గాక !

— వసంతర్థ వర్ణనము. ౧౯ —

“చ. * చిగురు ... .. పథికాంగనాకికా.” (హ. న. 2-9.)

* “సృపాయ తస్యై హిమితం వనానిలై, స్సగ్ధీకృతం పుష్పరసై రహర్తహః,
విరిత్తం కేతకరేణుభి స్సితం, వియోగినే లభత న కామదీ మదః”

(నైష. 1-99) అను క్రివాక్ష కల్పనముపై పద్యమునకు మూలమైయున్నట్లుగ పద్యమున్నది.

“వనస్యవస్తువు లయత్న సిద్ధము లగురాజోపచారముల నొనర్చుట

* “సీ. ప్రచ్ఛాయవన ... ... పంక్తు లయ్యె.” (హ. న. 8-20.)

† “ఉ. కమ్మనిపువ్వు ... ... వనింజరింపఁగక” (హ. న. 8-35.)

“యః పూరయత్ కీచకరంధ్రభాగాత్, దరీముఖోత్థేన సమీరణేన,
ఉద్ధాస్యతా మిచ్చతి కిన్నరాణాం, తానప్రదాయిత్య మివోపగంతుమ్.”
(కుమా. 1. స.)

“ష్టో. రణద్భి రాఘట్టనయా నభస్యతః, పృథగ్వి భిన్నశ్రుతిమండలై స్స్వరైః,
స్ఫుటీభవద్ధామవిశేషమూర్చనా, మవేక్షమాణం మహతీం ముహుర్నహః.”
రామరాజభూషణుడు స్థలాంతరమునందు దీని నుపయోగించుకొని యున్నాడు.

“సీ. సముదితానంతశ్చవనఘట్టనంబునఁ, బాణిపీణాగుణప్రతతిమెఱయ.” హ.న. 2-76.
అల్లసానిపెద్దనార్యుడును నీజాతికల్పనము నుపయోగించుకొనియున్నాడు.

“కా. వాలాయంగొనగోళ్ల నీ వలసత న్నాయించుచో నాటకుఁ
మేళం దై నవిపంచి నిన్న మెదఱు న్నివంటమిం జేసి యా
యాలాపంబ యవేశఁ బల్కెడుఁ బ్రభాతాయతవాతావతా
లోల త్తం త్రుల మేళింపఁగదజే లాలాక్షి ! దేశాక్షికిన్.” (మను 3-57.)

† “ష్టో. విలాసవాసీతలపీచివాదనాత్, పికాళిగీతే శ్చిఖిలాస్యలాఘవాత్,
వసేఽపి తౌర్యత్రిక మారరాధ తం, క్వ భోగ మాప్నోతి న భాగ్యభాగ్జనః.
తదర్థ మధ్యాప్య జనేన తద్వసే, శుకౌ విస్మయః పటవ స్త మస్తువక్,
స్వరామృతే నోపజగు శ్చ శారికా, స్తతైవ తత్సౌరుషగాయనీకృతాః”
(నైష. 1. 102-103.)

ఇట్టి జాతులకల్పనములను రామరాజభూషణుడు వనుచరిత్రమున నీ క్రిందరీతి నలంకరించియున్నాడు.

“సీ. నృపమాభిభవనువర్ణపరాగములు నువ, ర్ణపరాగములు నభిన్నత వహించెఁ
గమనీయతపనీయకదళికాపవనంబు, కదళికాపవనంబు గలసి మెలఁగె,
లలితమాగధలోకకలకంతగానంబు, కలకంతగానంబు నలమిగొనియెఁ,
దతవాదక సమీరవాతకిన్నరీయతుల్, కిన్నరీయతులు నేకీభవించె.

తే.గీ. నపుడు సేరంగవచ్చినయవనిజాని, కవనిజానీక మచట సాష్టాంగ మెఱుగె
గేళివనబహిరంగణాక్షీణమధుర, మధురసర్పురానుబంబసంభావనమున.” (వసు. 1-149)

“మ. అలచైత్రాంచిత సత్రశాలికల నిష్టాహరత్పప్తిం గుతూ
హలము ల్లాంచుద్విజావకుల్ శ్రుతిహితావ్యాజానులాపంబుతో
నలఘుక్రికరశాఖికొంచలవినిర్యతే సరాద్ధాక్షితం
బులు రాల్పెక్ నరదేశవర్షమకుటిభూషవిశేషంబుగక.” (వసు. 1-188.)

— సూర్యాస్తమయము. —

“నీ, కట్టెండ తాకున ... .. వేదండగమన!” (హ.న. 3-34.)

* “నీ, బాలికబడలిక ... .. రసోద్భేదకరము గాదె.” (హ. న. 3-36)

“వా, కట్టెండక వదనంబు ... .. నం దయ్యెడక.” (హ.న. 3-37)

— వానకు దడిసినస్త్రీని వర్ణించుట. —

“నీ, కచ్చంగములు ... .. దద్దర్పనంబు.” (హ. న. 3-48)

— చక్రవాకీవిరహవర్ణనము. —

“నీ, పతి చన్నదిక్కు ... .. జక్కవవెలంది.” (హ. న. -47)

పయిరీతిని గవిసమయస్థిమము లగువిషయములనే గాక మహాకవు లిట్టివర్ణనములందుఁ బౌరాణికవిషయములను, లౌకికవిషయములను గూడ గ్రహించి చమత్కరించుచుందురు.

— సూర్యాస్తమయము. —

“మ, దివికిం ధాత్రికి ... .. పయిం బర్వగళ.” (హ.న. 4-9)

— అంధకారవర్ణనము. —

“నీ, వల్లవీరతిఁ దేవి ... .. బాదివికొనియె.” (హ.న. 4-11)

“జాతతులు పొగడ” అనువాక్యమునుబట్టి “అహల్యామై జార” అనుమొదలగు శ్రుతిప్రస్తుతవిషయములు సైతము నింద్యము లగుటచే నవి జారులు పొగడఁదగిన వని నిరసించుట యుచిత మనుకవి యకాచిత్యపోషణాలసత్వము వెల్లడియగుచున్నది.

ఇట్టివి వసుచరిత్రమున ననేకములు గలవు. ఇట్టివాని నెల్లఁ బయిహరిశ్చంద్రనలో పాఖ్యాన మలంకరించుచున్న కౌరణమున వీని నిటఁజూపవలసెను.

* తరుదోహదకల్పనముల నీరీతిని జమత్కరించి చెప్పుటయం దీకవి కభిరుచి మెండనితోఁచుచున్నది. వసుచరిత్రమున (1-158, 159; 3-143-147) నిట్టివి పెక్కులుగలవు, (హ. న. 2-8) పయి హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానపద్య మట్టివానికి శిరోభూషణ మనఁదగియున్నది.

“నీ, చిగురుకేంకలు సాచె రసాలవల్లరి, తేటిచూపులఁ జూచెఁ దిలకలతిక
పికగీతిఁ బాడి చూపెఁ బ్రియాకులత పల్కె, గీరభావలఁ గర్ణికారకాఖ
ముఖర క్తినింపె నింపుగల సంపఁగికోమ్మ, వన్నెగా నగి యేతెఱజొన్నతీఁగ
సురభిశ్శ్వసనంబు నెరపె సింధుకవల్లి, గ్రుచ్చెఁ దావులు సోకఁ గ్రోవిరెమ్మ
తే.గీ. యాత్మ రుచిశోపచారంబు లధిప కల్ప, కంబునకుఁ దత్తదామోదగరిమఁ బెనుప
సంగ నానిత్యకలిత దోహదవిశేష, సన్నతాచారములసడిసన్నకతన.” (వసు. 1-158)

— చంద్రోదయవర్ణనము. —

“చ. అపరపయోధి ... .. శీసశ్రావణః.” (హ. న. 4-12)

ఇందు హిందూవివాహపద్ధతియు నప్పటికాలమునఁ గాలనివేదనము చేయుఁగుటయొక్క పద్ధతియు వ్యక్తపఱుపఁబడెను. ఒకచిన్నపాత్రమునకు సన్ననిరంధ్రము పొడిచి యద్దానిని జలపూరిత మగుచోక పెద్దపాత్రలో నుంచుటయు, నాచిన్నపాత్ర మాసందుమూలమునే వచ్చిన నీటిచే నిండి ముచుఁగుటయే కొన్నియెడల జాములకును, గొన్నియెడల ముహూర్తములకును, గొన్నియెడల ఘటికలకును నిట్లుకల్పకునియిచ్చానుసారముగా నివేదక మగుచుండుటయుఁ బూర్వకాలములందు జరుగుచుండెడిది. అట్టిదానినే ఘటియంత్ర మందురు. ఇప్పటి టైమ్పాసులు మున్నగువానికి బదులుగ నదియే పూర్వకాలములందు వాడఁబడెడి దని పయికల్పనలోని “అపరపయోధి బ్రద్ధగడియారము గ్రంథం” అను వాక్యమువల్ల విశదమగుచున్నది.

— సక్షత్రవర్ణనము. —

“గీ. ఇనుఁబాసి ... .. ప్రతతు లలరె.” (హ. న. 4-13)

ఇందు విరహిణీప్రభృతినాయికావ్యాపారములు మున్నగునవి సూచింపఁబడినవి. మఱియు నప్పటికాలమునందు సయితము బోద్ధబల్లలపై సుద్దముక్కలతో బోధనీయాంశములను వ్రాసి బడులలో బోధించుచుండెడివారనియు, నప్పుడుసయితము బాలికాపాఠశాల లుండెడివనియు దీనివలన వ్యక్తపడుచున్నది. కావున “మీకు నల్లపలకలు మొదలైనవి ఉన్నవా? పీఠిబల్లలో నల్లపలకలు, వ్రాతబల్లలు, పటములు, అచ్చుపుస్తకములు ఉండవు” అను నిప్పటివారి (E. Marsden B. A., First Reader) పూర్వచరిత్రానభిజ్ఞతయు, గుశలంమన్యతయుఁ బరిహసనీయము లగుచున్న వని చెప్పవచ్చును.

— వేగుఁజుక్కవర్ణనము. —

“ఉ. దీపితారహ్మక్తి ... .. నయ్యెడక.” (హ. న. 4-24)

కవికాలమునందలి మూర్తికి వాణిజ్యవిషయమును, వణిజు లక్కాలమునందలి రాజాపగమమందుఁ బడుచిక్కలును సూచితము లగుచున్నవి.

—ॐ ఘంటామాఘమును జమత్కరించుట. ౧౯—

“శ్లో. ఉదయతి వితతోర్ధ్వరజ్జా వహిమకతే హిమధామ్ని యతి చాప్తమ్,
వహతిగిరియంవిలంభిఘంటా,ద్వయపరివారితశారణేంద్రబీలామ్.” (మాఘ-21)

అనుమాఘకవికల్పనమును వేటువిధముగ మార్చి చమత్కరించి యున్నాడు.

“శా. ఆకావై న్యదశా ... .. దత్తద్దిశాంతంబులకా.” (హ. న. 4. 31)

ఇందు గజములపయి మంగళోదకపూర్ణ కలశముల నుంచునప్పటి యాచారము వర్ణింపబడినది.

—ॐ వసంతవర్షనము. ౨౦—

“ఉ. పూని మహావనీ ... .. నభీస్సితార్థముల్.” (హ. న. 2-4)

ఇం దనంతరకథనీయ మగుహరిశ్చంద్రనియాగమును విశ్వా మిత్రాభీప్సితావాప్తియు ననునవి సూచితము లగుటచే నిందు సూచ్యార్థ సూచనము వెలయుచున్నది. మఱియు నిందుఁ గవికాలమునందు జరిగిన విజయనగరరాజ్యవిప్ల వానంతరభావు లగుతురుష్కృతవర్ణ సాంకర్యాదిబాధలను మాన్పి తిరుమలదేవరాయతత్పుత్రాదులు చేసినకర్ణాట రాజ్యపునరుద్ధరణమునైతము సూచితమగుచున్నది. తిరుమలదేవరాయలు తురకల నణచి వర్ణసంకరములను బాపినట్లు—

“శీ. చటులకార్వరమగ్నసర్వశ్లోఢార,పటిమ నెవ్వనిరాజభావమెసఁగు.” (వసు. 1-18)
అనువసుచరిత్రములోని కవించిత మగుసీసపాదమువల్ల స్పష్టపడుచున్నది.

అట్లే యీహరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానము తుదిని “నృపదేశాది శాన్తి స్తు ప్రశస్తి రభిధీయతే” అనునిర్వహణ సంధ్యంగరూపమున వెలయు నీక్రిందిపద్యమునందు నైతము కవి తనకాలమందు జరిగినవిజయ నగరరాజ్యవిప్లవమును దదనంతరమునఁ దిరుమలదేవరాయ తత్పుత్రాదులు చేసిన కర్ణాటకాంధ్ర ధర్మపునరుద్ధరణమును ధ్వనింపఁజేసి యున్నాడు.

“శీ. అతనుపావక ... .. ఖరరాజకరహతకాతరత్వ మడంగ

గీ. ... .. ధవునిఁ జేజ్జోరవిందభాంధవునిఁ బాసి

... .. నిలువ.” (హ. న. 5-70)

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానరచనాకాలమునకుఁ దక్కిన తురక రాజ్యములకంటె ఎవరోపాహియుఁ గుతుప్ మహియు మిక్కిలి యభివృద్ధిలో నుండినవి. అందుఁ గుతుప్ మహి పూర్వదిక్కుననుండెడిది. అద్దాని ఘనతను నప్పటియంద్రులుగడబిడలను గవి యందఁడు సూచించియుండెను. అట్టివాని నిటఁ జూపుచున్నాను.

— బాలార్కకేరణప్రసారవర్ణనము. ౭౭ —

“సీ. తొలిమిన్ను ... ..
మును గట్టుసురతానిమోలఁ బట్టినయంద్ర ... ..
గీ. ... .. నభముఁ బ్రాకఁ.” (హ.న. 4-38)

— పసుతర్తువర్ణనము. ౭౭ —

“సీ. సరసధారావి ... .. బ్రహ్మమ్మచక్రవర్తి.” (హ.న. 2-6)

పయిపద్యద్వయమునుబట్టి కృతీకాలపుయుద్ధములయందు రథగజ తురగపదాతులై విజయసామగ్రి లనియు, గత్తులు కటారులు చిల్లకోలలుమాత్ర మే యప్పటియాయుధము లనియు, దండెత్తి వెడలినరాజులు గుడారములను వేసికొని శత్రుపురములయొద్ద విడిసి శత్రుపురములను ముట్టడించెడువారనియు, నప్పటికిఁగలు మున్నగు నగ్నియాయుధముల కప్పుడు ప్రాచుర్యము లేదనియు విశదమగుచున్నది.

చతుర్థాశ్వాసమున నాకేశనఖపర్యంతము స్త్రీవర్ణనము. మిక్కిలి మనోహరముగఁ జేయఁబడెను. వానిలో నొకటిరెండు పద్యములను మాత్ర మిటఁ జూపుచున్నాను.

* “చ. మెలఁత మఖ ... .. ధారణ నిల్పునే.” (హ. న. 4-46)

* సీ. “పంచనామతిఁ బ్రాడ్వీవాత్ లై వటువు లా, జ్వల కప్పగించిరి చదువు లెల్ల”
(మను. 8-126)

అని యిట్లాజ్వల కప్పగించుట యనునది యల్లసాని పెద్దనార్యుఁడును నుపయోగించి యున్నాఁడు. బింబరుచికాలికి ధారణశక్తియిండ్ల దనువిషయమును గవి వసుచరిత్రమునందును దడవియున్నాఁడు.

“ను. అలిసిలాలక ! కంటె చిల్కి భవదీయాలాపలీలాప్తి నిం

పలరం గోరి విపక్వదాడిమతరువ్యాలంబికాఖాఫల

జ్వలనావాఙ్మఖ మై. తపంబు సవరింపక సాగ నేలబ్బెడిం

దలక్రిం దైన నమానవాగ్ధిహాణమేధాశక్తి బింబాశిక్తా.” (మను. 8-148)

“చ. నలున నవాచవిందములు ... సంస్కరించుచుకా.” (హ. న. 4. 52)

“చ. అనటులజన్మ మెత్తి ... మరలింపఁగంటిమే.” (హ. న. 4. 51.)

ఇం దెక్కువవానికిని దక్కువవానికిని వివాదము గల్గినపుడు న్యాయసభలయందుఁ దక్కువవాని న్యాయము బయల్పడనేర దను దురాచారమును గవి యుద్ఘాటించియున్నాఁడు.

గ్రంథవిస్తరభీతి నుదాహరింప నైతిని గాని యిట్టి నిరూపమాన వర్ణనములు వెక్కువారిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందుఁ గలవు. పయి రీతిని వ్యంగ్యప్రధానముగను, గల్పనాభాసురముగను, బ్రసాదగుణ భూషితముగను, వెలయునట్లుగ నీద్వ్యర్థి కావ్యము నేకార్థి కావ్యమువలెను గొన్నియెడల నంతకంటె మనోహరముగను గవి నడిపించియున్నాఁడు. శ్లేషార్థపుట న మాతని కొకలీలవంటి దగుటచే దానియనురోధమున నితరద్వ్యర్థి కావ్యకర్తలవలె నాతఁ డిందుఁ బ్రాబంధికమార్గములను జూపుటలో వెనుదీసియుండలేదు. పేయే? ఆశ్చర్యకరముగనే కవిత్వము చెప్పుట యాతని కొకస్వభావ మని చెప్పవచ్చును. హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమున సుభయార్థసమములగు పద్యములనుపైత మథాంతరాలంకృతములుగ నుండునట్లు తఱచుగ రచించుటయే యందులకు నిదర్శనము. ఇట్టిరీతి యితరద్వ్యర్థి కావ్యములం దగనడదు.

— ౧౧ రామరాజభూషణునికవితృపుస్తకభావములు. ౧౧ —

1. శబ్దాలంకారపత్వము.

రామరాజభూషణుఁడు మొదటిపాదలో వ్యస్తాక్షరి మున్నగు నవధానతంత్రములందును నాశుబంధగర్భకవిత్వములయందును నిరోష్ఠ్యాది సచిత్రకవిత్వములందును నాసక్తుడై యుండెడివాఁ డని నరసభూపాలీయములోని యీ క్రిందిపద్యమునల్ల విశదమగుచున్నది.

“నీ శతశేఖరీపద్యసంధానధారేయ ... ..” (నర. 1-18, చూ. పు. 1)

— ౧౨ ఓవృత్తిము. ౧౨ —

“కం. భూమినుమనో ... ..” (నర. 2. 175.)

కవి “శతశేఖరీపద్యసంధానధారేయ” (నరసభూపాలీయము 1-18) అని చెప్పుకొనినరీతిని నవధానతంత్రజ్ఞుఁడు గాన ధారణాశక్తి లేని సమకాలికులగు కొందఱ నిట్లు పరిహసించి తన ధారణ శక్తిని సూచించుచు వచ్చె నని తోచుచున్నది.

ఇందుఁ బ్రత్యక్షరమందును నజ్జల్లులు రెండునుగాని, వానిలో నొకటిగాని నియమముగా నోష్ఠ్య మయియుండును.

— ౧౭ ఓష్ఠ్యనిరోష్ఠ్యసంకరము. ౧౭ —

“కా. భూనాథోత్తమజంభజంభన ... ..” (నర. 4 90.)

పయిరీతినె యొకయక్షరమున నోష్ఠ్యసంబంధ ముండుటయు దానివెనుకటియక్షరమున నేమాత్రము నోష్ఠ్యసంబంధము లేకుండు టయు ననుసీనియమము తుదిదాక నిందుఁ బాటించబడెను.

— ౧౮ అచలజిహ్వాము. ౧౮ —

“కం. భోగాంబువాహ ... ..” (నరస. 3. 160.)

కంఠ్యములు నోష్ఠ్యములు నగు హల్లులయత్పత్తిలో జిహ్వాచ లన మనావశ్యకముగాన నట్టిహల్లులతోమాత్రమే పద్యమును నడుపు నియమమిందుఁగలదు.

— ౧౯ వర్గపంచకరహితసుగంధి. ౧౯ —

“హరహీరసారసారి ... ..” (నర. 5. 46.)

అంతస్థములతోడను నూష్టములతోడను మాత్రమే యీప ద్యము నడుపబడెను.

— ౨౦ వృత్తకంద గర్భసీసము. ౨౦ —

“సీ. మహితవిద్యజ్ఞనమండలీవిసుత సాహిత్యప్రియంభావు కాద్యుదార
... ..

తే. గీ. నిరుపమదయాపయోనిధి నిరతభరిత, చారుచరితనిర్లతరసత్యరుచిర
తరణికులమణి సరసింహధరణిరమణ, ఘనతరగుణనిధి మను జనులు పొగడ.”
(నర. 4. 89.)

ఇందు సీసచరణములు నాల్గిటిలోను బాదాదివర్ణము నొకటిని బాదాంతవర్ణత్రయంబును విడిచినయెడల మత్రేభవృత్తము లభించును.

“గర్భమ. హితవిద్యజ్ఞనమండలీవిసుతసాహిత్యప్రియంభావుకా”

అట్లే గీతపద్యమును మొదటినుండియుఁ గందపద్యపువరుసను గ్రహించి తుదిపద్యాప్తకమును విడిచినచోఁ గందము లభించును.

“గర్భకం. నిరుపమదయాపయోనిధి, నిరతభరితచారుచరిత నిర్లతరస
త్యరుచిర ... ..

— ౧౭ * పద్మ బంధము. ౧౭ —

“సద్గరా. రామాకశ్రీసమగ్రారణ్యకృతభయముద్రాససక్తారమారా
రామారక్తాససద్రాప్యభరణపటిమాత్రాసకుస్తీకుమారా
రామాకుస్తీకుసత్రాప్రకటితరవిత్తాపవిత్రాసమారా
రామాసత్రావివత్రాక్రియనరసయచి గ్రామసక్తికమారా!” (నర. 4, 86.)

— ౧౮ కవినామపతినామగర్భిత *చక్ర బంధము. ౧౮ —

“కా. రక్షానాకపమూర్తి భానురగభీరా విక్ర మోహోస్పదా
రక్షారమ్యమతిస్థిరాభరణ విద్యాకృత్యకంకిస్సనా
వక్షస్సింధుపకన్యకా నరసభవ్యా తిగ్ధీతంత్రదా
దాక్షిణ్యరతనాదవైభవవినోదాహేమనాగాశ్వదా!” (నరస. 4-88)

తృతీయవలయమున “నారసింహాంకితమ్” అనియు పృథ్వవలయ
మున “మూర్తికవికృతి” అనియు నిం దిముష్పబడెను.

“కావ్యావర్ణడుభూతా యా సా తు నేహ ప్రపంచ్యతే,

రసస్య పరిపంథిత్వా న్నాలంకారప్రచేలికా.

ఉక్తివైచిత్ర్యమాత్రా సా చ్యుతదత్తాక్షరాదికా.”

“అదిశబ్దా త్రికాయాకారకగుప్త్యాదయః” అను సాహిత్యదర్పణ
సూక్తివోప్పన రసభంజకము లగుటంజేసి యట్టివానిని విపులముగా నన్ని
గ్రంథములందును రచింపక యొక్కనరసభూపాలీయము నందుమాత్రము
జాతి కొక్కొక్కటినిమాత్ర మే కవి చూపియున్నాఁడు. అందును నాశ్వా
సాంతములఁ గృతిపతి సంబోధనపద్యములందె వానిని జూనిషియున్నాఁడు.
అందును నరసభూపాలీయము ప్రథమగ్రంథమును గథాసందర్భము లేక
యలంకారశాస్త్రతదాహరణమును వై యున్నదియుఁ గాన నందు
మాత్ర మే చూపి యంతతో విరమించెను. వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్రనలో
పాఖ్యానములు కథాసందర్భములు గల మహాప్రబంధములును గవితా
పరిపాకావస్థలో రచింపఁబడినవియు నగుటచే వానియం దీఘండువంటి
రచనములను నిలువఁడయ్యె. తుదకుఁ దన్నుఁగూర్చి చెప్పికొను సందర్భ
మునందు నైతము నరసభూపాలీయమునందువలె బయిశక్తులను జెప్పి

* ఈపద్మ బంధ చక్ర బంధముల యుద్ధారమును అప్పకవీయము (1918-వ సంవత్స
రము ద్వితీయముద్రణము) 4-వ యాశ్వాసములో చూడవలయును.

కొనక యమృతము లొలుకునట్లుగా ధారాకవనముం జెప్పగలవాడ నని మాత్రమే చెప్పికొనెను.

“చ. నను శ్రీకామపదారవిందభజనా ... ..” (వసు. 1-17)

అట్లయినను రామరాజభూషణుడు నరసభూపాలీయమున జెప్పి కొనిన తనశక్తుల నెల్ల నేపుతో వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానములందలి యాశ్వాసాంత గద్యములలోని “చతుర్విధకవితానిర్వాహక” అనువిశేషణమూలమున సూచించియే యున్నాడు. అట్లే గ్రంథద్వయమునందును—

“... .. ఏలబ్బెడిం

దలక్రిందైన ననూనవాగ్గిహణమేధాశక్తి బింబాకీకా.” (వసు. 3. 148)

అనియు,

“బింబరుచికాలికి ధారణశక్తి నిల్పునే. ... ..” (హ.న. 4-46)

అనియు ధారణాశక్తిసూక్ష్మల సుష్ణుటించి తన యవధానతంత్ర దక్షతను సూచించియున్నాడు.

కవిత్యము పరిపాకదశకు వచ్చుకొలుదిని రసాచిత్యపోషణపరత్వము బలపడుచుండును గాన నట్టి తనయవేక్షను వసుచరిత్రహరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానములలోని “సాహిత్యసపోషణ” అను నాశ్వాసాంత గద్యలమూలమున సూచించియున్నాడు. అట్లే హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందు—

“కం. శ్రీరామభూషణవచ, క్షీరసపోషణ భళి... ..”

అని యిట్లాంజనేయుడు తనతోఁ బల్కినట్లు చెప్పియున్నాడు. పయి రీతిని వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములందు రసభంజకములు కాని యనుప్రాసాది శబ్దాలంకారములనుమాత్రమే నిలుప నారంభించెను. నిష్పక్షపాతబుద్ధితోఁ జెప్పవలసివచ్చినపుడు రసాచిత్యపోషణముగ మనోహరము లగు శబ్దాలంకారములను నిలుపునేర్పు రామరాజభూషణునికి మాత్రమే యుండె నని చెప్పవగును. అట్టి నేర్పు నరసభూపాలీయకాలమునకే యలవడి యంతకంతకుఁ బరసీమ నధిరోపించె ననియుఁ జెప్ప నొప్పును. వెనుక నుదాహరించినపద్యములందే కవి యొక్క యట్టి నేర్పు విశదపడుచున్నది. అట్లయినను గవికృతగ్రంథ

త్రయమునుండియు నిట మరల చొక్కొక్కవద్యమునుమాత్రముదాహరించుచున్నాను.

“సీ. నెలవంకతోడి వెన్నెలవంజగలమేటి, నెలవంక రహితాంకునియతిఁ జెగడి
ననయమ్మువానిఁ గన్ననయమ్ముగలయింతి, ననయమ్ముఁ దాల్చుఁ దా నన్నఁ జెనకి
కడలేక తరిగొండకడలేకడలఁ ద్రోయు, కడ లేక మైన మీఁగడల నెట్టి
కపురాలవన్నెచొక్కపురాలనగు మేని, కపురాలపోతు బింకంబు నణచి
తే.గీ. తనరుచులు లోకములు నిండఁ దనరుచుండు
లాటకరహాటలలనాలలాట ఫలక
మలయజము లై ననీడునిర్తలయశంబు
లమితగుణసాంద్ర! నారసింహక్షీతీంద్ర! (నర. 4. 68.)

“సీ. లలనాజనాపాంకు వలనావడనంగ, తులనాభికాభంగవోఃప్రసంగ
మలసానిలవిలోలదళసానవరసాల, ఫలసాదరశుకాలపనవికాల
మలిసీగరుదనీకమలిసీవృతధునీక, మలిసీసుఖితకోకకులవహుక
మతికాంతరళతాంతరళతికాంతరనితాంత, రతికాంతరళతాంతమతమకాంత
తే.గీ. మకృతకామోదకురవకావికలవకుళ, ముకుళసకలవనాంతప్రమోదచలిత
కలితకలకంఠకులకంతకౌకలీవి, భాసురము వొల్పు మధుమాసవాగరంబు.”
(వసు. 1 126.)

“సీ. సనకాదిమునిమోహ జనకాహిరిపుగేహ, కనకాసనారోహగౌరవంబు
నవనానుగుణమందపవనానుగతనంద, నవనాధికానందవివలనంబు
ఘనదీధితికలాపఖనదీజలఖగాప, ఘనదీపితద్వీపగతివిభూతి
యమరీభుజవిచాలి చమరీజవికచాలి, సమరీతికకచాలి చారుమహిమ
తే.గీ. నరతమవుతోన నురవరనగరమహిత, బహుతలై శ్వర్యధుర్యలు ప్రస్తుతింపఁ
గాంచు టొప్పడ నామాట మించెడేని, నీకు సేవైభవము నిల్చుటే కడింది.”
(హ. న. 2. 96.)

పయిరితి నంతటను స్థానవర్తాదినయమములు దప్పకుండ స్వర్ణ
కారుండు నగిషీపని చేయురితిని, జిత్రకారుండు చిత్రపులుఁ జిత్రించు
రితిని శబ్దాలంకారములతోఁ బద్యములను రచించుట యిక్కవి కొక
సహజ మగుస్వభావ మైయున్నది. అట్లే యాశ్వాసాంతకృతిపతిసంబో
ధనపద్యములకుఁ గథావస్తువుతోఁగాని రసముతోఁగాని యంతగా
సంబంధ ముండదు గాన నందు శబ్దాలంకారభూయిష్ఠతను జూపుచుం

డును. అట్టి యాశ్వాసాంతపద్యములలో మొదటి పద్యము ముక్తపద గ్రస్తమై యుండుటయు నప్పద్యము మత్తేభశాద్ధూలములలో నొకటి యైయుండుటయు సీతని గ్రంథత్రయమునందును నియమముగా నగపడు చున్నవి. శాద్ధూలమత్తేభములనడక వెనుకతూగునఁ గులుకుచు సవిలాసముగ వెలయుచుండు నని తలచియే కావలయు సాభిప్రాయముగాఁ గవి యట్టిముక్తపదగ్రస్తపద్యములను నియమముగా మత్తేభశాద్ధూలములతోఁ జెప్పుచుఁచె నని తోచుచున్నది. నరసభూపాలీయము ప్రథమగ్రంథ మగుటచేతనో, లేక చతుర్థాశ్వాసమున ముక్తపదగ్రస్తాదాహరణములు రెండుండుటచేతనో యందుఁ జతుర్థపంచమాశ్వాసములను దినిమాత్రము ముక్తపదగ్రస్తపద్యములు లేవు. మఱియుఁ జతుర్థాశ్వాసములోని యుదాహరణపద్యములు రెండుసయితము కంద పద్యము లయియున్నవి. అచ్చటఁ దప్పఁ దక్కిన నరసభూపాలీయప్రథమ ద్వితీయ తృతీయాశ్వాసాంతములందును, షనుచరిత్రహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానముల యాశ్వాసాంతము లన్నిటియందును నవ్యభిచరితముగాఁ బయి నుదాహరించిన నియమము వెలయుచున్నది. మనుచరిత్రమున నొక్క పంచమాశ్వాసాంతమునమాత్ర మొకముక్తపదగ్రస్తపద్య మగపడుచున్నది. అట్టియీనియమ మితరప్రబంధములందును నగ పడదు.

2. పయిరీతిని శబ్దాలంకారములను జత్రించుటయేగాక యర్థాలంకారములను జత్రించుటయు నందును సమతాదినియమములను బొ టించుటయు సీతనికి సహజ మగుగుణ మని గ్రహింపవలసియున్నది. అలంకారశాస్త్రాలంకృతకృతులను గవి యీక్రిందిరీతిని వర్ణించియు న్నాడు.

“సీ. నిజహాసమునకు వన్నియఁ దెచ్చువేటొక్క, బెళుకొందుధ్వని హీరకళిక అమర ఛాయాంతరాలక్షనహజలేజము లైన, లక్షణావై దూర్యలక్ష అమర రతులతోఁ దులదూఁగురమణీయరసవిశే, వచులను గారుత్తరములు మెఱయ గురుమవర్ణనలై కగుంభితస్థితిఁ దాల్చు, నాయకనాయకొన్నతులు సెలఁగ తే. గీ. నిల నలంకారనికరంబు లిరవుకొలిపి, కమలభవగేహిసీపరిష్కరణరణ

యోగ్యములుగా నొనర్చినభాగ్యనిధుల, భామహాదుల ననిశంబుఁ బ్రస్తుతింతు.

(నర. 1-18)

పయి నుదాహరించినరీతి నిక్కవికీఁ గలశబ్దార్థాలంకారాభిరుచిని బట్టి యప్పుకవి పేర్కొనిన సత్తవిధకవులలో నితఁడు విశేషించి వాచకుఁడును, భూషణార్థియు ననఁదగియున్నాఁడు.

“సీ. గణనర్ణశబ్దార్థగుణదోషనికరంబు, పరికించి కూర్చుఁ గల్గియు వివేకి
బహుతరామప్రాసపదబంధవియమంబు, వదలక కృతిసేయు వాచకుండు
మృదుమధురోక్తులు వెదకి కావ్యం బెల్ల, రచించుచుబడపడి రాచికుండు
మితశబ్దములలోన నతివిపులార్థంబు, నిమిడించు నర్థాఖ్య నెఁగు నతఁడు
తే.గీ. సెప్పు యమకంబు లెప్పట్లకిల్పకుండు, పొందుపఱుచు నలంకృతుల్ భూషణార్థి
సరళపదవిరళార్థవిన్మూరణముగను, జూపు రస మెందు మార్దవస్ఫుటకరుండు.”
(ఆప్స. 1. 210)

ఈభూషణార్థితాచిరుదముసయితము రామరాజభూషణుని బిరుదమునకు (“రామభక్త్యతిశయమువలెనే” చూ. పు. 2.) సార్థక్యమును సంపాదించుచున్నది. శబ్దార్థాలంకారరచనావిషయమున నీతఁ డితరమహాకవుల నతిక్రమించి నిరుపమాన మగునై పుణ్యముతో నెఁగుచుండు వాఁడు గావున నీతనిని విశేషించి వాచకుఁడు, భూషణార్థియు నగు నని వ్రాసితిని. అట్లయినను నీతఁ డితరమహాకవి సాధారణముగా వివేకి రాచి కార్థికశిల్పకమార్దవానుగతరూపబిరుదములకును నర్హుడే యని చెప్పుటకు సందేహములేదు. * ఈతని యలంకారరచనానైపుణ్య మనన్య

* రామరాజభూషణుడే తన కట్టిక క్తులు గల వని కృతిపతి పలికనట్లు చెప్పి కొనెను.

“సీ. బాణువేగంబును భవభూతిసుతుమార,తయు మాఘుకైత్యంబు దండిసమత
యలమయూరునువర్ణకలన చోరునియర్థ, సంగ్రహంబు మురారిశయ్య నేర్పు
సోమప్రసాదంబు సోమయాజాలనియ,మంబు భాస్కరునిసన్మార్గఘటన
శ్రీనాథునిపద ప్రసిద్ధధారాశుద్ధి, యమకేశ్వరునిసహ స్రముఖదృష్టి
తే.గీ. నీక కలదటుగాన ననేకవదన, సదనసంచారభేదంబు సడలంపఱచి
భారతీదేవి నీజిహ్వఁ బారుకొనియె, మూర్తికివచంద్ర! విఖ్యాతకీర్తిసాంద్ర”
(నర. 1-15.)

పయివానికి హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునుండి యొక్కొక పద్యము నుదాహరణముఁ జూపుచున్నాను.

సాధారణ మనుతలంపుననే గణపవరపు వేంకటకవి తన ప్రబంధరాజ వేంకటేశ్వరజయంతిలక్షణం దీక్షించితిని జేర్చొనియున్నాఁడు.

“సీ. ఆల విన్నకొట నెద్దనలక్షణజ్ఞత, శబ్దశాసనకవిశబ్దకుద్ది
ప్రాబంధికపః మేశ్వరునర్థమహిమంబు, భయకవిమిత్రునిపదలలితర
శ్రీ నాథువార్తాప్రసిద్ధి నాచనసోము, భూరికౌకిన్యంబు పోరరాజు
యమకవిధము మల్లయనునీషిచిత్రంబు, పింగళిసూరకవివరుణ్దేవ

తే.గీ. మాంధ్ర కవితాపితామహునల్లికలిగి, ముక్కుతిమ్మన తేటయు భూషణునియ
లంకృతియు నీక కలదొడలంప లక్షణకవి యప్పయ వేంకటసుకవచంద్ర!

1 సుకుమారత.	సీ. తురువిందముల.	2-40.
2 కైత్యము.	ఉ. కమ్మనిపువ్వు.	3-35.
3 సమత.	సీ. చిలికినచోనెల్ల.	3-30.
4 సుగర్లకలన.	ఉ. బంగరుగట్టు.	ఆవ-20.
5 అర్థసంగ్రహము.	సీ. వలిజక్కవకెకాదు.	4-21.
6 శయ్యనైర్వు.	క. అనియనిమిష.	4-55.
7 ప్రసాదము.	సీ. పతిచన్నదిక్కు.	4-7.
8 నియమము.	చ. ఆన వినిరిచ్చపాటు.	3-24.
9 సన్నాధుటన.	కా. కట్టెండకొవదనంబు.	3-37.
10 పదప్రసిద్ధధారాకుద్ది.	మ. క్షీతికన్యా.	ఆవ-33.
11 సహస్రముఖదృష్టి.	సీ. పరమహంసాస్మీయ.	2-87.

“ఆ.వె. అల్లసానివానియల్లి కజిగిరిగి, ముక్కుతిమ్మ నార్యుముద్దుపలంకు,
పాండురంగవిభుని పదగుంభనంబును, గాకమామరాయ నీకుఁ దగుర”

ఆని యిట్లు తెనాలిరామకృష్ణుఁడు బట్టమూర్తితోఁబల్కెనని యొకగాథగలదు. నిజమునారయ నట్టి కవితావిలాసములు రామరాజభూషణున కుండుటచేతను, నతనికి మూర్తినామ ముండుటచేతను, గాకమానిమూర్తి యనుకవి వేటొకఁ డనువిషయము తెలియనివారెవ్వరో పైపద్యమును గల్పించి ప్రబంధాంకమూర్తిరాయని గాకమాని మూర్తిరాయనిగా భ్రమించి రని గ్రహించునది. పయిపద్యమునను దాహరించినయల్లిక జిగిరిగిమున్నగుగుణము లీవఱ కుదాహరింపఁబడియున్న గుణములందును వానిలక్ష్యము లందును సంతర్భూతములు కాఁదగిన వై యుండుటచే మరల వాని కిటు సుదాహరణ ములు వేఱుగఁ జూపఁబడవయ్యె.

స్వర్ణకారుడు కుండనపులుని చేసి మాణిక్యములను ఒంగారములోఁ బొదిగి యపూర్వాలంకారముల నొనరించునట్లే, రామరాజభూషణుడును నలంకారాంతరములను స్లేషతో జోడించి యమూల్యములు నపూర్వములు నగులంకారములను జిత్రించుచుండెను. సామాన్యముగా నేయలంకారము నైనను స్లేషతో జోడించిచ్చెప్ప వలనుపడి యుండుటయు నట్టియెడల నాయలంకారమునకు ఎహజ మగుశోభకన్న స్లేషానుగ్రహమున నత్యద్భుత మగుశోభ లభించుటయు సుప్రసిద్ధము. ఇంత యేల ?

“అస్య (స్లేషస్య) చాలంకారాంతరవిప్లవేషయతోయా ఆసంభవా ద్విద్యమానే వ్యలంకారాంతరే వ్యవవాదత్వేన తద్బాధకతయా తత్ప్రతిభోత్పత్తిహేతుత్వ” మ్మని (సాహి. ద. పరి. 10) యిట్లుగ నేచేని యితరాలంకార మున్నపు డచట స్లేషాలంకార ముండితిరు నని కొందఱు అభిప్రాయపడునంతటి ప్రాచుర్య మలంకారలక్యములందు దీనికి గలదు.

వేయేల? పయిపతమును ఖండించుచు సాహిత్యవర్షణకారుఁడలంకారరాజమగు నుపమాలంకారము స్లేష లేక యుండనేర దనియుఁ బూర్ణోపమాలంకార మున్నచోట నెల్ల స్లేషాపమల కంగాంగీభావపూర్వము వెలయుచుండు ననియు నంగీకరించియున్నాఁడు—

“సకలేత్యాదాచ (సకలకలం పుర మేతత్ జాతం సంప్రతి సుభాంకు బింబ మివ) నోపమాప్రతిభోత్పత్తిహేతుత్వేషః; పూర్ణోపమాయా నిర్విషయత్వాపత్తేః. ‘కమల మివ మఖం మనోజ్ఞ మేత’ దిత్వాద్యన్తిపూర్ణోపమావిషయ ఇతి చేన్న; యది సకలేత్యాదా శబ్దశేషతయా నోపమా తత్త్విమపరాధం మనోజ్ఞ మిత్యాదావర్థశేషేణి...కించాత్ర శ్లేషస్యైవసామ్యునిర్వాహకతా. శ్లేషబంధతః ప్రథమసామ్యస్యా సంభవా దిత్వోపమాయా ఏవాంగీత్వేన వ్యవదేశో చ్ఛాయాకా”

అని యిట్లు (సాహి. ద. పరి. 10) సిద్ధాంతీకరించియున్నాఁడు.

పయిరీతి నొక్కయుపమాలంకారమేగాకి యనేకాలంకారములు స్లేషానుగ్రహము లేక నిర్వహింపఁబడనేర వనుటకు సందేహములేదు. కావున నట్లు స్లేషతో జోడించి యలంకారములను జిత్రించు నభిరుచియు, నందు నిరూపమానమగు శక్తియు నేర్పును గలరామరాజభూషణునియలంకారము అమూల్యములు నద్వితీయములు నై యుండు ననుట యతిశయోక్తి కానేరదు. నై యింక వివాద మిదాహరింపఁబడిన రామ

రాజభూషణునిపద్యములనుబట్టియే విశదపడఁగలదు. అట్లయినను నిచట నీతనిగ్రంథత్రయము నుండియు నొక్కొక్కపద్యమును దీసి యుదాహరించుచున్నాను.

“సీ. బహుతరాశాభ్రాంతి బయలు వ్రాకకయున్నఁ, గుపలయద్వేషంబు గోరకున్న
 విటితమ్ముల విరిపోటు సేయకయున్న, దోషభిధాతుఁడై తొలఁగకున్న
 జగతి నందఱకును బగలానర్పకయున్న, వారుణీసక్తిని బాఱకున్న
 ద్విజరాజపరిభవోద్వృత్తి చేకొనకున్న, సరసుల నింకింపఁ జాలకున్న
 తే. సాటి యగువిశ్వవిజితశక్త్యప్రితాప, వై భవధ్వస్తదుర్వారవైరిపీరుఁ
 డైన యాబయనరసింహు నమితభువన, భవనభృతతేజమున కబ్జబాంధవుండు”

(నరస. 5. 161.)

సీ. గిరికన్యమేన నేకీభవించినఁ గాని, తియ్యవిల్లుని నిరోధింపరాదు
 సింధుజ నెద నుంచి సిరుల మించినఁ గాని, మిహిరాంకుఁగనునన్న మెలఁపరాదు
 శుభవాణి యభిముఖస్ఫురణఁజూపినఁ గాని, పఱచుటంచలఁ గ్రిందుపఱుపరాదు
 పద్మిని గరముఖప్రాధిఁ దేల్చినఁ గాని, కల ముమ్మరము వారింపరాదు
 తే. నేర్పున నటంచు నృపతి యీనెలఁతఁ దలఁచి
 తలఁచి సగ మగు సాత్వికోదయదశాను
 భావములఁ జెందు నున్నద ప్రసవభాణ
 బాణమగ్నుతఁ గాంచుఁ దాపము వహించు.

(వసు. 8-94)

కా. శ్రీవై దేహసుతఁ.....మాకప్పడుక.

(హ. న. అన-1.)

రామరాజభూషణునికవిత్వము ధ్వనిప్రచురమయియుండుననియు నలంకారాలంకృతమయి యలరారుచుండు ననియు నింతవఱకు వ్రాసియే యున్నాను. ఆవిషయమును విశదీకరించుట కయి యిచ్చుటఁ బయి నుదాహరించిన పద్యములలోఁ బ్రస్తుత మగు హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన పద్యమునందలి యాతనినై పుణిని నానేర్పు కొలఁదిఁ గొంతవఱకుఁ జూపుచున్నాఁడను.

పయి నుదాహరించిన “శ్రీవై దేహ...” అనుపద్యమునందుఁ బ్రాకరిణికశ్లేషాలంకారానుస్రాజిత మగుతుల్యయోగితాలంకారము వెలయుచున్నది. ఇందు వై దేహసుతనువలెనే భార్గవజయక్షిప్తినైత మబ్జభృచ్చాపలీలావాప్తిచే వరించె ననియు జనకసుత యెట్లు శ్రీరామునకుఁ గుశలవత్త్వామూల్యమాంగల్యదీక్షువాల మగుపరిగ్రహ మయ్యెనో

యట్లే భార్గవజయలక్ష్మీయుఁ గుశలవత్త్వామూల్యమాంగల్యవీక్షావాలం
 బగుపరిగ్రహ మయ్యెననియు నిట్లుపమానధ్వనులు స్ఫురించుచున్నవి.
 మఱియు జనకసుతానిష్ఠ మగుకుశలవత్త్వామూల్యమాంగల్యవీక్షావాల
 పరిగ్రహత్వమునకును, భార్గవ జయలక్ష్మీనిష్ఠకుశలవత్త్వామూల్య
 మాంగల్య వీక్షావాల పరిగ్రహత్వమునకును భేదము గల్గియున్నను నభే
 దము శబ్దసామ్యముచే నిర్వహింపఁబడినందున నతత యోక్తియు స్ఫురించు
 చున్నది. ఇంతియకాక భార్గవజయలక్ష్మీత్వరూపశబ్దసామ్యము స్ఫురించు
 భార్గవయగులక్ష్మీకన్న జనకసుత యభిన్నయగుటచే శ్రీరామచంద్రుని
 యనుకూలనాయకత్వము నిర్భాగ మనువిషయము పై న్నేహుచు గ్రహము
 ననే ధ్వనిత మగుచున్నది. అట్లే శ్రీరామచంద్రునకు జనకసుతేతరభార్య
 భార్గవజయలక్ష్మీయే యని స్ఫురించుచుండుటచే బరిసంఖ్యాలంకారము
 సయితము ధ్వనితమగుచున్నది. సపత్ను లసయితము పరస్పరస్నేహముతోఁ
 దన్ను నేవించునట్లు చేయఁగల్గిననేర్పు శ్రీరామునకు నర్థింపఁబడుటచే నాయ
 నయం దనన్య దేవతాసాధారణ మగు సర్వశక్తిత్వమును దస్తూలమునఁ
 బరాత్పరత్వమును ధ్వనితము లగుచున్నవి. మఱియు నట్లు సపత్ను
 లనోన్యస్నేహముతో నుండునట్లు చేసికొనఁగల్గిన సర్వశక్తుడే ద్వైత
 కావ్యమునందలి యర్థద్వయము నవిరుద్ధముగ జోడించు సామ్యమును
 బ్రసాదింపఁగలవాఁ డని తలఁచి కవి యట్టిశ్రీరాముఁడు తనకు శుభశ్రీ
 లిచ్చుఁగాక యని గ్రంథాదిని జేయఁదగిన యాశీర్వాదరూప మంగళా
 చరణమును జేసె ననియు, నట్టి నిపుణుడే కృతీద్వయమును జోడించిన
 యీద్వైతకృతికే బలి కాదగినవాఁ డనియు నిట్లనేకాభిప్రాయములు
 ధ్వనితము లగుచున్నవి. ఇతియకాక నలుఁడు దమయంతిని గలిపురుష
 జయలక్ష్మీని బరిగ్రహించి యత్యుత్కృష్టుఁడై యొసంగిన నలకథాపర్యవ
 సానవిషయమును, హరిశ్చంద్రుఁడు చంద్రమతిని విశ్వామిత్ర జయలక్ష్మీని
 బరిగ్రహించి యత్యుత్కృష్టుఁడై యొసంగిన హరిశ్చంద్రకథాపర్యవసాన
 విషయమును బయి కృత్యాదిపద్యముచే సూచింపఁబడుచున్నందునఁ గవి
 యొక్క గంభీరాశయము వెల్లడి యగుచున్నది.

నిపుణముగాఁ బరికించినచో నిట్టియలంకారపరంపరలును ధ్వని
 నిచయంబులును నీతనికవిత్వమందు మిక్కిలి ప్రచురములై యగపడు
 చుండును. విమర్శించువాని శక్తికొలది నీమహాకవికవితలోని నైపుణ్యము

వెలువడుచునే యుండు నని చెప్పుట యతిశయోక్తి కానేరదు. పయ్యిరితి పద్యము లీతని గ్రంథమున ననేకములు గలవు; గాని వానినెల్ల బయిరితిని విమర్శించిచూపినచో గ్రంథవిస్తర మగు నని యుదాహరింపలేదు.

పయ్యుదాహరించిన శబ్దార్థాలంకారరచనానైపుణియు శ్లేషకవి తాపాటవమును మున్నగుస్వభావము లీతనికి ముఖ్యముగా శ్రీహర్షమహాకవిరచించిన సంస్కృతభాషామయ మగునైషధకావ్యపురబతనపాతనాదులచే నలవడిన వని తోచుచున్నది. కావుననే నైషధకావ్యపద్ధతుల ననుసరించు స్వభావమొకటి యీతని కలవడినది. ఇట్టిస్వభావము నరస భూపాలీయరచనాకాలముకే యీతని కంఠురించి యంతకంతకు నతిశయించినది. వసుచరిత్రమున నైషధానుసృతి యత్యధికముగా వెలయుచున్నదనియు, నందుఁ గొన్నియెడల శ్రీనాథుఁ డాంధ్రీకరింపక విడిచి కొనినకల్పనములు నైషధము సంగ్రహింపఁబడెననియు నారచించిన వసుచరిత్రవిమర్శనమున మిక్కిలి విపులముగాఁ జూపియున్నాను (వసు. విమ. 23-35. మున్నగు పే. చూ.) తుద కట్టి నైషధములోనికథపట్టునె గ్రహించి హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములోని నలకథలోఁ బూర్వభాగమునంతను దనివి దీని నడిపించియున్నాడు. ఆనందర్భములోనినైషధమార్గములను ద్వ్యర్థికావ్యమె యయినను నిందు సాధ్యమయినంత వఱకు ననుసరించి సంగ్రహించుచువచ్చెను. అట్టివానిలోఁ గొన్ని యీ వఱ కుదాహరింపఁబడిన యష్టాదశవర్ణనాస్త్రసంగము మున్నగునందర్భములలోఁ జూపియున్నాను (పు. 130-132, 135-136;) అట్లయినను మఱికొన్ని నైషధానుసృతు లీకవి గ్రంథత్రయమునుండియు దీసిచూపుచున్నాను.

శ్లో. పృథార్వయంతీ మపథే పదంత్యాం, మరుల్లలత్పల్లవపాణికంఠైః

అశీవపశ్యప్రతిషేధతీయం, కపోతహంకారగిరా వనాళిః. (నైష. 3-14.)

చ. భవదరిభూమిపాలకులపాలిక చెంచెత కాత్తదుర్దశల్

వివరముగావచింప వసవీధి దయామతిఁ బల్కనీనియ

ట్లవిరళమందమారతచలాచలచారుపలాశహస్తముల్

తవలి విడిర్చు శౌర్యగుణధామ నృసింహనృపాలశేఖరా!.

(నర. 5-79)

శ్లో. అపి ద్వివజివ్యవహారపాదశ్చ, ముఖానువక్తాయతవల్లవల్లయా

ఉపేయివాంసంభ్యప్రతిమల్లతాం రయః, స్తయే జితశ్యప్రగభంగరుత్తతః.

(నైష. 1-68)

మ. వరవల్లవిభవంబు దద్దభుజగవ్రాతంబు గా సింగిబుల్

గురుపక్షద్వితయంబుగాఁగ నరసతోఁజీక్ష్మరామాధహా

తురగోత్తంసము నిందిరాహృదయనాథుం దాల్చు ప్రత్యక్షబం

ధురపక్షీంద్రునిలీల జూచు నహితస్తామంబుభీమంబుగాక. (నరస. 5. 208)

నైషధములో నాయికానాయకపరస్పరదృష్టిచక్లనములు 7, 8, సర్గలయారంభమునం దతిమనోహరముగాఁ జేయఁబడినవి. అట్టిచక్లనములచాయలు నరసభూపాలీయమునం దనేకము లగవడుచున్నవి. (నర 2-21, 37, 75, 36, 37; 3-39. ప.) చసువరిత్రమునందును వానియనుసృతులుగలవు. (చూ. వసు. వి. 71 పు.) చసువరిత్రమున గల నైషధములోని యితరకల్పనముల యనుసృతులునైతము నేనుచించి చసుదరిత్ర విమర్శనమున విపులముగా నుదాహరింపఁబడియున్నందున (చసు. వి. 23. పు.) నిట మరల నుదాహరింపలేదు.

హరిశ్చంద్రచలోపాఖ్యానమునందు:—

శ్లో. అచీకరచ్చారు హయేనయా భ్రమి, ర్నిజాతపత్రస్యతలఘనసలః,

మరుత్ప్రిమద్యాపీనతానుశితే,విరత్యచాత్యామయచక్రచంక్రమాన్. (నైష. 1-78.)

“క. పలువగ ... .. దనరక.” (హరి. న. 1-18)

ఈపద్యమున “మహాబలిచిత్రప్రాధి”అనుదానికి సుషిగాలులవంటి ప్రాధితోననువిశేషార్థము గ్రహించినచో మూలమునకు సరిపడును. వ్యాఖ్యాత యట్లుచేయకుండుటకుఁ గారణము తెలియకున్నది.

శ్లో. ఫలేన మూలేనచవారిభూరుహం, మనేరితేతంమరుయస్యవృత్తయః. (నైష. 1-138)

“చ. వనరుహ ... .. ధనము లానర్చుచుకొ,” (హ. న. 2-81)

ఉపమానవస్తువులు తపమొనరించి యుపమేయభూతము లగు నాయికానాయకరూపజన్మాంతర మెత్తి తమతొంటిజన్మమునందలి కొఱుం తలను బొయ్యచున్న పని యిట్లు విర్ణించుటయు నైషధానుసృతియే యని తోచుచున్నది.

“శ్లో. శ్రీతపుణ్యచర స్సరి త్కథం న సమాధిక్షపితాభిలక్షపం,

జలజం గతి మేతు మంజుళాం దమయంతీపదనామ్ని జన్మ ని” (నైష. 2-10)

మ. అరవిందప్రకరం ... .. పురావాసనక (హ. న. 4. 53)

చ. అనటులజన్మమెత్తి ... .. (హ. న. 4-51)

శ్లో. విదర్భనుభ్రూస్తనతుంగతాప్తయే, ఘటాని వాపశ్యదలం తపస్యతః,

ఫలాని ధూమస్యధయానధోముఖాకౌసదాడిమేదోపదధూపినిద్రుమే. (నైష. 1-83)

మ. అలినీలాలక కంటె ... .. (వసు. 3-143.)

“కా. నానానానవితాన ... .. (వసు. 2-47.)

“క. అకు లై కింకుకశిఖిలోఁ జెలఁగుచు, ము స్నెంతతపముఁజేసెనొ చెలి జే
నలి నరసింహునియ్యరమునఁ, జెలువగు చెంగల్పద్దండచేరువఁ గల్గెకా” (నర. 3-86)

“సీ. ఒంటిగా మదిరాసు ... .. (నర. 2-129.)

చెక్కిటఁ జెయ్యిచేర్చుట.

శ్లో. ఇతి స్ఫుటం తద్వచస స్తయాదరాత్ సురస్పృహోవిడంబనాదపి,
కరాంకనుపైకకపోలకర్ణయా శ్రుతం చ తద్భాషిత మశ్రుతంచ తత్. (నైష. 9.60.)

“గీ. అని నృపాలుండుపలుకహస్తాంకముపై కోమలైకకపోలయైయామృగాక్షి”
(శృం. నై. 4. 79.)

“సీ. చెలువక్రొమ్మించులేఁ జెక్కిటద్దంబాయ్యఁ, బాణిపల్లవశయ్యఁ బవ్వలించె”
(శృం. నై 2-113)

“సీ. సుకరాబ్జమైత్రీ విశోభమానములైన, వదనకౌంతులువింతవగుజెలుపఁ (హ.న.2.61)

“క. సతి చెక్కిటఁ జెయి సేర్పఁగ, నతులకరాంగుళులు సాంజనా స్రయతములై
రతిపతిబాసట మించిన, శితపంచశరమ్ము లనఁగఁ జెలఁగు నృసింహ” (నరస. 3-92)

“మ. అరవిందంబు విలాసమందిరము నీహారాంకుఁజేకోదరుం

డరయం గోత్రవిశోభమేటికి ననర్హంబంచు నూహించి యి

ద్యురఁ బొందించు పయోధికన్యక్రియఁ జేర్చుం గేలు గండస్థలిం

దరుణీరత్నము చింతచేత నర సేంద్రా! సాంద్ర తేజోనిధి!” (నర. 3-128)

అని యిట్లు నైషధరీతి నలంకరించియున్నాఁడు.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందలి పంచనళీవర్ణనాసందర్భము
సయితము నైషధానుసృతి నె వెల్లడించుచున్నది.

ఈసందర్భమునందు సంస్కృతభారతమునందువలె నాంద్రభారత
మున స్వయంవరసభలో రాజులు వర్ణింపఁబడి ననియైనఁ జెప్పఁబడలేదు.
దమయంతి స్వయంవరసభకు వచ్చి పంచనళినిఁ జూచి నలు నేర్పరింపఁ
జాలక ఖిన్నయై దేవతలను నుతింపఁగా వారు కరుణించి తమదేవతాచి
హ్నముల నామెకుఁ గనుపఱుపఁగా నామె నలుని గ్రహించి యాతని
వరించినట్లు భారతమున నున్నది.

శ్రీహర్షకవి యీసందర్భమున స్వయంవరాగతరాజులను సరస్వతి
వర్ణించినదని కల్పించి మిక్కిలి మనోహరముగా వర్ణించియున్నాఁడు.
ఆసందర్భములోనియారీతి నద్వితీయవర్ణనముచేయుట మనుజుమాత్రునకు

దుష్కర మనియు నది సరస్వత్యావేశమున నట్లు వెలువడిన దనియుఁ గవి యుద్దేశించినట్లు ధ్వనించుచున్నది. అట్టి యపూర్వవర్ణనములలోని పంచనైషధీవర్ణనరీతి యీ క్రిందను జూపుచున్నాను.

సంస్కృతనైషధమునఁ బంచనైషధీసందర్శము పదుమూడవ సర్గమందంతటను బదునాల్గవసర్గమున మొదటియరువదిరెండుశ్లోకముల వఱకును వర్ణింపబడినది. గ్రంథవిస్తరభీతిచే వాని నన్నింటిని నిట నుదాహరింపక వాని యభిప్రాయములోని సారమునుమాత్ర ముదాహరించుచున్నాను.

దమయంతి నలునే వరియించెద ననునిశ్చయముతో నున్నదని విని యింద్రాగ్నివరుణులు నలుగురును స్వయంవరసభయందు నలునిరూపముతో వచ్చి నలునియొద్దనే కూరుచుండిరి. సరస్వతి వారిని వర్ణించి చెప్పుటలో నింద్రుని వర్ణించునపు డింద్రనలపరముగ వర్ణద్వయ ముండునట్లును, నశ్లేయితరదేవతలను వర్ణించునప్పుడును దత్తదేవతాపరముగాను నలపరముగాను వర్ణద్వయముండునట్లును నొక్కొక దేవతను నాలుగేసిశ్లోకములతో వర్ణించెను. నలుని వర్ణించిన నాలుగుశ్లోకములందును నలపరమగునర్థ మొకటియు నేకైకదేవతాపరమగునర్థ మొకటియు వెలయుచున్నది. దమయంతి నలుని గ్రహింపలేక దేవతలను బ్రార్థించి వారిప్రసాదమునఁ దెలివొంది నలుని వెఱుపఱచుట కవకాశము గల్గియున్న సరస్వతీవాక్యములను విమర్శింపఁ గల్గె నలుని దేవతలనుండి వెఱుపఱచి గ్రహించెను. సరస్వతి వర్ణించినవానిలో నలవర్ణనమందును దేవతావర్ణనమందును బ్రతిశ్లోకమునను నొకండు వర్ణింపబడియుండుటగా, నలవర్ణనాపద్యచతుష్టయములో నొక్కొకశ్లోకమున నొక్కొక దేవతమాత్రమే శ్లేషమూలమున వర్ణింపబడుటచే నలమహారాజితఁ డని గ్రహించుట కవకాశ మున్నదిగదా! నలుండు లోకపాలాంశసంభూతుఁడు గాన దేవతావర్ణనపద్యము లన్నిటియందును నలపరాధాంతర ముండుటయు నలవర్ణపద్యములలో నేదో యొక దేవతవర్ణనము శ్లేషమూలమున వెలయుచుండుటయు స్వారస్యముగనే యుండునుగదా? దేవతాప్రార్థనాంతరమున నిట్టివిమర్శనమే దమయంతి చేసి నలుని గ్రహించినట్టును, నట్లు గ్రహించినవిషయమును నక్కాలమున దేవతాప్రసాదమున నగపడఁ

బొచ్చిన భూస్పృహభావాదిదేవతాచిహ్నములచే దృఢపటిచికొను నట్లును శ్రీహర్షకవి విశదీకరించి యున్నాడు.

“శ్లో. ప్రసాద మాసాద్య నురైః కృతం సా సస్థార సారస్వతనూక్తిస్సప్టేః,

దేవా హి నాన్యద్వితరన్తి కిన్తు ప్రసద్యతేసాధుధియం వదన్తే. (నైష. 14-8)

శ్లో. శేషం నలం ప్రత్యమరణే గాధా యా యా సమర్థా ఖలు యేన యేన,

తాం తాం తదన్యేనసహాగంతీం తదా విశేషం ప్రతి సందధేసా. (నైష. 14-9)

శ్లో. ఏకైకవృత్తేః ప్రతిలోకపాలం పతివ్రతా త్నం జగృహుర్విశాం యాః,

వేదస్య గాధా మిలితా నదా సా వాతా ఇవైకస్యనలస్య వత్కాః. (నైష. 14-10)

శ్లో. నిర్విర్య శేషం త మసా నరేశం ప్రమోదమేదస్వితరాం తరాభూత్,

దేవ్యా గిరా భావితభంగి రాఖ్యచిత్తేన చింతార్ణవయాద శేదవ్. (నైష. 14-11)

శ్లో. త్యాగం నరేంద్రాదిచతుష్టయస్య కి మభ్యనంద త్కృముహూచితస్య,

కిం ప్రేరయామాస నరేచతన్తాం కౌనూక్తిరస్యామమ కః ప్రమోహః. (నైష. 14-15)

శ్లో. పరస్య దారాకా ఖలు మన్యమానై రస్పృశ్యమానా మమరై ర్ధరిత్రీమ్,

భక్త్యైవ భర్తుశ్చరణౌ దధానాం నలస్య తత్కాల మపశ్య దేహి. (నైష. 14-16)

శ్లో. నురేషు నాపశ్య దవైక్ష దత్తోర్ని మేష ముర్వీభృతి స్ముఖేసా. (నైష. 14-1.)

శ్లో. నురేషు మాలామమలామపశ్యన్న లేతు బాలా మలీనీ భవంతిమ్... (నైష. 14-20.)

శ్లో. చిహ్నైరమిభి ర్నలసంవిదస్యా స్సంవాద మాప ప్రథమోపకాతా,

సాలక్షణ్యక్తిభిరేవ దేవ ప్రసాద మాసాధిత మప్యబోధి. (నైష. 24-22.)

పై పంచనలీసందర్భము నాంధ్రీకరించుటలో శ్రీనాథుని శృంగార నైషధమునం దిట్టిచాతుర్య మగపడదు; కాని సంస్కృతనైషధరీతినే శృంగారనైషధమునందును గవి యింద్రాదిదేవతల నొక్కొక్కపద్య ముతో వర్ణించి వానియందుఁ దత్తద్దేవతాపరముగాను నలపరముగాను నర్థద్వయ ముండునట్లు వర్ణించెను. (శృం. నై. 5-166, 167, 168, 169) నలుని వర్ణించునపు డొక పద్యమును మూఁ డుపమానవాక్యములను రచించియున్నాడు. (శృం. నై. 5. 173).

తే.గీ. “*నలినశేత్ర ప్రత్యర్థి దానవహితాహి, తాత్త చేష్టాగరిష్ఠత నరసి మాద

నితఁడు జీమూతవాహనుఁ డింత నిక్క, మింపు పాంపిరివోవ వీక్షింపు మితని.

(శృం. నై. 5-172)

శ్లో. *అత్యాజిలబ్ధివిజయప్రసవ స్త్యయా కింవిజ్ఞాయతే రుచిపదం న మహీమహేంద్రః,
ప్రత్యర్థిదానవశతాహితచేష్టయాసా జీమూతవాహనధియం న కఠోతి కస్య.

“వ. మఱియు నితండు హుతవహండును బోలె బహువిగాఢ మభువదధ్య రాజ్యాభిషేకవికస్వర తేజోవిరాజితుండు నీశానమూర్తిభేదంబును, దండధరుండును బోలె బరప్రాణోత్కాంతిదానసమర్థశక్తి సంపన్నుండును, సంజ్ఞానందతుండును, వరుణుండును బోలె బ్రతిహులవాతప్రచారచటులవాహినీ సహస్రసంజీవితుండును బ్రచేతనండును నితనిం గనుంగొను మిష్టమపంచకంబునందు నీకుం గన్నిచ్చకువచ్చు నతని వరియింపుము. (శృం. వై. 5. 178.)

సంస్కృతనైషధమునందువలె నలవస్థ నము శుభ్ర మగు ప్రకృత శ్లేషతో లోకపాలనలపరాధ్యయము గల్గునట్లు చెప్పక శ్రీనాథకవి పయిలితి నుపమానవాక్యములను నిల్పుట నిపుణముగా నుండలేదు.

“తద్విన్నత్యే సతి తద్గతభూయో ధర్మవత్త్వ” మ్మను లక్షణము చొప్పున నుపమానము భేదసూచక మయియుండగా దమయంతి కెట్లు సందేహము గల్గె నని కవి తలంచెనో!

“వెలయంగఁ బంచనైషధి విధేయము నేర్పలుకంగలేక.” (శృం. వై. 5. 176.) అని యెట్లుచెప్పెనో తెలియకున్నది.

మఱియు శ్రీనాథుండు, సరస్వతీశ్లేషవాక్యవిమర్శన శక్తి దమయంతికి దేవతాప్రసాదమునఁ గల్గె ననియే చెప్పలేదు. దేవతాలక్షణము లగు ధరణీస్పర్శభావాదులు దేవతలు నలుగురయందుమాత్రము గనుపట్టుటం జేసి దేవతాప్రసాద మక్కటలేకయే నలుని స్వయముగనే గ్రహించె నని చెప్పియున్నాడు. మీఁదఁమిక్కిలి దేవతలు మదనార్తు లయి

నో, యే నామనా బహువిగాఢమరేశ్వరాధ్య రాజ్యాభిషేకవికస్వరహసా బభూవే, ఆవర్ణనం త మనుతే నను సాధు నామ గ్రాహం మయానల ముదీరిత మేవ మత్ర.

నో, య చ్చండిమారణవిధివ్యసనం చ తత్త్వం

బుధ్వాశయాశ్రిత మమువ్య చ దక్షిణత్వమ్,

నైషా నలే సహజరాగభరా దమప్తి

న్నాత్తాన మర్పయితు మర్హసి ధర్మరాజే.

నో, కింతే తథా మతి రమువ్య యథాశయ స్వాస్తి

త్వత్పాణిపీడనవినిర్మితయే న పాశః,

కా న్నానవా నవతి నో భువనం చర్ణు

ర్నాసా నమత్ర సరతా భవ తీతి యుక్తమ్, (వై. 13-27, 28, 29, 30)

అని యిట్లు నలవదనము శుద్ధక్షేపగుంధితమాగ జేయఁబడియున్నది.

యుండుటచే వా రిప్పట్లున వంచకులయి సహాయపడ రని నై తము దమయంతి పల్కినట్లు చెప్పి యున్నాడు.

తే. గీ. విబుధవరు లేనిఁ బ్రణమిల్లి వేడికొందు నలుని; వారల యిత్తురు నాకు నలుని,
మదనకోషణబాణసంపాతపీతఘనకృపాసింధుగవ్వారాకారమతులు (శృం. నై. 5-179)
క. మంచకమధ్యస్థితము, ద్వంచకపంచకమునందు వరుసమై యిం బరీ

క్షించెద నే నొక్కొండుక, పంచజననుపర్యుత్సవప్రకేణికా. (శృం. నై. 5-180.)

“వ. అనుచు నేవురం గలయంగనుంగొని యందు.” (5-181.)

మ. ధరణిం బొందనికోమలాంఘ్రి కమలద్వంద్వంబులుం ఘర్షణి

కరయుక్తంబులు గాని ఫాలములు వక్షోక్షోణులం బక్షతే

సరము ల్గందనిపూవుదండలు నిమేషవ్యాఖ్యై గైకొని దృ

క్సరసీజులు నల్వరందుఁ గనియెం గాంతాలలామం బాగికా. (శృ. నై. 5-182)

అని యిట్లు దమయంతి దేవతలను ధిక్కరించి స్వయముగనే నలుని గ్రహించె నని చెప్పి మఱల దేవతలకుఁ గోపముపోవునట్లు వారినిఁ బ్రార్థించి కన్నులు తుడిచివట్లు చెప్పియున్నాడు—

“వ. కని యొడవవాడు నివధరా జగుట యెఱింగి దేవతాప్రసాదంబులేక యేకార్యంబును ఫలింపనేరదు... అనుచు దివిజసభాజనంబునకుం బ్రారంభించి... తత్ప్రసాదలబ్ధం బైనబుద్ధివై భవంబున నమ ర్త్యవలక్షణంబు అగు... చిహ్నంబులను సంజేహంబువాసి.” (శృం. నై. 5-183.)

అని యిట్లు శ్రీనాథుడు మూలవిలక్షణముగా నాంధ్రీకరించి యున్నాడు. దేవతలఁ బ్రార్థించి వారిప్రసాదమున బుద్ధివైశద్యము నందకముందే నలుని గ్రహించినదమయంతికీ దేవతాప్రసాదమున నావట కున్నజ్ఞానమేక లె నని చెప్పుటలో నేమిస్వారస్యమున్నదో తెలియకున్నది.

రామరాజభూషణుడన్ననో శ్రీనాథునివలె గాక సంస్కృత నైషధమందువలెనే హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందును మిక్కిలి ప్రాధిమత్యోఁ బంచనలిని వర్ణించియున్నాడు.

గీ. ఎన్న నేరికిఁ ... .. సంభ్రమింప. (హ. న. 2-111.)

గీ. అపుడ ... .. మాత్రఁ బొడమ. (హ. న. 2-12.)

చ. అమరవర ... .. దద్యశంబుగాక. (హ. న. 2-118.)

శ్లేషప్రతిబంధ మగుటచే నిందు సంస్కృత నైషధమందువలె విపులముగా వర్ణింపఁజాలకున్నను బయినీసపద్యమునందు రామరాజ

భూషణుడు శ్రీహర్షునివలెనే యతిప్రాధముగఁ బంచస్తైషధిని వర్ణించి యున్నాఁడు. పయిసీసపద్యమునందు నలవరముగను నైకైకదేవతాపరముగను సర్వదర్శయ ముండునట్లుగ నొక్కొకవాక్యమున నొక్కొక్క దేవతను వర్ణించెను. నలవర్ణనవాక్యమున దేవతాచతుష్టయపరముగను నలవరముగను సర్వపంచక ముండునట్లు సంఘటించెను. ఈయొనవవాక్య రీతి సంస్కృతనైషధరీతికన్నను ప్రాధముగను గూఢముగను వెలయుచున్నది. ఇట్లుయిదర్థములతో నలకథాపరాధమును సంఘటించియు హరిశ్చంద్రకథాపర మైనయర్థమునునైతము లోపము లేకుండ నిర్వహించెను. ఈసమయమున దమయంత ఇష్టాశ్చేషగుంభితవాక్యముల వల్ల మొదట నలుని గ్రహింపలేక దేవతలను బ్రార్థించి వారిదియచే బుద్ధివికాసము నొంది సరస్వతీవాక్యముల విమర్శింపఁ గల్గె నలుని గ్రహించి దేవతాకటాక్షమున నపుడు దేవతలయందును నలునియందును గనఁబడిన దేవతామనుష్యలక్షణభేదములచే మొదటఁ గల్గిన నల విషయకజ్ఞానమును దృఢపఱచికొని నలుని వరించె నని యిట్లు సంస్కృతనైషధరీతిగనే యిందును గవి నిర్వహించి తనశ్లేషకవితాపాటవమును జూపియున్నాఁడు.

పయినుదాహరించిన తేటగీతిలో “అనంతభూస్పర్శనవిచార మాత్మఁ బొడమ” అనుదానికి, సరస్వతీవాక్యములలోని న లేంద్రాది పరార్థవిమర్శనము (అనంతభూ=అంతము సంభవము లేనిదగు సరస్వతి యొక్క; స్పర్శన=నలేంద్రాదులస్పృశించు వాక్యములయందలి, విచారము=అర్థవిమర్శనము, ఆత్మక = మనస్సునందు, పొడమక=అంకురింపఁగా.) మనసులో నంకురింపఁగా నని యర్థముచేసి తరువాతచంపక మాలికలోని “అమరవరక్షమావరచరాంచితవృత్తుల వింగడించి” అనుదానికి దేవతామనుష్యలక్షణములచే వేరుపఱచికొని, యని యర్థము చేయవలసియున్నది. ద్వర్ధ్వికావ్య మగుటంజేసి యిందు దుర్లుట మగు విమర్శన ప్రకారము సంస్కృతనైషధమునందువలె వివరింపఁబడదయ్యె. హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన వాఖ్యాతవైస్థలములందుఁ బయిరీతి నర్థముచేయకుండుట శృంగారనైషధమాత్రమననజన్య మగుప్రమాద మని తోచుచున్నది. “అనంతభూస్పర్శనవిచారము” అనుదానికాకాశభూమిపాదస్పర్శన విషయక మగునుప్రసిద్ధవిషయముయొక్క విచారమని వ్యాఖ్యాత యర్థము

చేసియున్నాడు. దేవతాప్రసాదమువలన నిట్టివిమర్శనము మాత్రమే కలిగి యందువలన దేవతామనుష్యలక్షణములనుబట్టి నలుని గ్రహించె నని చెప్పటయందు మాత్రమే కవి కుద్దేశమున్నయెడల దేవతలను నలుని వర్ణించిన యుగీభవద్యమునందు దేవతావర్ణనవాక్యములందు దేవతా నలపరాధ్యవ్యయమును స్లేషించియుండునా? మఱియు నలవర్ణనవాక్యము నందు దేవతాచతుష్టయపరముగను నలపరముగను వ్యయ లభించునట్లు నిర్వహించియుండునా? దేవతలను నలునిరూపముతోనే వచ్చియుండఁ గా దమయంతి దేవతలను బ్రార్థించి తత్ప్రసాదమునఁ గనబడిన దేవతా మనుష్యలక్షణములనుబట్టి నలుని నేర్పఱింపఁ జనిమాత్రమే చెప్పినం జాలునుగదా! అట్టిస్థితిలో సంస్కృతనైషధరీతిని నలుని వేటుపటుచుట కనువుపడునట్లుగ స్లేషార్థములను నిర్వహించుట కేమిఫలము? కావున నిప్పట్టున వ్యాఖ్యాతచేసినయర్థమును విడుచుకొని నేను బయినదా హరించినరీతినే యర్థమును గ్రహింపవలయును. అట్టియెడఁ బయినదా హరించిన చంకకములో “అమరవరక్షమావరవరాంచితవృత్తుల” అను వ్యాఖ్యాత గ్రహించినపాతమును విడిచి “అమరవరక్షమావరవరాంచితవృత్తుల” అనుపాతమును గ్రహింపవలసియున్నది. అట్లు గ్రహించి నను హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున భంగము లేదు. (అమరవరక్షమావర వరాంచితవృత్తుల = దేవబ్రాహ్మణమాన్యములను; వింగడించి=వేటు పడిచి, అని యర్థముచేయవలెను.)

“శ్లో. అమమ్యవిద్యారసనాగ్రనర్తకీత్రయావ సీతాంగగుణేన విస్తరమ్.” (నైష. 1.5.)

అనుశ్లోకములోని భాగమునే హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమున నొకచోట—

“శ్లో. ... తనరస, జ్ఞామృతపాకవిద్యానిరూఢి,

తే.గీ. కంగగుణజాత పరిణామా మనువుపఱిచి.” (హ. న. 1-15.)

అని యిట్లు వ్రాసియున్నాడు. ఇట్టివాడుక లింకను నందం దరుదుగఁ గలవుగాని విస్తరభీతిని నుదాహరింపలేదు.

“సంగీతకళారహస్యనిధి” యనుతనబిరుదమునకు సరిగా నీత నికీ సంగీతమర్యాదాభూషితపద్యములను స్వకృతగ్రంథములలో నుపయోగించు యుటయు నొకవ్యాఖ్యాన మైయున్నది.

నరసభూపాలీయమునందు, 1-4; 3-113, 115, 130, 133; 5-13; పద్యములం జూచునది. వసుచరిత్రమునందు 1-3; 104, 105, 130; 2, 14, 15, 16, 17, 30, 31, 32; 3-33, 34 పద్యములం విలకించునది.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందు 1-32, 63; 2-63, 76 పద్యములం జూచునది.

“సీ. పాలుపాండ నల ... ” హ. న. 2-68. (చూ. 136. పు.)

స్వకృత గ్రంథత్రయమునందును బూర్వపూర్వ గ్రంథముల లోని కల్పనముల నుత్తరోత్తర గ్రంథములందుఁ జమత్కరించి చెప్పటయు నీతని కొకస్వభావ మని చెప్పవచ్చును. ఈవిషయము నారచించిన వసుచరిత్ర విమర్శమునందు విపులముగా జూపియే యున్నాను. (వసు. విమ. 54, 55, 65, 71 పు.చూ.) వసుచరిత్రమునందుఁ దరుదోహకకల్పములు (వసు. 1-153, 159, 3-143, 147-) విశేషముగా నున్నవి. వానికి వన్నె పెట్టి హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందును రెండుపద్యములు- (3-33; 2-3.) రచింపబడెను. (చూ. 139-పు.)

అట్లే వొండ (పండు) దినన ధారణాశక్తి చెడు ననువిషయము నాధారముగా జేసికొని చెప్పినవసుచరిత్రము నలంకరించి హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానముననొకపద్యమును జెప్పియున్నాఁడు. (చూ. 4. ప్రక. 54పు.) క. లలన నృసింహనికాగిట, నలసియొ పకలైల నిద్రసంచెడి నెలమిన్

నెలపాందినరేమద్దులు, నులికి పన ల్నిద్ర వోవుకుముదిని పోలెన్. (నర. 3-90.) చ. తుముదిని తేగునంతకు ... .. సరసాశివర్దమల్. (హ. న. 4-28.)

ఇతరకవులు వర్ణించినవర్ణములకు మెఱుంగుపెట్టుచుఁ బద్యములను రచించుటయు నీతనికి స్వభావమే యయియున్నది. ఈవిషయము నారచించినవసుచరిత్ర విమర్శనమునందలి రెండవ ప్రకరణమున విపులముగా నుదాహరింపఁబడియున్నది. (చూ. విసు. విమ. 20-39.)

సీ. అచటివిప్రులు మెచ్చ రఖిలవిద్యాప్రాధి మది మదిదప్పిన మొదటివేల్పు
నచటిరాజులు బంటు సంపి భార్గవు నైన బింకానఁ బిలిపింతు రంకమునకు
నచటిమేటికిరాటు లలకాధిపతి నైన మను సంచిమొద లిచ్చి మనుప దక్షు
లచటినాలవజాతి హలముఖాంతవిభూతి నాదిభిక్షువుభైక్ష మైన మాన్యు
తే. గీ. నచటివెలయాండు రంభాదు నైన నొరయఁ

గానెకొంగున వారించి గడుపఁ గలరు

నాట్యశాఖాకళాధురంధరనిరూఢి

నచటఁ బుట్టినచిగురుకొ మ్రొనఁ జేవ.

(మను, 1-50)

సీ. ప్రాతమాటలె కాని ... .. రచిరరుచుల. (హ. న. 1-7.)

మ. పరిఘం దత్తురకామినీజనము లంభఃకేలి సల్పంగఁ ద

ద్దురువత్సోరుహాలి ప్తసంతుమదకస్తూరీ మిశ్చందనా

గురుపంకంబుల సౌరభంబులఁ జూచి కుంభీనసావాస ని

ర్జరకల్లోలిని కందు భోగపతి నాఁ జన్మంజు గల్గెఁ దగఁ. (అము, 2-6)

చ. అలఘుతడియభేయముల ... .. జిల్వపెందరల్. (హ. న. 1-10)

“మ. ఇసుఁ డస్త్రాద్రికిఁ బోవఁ గొల్లగాని నేఁ జేతేరఁ దద్దీప్తి నం

జసంబంధజబాంధవంబున రతిశ్రాంతాంగనానేత్రకో

ణికాయంబున డాచి తద్ధవళిమం దాబోసెనో చాప్పుమా

ర్ప వనఁ వెల్వలఁ బాఠే దీపకళికావ్రాతంబు కాతోదరి!” మను, 3-54

చ. లలితరసోపభోగదశలఁ ... .. నయ్యెడఁ. (హ. న. 4-26.)

శృంగారనైషధమునందును (7-198) శృంగారశాకుంతలమునం
దును (3-72) మనుచరిత్రమునందును (3-55.) వసుచరిత్రమునందును
(4-120) గోడికూత వర్ణింపఁబడియున్నది. హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము
నందు యింత మావిషయమున నొకపద్యము రచింపఁబడెను. (హ. న.
4-26) ఇంకను నితరవిషయములందును ననేకము లగుననుస్మతులుగలవు.
కానివానినెల్ల నుదాహరించిన గ్రంథవిస్తర మగునని యింతటితో విర
మించుచున్నాను.

ఉ. వీసులవిందు చేసెడు నవీనమృజాశమ్మదూక్తి, క్లేషన

మ్మానితరీత్యలంకృతి, చమత్కృతిమత్పదచిత్రవృత్తి, దో

డ్డో నరుజెంచువ్యంగ్యములతో నలరారెడు నైజకాంతి, దాఁ

బూనక కూర్చరామనృపభూషణునైపుణ మెన్న శక్యమే?

ఇట్లు, మజనవిధేయుఁడు,

విజయనగరము.)

వజ్రుల చినసీతారామస్వామిశాస్త్రి.

14-1-1918.)

విజయనగరసంస్కృతకళాశాలాంధ్రప్రధానోపాధ్యాయుఁడు.

శ్రీ గణేశాయ నమః.

హరిశ్చంద్రనాథోపాఖ్యానము

(ద్వ్యర్థి కావ్యము.)

అ వ తా రి క

శా. శ్రీవైదేహనుతక్ భృగుద్వహజయశ్రీ నబ్జభృచ్చాపలీ
లావాప్తిక్ వరియించి సత్కుశలవత్త్వామూల్యమాంగల్యదీ
క్షావాలం బగు నాపరిగ్రహయగం బన్యోచ్యహద్దబునక్
సేవింపం దగురామచంద్రుడు శుభశ్రీ లిచ్చు మా కెప్పుడుక్. 1

వ్యాఖ్యాతృకృతస్తుతి.

శా. శ్రీమద్రామపదారవిందయుగళిభృంగాయితస్వాంతు భ
త్తామేయాభిమతార్థదాయకదమైకాయ త్తనేత్రాంతు సు
త్రామాది త్రిదశస్త్రియంకరభుజాధామాతికాంతుక్ బుధ
స్తోమస్తుత్యయశో!నితాంతు మానుమంతుక్ భక్తిః గీర్తించెదక్.

సీ. శ్రీహనుమద్వరశ్రీలబ్ధసుకవిత్వ
చతురుండ లక్షణసారసంగ
హం బొనరించి యుద్యత్కీర్తిః బ్రఖ్యాతుః
ఉగు చిత్రకవి పెద్దనార్యసుతుండ
విష్ణుచిత్తీయాది వివిధకావ్యార్థముల్
దెలిసి వక్కాణించు ధీరనుతుండ

గండిగోటాఖ్యదుర్గనలాధ్యక్షుడై

ప్రథివి¹మంతున కెక్కు పెమ్మసాని

గీ. చిన్నతిమ్మక్షమా పాలకేఖరుండు

గారవింపంగ బహుమానశారవముగ

మనినధన్యుండ సభ్యసన్నతగుడైక

గరిమ వెలయు ననంతాఖ్యకవివరుండ.

క. ముఖ్యంబై భూస్థలి భూ

రిఖ్యాతిం గాంచి తగు హరిశ్చంద్రనలో

పాఖ్యానకావ్యమునకు

వ్యాఖ్యాన మొనర్తు విబుధవర్యులు పొగడక.

టీక. శ్రీవైదేహసుతక=లక్ష్మీస్వహాపిణియైనసీతను, భృగుద్రవహజనుశ్రీక=పరశురామజయలక్ష్మిని, అబ్జభృచ్చాప - అబ్జ=శంఖము, చంద్రుడు, * ('అబ్జే శంఖశకాంకా చ' అని యమరము.) భృత్ = (శంఖమును) భరించునట్టి విష్ణువుయొక్కయు, (చంద్రుని) భరించునట్టి శివునియొక్కయు, చాప = ధనుస్సులయొక్క, లీలావాప్తిక=విలాసమునఁ బొందుటచేత, పరియించి=తుంకుప సరిగాఁ జేసి (వరించి యనుట), సత్కుశ అవత్తామూల్యమాంగల్యదీక్షవాలము-సత్ = శ్రేష్ఠమైన, కుశలవత్త్వ=కుశలపులు గలుగుటచేతను, కుశలము గలుగుటచేతను, అమూల్యమైన, మాంగల్యదీక్షకుక=వివాహదీక్షకు, ఆవాలంబు=ఆటపట్టైన, ఆపరిగ్రహాయగంబు = ఆభారాయగము, * ('పత్ని పరిజనాదానమాలకాపాః పరిగ్రహాః' అని యమరము.) అన్యోన్యవార్తంబునక=పరస్పరస్నేహముచేత, (సత్కుశలవత్త్వము సమానముగ నున్నందున వారిద్దఱు నన్యోన్య మైత్రిగలిగి) సేవింపఁగా, తగు రామచంద్రుడు, మాకుక, ఎప్పుడును, కుభశ్రీలు = కుభసంపదలు, ఇచ్చునుగాక యని యాకీర్వాదరూప మంగళము.

సీ. నిఖిలలోకానందనీయస్థిరోద్భూతిఁ

బొలుచు ననాదృతాంభోజపాణి

యంభోధిమథనాసహాయశౌర్యవరాప్తిఁ

జాల మించుననాస్తసంఖ్యశీల

పంకదూరకృపీటభవనివేళప్రాణిఁ

బరఁగు నప్రతిపన్నభంగధామ

యతిలాలి తాక్షిణినుతసంపదఁ దనర్పు

నకళంకినహజ కళాధివనతి

గీ. సుదతులు నుతింప నభినవనురుచిరమణి

యెనయకుండ నిజాధీశహృదయవీతి

వెలయున్ తాభిధాననవీనలక్ష్మి

నిశ్చలై శ్వర్యములు గరుణించుఁ గాత.

2

టీక. నిఖిల...ద్యూతిత్వ-నిఖిల = సమస్తములైన, లోక=లోకములచే, ఆనంద
 నీయ=సంతోషింపఁదగిన, స్థిరా=ధూమియందు, ఉద్యూతి=పుట్టుకచేత, పాలుచు...
 పాణి-పాలుచు=ప్రకాశించు, అనాదృత=అదరింపఁబడని, అంభోజ=కమలములుగల, పాణి=హస్తములుగలదియు, (ఇది సీతాపరమైనయర్థము. ఈపద్యమునందు శబ్దార్థకల్పల
 చేత సీతాభ్యునాతనలక్ష్మియందు ఆధిక్యమును, లక్ష్మియందు నైచ్చ్యమును బ్రతిపాదించఁ
 బడినది.) నిఖిల...ద్యూతిత్వ-నిఖిలలోక = సమస్తలోకములచే, ఆనందనీయస్థిరోద్యూ
 తిత్వ=సంతోషింపఁదగిన స్థిరమగుసంపదలేమిచే, పాలుచు...పాణి-పాలుచు = వెలసి
 యున్న, అనాదృత=మిక్కిలియాదరింపఁబడిన, అంభోజ=కమలములుగల, పాణి=
 హస్తములుగలది, అంభోజముల నిరసంపదేని హస్తములుగలదనుట)(ఇది లక్ష్మీపరమైన
 యర్థము.) అంభోధి...పరాష్ఠిక - అంభోధి=సముద్రముయొక్క మథన=భేదించుట
 యందు, (సేతుబంధనమందనుట) అసహాయశౌర్య=అసహాయకూరుఁడైన, వర=భర్త
 యొక్క, (రామనియొక్క) ఆష్ఠిక=పొందుటచేత, చాల=మిక్కిలి, మించు...శీల-
 మించు=ప్రకాశించు, అనాప్త=పొందఁబడని, సంఖ్య=సంఖ్యగల, శీల=అచారము
 గలది(అసంఖ్యానశీలముగలదియనుట.) (సీ.ప). అంభోధి...పరాష్ఠిక-అంభోధిమథన=
 సముద్రమథనమందు, అసహాయ = మిక్కిలి సహాయములుగల, శౌర్య=పరాక్రమము
 గల, వర=భర్తయొక్క (విష్ణువుయొక్క), ఆష్ఠిక=స్థాపితచేత, చాల, మించు, అ+
 నాప్త=పొందఁబడిన, సంఖ్య=సంఖ్యగల, శీల=అచారముగలది(అనఁగా: పరిమితమైన
 శీలముగలదనుట.) (ల.ప). పంక...ప్రాధిక్-పంకదూర=పాపహీతమైన, కృపీటభవ=
 అగ్నియందలి, నివేశ=ప్రవేశించుటయొక్క, ప్రాధి=అతిశయముచేత, పరఁగు...ధామ-
 పరఁగు=ఓప్పుచున్న, ఆప్రతిపన్న=పొందఁబడని, భంగ=భంగముగల, ధామ=స్థాన
 ముగలది. (సీ. ప). పంకప్రాధిక్-పంక = పంకము (పాపము-బురద), దూర =
 (కొంచెము) దూరమందుఁగల, (ఇచ్చటదూరస్థితత్వ మనివక్షితము.) కృపీటభవ =
 పద్మమునందు, నివేశ = ఉండుటయొక్క, ప్రాధి = అతిశయముచేత, (పంకసహిత
 మగు పద్మమునందు నివసించుటచేత ననుట.) పరఁగు, అ, ప్రతిపన్న = పొందఁబడిన,
 భంగ = భంగములు (భంగపాటు-తరంగములు) గలది (సముద్రమై,) ధామ =
 (తేజము) స్థానముగాఁగలది. (భంగము (తరంగము - భంగపాటు) నొందిన సము
 ద్రము నిలయుముగాఁగలది-భంగమునొందిన తేజముగలది) యతి...గంపదక-యతి=
 వాల్చికి)యనిచేత, లాలిత = లాలింపఁబడిన, అక్షిణి = చెదని, సుతసంపదక =

పుత్రసంపదచేత, తనర్పు...వసతి-తనర్పు = ప్రకాశించు, అకళంకి = దోషము లేని, సహజ = స్వాభావికములైన, కళా=కళలకు, అభివసతి = స్థానమైనది. నిష్కళంకకళాధారులను (సీ.ప). అతి...సంపదక-అతి = అతిశయమును, బాలిత = బాలింపఁబడిన, ఆక్షిణ = మిక్కిలిక్షీణించు, సుత=కుమారులయొక్క, సంపదక = సంపదచేత, తనర్పు: అకళంకి...వసతి = అకళంకియును తోడఁబుట్టిన చంద్రుఁడు గలది. ఈయర్థమునందు “అక్కళంకి” యని ద్విత్వములేమిచిచ్ఛము. అనఁగా: తనతోఁబుట్టువు దోషయుత్పద (దనుట) సుదతుఁ=(స్త్రీ)ను, నుతింపక = స్తోత్రము నేయఁగా, అభి...రముణి...అభినవ = శ్రొత్తయైన, సురుచి = మంచికొంతిగల, రముణి=(స్త్రీ), ఎనయకుండక=పొందకుండ (అనఁగా: పనితొంతరమును బొందకుండ ననుట)నిజా ... పీతి = తనభర్తయొక్క హృదయపీతమునందు, వెలయు = ప్రకాశించు, (సీ.ప). అభి...ముణి = అభినవ = శ్రొత్తయైన, సురుచి = మిక్కిలిప్రకాశించు, మణి = (కొస్తుభ) మణి, ఎనయకుండక, నిజాధీశహృదయపీతి = తనభర్తయొక్క అహిమనపీతమును, వెలయు, సీతాభిధాన=పీత యనుపేరుగల, నవీనలక్ష్మి = శ్రొత్తలక్ష్మి, నిశ్చలైశ్వర్యములు = చలనములేని సంపదలు, కరుణించుఁగాత = దయ నేయును గాత! (ఇందు—లోకానందసీయముగాని యస్థిరోద్భూతి గలదగుట చేతను, కమలముల నిడిసెంపఁజాలని హస్తములు గలదగుటచేతను, అంభోధినుభవము నందు ననహయకౌర్యుఁడైన భర్త గలదగుటచేతను, పరిమితశీలము గలదగుటచేతను, పంకసహితముగ పద్మము నివాసముగాఁ గలదగుటచేతను, నష్టతేజస్సుగలదగుటచేతను, కళంకియగు తోబుట్టువు గలదగుటచేతను, అహిమనందలి మణి ప్రకాశింపకుండునట్లు అహిమనై నెక్కినదగుటచేతను పూర్వలక్ష్మికి నైచ్చము వర్ణింపఁబడినది.)

ఉ. అంచితరాజ్యరత్న కళిలావనపావనరామపాదుకల్

గాంచినమేటి గావున నకంటకకోమలతాయుతాత్మని

శ్చంచలభావనాసరణి సారై జరింపఁగ నమ్మహాత్ము సం

ధించి తదాత్మతఁ దగుసుధీనిరతున్ భరతున్ భజించెదకె. ౩

టీక. ఆం...రత్న - అంచిత = ఒప్పుచుండెడు, రాజ్యరత్నక = రాజ్యపరిపాలనముకొఱకు, అభి...పాదుకల్-అభి = సమస్తమును, అవన = రక్షించుట చేత, పావన = పరిశుద్ధుఁడైన, రామ = రామునియొక్క, పాదుకల్ = పాదకోళ్లను, కాంచినమేటి గావున, అకంటక...సరణి - అకంటక = కామకోర్కెధారినిహితమై, కోమలతా = మార్దవముతో, యుత = కూడిన, ఆత్మ = హృదయమును, నిశ్చంచలమైన, భావనాసరణి = ధ్యానమార్గమును, సారై = పలుములు, చరింపఁగక = సంచరించునట్లు, అమ్మహాత్ముఁ = ఆరామచంద్రుని, సంధించి = పొందించి, తదాత్మతఁ = ఆరామునివలె యునియాపమును ధరించుటచేత, తగు, మధీనిరతున్ = ఉచితజ్ఞుఁడైన, భరతుని, భజించెదను. (ఉచితజ్ఞుఁ డనుటచే— భరతుఁ డరణ్యమునకుఁ బోవు

రాముని పాదుకలు ధార దీసికొనియెఁ గాన నారాముని ముండ్లులేక మెత్తనైనమాగ్గ
మున నడిపించె ననియుఁ దన్ని రంతర ధ్యానముచేత భ్రమరకీటన్యాయముగా సామా
ప్యము పోవించె ననియు ద్వై.)

మ. నిజనిద్రాలనతావిగాన మెడలక నిన్నిద్రతావృత్తిఁ బూ
ని జగత్ప్రాణహృత్తిప్రవాద ముడుగక విశ్వావనోత్సాహియై
యజరారాతివిఘాతికి¹ వనవిహారాధార మై పొల్చు సూ
రిజనప్రస్తుతశేషభ వనిరతుక శ్రీలక్ష్మణుక గొల్చెదక. 4

టీక. నిజ...గానము-నిజ=స్వకీయమైన, నిద్రాలకతా=నిద్రాలగ్యముచేతనైన,
విగానము=నింద, ఎడలక=పోవునట్లుగ, నిన్నిద్రతావృత్తిక=నిద్రలేకపోవువర్తన
మును, పూని, జగ...దము - జగత్ప్రాణ=జగజ్జనప్రాణములయొక్కయు, వాయువు
యొక్కయు, హృత్తి = హరణముచేతనైన, ప్రవాదము=అపవాదము, ఉడుగక=పోవు
నట్లు, విశ్వా...యై=ప్రపంచరక్షణముందు సంతోషముగలవాఁడై, అజరారాతివిఘాతి
కిక=రాక్షససంహారకుఁడైనరామునకు, వనవిహారాధారమై=అరణ్యవాసమునం దాధా
రభూతుఁడై (జలవిహారమునందాధారభూతుఁడై), పొల్చు, నూరి...నిరతుక-నూరి
జన = పండితులచే, ప్రస్తుత=స్తోత్రముచేయఁబడిన, శేషభావ=అది శేషభావమునందు,
భృత్యభావమునందు, నిరతుక=ఆసక్తుఁడైన, శ్రీలక్ష్మణుక=సంపద్యుక్తుఁడైన అత్మణుని,
కొలిచెదను. (మున్నుండినగుణములయందు నిద్రాజగత్ప్రాణహరణగుణములు విడిచి
దై త్యాంతకునకు వనవిహారాధార మగుటనవిడువని సభ్యసత్తుత శేషాంశము గలవాఁ
డగుట. భృత్యభావనిరతుఁడైనవాఁడు జాగృతాత గలిగి యపవాదము రాకయుండ
రక్షణతత్పరుండై తనయేలినవాని విహారమున కాధారమై యొప్పు నని ధ్వని.)

మ. అవణోదా త్రశరప్రకర్ష హృత్తి లీలాధీరనారాచలా
ఘన మాత్మశ్చితరామభద్ర పదరక్షాలక్ష్మీయుం గాత్తుకా
రవనిర్భర్తృతమేఘనాదతయు బోరం బూని త్రైలోక్యసం
స్తవనీయాగ్రభవత్రయీచరితుఁడౌ శత్రుఘ్నుఁ బ్రార్థించెదక. 5

టీక. అవణో...లాఘవము-అవణ=అవణాసురునియొక్క, ఉదాత్త=ఉదాత్త
మైన, శరప్రకర్ష=బాణప్రకర్ష యొక్క, హృత్తిలీలా=హరణక్రియయందు,*('లీలా
విలాసక్రియయోః'అనియ.) ధీర=సమర్థమైన, నారాచలాఘవము=బాణలాఘవమును,
(అవణోద=అవణసముద్రముయొక్క, ఆత్త=పొందఁబడిన, శరప్రకర్ష = ఉదకాధి
క్యముయొక్క, హరణక్రియయందు సమర్థమైన బాణలాఘవ మని రామునిగుణమును)

అత్త...అత్తీయొక్క-అత్త = తనచేత, శ్రీత=పొందఁబడిన, రామభద్రపద = రామ రాజ్యముయొక్క, రక్షాఅత్తీయను (అత్త శ్రీత=తనచేత సేవింపఁబడిన, రామభద్రుని యొక్క, పదరక్షాఅత్తీయొక్క=పాదుకాఅత్తీయను; అని భరతునిగుణమును;) కార్త్య కారవ...నాదతయొక్క - కార్త్య కారవముచేత, నిర్భర్తృత్వ=నిరసింపఁబడిన, మేఘ నాదతయొక్క = మేఘధ్వనియొక్క, (కార్త్యకధ్వనిచేత నిరసింపఁబడిన, మేఘనాద తయొక్క = ఇంద్రజిత్తు గలుగుటను, అని అత్తీయనిగుణమును,) పోరకొ, పూని, త్రై లోక్య...చరితుఁడు-త్రైలోక్య = ముల్లోకములయందు, సంస్తవనీయ = స్తోత్రము చేయఁదగినవారియందు, అగ్రభవ = శ్రేష్ఠుఁడైన, త్రయీచరితుఁడు=(అవతానుర శరప్రకర్షహృతి లీలాధీరనారాచలాఘవాది) మూఁడుగుణములను పూనిన చర్యగల వాఁడు, త్రైలోక్యసంస్తవనీయ = ముల్లోకములయందలి జనులచేత స్తోత్రముచేయఁ దగిన, అగ్రభవత్రయీ = ముగిరిన్నలయొక్క (రామ, భరత, అత్తీయలయొక్క) చరితుఁడు=చర్యగలవాఁడు, బౌ=అగు, శత్రుఘ్నుని ప్రార్థనచేసెదను.

సీ. రామభక్తునకు భారమె ఘోరపంకాబ్ధి

తరణపాటవ మన శరధి దాటి

రామభక్తున కరుదా మృత్యునిరసనం

బన మహాచ్ఛాయాగ్రహంబుఁ జీరి

రామకింకరున కబ్రమె రమాసాన్నిధ్య

మన విదేహాధీశతనయఁ గాంచి

రామైకమతికిఁ జిత్రమె పాశవిగళనో

పాయం బన సజాత్రబంధ మెడలి

గీ. రామపరతంత్రునకు దుర్భరంబె విలయ

వహ్నియన వాలశిఖిశిఖావ్యాప్తి నోర్చి

యరిపురం బేర్చినయజ్ఞేయు సప్రమేయు

నాంజనేయు మునిధ్యేయు సభినుతింతు.

3

సీ. కవిని వేశితకృపాకలితుఁడౌ నితని భా

రతి కవిప్రతికిఁ బ్రావు గాడె?

ప్రతినవచ్ఛందోనిబద్ధుఁడౌ నితని భా

వ్యము బహుచ్ఛందోమయంబు గాడె ?

వీణాయతినహాయవృత్తియా నితని భా

షీతము వీణాయతియుతముగాడె ?

చతురానన ప్రీతిశాలియా నితని స

త్సృతి చతురానన యుతముగాదె ?

గీ. యని మునులు మెచ్చ నసురశాసనపదాంక

మహితదివ్యసరస్వతి మహికిఁ దెచ్చి

జనుల కెల్లను సుగతిఁ జూపినయనంత

సుగుణసాగరుఁ బ్రాచేతసుని భజింతు ?

7

టీక. కవి...కలితుఁడు-కవి = క్రొంచపక్షియనెడి కవిశ్యునియందు, ని వేళత = ఉంపఁబడిన, కృపా=దయచేత, కలితుఁడు=ఒప్పువాఁడు, బ్రౌ=అగు, ఇతని = ఈ వాల్మీకియొక్క, భారతి=సరస్వతి, కవిప్ర తతికిఁ=కవిసమాహమునకు, ప్రాపుగాదె? = ఆశ్రయముకొదా ? (ఆశ్రయమే యగుట). ప్రతినవచ్చుందోనిబద్ధుఁడు - ప్రతినవ మైన, ఛందః = వేదము అనియెడి ఉక్తానుక్తాది ఛందస్సులయందు, బద్ధుఁడు = అస క్తుఁడు, బ్రౌ = అగు, ఇతని (వాల్మీకి) యొక్క, కావ్యము, బహుఛందోమయములు గాదె = ఛందోరూపముకొదా ? (ఛందోరూపమే యగుట!). వీణాయతి=వారదుఁ డనియెడి వీణానియతిగల వైణికునియొక్క, - సహాయవృత్తి = సహాయముగలవాఁడు, బ్రౌ=అగు ఇతని (వాల్మీకి) యొక్క భాషితము, వీణా...తమా-వీణా = వీణయందలి, యతి=గోపుచ్చాదియగుతలచేత, యుతముకొదే = బద్ధముకొదా ! (బద్ధమే యగుట.) చతు...కాలి-చతురానన = బ్రహ్మయనెడి కుశలముఖునియొక్క, ప్రీతిచేత, కాలి = ఒప్పెడునట్టివాఁడు, బ్రౌ = అగు, ఇతని (వాల్మీకి)యొక్క, సత్సృతి, చతు ... తమా-చతుర = చతురులయొక్క, ఆనన=ముఖములయందు, యుతముకొదె = కూడు కొనినదికొదా ! (కూడినది యగుట. అనఁగా: చతురులైనవారందఱుఁ జదువుదు రనుట.) అని మునులు మెచ్చఁగా, అసురశాసన...సరస్వత-అసురశాసనపద = విష్ణు పాదమనియెడి దేవలోకమునకు, అంక = చిహ్నమును, మహితమునునైన, దివ్యసర స్వతిక = దేవనదియనెడి గీర్వాణభాసను, మహికిఁ=భూమికి, తెచ్చి, జలంకెల్లను, సుగతి = మోక్షమును, మంచిమార్గమును, చూపిన, అనంతసుగుణసాగరు = అనంత సుగుణి యగు భగీరథుఁడైన, గుణసమద్రుఁడైన, ప్రాచేతసుని = వాల్మీకిమహామునిని, భజింతును. (సాగరుఁడు = సగరవంశమువాఁడు.)

మ. అనఘశ్రీ రఘురామనామజపవర్ణార్ణవల్లీ కజా

ననజాతప్రథమావతారకవి తానాకేశకల్లోలినీ

ఘనకుల్యాయితకల్యవాగమృతరాకాచంద్రులం గీర్తిసా

ధననిస్తంద్రుల సత్కవీంద్రులను మేధాసాంద్రులకొల్పెదన్.

8

మ. అతిమాత్రస్ఫురితార్థవైభవము నౌదార్యాదినానాగుణా
యతిశక్తిత్రితయైకధుర్యతయు లేకాత్మైకదేశాప్తిగ
ర్వితుఁ డూహింపక తానహీనపదధౌరేయాంకముల్ పూనినం
ప్రతిరోధింపఁ దరంబె ధీరునకు దృగ్రాగంబు ¹సంధించినక.

9

టీక. అతిమాత్రస్ఫురితమగు వర్ణవైభవమున, ఔదార్యాది...ధుర్యతయు-
ఔదార్యాదులైన, నానాగుణః=ప్రసాద సమతామాధుర్య సౌకుమార్యార్థవ్యక్తి
శ్లేషకాంతిఃమాధులను కావ్యగుణములయొక్క, ఆయతియును, శక్తిత్రితయః=అభిధా
అక్షణా వ్యంజన లను) మూఁడు శబ్దకర్తృలయొక్క, ఏకధుర్యతయు = దురంధర
త్వమును, లేక, అత్యైక...గర్వితుఁడు-అత్త=స్వకీయమైన, ఏకదేశ (వైనిమాపించిన
యర్థవైభవాదిగుణములలో) నొకయంశముయొక్క, అప్తిక=పొందుటచేత, గర్వితుఁడు
(అనఁగా దుష్కృతి యనుట), అహీన... అంకముల్ - అహీన=అనిశేషపుభంగి*
(‘ఇన నూన్యే ప్రభౌ’ అని అను) పదధౌరేయ=శబ్దధురంధరుఁడైనవానియొక్క,
అంకముక = చిరుదులు పూనిన మాత్రమున నే, ధీరునకు=విద్యాంసునకు, దృగ్రా
గంబుసంధించినక = కన్నులెఱ్ఱచేసిన, (కోపమువచ్చిన ననుట.) ప్రతిరోధింపక =
ఎదిరించుటకు, తరంబె = సాధ్యమా! (అనఁగా: సాధ్యము గానేర దని పూర్వ
మున కన్వయము. ఇందలిధ్వని:—అర్థవైభవము = ద్రవ్యైభవమును, దాతృత్వము
మొదలగు నానాగుణములయొక్క ఆయతియును, శక్తి...తయు = ప్రభుమంత్రో
త్సాహకర్తృలయొక్క, ధురంధరత్వమును, లేక, అత్యైక... తుఁడు - అత్త = తన
యొక్క, ఏకదేశ=ఒక ప్రదేశముయొక్క, అప్తిచేత, గర్వితుఁడు (గర్వించినరాజు),
తాను, అహీనపదధౌరేయ = అనేక రాజ్యధురంధరునియొక్క (సార్వభౌముని
యొక్క యనుట), అంకముల్ = చిరుదులు, పూనినంత నే, ధీరునకు = ధైర్యవంతుఁ
డైనరాజునకు, దృగ్రాగంబు సంధించినక = కోపముచేత నేత్రము లెఱ్ఱకొఁగా,
ప్రతిరోధింపక తరంబె? అని యన్వయము.)

వ. అని యివిధంబున నిష్ప్రదేవతామననమంగళనమాచణరంబును సుకవి
చరణపరిచరణంబును గుకవిత్పణీకరణంబును గావించి యేను పురా
తన పుణ్యశ్లోకచక్రవర్తిచంద్రహరిశ్చంద్రనలకథాయుగయుగపదను
సంధానబంధురరసానుబంధం బగు చిత్రప్రబంధంబు నిర్మింపం
బూని యున్న నమయంబున నొక్కనాఁడు మదీయస్వప్నంబున. 10

సీ. అధ్యయనాద్ధిపారాభిజ్ఞుఁ డగువాఁడఁ

గరగతబహుళాస్త్రగరిమవాఁడ

బ్రాహ్మపలాశదండాఢాకనమువాడఁ

బరమసూర్యచార్యభక్తివాడ

విశ్రుతాగమవర్తి వినుతిఁ గాంచినవాడఁ

బలవదక్షనిరోధపటిమవాడఁ

గుశగురుగుణయోగవిశదాత్ముడగువాడఁ

బావనాన్యాయరూఢిఁ బరఁగువాడఁ

గీ. బ్రతినవబ్రహ్మచర్యాప్తి భవ్యతరత

పోబలంబునఁ గడు బీటువోనిగోచి

వాడ ననుచు నిజానుభావంబుఁ దెలిసి

పలికె వాత్సల్యమున నటుప్రవరుఁ డొకఁడు.

11

టీక. ఆధ్యయిపాఠిపారాభిజ్ఞఁ డగువాడఁక = వేదాభిపారమును జెలిసిన వాడను; కరగతపశుకాస్త్రగరిమవాడఁక = హస్తగతమైన యనేకకాస్త్రగౌరవము కలవాడను; ప్రాథ...వాడఁక = ప్రాథమైన మోదగుదండముయొక్క పరిప్రాప్తి గలవాడను; పరమ...వాడఁక = మిగుల విద్వాంసుడైన యాచార్యులయందు భక్తి గలవాడను; విశ్రుత...వాడఁక - విశ్రుత = ప్రసిద్ధుడైన; ఆగమవర్తి = వేదప్రవర్తకులచేత, వినుతిఁగాంచినవాడను; బలవ...వాడ - బలవదక్ష = బలవంతములైనయింద్రియములయొక్క, నిరోధమందలి నేర్పుగలవాడను; బుశ...వాడ - బుశ = దర్బళుడైన, గురు = గొప్పదయిన, గుణ = రజ్జువుయొక్క, (ముంజియొక్క యనుట.) యోగముచేత నిర్మలమైన మనస్సుగలవాడను; పావనా...వాడఁక - పవిత్రమైన అన్యాయరూఢిఁక = మంకవిఖ్యాతిచేత, పరఁగువాడను; ప్రతినవబ్రహ్మచర్యాప్తి = నూతనబ్రహ్మచర్యవ్రతముయొక్క పొందుటచేత; భవ్యతర = శ్రేష్ఠమైనతపోబలముచేత, కడుబీటువోని గోచివాడ = మిక్కిలి వెలితికొనివాడను. అనుచు నిజానుభావంబుక = తనప్రభావమును.

క. శ్రీరామభూషణ! వచ

శ్రీరసపోషణ! భభీ! హరిశ్చంద్రనల

క్షౌరమణచరితయుగశా

వ్యారంభముఁ బూని తనుపమాద్భుతశక్తికా.

12

మ. చను దుస్సర్పకళంకపంకము హరిశ్చంద్రప్రశంసక దొలం

గు నలక్షాఘుఁ గలిప్రవీడనము దత్తోజీశయుగైకకీ

ర్తన మత్యంతఫలప్రదం బగుట చిత్రం బే భవత్పుణ్యవా

సన నేతాదృశకావ్యరాజరచనోత్సాహంబు గల్గె మదిన్.

13

సీ. సుతులఁ బెక్కండ్ర శాశ్వతరామనామధ
 న్యులఁ జేసి పిలుచుభాగ్యోదయంబు
 రచితాగ్రహారంబు రామచంద్రపురాంక
 పూతం బొసర్చినపుణ్యరేఖ
 నవదివ్యభవనంబు నవరించి శ్రీరామ
 విభుఁ బ్రతిష్ఠించినవిపులమహిమ
 రామసరోనామరమణీయముగఁ దటా
 కము వినిర్మించినఘనయశంబు

గీ. నఫలత వహించు నీహరిశ్చంద్రనలక
 థాయుగ¹నిబంధచిత్రబంధప్రబంధ
 మంకిత మొనర్చు రఘుభర్త కఖిలకర్త
 కురుతరాభీప్సితము లెల్ల నొడవు నీకు.

14

మ. అని యంతర్హితుఁడైన మేలుకని యత్యంతాద్భుతశ్రీ మనో
 వనజాతంబునఁ గందళింపఁ బులకప్రాతంబు మేనక జనిం
 ప నసాధారణ హర్ష బాష్పకణసంభారంబు నేత్రద్వయం
 బున దీపింపఁ దదీయదివ్యవచనంబుల్ భక్తి నూహించుచుకా. 15

సీ. అధ్యయనాభిపారాభిజ్ఞుఁ డగువాఁడు
 కరగతబహుశాస్త్రగరిమవాఁడు
 పౌఢపలాశదండాఢాకనమువాఁడు
 పరమసూర్యచార్యభక్తివాఁడు
 విశ్రుతాగమవర్తి వినుతిఁ గాంచినవాఁడు
 బలవదక్షనిరోధపటిమవాఁడు
 కుశగురుగుణయోగ విశదాత్ముఁడగువాఁడు
 పావనాన్వయరూఢిఁ బరఁగువాఁడు

గీ. ప్రతినవబ్రహ్మచర్యాప్తి భవ్యతరత
 పోబలంబునఁ గడుబీటువోనిగోచి
 వాఁడు నలయంజనానందవర్ధనుఁడె
 కాక యొరులకు నిట్టివైఖరులు గలవె ?

16

టీక. అధ్యయన...వాఁడు- అధ్యయన = మార్గము నతిక్రమించిన (ప్రేమ కడ్డమైనయగుట.) అభిపార = సముద్రముయొక్క యావలిదరిని, అభిజ్ఞాఁడగు వాఁడు = ఎఱిఁగినవాఁడు, కర...వాఁడు- కర = హస్తములచేత, గత = పొందఁబడిన, బహుళమైన, శాస్త్ర = శస్త్రసంబంధమైన, గరిమ = గొప్పతనము కలవాఁడు, ప్రాథ...వాఁడు- ప్రాథమిక, పలాశదండ = రాక్షసదండనముయొక్క, ఆధోకనమువాఁడు = పోప్రాప్తికలవాఁడు; పరమ...వాఁడు - పరమశ్రేష్ఠుఁడైన, నూర్యచార్య = ఆచార్యుఁడైననూర్యునియందు, (నూర్యుఁ డను నాచార్యునందు) భక్తికలవాఁడు; విశ్రుతాగమ...వాఁడు-విశ్రుతులైన, ఆగమవర్తి = వనచరులచేత, వినుతిఁ గాంచినవాఁడు; బల...వాఁడు-బలవంతుఁడైన, అక్ష = అక్షసురునియొక్క, నిరోధమునందు సామర్థ్యముగలవాఁడు; కుశ ...వాఁడు- కుశగురు = రామునియొక్క గుణములయొక్క, యోగ = ధ్యానముచేత ("యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతి యుక్తిః" అనియు.) నిర్లహనముఁ డగువాఁడు; పావ...వాఁడు-పావన = పవన (గాలి) సంబంధమైన, అస్వయూరూఢి = వంశప్రసిద్ధిచేత, పరగువాఁడు; ప్రతి... బలంబునక - ప్రతినవబ్రహ్మ = నూతనబ్రహ్మయొక్క, చర్య = చరిత్రముయొక్క, ఆప్తి = ప్రాప్తికలైన, భవ్యతరతపోబలంబునక గడు బీజునోనిగోచివాఁడు; అంజనా కవియొక్క యానందమును వృద్ధి నొందించు నాయాంజనేయుఁడు కాకపోయిన నితరుల కిట్టివైఖరులు గలవా? (అనఁగా లేవనుట.)

తే. తాదృశకవిత్వనిధిలాభధన్యుఁ జేసి

నన్నుఁ బ్రోచినయంజనానందనునకుఁ

1దగవె కాదె? తదర్హముద్రాహితోప

దేశభాగం బని నుతించి కౌశలమున.

17

టీక. తాదృశ=అటువంటి (మహనీయమైన), కవిత్వ...ధన్యుఁ-కవిత్వనిధి= కవితయను నిధియొక్క, లాభముచేత, ధన్యుఁ=కృతార్థుని, చేసి, నన్నుఁప్రోచిన-అంజ నానందనునకుఁ=అంజనేయునకు (అంజనముచేత సంతోషపఱచువానికి), తదర్హ భావంబు-తదర్హ = ఆకవిత్వార్హమైన (అనితేపార్హమైన), ముద్రా = అంకనము (గుఱి)యొక్క, హితోపదేశభారము యుక్తమేకదా (అనఁగాఁ దగును.) అని నుతించి కాళలమునక = కుశలతతోడక (అని పైపద్యముతోనన్వయము.)

చ. తదుదితపద్ధతిక గృతికి దాశరథిం బతిఁ జేసి తత్ప్రయీ

విదితచరిత్రవై భవము విశ్రుతనన్నునిపావనాననా

భృద్దితనరస్వతీవినుతియోగ్యమనోహితక క్తియైన త

¹త్పదయుగభక్తి నొక్కయురుతం బచరింప నుతింతు నెంతయున్.

టీక. తదుదితపద్ధతిక్ = ఆయాః సేయునిచేతఁ జెప్పఁబడిన మార్గమున (అనఁగా: శ్రీరామునికిఁ గృతియిచ్చుని స్వప్నమునఁ జెప్పినతిరున ననుట); దాశరథిక్ = రాముని, పతిక్ = కృతినాథునిగా; త్రయీవిదిత = కేద ప్రసిద్ధమైన.

సీ. అజభవప్రీతిగా నఖిలమంగళమహా

విరూఢిఁ గాంచిన విష్ణుమూర్తి

విమలస్మృతినుధోదయముగాఁ జతుర్వ్యక్తి

విభవంబుఁ బూనిన వేదమూర్తి

భువనచైతన్యసంభవముగా నిశిచరీ

ఘాతియైన శుభప్రకాశమూర్తి

గురుసత్కియాఫలస్ఫురణగా నతులధా

క్తికరూఢి వెలసిన సుకృతమూర్తి

గీ. పతికృతాభీలశాపమూర్ఛితమునిప్రీ

యావునర్జివనమొనర్చు నమృతమూర్తి

శ్రీరఘూత్తముఁ డతనిచారిత్ర మరిది

పుట్టఁబుట్టువులకుఁ గాక పొగడఁ దరమె.

19

టీక. శ్రీరఘూత్తముఁడు, అజభవ = దశరథునికి, ప్రీతిగా, అఖిలమంగళమైన, మహావిరూఢిక్ = పుట్టువును, కొంచిన, విష్ణుమూర్తి = విష్ణువైసవాఁడు (బ్రహ్మరుద్రులకుఁ బ్రియముగ నఖిలమంగళమహావిరూఢిఁ గాంచుటచేత విష్ణుమూర్తి యని) విమలస్మృతి శుభయొక్క యుదయము గలుగునటుల, చతుర్వ్యక్తివిభవంబుక్ = రామలక్ష్మణభరణ త్రు ఘ్నహృపవైభవమును, పూనిన, వేదమూర్తి = వేదస్వరూపుఁడైనవాఁడు, (స్మృతుల యొక్క యుదయము గలుగునటులఁ జతుర్వ్యక్తి విభవమును పూనుటచేత వేదమూర్తి యని, భువనచైతన్యముయొక్క సంభవముగలుగునట్లుగ, నిశిచరీఘాతియైన = తాటకా సంహరియైన, శుభప్రకాశమూర్తి = పరంజ్యోతిస్వమౌళుఁడైనవాఁడు, (ప్రపంచమునకుఁ జైతన్యము గలుగునటులఁ జీకటిని సంహరించుటచేత శుభప్రకాశమూర్తి, అనఁగా మూర్త్యమూర్తియని) నిశిచరీఘాతి = అవిద్యా(జారిణి) ఘాతియౌటచే, శుభప్రకాశ

1. త్పదయుగభక్తియే యరుతపం బచరింప నుతింతు నెంతయున్"

2. వ్యంగ్యార్థమునకు లింగవ్యత్యయము లేమిని జీకటికి "నిశిచరీ" అని స్త్రీలింగ ప్రయోగము. అని, ప్రా. వి. పు భాండాగారము నెం 13-2.45రు మాతృకయంగులగుడు.

మూర్తి జ్ఞానమూర్తియనియు, ('నిశాచరీ పాంసులాయాం' అనివిశ్వము). గురు, స్ఫురణగా-గురు = గురువైన విశ్వామిత్రునియొక్క, క్రియాఫల = యజ్ఞక్రియాఫలమయొక్క, స్ఫురణ గలుగునటుల, అతులధారి కనిహాధి = తులలేని విలుకానియొక్క చూచితే, సుకృతమూర్తి=సుకృతస్వరూపియైనవాడు. (గురుస్ఫురణ) యాఫలస్ఫురణ గలుగునట్లు సూన్యతవంతులైన ధార్మికులయందలి హాధి నెలయుటచే సుకృతమూర్తి యని) మునిప్రియా=అహల్యయొక్క పునర్జీవనమొనర్చు, అమృతమూర్తి=అమృతస్వరూపి యైనవాడు. (పునర్జీవమొనర్చుటచేత నమృతమూర్తి యని) పుట్టబుట్టువులు (వాల్మీకమహాముని శ్రేష్ఠుడని) అట్టివానిచారిత్ర మితిరులకుఁ జొగడ శక్యముగా దని యనవలయును. ఇందలి రెండవపద్యము ధ్వని.

ఉ. బంగరుగట్టు బిట్టదర ఫాలవిలోచనచాపయష్టి ము
ప్టి గొని చిల్వతేఁ దులుక శింజిని గూర్చి రఘూద్వహుండు త
ద్భంగవిహారముల్ నలుప భర్తనిమాళి కడుక్ బ్రమించె ను
త్తుంగవతంసరత్నరుచిధోరణి సారెకు సంచలింపఁగఁ. 20

టీక. రఘూద్వహుండు, (కర్త) ఫాలవిలోచనచాపయష్టి = శివచాపదండమును, బంగరుగట్టు = మేరువు, బిట్టదరక్ = మిక్కిలి చలించునట్లు (మేరువు, శివధనుస్సుగనుక), ముష్టింగొని, చిల్వతేఁడు=అదిశేషుండు, దులుక = భయపడునట్లు (అది శేషుండు అవింటికి నల్లత్రాడుగనుక), శింజిని గూర్చి = అల్లెనెత్తుకెట్టి, తద్భంగవిహారముల్ = అధనుర్భంగవిహారములను, నలుపక్, భర్తనిమాళి = ఈశ్వరునిశరణుని, ఉత్తుంగ...ధోరణి-ఉత్తుంగ = ఉన్నతమైన, వతంసరత్న = శిరోరత్నము (చంద్రుని)యొక్క, రుచిధోరణి = కౌంతిపుంజము, సారెకు సంచలింపఁగఁ = బెళుకునట్లుగ, కడుక్, భ్రమించెను. (ఆశ్చర్యముచేత ననుట.) శ్లోః—భర్తనిమాళి = ఆకాశము, అందలి వతంసరత్నము=మూర్ఖుండు. (రాముండు శివునిధనుస్సును విలువఁగా నూర్చు వింబముతోడ నాకాశమును పఱచె ననిభావము.)

మ. హరికోదండవిఖండనప్రబలగర్వాఖర్వసంచారుండై
యరవిందాస్తుఁడు నల్పు సంబుజనపర్యంబోలి యత్యంత రా
గరసోద్భాసితభాసుతాలలితపీఠాపాళి¹ పైఁ గ్రాలఁగా
సిరులక్ మించె రఘూద్వహుండు జయలక్ష్మీపూర్వసంక్లేషుండై. 21
శా. ఆదిక్ జాగ్రాధవరస్పరోచ్చయపరీక్షారబ్ధ మీఫాలదృ
కోదండం బురుశక్తిఁ ద్రుంచె హరి కాకుత్స్థాన్వయుండై. యితం
డే దైవం బని కల్పకప్రసవవృష్టి బూజఁ గావించి రిం
ద్రాదుల్ భూమిసుతావినాహమహాలీలారాము రాము న్నెనన్. 22

1. పై వాగ్గీతగా.

మ. ఊతిభృద్వర్గశిరోనిరర్గళగళత్కిలాలధారాపరి

ప్లుతిచే నాటక మించు భార్గవభుజాభూరిప్రతాపాఖ్యచి

త్రతరాగ్ని హరిచాపచారుశరసంధానంబుచే నార్చి యం

చితదివ్యాంబుదమూర్తి రాముఁ డడరించె రాజవంశంబులక. 23

టీక. అంచితదివ్యాంబుదమూర్తి = దివ్యమేఘమూర్తియైన, (దివ్యమైన మేఘ స్వరూపముయొక్క అభిరామముగల కేవేంద్రుడైన) రాముఁడు, (కర్త.) ఊతి... ప్లుతిచేక-ఊతిభృద్వర్గ=రాజసమూహముయొక్క, (పవ్వతసమూహముయొక్క), శిర= శిరస్సులవలన (శిఖములవలన), నిరర్గళముగా, గళత్ = స్రవించుచున్న, ప్రవహించుచున్న) కీలాలధారా = రక్తధారలయొక్క (ఉదకధారలయొక్క), పరిప్లుతిచేక = తడియుటచేత, అటక = చల్లఱక, వించెడు, భార్గవ... అగ్నిక-భార్గవ=పరశురామునియొక్క (భృగువంశాధారుడైన చ్యవనునియొక్క), భుజాభూరిప్రతాపాఖ్య= అధికమైన బాహుబల ప్రతాపమునియొడి, చిత్రతరాగ్నిక=చిత్రమైనఅగ్నిని, (దానాగ్నిని), హరి... సంధానంబుచేక; హరిచాప=విష్ణుచాపమందు, (ఇంద్రధనుస్సుచేత), చారు=ఒప్పునట్టి, శర=బాణముయొక్క, (ఉదకముయొక్క) సంధానంబుచేక = కూర్చుటచేరి, (వర్షముచేత ననుట) అర్చి, రాజవంశంబులక-రాజ = రాజులయొక్క, వంశ = వంశములనియొడు వెనుకను, అడరించెక = వృద్ధిబొందించెను.

సీ. వసుధ గాంచన¹ సాధ విసర్జితవమున

నాంతరవసురాసు లప్పగించె

రత్నగర్భ యపారరత్నతోరణ²నిభం

బున గర్భమణులెల్ల మ్రోల'నునిచె

గంధవతి పటీరకర్పూరధూప³రూ

పమున సుగంధసంపదలు నించె

విశ్వధాత్రి విలోకివివిధనారీనర

చ్చలన దాసీదానసమితి సీనె

గీ. హరికి సిరి నిచ్చె జలతత్వమను నసూయ

రఘుపతికిఁ గూతు నిచ్చిన ప్రథమతత్వ

మేకలిమిఁ గూర్చి దని వేల్పు లెన్న నెనసె

నతివతో రాఘవుఁ డలంకృతాత్మ పురము.

టీక. భూదేవి వసుధ=బంగారును ధరించినది. (కౌవున నయోధ్యపురకాంచన సాధములనియెడు సెపమునఁ దనలోని కనకపురాసులను అప్పగించెను.) రత్నగర్భ= రత్నములు గర్భమందు గలది; (కౌవున నప్పట్టణమందలి రత్ననోరణము అనియెడు సెపమునఁ దనగర్భములోనిముఠల సెగుట నుచియెను.) గంధవతి=వాసనగలది. (కౌవున నాపురమునందలి గంధకర్పూరాదివాసన అనియెడుమిషచేత సువాసనాతిశయముల నొసఁగెను.) విశ్వధాత్రి=ప్రపంచమునకుఁ దల్లి. (కౌవునఁ జూచుచుండెడు శ్రీ పురుషునియెడు సెపమున దాసదాసీసంఘముల నొసఁగెను. వసుధ, రత్నగర్భ, గంధవతి, విశ్వధాత్రి. ఇవి భూమికిఁ జేతుగర్భ విశేషణములు. నిభశబ్దము వ్యాజ వాచకము. (‘నిభోవ్యాజసద్భుక్షయోః’ అని విశ్వనిఘంటువు. శ్రీమహావిష్ణువునకుఁ జలతత్వము (సమద్రుఁడు) లక్ష్మీనిచ్చె నను నమూనచేత రామునకు నయోధ్యయందలి సాధాదిసంపదలతోఁ దనకుఁఁతుగను నీత నిచ్చిన ప్రథమకత్వము (భూమి) యొక సేసంపద నొసఁగదు? అని దేవతలఁ ప్రశంసించుగా శ్రీరాముఁడు నీతితోడ నలంక రింపఁబడిన తనపట్టణమును (అయోధ్యను) పొందెను. (అలంకృతాత్మపురము - అలంకరింపఁబడిన, ఆత్మపురమును = స్వకీయదేహము అని ధ్వని.)

తే. ఆత్మజనకుఁ డాశాంతరసావలంబు

మునకు శాంతరసావలంబునకుఁ బనుచు

నెడల నేకగుణమూర్తి నెడల కుండె

రాముఁ డాకారవిక్రియారహితుఁ డెందు.

25

టీక. ఆత్మజనకుఁడు=తనతండ్రి నుగు దశగఘఁడు; ఆశాంత...అంబమునకుఁ; ఆశా=దిక్కులె, అంత=కడలఁగాఁగలుగు, రసా=భూమియొక్క, అలంబమునకుఁ= ఆశ్రయమునకు(పట్టాభిషేకమునకు), శాంతరసావలంబునకుఁ-శాంతరస=శాంతరసము యొక్క, అలంబనకుఁ=ఆశ్రయమునకు (చునివృత్తికి). పనుచునెడల, ఏకగుణ మూర్తి=ఏకగుణప్రకాశమును, ఎడలక యుండెను. ఎందును రాముఁడు, ఆకార విక్రియారహితుఁడు=తనూవికారములేనివాఁడు, (ఆశాంతరసావలంబును మనుపదమాన ‘అ’ యను షర్లములేకపోయిన, శాంతరసావలంబున మగును. కౌవున శాంతరసావ అంబుఁ డగువానికి నేకగుణమూర్తి సహజమే యని కవిచమత్కృతి)

చ. గురుతరదుర్గవైభవము గుట్టల నుంచి యవక్రచక్రివై

ఖరిఁ గటిమ డలీగరిమఁ గైకొని యక్షయ హేమరాశివి

స్ఫురణఁ దనుకాశములఁ బూని విదేహతనూజపేర న

పురమపవిత్రు వెన్నోనియె బౌధివలక్ష్మీ దృఢానురాగయై. 26

మ. దనుజధ్వంసికిఁ దోడునీడ యయి తత్కాంతారసంచారసా
 ధనమై యూరటపట్టునై వెలయుచుకా దచ్చత్రపాదూశుభా
 ననభావోన్నతి దప్పకుండ నడపెక సామిన్రి నిర్దిద్రతా
 వినుతాత్మదృఢతశేషభావమహిమావిర్భావభవ్యాత్మకై. 27

టీక. నిర్దిద్రతా...భవ్యాత్మకై - నిర్దిద్రతా = నిద్రారహితుఁడగుటచేత,
 వినుతమైన, ఆత్మదృఢమైన శేషభావమహిమయొక్క, ఆవిర్భావ=ప్రకటనచేత, భవ్య
 మైన అత్తగలవాడై. (నిద్రవిడచి ఆత్మదృఢమైన శేషభావమును ప్రకటించుచు
 దాను మున్ను స్వామికి ఛత్రపాదకాపీఠకూపమైయుండినరీతిని దప్పక నడచెననుట.)
 కాంతారసంచారసాధనమై=వాయువుయొక్క సారముయిన సంచారమే తనకు సాధన
 మై ('అర' శబ్దమునకు వాచస్పత్యమున అర=శీఘ్రతాదిగుణవతి అనియు, శబ్దకల్ప
 ద్రుమమున, అర=శీఘ్రగే అనియు నున్నది.) (ఇందలిభృంసి, భృత్యభావమహితాత్మక
 డైనవాఁడు జాగరూకుఁడై యేలినవానికి ఛాయానువర్తియై పెంటఁ దిరిగి యూరట
 పట్టె యుండుట సహజమే యని తోచుచున్నది.)

చ. అనఘమునిక్రియాసఫలతాచరణంబు తదంతరాయఖం
 డనము నొనర్ప రాముఁడు వనక్షీతి కేఁగినఁ దప్తచార మా
 ఘనునకు బాల్కసిద్ధ మని కైకొనియుకా మునివృత్తిఁ గైకయీ
 తనయుఁడు వర్ణకూన్యగతి దా నవనికా వనిఁగాఁ దలంచుచుకా. 28

టీక. వర్ణకూన్యగతికా - వర్ణ = బ్రాహ్మణాదిచతుర్వర్ణములయొక్క, కూన్య
 గతికా = లేకపోవుటచేత, అవనికా = భూమిని, వనిఁగాకా = వనముఁగాను, తలంచు
 చుకా, (ముని యడవిలో నుండును గనుక ప్రజలు లేనిభూమి నడవిగఁ దలంచి
 యనుట.) ఇందలిశబ్దచమత్కారము:—వర్ణకూన్యగతికా=అక్షరకూన్యమైన గతిచేత,
 అవనికా=అవనిశబ్దమును, వనిఁగాకా=వనశబ్దముగా, కైకయీతనయుఁడు=భరతుఁడు,
 (మునివృత్తిని గైకొనియె నని యన్వయము. రాముఁడు పిన్ననాటనుండి ముని
 పత్నియలు విఘ్నములు గలుగకుండ పీఠేర్చువాఁడు గావున దానును మునియై
 యుండిన మేలని భరతుఁడు ముని యయ్యె నని తాత్పర్యము. అవనిశబ్దమున నాది 'అ'
 వల్లముపోయిన నది వని యయ్యె నని చమత్కృతి.)

ఉ. ఆవనమధ్యభేలనము లాయనఘద్విజరాడనంతసే
 వావిభవంబు లాయచలవైరిభవాదిశరణ్యలీల లా

శ్రీవసుధోద్భవాదరవిశేషములు న్నుద మందఁ జేసె ర

క్షో¹విమతుఁ దలంప నవి క్రొత్తలె యామహిమాంబురాశికిఁ. 29

టీక: ఆవనమధ్య = ఆయనమధ్యమధ్యమంద , భేలనములు, ఆయనము...విభవంబు-ఆయనమధ్యమధ్యమంద = ఆహిపరహితులైనయః స్త్రాస్తి మహామునులయొక్క, అనంత సేవావిభవంబులు=అధికమైన సేవావైభవములు; ఆచల...లీలలు-ఆచలవైభవ = కాకాసురుడు, ఆది = మొదలైనవారలకు, శరణ్యలీలలు, ఆశ్రీ...విశేషములు- శ్రీయుక్తమైన, వసుధోద్భవా=సీతయొక్క, ఆదరవిశేషములు; రక్షో²విమతుఁ = రాముని, అవిక్రొత్తలె=నూతనములే? (అనఁగా నూతనములకొనవట. ఆ వెట్టు లనః) ఆవనమధ్య భేలనములు=ఆయనదకమధ్యమందలి క్రీడలు, ఆయనము...విభవంబులు, ఆ ఆనము=పాపరహితులైన, ద్విజరాట్ = గరుడనియొక్కయు, అనంత = శేషునియొక్కయు, సేవావైభవములు, ఆయన...లీలలు-ఆ, అచలవైరి=ఇంద్రుడు, భవ= ఈశ్వరుడు, ఆది=మొదలుగాఁగలవారియొక్క, శరణ్యలీలలు; ఆశ్రీ...విశేషములు- శ్రీ=లక్ష్మీదేవియొక్కయు, విసుధా=ధూదేవియొక్కయు, ఉద్భవములైన ఆదరవిశేషములు (ఉద్భవాదరవిశేషములు; ఉద్భవ = ఉన్నతప్రతిభలైన వారియొక్కయు, ఆదరవిశేషములు,) ఆమహిమాంబురాశికిఁ = ఆమహిమాసముద్రుఁడైన రామునకుఁ దలంప నవి క్రొత్తవే? (అనఁగా: ప్రాచీనము లవట.)

మ. విశదఖ్యాతి రఘూద్వహంబు విశిఖావిరూపితవహ్నిఁ జతు

ర్దశదేవారిసహస్రఘోరశలభవ్రాతంబు 2గూలఁ ఖర

త్రిశిరోదూషణకంఠనాశములు ఛేదించెఁ నగం బయ్యె బో

దశకంఠోద్భటరాజ్యలక్ష్మి యని సుత్రమాదు లూహింపంగఁ. 30

తా. దశకంఠునియొక్క యుద్భటరాజ్యలక్ష్మి సగ మాయె నని చెప్పఁగా ఖర(1) త్రిశిరో(2) దూషణ(1) కంఠనాశముల (1+2+1=5) ఛేదించఁగా దశకంఠ ములయం దైదకంఠములు పోయి యైదు నిల్చి నని చమత్కరింపఁబడినది !

చ. మెకములజూడ లేమియును మెచ్చక మించువిదేహకన్యచూ

ష్ఠికిసరుదై మెలుంగుం దులకించు నొకానొకమాయోజింకఁగొం

కిక వెనుకొన్నదాశరథికౌశల ముత్కటకూటశంబరా

ధికపదపిపదక్రమణాధీరుడు గా కొరుఁ డెన్న నేర్చునే ?

31

1. విమతులృకింప. 2 దూలక చింక, 3. తాళపత్రిప్రతుల యుద్భవము
నిట్లే యున్నది. 4. పరిక్రమణ.

టిక. మొకములజాడ...నరుడై యనుటచే నాసీతాదేవిచూడ్కులు మృగముల
నిరసించు సాబగుగల వని తోచుచున్నది. ఉత్కటమైన, మాటశంబర=మాయామృగ
ముయొక్క, అధికమైన, పదవీ = మార్గమందలి, పదత్రయం = పాదవిత్కేపముచేత
(తిరుగుటచేత నని) ధీరుడు=భైరవంతుఁ డైనశివుఁడు (అనగాఁ గపటంపు తెలుగు
వేసమును ధరించిన యీశ్వరుఁడు; మాయామృగము వెంటనంటిన రాముని నేర్పుమాయా
మృగము వెంటనంటిన యీశ్వరుఁడే యెన్న నేర్పునుగాని యితరులచేగా నేర దనట.)
మ. వరనస్త్రిన్తినటిన్ మహానటముఖవ్యాఖ్యాతచారిత్రుఁ డౌ
భరతకృష్ణుఁడు చిత్రవైఖరి నటించు జేసె నుగ్రీవరా
గరసోత్కర్ష నితాంతగీతగతి యోగ్యప్రాధి దీపింప దు
మృరభావాన్పదతాళభేదరచనోచ్ఛ్చాయంబు సంధించుచుక. 32

టిక. సత్త్రిన్తినటిన్ = కీర్తిపాత్రుఁడు, మహా...చారిత్రుఁడు=మహానట=శివుఁ
డనునట్లువకానియొక్క, ముఖముచేత వ్యాఖ్యాతమైన, చారిత్రుఁడు=చర్యగలవాఁడు,
బౌ, భరతకృష్ణుఁడు=రాముఁ డనెడు భరతకృష్ణకృష్ణుఁడు, సుగ్రీవ...ప్రాధి-
సుగ్రీవ=సుగ్రీవుఁ డనెడు మంచితము గలవానియొక్క, రాగరసోత్కర్ష=అను
రాగ రసాధివ్య మనెడు నాటాదిరాగములయొక్క రసాతిశయముచేత, నితాంతమైన,
గీతగతి=సోత్రగతి యనెడు గానమార్గముయొక్క, యోగ్యప్రాధి, దుష్కర...
చ్ఛాయంబు=దుష్కరభావాన్పదమైన, తాళ = సప్తతాళపుష్కములయొక్క, భేద=
భేదననునెడు దుష్కరభావాన్పదములైన, తాళభేదములయొక్క రచనోచ్ఛ్చాయం
బును సంధించుచు నటించుజేసె నని కీర్తినటి కన్వయము. (కీర్తిఁ బ్రకటించె ననుట.)

మ. ఊటికన్యాహృదయేశుఁ డేసె జయలక్ష్మీపూజనాంభోజగుం

భితమాల్కాయితపంక్తికంధరముఖాభి ప్రోతవాలప్రక

ల్పితవిస్తీర్ణరణార్ణవాలి భువనాభీలప్రతాపోపరం

జితదెవాలి కపాలిపాదయుగరాజీవాలి వాలిం బడక.

33

టిక. జయలక్ష్మీ...వాళి=జయలక్ష్మీయొక్క, పూజనా=పూజకొఱకు,
అంభోజగుంభితమాల్కాయిత = కమలమాల్కాయితమైన, పంక్తికంధరునియొక్క,
ముఖాభిప్రోత=ముఖములచేతఁ గూర్చుబడిన, వాలిప్రకల్పితమైన, విస్తీర్ణరణార్ణవము
యొక్క, అభి=నేతువుగలవాఁడు, “అభిఁ పక్షౌ చ సంఖ్యానాం స తా చ పరికీర్తితా”
అనివిశ్వము.

శా. ఆకాకుత్స్థుఁడు ధర్మకౌశలపరుండై వాలికి న్నున్నుగా
నాకీశాంచితరాజ్యసంఘటనధన్యత్వంబు బాలించి తా

నాకీశాంచితరాజ్యసంఘటనధన్యత్వంబు బాలించె నా
శీకాప్తప్రియనూతికి బ్రబలకాలీనంబు లీనంబుగఁ.

34

టీక. ఆకాశుత్స్వండు=రాముడు; ధర్మకాశలపరుండై-ధర్మకాశల=వింటియందలి
నేర్పునందు, ధన్యకాశలను నెను న్నామకాశలనునందు. పరుండై=తత్పురుండై, తాను,
నాలీకి=నాలియనునానికి, మున్నుగా=మొదట, నాకీశాం...ధన్యత్వంబు-నాకీశ=
ఇంద్రునియొక్క(?), అంచితమైనరాజ్యముయొక్క, సంఘటనముచేత, ధన్యత్వంబు,
పాలించి, నాశీకాప్తప్రియనూతికి = సుగ్రీవునకు, ప్రబలకాలీనంబు = ప్రబల
మైన లోకాపవాదము ('స్వాత్కల్పీనిం లోకివాచే' అని యను, లీనంబుగఁ=లీననుగు
నట్లుగా, ఆ కీశాంచిత...ధన్యత్వంబుకొ-నీశాంచితరాజ్య = వానరరాజ్యముయొక్క,
సంఘటనముచేత ధన్యత్వమును, పాలించెను. విరోధాలంకారము.

రాముడు ధర్మతత్పురుండై తనకడవాదము రాకుండ నన్నదమ్ముల కిద్దఱికి
నాకీశరాజ్యమును సమముగా నిచ్చె ననుట, నాకీశరాజ్యము సుగ్రీవునకును నిచ్చె
ననుటచే విరోధాలంకారము. తాను ఆకీశాంచితరాజ్యసంఘటనచేత ధన్యత్వమును
పాలించె ననుటచే విరోధపరిచయము.

సీ. దళముఁ దప్పింతుమే కులధరాధరకోటి

రహి బయల్పడెనుమే గహనరాజి

నాక్రమింతుమె దినేశాంకప్రచేశంబుఁ

దటలింతుమే జ్వలత్తారకములు

దివిరి శాసించుమే భువనజంతుశ్రేణి

ధూళిబుత్తుమె వియత్పాలి నెల్ల

సంతరింపుదుమె కాలాంతకప్రియవృక్షిఁ

గప్పికొందుమె దిశల్లలయఁ గూర్చి

గీ. కడలి యన నెంత దశకంతుకటక మెంత

యనుచు హరివీరు లాత్తి యహరిదధీశ్వ

రాంశ!కఖ్యాతి నలఘువాక్యములు దెల్పు

రాముఁ డంభోధిభయదనంరంభుఁ డయ్యె.

35

టీ. సుగమము. ఇగు వానరులు తమదిక్పాలకాంక్షలు తెలియునట్లు పీరా
లాపంబుల నాడిరి.

1. లీనీతి...డంభోధిమథన సందంభంబు.

మ. ఖరదోర్తండలచండశౌర్యశిఖి నాఖండల్యఖండప్రతా
 పరవిక్రమింగి గణింప కుష్పకడలిక్ బ్రాశించె గాకుత్తుదో
 శ్వరరాజం బిడక కంత గ్రోలునో పిచాసాస్కూర్తి ¹ పెంపై మహా
 శరవాహిన్యధినాథకోటి నని యెంచె పాగి రింద్రాదికుల్. 36

టీక. కాకుత్స్థునోక్తరాజము = రామరాము ఖరాసురునియొక్క దోర్తండల
 చండశౌర్యశిఖి = వాహుప్రతాపాగ్నిని, ఆబుడ...రడక - ఆఖండలి = వారి
 యొక్క, ఆఖండ = అతిశయమైన, ప్రతాపరవిని, మ్రింగి, గణింపక = లెక్కనేయక,
 అవణసముద్రమును ప్రాశించె = పానముచేసెను, మహాశరవాహిన్యధినాథకోటి =
 రాక్షససేనానాయకకోటి అనెడు, మహాశర = అధికబలముగల, వాహిన్యధినాథ
 కోటి = సముద్రకోటిని.

శా. శ్రావే సింధువనైకజేశవిషమాత్రం బుర్వి రామాంకవ
 ణ్ణావాసం బగుపావకాంబకముఖం బౌశ్చర్యమే యంచు దా
 శ్రావే సింధునమస్తఘోరవిషపూరం బెల్ల రామాంకవ
 ణ్ణావాసం బగుపావకాంబకముఖం బౌదిత్యు లాహా! యనక. 37

టీక. సింధు...మాత్రంబు - సింధునర = సముద్రముయొక్క, ఏకజేశవిష
 మాత్రంబు, (కొలకూటవిషము ననుట,) రామాంకవర్ణావాసంబు — రామాంక = రామ
 నామముయొక్క, వర్ణ = అక్షరములకు, ఆవాసమైన, పావకాంబక = చిచ్చుకన్నుగల
 శివునియొక్క ముఖము = అననము, ఆశ్చర్యమే యని, సింధు...పూరంబెల్ల - సింధు =
 సముద్రునియొక్క, సమస్తఘోరవిషపూరంబెల్ల = ఉడక ప్రవాహమునంతయును, (విష
 ముననియు) రామాంకవర్ణావాసంబగు = రామనామాక్షరనివాసమైన, పావ...ముఖంబు
 పావకాంబక = అగ్నేయూత్రముయొక్క, ముఖము = అగ్రము శ్రావేనని యన్వయము,

మ. వనధిక్షోభవిభూతి సంతరచరవ్రాతంబు పైఁ జేలెనో
 తనకన్యామణియున్నిఁ దెల్పు నలగోత్రాదేవి చేసాచెనో
 దనుజన్వంసనలీల బూనుహరికిఁ దల్పాహి తోడయ్యెనో
 యన గాకుత్తుడు గట్టె జన్యజయచర్యాపేతువు నేతువు. 38

మ. కలనం ²బోగ్గిద్దటప క్తికంతముఖరేఖల్ వుట్టె బుట్టె శరా
 కలనక ⁴దున్నుచు రాఘవుండు రణరంగ క్రీడఁ గావించె నీ
 ఖలు నొక్కమును గూల్చలేడ! బహుతత్త్వనోపభోగా ప్తికి
 బలుజన్మంబులఁగూల్చెఁగాక యనుచు బ్రహ్మదు లూహింపఁగాక.

మ. హరికి స్యాస్థ్యము గల్గె వహ్నికిని బ్రాజ్యస్ఫూర్తి¹ మొప్పెన్ని శా
కరమారాండుల కాత్తమండలసమ గ్రహి² ధి నంధిల్లె దె
మైర కామోదముఁ బూనఁ గల్గె ద్విజగన్ తుండు కాకుత్స్థుఁడు
గ్రరణక్షోణి సబంధువర్గముగ లంకానాథుని³ గూల్చినాఁ. 40

టీక. హరికి = ఇంద్రునికి, స్యాస్థ్యము = నిలుకడ. స్వర్ణమందుడుటయును,
అగ్నికి, ప్రాజ్యస్ఫూర్తి = ప్రచురస్ఫూర్తి ప్రకృష్టమైన; ఆజ్యస్ఫూర్తియును, నిశాకర
దివాకరులకు, అత్తమండల = నిజబింబములయొక్క, నిజరాష్ట్రములయొక్కయు; తెప్ప
రకు, ఆమోదము = సంతోషము, పరిమళము ('ఆమోదో గంధహస్తయోః' అనివిశ్వము.)

చ. వెలయ విశుద్ధమార్గశుచివృత్తికి నీనతి పావనాంగకం
బులు భజియించెనో నిఖిలపోషణశీతల నీతలోదరి
న్వలగొని యాశ్రయాశత ససన్నుతి కెక్కెనో వహ్ని యంచు వే
ల్పులు వొగడక ఖరారి శిఖిపూత నిలాసుతఁ గాంచె గ్రమ్మకా.

చ. పరమదయ నిర్వభీషణుని బట్టముఁ ²గట్టి ఖరారి చంద్రభా
స్కరరఘురామనత్కథలు గల్గినయంతకు నేలు దైత్యరా
ట్పుర మనఁ దద్రఘుప్రవరోపుణ్యచరిత్ర సహోక్తికల్పను
స్థిరత ఘటిల్లె మా కని శశిగ్రహనాథులు మిన్నముట్టఁగా. 42

ఉ. దీపితధర్మగౌరవపతిస్థిరయోజన నిష్కళంకలం
కాపురలక్ష్మి హర్షమునఁ గానుక యిచ్చిన దివ్యపుష్ప కం
బాపరమాత్మఁ డెక్కి నిఖిలాపులతో నబలాకరాబనం
ప్రాపితరాజరాజపదమధ్య కయోధ్యకు వచ్చె జెచ్చెరకా. 43

శా. శ్రీమన్మంత్రక ఖాగరిష్ఠులు మునిశ్రేష్ఠుల్ గుణారాము నా
రాము స్ఫుటము గట్టి రుర్విపయిఁ దద్రమోత్తమాంగగ్ర³
మామాన్యోన్నతిఁ బర్వ విష్ణుపదజాలభివూర మంభోదప
థ్యామధ్యస్థితదేవవర్గ మనుబింబా⁴ ప్తిక విగాహింపఁగా. 44

సీ. వర రత్నకవితభూవలయ మొప్పించు వై
ఖరి మణిచ్చత్రంబు భరతుఁ డూనఁ
దమముఖాంశుగ తాగతమరాశయుగళంబు
చొప్పునఁ గవలువీచోపు లొలయ

విలసి తాత్త్వ నిధానములు మాటికొనురీతి

ననిలనూనుడు కేల నంఘ్రు) 1 లొత్త

వలచక్కి రాల్చి వగ వామభాగన్

తాబిలు మితరాంగడమునఁ దోఁప

నుతరువునీడఁ బుష్పకాంతరవిత్తం

గనకపీఠాధిరూఢుఁడై మనుతు నేన

జగము లని తెల్పుకరణి విజ్ఞానముద్ర

నడరుగుణధాము రఘురాము నభినుతించు.

45

వ్యవృత్తములు.

క. ఏతాదృశ బహుమహిమ, ఖ్యాతాసమనమరవిధికిఁ గరుణాంబుధికిఁ
శీతాగమజాతాసమ, ధీతాగమనదృశనిరవధియశోనిధికిఁ. 46

టీక. శీతాగమజాత = పార్వతిచేత, సమధీత = అధ్యయనముచేయఁబడిన, అగమ
సదృశమై, నిరవధి = అమితమైన, యశః = కీర్తికి, నిధి యైనవానికి.

క. లోకఖరాలోకఖరా, లోకకరాభావావిలోలాకృతికిఁ

కాకాయిత పాకాహిత, పాకాహిత హరణభరణ భావోన్నతికిఁ.

టీక. లోక...అకృతికిఁ - లోక = లోకములకు, ఖర = తీక్షణమైన, అలోక = తేజ
ముగల, ఖర = ఖరానురునియొక్క, అలోక = చూపులకు, కరాళ = భయదమైన, అహవ =
యధమునగు. అవిలోల = చలించని, అకృతికిఁ = అకారముగలవానికి; కాకా...
ఉన్నతికిఁ - కాకాయిత = కాకమువలె నాచరించుచున్న. పాకాహిత = ఇంద్రుని
యొక్క, పాక = కుమారునియందు, (కాకానురునియందనుట) ('పోతః పాకోఽ
ర్భకోడింభః' అనియను.) అహిత = ఉపఁబడిన హరణభరణముల యందలి భావము
యొక్క ఉన్నతిగలవానికి (హరణభరణశక్తిగలవానికి ననుట).

క. శిక్షితకబంధునకు దుర్లక్షశరక్షుభితసాగరకబంధునకుఁ

దక్షసుతాధ్యక్షసుతాత్ప్రక్షరతాక్షపితవినమదకబంధునకుఁ. 48

టీక. శిక్షితకబంధునకుఁ = కబంధుఁడనురాక్షసుని శిక్షించినవానికి, దుర్లక్ష...న
కబంధునకుఁ - దుర్లక్ష = చూడశక్యముగాని, శరముచేత, క్షుభిత = క్షోభింపఁజేయఁబడిన,
సాగరకబంధునకుఁ = సముద్రోదకము గలవానికి, దక్ష...కబంధునకుఁ; దక్షసుతా

ధ్యక్ష = శివునిచేత సుతమైన, ఆత్మ్యక్షరతా = ద్వ్యక్షరత్వముచేత, (రామనామము గలుగుటచేతననుట.) త్తపిత = అణపబడిన, వినమత్ = వినమ్రులయొక్క, ఆక = పాపముల యొక్క, బంధనకుక్ = బంధములు గలవానికి.

క. గోత్రాజన విత్రాసన, సత్రాశనవైరి వీరసంహరణునకుక్

ధాత్రీవరపుత్రీకర, మైత్రీకరచరణునకు ఊమాభరణునకుక్. 49

టీక. గోత్ర...సంహరణునకుక్ - గోత్ర = ధూమియందలి, జన = జనులను, విత్రాసన = భయపెట్టుచున్న, సత్రాశనవైరివీర = రాక్షసవీరులయొక్క, సంహరణునకుక్ = సంహారముగలవానికి; ధాత్రీ...చరణునకుక్ - ధాత్రీవరపుత్రీ = పీతాదేవియొక్క, కర = హస్తములతోడ, మైత్రీకర = స్నేహము గేయుచున్న, చరణునకుక్ = చరణములు గలవానికి.

క. హంకారికుంభకర్ణా, హంకారిమనోభయంకరాంకునకు సురా

తంకాకరలంకావర, శంకాకరవాల్మీజిదృఢవిటంకునకుక్. 50

టీక. హంకారి...అంకునకుక్, హంకారి = హంకారము చేయుచున్న, కుంభకర్ణునియొక్క, అహంకారముతోఁగూడిన, మనస్సునకు, భయంకరమైన, అంకునకుక్ = యుద్ధముగలవానికి; (అంకో నాటకవిశ్లేషే సంఖ్యాయాం యుధి భూషణోఽని నానా). సురా...విటంకునకుక్ - సురలయొక్క, ఆతంక = తాపములకు, (‘యత్రాపశంకా స్వాతంక’ అని యను.) ఆకరమైన, అంకావర = రాక్షసునికి, శంకాకరుడైన, వాల్మీ, జీత్ = జయించిన, భుజవిటంకునకుక్ = భుజప్రదేశము గలవానికి.

క. చిద్రాజిత ముద్రాయుత, భద్రాయతేవక్షింసకు సభంగరణకళా

విద్రావణ విద్రావణ, రౌద్రాయణవీక్షునకును రణదక్షునకుక్. 51

టీక. చిద్రాజిత...నక్షునకుక్ - చిత్ = జ్ఞానముయొక్క, రాజితమైన, ముద్రతోడ-యుత = కూడినదియు, భద్రాయతము నైనవక్షును గలవానికి; అభంగ...వీక్షునకుక్ - అభంగరణకళను, విత్ = తెలిసిన, రావణాసురునియొక్క, విద్రావణ = పాపదోలుటయందు, రౌద్రమై, అరుణమైన, వీక్షునకుక్ = దృష్టిగలవానికి.

క. శ్యామలతాకోమలతా, ధామలతాంతాస్త్ర శత్రుశతస్పరితతనూ

ధామున కభిరామున కవి, రామగుణారామునకును రఘురామునకుక్.

టీక. శ్యామ...ధామునకుక్ - శ్యామలతా = శ్యామలత్వమునకును, కోమలతా = శౌకుమార్యమునకును, ధామ = స్థానమైన, అంతాంతాస్త్రకతశత = కోటిమన్న ఘోరితని, స్ఫురత్మైన, తనుధామునకుక్ = శరీరకౌంతిగలవానికి.

కృతిక ర్తృవిషయము.

సీ. వనధిలంఘనకృపాపర్థితోభయకవి

తాక శారత్నరత్నాకరుండ

నకలకర్ణాటరత్నాధురంధరరామ

విభుదత్తశుభచిహ్నవిభవయుతుండ,

వసుచరిత్రాదికావ్యప్రీతబహుస్పృహ

ప్రాపితానేకరత్నప్లవుండ

శాశ్వతశ్రీవేంకటేశ్వరానుగ్రహ

నిరుపాధికై శ్వర్యనిత్యయశుండ

గీ. శ్రీకరమహాప్రబంధాంకసింగరాజ

తిమ్మరాజప్రియతనూజ ధీరసూర

పాత్మజుండ రామస్పృహభూషణాఖ్యసుకవి

నంకిత మొనర్తు నీకావ్య మనఘభక్తి.

53

వ. ఇవ్విధంబున నభీష్టవరప్రదాననిస్తంద్రుండగుశ్రీరామచంద్రున కంకి

తంబుగాఁ జేయఁ బూనినహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానం బనుమహాప్ర

బంధంబునకుఁ గథాక్రమం బెట్టి దనిన.

54

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము

ప్రథమాశ్వాసము

కథాప్రారంభము

ఉ. పాండునుతాగ్రజుండు పరిపాండురక్షేర్తి యఖండశార్ఙ్గకో
దండ దయానువర్తి యలదైవతవసంబున నుండి యప్రమే
యుండు మృకండుమానితనయుం డేరుదేరగ నస్తుహర్షిమా
ర్తాండునిఁ బూజ సేసి కరతామరసంబులు మోడ్చి యిట్లనుకొ. 1

ఉ. ఎన్నడు మాకుఁ గ్రమ్మఱ సమీహితరాజ్యసుఖంబుగల్గు మా
యున్నతెఱంగున న్నృపకులోద్భవు లెవ్వరు మున్ను గానలకొ
భిన్నత నుండి వెండియు నకిల్చిషసౌఖ్యముఁగాంచి రోగుణా
భ్యున్నత దెల్పువే యనఁ దపోధనచంద్రుడు వల్లె నత్కృపకొ. 2

శా. కౌంతేయాగ్రజ! యింతచింత మదిలోఁ గావింపఁగా నేల మీ
సంతాపంబు లడంచు నాహరి హరిశ్చంద్రుండు మున్నితకుకొ
వంత స్తందఁడె వైరసేనియు విపద్వారాశిలోఁ గ్రుంకఁడే
సంతుష్టాత్ములు గారె వారు పిదప సుప్రాప్తసామ్రాజ్యులై. 3

క. అన విని యాయురుపురకథ
లును దెలుపుము నాకు నఖిలలోకజ్ఞ! యనకొ
మునిరాజు భానుసమథా
ముని రాజుం జూచి మోదము మది న్నొదలకొ. 4

ఉ. వారిచరిత్రము ల్భువనవర్ణ్యము లైనవి వేతె పేర్కొన
న్పారె పపార్చనాసమయసంగతి తప్పెడుఁ గాన నిష్ప డో
భూవివేక! యానృపులపుణ్యకథ ల్పదశక్తి నొండుగాఁ
గూరిచి తెల్పెద నైలిసికొ మ్మని నేర్పు చిలిర్ప నిట్లనుకొ. 5

— ౨౭ పురవర్తనము. —

తే. అలరు మణివప్ర విజిత హేమాద్రి నివధ
నగరమవతంసమఖిలభూనగరములకు
లలితజయ¹ సంపదలఁ బొల్పునిలు పయోధ్య
లఘుగభీరాంబుపరిఖాకలాప మగుచు.

6

టీక. హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానమునకు, మణి ... రమ - మణిమయమైన, వప్ర = కోటచేత, విజిత = జయింపబడిన, హేమాద్రి నివధనగరములయొక్క, రమ = అక్షి గలది; అఖిలభూనగరములకు, వతంసము = కిరోభూషణము. (శ్రేష్ఠమైనదనుట.) లలిత జయసంపదలచేతఁ బొల్పు, నిలుపు = నిలుకడ; (జయసంపదలకు మనికిపట్టనుట) లఘు వైన గభీరాంబువులుగల, పరిఖా = అగడ్తయే, కలాపము = భూషణముగాఁ గలది, అగుచు, అయోధ్య యలరు నని యన్వయము. ఇందు స్త్రీలింగమైన యయోధ్యాశబ్దము నకుఁ బులింగవిశేషణమువలె లఘుగభీరాంబుపరిఖాకలాప మన్నందుకు అక్షణము.

గీ. చెలువపేరుగానిస్త్రీలింగములకు, విశేషణములుగా రచించుపదము

లోక్కరూప యుక్తి నుభయలింగతచెల్లు, నుల్క-యుష్టయుల్క-యుష్ట మనఁగఁ,
(కవిచింతామణి.)

నలోపాఖ్యానమునకు. మణివప్రవిజిత మైన హేమాద్రి గలది; అఖిలభూనగర ములకు, అవతంసము; లలితజయసంపదలఁ బొల్పు, ఇలు = ఇల్లు, పయో...కలాపము- పయోధి = సముద్రమువలె, అలఘులై, గభీరములైనయంబువులుగల, పరిఖ, భూషణ ముగాఁ గలది; అగుచు నివధనగరము, అలరును. ఇందు “ఇలు” అను ప్రథమాంత శబ్దముమీఁది పకారము వకారము గాక నిలిచినందుకు అక్షణము—

గీ. సంధి గూర్చంగఁ బ్రథమాంతశబ్దవికలి, పైఁ గచటతపలకు వికల్పంబు పెల్లుఁ
గాకుసంబోధనాన్వయకర్త ధారయంబుల నచేతనంబుల నజ్ఞనాభి, (కవిసంజీవని).
ప్రయోగము:— “వారణ నగరిపురమతల్లి నాఁ దనర్చి” (రాఘవసాండ్వహము.)

సీ. ప్రాతమాటలె కాని బహువాగ్విహృతి లేని
యజుఁ గెల్తు రచ్చటి యవనిసురులు
వరధర్మ మెడలి జీవముఁ గాచుకొన్న భా
ర్గ పుమెచ్చ రచ్చటి రాజమణులు
నవతఁ బూనిన నిధానముల కుబ్బుకుబేరుఁ
బాటింప రచటికిరాటవర్సు

లోక్కు యే ర్వజుఁడె దా నొకహాలికుఁడె యంచు
ముసలి నెంచరు శూద్రముఖు లచట

గీ. గజము లచ్చట వెలిజాతికరటిఁ గినియు
వాజు లచ్చట చుచ్చెచ్చివము నదల్పుఁ
దెగడు నచ్చటినగకోటి త్రిదశతరుల
నచటిరుచిరాంగు లడసింతు రచిరరుచుల.

7

టీక. రెంటికినిసను, ప్రాతమాటలె=వేదములే కాని, బహువాగ్విహృతి=బహువాణీవిహారము, లేన, అజని, మెచ్చరు (అనఁగా నజఁడు మను పలవాటుపడిన మాటలెకాని పలుమాట లాడనేరఁ దనియు), మరదన్న మెదలె=విల్లువిడిచి, జీవమును గాచుకొనియెను. (అనఁగా భర్తముఁ దప్పి ప్రాణముఁగాపాడుకొనె ననియు;) నవతఁ బూనిన=నవఁఖ్యాకత్వముంబూనిన, నిధానములు అనఁగాఁ గృశించనినిధుల కుబ్బు వాఁడనియు; ఒక్కయేఱు=ఒకపడిని, పటపె=ప్రసహంపఁ జేసెను. (అనఁగా నొక్క మడకఁ బటపెను. తా నొకహాలికుఁడా? యనియు, నజాదులయందు నైవ్యము తోఁచుచున్నది. వెలిజాతికరటి యనఁగా నిచజాతి గజ మనియు; ఉచ్చెచ్చివ మనఁగా పొడవైనచెవులు గల దనియు; త్రిదశతరు అనఁగా మూడుపది పదిమాణ ముగాఁ గల వృక్షము అనియు; అచిరరుచు అనఁగా జీరకొంటి లేని వనియు, నైరావతాడలయందు నైవ్యము. త్రిదశతరు అనునపుడు వ్యంగ్యార్థమున “సంఖ్యయా౭ వ్యయాసన్నాదూరాధికసంఖ్యాః సంఖ్యేయే” అను శబ్దమూత్రమువలన సమాసము.)

ఉ. ఆపురిమించుటోవరుల నాడు మెలుతలగాన మాధురిం

బ్రాపితజీవ లయ్యును దదగ్రమణిప్రతిమల్ నిమేషము
ద్రాపలితాది²వైకృతముఁ దాల్చపు ప్రాంతపరిభ్రమత్రియా
మాపతిబింబనిర్గళ దమందనుధానిసధారఁ దోఁగుటక.

8

మ. పురివజ్రోపరివప్రశృంగవివరఁబు ట్టాటి యత్నంబుతో
నరుణాంశుం డిరునంజల న్నియతయాతాయాతముల్ నల్పుచోఁ
బరిఘ్నాధికజర్జరం డయికదా భావింపఁ డవ్వేళల
ద్వైరయక మోహితదుర్నిరీక్ష్యుఁడుచి నందోహంబు దేహంబునక.

చ. అలఘుతదీయభేయముల నాడెడు నన్నులగుబ్బచన్నులక
గులికినయోనాభి నవకుంకుమనంకుమదాంకపంక సం

కలితవిలేపము ల్లరగి గన్తుని కన్తునితావు లీనఁ ద
జ్జలములఁ దేలి ఖోగు లనఁ జాలిరి చెల్వవుఁజెల్వపెందొరల్. 10

ఉ. ఆటవెలందు లందు మణిహర్తృత్వటంబుల పై నటంపఁగా
హాటకరత్ననూత్నవలయంబులు బాజీ యథోగతాస్త్రనం
ఘటముఁ జేర్చుచు విత్పదయుగంబున వ్రాలి విలాసలాస్యముల్
నూటి గ్రహింపఁ బూని మజ్జి సోకమిఁ గ్రమ్మఁమిందులోయనఁ.

మ. శరదవ్రాతము శాధజేలదబలాజాలాలి నీలాలకా
ధరితం బై వెతఁ గుంచి తత్పదవిఁ జెందం గోరి కాలాగరూ
త్కరధూపాకృతిఁ జేరి జెట్టిదవుఁగాకఁ జేజీ తత్కుంతలా
దరణీయస్థితి మీఱి విష్ణుపదముఁ దాఁటుకొన్ వృథామోదతఁ. 12

క. వెలయుఁ బురిం దపనాతప,విలయం బొనరించి సాలవేలాద్రిబహి
ర్వలయంబుననిలయంబై, కలయఁబర్వినతమంబుగతిఁబూదోటల్.

వ. ఆపురంబున కధీశ్వరుండు. 14

(వైపద్యంబులకు రెండుపదములు సమాసము.)

తే. భువనసంత్రాణకీర్తితో బుధగణేయ
సత్కథారాజితో హరిశ్చంద్ర యనుచు
జేవతావగ్గములు వినుతింప నలన,
మాఖ్యఁ దగు సార్వభౌమైకముఖ్యుఁ డలరు. 15

టీక. హరి, భువనసంత్రాణకీర్తితః=భువనసంరక్షణకీర్తివలన, బుధగణేయ, సత్క
థారాజితః=కథారాజివలన, హరిః, చంద్రః, అనుచు జేవతావగ్గములు నుతింపఁగా,
అలనమాఖ్యఁ=అహరిశ్చంద్రుఁ డనుకేతుచేత, తః=తనన, సార్వభౌమైకముఖ్యుఁడు,
అలరుఁ=బిడ్డను, (ఈహరిశ్చంద్రనామము జేవత లీతనిని గీర్వాణభాషచే నుతినేయు
టచే గలిగిన దని కవి ప్రాథోక్తిచే గల్పించెను. కీర్తితః, రాజితః, అనునీకబ్దములు
తసిల్ ప్రత్యయంతములు. “పంచమ్యాద్రసీత్” అనివ్యాక. భువన...కీర్తితః, బుధ...
రాజితః అను నీరెండువాక్యములతో హరిః, చంద్రః, అను నీరెండుకబ్దములకుఁ
గ్రహాస్వయము హరిశ్చంద్రయననపుడు విసర్గము లోపించినందుకుఁ బ్రయోగము—
క. “ఇంప పది నన్నుచే! ప్రథమం పిబతే సహి యనెడి మాటవుఁగాదే.”

(ఆముక్తమాల్యద.)

నల. ఇందును నలుని జీవతలు సంస్కృతభాషచే నుండినట్లు చెప్పుచున్నాడు. భువనసంక్రాంతియేత, కీర్తితః=కీర్తిపఃబడిన, హరిః=విష్ణువు. సత్కళచేత, రాజితః=విరాజితుఁడైన, చంద్రః=చంద్రుఁడు, అనుచు దేవతావర్ణములు నుతింప, నలసమాఖ్యుఁడనుచున్నాడని, తనవట్టి, సార్వభౌమైకముఖ్యుఁడు, అలరుకొ. నలచక్రపరముగ నే నుతియు నన్వయభేదముచేత స్ఫురించునర్థము:—సంక్రాంతి. కీర్తితో=కీర్తితోడను, కళా, రాజితో=పంక్తితోడను, హరిః చంద్రః అనుచు వినుతింప, నలసమాఖ్యుఁడగు సార్వభౌమైకముఖ్యుఁడు దనరు ననియన్వయము, “హరిః, చంద్రః” అని హరిత్వ చంద్రత్వములు నలునియందు దాహింపించి జీవతలు నుతిసేయుఁగా నలఁడు రక్షణకీర్తితోను, కళతోను, హరివలెను చంద్రునివలెను ప్రకాశించె ననుట.)

సీ. అతఁడు విశ్రుతబలుండు చక్రవర్తుల

యందు దాదివినుతుండై యతనులక్షి

నలరి యాత్మత్తిశక్తుల సమయవినిగ్ర

శాస్త్రోత్కరము శ్రీశంకునంద

నవతంస మగుచు దిగ్భవతీసంతతికిని

జయశోభరమలీనసాంక్షగంధ

సారసదుచి గాఁగ నవరించుతనరస

జ్ఞామృతపాకవిద్యానిరూఢి

గీ. కంగుగజాతపరిణాహ మనువుపటిచి

యరిదికల నైనను దన కల్లాడనిబలు

వీరక ధార్మికతీలకుండై వెలయుఁ జేసె

ధర సుధామధురాత్మక డౌధన్యుకులము.

16

టీక. హరి, అతఁడు=ఆహార్యుఁడు చక్రవర్తులము. అదిని నుఁడై=మొదలనుతింపఁబడువాఁడై, అతనులక్షి=అధిసంపదలచేత, (అతనులక్షిని, అను ద్విత్వియా విభక్తికపదంబునకుఁ దృత్వియావిభక్తివ్యర్థము చెప్పుటకు లక్షణము:—క. వినుతద్విత్వియను ప్రమికిని, మూడవదగు విభక్తికిని నెడగానా) ఆత్మత్తిశక్తుల=తనప్రభు మంత్రోత్సాహ శక్తులను, వినిగ్ర శాస్త్రోత్కరము, సమయ=సమసిహింసగా, శ్రీశంకు నందనవతంసమగుచు, దిగ్భవతీసంతతికిని, నిజమైనయశోభరము, అతీన=స్ఫుటమైన, సాంద్రమైన, గంధసార=చందనముయొక్క, సుదుచిగాఁగ, సవరించునట్టి, తనయొక్క, రసజ్ఞ=రసము నెఱిగినవారలకు, అమృతపాకమైన, విద్యానిరూఢికి, అంగుగ=అధితి బోధావరణ ప్రచారము అనునంగుగములయొక్క, జాత = సమాహముయొక్క, పరిణాహమును, అనువుపటిచి, అరిదికలనైన=అరుదగుకలయందైనను, తనయొక్క, కల్లా

డని=దబ్బులబడినట్టి, బహువీర్యచేత, ధార్మికతలకుండై, ధర్మాత్మలలో శ్రేష్ఠుండై, సుధామధుగాత్ముడౌ, ను=లెన్నెన, ధామ=కాంతులయొక్క, ధురా=భారముగల, ఆత్ముడౌ=దేహముగలవాండైన, ధన్యుకులము=ధన్యుని (అనగా: సూర్యుని)యొక్క, కులమును, ధరయందు కలయినచేసె నని యన్వయము.

సల. అతడు=అనలుగడు, చక్రవర్తులయందును, ఆదివి=అస్వర్గమునందును, నుతుండై. అతను=మన్నునియొక్క, లక్ష్మీకా = లక్ష్మింటి లక్ష్మీచేత, ఆత్మ = తన యొక్క, త్రిశక్తుల = ప్రభునుత్తాత్మశక్తులచేత, సమయవిదులైనకాత్రేవులయొక్క, ఉత్కలము=ఋషాహము, త్రికుంజ్ = త్రిశంకుని (యందను), అందకా=చందకా, శత్రువును త్రిశంకునివలెనే యిహపరమారు లైపోవఁ గా నని ధర్మిత్వాము). దివ్యవలీసలతికిని అవతంస మగుచు, జయశోభ = జయతిశయము, రమనీయ=సంపదల నాపాదించఁగా (తనకీడుఁగా ననుట) సాంద్రమైన, గంధసార=పరిమళసారముచేత, శత్రు=శత్రు. నుచి=చుచిగల్గునట్లు, శవరియ = అభ్యై సముచేసిన, తన...నిహాధిశి; తనయొక్క, సజ్జ = నాల్గవ. అమృత = అమృతము వంటిదయిన. పాకవిద్యానిహాధిశి, అంగనూజాతపరిణాహము-అంగనూ = ఉల్పణా నుల్పణాదిగణయలవలన, జాత=పుట్టి, పరిణాహము=విశాలత్వమును, అనువుపఱచి, తనకు, అరిదికలనైనను=విదిత, గుంధమైనను, అల్లాడనియఁగి=చలించనిపరాక్రమ ముచేత, ధార్మికతలకుండై=విలుకాండ్రలో శ్రేష్ఠుండై, సుధామధుగాత్ముడౌ-సుధ= అమృతముచేత, మధు=మనోహరమైన, ఆత్ముడౌ = దేహముగలవాండైన, ధన్యు = ధన్యుని (అనగా: జంతు నియొక్క) కులమును, ధరయందు కలయినచేసె నని యన్వయము. తే. శ్రీ నెనఁగె సత్యకీర్తిప్రధానకలిత

నకలదిగ్గయకల్యాణశాలివీర

సేనతనయావతంసుఁ డాక్షితివిభుండు

వర్ధితాత్మీయనన్దిత్రవంశ్యుఁ డగుచు.

17

టీక. హరి. సత్యకీర్తియును, ప్రధాన=మంత్రిచేత, కలిత = కూర్చుబడిన, సకల... సేనత=సకలదిగ్గయకల్యాణమును, శాలి=బప్పెడు, వీర=వీరులైన. సేనత = సేనలు గలుగుటచేత, నయావతంసుఁడు, ఆక్షితివిభుండు = ఆ హరిశ్చంద్రుఁడు, వర్ధి... వంశ్యుండు=వర్ధిత=వృద్ధిఁబొందింపఁబడిన, ఆత్మీయ=స్వకీయులైన, సన్దిత్రవంశ్యుండు= సూర్యవంశపురాణాలు గలవాఁడు, అగుచు, శ్రీ నెనఁగెను.

సల. సత్య... శాలి; సత్యకీర్తి=సత్యము యశసును, ప్రధాన=ముఖ్యమగునట్లు, కలిత=కూర్చుబడిన, సకలదిగ్గయ కల్యాణములచేత, శాలి=బప్పెడువాఁడు; వీరసేన = తనయావతంసుఁడు, ఆక్షితివిభుండు=నలుఁడు, వర్ధిత...వంశ్యుండు=వర్ధితమైన, ఆత్మీ

య=తనసంబంధులగు, సన్నిత్ర=తారకామిత్రుడైన చంద్రునియొక్క, వంశ్యుడు= వంశమునకు చెందిన రాజులగులవాడు; ('భంసక్షత్రం తారకా సత్' అని హలాయాధనిఘంటువు.) శ్రీ సేనానని యన్వయము.

క, పలువగతురగములమహా

బలచిత్రప్రాధీ దోలి బహుచక్రశ్రీ

వెలయు మహీవిభుడడరుక్

బలియుడు తనగొడుగునీడ బలపుచుదనరక్.

18

టీక. హరి. పలువగతురగములక-పలు = అధికమైన, పగతుర = పగవారల యొక్క, గములక = సమూహములను, మహాప్రాధీక-మహాబల = అధికమైన సేన యొక్క, చిత్రప్రాధీచేత, తోలి (పాఠదోలి యనుట) బహుచక్రశ్రీ = బహురాజ్య లక్ష్మీని, తనగొడుగునీడక = తనచిత్రచ్ఛాయను, పలుపుచుక అనుహీవిభుడు = ఆహరి శ్చంద్రుడు, అడరుననియన్వయము, (రాజ్యములనుపవ్రసముగఁ బాలించె ననుట.) 'పలువగతుర' యనుకర్తృధారయంబునఁ బలుశబ్దమునిఱి పకారము ఎకారమైనందుకు లక్షణము:—

“గీ సంధిఁ గూర్చుంగఁ బ్రథమాంతశబ్దవికల్పి, పైఁ గచటతపలకు వికల్పంబు నెల్లఁ గాకుసంబోధనావ్యయకర్తృధార, యంబుల నచేతనంబుల నబ్జనాథ !

(కవిచింతామణి)

కర్తృధారయములందుఁ గచటతపలు గడదపలుగ మాతీనందులకుఁ బూర్వకవి ప్రయోగములు:—

“చ. తెగి మన కగ్గమై యరుగుచెంచినవాఁ డిది డల్లి యింక నొం

డుగడకుఁ బోవకుండఁగఁ గడుక వెన డగ్గతి యేఁ గపాలముక

బగులుతునో గదాహతి ... .. (భా. కర్ణ.)

“చ. వ్రాదములలోఁ బొగడ్డఁ గనినట్టిది యిందును బడ్డవారికిక

బ్రదుకులె యంచు దప్పదు పురాకృత మెవ్వరి కైన నంచుఁ గొం

తదడవు గండ నే నపుడు తద్విజయముఖ్యునిఁ జూచి యొయ్యుక

... .. (కళాపూర్ణోదయము.)

వైపద్యములలోని 'యొండుగడ' 'కొంతదడవు' అను కర్తృధారయంబులవలెనే

యిందలి 'పలువగతురను గ్రహించునది.

నల. పలువగతురగముల = పెక్కువిధము (జాతు) లైనగుఱ్ఱములను, మహా...

ప్రాధీక-మహాబల=వాయువుయొక్క, చిత్ర=చిత్రితమైన, ప్రాధీచేత, తోలి (అనఁగా వాయువేగమునఁ దోలి యనుట) బహుచక్రశ్రీ=విస్తారమైన మండపాకార లక్ష్మీ, వెల్లియ, తనగొడుగునీడఁ బలుపుచుక, మహీవిభుడు=నలుగుడు, అడరునఁ

తే. అతనిసౌందర్యవర్ణనోద్యతజనాళి
నిత్యపరిపూర్ణకాంతి నిర్దిష్టచంద్ర
మతిముదిత యై భజించుఁ దన్నానసాను
రూపనముచిత సేవాతిరూఢి మెఱయ.

19

టీక. హరి. సౌందర్య...జనాళి - (అహరిశ్చంద్రునియొక్క) సౌందర్య వర్ణన
మందు, ఉద్యత = ఉద్యుక్తమైన, జనాళి = జనసమాహమగడియు, నిత్యపరిపూర్ణ
కాంతినిర్దిష్ట, చంద్రమతి, మదితయై = ప్రియారాలై, త...నిరూఢి-తత్ = అహరిశ్చంద్రునియొక్క, మానసమునకు, అనురూప = అనుగుణమై; సముచితమైన, సేవానిరూఢి
మెఱయ నతనిభజించు నని యన్వయము.

నల. సౌందర్య...జనాళి; (అనలనియొక్క) సౌందర్య వర్ణనమందు, ఉద్యత =
ఉద్యుక్తమైన, జనాళి = జనపంక్తి; ఇదికర్త. నిత్యపరిపూర్ణ కాంతినిర్దిష్టచంద్రుడను,
మతి = బుద్ధిచేత, మదితయై = సంతోషమునొందినదై, త...నిరూఢి-తత్ = అనలని
యొక్క, మానసమునకు, సముచిత = అనుగుణమైన, సేవానిరూఢిచేత, నతనిని భజించు
నని యన్వయము.

వ. ఇట్లు శేషభూభువనరత్నాదీక్షితుం డై వెలయుచుండ.

20

క. క్షీతిభర్తకుమారుఁడు లో

హితుఁ డన విలసిల్లెఁ జేర్చి హృదయంబున సం

తతముదమునను జనాదర

మతిసాంద్రముగా బహుశ్రుతానందితుఁ డై.

21

టీక. హరి. క్షీతిభర్తకుమారుఁడు = హరిశ్చంద్రపుత్రుఁడు, లోహితుఁడనఁగా
సంతకముదమునను = నిలిపితఁ సంతోషముచేతను, జనాదరము = ప్రజలయందలి
యాదరణమును, అతిసాంద్రముగా, బహుశ్రుతానందితుఁడై - బహుశ్రుత = పెద్దలచేత,
ఆనందితుఁడై, విలసిల్లె నని యన్వయము.

నల. క్షీతిభర్తకు = నలనకు, మారుఁడు, కర్త. లోహితుఁడనఁ; లో = లోపల,
హితుఁడన = ఆత్మఁడన, సంతకము, దముననుజను = దమయంతిని, బహుశ్రుత = మిక్కిలి
వినుటచేత, ఆనందితుఁడై = సంకాతానందముగఁబడె, విలసిల్లె నని యన్వయము.
(దమయంతిని నలుఁడు మిక్కిలినుజే తనకు పాధనమయ్యె నని మన్మథుఁడు సంతో
షించె నని ఫలితార్థము).

చ. అలఘుగుణాభిరాముఁ డ౯ఁ డాత్మజువై ఖరీ యిట్లు రాగ మిం
ఫలరంగఁ జేయ భీమతనయాధికసంగరనత్వరాచలా

చలహృదయప్రచారుఁ డయి సారసవాసకృదంచితద్విజో
క్షులు వెలయక మహాదరముతోఁ బరచింతఁ దొఱంగి యున్నెడన్.

టీక. హరి. ఆలఘుగుణాభిరాముఁడు. ఆతఁడు=ఆ హరిశ్చంద్రుఁడు, ఆత్మజ
వైఖరి=కుమారునియొక్క వైఖరి, రాగము=అనుక్తిని, ఇంపలరంగఁజేయక. భీమతక్=
భయంకరుడగుట చేత, అయ్య...ప్రచారుఁడయి-అయ్య=కుభావనావిధులయందు, అధిక
సంగర=అధిక ప్రతిష్ఠ కలదైన, తత్వర=త్వరతోఁ గూడిన, అచలాచలహృదయ=నిశ్చల
హృదయముయొక్క, ప్రచారముగలవాఁడై; సార...ఉత్తల-సార=శ్రేష్ఠములైన,
సవ=యజ్ఞములయందు. ఆకృత్=మాటిమాటికిని, అంచితములైన ద్విజోక్తుల, వెల
యక, పరచింత=శత్రుచింత, తొఱంగి (భీమతచేత) విడిచి, ఉన్నెడక=ఉన్న సమ
యమున.

సలి. ఆతఁడు=ఆనలుఁడు, ఆత్మజవైఖరి=మన్మథునియొక్క వైఖరి, రాగము=
అనురాగమును, ఇం పలరంగఁజేయఁగా, భీమ...ప్రచారుఁడై-భీమతనయ=దమయంతి
యొక్క, అధికమైన, సంగ=కూటనియందుచి, రగ=ప్రీతియొక్క, త్వర=వేగముచేత,
చలాచల-చలించుచున్న, హృదయప్రచారముగలవాఁడై. సారస...ఉత్తల-సారస=
సరస్సుబంధమైన, వాస=ఉనికి, కృత్=చేయుచున్న, అంచితములైన ద్విజ=(హంసాది)
పక్షులయొక్క, ఉత్తలు, వెలయఁగా, మహాదరముతో=మహాభయముతో, పరచింత=
ఇతరచింతను, తొఱంగి = విడిచి, ఉన్నెడక = (విరహియై) యుండుతఱి ననుట.
సీ. పరిపాటితారాతిబలశతకోటిభీ

ముఁడు జిష్టుఁ డఖిలప్రమోదహేతు

గురుసుధర్మాధ్యాసికుండినమండల

శ్రీ మించునరనచింతామణి మహి

తోత్తుంగపీఠిపై నొకనాఁడు ¹నమధికో

తాహంబుతో శుచిధర్మపుణ్య

జనరసేశమహాబలనిధికులపతి న

ర్వజ్ఞులు వరుసఁ గొల్వఁ గొలుపుండి (?)

గీ. తనదుహితకార్యవరయుక్తి దలఁపుఁ డెలువఁ

జాలుమునుల నిరీక్షించి జగతి నేమ

హత్తుఁ డప్రతిమానసత్యస్వరూప

వైభవాఘ్నండు వివరింపవలయు ననుఁడు.

23

టీక. హరి. పరి...భీముఁడు-పరిపాటిత=ఖండింపఁబడిన, అరాతియైన, బలి =
బలానురుఁడుగల, శతకోటి=నల్ల యుధముచేత, భీముఁడు=భయంకరుఁడు, జిష్టుఁడు,

1. సముచితో.

హరి. న. ౨

కర్త. ఆఖిల... ఆధ్యాసికుండు - ఆఖిలప్రమాదహేతువైన, గురు=బృహస్పతిగల, సుధర్మ=దేవసభయందు, ఆధ్యాసికుండు=స్థితిగలవాఁడు, ఇనమండలశ్రీ=నూర్యమండల శోభచేత, మించు, సరసచింతామణిచేత, మహితమైన, ఉత్తుంగపీఠమై=ఉన్న తాన నముమీఁద, శుచి... సర్వజ్ఞులు=ఆగ్నియను, వైప్రతి నరుణ, వాయు, కుశేర, రుద్రులు, వరుసఁగొల్పి, కొలువుండి, తనదు... యక్షిక్-తనదు=తనయొక్క, హితకార్యముల యొక్క, వర = శ్రేష్ఠమైన, యక్షిక్ = యోజనయందు, తలఁపున, తెలుపఁజాలు మనులను, నిరీక్షించి, ఆప్రతి... ఆధ్యుఁడు-ఆప్రతిమానమైన, సత్యస్వరూప=సత్యము యొక్క స్వరూపమైన, వైభవముచేత, ఆధ్యుఁడు.

సల. పరి... కోటి-పరిపాటిత = ప్రక్కలుగాఁ జేయఁబడిన, ఆరాతిబలము యొక్క, శతకోటి=నూలుకోట్లుగలవాఁడు, భీముఁడు, కర్త, జిహ్వుఁడు=జయశీలఁడు, ఆఖిల... ధ్యాసి-ఆఖిల = సమస్తమైనవారియొక్క, ప్రమాదమునకు, హేతువై, గురువైన, సుధర్మ=మంచిధర్మమందు, ఆధ్యాసి=ఆసీనుఁడు, (ధర్మాధిస్థాత). కుండిన మండలశ్రీక్=కుండినరాజ్యలక్ష్మిచేత; మించు, సరసచింతామణి = సరసులకువేల్పు మానికమువంటివాఁడు, ఒక నాఁడు, మహితోత్తుంగపీఠమై, సమధికోత్సాహంబుతో, శుచి... సర్వజ్ఞులు; శుచిధర్మ=పవిత్రధర్మముచేత, పుణ్యులైన, జనులు, రనేశ=భూప తులు, కులపతి=పంచాధిపతులు, సర్వజ్ఞులు. ఎరుగక = క్రమముగా, కొలువఁగా, తనదుహితకు=తనకుమారికు, ఆర్యవరయక్షిక్-ఆర్య=యోగ్యుడైన, వర=ప్రియుని యొక్క, యక్షిక్=యోజనయందు, తలఁపుఁ జెలుపఁజాలు = ఆలోచనసెప్పఁదగు, మనులను, నిరీక్షించి, జగతిని = ప్రపంచమున, ఆప్రతి... వైభవాధ్యుఁడు-ఆప్రతి మాన=సాటిలేని, సత్య=నిజమైన, స్వరూప=స్వరూప సౌందర్యముయొక్క; వైభవము చేత, ఆధ్యుఁడు, ఏమహాత్ముఁడు ఆనఁగా.

క. యతు లొకకొండఱు దమలో, జితకూడితలంపనంచు సౌరకులగురు స్థితిమనుముని రాజినుతుల, నతులమహస్సూర్తి దగబుధావనుఁబలికె.

టీక. హరి. అందు=ఆముసులయందు. సౌర... స్థితిక్-సౌర = నూరసంబంధ మైన కులమునకు(నూర్యవంశమున కనుట.) ('నూరనూర్యార్యమదిత్య'యని యను.) గురుస్థితి=గురు డైనస్థితిచేత, మనుచునిరాజు = మనుచుండెడుమునిశ్రేష్ఠుఁడు (వసిష్ఠుఁ డనుట), ఇనుతులక-ఇను=నూర్చునియొక్క, తులక = సామ్యముచేత, అతులమహా మూర్తి=సరిలేనితేజమూర్తి, తగక=విప్పఁగా, బుధావను=ఇంద్రుని.

సల. అందుక్=ఆముసులయందు, సౌరకులగురుస్థితిక్-సౌర=నూరసంబంధమైన, కులమునకు, గురు=గురువైన బృహస్పతియొక్క, స్థితిక్=స్థితివంటిస్థితిచేత, మనుచుని రాజునిపన్నుచుండెడిమనిసంక్తి, నతులక్=సన్నతులచేత, ఆతులొత్సవమూర్తి, ('మహా

స్తాత్పవతేజసోః' అని య... తగ్గ = తగునట్లుగా; బుధాఃపక్ = బుధులకుండైన భీమునిగూర్చి పరికరమునవ్వచును.

3. వినుమాదరమునపవిత్ర సద్గోత్రయ

ఎవ్వడు మనువంశపావనుఁ డనంగ

నడరు నెవ్వనికీర్తి యధరితామృతవాఙ్మి

చంద్రమతీసుండు సాంద్రభూతి

శౌర్యవై శ్వానరజ్వాలావలీధారి

నలుఁ డతం డలరు నాబలియునందుఁ

గలుగునానత్య రేఖాగుణోత్కర్ష మే

నరనాథునందు నెన్నఁడును గాన

గీ. మనుచుఁ దద్గురునన్నిధి నభినుతింప

నానమితిమీఱు చపుడ దమానుభవము

నోంబుజంబున నొనరి యత్యంతశక్తి

గాధితనయర్చి యతనుఁడౌ గ్రహముఁ బూని.

25

టీక. హరి. పవి... గోత్ర-పవి = పవిత్రముచేత, త్ర, సత్ = భయపడుచున్న, గోత్ర = పర్యతములుగలవాఁడా! ఎవ్వఁడు మనువంశపావనుఁ డనంగ నడరును, ఎవ్వనియశము అధరితామృతవాఙ్మి గలది, చంద్రమతీసుండు, సాంద్రభూతి = సాంద్రమైన సంపదగలవాఁడు, శౌర్య... నలుఁడు - శౌర్యవైశ్వానరజ్వాలచేత, అపరీధ = అస్వాదింపఁబడిన (దహింపఁబడిన), అరి = శత్రువు అనెడు, తృణములుగలవాఁడు, ('తృణేఽంబుజే నలం నాతు రాజ్ఞి నాశే తు సత్త్రియాం' అని విశ్వ.) అతఁడు = అహరిశ్చంద్రుఁడు, అడరుక్, అబలియునందుక్, కలిగియుండు, అసత్య రేఖాగుణోత్కర్షము, ఏనరనాథునందుక్, ఎన్నఁడును, కాన మనుచుక్, తద్గురునన్నిధి-తత్ = యింద్రునియొక్క, గురు = అధికమైన, సన్నిధిని, అభినుతింప, ఆనమితిక్ = ఆనభను, మీఱుచుక్ అపుడు, అదను... అంబుజంబునక్ - అదను = ఆగ్రహముయొక్క, అనుభవముగల, మనోంబుజంబుచేత, అత్యంతశక్తి, అతనుఁడు, గాధితనయర్చి = విశ్వామిత్రుఁ, కర్త. 27-వ పద్యమందలి క్రియతో నవ్వయును.

నల. పవిత్ర సద్గోత్ర-పవిత్ర = పవిత్రమైన, సద్గోత్ర = సద్వంశముకలవాఁడా! వినుము; ఎవ్వఁడు, మాశపావనుఁ డనంగక్, ముచక్ = పరిల్లును, ఎవ్వనికీర్తి = యశస్సు, అధ... చంద్రము-అధరిత = నిరస్తమైన, అమృతవాఙ్మి చంద్రము = నుభాభి చంద్రులు గలది, సాంద్రభూతిచేత, అతీసుండు = ఈశ్వరునతిక్రమించినవాఁడు, శౌర్య... అరి-శౌర్యవైశ్వానరజ్వాల = ప్రకాశాగ్నిజ్వాలలచేత, అపరీధ = అస్వాదిం

పడచిన, అరి=కత్తువులుగలవాడు; (కత్తువులనుబయంచినవాడు) నలుడు. అతడు, అయి, నానత్వ... ఇత్తు... నానత్వ = అత్తివీడేవతలవాటి. శ్రీభాగవతోత్కర్షణ = సౌందర్యకావ్యము. తత్పురుషనిధిక్ - తత్పురు = ఆ (దమయంతి) జనకుని యొక్క, సన్నిధిక్ = నాన్నిధ్యమందు, అభిసరింపక, అఃక్ = అభిచేత, మితిమీలుచుక్ = మట్టుననిలువక, అపుడ = అప్పుడే, దయా... బుజుబుజున - దయానుభవ = దమయంతియొక్క, మనోబుజుబుజుక్ = మనఃకమలమున, బసరి=బిప్పి, అత్యంత... బుషి-గాధిత = కొంచెముచేయబడిన, నయ=తపోబలముగల, బుషి=బుష్పముగల, అతనుడు = మన్మథుడు, కర్త. 27-వ పద్యమందలిక్రియతో నన్వయము.

సీ. తటలక యబ్జారిధరునిపైఁ బాదంబు

సంఘటించిన ద్విజస్వామియుండ

మున్నవసీఛదంబులనెల్ల నడచి క్ర

మఱి నించునానాగమనిధి యుండఁ

బటుమహారంభేశభావంబుఁ గని యక్ష

పదరూఢి నెఱపు గీర్వాణుఁ డుండ

జగతినాదిత్యభూశాసనునపరావ

తార మా సుమనోవతంసుఁ డుండ

గీ. సర్వవిలసిత సృష్టిచే నలిసభవుఁ జె

నకిన యే నుండఁ దానొక్కనరునిఁ బ్రమద

బుద్ధి నెట్లు సత్యస్వరూపుఁ డనియెన్ను

టని యొదవ రాద్రగతి దీపితాత్ముఁ డగుచు.

26

టీక. హరి. అబ్జారిధరునిపైఁ = శంఖపక్రధారి యొక విష్ణువుమీఁద, పాదంబు, సంఘటించిన, ద్విజస్వామి యుండక, (విష్ణువును గాలితోఁ దన్నిన భృగుమహర్షి యుండఁగా ననుట) మున్న, అవసీఛదంబులక్-అవని=భూమికి, ఛదంబులక్=వస్త్రములైన సమద్రములను, ఎల్లక్, అడఁచి. క్రమమక్, నించు=నిండించునట్టి, నానాగమనిధి=నానాజేదములకు నిధి, యుండక, (సమద్రముల నాపొశనముగఁ గ్రోలి మఱి నిండించిన యగస్త్యుఁ డుండఁగా ననుట.) పటు... భావంబుక్-పటు=సమర్థమైన, మహారంభ=మహోద్యోగముగల, ఈశ్వరునియొక్క భావమును, కని=చూచి, అక్షపదరూఢిక్ - అక్ష=నేత్రముతోఁ గూడుకొనిన, పదరూఢిక్=పాదముయొక్కరూఢిని, నెఱపు, గీర్వాణుఁ డుండక, (కివున కలకొలఁ గన్నుఁ జూపిన గౌతముఁ డుండఁగా ననుట.) జగతిక, అదిత్య... అవతారము, బౌ, అదిత్యభూ=యముని, శాసను=శాసించిన

రుద్రునియొక్క, అపరావతారమైన. సుమనోవతంసుడు=బుద్ధిశ్రేష్ఠుడు, ఉండక, (రుద్రాంశయందు జన్మించిన దుర్వాసుడుండగా ననుట; నర్మవిలసింపగల్గిచేక=వీలా విలసితమైనప్పటికెరి, నలికభవుక=ప్రహ్వేపు, చెనకినయేను=ఎదిరించిన నేను, ఉండక; (ప్రహ్వగృప్తికిఁ బ్రతిస్పృహిచేసిన తా నుండగా విశ్వామిత్రుఁ డుండగా ననుట.) తాను. ప్రమదబుద్ధిక్ = ప్రకృష్ట మదయు క్తమైన బుద్ధిగలవాని, ఒకనరుని = ఒక మనుష్యమాత్రుని సత్యస్వరూపుఁ డని యెన్నుట, ఎట్లు? అని రాద్రగతి, ఒకవఁగా.

నలి. అబ్జారిధరునిచైక=శివునిపైని, పాదంబుక=చరణమున, సంఘటించిన ద్విజస్వామి=నత్రుత్రాధిపతియైన చంద్రుడు, ఉండక, (శివున కివతంసమైన చంద్రుఁ డుండగా ననుట,) మున్న=మునుకే, వసికదంబులక=వనపత్రములను, ఎల్ల సదేచి క్రష్ణుఁడనించు నానాగమనిధి=నానావృత్తినిధానమా, ఉండక, (పండుటాకుల దుల్చి వృక్షములఁ జిగురొత్తఁజేయు వసంతుఁ డుండగా ననుట,) సంభేశభావంబుక=సంభా నాయకత్వమును, కని, యక్షపద=అలకౌపురిమునందు, కూడిక=ప్రసిద్ధిని, నెఱపు గీర్వాణుఁడు, ఉండక, (సంభానాయకుఁడై ప్రసిద్ధిగాంచిన నలకౌబరుఁ డుండగా ననుట.) అదిత్యభూకాసను = దేవేంద్రునియొక్క, అపరావతారము, సుమనోవతం సుడు=దేవతాశ్రేష్ఠుడు, ఉండక, (ఇంద్రపుత్రుఁడైన జయంతుఁ డుండగాననుట,) నలిక, మిక్కిలి, అభవుక=ఈశ్వరుని, చెనకినయేను, ఉండక, (ఈశ్వరునంతివాని నెదుర్కొనిన తాను మన్నఁడుఁ డుండగా ననుట); ఒక్కనరునిక = ఒకమనుష్యమా త్రుని, ప్రమద=దమయంతి, ఎట్లు సత్యస్వరూపుఁ డని యెన్నుట = చక్కనివాడని తలఁచుటెట్లు? అనియో, (ఇట్లనియూహించియో యనుట.) దవరాద్రగతిక-దవి= దవానలమాభంగిని, రాద్రగతిక=ఆగ్రహముచేత, దీపితాత్ముడు, అగుచు.

మ. భయదం బై యతిరోహితాబ్జముకుళభ్రాంబుబోధ్యత్ప్రభా
చయ మొప్పు శ్వసనం బుపాత్రశమనాశం బై మహావహ్నిక
క్షయకీల ల్వలయింపఁగా మృగధాఖండోద్ధతు శ్రీ అ ని
ర్దయవృక్షైః దిదళిక సంఘటనసంధాస్ఫుర్తి చాలై న్వనః. 27

టీక. హరి. అతిరోహి...చయము-అతిరోహిత=మిక్కిలి యెల్లనై, అబ్జముకుళ
మలభంగి, ప్రాధమ్య లైన, అంబు=నేత్రములయొక్క, ఉద్యత్ప్రభాచయము; శ్వస
నంబు = విశ్వాసము, ఉపాత్రశమనాశంబై - ఉపాత్ర=పాండవదీన, శమ=కాంతి
యొక్క, నాశంబై=నాశముగలబై, మృగధర = ఈశ్వరునియొక్క, అఖండోద్ధతులు,
త...నూర్తిక-తత్=అహరిశ్చంద్రునియొక్క, ఆభిశంఘటన=అన్యతసంఘటనము
నందు, సంధాస్ఫుర్తిక, తాత్పర్య=విహించె నని 25-వ పద్యమందలి 'గాధితనయన్
యనుకర్తతో నన్వయమా.

నల. అతి...చయము - అతిరోహితి = తిరోహితములుగాని, (అమోఘము అనుట.) అష్టమకుళము అనియెడు, ప్రాధాన్యము = ప్రాధాన్యములయొక్క, ఉద్యత్ప్రభాచయము = ప్రేకివ్యాపించుచుండెడు కాంతిపుంజము, త్వసనంబు = వాయువు, ఉపాత్తకమనాశంధై - ఉపాత్త = పాండవబడిన, కమనాశంధై = దక్షిణదిక్కుగలదై, మహోన్నాతిక = (తన ప్రతాపాన్నిక, మృగధరాఖండోద్ధతుల్ = చంద్రునియొక్క అతి కయమైనగర్వములు, తదభీక...నూర్తిక-తల్ = ఆదమయంతియొక్క; అభీక = అప్రియమును, ('అభీకం త్వప్రియేఽవృతే అని యు.) సంఘటన = హర్షటయందు, సంభానూర్తిక = ప్రతిజ్ఞానూర్తిని, తాల్చి నని 20-వపద్యముందలి 'యతను' డను కర్తవ్యో నన్వయము.

తే. ఈకరణి నక్షమత్వసమాకులితహృ

దధ్యగాఽప్రభవమునిజాగ్రహంబు

దగ్రముగననిమిషపాళియల్కు మించి

కలికిశుభదృశ్యతరుణిమగండు పూనె.

28

టీక. నాది. అక్షమత్వ...అగ్రహంబు-అక్షమత్వ = క్షమలేకుండుటచేత, సమాకులితమైన, హృదధ్య = మనోహర్ద్యముగల. గాఽప్రభవముని = విశ్వామిత్రునియందు, జ = పుట్టిన, అగ్రహము, (అనగా ఉదగ్రముగ), అనిమిషపాళి = తేజోద్రుడు, అల్కు = భయపడునటుల, కలికి = కలహమునకు, ('కలిగంస్ఫోటసంయుగాః' అని యు.) శుభ...మగండు-శుభ = శుభార్థము, దృశ్య = చూడఁదగిన, తరుణి = అరుంధతియొక్క, మగండు, (వసిష్ఠుఁ డనుట) పూనెను.

నల. అక్ష...ప్రభవము-అక్షమత్వసమాకులితమైన, హృత్ = హృదయముగల, అధ్యగ = పాంథులయొక్క, అభి = మనోవ్యధకు, ప్రభవము = హేతువైనది. ('స్వాజ్ఞాన హేతుః ప్రభవః' అని యు.) నిజాగ్రహంబు, అనిమిషపాళి = మిషధ్వజుఁడు. కర్త. ('సురమత్స్యావనిమిషా' 'పాళిః కేతుర్ధ్వజోలింగం' అని యు.) కలికి...తరుణిమక = కలికి = దయయంతియొక్క, శుభమై, దృశ్య = చూడఁదగిన, తరుణిమ = తారుణ్యముచేత, గండుపూనెక = విజృంభించెను. (మన్తఘండు దమయంతియొక్క వయస్సున సాధనముగ జేసికొని విజృంభించె ననుట.)

సీ. పూని యిట్లనురాగము గెరల్పఁగల నైన

మఱచి మైనను నలమూనవపతి

యన్నపలుకు దప్ప కలరుఁబోడిమితోద

1 రాత్తయై యాత్మశోచ్యత నెనసినఁ

బలుమాట లేల భూపతిసతి నైనఁ బా

యును శృతి నోర్చునాత్మోద్భవాభి

తాప మింతయ కాని తఱలక యుండు నే

మిటఁ బూన్కి సంఘటిత మైన

గీ. యంజకయ శేషసుమనోవనాగ్రచేత

ముఖరభూరిద్విజావభిమ్రాల నెట్టు

గా నిలువనేర్తు నాత్మయోగంబుఁ దొఱఁగి

చనుదుఁ గా కని తాల్చె మాక్షప్రతిజ్ఞ.

29

టీక. హరి. పూని (కలహమునకుఁబూని యని) ఇట్లనుకొ, రాగము=మాత్సర్యము, కెరల్పకొ=హెచ్చరింపఁగా, ('రాగోఽనురక్తా మాత్సర్యే' అని విశ్వం.) అలహానవ పతి=అహరిశ్చంద్రుఁడు, కలనైనను, మఱిచియైనను, ఆత్మ=తనహృదయము, దర=భయముచేత, ఆత్మయై=పాండవబడినవై, శోచ్యతనెనెన=దుఃఖమునొందినను, అన్న పలుకు=అడిగమాట, తప్పక (పోడిమితో నలరు నని యన్వయము.) పలుమాటలేల? భూపతి=హరిశ్చంద్రుఁడు. సతినైనను, పాయము=విడుచును, ఆత్మోద్భవాభితాపము=పుత్రశోకమును, (భృతిసోర్చు నని యన్వయము.) ఏమిటను. పూన్కికొ=సత్యమందలి పూనికను, తఱలక యుండును, ఇది=ఈపూన్కి అసంఘటితమైనచో, అశేష...మ్రోలకొ-అశేషమైన, (ఇదిద్విజవిశేషము.) సుమనోవన=చేవతారక్షకునియొక్క (ఇంద్రుని యొక్క యనుట.) అగ్రదేశమును, ముఖర=మ్రోఁగుచున్న, భూరిద్విజావభియొక్క, మ్రోలకొ, ఎట్టుగా=ఏతీరున, నిలువ నేర్తుకొ=నిలువఁగలుగుదును? ఆత్మయోగంబుకొ=తన (నాయొక్క) యోగమును, (తొఱఁగి), చనుదుకొ, కాక యని మాక్షప్రతిజ్ఞకొ (తాల్చెను.)

నల. అనురాగము, కెరల్పకొ, కలనైనకొ, మఱిచియైనను, నలహానవపతి, అన్న పలుకు=అనియెడిమాటను, తప్పక, అలరుఁబోడి=వమయంతి, కర్త, మిశోదరాత్మయై మితోదర=అణుమధ్యలచేత (చెలలచేత), ఆత్మయై=పాండవబడినవై, (తెలియఁబడినవై యనుట.) ఆత్మశరీరము, శోచ్యతకొ = శోచనీయమాటకొ, ఎనెనెకొ, (చేవాకార్యమును జూచి చెలులు వ్యభవించఁగా ననుట.) ఇట్లనుండి దమయంతి చెప్పెడిమాట:— పలుమాటలు, ఏల? భూపతిసతిని=నలునిభార్యను. వివరయెడకొ, భృతి=ధైర్యముచేత, ఓర్చెడు, ఆత్మోద్భవాభితాపము=మదనతాపము, పాయము, ఏమిటకొ, పూన్కికొ, తఱలక యుండును (ఎందుచేతను మదనతాపము విదలకయుండు ననుట.) ఇదియ = ఈమదన తాపమే, సంఘటితమైన=నిలిచియుండెనా, అంజక=భయపడక, అశేష...మ్రోలకొ - అశేష=సకలవిధములైన, సుమనః=పువ్వులుగల, పనాగ్రదేశముందు, ముఖర=మ్రోయ

చున్న భూరి=అధికమైన ద్విజాంశి=కోకిలాదిపక్షిసమూహముయొక్క, మ్రోలక=సమీపమున, నెట్లుగా=దృఢముగా, నిలువనేర్చును, ఇది తెగువమాట, అత్తయోగంబు; అత్త=శరీరముయొక్క, యోగంబుక=సంగతిని, తోట=విడిచి వదులుగాక! (అనగా మృతినొందు నకుట) అని మాత్రప్రజ్ఞను. తాల్చెను.

చ. హరిహరయః డంత దక్షిణదిశాలయవాయువనాధిరాట్క భా
ధరముఖమిత్రవర్గసహితంబుగ సాక్షి సంద్రమించి స
త్వరతశతారసాధనము వైచినఁ దత్పథయాకులత్వము
చ్చైరువుగఁ బూని యప్రమదశీర్ణమహాయతి యయ్యె¹ నెంతయుక.

టీక. హరి. హరిహరయః=ఇంద్రుడు, దక్షిణ...సహితంబుగక=దక్షిణదిశాలయః=యః=యః, వాయువు, వనాధిరాట్=వసుంధరుడు, కళాధర = రుద్రుడు, ముఖ=మొదలుగాఁగల, మిత్రవర్గసహితముగా=మిత్రవర్గముతోఁగూడ, సంభ్రమించి=చలించి, శతారసాధనము=శతకోటిసాధనమును (వజ్రాయుధము), వైచినక=జాబివిడువఁగా, తత్పథ=అయింద్రునిపథ, అకులత్వముక, పూని, అప్రమద=సంతోషభావముచేత, శీర్ణ=యథాయథలైన, మహాయతి=మహాముసులుగలిది, అయ్యెను;

నల. హరిహరయః=మనఃకుడు, దక్షిణదిశాలయ...సహితంబుగక=దక్షిణదిశాలయవాయు=దక్షిణవాయువు-(మలయూరుతము); వనాధిరాట్=వసుంధరుడు, కళాధర=చంద్రుడును, ముఖ=మొదలుగాఁగల, మిత్రవర్గసహితముగా, సంభ్రమించి = విజృంభించి, శతారసాధనము=శత=నూతైన, అర=అంచులుగల, సాధనము=శతపత్రసాధనము (కమలము); తత్పథయాకులత్వము=తత్=అసాధనమువలననైన, సభయ = భయముతోఁగూడిన, అకులత్వము, అప్రమద=అదమయంతి, శీర్ణ...యతి=శీర్ణమైన, మహాయతి=అధికమైన ఉత్తరకౌలముగలిది, అయ్యెను, (ఉత్తరః కౌల అయతిః అనియ.) వ. తదనంతరంబ.

31

వసంతర్తువర్ణనము.

సీ. చైత్రికుం డై రాగసామగ్రి నెఱిపిత
పస్యాంత మయి ఫలప్రాప్తి నడరి
మధువై నవామోదమహిమఁ దార్కొని కాల
గురు వై యశేషాధ్వగులఁ గలంచి
సుమనఃప్రసూతి మై శుకలీల దనరి మా
ధవు డై పలాశభేదఁ మొనర్చి

యామని యై భూజనై కమర్గతిః బాపి

సురభి మై హరిహయస్ఫురణ మైలగి

గీ. సారసవప్రయోక్తయై సకలవిప్ర

వరశుభప్రదనానాసవముల నెసగి

యామని నలరై వసంత మత్యంతమధుర

పంచమస్వరపూర్ణతాభవ్య మగుచు.

86

టీక. రెంటికిని సముము: ఈపద్యమునఁ జనుత్కారముగాఁ జైత్రికొది వసంతవాచక శబ్దములచేతనే వసంతునియం దన్యత్వాకోపణ చేసి సమర్థించినాఁడు. వసంతము, కర్తృః చైత్రికుండై = చిత్రకారుండై, రాగసామగ్రిక్ - రాగ=అనురాగ మునెడువర్ణములయొక్క, సామగ్రిని, నెఱిగి, తపస్యాంతమై-తపస్యా=తపశ్చర్యయొక్క; అంతమై=తుండయై; తపస్య ఆనఁగా ఘోషనమాఁడు. ('స్వాత్రపఃస్వః ఘోషానికః' అని యి.) ఇది వసంతవాచకము. ఫలప్రాప్తిక్ - ఫల=ఫలములనెడు నిష్ఠఫలములయొక్క, ప్రాప్తిచేత, అడరి, మధుజై=మద్యమై, నవామోదమహిమక్ - నవ=నూతనమైన, ఆహుద=పరిమళ మునెడు సంతోషముయొక్క. మహిమచేత, తొక్కిని, కౌలగురువై=నూర్వృందై, ఆశేషాధ్వగులక్=ఆశేషవిరచులనెడుప్రోవరులను, కలంచి, సుమనః ప్రనూతియై=విద్యుత్పుత్రుండై, శుకలీలక్=శుకములయొక్కలీలలనెడు శుభనియొక్కలీలలచేత, తనఁ, మాధవుండై=విష్ణువై, పలాశభేదనముక్=మోచుగులయొక్క వికసన మునెడు రాక్షస సంహారమును, ఓనిర్పి, ఆమనియై=ఆమనికౌలమై, (ఆమని=సమృద్ధి); భూజనైకమర్గతిక్ - భూజ=వృక్షములయొక్క, నైక=ఆధికమైన, దుగ్ధి=దైన్యమునెడు, భూజన=భూజనములయొక్క, ఏకదుర్గతిక్=కేవలదారిద్ర్యమును, పాపి, సురభియై=కౌమధేనువై, హరి హయస్ఫురణక్ - హరిహయ=మన్దఘోషుడనెడు నిండునియొక్క స్ఫురణతో, మైలగి, సారసవప్రయోక్తయై=సారమైన, సవన=సవనత్రయముయొక్క, ప్రయోక్తయై, సకల...ఆనవములక్, సకలమైన, విప్రవర=పక్షిశ్రేష్ఠులనెడు బ్రాహ్మణోత్తములకు శుభిప్రదమైన నానావిధములైన, ఆనవములక్=మకరందములనెడు, నానాసవములక్=యజ్ఞములచేతను, నెసగి, (సారసవప్రయోక్తయనఁగా పద్మవనములను వికసింపఁ జేయువాఁడనుట, ఇదియును వసంతవాచకము.) అత్యంత...భవ్యము - అత్యంతము మధురమైన, పంచమస్వర=కోకిలధ్వనియొక్క ('పద్మంమయూకో వదతి వికః కూజతి పంచమమ్; అని యి.) పూర్ణతచేత భవ్య మగుచు, అలరె నని యన్వయము. వసంత రాగము పంచమస్వరపూర్ణమై యలరు నని స్ఫురించుచున్నది.

1. మైలగి.

హరి. న. -6

మ. నవశక్రోపలనీల ! నీలముఖసేనాసంప్రమాక్షీల ! భీ
 లవముగ్వాలివిఫాల ! ఫాలనయనాలంఘ్యంబకోత్తల ! తా
 లవిభేదాకులభేల ! భేలశరలోలస్థూలకుత్క్కిల ! కి
 లవదుద్యమచిజాల ! జాలపదలీలామార్గకృద్భంగదా ! 87

టీక. భీ...ఫాల; భీలవ=భయరేఖమును, ముక్=చిడిచిన, వాలిని, విఫాల=భేదించి
 నవాఁడా, ఫాల...కోత్తల - ఫాలనయన=లలాటలోచనునకు, ఆలంఘ్యమైన, అంబక=
 బాణముచేత, ఉత్తల=అధికుఁడైనవాఁడా! తాల...భేల-తాలవిభేద=సప్తతాలవిభేదన
 ముచేత, ఆకులమైన, ఖ=ఆకాశమును, ఇల=భూమియును గలవాఁడా! భేల...కుత్క్కి
 ల-భేలశర=లీలాబాణముచేత, (భేలశబ్దము, భేలతి అనుభాతువుమీఁదఁ బదాద్యజంఠ
 ము) లోల=చలించిన, స్థూలకుత్క్కిల=గొప్పపర్వతముగలవాఁడా! ('కుత్క్కి'లో భూధ
 రోగిరిః' అని వైఙ్.) కీల...జాల-కీలవత్ = అగ్నివలె, ఉద్యత్ = ప్రకాశించుచున్న,
 రుచిజాలముగలవాఁడా! జాల...భంగదా - జాలపద=హంసలకు, లీలామార్గమును,
 కృత్=చేసినవానికి (పరశురామునికి,) భంగదా! = భంగమునిచ్చినవాఁడా! ("హంసో
 మరాఘోనీలాక్షశ్చక్రపక్షస్థితచ్చదః, మానసాకాః పరిష్టాని శ్చక్రైర్గోచాలపా
 దకాః" అని రత్నకోశము)

క. పవనాత్మకృతకవనా !, కవనాభ్యవహరిభావుకమనోభవనా !
 భవనారీతలవనా !, నవనామామృతవికాసితనీపవనా ! 88

టీక. పవ...కవనా! - పవనాత్మజ=ఆంజనేయునిచేత, కృత=చేయఁబడిన, కవనా=
 స్తోత్రముగలవాఁడా! కవ...భవనా! - క=వాయువు, వన=ఉదకము, అభ్యవహరి=
 ఆహారముగాఁగల వారియొక్క, (మునులయొక్క యనుట.) భావుక=భవ్యమైన, మనః=
 మనస్సు, భవనా=ఇల్లుగాఁగలవాఁడా! భవ...నవనా! - భవనారీ=పార్వతిచేత, తల=
 విస్తృతమైన, నవనా!=నుతిగలవాఁడా!, నవ...వనా! - నవనామామృతముచేత,
 వికాసి=వికసించెడు నలు అణుడు, నీపవనా! = కడిమిచెట్లుగలవాఁడా!

ఉత్పాహ. నవనరోధిబహువిరోధిజయనిరాధితాకృత

స్తవనగాధితనయబోధితనయసాధితాఖిలో

త్వవ! సురాధిపాత్త వేధిశరబలాధికాప్తబాం

భవయుతాధిగతపయోధిదశశిరోధిపాతనా !.

89

గద్యము. ఇది శ్రీమద్రామచంద్ర చరణారవింద వందన పవనవందన
 ప్రసాదసమాసాదిత సంస్కృతాంధ్రభాషాసామ్రాజ్య సర్వంశవ

చతుర్విధకవితానిర్వాహకసాహిత్యరసపోషణ రామరాజభూషణ
ప్రణీతం వైన హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానం బను మహాకృబంధంబు
సంఘః బ్రథమాశ్వాసము.

టీక: సన... ఉత్సవ-సవరోధి=యజ్ఞనిరోధకులగు, హునిరోధులయొక్క,
జయమువలన, నిరాధిత=మనోవ్యథలేకుండుటచేత, కృత=చేయఁబడిన, స్తవన=స్తుతిగల,
గాధితనయ=విశ్వామిత్రునిచేత, బోధితమైన, నయ=నీతిచేత, సాధిత=సాధింపఁబడిన,
అభిబోధ్యవములుగలవాఁడా!, సురా...పాతనా! - సురాధిపునియొక్క; ఆత్మను,
జేధి=వ్యధపెట్టుచున్న, శరబలముచేత, అధికుఁడును, ఇంద్రబంధువుతో, యుతముగా,
అధిగత=పొందఁబడిన, పయోధి=సముద్రముగలవాఁడును నైన, దళకరోధి = రావణుని
యొక్క, పాతనా!=పతనము గలవాఁడా!

గద్యము. ఇది శ్రీహనుమద్వరప్రసాదలబ్ధసారస్వతీపాత్ర భారద్వాజగోత్రపవిత్ర
చిత్రకవిశేద్ధిరాజతనూజ పురాతనాధునాతనకతిసప్రబంధాన్తబోధన సమర్థమైన
సాంబోజసుధీజనవిధేయానంతయనామధేయవిరచితంబైన “హరిశ్చంద్రనలోపా
ఖ్యాన ప్రకాశిక” యను వాఖ్యానంబునందుఁ బ్రథమాశ్వాసము.

శ్రీ పాపాశ్చర్యము

ద్వితీయాశ్వాసము

యోజిత విమతానుజ !

ప్రాయోజితదనుజ ! మనుజభావశ్రితనా

రాయణ ! శ్రీజగద్భరణప

రాయణ ! రణరంగభీమ ! రఘుకులరామా !

1

వ. అవధరింపుము. మృకండునందనుండు పాండునందనున కిట్లనియె, 2

ఉ. పంచమశుద్ధి గల్లునెడ భావిఫలోదయధన్యవైలతా
చంచలలోచనన్ ప్రసవసంపదపెంపు వహింపఁగా విజృంభించు
తదీయలక్ష్మీ డెలిపె నృకలాగమపారగద్విజా
భ్యంచితపక్షపాతకలితాతివినూతనజాతపత్రముల్.

3

టీక. పంచమశుద్ధి = పంచమస్వరశుద్ధి యనెడు పంచమరాశిశుద్ధి, కలుగునెడ, భావి...ధన్యలు - భావి = కారణ, ఫలోదయ = ఫలోదయ మనెడు శుభఫలోదయము చేత, ధన్యలు, వి, అతాచంచలలోచనన్ = తీవ్రము అనెడుస్త్రీయు, ప్రసవసంపద = పుష్ప సంపత్తియనెడు పుత్రసంపదయొక్క, ("ప్రసవః పుష్పఫలయోర్జననానుజ్ఞయో న్సుతే" అని శానా.) తదీయలక్ష్మీ = ఆప్రసవసంబంధమైన లక్ష్మిని, సకలా...పుత్ర ముల్ - సకలాగమ = సకలవృక్షములయందు, పారగ = పారంగతములైన, ద్విజ = పక్షుల యొక్క, అభ్యంచిత = మిక్కిలి యుష్వముండెడు, పక్షపాత = పక్షప్రసరణముచేత, కలిత = కదలింపఁబడిన, అతివినూతనజాతపత్రముల్ = చిగురుటాకు అనెడు, సకలాగమ పారగ = సకలకాస్త్రప్రవీణులైన, ద్విజ = విప్రులచేత, అభ్యంచితమైన పక్షపాతము గలుగునటుల, కలిత = వ్రాయఁబడిన, అతివినూతనజాతపత్రముల్ = మిక్కిలి శ్రోత్రవైన జాతకములు, తదీయలక్ష్మిని తెలిపె ననియన్వయము. (ప్రకృతాప్రకృతకేషాలంకారము.) ఉ. పూని మహావనీవలయపామణభార మపారవిక్రమ

శ్రీనిధి మాధవుం డవతరించిన నేయెడ జాతినంకరం

బూనక శ్రుతకామమయి యొప్ప జగంబు నదానవానునం
ధానపరాయణద్విజగణంబుల కట్టె నధీప్రీతార్థముల్.

4

టీక. మహావనీశుల పోషణభావమును పూని, అపార...నిధి - అపారమైన, వి = పక్షులయొక్క. శ్రమశ్రీ = సంపాదించుటకు నిశ్చయించు, మాధవుడు = విష్ణుడు, అవతరించినక = పుట్టగా, ఎదుడక = ఎదుటను, జాతిసంకరము = వర్ణసంకరము, ఊనక = పహింపక, పూర్ణకౌముదు = పరిపూర్ణమైన మనస్సుడు కలిసి, అయి, ఒప్పెను, సదా...గణంబునకుక, సత = మేలైన, ఆనందముకరందముయొక్క, అనుసంధానమందు, పరాయణ = ఆనందములైన, ద్విజగణంబునకుక = రుద్రైకలగమూహములకు, అభీప్రీతార్థములు, అట్టె నని యన్వయము. ద్విజగణంబునకుక రుద్రైక యని యర్థము చెప్పటకుఁ బ్రయోగము:—

తే. ద్విజుల గాంచియు మధుకేవి విమలశేక, జాతిఁ బాసినతేట నిస్వనముఁ గూడు
కొనుటనో యనఁ గోకిలస్వనము చెలఁగె, దనకు మఱి బంచమత్తంబు దప్పకుండ.
(ఆముక్తమాల్యద).

ఇంద్రకృతార్థము. మహా...భారము-మహావనీశులు = అధికమైనభూమియు ముయొక్క, పోషణభావమును, పూని, అపార...నిధి-అపారమైన, విశ్రమశ్రీ = పరాశ్రమసంపదకు, నిశ్చయించు, మాధవుడు = విష్ణుడు, జాతిసంకరము = వర్ణసంకరము, ఊనక = పహింపక, పూర్ణకౌముదు = పరిపూర్ణమనోరథముగలిగియు, సదా...గణంబులకు- సదా = ఎల్లప్పుడు, సవానుసంధాన = యజ్ఞసంధానములయందు పరాయణులైన, ద్విజగణంబులకుక = బ్రాహ్మణసమూహములకు, అభీప్రీతార్థములు, అట్టె నని యన్వయము.

మ. తనమిత్రుండు మహావనప్రియబలాధారుండు విశ్వాతిమో
హనవల్లివలయైకజాలకకరుండై రామృగవ్యాప్తినే
చినప్రాచినపులిందమాళి దనకుం జే దోడు గాఁ బూనె బ
చ్చనివిల్ శంబరవైరి యధ్వగమృగేతావిభ్రమాపాదినై.

5

టీక. తనమిత్రుండు, మహా...ధారుండు-మహావనప్రియబలంకోకిలబలగమనకు, ఆధారుఁడైన వసంతుండు, విశ్వాతి...కరుండు-విశ్వం = సమస్తములైన, అతిమోహనములైన, వల్లివలయములయందు, ఏక = ముఖ్యముగ, జాలకకరుండు = మొగ్గలను జేయువాఁడు, అయిరాఁగా, మృగవ్యాప్తిక = మృగమును గలిగియుండుటచేత, ఏచిన...మాళి-ఏచిన = అతిశయించినప్రాచీన, పులింద = ప్రాతబోయివాఁడైనరుద్రునికి, మాళి = కిరీటమైన చంద్రుండు, తనకుచేదోడు గాఁగా, శంబరవైరి = మన్మథుండు, అధ్వగ...సపాది-అధ్వగమృగేతా = సాంధ్రస్త్రీలకు (విరహిణులకు), విభీషణు = మనోవిభ్రాంతిని, అపాది = సంపా

దించుచున్నవాఁడు, అయి, పచ్చనివిల్లుపూసెను. విశేషార్థము. తనమిత్రుఁడు=తనబంధువు, మనో... ధారుండు, మహావనప్రియబలంకిరాతబలమునకు, ఆధారుండు, విశ్వ... కరుండు-వి=పక్షులును, శ్వ=శునకములును, అతిమోహనములైన, పల్లినలయములును, ఏక=ముఖ్యములైన, బాలిక=పలకులును, కరుండు=చేతియందుఁ గలవాఁడు, వి=అయి, మృగవ్యాప్తిక్-మృగశ్య=వేటయొక్క, ఆప్తిక్=ప్రాప్తిచేత, ప్రాచీనపురిందమారి=పురాతనకిరాతశ్రేష్ఠుఁడు, చేవోడుగాన, పచ్చనివిల్లు=పచ్చనియాకులు గట్టిన విల్లునుట, శంబరవైరి=కిరాతుఁడు, కర్త. అధ్వగ... మాపాది-అధ్వగ=మార్గమునవచ్చిన, మృగముయొక్క, పిఠా=మాపులకు, విభిమాపాది=భ్రాంతిని పుట్టించెడువాఁడు, వి, పచ్చనివిల్లు, పూసెను.

సీ. సరసధారావికాసప్రసవంబులై

యెనఁగుమాపుల నెన్నియేని మనిచి

ప్రకటగంధాంధపుష్పంధయావృతము లై

యలరుపున్నాగకోటుల నమర్చి

చక్రచంక్రమణవాచాలలీలఁ జెలంగు

పటుపత్తరథపరంపరలఁ గూర్చి

చండాంగునూతనమండలాగ్రస్ఫూర్తిఁ

దనరారుదళములఁ దఱచు పెనచి

గీ. చిత్రపత్రముఖోజ్వలశ్రీలఁ దగున

పారశరజాదముల నించి పరమమైత్రి

నెఱపునామనిపడవాలు నేర్పుకలిమి

జగముల జయించె బ్రహ్మముచక్రవర్తి.

6

టీక. సరస... ప్రసవంబులు-సరసధారావికాస = రసధారలయొక్కవికాసము లోఁగూడుకొనిన, ప్రసవంబులు=పూవులు గలవనెడు, సరసమైన, ధారా=పంచదారలయొక్క, వికాసముయొక్క, ప్రసవంబులు=ఉత్పత్తిగలవి, వి=అయి, ఎనఁగు=తనరారు, మాపులక్=మావిల్లనెడు గుట్టములను, ప్రకట... పృతములు-ప్రకటమైన, గంధ=వాసన యనెడు, ప్ర=అతిశయమైన, కటగంధముచేత (మదోదకముచేత), అంధములైన, శుష్కంధయ=కుష్మేదలచేత, అవృతములు వి, అలరెడు, పున్నాగకోటులక్-పున్నాగ=పొన్నలనెడు నేనుఁగులయొక్క, కోటులను, చక్ర... లీలక్ - చక్రచంక్రమణ=చక్రాకారమైన (గుండ్రమైన) సంచార మనియెడు చక్రసంచారములయొక్క, వాచాల=రొదచేయుచుండెడు, లీలచేత, చెలంగెడు, పటుపత్తరథపరంపరలక్-పటు=సమర్థములైన, పత్తరథ=పక్షులనెడు, (పతత్పత్తరథాంధజాత) అని యు.) పటుపత్తర=దృఢవాహ

నమాలుగల ('య్యగ్యంపత్తంచభోరణమ్' అని యుగభక్తములయొక్క, పరంపరలకొ = సమూహములను, చందాంశు... నూర్చికో-చందాంశు = మూర్ఖునియొక్క, నూతనమైన, మండలాగ్రముపంజీ, నూర్చి = ప్రకాశమనియెడు, చందాంశు = ప్రచండకాంతులచేత, నూతనములైన, మండలాగ్ర = భద్రములయొక్క నూర్చిచేత, తనరాకెడు, దశములకొ = ఆకులనెడు సేవలను, చిత్ర... శ్రీలకొ-చిత్రములైన, పత్తముఖ = తేకులకొనల (దళాగ్రముల) యొక్క, ఉజ్జ్వలశ్రీలు = ప్రకాశమానములైన కాంతులనియెడు, చిత్రములైన పత్తముఖ = తేకులకొనలయొక్క, ఉజ్జ్వలశ్రీలచేత, తగ = ఒప్పెడు అపారశరణాతముల-అపారములైన, శరణాతముల = పద్మములనెడు రాగాసమూహములను, నిండి=నిండించి, ఆమని... కలిమి-ఆమనిపదవాలు = వసంతమనెడు దశవాయియొక్క, శేర్పుకలిమికొ = సామర్థ్యసంపదచేత, ప్రద్యుమ్న చక్రవర్తి జగముల జయించెను.

మ. అలరంజేసి నితాంతనూతనలతాంగాశ్లేషము ల్పల్పు ని

శ్వలలీల న్నధుపాంగనాసమితికిక సంధించుఁ దామ్రాక్షి యౌ

కలకంఠిం¹ బలికించు నేర్పున భుజంగగ్రామధామైకసం

కలనాభ్యాసవిలాసపాటవమునకొ గంధానిలాంకూరముల్.

7

టీక. గంధానిలాంకూరముల్ = నువాసితములైనపల్లివాయువులు, భుజంగ... పాటవమునకొ-భుజంగగ్రామధామ = మలయపర్వతమందలి, ఏక = ముఖ్యమైన, సంకలన = విహారముయొక్క, అభ్యాసమునందలి, విలాసపాటవమునకొ = విలాససామర్థ్యముచేత, అలరంజేసి, నితాంత... శ్లేషముల్-నితాంతనూతన = మిగులఁ గ్రొత్తలైన, లతాంగ = లతావయవములయొక్క, అశ్లేషమును, సల్పు, నుధుపాంగనాసమితికికొ = ఆడుతున్నదలగుంపునకు, నిశ్వలలీలను, సంధించుకొ = కూర్చును, తామ్రాక్షి = రక్తదృష్టిగలిగి, బొ = ఆగు, కలకంఠికొ = కోయిలను, నేర్పునకొ పలికించును. ఇటనఁగా, భుజంగ... పాటవమునకొ-భుజంగగ్రామ = విటసమూహముయొక్క, ధామ = గృహములయందు. ఏకసంకలన = శేషలసంచారముయొక్క, అభ్యాస = విలాసపాటవముచేత, అలరంజేసి = సంతోషపెట్టి, నూతన... శ్లేషముల్-నూతనమైన, లతాంగ = శ్రీయొక్క, ('అంగగ్రాత్రకంఠేభ్యస్త్విద్యతే' అను నూత్రముచేత వికల్పమున లతాంగయనియు రూపము.) అశ్లేషములు సలుపును. నుధుపాంగనాసమితికికొ-నుధుప = మద్యపానముఁ జేసిన, అంగనాసమితికికొ, నిశ్వలత సంధించును. తామ్రాక్షి = కోపముచే నెఱ్ఱవైనకన్నులు గలశ్రీని, పలికించును. (ఇట గంధానిలాంకూరములయందుఁ బ్రగల్భనాయకత్వము నుసరించుచున్నది.)

సీ. అతిముక్తపంక్తికి నతులితామోదము

ద్వీకామృతాశ్లేషవృత్తి గలిగె

శుకముఖద్విజరాజ కకలంకవిలసన

శ్యామావిహారకౌశలము గలిగె

గురువిభవాశోకకోటికి నభినవ

ప్రమదాల్లిరాగైభవము గలిగె

బరమహంసోత్తమప్రతతి కప్రతిమాన

పద్మనీరసనిగుంభనము గలిగె

గీ. నఖిలభువనైకమోహకుంజైనమాధ

వునకు నీవనవాసిరంజన మయత్తు

కార్యవేశంబు ను ముంచు గమ్మగాడ్చు

గడిమి మ్రొయించె గలకంఠకంఠఘంట.

8

టీక. అతిముక్తపంక్తిక = ముక్తపంక్తియొక్క సమూహమునకు, ('రథ ద్రురతి ముక్తకః' అని య.) అతులితా...వృత్తి-అతులితమైన, ఆమోద = పరిమళముగల, మృద్వీకా = ద్రాక్షాంతలయొక్క ('మృద్వీకాగోస్తనీద్రాక్షా' అని య.) అమితాశ్లేష వృత్తి = అతిశయానిగన వ్యాపారము, కలిగెను. శుక...రాజికి-శుకముఖ = చిలుకల మొదలైన, ద్విజరాజికి = పక్షిసమూహమునకు, అకలంక...కౌశలము-అకలంకవిలసన = నిర్మలముగల బ్రకౌశించుచుండెడు, శ్యామా = ప్రేంకణపురజెట్లయందలి, 'శ్యామాకు మహిళాస్వాయా' అని య.) గురు...కోటికి - గురువైభవ = అధికవైభవముగల, అశోక కోటికి = అశోకవృక్షసమూహమునకు, అభి...వైభవము-అభినవమును, ప్రమద = మిగుల మదించినవియు నైన, అభి = తు మ్రేదలయొక్క, రాగవైభవము = గానవిభవము, పరమ... ప్రతతికి - పరమ = శ్రేష్ఠములైన, హంసోత్తమ = హంసశ్రేష్ఠములయొక్క, ప్రతతికి = సమూహమునకు, అప్రతిమాన...నిగుంభనము-అప్రతిమాన = ఈడులేని, పద్మనీ = తామర తీరగలయందలి, రసగుంభనము = రుచిగుంభనమును, అఖిలభువనైకమోహకుండు = సకలలోకములను మోహింపజేయువాఁడు, వి.న. మాధవునకుకా = వసంతునకు, వనవాసిరంజనము-ఈవనమునందు, వాసి = వాసుచేయుచుండెడు పక్షివృక్షలతాదుల యొక్క, రంజనము = రంజింపజేయుట, అయత్తు కార్యలేశము = యత్నము లేకయే చేయనగు స్వల్పకార్యము, అని, కలకంఠ కంఠఘంట = కోకిలకంఠము నెడుఘంటను, కమ్మ గాడ్చు, కర్మ మ్రొయించెను. (సకలలోకములను మోహింపజేయు వసంతునకు వృక్షాదివనవాసిరంజనము తృణస్త్రాయ మనుట.)

ఇందలి విశేషార్థము. అతిముక్తపంక్తిక = నిర్మలసమూహమునకు, అతులితా...వృత్తి-అతులితమైన, ఆమోద = సంతోషముగల, మృద్వీకా = సుమయారస్త్రియొక్క, ('కౌమితమయిన,') అశ్లేషవృత్తి గలిగె, శుకముఖద్విజరాజికి = శుకుండు మొదలగు బ్రాహ్మణగుంభమునకు, అకలంక...కౌశలము. అకలంకమైన, విలసన = విలాసముగల, శ్యామా =

యవతులతోడి ('శ్యామాపదేశవర్ణాస్త్రీప్రవృత్తాభివాదితా'... అని నానా)గురు విభవాశోకశోటిః గురువిభవృత్తైః, అశోక=శోకపీఠులయొక్క, శోటిః, (అనగా; మానులకు), అభి... కైభవము-అభినవ=నూతనములైన, ప్రమాదా=స్త్రీలయొక్క, అభి= సంఘముందలి, రాగకైభవమున=ఆచార్యకైభవమును; పరమ సంసృతమై ప్రతతికా= పరమహంసశ్రేష్ఠులకు, అప్రతిమాన...నిశుభనము-అప్రతిహానములైన, పద్మినీ = పద్మినీజాతిస్త్రీలయందలి, రసనిశుభవమును. ఎగంతునకు=హాభవనకు, అనురక్తినిశం భవమును, ఎనవానిరంజనము=మునులయొక్కరంజనము, అయత్న కార్యలేశంబు (నిశిత లోకములను మోహపఙ్కుచువారికి మునులను మోహింపఁజేయుటెం యనుట.) మాభ వునకుకా=విష్ణువునకు. పనవానులరంజనము లేకమాత్రమని భవనీ.

చ. చిగురుమెఱుంగుసంజలును జిక్కనిక్రొన్ననచుక్కగుంపులిం
పగువుపురెన్నుక్రొన్నులు సచ్చపుఁబుష్పాడి చిన్నివెన్నెల
ల్లగనతలంబు గప్ప నఖిలక్షణదాభ్యుదయంబు లయ్యు నే
వగఁ బగ లూనెనో సురభిస్తీ భవముల్ పథికాంగనాభికిఁ.

9

టీక. సురభిస్తీభవముల్ = ఎగంతవివరములు. అఖిలక్షణదాభ్యుదయంబులు - అఖిల=ఎల్లవారికిని, త్తణ=ఉత్పన్నమును, ('క్షణఉత్పన్నోపహత్యవత్సవ'అని యు.) ద= ఇచ్చునట్టి, అభ్యుదయము లనెడు; అఖిలక్షణద=నిఖిలరాత్రులయొక్క, అభ్యుదయం బులు=శుభోదయములు, అయ్యును, ఏవగకా=ఏతిరున, పగల=నిరోధము లనెడు నవానున్ను. ఊనెనో=అపించెనో, పథికాంగనాభికిఁ=విహిజిస్త్రీలకు, (వసంత వైభవ మంతఃకు మంచితయ్యును బాంధవ్యశ్రీలకై బగఁపించిన దయ్య ననుట.)

ఉ. ఆతటి నమ్మహోత్పలహితాన్వయరాజవరుండుదాత్తభా
వాతిశయప్రకాశితదమానుభవాక్షి దనచ్చె నాత్మవి
ద్యోతితనవ్యపాండురగుణోన్నతిఁ జంద్రఘనావలేపవి
ఖ్యాతి నడంచుచుఁ గుశలుఁడై యజనప్రథితానురాగతఁ.

10

టీక. హరి, ఆతటికా = అట్టివసంధిమయును; అమ్మహోత్పలహితాన్వయరాజ వరుండు=సూర్యవంశరాజశ్రేష్ఠుఁడగు ('ఆరవిందం మహోత్పలం'అని యు.) హరిశ్చం ద్రుఁడు, ఉదాత్త...భవాక్షిక-ఉదాత్తభావమునందు, ఆతిశయప్రకాశిత=మిగులఁ బ్రకాశితమైన; దను=ఇంద్రియనిగ్రహముయొక్క, అనభవముయొక్క, ప్రాప్తిచేత, అత్త...ఉన్నతికా-అత్త=తమయొక్క-విద్యోతిత=ప్రకాశితమై; నవ్య=నుతింపఁదగిన, పాండురగుణోన్నతికా=పరిశుద్ధగుణాతిశయముచేత, చంద్ర...విఖ్యాతికా; చంద్ర=

చంద్రునియొక్క, ఘనావలేప=అతిగర్వముయొక్క, విఖ్యాతిని, యజన... రాగతః-
యజన=యాగముచేయుటయందు, ప్రథిత=ప్రఖ్యాతమైన; అనురాగతః = ప్రేమ
గలవాడగుటచేత, కుశలః = దుష్టలశభంబుననాడై, (కుశాకాలాతిగృహ్లాతీతి =
కుశలః అని సమాసము.) తనర్పణ, అని యన్వయము.

నల, ఆతిటిక, అన్యహాత్పలహితాన్వయరాజవిరుండు=చంద్రవంశరాజశ్రేష్ఠు
డైన నలుఁడు, ఉదాత్త... అత్తిక-ఉదాత్తమైన, భావ=స్వావయమునందు. అతిశయ
ముగఁ బ్రకాశితమైన, సమావధి=సమయమియొక్క, అత్తిక=, ప్రాప్తిచేత, అత్త...
ఉన్నతిక-అత్త=దేహమును, విద్యోతిత=ప్రకాశితమైన, చన్య=నూతనమైన, సాంఘిక
గుణ=సాంఘికగుణముయొక్క, ఉన్నతిని; చంద్ర... విఖ్యాతి-చంద్ర = కర్పూరము
యొక్క, ఘన = దట్టమైన, అవశేష = పూతయొక్క; విఖ్యాతిక = ప్రకటనచేత,
అదంతుచుక = మఱుఁగుపఱచుచును, ఆజనప్రథితానురాగతః - ఆజనప్రథిత=
జనప్రఖ్యాతముగాని, అనురాగముచేత, దమయంతియందలి తన యతిశయానురాగము
నన్వల్య కలుకపడనీయఁ నాడై యుట; తనర్పణ.

తే. అట్టియెడ వేడి మిగుల మర్యాద మీఁ

గలఁచి కూర్తు నానాశీకముల ననుచు న

రస్వతీధరు నిర్మితిప్రాథకృతి

మార్కొనినమేటి గదియ నమ్మనుజవిభుఁడు.

11

టీక, హరి అట్టియెడక, మిగులమర్యాదమీఁక=అమితముగా, వేడి=అడిగి,
నానాశీకములక; నానా=అనేకములైన. అశీకములక=అపథములను, కూర్తుక(అనఁగా
దబ్బులలాడింతు ననుట.) సరస్వతీధరు=బ్రహ్మను, నిర్మితిప్రాథకృతినిర్మితి=సృష్టియం
దలి, ప్రాథమైన శక్తిచేత, మార్కొనినమేటి, అనఁగా: విశ్వామిత్రుఁడు; కదియఁగా
అమ్మనుజ విభుఁడు=హరిశ్చంద్రుఁడు, కర్త. పై పద్యమునందలి క్రియతో నన్వయము.

నల, అట్టియెడక=విరిహియై యుండు సమయమున వేడి=వేడిమి, మిగులఁగా,
మర్యాదమీఁక=మితిమీఱునట్లు, కలఁచి=కలఁతనొందజేసి. నానాశీకములక=నానా
బాణములను ('నాశీకం పద్మచండేనై నాశీశ్వరశల్యయోః' అని విశ్వ.) కూర్తు నను
చుక, సరస్వతీధరక=ఈశ్వరుని ('శోభోన్త్రోసరస్వతీ,' అని హలా.) నిర్మితిప్రాథ
కృతిక=మితిలేని సామర్థ్యముచేత, మార్కొనినమేటి; (మన్మథుఁడు,) కదియక=
సమీపింపఁగా, అమ్మనుజవిభుఁడు = అనలుఁడు, ఈకర్త పై పద్యమునందలి క్రియ
తో నన్వయించును,

సీ. ఉచితక్రియల నాథ నొనరించి యెడపక

యోమహాభారవియోగభరస

మ గ్రసీరాకరమావలికడ సేర్పఁ

గలరె నానరివచ్చుమును లనన్య

జనబుద్ధిఁ జెంచి తారనివేడ్కు బహుతరా

గమశిఖాప్రమితివి త్తిముల నంచి

తనయ సదృశితిగీమునినుడయోదార

మానసు వేఁడెదనననియతి

గీ. నరవరాన్వయమణికొమ్మనవసుధాని

ధానమూర్తి నాసామ్మిది యశానె కాంతు

నాయభిమతార మే నొక్కనాటికి క్షిక

ననుచు నాత్మమహాశ్రమం బధిగమించి.

12

టీ. హరి. ఉచిత క్రియఁక=అనుభూతివిధులను, అస్థిక్=అస్థిక్తితో, ఒనరించి, ఓ మహాభారవి-మహాభా=అత్యుత్తమకౌంతియందు, రవి=నూర్వ్యుడవైనవాఁడా! యోగభరగమగ్ర! (ఇవి గంబులు) సీరాక=వియోగమనము. కమావలికడక=గంపదలసమీపమున, చెప్పింఁగా, నాసరివిచ్చుమును=నానయానలగు గొప్పవారుకలరే? (లే రనుట.) అనక=అనఁగా, యతి=విశ్వామిత్రుఁడు, కర్త. యజనబుద్ధిక్=యోగకరణయందలి బుద్ధిని, చెంది (యోగము నేయ నిశ్చయించివాడవైన యనుట.) తారనివేడ్కుక్=చెడని వేడుకతో, బహు...చిత్తముల-బహుతరమైన, అగమశిఖా=పర్వతాగ్రముయొక్క, ప్రమితి=ప్రమాణముగల, చిత్తములను=ద్రవ్యములను, అంచి తనయ (గంబుద్ధి), సదృశితిగీమునిక్, దయోదారమానసుక్, వేఁడెదక, వీను=నేను, (అడుగుచున్నా నని) నరివరాన్వయమణి=రాజు, కొమ్ము = తీసికొనము, అనక=అనఁగా, ఎనుధానిధానమూర్తి-ఎనుధా = భూమికి, నిధానమూర్తి! = నిధిస్వరూపమైన హరిశ్చంద్రుఁడా! (గంబుద్ధి). ఇది నాసామ్మ, బొనె (ఇది నా యధీనమైనదే యనుట) నాయభిమతార్థము=నా ద్రవ్యమును, ఒక్కనాటికిక్, కాంతుక్=కైకొందును, అనుచు, అత్మమహాశ్రమంబు, అధిగమించి=చేసి.

నల. ఉచిత క్రియలు, అనాస్థిక్=అస్థిక్తిలేక, అయో (ఇది భేదవాక్యము.) మహా...కరము-మహాభారమైన, వియోగభర=విరహభార మనియెడు, సమగ్రసీరాకరము=పరిపూర్ణసముద్రమును, అవలికడ సేర్పక్, (తరింపఁజేయుట కనుట,) నాసరివిచ్చుమును=నాసరివారగుమహానుభావులు, అనన్యజనబుద్ధిక్=ఇతరుఁడుగాఁడనుమతితో, తారు=తిమరు, ఆర్పగలరే? అప్పుఁగలుగుదురా? అని = తురితి ననుకొని, బహు...త్తిములక్; బహుతర=ఘనమైన, అగమశిఖా=వేదాంతముయొక్క, ప్రమితి=యాధౌగ్ధిజ్ఞానమును, చిత్తములక్=మిక్కిలి తెలిసినవారిని, (వివేకవంతులైనవిప్రుల ననుట).

(‘విద్వ లాభే’, అను ధాతువునకు ‘క్విప్’ ప్రత్యయంతమైన ‘విత్’ శబ్దమునకు ‘తమ’ ప్రత్యయము రాఁగా విత్తమశబ్దమైనది.) అంచీ=పంపి, సమ్భాటిక, ఉదయోదార మానసుని, భీముని, తనయను, వేదెదను, (పెద్దల నంపి భీమతనయ నడిగించెద ననుట) నియతిక = భాగ్యముచేత, (భాగ్యంప్రీతియతివ్వఁగి, అని యు.) నరవరాన్వయముచే, కొమ్మ, నవసుధానిధానమూర్తి = సూరినచంద్రునియొక్క మూర్తివంటిమూర్తి గలది, (చంద్ర కేళివంటి దనుట.) ఇది, నానామ్ము, బౌనె = అనునా, ఇక నొక్కఁనాఁ టికి, అభీనతార్థమును, కాంతు నే! పొందఁగలనే! (ఇవికాకుండులు.) ఆత్మక = మనస్సునందు. మహాశ్రమంబుక = అధికాయాసమును; అధికమించి.

శా. భావం బేవగఁ దద్విశేకృతిదృఢోపాయంబుగా నాతలే
ష్టావిద్యోతితనంగ్రహత విశ్వామిత్రుఁ డత్యంతకూ
న్యావాసంబులు గా నొనర్చె మతిస్పష్టానేకచిత్రక్రియా
ప్రావీణ్యజ్వలజంతుసంతతులఁ దత్ప్రాసాదదేశంబులక. 13

టీక, హరి. భావంబు=మనస్సు. ఏవగఁ = ఏవీతినైనను, త...ఉపాయంబు-
తద్విశేకృతిక=అచిత్తమంద్ర విశేకరణమందు, దృఢమైన, ఉపాయము గలది, కాక =
కాఁగా, ఆతఁ...గ్రహత-ఆతఁడేవీతినైనను, విద్యోతిత = ప్రకాశంపఁజేయఁబడిన,
సంగర=ప్రతిష్ఠావలనైన, (వసిష్ఠునితోఁజేసిన ప్రతిష్ఠావలన ననుట.) (‘ప్రతిష్ఠాజి
సంవిదాపతుసంగరః’ అని యు.) అగ్రహత=అగ్రహముగలవాఁడగుటచేత, మతి...
సంతతులక-మతి=బుద్ధిచేత, స్పష్టములై, అనేకచిత్రక్రియా=అనేకాదృశకార్యముల
యొక్క, ప్రావీణ్యముచేత. ఉజ్వలములైన, జంతుసంతతులక = పశుపక్షిసంఘముల
చేత, తత్ప్రాసాదదేశంబులక; తత్ = అచిత్తమంద్రునియొక్క, ప్ర = ప్రకృష్టము
లైన, అసాద=చెదని, జేయులను, విశ్వామిత్రుఁడు, అత్యంతకూన్యావాసములుగా
నొనర్చెను.

నల భావంబు, ఏవగఁ=ఏవీతినైనను; త...ఉపాయంబు-తత్ = అదనుమంతి
యొక్క; విశేకృతిక=విశేకరణమందు, దృఢ=స్థిరమైన, ఉపాయముగలది, కాక =
కాఁగా=అ, తత్...అమిత్రుఁడు-తత్తేర్వా = విస్తారమైనయారసముచేత, సంగరాగ్ర
హమందు, హత=హింసించఁబడిన, విశ్వ=నిఖిలమైన, అమిత్రుండు = శత్రువులుగల
యానలుఁడు, అత్యంతకూన్యావాసంబులుగాక-అతి=మిక్కిలి, అంతరహిత=కడలేని,
అవాసంబులుగాక = గృహములు గలవానినిగా, స్పష్ట...సంతతులక - స్పష్ట=
స్పష్టంపఁబడిన, అనేకములైన, చిత్రక్రియా = చిత్రరూపులయొక్క, ప్రావీణ్యము
చేత, ఉజ్వలములైన, జంతు=ప్రతిమూఁప జంతువులయొక్క, సంతతులక=సంఘ
ములుగల, తత్ప్రాసాదదేశంబులక-తత్ = అదయంతికొఱకైన, ప్రాసాదదేశంబు
లక=పేదలను, నుతిక, నరచ్చెను (అనుమంతుని వరించుటకు దృఢోపాయచింత

గలవాడై యాదిదత్తు విహార సాధములఁ గట్టింతు నని మనసున నంకిల్పించె ననుట.)
[ఇక్కడ కేమటియొక యర్థము, భావము. దమయంతి స్వీకరణమును దృఢోపాయము
గలవాఁడుకొఁగా నలుఁడు, తత్పాసాదరీకంబులకొ=తిభావిధములైన మేడలను,
అత్యంతకూన్యావాసంబుల గాక-అత్యంతకూన్య=మిక్కిలి నాశనపింపమనఁ, ఆవాసం
బులకొ=స్థితిగలవానినిఁ గాఁ, ఒనర్చెను, దమయంతి నాణిగ్రహణమును దృఢమనసున
డైన నలుఁడు తనచిత్తరువు మేడలను విహారయోగ్యములై శాశ్వతములై నిలిచినవాని
గాఁ దలఁచె ననుట.)

తే. అపుడు నానావనీరక్షణాధిక్యములు

వచ్చి కమలధరాన్వయేశ్వరుని బలికి

రెదుటఁ బ్రమదవనక్రోడవిదళితాభి

నవవిజృంభణశాలి ప్రసవము¹లునిచి.

14

టీక. హరి. అపుడు. నానా...కృతులు-అ నేరములైన, వనీరక్షణాధిక్యములు=
భూరక్షణాధికారులు, వచ్చి, కమలధరాన్వయేశ్వరుని, కమలధరాన్వయ=నూన్యవంశ
మునందలి, ఈశుక=రాజును గూర్చి, ప్రమద...ప్రసవములు-ప్రమద=ప్రకృష్టమదము
గల, వనక్రోడ=అడవిపండుల చేత, విదళిత=కొట్టఁబడిన, అభిజనవజృంభణ=నూతనవికా
సముగల, శాలి ప్రసవములు=పరియెన్నులు, ఉనిచి.

నల, నానా...కృతులు-నానా=అ నేకములైన, వనీరక్షణాధిక్యములు=వనాధికా
రులు, కమల...శ్వరుని-కమలధర=మృతంగధరునియొక్క, (చంద్రునియొక్క) (స్వాత్మక
రంగే-2వికమలః, అని యు.) అన్వయముగల ఈశ్వరుని=రాజునుగూర్చి, ప్రమద...ప్ర
సవములు-ప్రమదవన=ఉద్యానవనముయొక్క, క్రోడ=ప్రదేశములయందు, విదళిత=విక
సితములైన, అభినవవిజృంభణముచేత, శాలి=పిప్పెడు, ప్రసవములుపుష్పములు, ఎదు
టకొ ఉనిచి, పలికిరి.

చ. నిరుపమదానకేళిమహనీయ వనీవలయంబునకొ నిరం

తరఫలనంపదల్ ద్విజవితానకృత శ్రుతియోగ్యనిర్మల

స్వరములు నర్తకాలవిలసద్దనపుష్పమహావిభూతియుకొ

నిరతము మించు నిత్రతీ జనించువిశేషము లేమి చెప్పఁగక. 15

టీక. హరి. నిరుపమదానకేళిమహ (సంబుద్ధి), నీయవనీవలయంబునకొ=నీరాజ్య
మునందు, నిరంతరఫలములైన, సంపదలు, ద్విజ...స్వరములు-ద్విజ=బ్రాహ్మణులయొక్క,

1 విచ్చి. 2 కమలధరుఁడు మూర్ఛుఁడనటకుఁ బ్రయోగము.

శ్లో. పద్మాసనః పద్మధరః పద్మగర్భసమద్యుతిః,
సప్తాశ్వః సప్తరజ్జా శ్చ ద్విభుజ సాస్త్రి త్సచారవిః.

వితాన=మజ్జములయందు (క్రతువిస్తారయో రత్రీవితానం త్రిపుతుచ్ఛకే, అని య.)
 కృత=చేయబడినది, శ్రుతి=శబ్దములయొక్క, యోగ్యములైన, నిర్మలస్వరములు,
 అన్య...విభూతియుక్-అన్యకౌలములయందు, విలగత్=ఒప్పెడు, ఘనపుష్ప=పన్నము
 యొక్క, మహావిభూతియును, నితము, మించును, ఇత్తజినించువిశేషములు
 (ఇపుడు పుట్టినయొకద్రవము ననుట.)

నల. నిరుపమదానకేళిమహనీయ! (సంబుద్ధి.) పనీపలయంబునకొ, నిరంతరఫల
 సంపదలు, ద్విజ...స్వరములు - ద్విజవితాన=పక్షిగమనాచారముచేత, కృత=చేయబడిన
 శ్రుతియోగ్యములైన, నిర్మలస్వరములు, అన్య...విభూతియుక్-అన్యకౌలములయందు,
 విలగత్ = ప్రకౌకించుమన్ను, ఘనమైన, పుష్పమహావిభూతియుక్ = పుష్పముల
 యొక్కకల్పియును, నితము = ఎల్లపుడును, మించును; ఇత్తజి=ఈవిరంతరమయమున,
 జనించు విశేషములు, ఏమిచెప్పఁగొ; (ఏమని చెప్పదు మనుట.)

సీ. మననీవు పాంథుల మదకలకంతర

వములు నానానగాంతముల బలసి

కలఁచుఁ బున్నాగంబు లలఁచె గొమ్ముల మహా

న్నతిగలయనభీకమతుల నైన

గమియు రసాలపుంజముల సారంగసం

తానసంతతశోభమానకిరులు

1కావించు బహుకేళికానరశ్రేణియ

చ్చాంబుజాతము లెల్ల నతనుకీర్తి

గీ. దిరుగుఁ బట్టుచిత్రికాయముల్ ధీరనినద

ఘనరసోత్కర్షములు సిల్క-గము లెనసి న

మగదర్పకఘోరనామండలతల

పాలపుంబట్టుల సురభిప్రభుక్తి గాంచి.

16

టీక. హరి. పాంథులకొ=తెరువల్లను, మదకలకంతరవములు = మదింపిన సింహ
 ములు; నానా, నగాంతములకొ-పర్వతాగ్రములయందు, బలసి, మననీవు, పున్నాగం
 బులు=మగయేనుఁగులు, అలఁచుఁగొమ్ములకొ=ఒప్పెడు దంతములచేత, మహాన్నతిగల
 యకొ అభీకమతులనైనకొ=దైవ్యపంతులనైనను, కలఁచును; రసాలపుంజములకొ=చెఱకు
 గుములను, సారంగ...కిరుల-సారంగసంతాన=ఏనుఁగుగుప్పలవలె, సంతత శోభమాన
 ములై, కిరులు=పంజులు, కమియుకొ=కవియును. 2హు...శ్రేణి-బహుకేళి=అధిక లీలలు

గల, కాసర = కాసరసోతులయొక్క, శ్రేణి = సమాహమ, అచ్చాంబుజాతములైట్ = స్వచ్ఛమైననీటిసంతను, ఆతనుకీర్తిక = ఆశీకమైన బురదను, (కీర్తి: ప్రసాదయశసో ద్విస్తాకే కర్షమేఽపి చ: అని నిశ్చయ) కావించును; పటుచిత్రకాయములు = బలిష్ఠములైన పులులు. (వ్యాప్తేపి చిత్రకాయోమృగద్వివః. అని నిఘంటుసారము. - క్షే... ఉత్కర్షములు, ధీరనినదఘనసరస = మేఘస్వరలమంటి ధీర్ధ్వనలయొక్క. (ఇది యుపమానోత్తర పదము.) ఉత్కర్షములు, చిల్క = సండుకొన; గములు = గంపులు, ఎనసి = బిప్పారి: సమగ్రదర్శక ఖేలక = పరిపూర్ణమదవిలాసముతోడ. ఆమందలతలపాలపుర బట్టలక = ఆపులమందల గల గ్రామసమీప ప్రదేశములయందు, సురభిప్రభుక్తిక = ఆపులభోజనమును, కాంచి తిరుగును.

నల, పాంథులక = విరచులను, నుద... నమలు = నుదకలకంకి = ముడించినయాచుల కోయిలలయొక్క, రవములు = ధ్వనులు, నానా, నగాంతములక = వృత్తగ్రమాలయందు ('శైలవృత్తనగావగౌ' అని య.) బలసి = మొడుకొని; మన నీవు: పున్నాగములు = పాన్నలు, ఆలర (గొమ్మలక = పుష్పించిన కాళిలచేత, మహాన్నతి, కల = కలిగిన ఆనభీకమతులనైన; ఆనభీక = ఆకామురులయొక్క (క్రమ: కామయతాభిరు: అని య.) మతులనైనక = బుద్ధులనైనను, కలంచుక = కలఁతనందఁజేయును. రసాలపుంజములక = తియ్యమామిడి గంపులను; సారంగ... శోభ - సారంగగంఠాన = తుమ్రెదనంపులయొక్క, సంతతశోభ = ఎడతెగని కాంతితోడ. మానక = విడువక (తుమ్రెదల కాంతితోఁ గలిసి యనుట.) ఇరులు = చీకట్లు, కమియును; బహు... జాతములు - బహు = పెక్కున, శీఘికాగరః = శ్రీధాసరస్సులయొక్క, శ్రేణియొక్క, అచ్చాంబుజాతములు = తెల్లదామరలు; ఎల్లను, ఆతనుకీర్తిక = మన్తఘని కీర్తిని, (కావించును;) పటుచిత్రకాయముల్ = దృఢములై చిత్రవర్ణములైన శరీరములు గలవియు, ధీరగా... ఉత్కర్షములు - ధీరనినద = గంభీరమైన ధ్వనియందు, ఘన రసోత్కర్షములు = అమానరాగాతిశయములగలవియునైన, (పలుకుటయు నుత్సాహముగలవి యనుట.) నిల్కగములు = చిలుకలగుంపులు, సమగ్ర... పట్టుల - సమగ్రమైన, దర్శకఖేలన = మన్తఘవిలాసముచేత. ఆమందములైన, లతల = తీగలయొక్క, పాలపుపట్టలక = ప్రదేశములయందు, (మన్తఘోదీపకములైనవాసనలుగల తీగల లండెడు స్థలములనుట) సురభిప్రభుక్తి - సురభి = మనోహరమైన, ప్రభుక్తిక = ప్రకృష్టమైన భుక్తిని, కాంచి, తిరుగును. ఇందుఁ గొమ్మలనుటకు మూల కొమ్మలనుటకుఁ బూర్వప్రయోగము:—

క. "తిమ్మ ధనార్థలపట్టుం, గొమ్మవివేకాదికలగుణగలినిగా"

నమ్ముఁ ద్రిపురారియనుఁగని, దమ్మును బుధజనము సంతతమ్మును బొగడుకొ"

(శ్రీ నాథుని హరవిలాసము.)

తే. అనుచు విన్నప మొనరింప నవనినాథుఁ

డావిషమపత్రిహింస బాధాపగమన

మతిజనితసంభ్రమస్ఫూర్తి మహిమ నుపవ

నాంతసంచారసాదరస్వాంతుఁ డగుచు.

17

టీ. హరి. ఆ, విషమపత్రికతోరబాణుఁడు, అవినినాథుఁడు=హరిశ్చంద్రుఁడు, హింస...స్ఫూర్తి - హింస = సింహాదిపూతుకజంతువులయొక్క; బాధను, అపగమన = పోగొట్టుట యందలి. మతిజనిత=బుద్ధిచేబుట్టిన, సంభ్రమస్ఫూర్తిచేత, మహి=భూమిని, మనుషక = రక్షించుటకు, వనాంత...స్వాంతుఁడు=ఆరణ్యప్రదేశ సంచారము దానక్తమైన చిత్తము గలవాఁడు, అగుచు

నల. ఈతీరున విన్నవింపఁగా, అవినినాథుఁడు = నలుఁడు; ఆ, విషమ ... మహిమక - విషమపత్రి = మన్మథుఁ డనియెడు, హింస=పూతుకునివల్లనైన, బాధయొక్క, అపగమనమతిక=పరిహారబుద్ధియందు, జనితమైన, సంభ్రమస్ఫూర్తి=వేగిర పాటుయొక్క, మహిమచేత, ఉప...స్వాంతుఁడు=ఉపననాంతసంచార = ఉద్యాన వనవిహారమందు, సాదర = ఆదరముతోఁ గూడుకొనిన, స్వాంతుఁడు = చిత్తము గలవాఁడు, అగుచు.

సీ. కొదమతుమ్మెదకప్పుఁ గదిమి కే కొని యొప్పు

హరిసిలకోటీర మలవరించి

వికసేత్రములచాయఁ జేర్చి యొచ్చెము సేయ

నేర్చుమాణిక్యకర్ణికలు పూని

చిలుకఱెక్కలడాలుఁ జదిమి తెమ్మనఁ జాలు

నవహరిస్త్రాణికకణములు దాల్చి

మగన్మొపురి మించు నెగడనీక యడంచు

¹ పసిడినిగ్గులవింతపట్టుఁ గట్టి

గీ. నమదశంబరభేదనసాధనప్ర

కర్ష హరిమహాచిత్రాకల్పకలన

ని పలరి లోహితవధూసమేతుఁ డగుచు

నరిగెఁ బటుశౌర్యలుబ్ధైస్యములు గొలువ.

18

టీ. ఇందు మొదటి నాల్గవరముల యర్థము రెంటును సమానము. సమద... కలన-సమదములైన, శంబర=మృగములయొక్క, భేదన=సంహారమునకు, సాధనమై, ప్రకర్ష = ఆచియముచేత, హరి=బిష్ణుయన్న, మహాచిత్రమైన, ఆకల్పకలన=వేషకలనచేత,

ఇంపరి, మోహితవహుస మేతుడు=మోహితునితోడను, వహు=భార్య యగుచంద్ర మతితోడను, సమేతుడు, అగుచు, పటుశౌర్యబుద్ధినైన్యములు - పటుశౌర్య=దృఢ పరాక్రమముగల, బుద్ధి=బోయలయొక్క, నైన్యములు కొలువ, హరిశ్చంద్రుడు మృగా దులు నమ్మి దగ్గఱజేరుటకొఱకు వాని వానివర్ణములఁ బోలిన యలంకారములను బూని వేటకుఁ బోయె నని ఫలితార్థము.

నల. సమద... కలనక్-సమదములైన, కంబర భేదన=మనస్థునియొక్క, సాధన= భృంగాదిసాధనములయొక్క, ప్రకర్షను, హరి=హరించుచున్న, మహోచితమైన, అకల్ప కలనక్=అలంకారకలనచేత, ఇంపరి, లో... సమేతుడు-లో=హృదయమున, హిత వహు సమేతుడు=ప్రియయగుదమయంతితోఁ గూడినవాడు, అగుచు, పటు... నైన్య ములు-పటుశౌర్యబుద్ధి=దృఢపరాక్రమాభిలాషులైన, నైన్యములు, కొలువ, నలుడు మధనసాధనములైన భృంగాదులను నిరసించుచున్నవస్త్రభూషణములను ధరించుకొని యవ్వనయనకుఁ బోయె ననుట.

సీ. గంతులు దక్కింతు మెంతయు 1 గదియుఘో

రారావపరవీరహరుల నై న

మద మడంతుము పోటుమగఁటిమి నెఱపు

భీకరలోలకరవాలకరుల నై న

నలమి గీపెట్టింతు 2 మలుకఁ గోఱలు నూటి

పైవచ్చుభూదారపతుల నై నఁ

జర్మ మెత్తుదుము రోసమున మీసములు దీం

డించుధీరచమూరురిపుల నై న

గీ. నధిప! మముఁ జూడు మనుచు నుద స్తశస్త్ర

తరమహాభేటముఖ్యసాధనబలంబు

లెదుట నుదుటునఁ బచరింప నిట్లు కతిప

యాప్తనదివనమేతుఁ డై యరిగి యచట.

19

టీక. హరి, ఘోరారావపరవీరహరులక్ - ఘోరారావ=భయంకరధ్వనులయం దు, పర=ఆస్త క్రమమైన, వీరహరులక్=వీరసింహములను, భీకర... కరులక్-భీకరములై, లోల=కదలుచున్న, కర=తోండములను, వాల=పుచ్చములను కలిగిన, కరులక్=వీనుగు లను, భూదారపతులక్=వరాహశ్రేష్ఠములను; ధీర... రిపులక్-ధీరములైన, చమూరు రిపులక్=వ్యాఘ్రములను; ఉదస్త... బలంబులు - ఉదస్త=మీఁదికత్తెఁబడినవియు,

1. పెగయుఁ, 2. మలుకఁ

హరి. న. -8

శస్త్రతరములు. నైన, మహాభేట=వేటకు, ముఖ్యములైన, సాధన=కుంతాదిసాధనములు, గల, బలంబులు; కతి...సమేతుఁడు=కతిపయ = కొందఱు, ఆప్తహితులతోడను, సచివ=మంత్రియగుసత్యకీర్తితోడను, సమేతుఁడు; (ఇందు గంతులు దక్కింతుమఁ మదమడంతుము, గీపెట్టెంతుము, చర్చ మెత్తుదుము; అనువాక్యములు సారస్వయంత నిరసన వాచకములు.)

నల. ఘోరా రాజపరవీరహరులకొ-ఘోరమైన, ఆరావ=ధ్వనిగల, పరవీరహరులకొ=శత్రువీరసింహులను. భీకర...కరులకొ, భీకరములై, లోల=చంచలములైన, కరచాలకరులకొ=కత్తులం జేటియందుఁ గలవానిని, భూవారపతులను = భూవరశ్రేష్ఠులను, (అనఁగా రాజశ్రేష్ఠుల ననుట.) భీర...రిపులకొ-భీరచమూ=ధైర్యవంతులైన సేనలచేత, ఉరు=ఆధికులైన, రిపులను = శత్రురాజులను, ఉదస్త...బలంబులు-ఉదస్త = ఎత్తఁబడినవై, శస్త్రతర=మిక్కిలి ప్రశస్తములైన, మహాభేటముఖ్య=గొప్ప కేడములు మొదలైన, సాధన=అయుధములుగల, బలంబులు=వైద్యములు.

చ. షీతిపతి గాంచె నభ్యుదితసీఘసమంజనకుంజరాజితం

బలనుఘనాచ్చభల్లతిలకౌఘనిశాంత మశాంతనాగభు

కృతతివికన్వరన్వరతరంగ మభంగభుజంగపుంగవా

యతన మఖర్వగర్వగవయస్థితిశాంతము నవ్వనాంతముకొ. 20

టీక. హరి. షీతిపతి=హరిశ్చంద్రుఁడు, అభ్యుదిత...జితంబు - అభ్యుదితమైన, సీఘ = మదముచేత, సమంజసములైన, కుంజరములచేత, అజితంబు = అప్రతిహతము, అతను...నిశాంతము, అతను = అధికమైన, ఘన = మేఘములవంటి, అచ్చభల్లతిలక = భల్లక శ్రేష్ఠములయొక్క, సీఘ=సమూహమునకు, నిశాంతము=నిలయుము, అశాంత...రంగము, అశాంత=క్రూరములైన, నాగభుకృతతి = సింహసమూహములయొక్క, వికన్వరమైన, కన్వరముగలదియు, అభంగ...అయతనము, అభంగములైన, భుజంగపుంగవ=పెనుఁబాములకు, అయతనము=ఉనికిపట్టు, అఖర్వ...కాంతముకొ, అఖర్వమైన గర్వముగల, గవయ=గురపాతులయొక్క, స్థితి=ఉనికిచేత, కాంతము=ఒప్పేడిది. వనాంతమును, కాంచె నని యన్వయము.

నల. షీతిపతి=నలుఁడు, అభ్యుదిత...జితంబు, అభ్యుదితమైన సీఘ=మకరందముచేత, సమంజస=ఒప్పుచున్న, కుంజ=పొదలచేత, రాజితంబు, అతను...నిశాంతము-అతను=మన్నఘనియొక్క, ఘన=సాంద్రములైన, అచ్చములైన, భల్లంబాణములుగల, (పువ్వు అనుట.) తిలక=బొట్టుగుచ్చెట్లయొక్క, సీఘ=సమూహమునకు, నిశాంతము, అశాంత...తరంగము-అశాంతములైన (విజృంభించినవి), నాగభుకృతతి = నెమిళ్లగుంపుల

యొక్క, వికస్వరమైన, స్వరతరంగము, కేకాధ్వనులు కల పనుట; అభంగ...తనము-
అభంగులైన, భుజంగ పుంగవ=విట శ్రేష్ఠులకు, ఆయతనము, అభంగ...కాంతము - అభ-
ర్వగర్వమును, గ=పొందిన, వయః=పక్షులయొక్క, (భగ బాల్యాదిన్వయః అని యు.)
స్థితిచేత, కాంతము=మనోజ్ఞము, ఆవృణాతమును, కాంచె నని యన్వయము.

వ. ఇవ్విధంబున నారాజవంశపావనుండు వనంబు నిరీక్షించుచు మును
మున్న యాతాయాతనరణి గంటక శ్రేణి వారిందియు బాదులు పూ-
రించియు నురులుతరులతాంతపాళి నెఱపియు శరయంత్రంబులు
వఱపియు సముచిత ప్రదేశంబుల మేలుకట్టం గట్టియు దెఱలు
సమకట్టియు నాయితం బొనర్చిన దదకకారుల గటాక్షించుచు
మహాభేటరమణరమణీయ ప్రచారం డై.

21

టీక. హరి. ఆరాజవంశపావనుండు=హరిశ్చంద్రుడు, కంటక శ్రేణి=క్షుద్రశత్రు
వులను, పాదులు=గువ్వపాదులు. ఉరులు, తరు...పాళి-తరులతలయొక్క, అంతపాళికా
కొనయందు; శరయంత్రములు=బాణయంత్రములు; మేలుకట్టు=మేలైనకట్టు; మహా...
ప్రచారండు-మహా; ఆభేటరమణ=మృగయాక్రీడయందు, రమణీయ ప్రచారం డై.

నల. ఆరాజవంశపావనుండు=అచంద్రవంశపావనుండు (నలుండు), కంటక శ్రేణి=
ముండ్లు; ఉరులు...పాళి-ఉరులు=రాలుచుండెడు, తరు=వృక్షములయందలి, అతంత=
పుష్పములయొక్క, పాళి=సమాహమము; శరయంత్రంబులు=జలయంత్రములు; మహా
...ప్రచారండు-మహా=శ్రేష్ఠమైన; భేటరమణ=ఇంద్రునియొక్క, (భే, ఆకాశే, అటం
తీతిభేటా=దేవతలు, తత్పురుషేకృణి బహుళమిత్యలుకన్యమూసః. రమణీయ ప్రచారం
డు=మనోహరమైన ప్రచారమువంటి ప్రచారము గలవాడై.

క. పరిపుల్లకేసరావళి

హరి దంతస్ఫురితకాంతు లడర నెదిరినక

సరసాస్త్ర పరాయణుడ

య్యురుచిరధృతిశాలి నృపతి యోర్చెం గడకక.

22

టీక. హరి. పరి...పరి పరిపుల్ల=జుంజరించిన, కేసరావళి=మెడమీఁది పెండ్లు
కలసమాహమముగల, హరి=సింహము, దంతస్ఫురితకాంతులు, అడరక, ఎదిరినక=ఎదు-
ర్కొనఁగా, సరసాస్త్రపరాయణుడు = సరసములైనబాణములయం దాక్షుఁడు,
అయ్యురుచిరధృతిశాలి, నృపతి=హరిశ్చంద్రుడు: కడకక; ఓర్చెక=ఓడించెను.

నల. పరి...పరి-పరిపుల్ల=వికసించిన, కేసర=పొన్నలయొక్క ఆవళి; హరి...
కాంతులు-హరిత్=దిక్కులయొక్క, అంత=కొనలయందు, స్ఫురితములైన, కాంతులు;

సరసాస్త్రపరాయణుఁడు - సరసాస్త్ర = పుష్పాస్త్రుఁడు, పరాయణుఁడు = ఆశ్రయము
గాఁ గలవాఁడయ్యును. (మన్మథునికిఁ లోబడినవాఁడనుట.) ఓర్పెక = సహించెను.
క. అతనుబలంబులు వాచా

లతఁ దగ నామేటిదొరసెలసి తానలమ

స్తతి నింపెడుసారంగా

హితము న్సంపెంగనవార్ష మేపునఁ బొదలక.

23

టీక. హరి. అతనుబలంబులు = అధికపై న్యములు, వాచాలతఁదగ, ఆమేటి
దొర = ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, సెలసి = విజృంభించి, తాను, అలమక = మతినింపెడు,
పైబడనుంకించెడు, సారంగాహితముక = కించమును, సంపెక, కనక = చూడఁగా.

నల. అతనుబలంబులు = మన్మథబలంబులు, వాచాలతక = ఆర్భాటముతో,
తగక = పిప్పగా, ఆమేటి = ఆనలుఁడు, అసితానలము = ప్రజ్వలాగ్ని, అస్తతి = అనుబు
ద్ధిని, నింపెడు... హితముక = నింపెడు = నినిచెడు, సారంగాహితముక = తుమ్మెదలకు
విరోధియైన, సంపెంగను, ఆవార్షము = ఆసంతోషము, ఏపునక, పొదలక = అతిశయం
పఁగా, దొరసెక = చేరెను.

మ. బహుళస్కంధనుకేసరస్తబకదీప్తంబు ల్మహాస్నిగ్ధముల్

సహసోత్కిర్ణఘనాంకురంబు లగునంచనస్తసారంగరా

ట్రహకారంబు లనేకలీల నమయించ న్నాగె నచో మహీ

మహిళాభర్త కృతిక్ వనప్రియకదంబధ్వానము ల్మీఱఁ గాక. 24

టీక. హరి. బహుళ... దీప్తంబుల్ - బహుళములైన, స్కంధ = కంఠములయందు,
ను = బాగైన, కేసరస్తబక = హలుకుడుమలచేత, దీప్తంబులు, మహాస్నిగ్ధములు = క్రొవ్వు
చేత బలిసి మిక్కిలిమనుపైనవి, సహసోత్కిర్ణ... అంకురంబులు - సహసోత్కిర్ణ = శీఘ్ర
ముగ నెగఁబడుటచేత, ఘన = కుంగగడ్డలయొక్క, (కురువిందో మేఘనామా మస్తా
మస్తకమస్త్రీయామ్, అనియ.) అంకురములుగలవియు అగు, అంచ... కారంబులక -
అంచత్ = ఒప్పుచున్న, మత్తసారంగరాట్ = మడించినగజపతులకు, సహకారంబులక =
సహనములైనవి, ఏకలీల = వరాహములను, మహీమహిళాభర్త = హరిశ్చంద్రుఁడు;
కర్త. వనప్రియకదంబధ్వానముల్ - వనప్రియ = కిరాతులయొక్క, కదంబ = సంఘము
యొక్క, ధ్వానముల్.

నల. బహుళ... దీప్తంబుల్ - బహుళములైన, స్కంధ = మొదళ్లచేతను, నుకే
సర = మంచయికరవులచేతను, స్తబక = పూగుతులచేతను. దీప్తంబుల్ = ప్రకాశించుచున్న
వి; మహాస్నిగ్ధములు = మిగులమనుపైనవి, సహ... అంకురంబులు - సహసోత్కిర్ణ = సహ
పోతి ప్రములైన, ఘనములైన, అంకురంబులు = చిగుళ్లుగలవియు, అంచ... కారంబులు -

అంచత్ = ఒప్పుచున్న, మత్త = మడించిన, సారంగరాట్ = భ్రమరరాజములుగల, సహకారంబులక = తియ్యమామిళ్లు, ఆనేకలీలక = ఆనేకములైన లీలలచేత, మహిమహిభాభద్రధృతిక = నలునియొక్క ధైర్యమును, వనప్రియకదంబధ్వానముల్ - వనప్రియకదంబ = కో నెలలగుంపులయొక్క, ధ్వానములు, మీఱఁగాక, సమయించసాగెను.

తే. అలఘుకాంతారభూదారతిలక మొకటి

యతిశయోద్భిన్నజాలక ప్రతతి యగుచు

నడర నలపంది బలువిడి నడచె నతఁడు

ప్రకటితాత్మీయనూతనప్రదరయుక్తి.

25

టీక. హరి, అలఘు...తిలకము - అలఘు = గొప్పదియగు, కాంతారభూదారతిలకము = మేలైనయడవిపంది, అతి...ప్రతతి - అతిశయమగునట్లు, ఉద్భిన్న = త్రెంచివేయఁబడిన, జాలక = వలలయొక్క, ప్రతతి, అగుచు, అడరుక, (వలలతెంచుకొని పోవఁగా ననుట.) అలపందిక = ఆవరాహమును, ప్రకటితా...యుక్తిక - ప్రకటితమైన, అత్మీయనూతనప్రదర = తన నూతనబాణముయొక్క, యుక్తిక = ప్రయోగముచేత, బలువిడిక, అడచెను = కొట్టెను.

నల. అలఘు...తిలకము - అలఘువైన, కాంతారభూ = వనభూమియందలి, ఉదార = ఉన్నతమైన, తిలకము = బొట్టుగుచెట్టుఒకటి, అతి...ప్రతతి - అతిశయముగా, ఉద్భిన్న = వికసించిన, జాలక = మొగ్గలయొక్క, ప్రతతి = సమూహముగలది, అగుచు, అడరుక = కనుపట్టఁగా, అలపు = అలఁతను, అంది, ప్ర = అతిశయమైన, దరయుక్తిక = భంగముచేత, బలువిడినడచెను, = గ్రక్కనదాఁటెను. ప్రకటి...యుక్తి - ప్రకటితమైన, అత్మీయ = తన సంబంధియైన, నూతన మగు.

ఉ. మంగళజేవతాప్రభవమందిర మంచుఁ దలపంచియెంబకా

సంగతిఁగూర్చుండయ్యె వరుసన్వనకుంభినిఁ ధువాసనా

రంగముసారెసారెసలరాజిభామణి తత్పరిగ్రహ

భంగసముద్భూతాభిరవభంగులకు మది సంప్రమించుచుకా. 26

టీక. హరి, మంగళ...మందిరము - మంగళజేవతా = లక్ష్మీయొక్క, ప్రభవ = ఉత్పత్తికి, మందిరము, (సంపదలకు హేతువైనదనుట.) అంచుక = ఆనుచు, ధువాసనారంగముక - ధువాసన = మదవిశేషముయొక్క, వాసనకు, రంగముక = ఉనికిపట్టిన, వనకుంభిని = అడవియేనుగునుగూర్చి, అలరాజిభామణి = ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, కర్త. తత్పరి...భంగులకుక - తత్ = ఆయేనుగుయొక్క, పరిగ్రహ = పట్టుకొనుటయందు, అభంగమగునట్లు, సమత్ = రంగోష్ణముతోఁ గూడుకొనిన, భటులయొక్క; అభి = పత్తియొక్క, రవభంగ

గురుకు = ఆర్భటులకు, మదిసంభ్రమించును, అంబకొసంగతి = బాణప్రయోగమును, కూర్చుండయ్యె.

సల. మంగళదేవతా ప్రభవమందిరము = మన్నభునకు విహారస్థానము, అంచు, వనకుంభిని = వనభూమియందు, సీధు... వాసనారంగము-సీధు = మకరందమునకు, వాస = ఉనికియైన నారంగము = నారింజ చెట్టునుగూర్చి, నలరాజశిఖామణి = నలుఁడు, తత్పరి... భంగులకు = తత్ = ఆ నారింజ చెట్టుయొక్క, పరిగ్రహముచేత, అభంగములై, సముదృటములైన, ఆకులయొక్క, రవభంగులకు = యుక్తౌచములకు, సంభ్రమించుచు = భయమునొందుచు, అంబకొసంగతి = శేత్రసంగతిని, కూర్చుండయ్యె నని యన్వయము. క. తలర కొకజాడ నవకం

దళితమహాబలసమృద్ధిఁ దరియించుచుఁ బ

ల్వలలఁజ్యేష్ఠజ్వల్నముఁ గను

పులిసమ్ముల నించె లీల భూవరుఁ డచటఁ.

27

టీ. హరి. నవ...సమృద్ధి = నవ = నూతనముగ, కందళిత = అంకురింపఁబడిన, మహాబలసమృద్ధి = సత్వసమృద్ధిచేత, పల్వలలు = ఎక్కువవలలను, తరియించుచు, అఁజ్యేష్ఠజ్వల్నము = అక్షి = శేత్రములయొక్క, జ్వల్నము = ప్రకాశమును, కనుపులి = చూచెనుపులిని, భూవరుఁడు = హరిశ్చంద్రుఁడు, కర్త. అమ్మల = బాణములను, వించెను = నిండించెను.

సల. భూవరుఁడు = నలుఁడు, కర్త, తలరక = చలింపక, ఒకజాడ = ఒక ప్రకారమున, నవ...సమృద్ధి = నవకందళిత = నూతనముగ పుచ్చుచుండెడు, మహాబల = వాయువుయొక్క, సమృద్ధిని, తరియించును, పల్వలలఁజ్యేష్ఠజ్వల్నము = పల్వల = పడియలయందు, అక్ష్య = చూడఁ దగిన, జ్వల్నమును, కను = కనిన, పులిసమ్ముల = ఇసుకదిబ్బలను, లీల = విలాసముచేత, ఇంచె = కోరెను.

చ. ఉరుశిఖరద్రుమంబుల నవోదితఋక్షకులేంద్రమండలీ

గరిమ మడంచుభూరిఫలకాండరుచుల్ గని సం స్థరించె నా

హరిహాయకాంతిశాలి యసితాక్షికఞ్జరపయోధరాధ్వని

స్ఫులితతమోపసర్పణవిశోభిమహాచ్ఛవిరోచనాంశువుల్.

28

టీ. హరి. ఉరుశిఖరద్రుమంబుల = ఉరుశిఖర = గొప్పపర్వతములయందలి, ద్రుమంబుల = వృక్షములయందు, నవోదిత...గరిమము; నవ = నూతనములై, ఉదితములైన, ఋక్షకులేంద్ర = ఎఱుగుబంటులయొక్క, మండలీ = సమాహముయొక్క,

గరిమనుక్ = గౌరవమును, అడంచు...రుచుల్ - అడంచునట్టి, భూరి = గొప్పవైన, ఫలములుకులుగల (ఫలమిచ్చునై, సస్యే ఫలకేజాతీపతే ధనే ఫాలే, అని నానా.) కాండ = బాణములయొక్క, రుచుల్ = రుచులను, కని, ఆహరిచాయకాంతికారి = ఇంద్రునియొక్క కాంతి వంటి కాంతిగలిగినవాడు. (హరిశ్చంద్రః), అనితాక్షి... రోచనాంశువుల్ - అనిత = నల్లనివియు, అక్షికరోచములను, పయోధరాధ్వ=ఆకాశమందు, విస్ఫురితములైన, తమః = చీకట్లయొక్క, ఆపసర్పణ = అడంచుటచేత, విశోభితమై, మహాచ్ఛ = మిగులస్వచ్ఛమైన, విరోచన=నూర్చునియొక్క, అంశువుల్ = కిరణములను, స్పరించెను.

సలి. ఉరుశిఖరద్రుమంబులక్ - ఉరు=గొప్పవైన, శిఖరద్రుమంబులక్=వృక్షవిశేషములయందు (తాటిచెట్లయందునుట.) నవోదిత...గరిమము, నవమై, ఉదితమైన, ఋక్షకులేంద్రమండలీ = చంద్రమండలముయొక్క, గరిమము, అడంచు...రుచుల్ - అణచునట్టి, భూరి = గొప్పవైన, ఫల=పండ్లయొక్క, కాండ = సమానముయొక్క, రుచుల్ = ఎఱ్ఱనికాంతులను, కని=చూచి, ఆహరిచాయ కాంతికారి=మన్నఘనియొక్క కాంతివంటి కాంతిగలయానలుడు, అనితాక్షి...అంశువుల్ - (అనితాక్షి=దమయంతియొక్క, తరోరపయోధరాధ్వ=కవిత సైన్య మార్గమందు ('స్త్రీస్తనాద్ధౌపయోధరా' అని యం.) విస్ఫురితమై, ఉపసర్పణ=పరిప్రాప్తిచేత, విశోభి=ప్రకాశించుచున్న, మహాచ్ఛవి=అధికకాంతిగల, రోచన=గోరోచనముయొక్క, అంశువుల్ = కాంతులను, స్పరించె నని యన్వయము. ఇం 'దనీతాక్షి' యనుచోఁ జెనుగనవచ్చి.

“క. స్త్రీలింగ శబ్దవిరతికి, నోలికా దుది దీప్త ముడుప సుండును దెనుగై కీడి యేకాక్షరక, బ్రాహ్మ విసర్జించి నిర్జితాసుర ! కృష్ణా!”

ఇందు స్మరణాంతరము. అక్షణము. “నదృశానుభవా దన్యస్తృతి స్తస్మిన్ మాచ్యతే.”

క. ఈకరణి నతనుశరభా,లోకాద్భుతభీమభూవిలోకనరసలీ

లాకలనోత్సాహి యతం,డాకాననమధ్యపిథి నరుగుచు నొకచోకా.

టీ. హరి. అతను...నోత్సాహి-అతను=గొప్పవైన, శరభములచేత, అద్భుతమై, భీమ=భయంకరమైన, భూమియొక్క, విలోకన=చూచుటయందు, రసలీలాకలన=రుచిలీలయొక్కప్రాప్తిచేత, ఉత్సాహియైన, అతండు=ఆహరిశ్చంద్రః, శరభన్యగములుండుభూమిం జూచుటయందుత్సాహముగలవాడై యనుట.)

సలి. అతను...నోత్సాహి-అతనుశర = మన్మథబాణములయొక్క, భా=కాంతి

వంటి కొంతిగల, ఆలోక=చూపులచేత, ఆగ్నుతమైన, భీమభూ=దమయంతియొక్క,
విలోకనన=చూచుటయందలి, లీలాకలనముచేత, ఉత్సాహియైన, అతండు=అనలుడు...

సీ. అతిబహులహరిసంతతులు 1 పాలించు ను

తృటతటమండనాగముల నెచట

నుద్దండపుండరీకోత్కరంబులు సారె

మనుచు సారంగడింభముః నెచటఁ

బ్రచురమేచకశతప్తశిఖావళి

వడి భుజంగులయల్కు లడుపు నెచట

ననురక్తి కేంచు నూతనసారసాటోప

మొంటికొండ్రుఁ జెంపు లొనఁగు నెచటఁ

గీ. నట్టినిరుపమామృతకమలాకరంబు

సంతతామోదితామరనవనవైభ

వాంచితము గురుచరణమహాశ్రమంబు

మానసానందముగఁ గాంచె మనుజవిభుఁడు.

30

టీ. హరి. మనుజవిభుఁడు = హరిశ్చంద్రుఁడు, ఎచట, అని... సంతతులు-అతి
బహుళములైన, హరిసంతతులు = సింగపుగుములు, ఉత్కట... నాగములకొ-ఉత్ =
ఉన్నతములైన, కీటతట=గండ్లతటములు, మండ=అంతకొరముగాఁగల, (మండకబ్జము
మడిభూషాయాం, అనుధాతువుయొక్కయచ్చ)త్యహంతము 'సందిత్రహిపచాదిభ్యో
బ్యణిన్యచః' అని వ్యా. నూ) నాగములకొ=ఎనుఁగులను ('మతంగజోగజోనాగః' అని యి.)
పాలించునో, ఎచట, ఉద్దండ... రంబులు-ఉద్దండములైన, పుండరీకోత్కరంబులు=
పెద్దపులుల గుంపులు (వ్యాఘ్రేఽపి పుండరీకో నా, అని యి.) సారంగడింభములకొ=
లేడిపిల్లలను, సారె = మాటిచూటికి, మనుచునో, ఎచట, ప్రచుర... శిఖావళి-
ప్రచురమైన, మేచక=పురికన్నులయొక్క (సమా చంద్రక మేచకా, అని యి.) శత=
అనేకములుగల, పత్ర=తెక్కలుగల శిఖావళి=నెమలములకొ, భుజంగులయల్కులు=
అడుపాములయొక్క పాలయల్కులను, ఉడుపునో, ఎచట, అనురక్తి=అనురాగము
చేత, నూతనసారసాటోపము, నూతనమైన, సార=బలముచేత, సాటోపము=అటోప
సహితమైన కేంచు = కునకము, ఒంటికొండ్రుకొ = పండులను, పెంపులు = అభి
వృద్ధులు, ఒనఁగునో, అట్టి, నిరు... ఆకరంబు, అట్టి నిరుపమ = ఈదలేని, అమృత
కమలా=మోక్షలక్ష్మి ('శ్రేయోని శ్చే')యసామృతమ్' అని యి.) ఆకరంబు=స్థానము;

సంతతా...వాంచితము - సంతత = ఎల్లప్పుడు, ఆమోదిత = సంతోషపెట్టబడిన, అమరులుగల, సవన = యజ్ఞములయొక్క, వైభవముచేత, ఆంచితము = ఒప్పనది, అగు, గురు...శ్రమంబు-గురుచరణ = విసింహనియొక్క (యనట) మహా శ్రమంబును, మానసానందముగఁ, కాంచెను.

నల. మనుజవిభుఁడు = నలుఁడు, అతి...సంతతులు-అతిబహు=అసంఖ్యాకములైన, అహరి = అలలయొక్క, సంతతులు, ఉత్కట ..నాగముల - ఉత్కట = ఎత్తైన, తట = దరులకు, మండన = అలంకారములైన, అగమలక = పృథువులను, ఉద్దండ...త్కరంబులు-ఉద్దండ = ఉన్నత నాశములుగల, పుండరీకోత్కరంబులు = తెల్లదామరలు, సారంగడింధములక = కొదమ తుమ్మెదలను, ప్రచురములైన, మేచక శతపత్ర = నల్లదామరలయొక్క, కిఖా = అగ్రములయొక్క, ఆవళి, భుజంగుల యల్కలు-భుజంగుల=విటివిటులయొక్క ('భుజంగశ్చ భుజంగా శ్చ భుజంగాః' అని ఏకశేషవృత్తి, 'పుమాకా స్త్రీయా' అని వ్యా. నూ.) అల్కలు = పాలయల్కలు, అనురక్తి...టోపము-అనురక్తిని, కేచు=పుట్టించు, నూతనములైన, సారస = హంస విశేషములయొక్క, అటోపము = సంభ్రమము, ఒంటికొండ్రకు = వియోగులకు, పెంపులు = నాశములు, (కౌర్వ్యముల ననుట.) అట్టి, నిరుపమైన, అమృత=ఉదకముగల, ('పయః కీలాలమమృతిమ్' అని య.) కమలాకరంబు = కొలనిని, సంతతా...వాంచితము - సంతతము, ఆమోది = పరిమళించుచున్న, తామరవన = పద్మవనముయొక్క ('పంకేరుహం తామరవనమ్' అని య.), వైభవముచేత ఆంచితము, (ఇది కొలనికి విశేషణము.) గురు...శ్రమంబు-గురుచరణ=అధికసంచారముచేత, మహత్ = అధికమైన, శ్రమంబు = ఆయాసము, మానక = పోవుటయల, సానందముగఁ = ఆనందముతోఁగూడను, కాంచెను.

చ. వనరుహాకందమూలఫలవారిలవంబులె యాత్మవృత్తిసా

ధనము లొనర్చుచుకా శ్రుతిహితస్వరవైఖరు లుచ్చరించుచుకా

మనుశుభదీ ప్రిదీ ప్తభవనద్విజరాజులరచ్చ లచ్చటకా

గనుఁగొని సాంద్రవిస్తయవికానవిభాసితమానసాబ్జుడై .

31

టీక. హరి. వన...లవంబులు-వనరుహా = వనస్థములైన, కందమూలఫలములును, వారిలవంబు, (ఈవస్తువులు) ఆత్మవృత్తిసాధనములు, ఆత్మవృత్తి = తమజీవమునకు, ('వృత్తిర్వర్తనజీవనే' అని య.) సాధనములు (గా), శ్రుతివైఖరులు-శ్రుతి=వేదముయొక్క, హితస్వరవైఖరులు, శుభ...రచ్చలు = శుభదీ ప్రిచేత దీప్తములైన, భువన=లోకములుగల, ద్విజరాజుల = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులయొక్క (ఋషులయొక్కయనట), రచ్చలు = గోష్ఠాలు, అచ్చట, కనుఁగొని, సాంద్ర...మానసాబ్జుఁడు-సాంద్ర=అతి హరి. న. ౨9

శయమైన, విస్మయవికాస = ఆశ్చర్యవికాసముచేత, విభాసిత = ప్రకాశింపఁజేయఁబడిన, మానసాబ్జుడు = మనఃపద్మము గలవాడు.

నల. వన...లవంబులు-వనరుహ = తామరలు, కందమాలిఫలములు, వారి లవంబులు = జలబిందువులు. శ్రుతి...వైఖరులు-శ్రుతిహిత = చెవులకిందైన, స్వరములయొక్క వైఖరులు, శుభ...శుభలు-శుభదీప్తచేత, దీప్త = ప్రకాశమానములైన, భువనద్విజరాజుల = జలపక్షిపంక్తులయొక్క, రచ్చలు = కలకలధ్వనులు. ('భువనం ఖాంబు లో'కేఘ' అని నానా.)

సీ. పరమాత్మ వాసనా ప్రతిపాదకం జైన
పద్మాసనంబునఁ బరిధిల్లి
వలమానకమలసంవాసికుండలిపూర
కానిలంబునరోమహర్ష మొంది
నత్యైకభావనా సమధికానంద కం
దళమున నేత్రకోణములు మొగిచి
సంక్రెతకల్యాణ సంపత్కరణదీప్త
దివ్యప్రభావాన్విత దేజరిల్లి

తే. యమరు విధిహరి వర్ణనీయాతిలబ్ధ
వర్ణతాళాలి హంసాన్యవాయముఖ్య
గురుఁ బ్రచేతకప్రక్షీణాచ్చగుణమనోజ్ఞ
మూర్తి నురుక్షీర్తి నాచక్రవర్తి గనియె.

32

టీక. హరి, పర...పాదకంబు - పరమాత్మవాసనా = పరబ్రహ్మవాసనను బ్రహ్మభ్యాసము ననుట, ప్రతిపాదకంబు = నిరూపించునది విన, పరిధిల్లి = ప్రవర్తించి, పద్మాసన లక్షణము. — కళాపూర్ణోదయము. పంచ. ఆ.

“సీ. దక్షిణపాదంబు దక్షిణాంకమునన, దక్షిణాపాదంబు దక్షిణాంక

మున నిడి యిరుగేలు వెనకగా వీడ్వడ, నింగుడించి బొటనేస్తె దగులఁబట్టి యురముపైఁ జాబుకొగ్ర మొనరంగ వాత్తించి, దృష్టి నాసాగ్రసుస్థితము నేసి యునికి పద్మాసన మన నొప్పు నింగుఁ గొం, దఱు చుటుకవ్యవస్థానియమము
తే. చెప్పకొకకొంద టురుసుస్థితిగనఁదగు, దోయి యుత్తానముగ నిడి తొడలనడుసు నట్ల పాణులు నిలిపి నాసాగ్ర దృష్టి, యగుచు నునికి పద్మాసనం బండ్రు బుధులు.

తే. అనఘ! తుదఁజెప్పినట్టి పద్మాసవధి, యందుఁ జారుకొర్రునుచ్చాదయమునఁజేర్చి
రాజదంతములంబున రసన చేర్చి, వాయుకర్షణ మొయ్యనఁ జేయవలయు.”

నల...నిలంబున-వలచొన=చలించుచున్న: కమల=మూలాధారకమలమును, సంవాసి=
ఉండెడు, తుండలి = తుండలిశక్తియందలి, పూరకొనింబునకొ=పూరకవాయువుచేత,
రోమసార్దము=గుర్పాటు, సతైశ్శక్తి...కందశమున-శత్య = శక్తిబ్రహ్మమునందలి,
విశ్వభాసనా=విశ్వముసంధానముచేత, సమధికమైన, ఆనందకందశమునకొ=అంతోమతి
శయముచేత, సంశ్రిత...ప్రభావాప్తికొ-సంశ్రిత=ఆశ్రితులకు, కల్యాణసంపత్ =
శుభసంపదలును, కరణ = చేయుటయందును, దీప్తమైన, దివ్యప్రభావముయొక్క,
ఆప్తికొ=శలిమిచేత, విధి...కాలి-విధిహరి=బ్రహ్మవిష్ణువులచేత, వర్ణనీయ=పొగడఁదగిన,
అతిలబ్ధవర్ణతా=అత్యంత వైచక్షణ్యముచేత, కాలి=ఓప్పువాని, హంసాన్వవాయుముఖ్య
గురుకొ=నూర్యవంశమునకుఁ బ్రధానగురువైనవాని, ప్ర...మూర్తికొ-ప్ర = అధిక
ముగా. చేత=మనస్సునందు, ప్రక్షీర్ణ=వ్యాప్తమైనవాని, అచ్చగుణ=నిర్మలగుణముల
చేత, మనోజ్ఞమూర్తియైనవాని (వసిష్ఠు ననుట.) ఆచక్రవర్తి = ఆహరిశ్చంద్రుడు.
కనియొకొ=చూచెను.

నల. పర...పాదకంబు-పరమ=శ్రేష్ఠమైన, ఆత్మవాసనా = స్వకీయపరిమళ
మును, ప్రతిపాదకంబు = పుట్టించునది, విన, పద్మాసంబునకొ=తమిగదైయయందు,
నల...కొనింబున-వలచొన=కదలించున్న కమలములవలన, సంవాసి=వాసించుచున్న
దియు, తుండలి=సర్పములకు, పూరకొ=ఉదరపూరకమునైన, అనింబున (మలయమారు
తముచే ననుట.) సతైశ్శక్తి...కందశమునకొ-సలి=తనప్రియురాలితోడ, విశ్వ=కలయుట
యొక్క, భావానాధ్యక్షముచేత, సమధికమైన, ఆనందకందశముచేత, సంశ్రిత...
వ్యాప్తికొ-సంశ్రిత=ఆశ్రయింపఁబడిన, కల్యాణసంపత్ = కాంచనసంపదలుగల,
(“కల్యాణ మర్జునం భూరి” అని యు.) కరణ=దేహముయొక్క, (“కరణంసాధకతమ
క్షేత్రంగాతేంద్రియేష్వపి” అని యు.) దీప్త=ప్రకాశమానమైన, దివ్యప్రభయొక్క,
అవాప్తికొ=ప్రాప్తిచేత, విధిహరి=బ్రహ్మవాహనమైనది, వర్ణ...కాలి-వర్ణనీయమై, అతి
లబ్ధ=పొందఁబడినది, వర్ణతా=వర్ణగలగుటచేత, కాలి=ఓప్పునట్టిది, ప్రచేత=మరుణుని
యొక్క, ప్రక్షీర్ణ=వింజామరముభంగి, (“చామరంతు ప్రక్షీర్ణకమ్” అని యు.) అచ్చగుణ=
స్వచ్ఛగుణముచేత (వల్లందనముచే ననుట.) మనోజ్ఞమైన, మూర్తికొ=శరీరముగలిది,
అగు హంసాన్వవాయుముఖ్యగురు = హంసవంశశ్రేష్ఠుడును, ఆచక్రవర్తి=ఆనలుఁడు,
గీ. కాంచి యడఁకువతో మహికాంతలిలకు

డాత్తజప్రమదాన్వితఁ డగుచు నవన

తాంగుఁడై విస్తయ ప్రకంపాదరములు

గొమరు మిగులఁ గరాజము ల్లూర్చి పట్టె.

టీక. హరి. మహీకాంతతిలకుడు = హరిశ్చంద్రుడు, ఆత్మజప్రమదాన్వితుడు-ఆత్మజ=కుమారుడగు లోహితునితోడను, ప్రమదా=భార్యయగు చంద్రమతితోడను, అన్వితుడు, అగుచు, కర్బుముల్లాపిపట్టెను = ననుస్కరించె ననుట.

సతి. మహీకాంతతిలకుడు = నలుడు, ఆత్మజప్రమదాన్వితుడు-ఆత్మ = మనస్సునందు, జ=పుట్టిన, ప్రమద = సంతోషముతోడ, అన్వితుడు=హడుకొనినవాడు, అగుచు, అవసరాంగుడై=పొంచికొనియున్నవాడై, కర్బుములు = హస్త కములములు; కూర్చి=(హంసయందు) కూర్చి పట్టెను.

వ. అప్పు డప్రతిమానమనుజాలాపరాజితవృత్తియగు నప్పతంగకులగురు శిఖామణి కన్నులు దెఱచి కనుంగొని పక్షపాతప్రకాశంబొనరించి యతికరుణోక్తుల నిట్లనియె.

34

టీక. హరి. అప్పుడు, ఆప్రతిమాన...వృత్తి-ఆప్రతిమాన=ఈడులేని, మను=మంత్రిములయొక్క, జాల = సమాహముయొక్క, అపరాజిత=అప్రతిహతమైన, వృత్తి=అవృత్తిగలవాడు, అగు, అప్పతంగకులగురుశిఖామణి = ఆనూర్యవంశగురు శ్రేష్ఠుడు, (అనగా పక్షిష్ఠుడు). ('పతంగ' పక్షిసూర్యాచ' అని యు.) పక్షపాతప్రకాశంబు=పక్షీకరణము; ఒనరించి, అతికరుణోక్తులక, అతికరుణ=మిగులదయతో, హడుకొనిన, ఉత్తలక=వాక్యములతో.

సతి. ఆప్రతి...వృత్తి-ఆప్రతిమానములైన, మనుజాలాప = మానుషవాక్కులచేత, రాజితమైన, వృత్తి=వర్తనముగలిగి, అగు, అప్పతంగకులగురుశిఖామణి = ఆపక్షికులశ్రేష్ఠమైనహంసము, పక్షపాతప్రకాశంబొనర్చి = తెక్కలువిదిర్చికొని, అతికరుణోక్తులక=అత్యంతదీనాలాపములతో.

సీ. చలితనత్వజరతినతతాంధ్యజనని మ

దాయ త్తమానసజాయమాన

రాగై కనిధి హితప్రతతి విశ్లేషరు

జాభరావేదిని సంభృతాతి

నవ్యసంహసన సంతతినితాంతాఘట

వృత్తి నీయట్టిలోకోత్తరునకు

దగునె యీయదయకృత్యంబు నీచిత్తంబు

నన్విడు మయ్య! యో నరవరేణ్య!

గీ. పుడమి నను భూతకారుణ్యబుద్ధి మెఱయఁ

బొవవేని తద్ధాత్రిప్రజావనమున

కకట! గతి యొందు గలదె? నిత్యశుచిభాను

కులనృపాలచరిత్రము బలఁపవలదె?

35

టీక. హరి. ఓనరవశ్యా = ఓహరిశ్చంద్రమహారాజా! నితాంతా...వృత్తి- ని
తాంతమైన, ఆఖేటవృత్తి = కేట, ఇదికర్త. చరిత్ర...చరిత్రమైన, సత్వజ=జంతువుల
యందుబుట్టిన, రతి=ప్రేమగలది, సతతాంధ్యజనని-సతత=ఎల్లపుడు, అంధ్య=అంధతకు,
జనని(కొరతమైన దనుట, మదా...నిధి-మద=మదమునకు. ఆయుక్త=అధీనమైన, మా
నసమునందు, జాయమాన=పుట్టెడు, రాగ=మాత్సర్యమునకు, ఏకనిధి=ముఖ్యస్థానమైన
ది, హిత...దిని- హితప్రతితి=ఇష్టజననమాహు, విశ్లేష=వియోగముచేతనైన,
రుజాభర=తాపాలికయును, అవేదిని=సంపాదించునది, సంభృ...సంతతి - సంభృత=
భరింపఁబడినది, అతిసవ్యమైన, సంహనన=హింసాకర్తములయొక్క, సంతతి=పరంపర
గలది. ఈయదయకృత్యమును, నీచిత్తమున విడువుము. ఆయుయో! ఇదిభేదవాక్యము.
అను...బుద్ధి-అనుభూత=కారుణ్యముగల, బుద్ధి, మెఱయక = కలయునట్లు, తద్ధాత్రి
ప్రజావనమునకుక=అధూప్రజలయొక్క సంరక్షణమునకు, గతి = దిక్కు, ఒందు=
ఇతరము, కలదె? (అనఁగా లేదనుట.) నిత్య...చరిత్రముల్ - నిత్యశుచి=నిత్యపవిత్ర
ములైన, భానుకులనృపాలచరిత్రముల్ = నూర్వంశపురాణాలచరితలు, తలఁపవలదో?

నల. ఓనరవశ్యా! ఓనలమహారాజా! జనని, చరిత్రమైన, సత్వ=బలముగలది, జర
తి=ముడుగులి, (ఈశబ్దమునకు—‘జీర్వకేరత్పన్’ అను వ్యా. నూ. ఆధారము.) సతతాం
ధ్య=పెనుచీకు, జాయ=భార్య, మదాయత్తమానగ-మత్=నాయుడు, ఆయుక్త=అధీ
నమైన, మానసముగలది, మాన...నిధి-మానరాగ=అభిమానానురాగములకు, ఏకనిధి=
ముఖ్యమైననిధానము. హితప్రతితి=ఇష్టజననమాహు, విశ్లేష...వేదిని-విశ్లేష=నా
యోదబాటువలనైన, రుజాభర=పీడాభరమును, అవేదిని=ఎఱుఁగనియది, సంతతి=సం
తానము (పిల్లలనుట.) సం...సంహనన-సంభృత=భరింపఁబడిన, అతిసవ్య=మిక్కిలితేజ
వైన, సంహనన=అవయవములుగలది, (‘గాత్రం వపుస్సంహననం’ అని య.) నితాంతా
ఖేటవృత్తి-నితాంత=మిక్కిలి, ఆఖేటవృత్తి=ఖేచరవృత్తిలేనిది, (ఎగురుటకు శక్తిలేని
దనుట.) ఓయయ్యా, యాయదయకృత్యమును, నీచిత్తమున విడువుము. నవకో=నన్ను,
భూతకారుణ్యబుద్ధితోడ, ప్రావవేని=రక్షింపకపోయితివా, త...వనమునకు - తత్=ఆ,
ధాత్రి=తల్లియొక్కయ్య, (‘వసుమత్యా మామలక్ష్మ్యా ముషమాతరి మాతరి, ధాత్ర్యాం
చ ధారయిత్ర్యాం చ ధాత్రీశబ్ద ఉదాహృతః’ అని లింగాభిప్రాయము.) ప్రజా=సంతా
నముయొక్కయ్య, (‘ప్రజా స్యాత్సంతతా జనే’ అని య.) అవనమునకుక=రక్షణము
నకు, నిత్య...చరిత్రముల్ - నిత్యములైన, శుచిభానుకుల=చంద్రవంశమునందలి, నృపా
ల=రాజులయొక్క, చరిత్రములు. (ఇంద ఖేటవృత్తి యనుపదమును పక్షాంతరమున సం

బుద్ధిగను నవ్యయింపఁదగును. ఆ ఖేటవృత్తి = అనవద్యమైన వర్తనముగలవాఁడా! 'పూయ కుత్సితావద్య ఖేటగర్వాః'కొన్నిమాః' అని య.) ఇక్కవి శ్రీనాథుని పద్యమునందలి యర్థము నించుమించుగ నించుఁ బొందుపఱచియున్నాఁడు.

సీ. "తల్లి మదేశభుక్తక కెద్ద కన్నులు, గాన విప్పుడు మూఁడుగాళ్లుముసలి
యిల్లాలు కడుపాధ్వి యేమియు నెఱుంగడు, పఁమపాతిప్రత్యభవ్యవరిత
కెనుకముందఱ లేదు నెవరైనచుట్టుంబు. లేవడి యెంతేని జీవనంబు
కొనకకన్నగంతానంబు కిశువులు, జీవనస్థితి కేన తావలంబు

తే. కృప దలంపఁగదయ్య! యో నృపవశ్యే!
యభయ మీవయ్య! యో తుహి నాంకుమంశ!
కౌవఁగదవయ్య! యర్థాధికల్పకాభి!

నిగ్రహింపకు మయ్య! యో నిషధరాజ!"

(శృం. నై.)

ఇతర గ్రంథములయందును నిట్లే యున్నది.—

మ. "ఇది నాతల్లి శతాబ్దవృద్ధ ఇది నాయిల్లా అన స్మృత య
ల్లద నాహుఁతురు కోడ లల్లయిది వాఁ డాత్తోద్భవుం డిందు నె
మ్మది నుండం దగె నిట్టిపట్టున అనన్తాదప్రచారంబులకొ
బొందఱ జేయును పూతనామహిమ నుద్ఘాతప్రతాపాదయా!"

సీ. "సంతతాశ్రిత జడాశయు నన్ను రక్షింపు, రూఢరక్షోపాయ చూపఁదేయ!
మన్నింపుమీ నీడమహితవాసుని నన్నుఁ దతసదోరాధికౌదరవిధేయ!
కృపఁ జూడవే మానసేష్టవర్తన నన్నుఁ, బటుయశోదానందభాగధేయ!
స్థిరింపవే నన్ను సర్వదాభేటుని, నరకాంతనవనీయ నామధేయ!

తే. గురుమనీషఁ వితామహు గురుతఁ గన్న
నీకు మావంటివారెల్ల నినువు అగుట
వేగ మను మని దీవించి విడువవయ్య!
నఖిలనశితాతీత! నిషధనేత!"

క. అని శకలితఖిలనంబి, త్తని విశ్వామిత్రుఁ డవగతనయమదుత్తుల్
వినుమయ్య శమధనాగ్రణి, వనగతుల స్వేదంబు లాడవలదెప్పాట.

టీక. హరి. అనిశ...ఖిని-అనిశము, కలిత=పొందఁబడిన, ఖిలసంవిత్=దుష్ట ప్రతిక్షితు ('సంవిదాగూః ప్రతిక్షానం' అని య.) ఖిని = ఆకరమైనవాఁడు, ('ఖనిః స్త్రీయామాకరస్యాత్' అని య. మఱివనిదుప్ప)తిజ్జగలవాఁడనుట.) విశ్వామిత్రుఁడు, అవగతనయ మదుత్తుల్-అవగత = పొందఁబడిన, నయ = నీతిగఱ, మదుత్తుల్ = నా

మాటలు, వినుము అయ్యశమ...గతుల - ఆ. ఆశమధనాగ్రణి = శాంతిమందుగాని
విశ్వామిత్రునియొక్క, వన = ఆశ్రమమునందలి, గతుల = మోక్షములయందు,
(సంచారములచేతననియు; "గతిస్తుగమసేమాద" అని రత్నమాల. "ఇహోస్తస్మాదై
వ్యోగాలవస్య" అను వ్యా. నూ. చేత "ఆశమధనాగ్రణి" యని స్త్రోవమైనది.)

సల. అని = యుద్ధమునందు, శక...విశ్వామిత్రుడవు. శకలిత = భంధములుగాఁ
జేయఁబడిన, ఖలసంవిభిని = సిద్ధజ్ఞానాకరులైన, విశ్వ + అమిత్రుడవు = సమస్త
శత్రువులు గలవాడవు. (యుద్ధమున శత్రుసంహారకుడ ననుట.) అవగతనయ ! =
సీతీయత్తుడా ! శమధనాగ్రణి = శాంతిమంతులలో శ్రేష్ఠుడా ! మధువు. విను
మయ్య, వనగతుల = ఉదకముందు గమనము గలవానిని (జలపక్షుల ననుట).

క. అనుటయు దద్వాక్యంబులు

విని కరుణావీచిభౌతవిమలాత్మ డతం

డనుపఁ బ్రియాతనయాత్తి

దనరి సమారూఢనమ్మదనమున్నతి మై.

37

టీక. హరి. తద్వాక్యంబులు = అవసిష్ఠుడు; అనుపఁ, ప్రియాతనయాత్తి -
ప్రియాతనయ = చంద్రమతీలోపితులయొక్క, ఆత్తి = హృదయచేత, 'సమ
రూఢ సమ్మదనమున్నతిమై' అని పైపద్యముతోనన్వయము.

సల. తద్వాక్యంబులు - తత్ = ఆహంసయొక్క; వాక్యంబులు, కరుణావీచి
భౌత విమలాత్మడు - కరుణావీచి = దయారంగములచేత, భౌత = కడుగఁబడిన,
విమల = నిర్మలమైన, ఆత్మడు, (అనఁగా : పదయ హృదయమైనది). అతఁడు =
నలుఁడు, అనుపఁ = (విడిచి) పంపఁగా.

సీ. హితమాచరించె నీయతిధన్యు డనుచు నా

హంసాన్వయాగ్రణి యచటనచట

జెడరిన తనమూఁక సేర నొయ్యెయ్యన

మఱి వచ్చిన వనమహితనవప

రాధవాగధికసామగ్రిఁ దెల్పుచు బ్రయ

మారంగఁ గన్గొని యటవిజనత

యురునత్వభయ మెల్ల నుడిపితి వీయుప

క్రియకు మా జే మొనర్చెదము దమ్ము

గీ. గలుగఁ జేసితి వైననత్కులజి నీకు

మారగురుదేవసుమనాసమష్టికి దమ

యంతి యనఁదగు శుభకీర్తికాంత దొరయఁ

జేయు దేవర రాజ్యంబు సిరి ఫలింప.

38

టీ. హరి. ఈయతిథస్యఁడు = విసిష్టముని, హంసాన్వయాగ్రణి = మూర్ఖ
వంశశ్రేష్ఠఁడగు హరిశ్చంద్రఁడు, మఱివివచ్చినకొంటిరిగిరాఁగా, నవ...సామగ్రికొ-
ననమందు, మహిత = శ్రేష్ఠములైన, నవ = మూతములైన, పదార్థములయొక్క, వాగ-
ధిక = వాగ్గోచరమైన, సామగ్రికొ = సమగ్రితన, తెల్పుచు, (వన్యవస్తువులఁ
గానుక లిచ్చి తెల్పుచు ననుట.) అట...విజనత=అటవికజనసమూహము, (కర్త.)
విసగత్కులజని - విస = ఇన (నూర్వ) సంబంధమైన, గత్కులమందు, జని =
పుట్టువుగల యోహరిశ్చంద్రమహారాజా! ఆరుసత్వభయును - ఆరు = అనేకము
లైన, భయును, ఉడిపితివి = పోగొట్టితివి, ఈయపక్రియకుకొ = ఈయపకార
మునకు, మాటు = బదులు, ఏమి + ఒనర్చెదము, తమ్ముగలుగఁజేసితివి. తమ్ము
(మమ్ము) బ్రతికించితి ననుట. (ఇట: 'నే మొనర్చెద' మను కౌతు స్వరముమీఁది
దకారము వికల్పముగఁ 'దమ్ముగలుగు' అని దకారమయ్యెను. ఇందుకు లక్షణము. (గీ.
'సందిగూర్పంగ...యబ్బనాభ !' కవిచింతామణి.) కుమార...సమిష్టికి, కుమారగురు =
ఈశ్వరునియొక్క, దేహసుషమాసమిష్టికొ = శరీరకౌంతి పుంజమునకు, దమయంతి =
దమింపఁ జేయునది, (శివునిదేహకౌంతిని తిరస్కరించునది యనుట. హేతుమణ్ణి
జంతమైన దముధాతువునకు శత్రుప్రత్యయమును జీవను విధింపగా, దమయంతి యను
రూపము.) అనఁదగు, పరకీర్తి కాంత, దొరయనట్లు, దేవర = దేవరవారు, రాజ్యం
బుసిరి = రాజ్యలక్ష్మి, ఫలింప = ఫలించునట్లు, చేయు మని పూర్వమాన కన్వయము.

నల. హితము. ఆచరించెను. ఈ అతిథస్యఁడు, అనుచుకొ, ఆహంసాన్వయ
గ్రామణి = ఆహంసశ్రేష్ఠము, అచట నచట=అక్కడక్కడ, చెదరిన మూఁక=సాటి
పోయిన తన బలఁగము, ఓయ్యుయ్యన=తిన్నతిన్నఁగా, చేరకొ, మఱివివచ్చి=తిరిగి
వచ్చి, నవన...సామగ్రికొ - నవన=మతిచేత, మహితములై, నవ=మనోహరములైన,
పదములును, అర్థములును, గల వాకొ=వాక్యములయొక్క, అధికసామగ్రిఁజెల్పుచు
(పదరచనయు నర్థపుష్టియు గలవాక్యములచేత మతి నేయుచు ననుట.) అట =
అక్కడ, విజనత = జనములేమిని, (ఏకాంత మగుట కనుగొని యనుట. విజనత
యనునది యచేతనద్వితీయ.) ఆరుసత్వ = అధికమైన సత్వగుణముగల యో నలమహా
రాజా!, భయును, ఎల్లకొ, ఉడిపితివి. ఈయపక్రియకు, మాటు, ఏమి, ఒనర్చెదకొ.
ముదమ్ము = సంతోషమును, కలుగఁజేసితివి. విసకు, గత్కులజ! సంబుద్ధి మారగురు
దేహసుషమాసమిష్టికొ-మార=మన్నఘనియొక్క, గురు=అధిక, మైన, దేహ=శరీరము
యొక్క, సుషమాసమిష్టికొ=కౌంతి పుంజముగల నీకు, పరకీర్తికొ, దమయంతి యనఁ

దగుకాంతః దొరయః జేయును, (అనఁగా దమయంతిని భార్యఁగా గూర్తు ననుట.)

ఏ = నేను, పరరాజ్యంబునఁగి = రాజ్యలక్ష్మి, ఫలంపఁగా ననుట.

మ. అని పల్కన్ దదభీష్టయోజనశుభవ్యాహరసోత్సాహుఁడై

యనవద్యోచితవృత్తిఁ దత్సవిధప్రేక్షావాసులం బుంచి తా

నును నేకాంతమనోవినోదకలనానూనప్రప్రేక్షాక్షి గాం

చి నరేంద్రాగ్రణి యాత్మకాతుకరసశ్రీ మించఁగా నత్తప్రేక్ష. 39

టీక. హరి. అని పల్కన్, తదభీష్ట...సోత్సాహుఁడై - తత్ = ఆయాటవికజనము యొక్క, అభీష్టయోజనముచేత, శుభమైన, వ్యాహర = పలుకులచేత, ('వ్యాహర ఉక్తి స్థపితం భాషితం వచనం వచః' అని యు.) సోత్సాహుఁడై, తత్సవిధప్రేక్షావాసులం = ఆ సమీప ప్రదేశవాసులగు జనులను, పంచి, తానును, ఏకాంత...ప్రదేశాక్షి - కాంచి, (ఒక ప్రదేశమున నిల్చినవాఁడై యనుట.) నరేంద్రాగ్రణి = రాజశ్రేష్ఠుఁడగు హరిశ్చంద్రుఁడు; ఆత్మకాతుకరసశ్రీ - ఆత్మ = స్వకీయమైన, కాతుకరసశ్రీ = సంతోషసంపదచేత, మించఁగా.

నల. అని పల్కఁగా, తదభీష్ట...సోత్సాహుఁడై - తత్ = ఆయంచయొక్క, అభీష్ట = కోరికయొక్క, యోజన = సమకూర్పుటయందు, శుభవ్యాహర = మంగళకరమైన పలుకులచేత, సోత్సాహుఁడై = ఉత్సాహముతోఁగూడినవాఁడై, అనవద్యోచితవృత్తికా, అనవద్య = శ్రేష్ఠమై, ఉచితమైన, వృత్తిచేత, తత్సవిధప్రేక్షావాసులం = ఆదండనుండు వారిని, నరేంద్రాగ్రణి = నలుఁడు, కర్త. ఈపదమునకుఁ బైపద్యములోని పలిక ననుక్రియతోనన్వయము. ఏకాంత...కాక్షి - ఏకాంతమై, మనోవినోదకలనా = మనస్సు నకు వినోదముకూర్పుటయందు, ఆనూన = ఆధికిమైన, ప్రదేశముయొక్క, అక్షి = స్త్రీప్రీతి, కాంచి, ఆత్మ = మనస్సు, కాతుకరసశ్రీ - కాతుక = వివాహకంఠముండలి, ('కాతుకం చాభిలాషేస్యాదుత్సవే వర్తమాన్యయోః, వివాహసూత్రగీతాది భోగకాలే వ్యపిస్తృతమ్' ఇతి విశ్వః.) రసశ్రీకా = రుచిసంపదచేత, మించఁగాకా, దమయంతి వివాహశ్రేయచేతఁ దన హృదయము మించఁగా ననుట.

సీ. కురువిందములచంద మిరవందఁ గలయంద

ములమించు మొగమునఁ దభుకు లొలుకఁ

బగడాలు దగ డీలుపడఁ గ్రాలు జగడాలు

గల యంఘ్రిలు మెఱుంగుగముల నీనఁ

గనకంపు రుచివెంపుఁ గడనుంపు బలితంపుఁ

బక్షకాంతి వనాంతపదవి బొదువ

ఘనహీర మణివార మనువారము నవార

ణ జయించు మేనివిన్నాణ మమరఁ

గీ. దనరు మానసప్రియము చిత్రద్యుతులకు

• రంగముం దపోజ్వలితసారసహితార్చి

కౌశికసమాఖ్యుఁడు నయముగా శయమున

నెంతయు నొనర్చి లాలించి యిట్లు పలికె.

40

టీ. హరి. కురువిందములు = మాణిక్యవిశేషములు, పగడాలు = ప్రవాళములు, డీలపడక = డిల్లపడునట్లు, క్రాలు = ఒప్పునట్టి, జగడాలు = విశేషకౌంతి, కడనుంపు = కడపటనుంచు (అనఁగా దూరముచేయు, తిరస్కరించు అనుట) పక్షకౌంతి = పార్శ్వ భాగముయొక్కకౌంతి, హీరమణివారము = విజ్రములయొక్కసమాహము, మానస ప్రియము = మనోహరమైనది, చిత్ర...రంగముక = చిత్రవర్ణములుగల లేడిని. తపో... తార్చితపః = తపస్సుచేత, జ్వలితమైన, సారసహిత = సహితమైన, ఆర్చి = తేజస్సు గలిగిన, కౌశికసమాఖ్యుఁడు = విశ్వామిత్రుఁడు. నయ...యమున = నయముక = నీతిని విడిచిన, (నీతిరహితమైన) ఆశయమునక = మనస్సుతో, ఒనర్చి = చేసి, (అనఁగా సృజించి). లాలించి యిట్లు పలికెను.

నల. పక్షకౌంతి = తొక్కలకౌంతి, మానసప్రియము = ఆంచ, చిత్రద్యుతులకు, రంగముక = స్థానమైనది. (ఇది యంచకువిశేషణము) తపో...ర్చితపః = గ్రీష్మర్తువునందు ('ఉష్ణతోష్ణగమస్తపః' అను.) ఉజ్వలితుడైన, సారసహిత = సూర్యునియొక్క, ఆర్చి = తేజస్సునను బోలిన తేజముగలవాఁడు, కౌశికసమాఖ్యుఁడు = ఇంద్రునియొక్క కీర్తిపంటి కీర్తిగలవాఁడు, ఇవి పూర్వపద్యమునందలి నరేంద్రాగ్రణి యనుకర్తకు విశేషణములు. ('కౌశిక'నకులేవ్యాళగ్రాహేగర్భలు శక్రయోః' విశ్వః. 'యశః కీర్తిస్సమాఖ్యాచ' అను.) నయముగా, శయమునక = చేతితో, ('పంచకాఖ్యశ్చయః పాణిః' అను.)

ఉ. ఓవరజాతరూపకమలోత్తరశేఖర ! నీమయూఖరే

ఖావిభవంబు నీకమధికశ్రుతిగోచరదీర్ఘదృష్టియుక

నీవదనప్రదీపితవినిర్మలవర్ణము లెట్టివారలక

గైవస మాచరించు ద్రిజగంబుల నెయ్యవి నీ కసాధ్యముల్. 41

టీ. హరి. ఓ, వర...శేఖర ! వరజాతరూప = శుద్ధసువర్ణరూపములైన, ('చామీ కరంజాతరూపం' అను.) కమలోత్తర = శ్రేష్ఠములైన మృగములయందు, ('స్వాత్కు రంగేఽపి కమలం' అను.) శేఖర = శ్రేష్ఠమైనదానా! నీ, సమ...దృష్టియుక = సమధికమైన, శ్రుతిగోచర = చెప్పుతగవడుచుండెడు, (కర్ణపర్యంతము వ్యాపించియుండు.)

దీర్ఘ దృష్టియోక్=నిడుదలగకన్నలును, నీ, వదన...వర్ణములు-వదన = ముఖమందు,
ప్రదీపిత = ప్రకాశమానములై, వినిర్మలములైన. వర్ణములు = వన్నెలు, మృగము
స్వర్ణమయము గనుక, కేఖావిభవ మనగా నోరగంటిపైరి కేఖలును, దీర్ఘదృష్టి
యన, నాకేఖలం బరికిలించి మాచుటయును, వినిర్మలవర్ణము అనగా వన్నెలనియును,
ఎట్టి వారిపైన పశగతులఁ జేయు ననియును, మాల్లోకములయందు బంగరనకును
దుస్సాధ్యవస్తువులు లేవనియు సువర్ణగుణము లిట ధ్వనికములు.

నల. ఓ వర... కేఖర-వర=శ్రేష్ఠమైన, జాతమాపకమల = బంగారుతన్నిపండి,
ఉత్తర=ఉన్నతమైన, కేఖర=కేఖకలదానా ! లేక, (వర=కుంకుమము, జాతమాప =
బంగారు, కమలోత్తర=కుసుమపువ్వు. వీనిపండి, కేఖర=జాట్టుకలదానా ! ('వరం
బాష్ఠీకపీతనే, ఆభ కమలోత్తరమ్, స్యాత్కుంకుంభం పర్వాకేఖమ్' అను.) అనియును
నర్థాంతరము. సీగమ...దృష్టియోక్ - సమశ్రికమైన ప్రతిగోచర = వేదగోచరమైన,
దీర్ఘదృష్టియోక్=దీర్ఘజ్ఞానమును, ('దృష్టిః జ్ఞానేఽష్టిరదృశే' అను.) సేవదన...వర్ణ
ములు-సేవదన=సేవాకృతములయందలి, ప్రదీపితములైన. వినిర్మలవర్ణములు=నిర్మలాత్మక
ములు, వదనశబ్దము. వదన్యక్తాయాంవాచి, అనుధాతువుయొక్క బృహదంతము.)

గీ. కాన శంబరమథనాస్త్రకలితలీలఁ

దనరు తద్రాజముఖ్యవతంసమునకు

మనసుతమి రేచి మన్తహావనముఁ గలయఁ

జేయు మని పంప నదియును జేరఁబోయి.

42

టీక. హరి. కానక్=ఆదవయిందు, శం...లీలక్-శంబర=మృగములయొక్క,
(‘మృగదానవిచార్థేషు శంబర శృంఖరీ వృషా’ నానా.) మథన=సంహారముగల, ఆస్త్ర
కలితలీలక్=వేటచేత, తనరునట్టి, తద్రాజముఖ్యవతంసమునకు, ఆరాజశ్రేష్ఠశోమణి
యగు హరిశ్చంద్రునకు, మన్తహావనముక్ = నాతహావనమును.

నల. కాన=కావున, శం...లీలక్-శంబరమథనాస్త్ర = మన్తధర్మామాలవలె,
కలితమైన, లీలక్ = విలాసముతోడ, తనరునట్టి, తద్రా...మునకుక్-తత్=ఆ, రాజ
ముఖి=చంద్రముఖులకు, అవతంసమునకుక్=శిరోభూషణమైనదానికి (అనగా దమ
యంతి కనుట.) మన్తహావనము-మత్=నాయొక్క, మహా, అవనముక్=రక్షణమును.

సీ. ఒకచోట గతిదూరితోరుద్విరదనారు

లొకచో సముత్పాటితో గ్రఖిండు

లొకచోట సుద్ధృతాధికపుండరికంబు

లొకచో సుశిషి తాత్పుచ్చవాజు

లోకచోట సన్నద్ధయాథనాథాగ్రణు

లోకచో నచలభావయు క్తరక్షు

లోకచోట విశిఖాగ్రవికచచామరపంక్తు

లోకచోఁ బ్రభిన్నమృగోత్కరములు

గీ. దనర నరయుచు నతిలోహితప్రకాశ

కాననంబు సువర్ణరేఖానితాంత

లలితకాంతి చక్రాంగంబులతలమిన్న

కుండినై కాదృతశ్రీలు దండి మెరియ.

43

టీక. హరి. గతి... నారులు-గతి=గమనమునకు; దూరిత=దూరముగాఁ జేయఁ బడిన, ఉరు=తోడలుగల, (తోడలు విడిగిన వసుట.) ద్వీరదన = గజములయొక్క, ('రదనాదశనాదంతారదా' అను.) అరులు = శత్రువులు. (అనఁగా: సింహములు.) సము... ఖడ్గులు-సముత్పాటిత=భేదింపఁబడిన, ఉగ్రఖడ్గులు=క్రూరములైన ఖడ్గమృగములు, ('గండకః ఖడ్గఖడ్గినా' అను.) ఉద్భృతాధికపుండరీకంబులు, ఉద్భృత=హరింపఁ బడిన, అధికపుండరీకంబులు=అధికములైన చెట్లపులులు, ('వ్యాఘ్రేఽపి పుండరీకో నా' అను.) నుశి... వాజులు-నుశిత = చక్కఁగ దండింపఁబడిన, అత్యుచ్చవాజులు = మిగుల నున్నతము లగు పక్షులు, ('నగోకోవాజికిరవివిష్కిరపతత్రిణః' అను.) సన్నద్ధ... గ్రణులు-సన్నద్ధ = కట్టఁబడిన, యాథనాథాగ్రణులు = గజశ్రేష్ఠములు, ('యాథనాథస్తు యాథపః' అను.) అచ... రక్షులు-అచలభావ=నిశ్చలత్వముతోడ, యుక్=జూడుకొనిన, తరిక్షులు=సింహులు, ('తరక్షుస్తుమృగాదనః' అను.) విశిఖా... పంక్తులు-విశిఖాగ్ర=బాజాగ్రములచేత, వి=పోయిన, కచ=వెండ్రుకలుగల, చామర=చమరీమృగములయొక్క, పంక్తులు, ('చమరకృష్ణమరోపిఁచ' శబ్దభేది.) ప్రభిన్న... రములు, ప్రభిన్న=చక్కలంపఁబడిన, మృగోత్కరములు, తనరక, అతి... కాననంబు-అతి=అతిశయమైన, లోహిత=నెత్తురుయొక్క, ('రుధిరేస్సగ్లోహితాస్ర' అను.) ప్రకాశముగల, కాననంబు = అరణ్యమును, అరయుచు నని యన్వయము. సువర్ణ... చక్రాంగంబు - సువర్ణరేఖలయొక్క, నితాంత... మిక్కిలి-లలిత = మనోహరమైన, కాంతిచక్ర=కాంతిపుంజముగల, ఆంగంబు=అవయవముగలది, (అనఁగా: విశ్వామిత్ర సృష్టమాయామృగము.) ఇది కర్త. లతలక = తీగలయందు, మిన్నకుండి = అడఁగి యుండి, నైకాదృతశ్రీలు, నైక=అనేకములైన, అదృతశ్రీలు.

సలి. గతి... నారులు-గతి=నడకచేత, దూరిత=తిరస్కరింపఁబడిన, ఉరు=గొప్పమైన, ద్వీరద=పినుఁగులుగల, నారులు=ప్రీతిలు, సము... ఖడ్గులు-సముత్పాటిత=దూయఁ

బడిన, ఉగ్రమలైన, శిష్టలు=శత్రులగులవారు, (విచ్చుకత్తులబట్టవటం) ఉద్భృతాధిక
పుండరీకంబులు-ఉద్భృత = ఎత్తబడిన, అధికపుండరీకంబులు=గొప్ప తెల్లగొడుగులు,
(‘పుండరీకం సితాంధోజే సితచ్చత్రేఽపి ఛేదతే’విద్య.)సుశి...వాజ-సుశీతం=తెన్నగా
శిశీంపరబడిన, అత్యుచ్చవాజులు=మిగులవేగవైన గజ్జములు, (‘వాజివాహస్విగంధస్వ’
అని య.) సన్నద్ధయాథనాథాగ్రణులు, సన్నద్ధులైన, యాథనాథాగ్రణులు =
సేనాధిపతులు, అచల...రథులు-అచలభావ = నిశ్చల మౌనముతోడ, యుక్త=
కూడుకొనిన, రథులు=పురరక్షకులు, విశిఖాగ్ర విశచచామరపంక్తులు, విశిఖా=శిఖుల
యొక్క, (‘రథ్యాప్రతోభిశిఖా’ అను) ఆగ్రమలయందు, విశచములైన, చామర=
జల్లులయొక్క, పంక్తులు. ప్రభి...రములు-ప్రభిన్న=మరించిన, మృగ=అడవియందు
సంచరించెడు సేనుగలయొక్క, (‘భవ్రోమందో మృగశ్చేతి విక్షేయా శ్రీవిభా
గతాః’ వైజ.) ఉక్తిరములు=సయాహములు. అతి...సంబు-అతిలోహిత = మిగుల
నెఱ్ఱవైన. ప్రకాశక=ప్రకాశించుచుండెడు, ఆనసంబు=మాఖిమగల, మువ్వకాంతిగల,
చక్రంగంబులతలమిన్న = అంచనలమిన్న, (‘చక్రంగాయానసాకరః’అను) కుండినై
కాదుభ్రతశ్రీలు, కుండిన=కుండినపట్టణముయొక్క, ఏక = మఖ్యమైన, అదుభ్రతమైన,
శ్రీలు=సంపదలు.

వ. సముచితక్రమంబున నిరీక్షించుచు సమహారాజభీమునితనయపదవిం
గదిసె నప్పు డయ్యత్యంతసత్యవైభవవాసవసతియు ససాధారణ
విస్తయరసాధారమనోవిధియు నై జాతరూపవిభ్రమవిభ్రాజితంబును
జగన్నుతాలోకలక్ష్మీవిరాజితంబును జనపాలతనయోపలాలనభాజ
నంబును జలజభవవిచిత్రగతినిర్మాణచాతురీసముత్తేజనంబును నగు
నాతిర్యగ్వృతంసంబుఁ గట్టి పట్ట సమకట్టుటయును. 44

టీక, వారి. అమృతారాజభీముక్=ఆరాజభీకరుడైన హరిశ్చంద్రుని, ఇతనియ
పదవిక్ - ఇత=పాండరబడిన, నయపదవిక్ = నీతిమార్గముగలవానిని, రాజభీమునికి
విశేషణము. కదిసెక్=సమీపించెను. అత్యంత...చక్ర-అత్యంతసత్యవైభవముయొక్క,
వాస=నిలుకడకు, విసతి=స్థానమైనవాఁడు (హరిశ్చంద్రుఁ డనుట.) అసా...విధియు,
అసాధారణమైన, విస్తయరస=అశ్వర్యరసమునకు, ఆధారమైన, మనోవిధిగలవాఁడు,
(అత్యాశ్చర్యయుక్తుడైనవాఁడనుట.) జాత...తంబును-జాతరూప=బంగారుయొక్క,
విభ్రమ=విలాసముచేత, విభ్రాజితంబు=సుప్రకాశించునదియు, జగ...తంబును-జగన్నుత
మైన, ఆలోకలక్ష్మీ=దృశ్యపదచేత, విరాజితంబును, జన...జనంబును-జనపాలతనయం=
రాజకుమారులయొక్క, ఉపలాలనకు, భాజనంబును = యోగ్యమును, జలజ...తేజనం
బును-జలజభవ=బ్రహ్మకు, విచిత్ర=అశ్వర్యమైన, గతి=తీరుగల, నిర్మాణ=సృష్టించుట
యందలి, చాతురీ=సేద్యచేత, సముత్తేజనంబును=ప్రకాశించునదియును, (బ్రహ్మతనచే

స్పృశంపఁబడకయే యొప్పారు దానిసాందర్యమున కాశ్చర్యపడునట్లు ప్రకాశించు నది యనుట.) అగు, ఆతిర్యగ్వతంసంబుక్ = అమృగమును; గిట్టి పట్టి సమకట్టుట యను = పట్టుకొనఁ బ్రయత్నింపఁగా.

నల. అమృహే...పదవిక్-అమహేరాజైన భీమునియొక్క, తనయ = కొమరిత యగు దమయంతియొక్క, పదవిక్=స్థానమును, కదిసిక్=ప్రవేశించెను. అయ్య... సతియు-ఆ, ఆత్యంతము, సత్యమైన, వైభవమున, వాసవసతియు = శచీదేవియు, శచీదేవియొక్క వైభవమువంటి వైభవముగల యాదమయంతి యనుట. జగ...తంబును - జగన్నుతమైన, ఆలోకలక్ష్మీ=తోజోలక్ష్మీచేత, ('అలోకాదర్శనోద్యోతా'అను.) విరాజితంబును, జన...జనంబును-జనపాలతనయా = రాజకుమారికలయొక్క, ఉపబాల నకు, భాజనంబును = యోగ్యంబును, ('భాజనం యోగ్యపాత్రయోః' విశ్వ), జలజ...జనంబును-జలజభవునకు విచిత్రమైన, గతి=గమనముయొక్క, నిర్వాణచాతురి చేత, సముత్తేజనంబును=ప్రకాశమానమును, వాహనముగాన గమనముచేత బ్రహ్మకు నాశ్చర్యము కలిగించునది యనుట. తిర్యగ్వతంసంబుక్ = హంస ననుట.

చ. కలయఁగ నిచ్చు నిచ్చి వెడగబ్బిన గొబ్బిన దాంటు దాటి య
వ్వల బొడకట్టుఁ గట్టి వలవంతలఁ జెంతల నిల్పు నిల్చి యా
నల వెడ రేచు రేచి పలుజాడల నీడల వ్రాలు వ్రాలి మిం
చుల వెదచల్లుఁ జల్లి తమిచూపులఁ దీపులు వెట్టు బెట్టుగన్. 45

టీ. కెండర్థములకు సమానము. సుగమము.

చ. ఎలమి మది స్థలంచి యలయించి కరంబు లయించి యిట్లు శీ
తలతరపాటలీవకుళదాడిమకౌశికకాననావనీ
వలయము సేరఁ దెచ్చె నది వంచనఁ దెచ్చు పెఱింగి యాసుద్య
క్షిలకము వెంట వచ్చు నతిధీరహితాళి మరల్చి నన్నలన్. 46

టీ. హరి. శీతల...వలయము, ... కౌశికకాననావనీవలయము = విశ్వామిత్ర శ్రుమప్రదేశము. ఆసుద్యక్షిలకము=ఆసుజ్ఞానశ్రేష్ఠుడగు హరిశ్చంద్రుడు, అతి ... తాళి-అతిధీర=మిగుల ధైర్యవంతులైన, హితులయొక్క, అళిక్=సమాహమును, అది= ఆచార్యామృగము.

నల. శీతల...వలయము - శీతలతర = మిక్కిలిచల్లనైన, పాటలీ = కలిగొట్టు చెట్టును, ('పాటలీః పాటలూ మౌఘా' అను.) వకుళ = ఆపొగడచెట్టును, ('అథ శేసరే, వకుళో' అను.) దాడిమములును, కౌశిక = గుగ్గులు చెట్టును గల, ('కౌశికీ శుగ్గుః పురః' అను.) కాననావనీవలయము = అరణ్యధూమండలము,

అనుసృక్తికను = అస్రీరత్నము, (అనఁగా దమయంతి) అరిధీరహితాఙ్క-అతి+
ధీరహిత=మిక్కి తెలివితేని, అఙ్క = చరిత్రయను, అది = ఆయన.

గీ. కినిసి పాణినాశీకంబు సానుపుటయును

నంతలోఁ బడ కదియు మోహప్రకటన

మాని త న్ననిచినయతిమానతుంగ

తరు నెనసి తోన గ్రహణగోచరతఁ దొఱఁగె.

47

టీ. హరి. పాణినాశీకంబు-పాణి = పాణియందలి, నాశీకంబు = బాణ
మును, ('నాశీకంత్వజ్ఞేబంకశేపుమాన్' నానా.) అంతలోఁక పడక, అదియు = ఆ
మృగమును, మోహప్రకటన=మూర్ఖప్రకటనమును, మాని = వదలి, తన్ను, అని
చిన = పంపిన, యతి = ఋషియగు, మానతుంగతరు-మాన = అభిమానముచేత,
తుంగతరు = మహాన్నతుఁ డగు విశ్వామిత్రుని, ఎనసి = చేరి, గ్రహణగోచరత-
గ్రహణ = దృష్టిగ్రహణమునకు, గోచరత=గోచరించుట. తొఱఁగెన్, (కొనరాక
పోయె ననుట.)

నల. పాణినాశీకంబు=మా ప్రకమలమును, అంత, లోఁబడక=లోఁగాక అదియఁక=
అహంసయు, మోహ...మానితఁక-మోహ=మోహముయొక్క, ప్రకటన = ప్రక
టించుటయందు, మానితఁక=చిత్తాన్నత్యము గలదగుటచేత, ('మానశ్చిత్తసమున్నతిః'
అను.) (దమయంతి కాసఁ బుట్టించునదియై యనుట.) నని...తరుఁక-ననిచిన=పూచిన,
అతిమాన = ఉన్నతమైన, తుంగతరు = పొన్నచెట్టును, ('పున్నాగే పురుష
స్తుంగః' అను.) ఎనసి = ఎక్కి, గ్రహణగోచరతఁక - గ్రహణ = పట్టుకొనుటకు,
గోచరతఁక = గోచరమాటను, తొఱఁగెను.

సీ. అవనీపతివరప్రియాత్మజనంసక్తి

నాదిత్రవర్ణతిర్యక్ప్రకాండ

ము నఖండగతుల ని ట్లనుసరించుచు వచ్చి

యలసి చల్లనియొక నెలపుఁ జేరి

యచటఁ గౌశికకాననాగ్రమహావని

యనిభృతఫలద శాహారకృద్వి

జాతిసున్వరవాక్యచాతురి విని యుల్కి

చనకు మచ్చటి కంచుఁ జాటుగురుని

గీ. దేశకథనాఖి గడచె నెంతేని యాత్మ

వెరపు దక్కి విశ్వామిత్రవిహృతికాన

నాంతసారంగశాఖసంహతికిఁ దగులు

నడితి నడియాన నని కడు నడలుచుండె.

48

టీ. హరి. అవసరపతి = హరిశ్చంద్రుడు, వర...సక్షిక్-వరప్రియ = కడుఁ
ప్రియరాతగు చంద్రమతియొక్కయు, ఆత్మజ = కుమారుడగు లోహితుని
యొక్కయు, సంసక్షిక్ = సంగతిచేత, (చంద్రమతి లోహితులతోననుట.) ఆచిత్ర
వర్ణతిర్యక్ప్రకాండముకా=ఆచిత్రవర్ణములు గల మృగశ్రేష్ఠమును, కాళిక...వని-
కాళిక=విశ్వామిత్రునియొక్క, కానన=వనముయొక్క, అగ్రమహావని = శ్రేష్ఠమైన
యాశ్రమభూమి, అని, భృత...చాతురి-భృత=భరింపఁబడిన, (వియతమై యనుట.)
ఫలదశాహార = ఫలములను దళములను తెచ్చుటను, కృత్ = చేయుచున్న, ద్విజ =
బ్రాహ్మణునియొక్క, అతిసుగ్ధరవాక్యచాతురిచేత, విని, (విశ్వామిత్రునికి ఫలములను
పత్రములను నియతముగఁజెప్పెడు బ్రాహ్మణునివలన విని యనుట.) ఉల్కి = భయము
నొంది, ఇటునుండి హరిశ్చంద్రవాక్యము, గురు...నాభిక్-గురు = గురువైన వసిష్ఠుని
యొక్క, నిదేశకథన = ఉపదేశవాక్యములయొక్క, అభిక్=సమాహమును, ఆత్మ,
కడచెను. (గురువాశ్శీలంఘనముఁ జేసె ననుట.) విశ్వా...కొననాంత = విశ్వా
మిత్రునియొక్క విహారవనాంతరమందలి, సారంగశాఖ=లేడిపిల్లలయొక్క, ('భృంగే
కురంగే మాతంగే సారంగ శృంగశ్రీమృ' నానా.) సంహతికి=సంహారమునకు.

నల. అవ...త్మజ-అవసరపతివర = రాజశ్రేష్ఠుడగు భీమునియొక్క, ప్రియా
త్మజ=ప్రియపుత్రియగు దమయంతి, ఆచిత్రవర్ణతిర్యక్ప్రకాండముకా = హంసను,
కాళిక...వని-కాళికకానన=నందనవనముతీరున, అగ్ర=శ్రేష్ఠమైన, మహావని = వన
ముడు, అనిభృత...చాతురి-అనిభృత=నిశ్చలములుగానివై (విజృంభించినవైయనుట),
ఫలదశాహారమును, కృత్ = చేయుచున్న, ద్విజ = కుకౌడిపక్షులయొక్క, ('దంతవి
స్రాండబాద్విజాః' అను.) అతిసుగ్ధరవాక్యచాతురికా = మిగుల మధురమైన వాక్య
ముల చమత్కారము, ఉల్కి = భయమునొంది, (ఇటునుండి దమయంతి యనుమాట).
గురు...నాభి-గురు=అధికమైన, నిదేశకథన=అజ్ఞాకథనముగల ('నిదేశశ్శాసనంసచః'
అను.) అభిక్ = చెలికత్తెను, ఆత్మ=హృదయము, కడచెను, (చెలికత్తియమాట
వినక వచ్చితివనుట. విశ్వా...సంహతికి-విశ్వ = సమస్తము, అమిత్ర = శత్రువులైన,
విహృతికొననాంత = ఆరణ్యమందలి సంచారముగల, సారంగ = కొదమ తుపైదల
యొక్క, సంహతికి = సంఘమునకు, తగులుపడితిక్ = చిక్కుపడితిని.

వ. అప్పు డనమానమానవవచనధర్మకర్తృతత్వంబున.

49

టీ. హరి. అస...త్వంబున-అసమాన=అసమానమైన, మానవ = మనుసంబంధ
మైన, వచనధర్మమునందలి కర్తృతత్వంబున, (మనునీతి మార్గమున ననుట.)

నల. అన...త్వంబున=సమానరహితమైన, మానవ...వచన=మనుష్యలాప మం
దలి, భర్తకర్తతత్వంబున=స్వభావాసక్తిచేత, “భర్తృపుణ్యే యమే స్యాయేస్వభా
వాచారయోక్తౌ. ఉపమాయా మహింసాయాం చాపేవోపనివద్యతే.” నానా.)

చ. చపలత మాన్ని యిట్లునుఁ బొనంగఁ బఠంగకులప్రధాన మో
నృపజ! యధీర! యేమిటికి నీ విటుఁ ద్రిమృరఁగా నతిప్రకా
శపదవినున్న గాధిపతిసంతతిలో వగనించునీకు నే

నెపమునఁ జిక్కఁ బట్టుకొను నీతలపోతలు మాను మెంతయున్. 50

టీక. హరి. పఠంగకులప్రధానము = నూర్వవంశపుమంత్రి, (సత్యకీర్తి య
నటం.) (“పఠంగశాలిభేదేఁగ్న విదాతేకలభే భుజే, ప్రధానం పరమాత్మాది
ర్మంత్రిప్రకృతి రుత్తమః” నానా.) ఓచృప! జయధీర! ఇవి సంబోధనములు.
అతిప్రకాశపదవి=జ్ఞానమార్గముచేత, ఉన్న=ఉండెను, గాధిపతిసంతతి = విశ్వా
మిత్రుఁడు, నీవిటుఁ ద్రిమృరఁగా=నీపీతియన సంపదంపఁగా, మోవఁగనించునీకేమిటి
కని కెన్న కన్వయము. ఏనెపమునకొ = ఏసాకుచేత, చిక్కఁబట్టుకొనున్=(నిన్ను)
జిక్కఁబట్టుకొనును, (కౌరవమేమియులే దనటం.) నీతలపోతలు = నీవిచారములు,
మానుము = విడుపుము.

నల. పఠంగకులప్రధానము = పక్షికులశ్రేష్ఠము (అనఁగా హంసము.) కర్త.
నృపజ, అధీర; ఇవి దమయంతిసంబోధనములు, అధీరలక్షణము:—

తే. “తప్తగల భర్తమ్రాల సోత్పాసఫణితి, గేరడమ లాడునతి మధ్యధీర సాశ్రు
వచనపరుష యధీర సభావృత్తులీల, హరివచన ధీరాధీర యనఁగఁ జలఁగు.”

(నరసభూపాలీయము.)

అతి...సంతతిలో-అతి=ఆత్యంతము, ప్రకాశపద=నూర్వని. విమల్=హిరయ
చున్న, నగాధిపతి=వృక్షశ్రేష్ఠములయొక్క సంతతిలో, ‘ఏమిటికి నీవిటుఁ ద్రిమృరఁగా
నని పూర్వమున కన్వయము. వగనించునీకు=వ్యధనొండెను నీకు, ఏనెపమునకొ=ఏవ్యా
జమునను, చిక్కను, పట్టుకొనునీతలపోతలు=పట్టుకొందుననునీయలోచనలు, మానుము.

సీ. అలఘుగతిప్రాణి నాత్మభూహారిముఖ్యు

తౌ నన విఖ్యాతి నతిశయిల్లి

తపనీయరుచిదివ్యతటినీకమలమూల

వృత్తిచేఁ జేజోభివృద్ధిఁ గాంచి

నానాజగన్తనోజ్ఞానాదివిద్యాధు

రంధరత్వంబునఁ బ్రణుతిఁ జెంది

యశ్రాంతకలుషభావానభిజ్ఞమహాగ

కీరమాననభూతిః జెంపుఁ బూని

గీ. తనకువా రమోఘనయశోధన హితోక్తి

పటిమనేమించి నెయ్యంబుఁ బ్రభులయెడ నొ

నర్పుదురు మహి మనలగుణంబు లరసి

కరము ముద మందుదురు చిరగౌరవమున.

51

టీక. హరి. అలఘుగతిప్రాశ్నిక్ = శ్రేష్ఠమైన జ్ఞానప్రాశ్నిచేత. (‘గతిర్నాధనా
కాయం జ్ఞానేయాప్రాప్త్యపాపాయోః’ విశ్వ.) ఆత్మభూహరిముఖ్యులు = బ్రహ్మాం
ద్రాగులు. (‘హరిర్నాతాత్మచంద్రేంద్ర యమోపేంద్రమరీచిభు’ నానా.) తప...
వృత్తిచేత్ = తపనీయం = నూర్వంకంబున (ఇటు తపనశబ్దమునకంటె ‘వానానుభేయగ్య
వృద్ధసంజ్ఞా’ అని వృద్ధసంజ్ఞా విధించి ‘వృద్ధాచ్ఛ’ అని ఛత్రత్యయము విధింపఁగాఁ
‘దపనీయ’ యనిమాపము.) రుచి = కీరణములును, దివ్య = వాయువును, (‘దివ్ శబ్దము
కంటె ‘ద్యుప్రాగపాగుదక్ష్పితీవోయత్’ అనునూత్తముచే భావాధమున యత్ప్రత్య
యము విధింపఁగా ‘దివ్య’ అనుమాపము. ఇటుఁ బ్రకరణవశమున వాయువాచకము.
‘అకౌశాద్వాయోః’ అనిశ్రుతి.) తటిసీకముల = నదీజలమును, మూల = కందమూల
ములును, వీనియొక్క, వృత్తిచే = జీవనముచేత, మనులకు నూర్వకీరణము లాహార
మనుటకు మనుచరిత్రమున—

ఉ. ఓసిదురాత్తురాల! గృహ మెల్లక సర్వసుఖంబులు న్నిరా

యాఁమునం దొఱంగి మిహిరాంకుమరుచ్చదసీరస

గ్రాసమి దేహధారికముగా గుహల స్థప మాచరించుఁ జ

మ్మిసరణిం జరించి నగ నేమిఫలం బొగఁగూడఁ జెప్పుమా.”

నానా...ధరత్వంబునక్ = నానా = అనేకములైన, జగన్తనోజ్ఞ = జగన్తనోహరములైన,
అనాదివిద్యా = వేదవిద్యలయొక్క, ధురంధరత్వంబునక్ = భారవాహిత్యముచేత,
అశ్రాంత...భూతిక్ = అశ్రాంత = ఎల్లపుడును, కలుషభావమును, అనభిజ్ఞ = ఎఱుంగని,
మహాగభీర = అత్యంతగభీరమైన, మోనసభూతిక్ = మనస్సంపదచేత, తనరు = ఒప్పు
వారు (మును అనుట.), ఆమోఘయశోధన ! రాజునకు సంబోధనము. హితోక్తి
పటిమనే = హితవచనపాటవముచేత నే, ఓనర్పుదురు = చేయుదురు, మహిక్, మనల
గుణంబులు = మనయొక్కగుణములు, అరసి, కరము = మిక్కిలి, మదమందుదురు.

నల. అలఘుగతిప్రాశ్నిక్ = శ్రేష్ఠమైన గమనప్రాశ్నిచేత, ఆత్మ...ముఖ్యులు = ఆత్మ
భూ = బ్రహ్మయొక్క, హరిముఖ్యులు = వాహనశ్రేష్ఠములు (అనఁగాః హంసలు) (‘హరిర్య

మార్కాశ్వాసీంసు' నానా.) ఇటు 'కృచి దమహతోఽపి హతస్యాత్' అను నాంధ్రశబ్దచింతామణి నూత్రముచేత ద్వివ్యాచకమునకు చూడుగా వాచిముఖ్యము అని మహావాచకమైనది. ప్రయోగము—

గీ. "అట్లు పురుషోత్తమం దైనయతనివలన, ముక్తః గాంచినయాద్విజయముఖ్యం జేలమి డెందమునకును వాత్సల్య కందరాని, యధికతః మైనయానంద మనభవించె."

(స్మృ. వైష.)

తప...వృత్తిచేక-తపనీయరుచి = బంగారువన్నెగల, దివ్యతటినికనుల = మంచాకనీ కనులములయొక్క, మూల=వేళ్లయొక్క (తూదలయొక్కయనుట), వృత్తిచేక=జీవ నముచేత, నానా...ధర్మతన్వంబునక- నానాదగత్ = నానాప్రపంచములయొక్క, మనః=మనస్సులను, జ్ఞాన=తెలియుట, అజి=మొదలగు, విద్యలయొక్క, ఘరంభఃత్వ ముచేత, మానసభూతిక=మానస సహజముయొక్క, భూతిక=పుట్టువుచేత, తనరు వారము, ఓషునయశోధన, ఇది దమఃకుంతిసంహోధనము, వాతోక్తపటిమకా, ఏక= నేను, మించి, యొనర్చును. ఉరు...గుణంబులు-ఉరుమహిమ= గొప్పమాహాత్మ్యముగల, నలగుణంబులు=నలునియొక్కగుణములు, అరసి. ముదమందును, రుచి-గౌరవమునక= గుణములయందలి గౌరవముచేత ననుట.

గీ. కానఁబ్రథితాత్మభూకరణానుసృష్టి
లీలఁ దగునమ్మహాత్ముని కేల నుగుణ
గరిమఁ గాంచునీకలయింకఁ గలుగఁజేయు
చింత దవ్వు వచ్చితి శుభస్థితి భజింపు.

52

టీ. హరి, కాన=కాఁబట్టి, ప్ర...లీలక-ప్రశిత = ప్రసిద్ధమైన, ఆత్మభూ కరణ=బ్రహ్మసృష్టియొక్క, అనుసృష్టిలీలక=ప్రతిసృష్టిలీలచేత, నీకు, అలయింక=శ్రమ మును, కలుగఁజేయుచింత, ఆత్మహాత్ముని కేల యని యన్వయము. దవ్వు = దూరము, వచ్చితి = వచ్చినాఁడవు.

నల. కాన = అటుగావున, ఆత్మ...లీలక-ఆత్మభూకరణ = మన్మథశరీరము యొక్క, ('కరణం సాధకతమ క్షేత్రగాత్రేంద్రియే వ్యపి' అను,) అనుసృష్టిలీలక= అనుగతసృష్టియొక్క లీలచేత, (మన్మథుని(బోలినవాఁ డనుట,) ఆత్మహాత్ముని కేలక= ఆత్మహాత్ముని నలునియొక్క యనుట. కేలక=చేతయందు, నీకలయింక=నీసంపర్కము, (నలునకు హస్తగతముగా ననుట.) కలుగఁజేయు, చింతక=తలంపుచే,

చ. అన విని డెంద మూరడిల నయ్యెడ నించుకనేపు కన్ను మో
డ్పనెఱపి తాఁ గలం గని యపూర్వతరస్థితిఁ దత్ప్రసంగముల్

మనమున సంస్కరించుచు సమగ్రము లై పులకప్రకంపముల్
దనరంగ నిట్లు పట్టు వసుధాపతిజాతమహాద్భుతంబుగఁ. 53

టీ. హరి. కన్ను మెచ్చు నెఱిసి నిద్రించి, తాఁ = తాను, కలఁ = స్వప్నమును, కని = కొంచి; తత్ప్రసంగముల్ = ఆస్వప్నవృత్తాంతములు, వసుధాపతి = హరిశ్చంద్రుడు, జాతమహాద్భుతంబుగఁ = ఆత్యాశ్చర్యమునొందిన వాడై యనుట.

సల. కనుమెచ్చు నెఱిసి = సంతోషపాఠవశ్యమునఁ గన్నులఁ మొగిచి, కలంగని = కలఁతనొందని, ఆపూర్వతరమైన, స్థితిచేత, తత్ప్రసంగముల్ = ఆనలునిగుఱించిన ప్రసంగములు, వసుధాపతిజాత = రాజపుత్రి (యనఁగా దమయంతి.)

చ. జనవినుతప్రభాకలిత చంద్రమతీ! తలఁబట్టి మోహముల్
పెనఁగొనఁ జేసి పాదహతి బెట్టుమెయిఁ ద్విజరాజు రేసి కై
కొన నిఖిలక్షమాభరము క్రూరివిపాదపయోధిఁ గ్రంకఁ గం
టిని గలయంగ నామనము నెవ్వగఁ బాయఁగఁజేయు మీ వనఁ.

టీ. హరి. జనవినుతప్రభాకలిత! చంద్రమతీ! సంబోధనలు. తలఁబట్టి = తలనుపట్టుకొని, పాద... మెయిఁ-పాదహతిఁ = కాలితన్నయొక్క, బెట్టుమెయిఁ = తీవ్రతచేత, మోహముల్ = మూర్ఛలు, పెనఁగొనఁ చేసి యని యన్వయము. ద్విజరాజు = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడు, నిఖిలక్షమాభరముఁ = సమస్తరాజ్యభారమును, కైకొనఁ = తీసికొనఁగా, క్రూరివిపాదపయోధిఁ, మనము = మనమందఱును, గ్రంకఁ = మునిగినట్లుగా, కలను, కంటిని; అంగనా! ఇదియు చంద్రమతీకి సంబుద్ధి.

సల. జన...మతీ-జయచేత, వినుత = పొగడఁ దగిన, ప్రభా = కాంతితో, కలిత = చేయఁబడిన, (కలిః కామధేనుః) చంద్రుఁడను, మతీ = బుద్ధిగలదానా (చంద్రునియొక్క కాంతివంటి కాంతిగలదానా!) హంసకు సంబుద్ధి. తలఁబట్టి = తలకెక్కి, మోహములు, పెనఁగొనియుండుటచేత, ద్విజరాజు = చంద్రుఁడు, రేసి = విజృంభించి, పాద... మెయిఁ-పాదహతిఁ = కిరణములచేసిన తాదనముయొక్క, బెట్టుమెయిఁ = తీవ్రతచేత, (వెన్నెలల వేడిమిచేత ననుట) నిఖిలమైన, క్షమాభరముఁ = తాల్చిని ('క్షితిఁతోఁత్యః క్షమా' అను. కైకొనఁ = తీసికొనఁగా, ధౌర్యమును పోగొట్టఁగా ననుట. క్రూరివిపాదపయోధిఁ = భయంకరమైన దుఃఖసమాద్రమానందు, కలయంగఁ = లెస్సఁగా, గ్రంకఁగంటిని = మునిగితి, నామనము నెవ్వగఁ = నామనమునందలిచింతను.

క. లలితగుణశాలి నలభూ

తలవల్లభు బిగియఁ బొదివి తరలనియాత్మఁ

దలకొనుతగ్గతి యేర్పడఁ

బలికె గలహంసగమన బంధురమైత్రి.

55

టీ. హరి, కలహంసగమన=చంద్రమతి, కర్త, లలితగుణకారిక=మనోజ్ఞమలైన గుణములుగల వానిని, ఆలభూతలవల్లభుక్=ఆహరిశ్చంద్రుని, తరలనియాత్మలక్=చలింపనిహృదయముతోడ, దిగియఁబొదిలి=కాగిలించి, హృదయతియై యనుట, తలకొనుతగ్గతి-తలకొను=స్పృహించుచున్న, తగ్గతి=ఆస్వప్నగోచరుడైన బ్రాహ్మణుని వైఖరి, ఏర్పడఁక=తెలియునట్లు, పలికెను (కలను తేటపఱచె ననుట).

నల, లలితగుణకారియగు, నలభూతలవల్లభుక్=నలమహారాజును, విగియక్, పొదిలి=పాదపుకొని, తరలనియాత్మచేత, తలకొనుతగ్గతిక్=ఒప్పెడునాదమయంతిరీతి, ఏర్పడఁక=విశదపడఁగా, (దమయంతిహృదయము నలునియందు గట్టిగా నిలుచుట తనకుఁ జేటపడఁగా ననుట.) గమనబంధురమైత్రిక్ - గమన = నలునిఁగూర్చిపోవుట యందు, బంధురమైన, మైత్రితో, కలహంస=రాయంచ, కర్త, పలికె నని యన్వయము, కలహంస యనుటకుఁ బ్రయోగము:—

క. “దమయంతికి నలునకు సంగమకారణదూత యైనకలహంస మనో

జ్ఞమనుష్యవాక్యముల నా, దమయంతికి హన్ష మెసఁగ తానిట్లనియెక్.”

(భార. ఆర.)

సీ. నీసురూపాదార్యవాసనదేవతా

రామాభిరామతాప్రహసనంబు

నీనల్లపనలక్ష్మీనిత్యనాళికక

భావరగౌరవాలంబనంబు

నీఋజుక్రమమఖండితరాజహంసాతి

ధీరప్రచారితాచేళికంబు

నీవిశ్వసుతనయనావధిశ్రిసుమ

నోమార్గణమరుద్గమేమతల్లి

గీ. యిట్టి నీ కేల యులుకు ధాత్రింద్రమణికి

దెలియఁ జెప్పెద నిపుడ నీకలయవన

కాంత! శుభకరవీడనాత్యంతచింత

నైనయావంతయావంతయేనివలదు.

56

టీక. హరి, (ఓకాంత! శుభకర! ఇవిహరిశ్చంద్రునికి సంబద్ధము.) నీసురూ... సున- నీ=నీయొక్క, సురూప=మనోజ్ఞమైన, (ప్రాప్తరూపసురూపాభిరూపాబుధమనో

జ్ఞయోః' అని య.) బౌచార్యవాసన=చాత్యత్వవాసన, దేవ...హాసనంబు - దేవతా+ ఆరామ=నందనవనముయొక్క (కల్పవృక్షపరిపూరితమైనవన మనుట.) అభిరామతా = మనోజ్ఞతన, ప్రహాసనంబు=హాసించునది, ఈవియందుఁ గల్పవృక్షములనుమించినవాఁడనుట.) సీస...లక్ష్మీ-సీ=సీయొక్క, గల్లపనలక్ష్మీ=వాక్యగంపద, నిత్య...నంబు-నిత్య=స్థిరమైన, నాశీకకళా=సత్యకళయొక్క, ('అశీక మనృతం స భవతీతి నాశీకమ్' సత్యమనుట) ('అశీకంత్వప్రియేనృతే' అని య.) వరగౌరవమునకు, ఆలంబనంబు, నీలుజాక్రమము = నీచక్కనినడవడిక, ('బుజువజిహ్వా ప్రగుణో' అని య.) అఖం...కంబు - అఖండితమైన, రాజహంస = రాజశ్రేష్ఠులయొక్క, అతిధీరమైన, ప్రచారిత = నడవడికను, ఆదేశకంబు=నిర్దేశించునది. నీవిశ్వ...శ్రీ-సీయొక్క, విశ్వసుతమైన, నయ=నీతిచేత, నావధి=నిరవధిమైన, శ్రీ = సంపద, న్యాయార్జితసంపదయనుట, నును...తల్లి-నుమనః=పండితులకును, మార్గణ=యాచకులకును, ('మార్గణో యాచకేశకే' అని య.) మరుద్దవీమతల్లి = కామధేనువు; (ఇట 'మరుద్ధో' శబ్దమునకు 'గోరతద్ధితలుకే' అను నూత్నములచే 'టచ్' ప్రత్యయములను, 'జీవ'ను విధింపఁగా 'మరుద్దవీ' యను రూపమువచ్చినది.) ధాత్రింద్రమణికిఁ=ధూలోకచింతామణికి, నీకు ఉలుకు, వీల యని యన్వయము. ఇక్కడ నీకలయవస్థను=నీస్వప్నావస్థను, తెలియఁజెప్పెదను; పీడనాత్యంతచింతక = దుస్సృష్టపీడవలని అధికచింతచేత, ఐనట్టి, అపంత = అభేదము, అపంతయేని=లేకమాత్రను వల దని యన్వయము.

సల, సీసు...వాసన-సీయొక్క, సుమాపౌదార్య=సౌందర్యాతిశయముయొక్క, వాసన = సంస్కారము, దేవ...ప్రహాసనంబు - దేవతారామ = దివ్యశ్రీయొక్క, అభిరామతా = ఓప్పదమును, ప్రహాసనంబు = నవ్వునది, (తిరస్కరించునది యనుట.) సీస...లక్ష్మీ-సీయొక్క, సత్=రెన్నైన, లపనలక్ష్మీ=ముఖగంపద; ('అననం లపనం ముఖమ్' అని య.) నిత్య...నంబు-నిత్యమైన, నాశీక=కమలముయొక్కయు, కళావర = చంద్రునియొక్కయు గౌరవమువంటి గౌరవమునకు, ఆలంబనంబు = ఆధారము, సీ...క్రమము=సీయొక్క, బుజాక్రమము=మనోహరమైన నడక, ('కత్త్యాం చరణవిక్షేపే పరిపాట్యా మపీ క్రమః' నానా.) అఖం...దేశకంబు, అఖండితమైన, రాజహంసలయొక్క, అతిధీర=గంభీరమైన, ప్రచారితా=నడకకు, దేశకంబు=గురువును, నీవిశ్వ...శ్రీ-సీయొక్క, విశ్వసుతమైన, నయనాధిశ్రీ = నయనాంతలక్ష్మి, (కడగంటిచూపులయొక్క సౌభగనుట.) నుమనో...మతల్లి-నుమనో+మార్గణ+మరుత్ = పుష్పములు, బాణములుగాఁగల దేవునియొక్క, ఆనఁగా మన్తధునియొక్క, గపి=బాణములయందు, మతల్లి=శ్రేష్ఠమైనది. ('గౌః క్రతౌష్ణవధే చంద్రే వాగ్భుధిధీ నుషు శ్రియామ్, ద్వయోస్తు రక్షి దృ గాన్ధి స్వర్గవైరాంబులోమసు' నానా) ఇట్టి నీకు, ఉలుకు=భయము,

ఏతిధాత్రీంద్రమణికా = రాజశ్రేష్ఠుడైనవలనకు, నీకలయవృక్ష = నీకుకలిగిన యవ
 స్థను, తెలియక, చెప్పెను. శుభ...చింతకా-శుభమైన కలపడన = పాణిగ్రహాగమం
 దలి, ('తథా పరిణయోద్వాహాపయామాః పాణిపీడనమ్' అని యు.) అత్యంతమైన,
 చింతకా = చింతచేత, విసర్జి, ఆమిత = ఆవిచారము. ఆమితయే = ఇంచుకయును, వలకు.

గీ. సమధికప్రభా నీకలనద్విజేంద్రుఁ

డతఁ డభంగురతేజోభరాపవారి

తారికాళికసంజ్ఞాండు చేరి నిన్నుఁ

గైకొను సమస్తసామ్రాజ్యగరిమ ననుచు.

57

టీ. హరి. సమధికప్రభా! (ఇది హరిశ్చంద్రునికి సంబంధి) నీకలనద్విజేంద్రుఁడు =
 సీన్వప్నమందలి బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడు, అభంగుర...తారి-అభంగురమైన, తేజోతిశయము
 చేత, అపవాతలైన, అరి = శత్రువులుగలవాఁడు, కాళికసంజ్ఞాండు = విశ్వామిత్రుఁడు.

సరి. సమ...ద్విజేంద్రుఁడు-సమధికమైన, ప్రభానీక = కాంతిపుంజమునందు,
 అసత్ = ప్రకాశించెడు, ద్విజేంద్రుఁడు = చంద్రుఁడు, అతఁడు = ఆనలుఁడు, అభం
 గుర...సంజ్ఞాండు, అభంగుర తేజోభరాపవారితులైన, అరి = శత్రువులనెడు, కాళిక
 సంజ్ఞాండు = గుడ్లగూబలుగలవాఁడు. ('అథ కాళికః, గుగ్గు లూలూక నకుల ముని
 శక్రాహితుండికాః' నానా.)

చ. పలుమటుఁ డెల్పి తోనె నిజభావము నమ్మతిలంగఁ జేయు నా

నెలఁతుకధీరవాక్యముల నిర్ణయ మాత్మహృదంతరంబునకా

నిలుపుచు హంసవంశమణి నేర్పున నచ్చటువాసి కాంచెఁ డా

నలనవిధాప్తి నయ్యెడ ననాహతమానస సంభ్రమస్థితికా.

58

టీ. హరి. హంసవంశమణి = మూర్ఖవంశశ్రేష్ఠుడైన హరిశ్చంద్రుఁడు
 ('హంస స్తన్విరే ఖగే విచ్ఛేయతౌ నిర్లబధభూభుజి, తీరైశ్చైశ్చే శ్వేతవృషే
 స్వాత్సంత్రపరమాత్మనోః' నానా.) అచ్చటువాసి = అడ్డలముం దలతి, అలన
 విధాప్తికా = అలనతం బొందుటను, కాంచెను. (అలసుడై యుండె ననుట.) అయ్యె
 డకా, అనాహతమానస సంభ్రమస్థితితో నని.

సరి. పలుమటుకా, తెల్పి, హంసవంశమణి = హంసు, తాకా = తాను, వలస
 విధాప్తికా = నలకమీపప్రాప్తిని, ('సదేశాభ్యాశక విధనమర్యాదక శేశవత్' అను.)
 కాంచెను. అయ్యెడకా, అనాహతమానససంభ్రమస్థితికా, అనాహత = అడ్డులేని,
 మనస్సంభ్రమముయొక్క, స్థితికా; అని ముందటి పద్యమునో నన్వయము.

క. అలతిర్యగస్వయౌగ్రణి

వలన నశేషంబుఁ దెలిసి వారక యతి మం

జాలగతి వీడ్కొని రాజులు

బలవద్రాగానువృత్తి భజించి వెనక్.

59

టీక. హరి. అలతిర్యగస్వయౌగ్రణివలనక=ఆమృతమువలన, యతి = విశ్వా
మిత్రుఁడు, మంజులగతిక=మంచి నడవడిని, వీడ్కొని = విడిచి, రాజు...వృత్తిక -
రాజిల్లుచుండు, బలవద్రాగానువృత్తి=అధికమైన చాత్స్వర్యానువర్తనమును, ('రాగోఽ-
నురాగేమాత్సర్యే' అను.) భజించి = చెంది.

నల. అలతిర్యగస్వయౌగ్రణివలనక=ఆ హంసముచేత, అశేషంబుక, తెలిసి,
అతిమంజులగతిక=సత్కృతిముచేత, వీడ్కొని = అనిచి, రాజు = నలుఁడు, కర్త,
ముందటి పద్యములో నిల్పెననుక్రియతో నన్వయించును. ఇలు = ఇల్లు, బలవద్రా
గానువృత్తిక - బలవత్ = అధికమైన, రాగానువృత్తిక=దమయంతి యందలి యను
రాగముచేత, భజించి = ప్రవేశించి, ఇల్లుఁ జేరి యనుట.

గీ. భావమునసురజ్యేష్ఠసభాజనద్వి

జాద్భుతప్రదనమయవాక్యములు నిల్పె

నయమహిమ నపు తన హాశయనిపీడ

నప్రయతనాతివాంఛితోన్నతి వహించి.

60

టీక. హరి. సుర...వాక్యములు-సురజ్యేష్ఠ = ఇంద్రునియొక్క, సభాజనులైన,
ద్విజాలకు, అద్భుతప్రదములైన, సమయవాక్యములు=ప్రతిజ్ఞావచనములు ('సమయః
కాలసిద్ధాంత ప్రతిజ్ఞాశపథేషుచ' నానా.) నిల్పెనయక (నిల్పు+ఎనయక) = నిల్పి
యండఁగా, మహిమచేత, అపుడు తన...న్నతిక-తత్ = ఆహరిశ్చంద్రునియొక్క,
మహత్ = అధికమైన, ఆశయనిపీడన = హృదయపీడనముయొక్క, ప్రయతన =
ప్రయత్నముందలి, అతివాంఛితముయొక్క, ఉన్నతిని, వహించి.

నల. భావమునక=మనస్సున, సుర...వాక్యములక-సురజ్యేష్ఠ=బ్రహ్మయొక్క,
భాజన=ఆనందముగల ('ఆనందనసభాజనే' అను.) ద్విజ=హంసముయొక్క, అద్భుత
ప్రదములైన, సమయ (సమ్యక్+అయ.) = సమ్యక్కుభావహములైన, ('అయ శ్చుభా
వసహావిధిః' అను.) వాక్యములతో, నిల్పెక, (మనస్సున నిల్పె ననుట.) ఇటునుండి
దమయంతివిరహవర్ణనము. నయమహిమక, అపుడు=ఆసమయమున, తన్న...యక -
తత్=ఆనలునియొక్క, శయనిపీడన=పాణిగ్రహణముండు, ('పంచకాఖ శ్చయఃపాణిః'
'ఉపయామూః పాణిపీడనమ్' అను.) ప్రయత = నియతయైనది; ('యతౌతుబంధని
యతా' అను.) నాతి=దమయంతి, ఇది కర్త, వాంఛితోన్నతిని, వహించి.

సీ. నుక రాబ్జమై త్రి విశోభమానము లైన
 వదనకాంతులు వింతవగలు డెలుపఁ
 1తథుకుఁగ్రే గంటిచూపుల కోపులకుఁ గువ
 బయము నలప్రాయ మయితనర్ప
 నుకుమారబాహువల్లికలు మృణాళనా
 భమతల్లికాభరణములు గాఁగ
 ముక్తాస్త్రగురుకుచంబులు నిర్మలర్పురీప
 రీతగోత్రగీర్తికరీతి నెనయ
 గీ. నలరు పులకండమొలుకు చిల్కలపలుకుల
 కళుకులనమానభావసంగతి వహించి
 తనరు మాతంగకుంభసుస్తనుల జోడు
 దటియఁ జాల దురాగతత్వమునఁ జేసి.

61

టీక. హరి. ను...మానములు-ను = లెన్నెన, కర = కరణములుగల, అష్ట = చంద్రునితోడి, మైత్రి = చెలిమిచేత, విశోభమానములు = మిగులఁ బ్రకాశించునవి, ఐన, వదనకాంతులు వింత వగలను, తెలుపఁ = తెలియఁజేయుఁగా నని యన్వయము. కువలయును = కలువ, నలప్రాయము = తృణమువంటిది. ('నలః పోటగళే రాజవిశేషే కపినాయకే.' నానా.) మృణాళ...భరణములు - మృణా...మతల్లికా = శ్రేష్ఠమైన తామరతూడులయొక్క, భరణములు = పోషణములుగలవి. తామరతూడుల నతిశయించిన వనుట. ముక్తా...చంబులు-ముక్తాస్రక్ = ముత్యాలహారములచేత, ఉరు = గొప్పవైన, కుచంబులు, నిర్మల...రీతిక - నిర్మలములైన, రురీ = సెలయేర్పఁచేత, పరీత = చుట్టుకొనఁబడిన, గోత్ర...రీతిక = కలపవృత్త శ్రేష్ఠముల తీరును, పులకండము + బిలుకు = చక్కెర మెక్కెడు, చిల్కలపలుకుల కళుకు (చిల్కలపలుకుల+కళుకు) = కుకవాక్యైతిశయమున, అన...రంగతిక - అనమానమున = ఒప్పుచుండెడు, భావ = శృంగారచేష్టలయొక్క, గం+గతిక = గన్వ్యగతిచే, వహించి, తనరెడు, మాతంగకుంభసుస్తనులక = చందాఁద్రీలను, ('మాతంగాకరిచందారా' నానా.) జోడు దటియక = జోడుకూడి యుండునట్లు, దురాగతత్వముక = దుష్టత్వముచేత, చేసి = సృజించి.

నల. ను...మానములు-ను = లెన్నెన; కరాబ్జ = హస్తకమలముతో, మైత్రి = స్నేహముచేత, విశోభమానములు, ఐన, వదనకాంతులు; వింతవగలు = వింతలైన విచారములను, తెలుపఁగా, (చింతాక్రంతయై చెక్కిటఁ జేయఁజేప్పికొని యున్నదనుట.) కువలయును = భూమండలము, నలప్రాయము = నలమహారాజస్వరూపము,

మృణా...భరణములు, మృణాళ...తల్లివలె, ఆభరణములు = ఆభరణముగాఁ గలవి, (శైత్యముకొఱకు తామరతూఁడు దండలను ధరించిన దనుట), ముక్తా...కుంచులు-ముక్త=(కనులనుండి విడువఁబడి) జాలుచున్న, అస్ర=కనీళ్లుగల ('శోధనం చాస్ర మశ్రు చ' అను.) గురుకుచంబులు, పుల...కలుకుల - పులకండమొలుకు, చిల్కల యొక్క, పలుకులవంటి పలుకులుగల, కలుకులక = స్త్రీలను, సమానభావసంగతిని, సమానభావ = సాదృశ్యభావముయొక్క; సంగతిని, విహించి, తనరు = ఒప్పునట్టి, మాతంగకుంభ... స్తనలక-మాతంగకుంభ = గజకుంభములతీరున, ను = బాగైన, స్తనలక = చన్నులు గలవారిని (కలుకులకు విశేషణము) జోడుదఱియఁజాలదు = జోడుగూడఁజెఱుచును, రాగతత్త్వమునఁజేసి = నలనియందలి యనురాగస్థితిచేత, విరహిణిగాన చిలకపలుకులవంటి పలుకులుగల తనచెలులతో జోడుగూడి యుండఁజెఱుచు నని యన్వయము.

గీ. వెలయుఁ గమలోద్భవునినారి వేడి నీల

కంఠసతివేడియు ననూనగానలాస్య

మాధురీవిభ్రమంబులు మట్టుపఱుప

నొసరి రతి ¹ వలితాత్మజాత్యుచ్చయమున.

62

టీక. హరి. కమలోద్భవునినారిక=సరస్వతిని, వేడి = ప్రార్థించి, నీలకంఠ సతిక = పార్వతీదేవిని, వేడియు, అనూనగానలాస్యమాధురీవిభ్రమంబులు, మట్టు పఱుపక=కుడురుపఱుపఁగా (నేర్పఁగా ననుట.) అతిపలు=మతంగస్త్రీలు, ఇతా... యమున-ఇత = పొందఁబడిన, అత్తజాతి = స్వజాతీయందలి (చండాలజాతీయందలి) ఉచ్చయమునక = ఔన్నత్యముచేత, ఒసరి రని యన్వయము.

నల. కమ...వేడి-కమలోద్భవుని = మన్మథునియొక్క, నారి = అల్లెత్రాటి యొక్క, వేడిమి, కుమైదలయొక్క విజృంభణ మనుట. నీలకంఠసతివేడియు-నీల కంఠసతి=ఆడు సెమకులయొక్క, వేడిమియు, అనూన...మంబులు-అనూనములైన గానముయొక్కయు, లాస్య=నృత్యముయొక్కయు, మాధురీ=మాధుర్యముయొక్క, విభ్రమంబులు = విలాసంబులను, మట్టుపఱుపక = తగ్గింపఁగా, రతి...యమునక-రతి=నలనియందలి రతితోడ (సంభోగాభిలాషతోడననుట.) వెలిత=కూడుకొనిన, అత్త హృదయమునందు, జ = పుట్టిన, అత్యుచ్చయమున ఒసరి యని యన్వయము.

ఉ. ఆరమణీలలామ లసితాత్మ సముద్భవహేతిదీపితా

కార నిబంధబంధురతఁ గైకొనఁ దాల్చు వెలందిముత్తైవుం

జేరులు నీలహారములపెంపు వహించు మహాద్వితీయ శృం
గారరసైకబీజ మతిగౌరవదాన ధురంధరంబు తై.

63

టీక. హరి. ఆరమణీలూమలు, అసి...బంధురతకా-అసిత=నల్లమైన, ఆత్మసము
ద్భవ = మన్తగునియొక్క, హేతి = బుద్ధమువలె, దీపిత=దీప్తములైన, ఆకారముల
యొక్క, నిబంధ=సంబంధముయొక్క, బంధురతకా=గౌరమును, కైకానకా=పుచ్చ
కొనునట్లు, తాల్పు...జేరులు-తాల్పు = ధరియించిన, నెలందిముత్రైపుంజేరులు =
నిర్మలములైన ముత్రైపుదండలు, నీలహారములపెంపుకా = నీలంపురములయొప్పును,
మహా...రంబులు-మహత్, అద్వితీయ=ఈమలేని, శృంగార రసైకబీజ = శృంగార
రసముయొక్క ముఖ్య బీజములనియెడు, మతి = బుద్ధియొక్క, గౌరవమును, దాన =
ఇచ్చుటయందు, ధురంధరంబులు, వి, (నీలహారములపెంపును) వహించు నని
యన్వయము.

శృంగారరసము నలు పరుటకు రసాభరణమున

“నీ, శృంగార మత్పలాంచితము విష్ణుడు రాజు

తెలుపు హాస్యము గజాధిపుడు భర్త” మని యున్నది.

సతి. ఆరమణీలూమ=అస్త్రీరత్నమైన దమయంతి, అసితా...బంధురతకా -
అసిత=ప్రకాశమానమైన, ఆత్మసముద్భవహేతి = మన్తభాగ్ని జ్వాలలచేత, దీపిత =
తప్తమైన, ఆకారముయొక్క, నిబంధబుధురతకా, కైకానకా, తాల్పు=ధరించిన...
తక్కుంగల భాగము పైయర్థము తీరుననే యన్వయించునది.

క. అత్రణీ ననుభావము చిగు

రొత్తగ నానవ్యవిప్రయోగిని రూఢికా

చిత్రమునఁ బొదలు బెడిదవు

దత్తరమునఁ జెంత నున్న తరుణులు బలికెకా.

64

టీక. హరి. ఆనవ్యవిప్రయోగి=ఆనూతన బ్రహ్మి, ఆనఁగా విశ్వామిత్రుఁడు,
తక్కినది సమము.

సతి. ఆన...గిని-ఆ, నవ్య=నూతనఁదగినను, విప్రయోగిని = విరహాతురయగు
దమయంతి. తక్కినది సమము.

ఉ. మీశుక శారికామృదునమీరణదూషణభాషణంబులు

మీశిశిరప్రయోగమహనీయచమత్కరగ్రంథముల్

మీశఫరధ్వజావహనలీలలు చాలు జగద్వశీక్రియా

కౌశలశిక్షకుఁ ధరణికాంతుని మన్వశుఁ జేయుఁ జెంతయుకా. 65

టీక. హరి. మీశుక...ణంబులకు-మీయొక్క; శుకశారికలయొక్క, మృదువులైన, సమ=లేస్సవైన; ఈరణ = వాక్యములయొక్క, దూషణ = నిందగల, భాషణంబులకు=చూటలను, (కీరశారికలధ్వజులఁ దిరగ్కరించువాక్యము లనుట.) మీశిశిర... బంధములో-మీయొక్క, శిశిర=శీతలమైన, ప్రయోగముచేత, మహనీయుములైన, చమత్కరణ=చమత్కరించుగల, ప్రబంధములో=కీరణముందలి ఏలాదిగీతప్రబంధములును, మీ...లీలలు-మీయొక్క; శఫరధ్వజ=మన్నుని, ఆపహంపఁజేసెడు, లీలలు=విలాసములును, (మన్నభోదీపకములగు విలాసము లనుట.) జగ...శిక్షకుడు - జగత్ = జగజ్జనులయొక్క, పశీక్రియా=పశీకరణమందలి, కాశలముయొక్క, శిక్షకు చాలును=సమర్థములగును, నమస్త జనులను విశిష్టతఁజేసికొనఁ జాలినవనుట. ధరణీకాంతుని=హరిశ్చంద్రుని, మద్వశుక్ = నాకు లోఁడినవానిని (గా), చేయుఁడు.

నల. మీశు...ణంబులకు-మీయొక్క, శుకములయొక్కయు, శారికా=గోరవంకలయొక్కయు, మృదుసమీరణ=మలయమారుతముయొక్కయు, దూషణభాషణంబును, ఉపాలంభవాక్యము లనుట; మాశి...బంధములో-మీయొక్క, శిశిరప్రయోగ=శీతలవస్తుప్రయోగమునందలి, మహనీయుములైన చమత్కరణ ప్రబంధములును, శైత్రోపచారములనుట, శఫరధ్వజావహనలీలలు=మన్నభూబావిధానములును, చాలుకు=వలదు. జగద్వశీ...శిక్షకుడు-జగత్ = జగత్తుయొక్క; పశీక్రియా=పశీకరణమందు, కాశలశిక్షకుఁ డైనవానిని, ధరణీకాంతుని=నలుని, మద్వశుక్, చేయుఁడు.

గీ. అలయ దూరసితు నృపాలు నసమబుద్ధి
దవిలి తగనికోర్కులు గోరి తివిరిమొగ్గ
గసికలకు జాల నగ్గ మై యెసఁగ నతని
యుక్తి సాధింపుఁ డని పంప నువిద లరిగి.

66

టీక. హరి. ఆల=ఆ, అదూరస్థితి=సమీపముననుండు, నృపాలుకు=హరిశ్చంద్రుని, అసమబుద్ధి=విషమబుద్ధిగలవానిని, తవిలి=తగలుగొని, తగనికోర్కులుగోరి, తివిరి=పూని, మొగ్గగసికలకు (మదనబాణముల కనుట.) అగ్గమై = లోఁబడి, ఎఁగఁకు=పిచ్చునట్లు, అతనియుక్తి=ఆతనిపాండును (సంభోగముననుట.) సాధింపుఁడు.

నల. దూరస్థితి, నృపాలుకు=నలుని, అసమబుద్ధి=విషమబుద్ధిచేత, (వివేకమాలేక యనుట.) తవిలి = అభిలషించి, విరిమొగ్గగసికలకు = పూములుకులకు, అగ్గమై=లోపై, ఆలయకు = ఆలయఁజెందుటకు, తగనికోర్కులుగోరితిని. అతని = ఆనలుని, యుక్తి = మియాపాయముచేత, సాధింపుఁడు.

క. ధృతిఁ దదురునయనిధిఁ గని

నుతిపరసురభీ! మహితమనోజ్ఞ! యయోధ్యం

చితధామ ! కీర్తివిభవా

న్విత ! విను మాకన్నెపాటని యథార్థగతిఁ.

67

టీ. హరి. తద్గుణము లిదిధిక్, తత్త్వో = ఆ, గుణము = అధికమైన, నయ = నిలిచి, లిధిక్ = స్థానమైన హరిశ్చంద్రుని. కని = చూచి, నుతిపరముఁభి = స్తోత్రము చేయువారలకుఁ గానుభవమైనవాఁడా! (కొనుభవమైనది నిష్క్రమించుట దనుట) మహితమనోజ్ఞ! = పూజ్యులకు, మనోహరుఁడ వైనవాఁడా! ఆయోధ్యాంబితధామ! ఆయోధ్యాపురి, అంచితమైన, ధామ = వాగ్దానముగాఁ గలవాఁడా! కీర్తివిభవాన్విత = మహావైభవముతోఁ గూడుకొనినవాఁడా! ఈనాల్గవదములును హరిశ్చంద్రునికి సంబోధనలు. మాకన్నెపాట = మానూతనగీతమును, విను = ఆకర్షించుము, అని యథార్థగతిఁ = తగిన తీరున.

నల. ఆయోధిక్ = భాగ్యవంధానము, తద్గుణక్ = అదమయంతితంధ్రీని, కని = చూచి, నుతిపరముఁభి = స్తోత్రము చాక్రవైసజీవతలు గలవాఁడా! భీమ! = భీముఁడనువాఁడా!, హితమనోజ్ఞ = హితములకు మనోహరుడైన వాఁడా!, ఆయోధ్యాంబితధామ! ఆయోధ్య (యోధులకొక్క) = యుద్ధముచేయు శక్యముగాని, అంచితమైన, ధామ = ప్రతాపముగలవాఁడా!, కీర్తివిభవాన్విత! ఈయైనను భీమునికి సంబోధనలు. కన్నెపాటు = దమయంతియవధ, వినుమా! అని యథార్థగతిఁ.

సి. పాలుపొంద నలగుణంబులపై శ్రుతుల్లూర్చి

సారె దక్షేళప్రకార మరసి

యుచితరాగవ్యాప్తి నొనరించి యుజ్జ్వల

స్థాయిసంచారి సాంద్రత భజించి

శీతలాలంకారజాతము ల్పవరించి

నిరుపమ స్వరకంప గరిమ నెఱపి

ప్రకటిత పంచమ వికృతకాకల్యంత

రములచే నలఘుమూర్ఛనలు పూని

గీ. క్రమమునఁ దదంకరూపక గ్రహవిచిత్ర

విరచనంబుల మెచ్చులు విస్తరించి

వాఙ్మనోదూరగతిఁ గాంచు వల్లకీని

నాదదళ లెల్ల వినిపించి రాదరమున.

68

టీ. హరి. పాలుపొందక = పిప్పగునట్లు. అలగుణంబులపై = అతంత్రులమీఁద, శ్రుతుల్ = కూర్చితక్షేళప్రకారము-తత్ = శ్రుతులయొక్క, మేళప్రకారము, ఉచి... వ్యాప్తిఁ - ఉచిత = నమయించితమైన, రాగ = నాట్యరాగములయొక్క, వ్యాప్తిని,

ఓనరించి=చేసి, ఉజ్జ్వల...సాంద్రత-ఉజ్జ్వలమైన, స్థాయి=స్థాయి తానములయొక్కయు, సంచారి=సంచారి తానములయొక్కయు, సాంద్రత, భజించి, శీత...ముల్-శీతలమైన, అలంకారజాతముల్=స్రువాద్యలంకారములయొక్క సమానములు, నిరు...గరిమ-నిరుపమమైన, స్వరకంపముయొక్క, గరిమ, సెఱపి, ప్రక...ములచేత-ప్రకటితమైన, పంచమస్వరము కలిగి, వికృతములైన, కాకల్యంతరములచే=నిషాదాది స్వరాంతరములచేత, అలఘువులైన, మూర్ఛనలు=షడ్జాదిగ్రామమూర్ఛనలు, తదంక...విరచనంబులకొ-తత్=అనారిత్యంద్రునియొక్క, అంక=బిరుదులను, రూపక = నిరూపించెడువానియొక్క, (హరిశ్చంద్రుని బిరుదుప్రబంధములయొక్క యనుట.) గ్రహ=అతీతానాగత సమరూపములైన తాళగ్రహములయొక్కయు, విచిత్ర=మార్గ భేదరూపమైన విచిత్ర రీతులయొక్కయు, విరచనంబులను, మెచ్చులు, విస్తరించి, ఎల్లకీనినాదదళలు, వల్లకీ=వీణయొక్క, నినాద=రవముయొక్క, దళలు=భేదములు, వినిపించిరి. ఇటు గ్రంథవిస్తరభీతిచే విడువబడినది. సంగీతలక్షణంబుల, “సంగీతరత్నాకరంబునం” జూడఁదగినది.

నల. పాలుపాండక, నలగుణంబులకై, శ్రుతుల్=చెవులు, కూర్చి=చేర్చి, (నలుని గుణములను విని యనుట.) తన్వేళ ప్రకారము=అనలునిసంగమప్రకారము, ఉచిత...వ్యాప్తి-ఉచితమైన, రాగ=అనురాగముయొక్క, వ్యాప్తి, ఉజ్జ్వల...సాంద్రత-ఉజ్జ్వలములైన, స్థాయి=రత్యాదిస్థాయిభావములయొక్కయు, సంచారి=నిర్వేదాదులైన సంచారి భావములయొక్కయు, సాంద్రత=మేదురత్వమును, భజించి=పొంది, శీత...ముల్-శీతలములైన, అలంకారజాతముల్ = చందనాద్యలంకారసామగ్రిలను, సవరించి=అలంకరించుకొని, నిరు...గరిమ-నిరుపమ=జోడులేని, స్వరమునందు, కంపగరిమ=గాఢవ్యాతిశయమును, ప్రక...ములచే-ప్రకటితమైన, పంచమ (స్వరముగల) వి=(కోయిలలుమాన్మగు) పక్షులచేత, కృత = చేయబడిన, కాకల్యంతరములచేత = అన్యత్ర మధురమైన ధ్వనిభేదములచేత, అలఘుమూర్ఛనలు=పెనుసాములు, తదంక...రచనంబుల-తత్=అనలునియొక్క, అంక=గుణగుణగల, రూపక=స్వరూపముయొక్క, గ్రహ=గ్రహణములచేత, వి=విశేషమైన, (మేలైన యనుట.) చిత్ర=చిత్రరువుయొక్క, విరచనములయందు, మెచ్చులు, విస్తరించి=విస్తరిల్లఁజేసి, వాఙ్మనోదూర=అవాఙ్మానసగోచరమైన, గతిక=రీతిని, కాంచు...దళలు-కాంచు=పొందిన, వల్లకీనినాద=వీణాధ్వనివంటివాటిగల దమయంతియొక్క, దళలు = అపస్థలు, ఎల్లకీ = అన్నియును, అదరమునకొ, వినిపించిరి=విన్నవించిరి (తెలియఁజెప్పినటుట.)

క, నరపతియుఁ దన్న హోచిత

వరసముదిత రాగవైభవంబులకు మదికొ

కర మలరి దివ్యవనసా

భరణాద్యభిమతము లొసఁగి పడఁతుల ననిచె.

69

టీక. హరి. నరపతియొక్క=హరిశ్చంద్రుడును, తన్న...వైభవంబునకు-తత్=ఆ, మహాచితములై, వర=శ్రేష్ఠములై, సముదిత=అభ్యుదితములైన, రాగములయొక్క, వైభవంబులకు.

నల. నరపతియొక్క=భీముడును, తన్న...బునకు-తత్=అదమయంతియొక్క, మహాచితమైన, వర=నాయకునియందు, సముదిత=ఉదయించిన, రాగ=అనురాగముయొక్క, వైభవంబులకు, తక్కినది రెండవములకు సమానము.

గీ. కాశలమున నిట్లనిచి నలేశబుద్ధి

నందనాదరకలనఁ బెంపొందఁ జేయు

చవనిపతి మహావైభవ వ్యంజనస్వ

యంవరణ సంభ్రమము ప్రాప్తి ననువుపలుప.

70

టీక. హరి. అనిచినట్ల=పంపఁగా, లేశబుద్ధి=అల్పబుద్ధితేత, అందు = అయిచ్చిన యాభరణములయందు, అనాదరకలన = నిర్లక్ష్యభావమును, పెంపొందఁ, చేయుచు, అవని...సంభ్రమము=అవనిపతి=రాజగు హరిశ్చంద్రునియొక్క మహావైభవమునకు, వ్యంజక=చిహ్నమైన ఛత్రముయొక్క, (వ్యంజనం లాంఛనే శ్చత్ర నిష్ఠా నాపయవే ష్యపి' అను,) స్వయంవరణ=తాముకొరుటయందైన, సంభ్రమము, ప్రాప్తిక=సామర్థ్యమును, అనువుపలుపక, గొడుగు నడుగుటయందైన సంభ్రమము, తమకుఁ ప్రాప్తిం బుట్టింపఁగా ననుట.

నల. అనిచి, నలేశ...తనకొ-నలేశ=నలమహారాజునందలి, బుద్ధిగల. నందనా=కుమారితయగు దమయంతియందలి అదరకలనను, అవనిపతి = భీముడు, మహా...సంభ్రమము=మహావైభవముయొక్క, వ్యంజన=చిహ్నములుగల, స్వయంవరణ = స్వయంవరముయొక్క, సంభ్రమమును; అనువుపలుపఁగా, సంభ్రమము అచేతనద్వితీయలక్షణముక. “జంగమ పదములు...” (అంభ్ర) భావభూషణము.)

చ. శరనిధి వేష్టితాఖిల రసావలయంబున సుప్రసిద్ధులౌ

తరుణులు రూపదర్శములు దాల్చినరాజులు గుక్కిత్రోసిన

ట్లరిగిరి జిహ్వాశౌర్యుడగు నన్నరవాలుని వీటికాతత

స్ఫురదసురక్షింబెల్లు పలుసంపులతో ననిరుద్ధతోన్నతిక.

71

టీక. హరి. శర...యంబునకొ-శరనిధి=సముద్రముచేత, వేష్టిత=చుట్టఁబడిన, అఖిలరసావలయంబునకొ = సకల భూమండలమున; సుప్రసిద్ధులు = మిక్కిలిప్రసిద్ధి

కక్కినతరుణులు = యువకులు; (విశ్వామిత్రునిచే సృజింపఁబడుటవలనఁ బ్రసిద్ధిఁ గాంచినవారనుట.) నరాజులు = కత్తులు, కూపదర్శములు తాల్చి, క్రక్కి = స్రుచ్చి, లోసినట్లు = పడఁద్రోసినరీతిని, (కత్తులఁ స్రుచ్చి పడఁద్రోసినరీతి ననుట.) అరి... పాలుని- అరిగిరి = పర్వతములవంటి శత్రులకు, జిష్ణుకౌర్యుడు = ఇంద్రునియొక్క, కౌర్యము వంటి కౌర్యము గలవాఁడు అగు, అన్నరపాలుని = ఆహరిశ్చంద్రుని; పీటికా... రక్తికా- పీటికా = తాంబూలముచేత; తత = విస్తారమై సుస్థిరత్వ = ప్రకాశించుచున్న, అనురక్తికా = రక్తిమను, తెల్పు = తెలియఁజేసెడు, పలుసాంపులతోకా = దంతసాందర్యములతో, ఉద్ధతోన్నతికా = ఉద్ధతమైనరీతిచేత, అనరపాలునిగూర్చి అనిరి అని యన్వయము.

నల. తరుణులు = యువకులు ('వయస్థ స్తరుణోయువా' అను.) కూపదర్శములు తాల్చినరాజులు. క్రక్కిలోసినట్లు = (ఎడము లేకుండునట్లుగా ననుట.) అరిగిరి = పోయిరి. జిష్ణుకౌర్యుఁ డగు, అన్నరపాలుని = ఆభీమునియొక్క, పీటికా = పట్టణమునకు, (కుండిన పురికనుట.) అతఁ... రక్తికా - అతఁత = విస్తారము, సుస్థిరత్వ = ప్రకాశించుచుండుడు, అను రక్తికా = అనురాగమును, తెల్పు = తెలియఁజేయు, పలుసాంపులతోకా = వివిధములగు సోయగములతో, అనిరద్ధతోన్నతికా = అడ్డులేనియాన్నత్యముతో; అరిగిరిని యన్వయము.

సీ. అడర ననంతరత్నార్పు బూర్వులవెల్లిఁ

గలఁగి విభ్రాంతి మద్విలసితాప

ఘనములు రుక్పాళికానక్తి మానవు

చేవతావకమణిదీపితాత

పత్రరాజముల నత్రోధి మన్నింపంగ

దగు ననంగ నితాంతతప్తహృదయ

గాఢచింతావ్యాఘ్రి గదిసి రసాధార

జప్రభావవిశేష నాగభర్త

గీ. లలివి నీలాలకలయందుఁ దలఁప నిట్టి

యమరసంప్రార్థనీయమహార్హ విభవ

లక్షణాకలితాత్మ తాలలన లున్న

వింపుదురె యంచు సారెకు వెఱుగుపడుచు.

72

టీక. హరి, అనంతరత్నార్పుల-అనంతరత్న = మూర్ఖునియొక్క, అర్పులు = కౌంతులు, అడరఁగా (ఎడఁగాయఁగా ననుట.) ఉప్పుల కెల్లికా = నిట్టూర్పుగ మిచేత, కలఁగి, విభ్రాంతికా = సంఘటనముచేత, మద్వి...ములు-మల్ = మాయొక్క, విలసితములైన, అపఘనములు = అంగములు. ('అంగం ప్రతికో 2 వసువో' అను.) ('ప్రత్యయోత్తరపడయోక్య'

అనువ్యా. నూ. చేత నస్తచ్చుచ్చుచునకు 'మత్' అనునాదేశ మేకత్వమునకే విధింపఁబడి యున్నను నిట బహుత్వమునఁ బ్రయోగింపఁబడియె. ఇందునకుఁ బ్రయోగము:—

“మ. సకలాకాగతి నర్చకోపవిరతిక్రైతక్రియారంభణా

త్తకవర్గత్రయికిఁ మరుచ్చరిత శ్లక్షణానమే మూల మిం

తకుఁ బోలెఁ వినుఁ డందుఁ జెల్లుగతిఁ జెంతక గొండపైపల్లెలక

శృకవాతు ల్పారవెక్ గృహోపరిఁ ద్రిభంగిక భుగ్నకంఠధ్వనికః” (మనుచరి.)

(‘ప్రీతుగ్రుజానోప తాపకోగవ్యాధి గదామయాః,’ అను.) రుక్మాశ్రి

కాసక్తిక. రుక్=ఉపతాపముయొక్క, పాశికా=సమానముయొక్క, సక్తిక=

పొందుటను, మానవు=విడువవు. (ఎండసోతుడుచేత, శరీరములు బాధనొందుచున్న

వనుట) దేవ! (ఇది సంభోధనము). తావక...రాజముక-తావక=నీసంబంధమైన,

మణిదీపిత=రత్నముండితమైన, ఆతపత్రరాజముక=శ్రేష్ఠమైనగొడుగును, అసత్ప్రీతి

చేత, మన్నింపందగుక, ఈయవలయు ననుట. అనంగక=ఇట్లుచెప్పఁగా,

నితాంత...చింతావ్యాప్తినికదిసి=చెంది, రసా...భర్త-రసా=భూమియొక్క,

ధారణ=ధరించుటయందైన, ప్రభావవిశేషమున, వాగభర్త=అదిశేషుడైన వారి

శృంగ్రుఁడు, ఈకర్తవ్య ముందరిపద్యములోని ‘అనియె’ ననుక్రియతో నన్వయము.

అక=ప్రేమతో, విసిలాలకలయందుక=ప్రీతియందు, అమరసంప్రార్థనీయమై, మహా

ర్హమైన, విభవలక్షణ = వైభవచిహ్నముండు (అనఁగా: మహారాజావహమైన దనుట.)

అకలిత=ఉంచఁబడిన, ఆత్మ=మనస్సుగలవారు, బౌ, అగు. లలనలు ఉద్భవించుదురే,

అంచుక, సారెత్క=చూటిచూటికి, వెలఁగుపడుచుక=ఆశ్చర్యమునొందుచు—‘రసా

ధారణప్రభావవిశేషవాగభర్త’ అను విశేషణము. విశేష్యవ్యోతకము. అక్షణము.

‘విశేషమాత్రప్రయోగవిశేష్య ప్రతిపత్త’ (వామనమాత్రము.) ప్రయోగము:—

“నిధానగర్భా మివ సాగరాంబరాంశమి మివాధ్యంతర లీల పాపకామ్, నటి

దైన యిందునియొక్క, మణి=మణులచేత, (ఇంద్ర సీలములచేననుట) దీపితమున, అతపత్ర రాజముల=గొడుగులయొక్క, సత్ప్రీతిని, మన్నింపఁగా, (ఒసఁగఁగాననుట, మేఘములు పూర్తైనవాయువులచే, చెల్లాచెదరై ఇంద్ర సీలంపుగొడుగులవలెఁ దమ వైభాగమునకురాఁగా ననుట.) తగు...వ్యాప్తికొ-తగు=తగిన, అనంగ=మదమనిచేత, నితాంత=మిక్కిలిత ప్రములైన, హృదయములయందు, గాఢమైన (అధికమైనయనుట,) చింతయొక్క, వ్యాప్తిచేత, (దమయంతివివాహ చింతాప్రాప్తిచేననుట,) అసా...భర్తలు-అసాధారణమైన, ప్రభావవిశేష=సామన్యముచే, అధికులైన, నాగభర్తలు=వాసుకి ప్రముఖులు, అమర...తాత్పర్య-అమర=దేవతలచేత, సంప్రదానీయ=కోరికదగిన, మహర్షి=శ్రేష్ఠమైన, వైభవతరణ=వైభవతరణముతో, ఆకలిత=కూడుకొనిన, ఆత్మలు=దేహములుగలవారు, బౌ=అగు, (అలసలు దేవతలు కొంపింపఁదగిన సౌందర్యము గలవారనుట.) అతిసీలాలకలయందుకొ=స్త్రీలయందు, (మానవవారిస్త్రీలయందు దనుట) ఉద్భవింపుదురే = పుట్టుదురా! ఆంఘ, కౌంఘపడుచుకొ=ఆశ్చర్యమునొందుచు, (కదిసి రని పూర్వమున కన్వయము.)

గీ. వారిఁ గనుఁగొని యీన్యపాన్వయలలామ

మీ రతిమనోజ్ఞ శుభమూల మెట్టివారు

ధరణిఁ గోరరు మఱియుఁ బ్రార్థ్యంబు గలదె?

యనియె జనకోటి నుతి మీఱ నాక్షణమున.

73

దీక, హరి, వారికొ = ఆమతంగస్త్రీలను, కనుఁగొని, ఈన్యపాన్వయలలామ మొక=నృపకులచిహ్నమును, అతి...మూలములను-అతిమనోజ్ఞ = మిగులమనోహరమైన, శుభమునకు మూలమును, వివదానిని (వివచిత్రము ననుట) ఈరు = ఒసంగరు, (ధరణికో.) ఎట్టివారు, కోరరు = అడుగరు, మఱియుకొ, (గొడుగు దక్క నేవైన ననుట.) ప్రార్థనీయంబు = కోరికదగినది, కలదె? = ఉన్నదా, (చిత్రముదక్క నింక నెద్దానినైనఁ గోరుఁ దనుట.) అనియెను.

సలి, వారికొ=అవాసుకిమున్నగువారిని, కనుఁగొని, జనకోటి=జనసమూహము, కర్త. ఈన్యపాన్వయలలామము (ను), ఈరతి మనోజ్ఞ శుభమూలమును, ఎట్టివారు కోరరు? (ఇట్టియొప్పులకుప్పు యగు దమయంతి నెవ్వరు కోరకుండు రనుట.) మఱియుఁ బ్రార్థ్యంబు గలదె?=ఇంతకన్నఁ గోరికదగిన దింకొక్కటి గలదా? (అనఁగా లే దనుట.) నతిమీఱకొ, అనియెకొ (జనకోటి యనియె నని యన్వయము.)

మ. బలవద్వైఖరిఁ దత్పురం బనసి సంబంధాభిలాషంబుతో

నలఘుశ్రీఁ బచరించి రాఁ దరుణు లయ్యుత్సంతజాతిప్రశ

స్తుల నీక్షించి యథోచితప్రదమనస్ఫూర్ణ త్రరాటోపలి

లల నొప్పించె మహర్షి యాతఁ డిల యెల్లకాభీముఁ డానా ననక. 74

టీక. హరి. తత్పుంబు, తత్=అహరిశ్చంద్రసియొక్క; పుంబు=పీఠమున,
(‘గృహపరిగ్రహే దేహీ నగరేచ పునఃపురీవానా’ ఎనిసి=మీరించి, సంబంధాభి
లాషంబుతో=కలయుకఁచందలి ప్రేమంబుతో, అలఘుశ్రీక, పరిచించి=ప్రసద్దిల్లఁజేసి
తరుణులు=(మతంగ.) ప్రీతిని, రాక, (వైదిక రాగాననుట) అయ్య...స్తుక-ఆ,
ఆతి+ఆంతజాతి=అధికమైన కడజాతియందు చందాలకులను నందనట, ప్రశస్తుక=
ప్రసిద్ధిగాంచిన యాప్రీతిను, యుగో...రీక-యుగోచితమైన, ప్రదమన=బొట్టుట
యొక్క, నూన్వత్తరాటోపలీలచేత, మహర్థి=మహర్థివృద్ధిగలవాఁడు, ఆతఁడు=ఆ
హరిశ్చంద్రుఁడు, భీమఁడు=భయంకరుఁడు, అను, ఔనానక, లెస్సయనఁగాననట.

నతి. బలవద్వైఖరిక, తత్పుంబు=అనుండిన పట్టణమును, ఎనిసి=చేసి, సంబం
ధాభిలాషంబుతో=సంబంధము చేయవలయు ననుకోరికతో, తరుణులు=ప్రాయపు
రాజకుమారులు, అలఘుశ్రీక, పరిచించి. రాక=రాగా, ఆ+ఆత్మ్యంత, జాతిప్రక
స్తుల=వంశ ప్రసిద్ధులను, ఈక్షించి, యుగో...రీక-యుగోచిత=వారివారికిఁ దగు
వస్తువులను. ప్రద=ఇచ్చెడు; మనః=మనస్సుయొక్క. నూన్వత్తరాటోపలీలచేత, మహర్థి,
మహా=ఉత్సాహముయొక్క, బుద్ధి=అభివృద్ధిగల, ఆతఁడు = భీమఁడు ఇలయొక్క,
ఔనానక=మేలుమేలనఁగా, ఒప్పించెక=సమ్మతించఁజేసెను (స్వయంవరార్థ మే
తెందిన రాజపుత్రులకు వారివారికిం దగిన వస్తువయము నొసంగి యుపచరించె ననుట.)
వ. అయ్యవనరంబున.

75

సీ. మనుజుపకాండనంబంధసూత్రాహతిఁ

గరపల్లవాంగుళుల్లంప మొంద

నముదితానంతశ్వసనఘట్టనంబునఁ

బాణవిశాగుణప్రతతి మొరయఁ

దభుకొత్తునతిరోహితస్ఫూర్తి గావిన

ట్టినయంబరంబులు దనరుచుండ

జడలు ఘనప్రభంజనకాలచరవలా

హాకచంచలాకృతి ననుకరింప

గీ. నునివత్సరచింతామహోక్త కలన

పర్వతావాప్తితోఁ దనపజ్జఁ జేరు

ముఖ్యయతివలమానవాఙ్ముఖరవృత్తిఁ

గడఁగి యఖిలంబు నెఱిగింపఁ గౌశికుండు.

76

టీక. హరి. మను...హతిక-మనఃజప=హరిశ్చంద్రసియొక్క కాండసంబంధ=
అశ్వసంబంధమైన, (‘కాండోఽప్రీతదండబాణార్చవర్ణావసరవాచిభా’ అను.) నూత్రము

యొక్క=కళయొక్క, అనుతిక్ = కొట్టుటచేత, కర...కులక్-కర = హస్తముల
యొక్కయు, పత్ = పాదములయొక్కయు, లు=నూత్నములైన, అంగుళు = చేళ్లు,
సము...సంబునక్-సముదిత=పుట్టిన, అనంత=అపరిమితములైన, శ్వర = నిట్టూర్పు
వాయువుయొక్క, ఘట్టనముచేత, పాణిపీఠానుప్రతతి = చేతులయందలి పీఠా
తంత్రులసమూహము, తిగుకొత్తు...నూర్తిక్-తిగుకొత్తుచుండెడు, అతి = అత్యంత
మైన, రోహిత=నెత్తురుయొక్క, నూర్తిచేత, అంబరములు=వస్త్రములు, (కట్టినపుట్ట
ములు) ఘన...కృత్తిక్-ఘన = నిబిడములై, ప్రభంజనకాల = గాలికాలమునందు,
చర=చరించుచున్న, వలాహక=మేఘములయొక్క, చంచలనమైన, ఆకృతిక్=ఆకార
మును, ఉన్తి...కలనక్-ఉన్తిషత్=కనపట్టినవై, పర = ఉత్కృష్టములైన, చింతా
మహోర్తికల = మనోవిచారపరిపరలను, ఆపర్యతావాప్తితో - ఆపర్యత = ఉత్సవ
రాహిత్యముయొక్క, ('పర్వగ్రంథాపంచదశ్యానుత్పన్నేవిధువాదికే' నానా.) ఆ
వాప్తితో, ముగ్ధయతిమలు, (కలహార్థము నిర్మింపఁబడిన యాచండాలస్త్రీలనుట)
అమా...వృత్తి-అమాన=వితిలేని, ('మానప్రమాణే ప్రస్థాదా' నానా.) వాఙ్మ
ఖరవృత్తిచేత, ఎఱిగింప, కాశికుండు కర్త. (ముందటి కన్వయము.)

నల. మను...హతిక్-మను=మంత్రములయొక్క, జపకౌండ=జపసమూహము
యొక్క, సంబంధముగల, నూత్రముయొక్క, (జపమాలికయొక్క యనుట.) అహతిక్=
తాఁగుటచేత, సము...సంబునక్-సముదితమైన, అనంతశ్వసన = ఆకౌశవాయువుల
యొక్క ('అనంతంసురవర్మఖమ్' అను.) ఘట్టనంబునక్ (అధికమైనసోమఁడుచేత
ననుట.) అతిరోహితనూర్తి-అతిరోహిత = మఱుఁగుపడని, నూర్తిచేత, ఘన...
కృత్తిక్-ఘన=మేఘములయొక్క, ప్రభంజన = ప్రకృష్టమైన భంగముగల, కాల
మందు, శరత్కాలమునందనుట.) చర=సంచరించుచున్న, వలాహక=మేఘమందలి,
చంచలాకృతిక్=మెఱుపుయొక్క యాకారమును, ఉన్తి...కలనక్ - ఉన్తిషత్ =
ప్రకాశించుచున్న, పర=పరబ్రహ్మమునందలి, చింతామహోర్తి = ధ్యానపరంపరల
యొక్కయు, పర్యత=పర్యకునియొక్కయు, అవాప్తితో, తనపజ్జక్=తనసమీప
మును, చేరుముగ్ధయతి=పొందిననారదుఁడు, నల...వృత్తిక్-వలమాన = గంభీరమైన,
వాఙ్మఖరవృత్తిక్ = వాగ్ధ్వనితో, ఆఖిలంబుక్, (దమయంతిస్వయంవరవృత్తాంతము
నంతను ననుట.) ఎఱిగింపక్ = తెలియఁజేయఁగా, కాశికుండు = ఇంద్రుఁడు, కర్త
(ముందటి కన్వయించును.)

మ. చతురంభోధిపరితభూభరణదీక్షం బొల్పు రాజుల్లన

ద్వృతి యాటోపము లీననంతకులభూతిస్సీతనారీస్వయం

వృతిహృత్ప్రీతి ననంఖ్యకోపవిధి గాపింపంగ శాంతక్షతా

త్తత నిస్వస్థితివారి కబ్బుట మది స్థిరించి రాగాంధుడై.

టి. హరి. చతు... దీక్షా-పాల్పరాజు = ఒప్పెడుహరిశ్చంద్రుడు, ఉల్లసత్వ
తి=ఒప్పెడిదైత్యము, అటోపములు=సంభ్రమములు, ఈశా = ఒకసంగ, అంత...
ప్రాధికా-అంతకుల=కడనాతియును, భూతి=పుట్టుటచేత, స్థిత = అతిశయించుచు
డెడు, నారీ=స్త్రీలయొక్క, స్వయంవృతి = తామువలించుట, హృత్ = హరించు
చున్న, ప్రాధికల, అసంఖ్యకోపవిధి, అసంఖ్య=అపరితమైన, కోపవిధి, కావించక,
(అతికోపినితేయంగా ననుట.) కళాంతక్షతాత్త-కళాంత=కళాగ్రములచేత, (‘అశ్వాదే
స్తాడని కళా’ అను.) తుత=కొట్టి గాయములు చేయబడిన, ఆత్తతక = శరీరములు గల
వారగుటచేత, నిర్వస్థితి=వీనస్థితి (‘నిర్వస్తు దుర్విభోదిన’ అను.) వారికి=ఆస్త్రీలకు,
అబ్బుట=ప్రాప్తించుట రాగాంధుడై=క్రోధాంధుడై, (విశ్వామిత్రుడని యశ్వము.)

సల. చతు... దీక్షా-చతురంభోధి=నాలుగుండ్రములచేత, పరిత=చుట్టుబడిన,
భూ=భూమియొక్క, భరిణ=రక్షణయొక్క, దీక్షయందు. పాల్పరాజు=ఒప్పురా
జులు, లసత్వతి-లసత్ = ప్రకృతించుచుండెడు, భృతి=సంతోషము (‘భృతి సంతోష
దైత్యయోః’ విశ్వ.) అటోపములు=చేగిరి పాలులను. ఈశా = ఈశ్వరగా; అంత...
ప్రాధికా-అంతమైన, కులభూతి=వంశసంపదచేత, స్థిత = అధికమైన, వృద్ధినించుచు
న్న యనుట.) నారీ=దమయంతియొక్క, స్వయంవృతి = స్వయంవరమువలె, హృత్ప్రా
ధికా=హృదయప్రాధిమ్యచేత, అసంఖ్యకోపవిధి-అసంఖ్యకోప = యుద్ధకోపములేకుం
డుటయొక్క, (‘మృత మాస్కందసంఖ్యమ్’ అను.) విధిని, కావించుకొనక=చేయ
గా (పరస్పరము యుద్ధములులేక మైత్రికలవారై యుండగా ననుట.) కళాంతక్షతాత్త
తక-కళాంతమైన, తుత=గాయములుగల, ఆత్తతక = శరీరములు గలవారగుటచేత, నిర్వ
స్థితి, నిర్=నిర్గతమైన, స్వస్థితి=స్వగ్ధవాగము, వారికి = ఆరాజులకు, అబ్బుట = అభిం
చుట. (దమయంతీశ్వయంవరనిమిత్త మేకకార్యపరులై, యన్యోన్యకలహములు లేక
యుండుటచే, రాజులు స్వర్గమునకు రావని ఇంద్రుడు నారదునిచే విని యని ఫలితా
ర్థము.) రాగాంధుడు వి = దమయంతియు దనురాగము గలవాడై.

సీ. అతిముగ్ధహరిణీ మహామంజులసోప

లాలనక్రిడ నొల్లమి వహించి

యశ్రాంతసేవాగతానన్న సుమనోవి

తానంబుపై ననాదరము చూపి

ప్రతిదివసప్రవర్తిత సత్తతంతుక్రి

యా సమాగతులపై నరుచి నింది

భవ్యకల్పకపాదప పరిష్కృతాత్మీయ

విసినఖేలనముల వెగటుబూని

గీ. నూతనకథానిధి కథాభిభూతిధుర్య

పార్థివాత్మభవాగ్రహప్రాధిక దలంచి

యుల్లమునఁ గ్రాగి తదుపాక్రితోర్వికపుడ

యమఁగు చతిమాత్రనేత్రరాగాభివృద్ధి.

78

టి. హరి. అతి...క్రీడక - అతిమృదువులైన, హరిణి=శిశుయొక్క, ('యోషి ద్వృతాపస్యోభేదా సువిష్ణప్రతిమా మృగీ, హరితాచ హరిణ్యసుస్యో' నా హం.) మహా మంజులములైన, ఆస్య = ముఖములయొక్క, ఉపలాభన క్రీడయందు, ఒల్లమిక్=వెగటును, విహించి, ఆక్రాంత...వితానంబుపైకొ-ఆక్రాంత=ఎల్లపుడు, సేవార్థము, ఆగత=వచ్చి ఆసన్న=సమీపమునొందిన, సుమనః = పండితులయొక్క, ('సుమనాః పండితే దేవే' అను.) వితానంబుపైకొ=సమానముమీఁద, అనాదరము, చూపి, ప్రతి...గతులపై-ప్రతినివస=ఆనుసినము, ప్రవర్తిత=నడిపింపఁబడిన, సప్తతంతుక్రియా = యజ్ఞకార్యములయొక్క ('సప్తతస్తుర్నఘః క్రతుః' అను.) సమ ఆగతులపై = సమాచరణములమీఁద, ఆమచి, నించి, భవ్య...భేలనములకొ-భవ్య=శుభములను, కల్పక=కల్పించుచున్న, పాదప=వృక్షములచేత. పరిచ్ఛ్రుత=ఆలంకరింపఁబడిన, ఆత్మీయ=తనసంబంధమైన, విహినభేలనములపైకొ=నలవిహారములపైని, వెగటును, పూని, నూతన...ప్రాధిక, నూతనములైన, కథానిధి=కథావిభులయొక్క, ('తానుసృజించిన చందాలస్త్రీలయొక్కయనుట.) కథా = సంగీతవిద్యలయొక్క, అభిభూతి = తిరిస్కారముందు, ధుర్యమైన, పార్థివ=హరిశ్చంద్రునియొక్క, ఆత్మభవ=మనస్సునందుఁబట్టిన, ఆగ్రహముయొక్క, ప్రాధిని, తలంచి, తదుపాక్రితోర్విక, తదుపాక్రిత=ఆహరిశ్చంద్రునిచే నాశ్రయింపఁబడిన, ఉర్వికొ=భూమికి, ఆహరిశ్చంద్రుడుండుస్థలమున కనుట.) అతి...వృద్ధి-అతిమాత్రమైన, నేత్రరాగ=నేత్రరక్తినుయొక్క, అభివృద్ధితో.

నల. అతి...క్రీడక-అతిమృదు = మిగులసాగసుకలైన, ('మృదు సుస్పందర మూఢయోః' అను.) హరిణి=హరిణి యను నామముగల యపసరయొక్క, మహామంజు=మిక్కిలిమహావారమైన, లాస్య=నాట్యముయొక్క, ఉపలాభన క్రీడను, సుమనోవితానంబుపైకొ=దేవతాసంఘముమీఁద, సప్తతంతుక్రియా=యజ్ఞక్రియలయొక్క, సమాగమనములమీఁద, భవ్య...భేలనములకొ - భవ్యములైన, కల్పక పాదపములచేత, పరిచ్ఛ్రుతమైన, ఆత్మీయవిహిన=తనదగు నందనవనముందలి, భేలనములకొ=విహారములపై, నూతన...ప్రాధిక-నూతనకథానిధి=నవీనచంద్రునియొక్క, కళయొక్క, అభిభూతి=తిరిస్కారముందు, ధుర్యమైన, పార్థివాత్మభవా = రాజపుత్రియగు దమయంతియొక్క, గ్రహప్రాధిక=స్వీకరణప్రాధిని, తలంచి, అతి...వృద్ధికొ=అతిమాత్రములైన, నేత్రములయొక్క, రాగ=విరహజాగరణముచేసిన రక్తినుయొక్క, అభివృద్ధికొ=అభివృద్ధియతో,

చ. తనరంగఁ జిత్రభానుఁడును దండధరుండుఁ బ్రచేతసుండు నై
కనలినరోపతాపకర గాఢతరాంబక లోలవృత్తిఁ దక్ష
మెనుకొని రాఁ దపోధనులు విస్తయ మంద మహోచితప్రచా
రు నలవసుంధరాధిపుని మ్రోలఁ గనుంగొనియెన్ రయంబునన్. 79

టీక. హరి. తనరంగ = ఒప్పఁగా, చిత్రభానుఁడును, చిత్రమైన, భానుఁడు
ను = తేజస్సుగలవాఁడును, దండధరుండు = చండధారియును, ప్రచేతసుండును = ప్రకృ
ప్తమైన చిత్రముకలవాఁడును, వి. కనలి = కోపమునొంది, నరోప...వృత్తి = నరులకు,
ఉపతాపకర = సంతాపకరమై, గాఢతరమైన, అంబక = శేత్రములయొక్క, లోలవృ
త్తి = చంచలవర్తనముగల. తక్ష = తన్ను, తపోధనులు = ఋషులు, మెనుకొనిరాన్ =
మెంబడించిరాఁగా, వి...చారున్-వి = పోయిన, స్వయం = గర్వముచేత, మంద = తగ్గిన,
మహోచితమైన, ప్రచారుముగల (గర్వముచే నుచితప్రచారుములు విడిచి ప్రవర్తించు
వాఁడుకాని,) అలవసుంధరాధిపుని = అహర్నిశమైన, మ్రోలన్, కనుంగొనియెన్
(చూచె ననుట.)

సల. చిత్రభానుఁడును, అగ్నిహోత్రుఁడును. ('చిత్రభాను ద్విభావనుః' అను.)
దండధరుండు = యుదుఁడును. ('కాలో దండధరః' అను.) ప్రచేతసుండును = చరణుఁ
డను. ('ప్రచేతా వరుణః పాశీ' అను.) నైక...వృత్తి = నైక = ఆధికమైన, (గీనిని వృత్తి
శబ్దముతో నన్వయింపవలయును.) నలినరోప = మన్మథునియొక్క, ('పత్రీరోపఇషు
ర్వయోః' అను.) తాపకరములును, గాఢతరములునునైన, అంబక = బాగములచేత,
(అంబకం శేత్ర శరయోః' అను.) లోల = చలించుచున్న, వృత్తితో, తన్ను. (ఇంద్రుని
ననుట.) మెనుకొని రాన్ = మెంబడించిరాఁగా, తపోధనులు = ఋషులు, విస్తయమందన్ =
ఆశ్చర్యమునొందఁగా, మహోచితప్రచారున్-మహా = స్వయంవరోత్సవమునకు, ఉచిత
మైన, ప్రచారున్ = గమనముగల, నలవసుంధరాధిపుని = నలమహారాజును, మ్రోలన్ =
ఎరుట, కనుంగొనియెన్, ('కాశ్మరేడు' ఇంద్రుఁడు చూచె ననుట.)

క. కనుంగొని యతఁడు మహాదర

మున మ్రొక్క విచిత్రనాకపురకర్తృత్వా

భినుతప్రభావయుతుఁ డా

ఘనుఁ డిట్లనుఁ దన్నిరూఢి గడలుకొనంగన్.

80

టీ. హరి. కనుంగొని ఆతఁడు = ఆహర్నిశమైన, మహాదరమునన్ = ఆధికమైన
భయముతోడ. ('దరోఽస్త్రీశంఖభయయోః' అను) మ్రొక్కఁగా, విచిత్ర...యుతుఁ
డు = విచిత్రమైన. నాకపుర = స్వర్గముయొక్క, కర్తృత్వ = స్పష్టిచేత, అగ్నిసత = కొనియాడఁ
దగిన, ప్రభానుతోడ, యతుఁడు = కూడుకొనవాఁడు అను, ఆఘనఁడు = అవిశ్వా

మిత్రుఁడు, దూధిగడలుకొనంగక, తన్ని = పాదప్రహరణ మొనర్చినవాడై, ఇట్లునక = ఈతీరునఁబల్కినను.

నల, అతడు=అనలుఁడు, మహత్ అదరమునక, మొక్కఁగా, విచిత్ర... యుతుఁడు-విచిత్రమైన, నాకపురకర్తృత్వ=స్వగ్ధాధిపత్యముచేత, అభిరుతమైన, ప్రభావముతో, యుతుఁడు అగు, అఘోరఁడు=ఇంద్రుఁడు. తన్నిదూధి-తత్=అనలునియొక్క, నిదూధి=ప్రసిద్ధి, కడలుకొనంగక, అనలునియొక్కదూధి తేటపడఁగా) ఇట్లునకాసీ. తెలిపెద మావృత్తి నిలు మెందుఁ జనియెదు

రాజాన్యవాయవర్ధన కృతాంతుఁ

డితఁడు బృహదాభినుఁ డితఁడు భువనశాసి

యితఁ డనవరత రాజితవిభూతిఁ

జెలఁగున న్దలఁపు కౌశీకునిఁగా నిను వేఁడు

వాంఛ నేతెంచినవార మంద

ముగఁ గాయజవ్యథఁ బొగులకుండఁ దలపు

లీడేర్పఁగారాదె యిప్పుడు దమ

గీ. యంతికావాప్తి సాధించి యభినుతించు

వారి నొంతురె ప్రభుబుద్ధి వదలి యాత్మ

హితమృగాంబకఘటనమున్నతినమగ్ర

మతి నొనర్చితివే మది మఱితు మెట్లు.

81

టీక. హరి, రాజాన్యవాయవర్ధన - రాజాన్యవాయ=క్షత్రియవంశముయొక్క, వర్ధన=ఛేదనము గలవాఁడా! (రాచకొఱముం జెఱుపఁ బుట్టినవాఁడ వనుట), ('వర్ధనం ఛేదనే' అను.) కృతాంతుఁడు కృత=చేయఁబడిన, అంతుఁడు = అంతముగలవాఁడు, ఇతఁడు, బృహదాభినుఁడు-బృహత్=అధికమైన, భానుఁడు=తేజస్సుగలవాఁడు ('భానురక్షిదివాకరా' అను.) ఇతఁడు, భువనశాసి=లోకశాసనుఁడు, ఇతఁడు, అనక, వర... భూతిక-వరతర=మిక్కిలిశ్రేష్ఠమైన, అశత = అప్రతిపాతమైన, విభూతిక = తపోవిభూతిచేత, చెలఁగు = ఓర్వముండెడు, నక = నన్ను, కౌశీకునిఁగాక = విశ్వామిత్రునిఁగాను, తలంపుచు. వారు=అమతంగకన్యకలు, అమందముగక = శీఘ్రముగ, ఇప్పుడు, కౌలవాచకపదము మీఁది తకారము దకార మయ్యెను, అక్షణము. "గీ. సంధి గూర్చంగ..." (కవిలోకసంశేషని.) తమయంతికావాప్తి(క)-తమయొక్క, అంతిక=సమాపముయొక్క, అవాప్తిని, సాధించి=గడించి, (నీదగ్గఱకు వచ్చి యనుట.) నొంతురె=నొప్పింతురాకీ ఆత్మ...ఘటన-ఆత్మహిత = మనోజ్ఞమైన, మృగ = మృగముడు,

అంబక=బాణములయొక్క, ఘటన=సంఘటనము, (బాణమును వేయటము యనట.)
మున్ను=ముందు, అతి సమగ్రమతిక్=మిగుల పరిపూర్ణమైనబుద్ధిత, (కొంత కొసరు
లేనిబుద్ధితో ననుట.) ఒనర్చితివి, ఏము=మేము, అది (నీ వాఘ్మగమును బాణముతో
వేసినయక్రమము ననుట.) ఎట్లు మఱుతుము. (మఱుచుట లేదనుట.)

సరి. రాజాన్యవాచనార్థన = చంద్రవంశవర్ధనా ! ఇతఁడు, కృతాంతుఁడు =
యనుఁడు, ఇతఁడు, బృహద్భానుఁడు అగ్ని, ('అత్రయాశో బృహద్భానుః' అను.)
ఇతఁడు, భవనశాసి=వరుణుఁడు, ఆన...ధూతిక్=ఆనవరతమును, రాజితమైన, విభూ
తిక్=విశ్వరూపుఁడేత, చెలఁగు నక్=ఒప్పునట్టివన్ను, కాశికునిఁగా = ఇంద్రునిఁగా,
తలంపుము. అందముగా, దమయంతికావాప్తిక్-దమయంతికా=దమయంతియొక్క,
అవాప్తి, సాధించి = చేకూర్చి, తలఁపు లీచేర్పఁగారాదె? అని యన్వయము.
ఆత్త...నము-ఆత్తహిత = మనసునకు నిష్ఠురాలైన, మృగాంబక = ప్రీతియొక్క,
(‘వీర్ధాణాం హృస్వస్వాత్’ అను నాంధ్రశబ్దచింతామణిసూత్రముచేసిట ‘మృగాం
బక’ యని యంత్య కకారమునకు హృస్వము వచ్చినది) ఘటనము = పొందును,
ఉన్నతిక్, సమగ్రమతిక్=పరిపూర్ణబుద్ధితోడ, ఒనర్చితివే? = చేసితివా? మదిక్=
మఱున్నందు, ఎట్లు=ఏలాగున, మఱుతుము? (మఱుచుట లేదనుట)

చ. అన నతిమాత్రచిత్రనిభృతాకృతిమై విభుఁ డయ్యహార్యశా
నను బహుమన్యురూఢదివివత్పురవై భవనవిధాను ని
ట్లను ననఘాత్త విశ్వహృదయజ్ఞుఁడ వీగతి నన్నుఁ బల్కుఁగాఁ
జనునె జగత్ప్రయీవిదితసంభ్రమభీమభవాగ్రహగతిన్. 82

టీక. హరి. అహార్యశాసనుక్-అహార్య = అనివార్యమైన, శాసనముగలవానిని,
బహుమన్య(క్)-బహు = అధికమైన, మన్యక్=శ్రోధముగలవానిని, ('మన్యరైశ్చ
క్రతౌక్రధి' అను.) కూఢ...ధానుక్ - కూఢ = సృజింపఁబడిన, దివివత్పుర =
స్వర్గముయొక్క, వైభవముయొక్క, సంవిధాను(క్) = చేయుటగలవానిని, (స్వర్గ
సృష్టిగల) విశ్వామిత్రునిఁగూర్చి, ఇట్లు, అనుక్, జగ...గతిక్ - జగత్ప్రయీవిత్ =
ముల్లోక వేధకముగ ('వృథ = తాడనే' అను ధాతువునుండి క్విబంతరూపము-విత్)
ఇత=పొందఁబడిన, సంభ్రమముచేత, భీమ=భయంకరముగ, భవ = ఈశ్వరునియొక్క,
ఆగ్రహమువంటి యాగ్రహముయొక్క, అగతిచేత, పల్కుఁగాక్, చనునె.

సరి. అ+అహార్యశాసను(క్)=గిరిశాసనుని, ('అహార్యధరపర్వతాః' అను.)
బహుమన్య(క్) = అనేక క్రతువులుగలవానిని, కూఢ...ధానుక్-కూఢమైన, దివి
వత్పురవైభవ = స్వర్గవిభుత్వముయొక్క, సంవిధానముగలవానిని, అనఁగా నింద్రుని
హరి. న.-14

గూర్చి యనుట.) ఇట్లనెఁ, జగ...గతిఁ-జగ త్రయీవిదితమైన, సంభ్రమ=స్వయం
వరసంభ్రమముగల, భీమభవా = దమయంతియొక్క, గ్రహ = స్వీకరణముకొఱకు,
ఆగతిఁ=రాకగలవానిని, పన్నుఁ, కల్పఁగాఁ, చనునే.

ఉ. భవదీయానుచరుండఁ దావకకృపాపాత్రుండ మీమ్రాల ని
ట్లవుఁ గా దంచు వచింప నేర్తునె బుధేంద్ర! మోహి నే నోర్వఁబ్రే
వ్యవిధుల్ గావఁగఁ బాడి మీ కన నతండ స్తద్విధేయుండ నం
టివి మాపం పొనరింపు మాకు మది బాటిల్లు మహాల్లాసముల్.

టీక. హరి. బుధేంద్ర! సంబుద్ధి, ఏక + మోహిఁ=నే నజ్ఞానిని, ('అవిద్యా
మూర్ఖయో ర్హోహీ' నానా.) ప్రేవ్యవిధుల్, (బంటుచేయుకార్యముల ననుట.)
ఓర్వఁ = సహించుటకును, కొవఁగఁ = రక్షించుటకును, పాడి=ధర్మము.

నల. బుధేంద్ర=దీక్షేంద్రుఁడా! మోహిఁ+ఏక = నేను మోహముగల
వాడను. (దమయంతియందు మోహముగలవాడ ననుట.) ప్రేవ్యవిధుల్=దూత
కృత్యములు, ('నియోజ్య కింకర ప్రేవ్య' అను.) ఓర్వఁ=సహించును, మాపంపు =
మాయాజ్ఞ, ఈయర్థమునకుఁ బ్రయోగము. "ఉ. ....మీరలెల్ల నా పంపునఁ
బోరికిం జనుఁడు....." (జై. భారతము.)

క. ధర గుర్వర్థినానా

దర మొప్పదు సుమ్ము ధరణిధవ ! శుభకార్య

త్వర నాకన్యల సితివా

రిరుహసమాలోకనల వరింపుము వేడ్కఁ.

84

టీక. హరి. ధరణిధవ=హరిశ్చంద్రమహారాజా! గుర్వ...దరము-గురు = గురు
వులయొక్క, అర్థిజనా=యావత్తులయొక్కయు, అనాదరము = తిరస్కారము, శుభ
కార్యత్వరచేత, నాకన్యలఁ = నాయొక్కకన్యకలను, సితి...లోకనలఁ-సితివారి
రుహ=లెల్లదామరలతో సమానమైన, ఆలోకనలఁ = దృష్టిగలవారిని, ('ఆలోకా
దర్శనోద్వ్యోతా' అను.) వరింపుము.

నల. గురు...దరము-గురుశ్రేష్ఠులగు, అర్థిజనలయొక్క, అనాదరము = తిర
స్కారము, శుభకార్యత్వరచేత, ఆకన్యలఁ = ఆదమయంతిని, అసితి...లోకనలఁ -
ప్రకాశమానమైన, వారిరుహ = కమలములతో, సమానమైన, ఆలోకనలఁ=దృష్టిగల
దానిని, ఆలంకరింపుము = చేహుదుము.

చ. అధికవిధీతి నీదుహృదయం బటుమీఁదట భీమధామదం

డధరనిరోధశంకకుఁ దడంబును నేని మదీయశక్తిచే

నధరితచంచలాచకచకావయవమృతిలేఖకస్యకా

విధుమణీచంద్రశాలలఁ బ్రవేశము నీ కవలీలఁ జేసెదన్. 85

టీక. హరి. భీమ...శంకరుక్-భీమ = భయంఃమైన, ధామ = లేవస్సుగల, దండధర = మునునియొక్క, నిరోధమునందలి, శంకరుక్, నీనుహృదయము. తదంబును నేని = చలించునేని, అధ...శాలలఁ-...లేఖకస్యకా = చేతఁతాస్రీలయొక్క, విధుమణీచంద్రశాలలఁ = ...యందు, ప్రవేశము; నీకు, అవలీలఁగా నొనరింతును. (స్వర్గభోగమును గల్పింతు ననుట.)

సల. భీమ...శంకరుక్-భీమధామ = భీమనిగృహమునందలి, 'ధామదేవీ' హరిశ్చ' నానా.) దండధర = ద్వారపాలకులయొక్క, నిరోధమునందలి, శంకరు, అధ...శాలలఁ-అధరిత = నిరసింపఁబడిన, చువలా = మెఱపులయొక్క, చకచకలుగల, అవయవములయొక్క, మృతిలేఖగల, 'లయోరథేదః' అనుటచే నిట 'లేఖ'లేఖ యయ్యె. కస్యకా = వసుమతియొక్క, విధుమణీచంద్రశాలలఁ = చంద్రకాంతపుఁ జంద్రశాలలయందు, ప్రవేశము, నీకు, అవలీలఁ, చేసెదను. వసుమతి యంతఃపురప్రవేశ మతిసులభముగఁ గలుగఁజేసెద ననుట.)

క. అనఁ బోనీఁ డితఁ డవిలం

ఘనీయుఁ డనిదానకలితఘనతర్జనుఁ డిం

కని కౌశికశాంబరినే

ర్పునఁ దడయక యధిగతావరోధుం డగుచున్.

86

టీక. హరి. అవిలంఘనీయుఁడు, అని...ర్జనుఁడు-అనిదాన = నిహ్నరణముగ, కలిత = చేయఁబడిన, ఘనతర్జనుఁడు = అధికమైననిరసనముకలవాఁడు, ఇంక, అని = అనుకొని, కౌశికశాంబరి నేర్పునకొ, కౌశిక = విశ్వామిత్రునియొక్క, శాంబరి = మాయయొక్క, ('స్వాంత్రయాశాంబరీ' అను.) నేర్పుచేత, తడయక, అధిగతావరోధుండు-అధిగత = పొందఁబడిన, అవరోధుఁడు = అడ్డగింపు గలవాఁ డను.

సల. ఇతఁడు = ఈఇంద్రుఁడు, అవిలంఘనీయుఁడు, అని, దాన...ర్జనుఁడు-దానముచేత, కలిత = చేయఁబడిన, ఘన = మేఘముయొక్క, తర్జనుఁడు = నిరసముగలవాఁడు, (మిక్కిలి దాతయైననలుఁ డనుట.) ఇంక...నేర్పునకొ-ఇంకని = ఇంకిపోనని, (అడఁగిపోవని యనుట.) కౌశికశాంబరి = ఇంద్రమాయయొక్క, నేర్పుచేత, అధిగతావరోధుండు-అధిగత = పొందఁబడిన, అవరోధుఁడు = అంతఃపురముగలవాఁడు, అగుచును.

సీ. పరమహంసాస్వయ గురునమాప్తవై

ఖరికన్న నధిక మై పరఁగు చునికి

వరసువర్ణాస్పృశ్యవర్ణభామలు భజిం

పంగె బ్రాధిమను మనుపగటుడనము

నేచి కడంకతో నేచందమున నైన

దను గరం బలమంగె దలచుపూన్కి

తనపూనినప్రతిజ్ఞ దక్క నింద్రాదుల

మనవి కై నను మాటుమనలు చలము

గీ. గలిగి విలసిల్లునమ్మహాకల్పభాస్వ

దలఘుదీ ప్రివహాకృతి గలయఁ గాంచి

యచటఁ జిత్రాభిలక్ష్యమాణాత్మఁ డగుచు

నమ్మహీవల్లభుఁడు నిల్చె నాక్షణమున.

82

టీక. హరి. పరమ...వైఖరికన్నక-పరమ = శ్రేష్ఠమైన, హంసాస్వయ = నూర్వంశమునకు, గురువైనవశిష్ఠునిచేత, సమాదిప్త = ఆదేశంపఱచిన, వైఖరికంటెను, వర...భామలు-వర=శ్రేష్ఠమైన, నువర్ణ=బంగారమునకు, అస్పృశ్య=స్పృశింపనశక్యమైన, (పొంద నసాధ్యమునటు.) వర్ణ=కాంతిగల, భామలు = స్త్రీలు, భద్రంపక=కొలువఁగా, ప్రాధి మను=ప్రోడతనముతో, మనుపగటుడనము-మనుచుండెడు, పగటుడనము=లావణ్యము కలిగియుండుటయును, ఏచి=పూనుకొని, తనక=తన్ను, కరంబు+అలమంగక = చెట్టు పట్టుటకు, (పెండ్లాడుట కనుట.) ఇంద్రాదులమనవికైనను, (ఇంద్రుఁడుమున్నగువారి యొక్క ప్రార్థనమునకై నప్పటికి ననుట.) అమ్మహీ...కృతిక-ఆ+మహాకల్ప = అతిశయాలంకారమైన, భాస్వత్ = ప్రకాశించుచుండెడు, అలఘు = తక్కువకొని, దీప్తి=కాంతిని, వసా=వహించిన, ఆకృతిక=ఆకారముగల దమయంతిని, చిత్రాభిలక్ష్య మాణాత్మఁడు-చిత్ర=చిత్రరూపునందు, ఆభిలక్ష్యమాణ=చూడఁబడుచున్న, ఆత్మఁడు=

నల. పర...కన్నక-పరమహంసాస్వయగురు=హంసవంశశ్రేష్ఠమైనచేత, సమాదిప్త=చెప్పఁబడిన, వైఖరికంటెను, అధికమైన; పరఁగుచు, ఉనికి, వర...భామలు-వర=శ్రేష్ఠమైన, నువర్ణ=బంగారమునకు, అస్పృశ్య=స్పృశింపనశక్యమైన, (పొంద నసాధ్యమునటు.) వర్ణ=కాంతిగల, భామలు = స్త్రీలు, భద్రంపక=కొలువఁగా, ప్రాధి మను=ప్రోడతనముతో, మనుపగటుడనము-మనుచుండెడు, పగటుడనము=లావణ్యము కలిగియుండుటయును, ఏచి=పూనుకొని, తనక=తన్ను, కరంబు+అలమంగక = చెట్టు పట్టుటకు, (పెండ్లాడుట కనుట.) ఇంద్రాదులమనవికైనను, (ఇంద్రుఁడుమున్నగువారి యొక్క ప్రార్థనమునకై నప్పటికి ననుట.) అమ్మహీ...కృతిక-ఆ+మహాకల్ప = అతిశయాలంకారమైన, భాస్వత్ = ప్రకాశించుచుండెడు, అలఘు = తక్కువకొని, దీప్తి=కాంతిని, వసా=వహించిన, ఆకృతిక=ఆకారముగల దమయంతిని, చిత్రాభిలక్ష్య మాణాత్మఁడు-చిత్ర=చిత్రరూపునందు, ఆభిలక్ష్యమాణ=చూడఁబడుచున్న, ఆత్మఁడు=

శరీరముగలవాఁడు. ('అల్లా యత్నభృతిస్యాన్తస్యభావపరమాత్మను, జీవబుద్ధిశరీరేషు, నానా.) (చిత్రప్రతిమలఁగఁగ నుచిఁచినవాఁడై యనుట.) అనుచు, అమృహివల్ల భుండు = ఆ నలఁడు, నిలఁడు.

ఉ. అచ్చెరు ఏయపూర్వవిషమాంబకుఁ డీశుచిభానుసన్నిభం
డిచ్చటి కెట్లు వచ్చె నని యెల్లరు గల్గెన రామహర్షిభా
వోచ్చతరస్థితికా నృపకులోదధిస్త్రాశకాంకుఁ బల్కు శుం
భచ్చతురోక్తివైఖరుల మారుతభోజనలీల మించఁగక. 88

టీక. హరి. ఈయపూర్వ విషమాంబకుఁడు = ఈయపూర్వత్రినేత్రుఁడు, ఈ, శుచిభానుసన్నిభుండు, శుచి = అన్నితోడను, ('శుచిఁప్పిత్ర' అను.) భాను = నూర్యుని తోడను, ('భానున్వంసస్సనాస్తాంశుః' అను.) సన్నిభుండు = చూడఁడు; ('కన్దోనక', రా = రాఁగాననుట, లేక, కన్దోనక = చూడఁగా, రామహర్షి = విశ్వామిత్రుఁడు అనియు) మహర్షి = విశ్వామిత్రుఁడు, మారుతభోజనలీల - మారుతభోజన = గాలిమేపులలకు సర్పములయొక్క, లీల, మించఁగక, ('భయంకమైనచీతిచే ననుట) నృపకులోదధిస్త్రాశకాంకునిక = ఆరాజకులవాఙ్మచంద్రుఁడు హరిశ్చంద్రునిఁ గూర్చి.

నల. ఈయపూర్వవిషమాంబకుఁడు = ఈనూతన మన్నభుండు, ఈశుచిభానుసన్నిభుండు = ఈచంద్రుఁడనుట ('విభుస్సభాంశుశృభాంశు' అను.) ఎల్లరుక = అందఱును, కన్దోనక = చూడఁగా, ఇచ్చటికి = ఈయంతఃపురమునకు, ఎల్లువచ్చెక = ఏతీరునవచ్చెను, అని, రామ = దమయంతి, హర్షి ... స్థితికా - హర్షి = హర్షముగల, భావ = భావమయొక్క, ఉచ్చతరస్థితికా = అత్యంతాన్నత్యముచేత, మారుతభోజనలీల - మారుత = దేవతాసంబంధమైన, భోజన = ఆహారమయొక్క, (అనఁగా నమృతమయొక్క,) లీల, మించఁగక, నృపకులోదధిస్త్రాశకాంకునిక = ఆ నలమహారాజునుగూర్చి.

చ. ఖరకిరణాతపంబుఁ బెనుగాలియునుం జొరరాని మధురు
సిరభవనప్రచేత మొకచీరికినిం గొన కెట్లు సొచ్చితి
వరయ ననూనదర్పక! తదంతరసంతతరక్షణోన్మిష
త్తిరుల బరాభవించిన యుదగ్రబలోద్ధతి కేమి చెప్పదుక. 89

టీక. హరి. ఖరకిరణాతపంబుక = నూర్యకిరణములయొక్క, వేడిమియును, పెనుగాలియు, చొరరాని, మధురు... దేశము - మత్ = నాయొక్క, గురు = గొప్పదియైన, స్థిరమైన, భ = కౌంతిగల, వన ప్రదేశమును, చీరికినింగొనక = అత్యుత్తేజ్విక, ఎల్లుచొచ్చితివి? అనూనదర్పక = అధికమైన దర్పముగలవాఁడా ! తదం... రుజుక - తదంతర = అవసంతర

మందు, సంతతరక్షణముచేత, ఉన్నిపల్ = ప్రకాశించుచుండెడు, తరులక్ = వృక్షములను, పరాభవించిన...ధృతికిక్ - పరాభవించిన = చెడిచిన; ఉదగ్రులైన, బల = సేనలయొక్క, ('బలంపైన్యం, చక్రం చాసీకమస్త్రీయామ్' అను.) ఉధృతికిక్ = గర్వమునకు, ఏమి చెప్పదును = ఏమిందును,

నల. చొరరానివద్దురు...దేశము-మధ్యరు = చాతృద్రియొక్క, స్థిరమైన, భవనప్రదేశము, అనునదర్పక ! (హాపమున మన్నఘనిఃన్నః దక్కవకాని ఓనలుఁడా! యనుట.) తనం...తరులక్ - తదంతర = ఆభవనాంతరముయొక్క, సంతతరక్షణమందు, ఉన్నిపత్తరులక్ = మిగుల జాగరూకులైనవారిని, పరా...ధృతికిక్ - పరాభవించిన = అవమానపఱచి, ఉదగ్రబలముయొక్క, ఉధృతికిక్, ఏమి చెప్పదును ?

గీ. ఇట్టి నీచందములు వింత లెన్న నేల ?

సాధునై శ్చల్యహృత్సారస ! వివరింపు

భావ మిగురెత్త నీస్వరూప మతిరమ్య

యువతుల మదీయసంక్షోభముడుగుఁ గాని.

90

టీక. హరి. సాధు...తాన-సాధు = సాధువులయొక్క, నైశ్చల్య = నిలుకడను, హృత్ = హరించుచుండెడు, సార = బలముగలవాఁడా! చరిక్ = చవిచేత, (ప్రేమతో ననుట. 'సవి' యనుపదము నందలి 'స' కారము 'గసడదవా న్ముః ప్రథమామాత్రాదాత్తాన్దదోవ్యైవైతే' అను సాంధ్రశబ్దచింతామణి నూత్రముచేత 'చకారమున' క'దేశము) ఈస్వరూపమతిక్ = ఈస్వరూపముచేతను, మతిచేతను, రమ్య = మనోహరింబులైన, యువతులక్ = స్త్రీలను, (చండాలస్త్రీల ననుట.)

నల. సాధు...రస-సాధు = రెస్సయగు, నైశ్చల్యముగల, హృత్సారస = హృదయ కమలముగలవాఁడా! నీస్వరూపము (ను) వివరింపు (ము). అతిరమ్యయువతుల, అతిరమ్య = మిగులసాగుసుగల, యువ = ప్రాయంపుబురుషుల ('వయస్థస్తరుణోయావా' అను.) తుల = సాదృశ్యముగాఁగలవాఁడా! మన్మథాదులతో సరిపోలినవాఁడా యనుట.) మ. నవలావణ్యవిలాసధన్యసురకన్యాత్తవృత్తారిపు

త్రవిభూతిక్ క్షణదాభిరామతరతారాఖిలదూరీకృత

చ్ఛవినంపూర్ణవిభావరీ విలునియోజ నౌబల్ప దవ్యాజనై

భవ! యన్తత్కృతచిత్రసృష్టిదయితా త్తత్త్వంబుతో నావుడుక్.

టీక. హరి. అస్త...బుతో - అస్తత్కృతమైన, చిత్రసృష్టి = విచిత్రసృజనముగల, దయితా = నాయకయొక్క, ఆప్తిత్వంబుతోక్ = ప్రాప్తితో ('నేనుసృజించిన చండాలకన్యలను కూడినవాఁడనై యునుట); పౌల్న = విహరింపఁగలవు, అవ్యాజనైభవ(సంబుద్ధి)

నల. నవ...విభూతిక్-సవలావణ్యముయొక్క. విలాసముచేత. ధన్యతన, మర
కన్యలచేత, పిత=పరిష్కృతుడైన, పృత్రానిపుత్ర=జనుతునియొక్క, విభూతిక్=విశ్వ
ర్యముచేతను, (జనుతునియొక్క సౌందర్యమువంటి సౌందర్యముచేత ననుట) తుణ
దా...యోజక్-తుణదా=రాత్రియందు. ('త్రియామాక్షవాక్షసా' అను.) అభిరా
మతర=మిగులమనోహరములైన, తారా=క్షత్రములతో, ఖేలత్ = క్రీడించుచున్న
వాడై, ఊరీకృతచ్ఛవి=వంశీకృతమైన దీప్తిగల, సంపూర్ణవిభావవీరిటునియోజక్ =
పూర్ణచంద్రునివలెను, ('విభావవీరమస్మిన్వ్యరజసి నూపవీరమి' అను.) పాల్వెను=
ఓప్పుచున్నాడవు. అవ్యాజవైభవ = నిక్కమైన విభవముగలవాడా! అన్న...తో-
అన్నత్ = నాయొక్క, కృత=చేయబడిన, చిత్రస్పష్టిగల, దయితా=ప్రీతియొక్క,
(ప్రతిమాహాపీలులైన ప్రీతియొక్క యనుట.) ఆర్ద్రత్వంబుతో = సంప్రాప్తితో,
(చిత్రప్రతిమలలో నిలిచినవాడవై యనుట. పాల్వెనని యన్వయము. ప్రతిమవలె
నిశ్చేష్టుడై తన్నుఁజూచు నలునితో నిల్లు దమముల పలికె నని భావము.)

గీ. అధిపుఁడను లోకపతులసనాభిరూప్య

వినుతవిన్నూర్తి నిను వేడ ననుపమితము

తోక్తిధన్య! నీశరణంబు నొందినాడ

బోవు నాకుల ముదితకారుణ్యమహిమ.

92

టీక. హరి. అధిపుఁడు=హరికృంద్రుఁడు, అనుక్=ఓప్పును, లోక...విన్నూ
ర్తిక్-లోకప=లోకపాలకులతోడ, కులయందు, అన=ఉండుటయొక్క, అభిరూప్య=
ఓప్పదముయొక్క, వినుతమైన, విన్నూర్తిని, నిన్ను, వేడను. (తేవతలతోఁ దులయఁ
గదఁగినమాహాత్మ్యము నొసంగఁ గోరువాడఁ గా ననుట.) అను...ధన్య-అనుపమిత=
ఉపమానరహితమైన, ఋతోక్తి=సత్యవచనములయందు. ధన్యఁడైనవాడా! (అమోఘ
వాక్కుల గలవారలలో శ్రేష్ఠుఁడు అనఁగా ఋషిశ్రేష్ఠుఁ డనుట.) ('సత్యం తథ్య
మృతం సమ్యక్' 'ఋమయస్సత్య వచనః' అను.) నాకులము, ప్రోవు(ము), ఉదితకారు
ణ్యమహిమ(క్)=మాతంగకన్యలసంబంధమున, నన్ను (గులభి)ష్టునిచేయకు మని భావము.

నల. అధిపుఁడు=రాజును, లోకపతులు = దిక్పాలకులు, అనుక్=ఓపుచేత. అభి
రూప్య=వినుతవిన్నూర్తిక్, అభిరూప్య=సౌందర్యముయొక్క, వినుతమైన, విన్నూర్తి
గల, నిన్ను, వేడుటకు, అనుపక్=ఉపఁగా, మితఋతోక్తిధన్య! (ఇది దమముల
సంబోధనము.) నీశరణంబుక్=నీగృహమును, ('శరణంగృహరక్షిత్రో' అను.) యదిత=
ఓదమయంతి! కారుణ్యమహిమ(క్), ప్రోవు(ము) అని యన్వయము.

చ. హరిపద మా క్ర మించెదొ హుతాశనతాపముఁ జల్లఁ జేసెదో

యరుణజుమ్రొక్కుఁ గాంచెదొ జలాధిపునిం గనుసన్నఁ ద్రిప్పెదో

యరయఁగ నేమి నీమది బ్రయత్నముఁ దెల్పుము నీన్యరూపవై
ఖరిఁ గన యోగ్యు లాఘనులు గాక ధర న్నరమాత్రు లహ్మ లే.

టీక. హరి. హరిపదము=స్వర్గము, (నన్నిటి నీచకృత్యమునకు లోఁజేసి నీ వేమి
సాధింపఁ దలఁచితి వి ఖరితాన్ధము. లేవా, నన్ను నఁచు ప్రయత్న మింద్రాదుల
నఁచు యత్నముగఁ జేయుచున్నావా యని భావము.)

సల. హరిపదము=ఇంద్రపదమును, హుతాశనతాపము = అగ్నియొక్కవిరహ
తాపమును, అరుణమ్రొక్క = యనునియొక్క మ్రొక్క, జలాధిపుఁడ = వరుణుని,
(వీరిలో నేరిని వరించెద వనుట.)

చ. అనవరసద్గుణైః ఘవిశేదాశయవామవి వేకసన్తః
ఖనియనురంజితార్చనయగౌరవ నీ విబుధాన్వయాగ్రణీ
వినుతమహత్త్వ మెంత పృథివీజనమాత్రవిభూతి గాంచు నే
నన మఱి యెంత యేల యిటెలాడెడు చాలు నయోగ్యయోజనల్.

టీక. హరి. అన...దాశ! అనవర = శ్రేష్ఠమైన, సద్గుణసమూహముచేత, విశ
దములైన, ఆశ=దిక్కులుగలవాఁడా! అహమ...ఖని-అహమ=అవక్రమైన, ('వామా
వర్గుప్రతీపాద్వా' అను.) వివేకమునెడు, సన్తఃజీవి ఖని=ఆరవమైనవాఁడా! అనుర...
గౌరవ! అనురంజిత = రంజింపఁ జేయుటచేత, ఆర్చ్య = పెద్దలుగల, నయగౌరవముగల
వాఁడా! విబుధాన్వయాగ్రణీ! = బ్రహ్మవంశశ్రేష్ఠుఁడైనవాఁడా! విశ్వామిత్రుఁడు
బోధనములు. నీ=నీయొక్క, వినుతమైన మహత్త్వము, ఎంత, పృథివీజనమాత్ర=మను
ష్యమాత్రమైన, విభూతిని.

సల. అన(క)=ఇట్లనిచెప్పఁగా, వరసద్గుణైః! విశదాశయ-విశదమైన, ఆశ
య=హృదయము, (తలంపు) కలయది ('అభిప్రాయశ్చంద ఆశయః' అను.) వివేకసన్త
జీఖనియు నగు, వామ = వినిత, (దమయంతి, కర్త.) అనుక, రంజ...గౌరవనీవి -
రంజిత=గంతోపకెట్టఁబడిన, ఆర్చ్యలుగల, నయగౌరవ=నయాతిశయమే, నీవి=మూల
ధనముగాఁ గలవాఁడా! ('నీవీపరిపణోమూలధనమ్' అను.) సంబుద్ధి. బుధా...మహ
త్త్వము-బుధాన్వయాగ్రణీ=దేవతలయొక్క వినుతమైన, మహత్త్వము ఎంత?
వ. అనిన జితేంద్రియుం డిట్లనియె.

95

టీక. హరి. జితేంద్రియుండు=ఇంద్రియములను జయించిన విశ్వామిత్రుఁడు.

సల. జితేంద్రియుండు=ఇంద్రియములచేత, జయింపఁబడిన నలుఁడు.

సీ. ననకాదిమునిమోహజనకాపిరిపుగేమా

కనకాసనారోహగౌరవంబు

నవనానుగుణమందపనానుగతనంగ

నవనాధికానందవివలనంబు

ఘనదీప్తికలాపఖనదీజలఖగాప

ఘనదీపితద్వీపగతివిభూతి

యమరీభుజవిచాలిచమరీజవికచాలి

సమరీతికకచాలిచారుమహిమ

తే. నరతనువుతోనెనురవరనగరమహిత

బహుతరైశ్వర్యధుర్యలుప్రస్తుతింపఁ

గాంచుటాప్పదె నామాట మించెనేని

నీకు నీవైభవము నిల్పుచే కడింది.

96

రెంటుగమానము.—

టీక, సవకా...గౌరవంబు = సవకాదిమునులకు మోహజనకమైన, అహింపు = వృత్తానురసికీశత్రువైన యింపునియొక్క ('సచ్చేవృత్తానురేఽప్యహి' విశ్వ), గేహ = గృహమందలి, కవకాసన = బంగారు పీఠముయొక్క, ఆహా = ఎక్కుటయందు, గౌరవంబును, నవనా...చలనంబు-నవనానుగుణ = స్తోత్రానుమాపమైన, మందపవన = మలయూహతముయొక్క, అనుగత = ప్రసరణముగల నందనవనముయొక్క అధికౌనం దముగల, వివలనంబు = విచారమును, ఘన...విభూతి-ఘనదీపితి = అధికకౌంతియే, కలాప = అభరణముగాగల, ఖనదీ = మందాకినియందలి, జలఖగ = నీటిపక్షులయొక్క, ఆప ఘన = అంగములచేత దీపితములయిన, ద్వీప = నైకద్వీపములయందలి, గతి = సంచారముల యొక్క, విభూతిని, అమరీ...మహిమ-అమరీ = దేవతాస్త్రీలయొక్క భుజములమీఁదు గ, విచాలి = చలించుచున్న, చమరీజ = వింజామరలచేత, వికచ = వికపించిన, అలిసమరీతి క = తుమ్మెదలతోడ సమానమైవరీతిగల, కచాలి = కొప్పులయొక్క చారుమహిమను, నరతనువుతోనె = మనుష్యులశరీరముతోడనె, నుర...ధుర్యలు-నురవరనగర = ఇంద్ర పట్టణమునందు మహితులైన, బహుతరైశ్వర్యధుర్యలు, ప్రస్తుతింపఁగా, కాంచుట, పి ప్పదె = తగదా? నామాట, మించెనేని = మీతో నట్లయ్యనా, నీకు, నీవైభవము, నిల్పు చే = నిల్పుటయే, కడింది = అశక్యము.

తా. హరి. నామాటవిని యీమతంగస్త్రీలను వరించినచో శరీరముతోడనే స్వర్గ సుఖములననుభవించఁ జేయుదు ననియు, లేనియెడ నీ వైభవము నీ కుండుట కద్ద మని యుచిశ్యామిత్రుడు హరిశ్చంద్రునితోఁ జెప్పె ననియు.

నల. నాపలు కాలకించి ఇంద్రుని వరించి యాశరీరముతోనే స్వర్గభోగము లనుభవించు మనియు, నట్లు చేయుచో నీ కీవైభవము దక్కుట యశశ్శ మనియు నలుఁడు దమయంతితో నుడివ ననియు నాశయము.

మ. అనినక భూపతి జాతనిశ్చయముగా నమ్మేటితో నిట్లునుక
విను నాపూనిక నేల యూరకయ యువ్విన్దారంగా బల్కె నా
ఘనచేనేంద్రవిభూతి యొల్ల సజరాకారత్వ మే నొల్ల నా
కు శలప్రాయము జీవనం చితరవాన్దంభంబు లిం కేటికి. 97

టీక. హరి. అనినక = ఈతీరునక జెప్పఁగా, భూపతి = హరిశ్చంద్రుఁడు, జాతనిశ్చయముగా, శలప్రాయము = తృణప్రాయము.

నల. భూపతిజాత = రాజపుత్రి, దమయంతియనుట, నలప్రాయము = నలస్వరూపము.
చ. అనఘ వరప్రకర్ష దమనాంకమనూత్తమసంతతిక సిరుల్
దనర జనించి యందు నలధర్మ పరిగ్రహభావ మిచ్చగిం
చిన నను నీగతిక బలుకఁ జెల్లెనె యీబలితంపుఁబూన్కి నే
మనమున మాన నెట్లయిన మానెడఁగాని ధరిత్రి నేనియు. 98

టీక. హరి. అనఘ వరప్రకర్ష!, దమనాంక-దమన = దాంతియే, అంక = చిహ్నముగాఁగలవాఁడా! (విశ్వామిత్రునికి సంబంధము) మనూత్తమసంతతిక - మను = నైన స్వతమనువుయొక్కఁ: ఉత్తమసంతతిక = ఉత్తమకులమందు, ('సంతతి స్తోత్రజనన' అను.) అందుక = ఆవంశమునందును, అలధర్మ పరిగ్రహభావముక - అల = ఆ, ధర్మ పరిగ్రహ = ధర్మ పత్ని పరిగ్రహణమందలి, భావము = హృదయము, ధరిత్రి నేనియుక = భూమి నైనను, మానెడఁగాని = విడిచెదనుగాని, రాజ్యము నైనను విడిచెదనుగాని, నా బలితమైనపూనికను మాన ననుట.

నల. అనఘ...సంతతిక - అనఘమైన = వరప్రకర్ష ముగల, దమనాంక = దమనుఁడను పేరిటిఋషియొక్క, మనూత్తమ = మంత్రక్రేష్ఠములయొక్క, సంతతిక = సంఘముచేత, నలభావ...ముక - నలునికి, ధర్మ పరిగ్రహభావముక = ధర్మ పత్ని నగుటను, ('పత్ని పరిజనాదానమాలకాపాః పరిగ్రహః' అను.) ధరిత్రి నేనియుక = భూలోకము నైనను, మానెడఁగాని = విడిచెదనుగాని. (శరీరత్యాగ మొనర్చి యీ లోకము నైన విడిచెదనుగాని, నాపట్టును వదల ననుట.)

మ. అని నానాశ్రుతరంగసంకలితవాక్యావృత్తి బాటింప నే
ర్పున నాతం డది యాలకించి యధికారుణ్యోదయాలోలలో
చనుఁ డై నీతి నడల్పి యాత్మ సముదంచ త్కార్యమాత్రాదరం
బొనరక మానసభూమహాగ్రహవి శేషోదగ్రు డై యిట్లును. 99

టీక. హరి, అని, నానా...వృత్తిక్-నానా=సమస్తములైన, శ్రుత=శాస్త్రములనెడు, ('శ్రుతంశాస్త్రావధృతయోః' అను.) రంగమందు, సంకలిత=సమ్యక్కలితములైన, వాక్యములయొక్క, ఆవృత్తిని, పాటింపక=అవరింపకగా, (ధర్మముఁదప్పి నడువరాదని శాస్త్రోక్తులు పలుకఁగా ననుట.) అధి...లోచనఁడు-అధికమైన, ఆరుద్య=రక్షిరక్షియొక్క ఉదయముచేత, ఆలోల = అంతటఁజలించుచుండెడు, లోచనములుగలవాఁడు, వి, మానస...దగ్గుఁడు-మానస = మనస్సునందు, భూ=పుట్టిన, మహత్=అధికమైన, ఆగ్రహవిశేషముచేత, ఉదగ్గుఁడు; వి.

నలి, నానా...వృత్తిక్ - నానా = అనేకములైన, ఆశ్రుతరంగ=కన్నీటి పరంపరలతో, ('అశ్రునేత్రాంబు'అను) సంకలిత = కూడిన, వాక్యములయొక్క, ఆవృత్తిని, ఆతండు=అనలుఁడు, అధి...లోచనఁడు-అధికమైన, కారుణోద్యయముచేత, ఆలోల=నిశ్చలమైన, లోచనఁడు=నేత్రములుగలవాఁడు, వి, మానస...దగ్గుఁడు-మానసభూ=మన్నుఁడనెడు, మహత్=గొప్పదను, గ్రహవిశేష=భూతవిశేషముచేత, ఉదగ్గుఁడు, వి=మన్నధపరాధీశుఁడై యనుట.

చ. మతకము లేల చాలు నిక మాటికొనంగ నలుండ నేమహో

న్నతి నిను వేడెదక బహుగుణస్తవనీయధరార్పణంబుచే

నతిచరితార్థుఁ జేయు మని యప్పుడ తద్భృతి గాంచి కాంచెన

య్యతివిబుధేంద్రు డింద్రకలితార్థపరిచ్యుతిచింత నాత్మలోన్. 100

టీక. హరి, కనలు=కోపము, ఉండఁగా, బహుగుణస్తవనీయ! (హరిశ్చంద్రసంబోధనము.) ధరార్పణంబుచేక=భూమినొసంగుటచేత, అయ్యతివిబుధేంద్రుఁడు=అమునీశ్వరుఁడు, ఇంద్ర...చింతక-ఇంద్రునితో, కలిత=చేయఁబడిన, అర్థ=ప్రయోజనముయొక్క, పరిచ్యుతి = చెడుటయందలి, చింతను (ఇంద్రునితోఁ బాఁ బలికిన యర్థమునకు హాని వచ్చె నని చింత నొందె ననుట.)

నలి, మతకములు=మాయలు, మాటికొనంగక=మఱుంగుపఱచుకొనఁగా, ఏక=శేను, నలుండక=నలుండన, బహుగుణస్తవ! దముఁడుతీసంబోధనము. నీయధరార్పణంబుచే, తద్భృతి=ఆదమఁడుతీసంతోషమును, అయ్యతివిబుధేంద్రుఁడు=ఇంద్రునిక్రమించిన నలుఁడు, ఇంద్ర...చింతక-ఇంద్రునియొక్క, కలితమైన, అర్థ = ప్రయోజనముయొక్క, ('ఆర్థోఽభిధేయైరై వస్తుప్రయోజననివృత్తిభు.' అను.) పరిచ్యుతి=చెడుటయందలి, చింతను, కాంచెక=పొందెను,

గీ. అవుడు తడయక యవనికాంతానుషక్తి

నిలిదనవలాహితాద్భుతోజ్జ్వలతరాత్మఁ

గాంచి సన్నిత్రకులమహీకాంతమణి హృ
దంతరచలాచలసిథి సధిగమించి.

101

టీక. హరి. అపనికాంతానుషక్తిక్-అపనికాంతా = భూకాంతయందలి, అనుషక్తిక్=అనుషక్తిచేత, నిలిచిన...రాత్తుక్=నిలిచినట్టి, వలాహిత=బలాహితునియొక్క, ('వబయార భేదః') అద్భుతమైన, ఉజ్వలతరమైన, ఆత్మగలవానిని, (విశ్వామిత్రుననుట) సన్నిత్ర...మణి-సత్ = శ్రేష్ఠమైన, మిత్రకుల = నూర్యవంశమానందలి మహీకాంతులతో, మణి=శ్రేష్ఠుడైన హరిశ్చంద్రుడు, హృ...స్థితిక్-హృదంతరమందు, చలాచల=మిక్కిలి చలించుచున్న, స్థితిని, అధిగమించి=పొంది.

సల. యపని...షక్తిక్-యపనికా = తెరయొక్క, అంత=అంతరయయొక్క, అనుషక్తిక్=సంస్కృతిచేత, నిలిచి, నవలా=దమయంతి, కర్త. హితా...రాత్తుక్=హితమాను, అద్భుతమును, ఉజ్వలతర = మిగులబ్రకాశమానమునైన, ఆత్తుక్=శరీరముగలిగినవానిని, స...స్థితిక్-సత్ = నక్షత్రములకు మిత్రుడైన చంద్రునియొక్క కులమాగల, మహీకాంతమణి=రాజశ్రేష్ఠుడగు నలునియొక్క, హృదంతరమానందలి, చలాచల=మిక్కిలి చలించిన, స్థితిని = నిలుకడను, అధిగమించి = తెలిసి.

చ. అనుపమవృత్తి నాత్మపరమాత్ముఖంబున మున్ను విన్నయే
పును గలలోనఁ గాంచినయపూర్వపురూపును సంతకన్న మిం
చునఁ దనరారుకట్టెడుటిచూపును బైపయి నద్భుతప్రగుం
భనము మనంబునం బెనువఁ బల్కి ననుంగు వెలందిపల్కులన్. 102

టీక. హరి. వెలందిపల్కులన్ = ప్రసన్నములైన వాక్యములతో.

సల. కలక్=కళను, లోనక్ = లోపల, అనుంగువెలంది పల్కులన్ = ప్రియగుణుల ద్వారా పలికె నని భావము.

సీ. పుడమి నీ వేలనియెడ మఱి యున్నదే
వేటొక్కగతి సారె వెగడుపఱచి
తలఁపు లారసిచూడ వల దూరక యనిర
తమునీశ మజీవితంబు భవద
ధీనంబు సత్కృపాదృష్టి నాపై నింపు
మన విని యష్టేటియతివిముక్త
దాక్షిణ్యుడై కటా తలఁతురు సత్కాత్ము
డనుచు ననుదినంబు సధికమోహ

తే. శీలునిక్ మృషలిట్టు కౌశికునియందుఁ

దగునె సత్కీర్తికై నమస్తమును నొనఁగు

పుణ్యుల గణింప మఱచితి బుద్ధి ననిన

మనమునఁ జలించుకుండెనయ్యనఘుఁ డపుడు.

103

టీక. హరి. పుడమిక్, నీ పీఠనియడ=నీ పీఠనిష్ఠలము, ఎఱి, ఉన్నదే=కలదా? అనిరత=ప్రీతిలేనివాఁడా! (నన్నుప్రీతి లేనివాఁడనట.) మానీశ! సంబుద్ధులు. అమృతీయతి, సత్యాత్ముఁడు=సత్యహృదయుఁడు, అనుచుక్, మోహశీలుఁడగు, నిక్=నిన్ను, (తలంతు రనియన్వయము) మృషలు=అబద్ధములు, కౌశికునియందుక్ = విశ్వామిత్రునివిషయమున, తగునె = యుక్తమా! (విశ్వామిత్రుఁడ నగునాతోడఁ బొంకఁ దగునా) మఱచితి=మఱచితిని, అనినక్ = చెప్పఁగా, అయ్యనఘుఁడు = ఆమహాత్ముఁడగుహరిశ్చంద్రుఁడు, అపుడు. ముందటి పద్యముతో నన్వయము.

నల. పుడమిక్=భూమియందు, నీవు, పీఠనియడక్ = పీఠకొననిచో (నన్ను నీవు వివాహ మాడనిచో ననుట.) వేటొక్కగతి, ఉన్నదా? ఊరకయ, నిరతముక్=ఎల్లపుడును, ఈశ! సంబుద్ధి. అమృతీ = ఆనలఁడు, అతివిముక్తదాక్షిణ్యుడై, అధిక మోహశీలునిక్, నను=నన్ను, సత్యాత్ముఁడు = సతీయుదుమనస్సుగలవాఁడు, ప్రాణ బుద్ధి గలవాఁడనుట. అనుచు, తలంతు రని పై పద్యముతో నన్వయము. కౌశికుని యందుక్=ఇంద్రునియందు, మఱచితిక్=మఱచిపోయితిని, అని, నమనమున = నమ్రతతో, చలింపకుండెను = చింతచే దలపించుకొని యుండె ననుట.

గీ. సమధికప్రభావగణితచంద్రమతిజ

గన్నుతాకృతికలహంసగమనలీల

నరుగుదెంచి వసుంధరావరపురంద

రాత్నజోత్సాహ మెనఁగ నిట్లనియె నెలమి.

104

టీక. హరి. సమధిక...గణిత-సమధికమైన, ప్రభావముచేత, గణిత=ఎన్నుకొఁ బడినదియు, జగన్నుతాకృతి, కలహంసగమనయు నగుచంద్రమతి, కర్త, వసుంధరా... త్సాహము-వసుంధరావరపురందర=హరిశ్చంద్రునియొక్క, ఆత్మయును, జ = పుట్టిన, ఉత్సాహము, ఎనఁగక్=అతిశయింపఁగా, ఎలమిక్. ఇట్లనియెను.

నల. సమ...చంద్రము-సమధికమైన, ప్రభ=కొంతిచేత, అవగణిత=నిరసింపఁ బడిన, చంద్రము=చంద్రుఁడుగలదియును, అతిజగన్నుతాకృతియును, నగు కలహంస, ఇది కర్త, వసుంధరా...త్సాహము - వసుంధరావరపురందర = రాజేంద్రునియొక్క, ఆత్మజ = శిష్యురైయగు దమయంతియొక్క, ఉత్సాహము.

చ. తెలుపనె మున్నుగాఁ ద్రిజగతీనుతసత్యవతంస సద్గుణో
జ్జ్వల భవదీయదివ్యనుతిశాలినితాంతశుభాంగలక్ష్మీకి
యలఁగుఁడు యోగ్యుఁ డక్షయమహాసుకృతోన్నతి కిమ్ము చాలునీ
కలఁక యనంతవిఘ్నములకల్పి తిరం బని యెన్న నేటికిఁ. 105

టీక. హరి. త్రిజ...తంస- త్రిజగతీనుతమైన, సత్యము, ఎతంస = భూషణము
గాఁ గలవాఁడా! సద్గుణోజ్జ్వల! = మంచిగుణములచేత నొప్పినవాఁడా! భవ...లక్ష్మీకి-
భవదీయ = నీసంబంధమైనదియు, దివ్య = దేవతలయొక్క, నుతి = స్తోత్రముచేత, శాలి =
ఒప్పెడిదియు, నితాంతశుభ = మిక్కిలి శోభనకరములైన, అంగలక్ష్మీకి = రాజ్యలక్ష్మీకి,
యోగ్యుఁడు, అక్ష...న్నతికి - అక్ష మమై, అధికమైన, సుకృతోన్నత్యముకొఱకు
ఇమ్ము = దానముచేయుము. అనంతవిఘ్నములకల్పి = అనేకవిఘ్నములతోఁ గూడిన
సంపద, తిరంబని = స్థిరంబని, సుకృతోన్నతికనువోఁ జతుర్థికివస్తి. లక్షణము. —
“క, నెలకొనితఱుచుఁ జతుర్థికి, నలవడఁగావస్థివచ్చునహిపతికయనా!” (కవి
చింతామణి) ‘అనంతవిఘ్నములకల్పి’, ఆంతర్గతబహువ్రీహి.

నలి. త్రిజ...తంస - త్రిజగతీనుతమైన, సతి = పతివ్రతలయందు, అవతంస =
శ్రేష్ఠమైనదానా!, సద్గుణోజ్జ్వల, దమయంతిసంబోధనములు. భవ...లక్ష్మీకి, (నీయ
వయసుసౌందర్యపంపద కనుట.) మహా...తికి, ఇమ్ము = ఉనికిపట్టు, అనంతవిఘ్నముల
కల్పి = పెక్కువిఘ్నములకలుగుట, తిరంబు, అని. ఇందులకుఁ బెక్కువిఘ్నములు
కలిగె నని చింత వల దనుట.)

క. వనజభవునాజ్ఞ యవిలం

ఘనీయ మింక సంశయింపఁగా వలదు సుమీ!

యని తెలిపి మఱియు హితమతిఁ

దనుఁ గనుఁగొని యలరు ధరణిధవుతో ననియెన్.

106

హరి, సుగమము.

టీక. నలి. వనజభవునాజ్ఞ = బ్రహ్మకట్టడ, బ్రహ్మవాహన మైనయాహంసము
తాను బ్రహ్మనుగూర్చి “నలుని కెవ్వతె ప్రేయసి కాఁగల” దని యడుగఁగా నా బ్రహ్మ
“దమయంతి” యని చెప్పి నటులు దమయంతితో నీహంసము చెప్పి నని నైవధగాధ.
అది యిటు ననుసంధింపఁబడినది, ఆకారణముననే యిటు వనజభవునాజ్ఞ యని చెప్పు
బడియె.

ఉ. మెత్తురు నీగుణార్జవసమృద్ధియ సుస్థియు వేల్పు లాత్మలో

ని త్తఱి జింత మానుముదమీహితపూర్తి ఘటిల్లఁ జేసి లో

ద్వి తీ యా శ్వా స ము

కోత్తరకీర్తి రామనుమహోన్నతిః ఔందు 1 మనంబులోన నా
నుత్తలమింతయుఁ బొరయ కుత్సుకుఁ డయ్యెన్మపాలుఁ డెంతయున్.

టీక. హరి. దమిహతపూర్తిక-దమి=విశ్వామిత్రునియొక్క, ఈహితి=ఇష్టార్థ
మయొక్క ('ఇచ్చా కంఠా స్పృ హిహ తృప్త' అను.) పూర్తి = పరిపూర్తిని,
లోకోత్తరకీర్తి = లోకాతిశయమైనయశస్సు; రాక = రాగా, మను=మనుషు,
మహోన్నతిక, మనుమహోన్నతిక=మనువుయొక్క, మహోన్నతివంటిమహోన్నతి
ననియు నన్వయింప నగు.

నల. మదము' = హర్షము, ఈహితపూర్తిచేత, లోకోత్తరకీర్తి, సంబుద్ధి.
రామను = దమయంతిని.

వ. ఆయెడ నాఖండలాదిలోకపాలకు లమ్మధ్యమలోకపాలు నఖిలలోక
స్తుత్యప్రతిజ్ఞానవిధానంబుఁ జూడఁ దోడన నేతెంచి తదీయధైర్యం
బును దక్షేకాయత్తచిత్త యగునమ్మత్తకాశినియుచిత్రచిత్తవచనా
చాతుర్యంబును గాంచి యమందానందకందభతరంగితాంతరంగు
లై సంప్రాప్తసౌమనస్యసర్వసర్వంసహాధీశ్వరసహితంబుగా మహో
జ్జ్వలఘనమార్గంబు నలంకరించి యననుకరణీయకరణానుభావన
లతానిబంధనబంధురాత్మకత్వంబునఁ గల్యాణకల్పితవిమానంబుల
బ్రకాశించి రసంతరంబ నిరంతరోత్సాహంబున నతిశుద్ధాంతస్థితి
యై యనంతవైభవప్రతిపాదనోచితవేషంబున నచ్చక్రవర్తియు
నచ్చటి వియచ్చరుల కచ్చెరువుగా విలసిల్లి నాశుభప్రదేశం బపార
చారు చటులవాచాప్రపంచితవాచాలితం బయ్యె నప్పుడు.

టీక. హరి. సంప్రాప్తమైన, సౌమనస్య = దేవత్వముగల, సర్వసర్వంసహా
ధీశ్వర = సకలరాజులతో, (రణిహతులై దేవత్వము నొంది స్వర్గముఖంబుల నను
భవించు రాజులతో ననుట) సహితంబుగా, మహో...మార్గంబుక-మహోజ్జ్వల=
మిక్కిలి ప్రకాశమైన, ఘనమార్గంబుక=అకాశంబును, అనను...త్వంబునక-అనను
కరణీయ=అనుకరింపఁగూడని, కరణ = ఇంద్రియములయొక్క, అనుభావనమనెడు,
లతా=తీగలయొక్క, నిబంధనముచేత, బంధురమైన, అత్తకత్వంబున=మనముగల్గుట
చేత, (ఏకాగ్రచిత్తులై యనుట.) కల్యాణ...విమానంబులక = కౌంచనరచిత
విమానంబులయందు, అతిశుద్ధాంతస్థితియై అతిశుద్ధ=మిగులబరిశుద్ధమైన, అంతస్థితియై=
అంతరంగస్థితిగలవాఁడై, అనంత...వేషంబునక - అనంతమైన, వైభవ = రాజ్య

వైభవముయొక్క, ప్రతిపాద=దానమునకు, ('విశ్రాంతం వితరణం స్వర్గం ప్రతిపాదనమ్' అను.) ఉచితమైన, కేవలముచేత, ఆచక్రవర్తియొక్క=అహరిశ్చంద్రుడును,

సలి. సంప్రా...తంబుగా(క)-సంప్రాప్త=పొందఁబడిన, సామనస్య=సాహర్షముగల, సగృహర్థంసహాధీశ్వరసహితంబుగఁక = సమస్తరాజులతోఁగూడ, మహాజ్వలమునమాగ్నంబు (క) మహా=స్వయంవహితమైనచేత, ఉజ్వలమై, ఘనమైన, మాగ్నంబుక=రాజమాగ్నమును, ఆనను...తంబునక - అననుకరణీయ = అనుకరింప శక్యంబుగాని, కరణ=శరీరముయొక్క, అనుభవ = దూపాతికయముగల, నలతా = నలభావముయొక్క, నిబంధ=సంబంధముచేత, బంధుర=రమ్యమైన ('మరాశేబంధురః పుంసి త్రిపుస్యాన్న ద్రురమ్యయోః' నానా.) ఆత్మకర్తృయనక = దేహములుగల వారలగుటచేత, కల్యాణకల్పిత విమానంబులక - కల్యాణకల్పిత = శుభకల్పితములైన, విమానంబులయందు, అతిశుద్ధాంతస్థితి-అతి+శుద్ధాంతస్థితి=అంతఃపురస్థితి సతిక్రమించినవాఁడై, ('శుద్ధాంతశ్చాచార్యోధశ్చ' అను.) అంతఃపురమునండి పెడలినవాఁడైయునుట, అనంత.... కేవలము = అసంతృప్తివైభవప్రతిపాదనకు, ఉచితమైన, కేవలమున, అచక్రవర్తియ = ఆనలుఁడును,

సీ. వరదానధూర్వహస్వాంతోన్నతివరాట

కద్వీపి నాథకాంచికాంతుఁ

డగణితప్రోత్సాహ మిగురొత్తఁ దన కన్య

వారిజాననరేఖ వలలుగురుని

యతిఁ బావనాభిషేకార్హకౌశేయర

త్నవిభూషణదులఁ దనరఁ జేసి

వాహినీగణములవారిసన్నాహంబు

జెరయ నచ్చుటికి రప్పించుటయును

తే. 1. నృపతిసద్గుణములచేఁ బ్రహృష్టహృదయ

వనజ యై నిర్మలాంబరవాణి వచ్చి

యరగసురసిద్ధసాధ్యకింపురుషయక్ష

రాక్షసాదులఁ బేర్కొని కమముతోడ.

109

టీక. హరి వర...కాంతుఁడు-వర=శ్రేష్ఠమైన దానముయొక్క, ధూర్వహ=భారవాహకమైన, స్వాంతోన్నతి=చిత్తోన్నత్యమందు, వరాటక=గవ్వవలెనావరించుచున్న ('వృథాలరక్షే లీజకోశేవరాశే చ వరాటకం' నానా.) ద్వీపినీవాథ = సమద్రుఁడు, కాంచి=మొలములుగాఁగలభూమి, కాంతుఁడు = కాంతగాఁగలహరిశ్చంద్రుఁడు, భూకాంతుఁడనుట (ద్వీపినీవాథకాంచీశబ్దము అభిమేఖలాశబ్దమువలె భూవాచకము; తనకుక, అగణితప్రోత్సాహము, ఇగురొత్తక=పుట్టఁగా, అన్యవారి

1. నన్నృపతిసద్గుణములఁ బ్రహృష్టహృదయ.

జాననరేఖ = రెండవ బ్రహ్మయొక్క జైఖరిచేత. ఇలలు గరుని = ఒప్పెడుగురుండైన, యతి = విశ్వామిత్రుని, పావ...దులక్ = పావనమైన అభిషేకముచేత, అస్వ = యోగ్యములైన, కాశేయ = పట్టువస్త్రములు, రత్నవిభూషణాదులక్ = మణిమయాభరణములు మున్నగువానిచేతను, వాహినీ గణములవారి (క్) = సరులయొక్కయుదకమును, రప్పించుటయును, నిర్మలాంబరవాణి = పరిశుద్ధయైనయాకాశవాణి, ఎచ్చి (అచ్చటి కేతించి యనుట), శేర్కొని = పిలిచి.

సల. వర...న్నతి(గలవాడు) పరాటక...కొంతుడు = పరాటకదేశభూపతి యగు భీముడు, తనకన్యక్ = తనకూతురగు దమయంతిని, వారిజాననరేఖక్ - వారి జానన = చంద్రునియొక్క, ('వారిజాని అస్యతీతి వారిజాననః [అనుక్షేపణే']') రేఖమంటి రేఖచేత, ఇలలు గరునియతిక్ = ఒప్పు సభిక భాగ్యవతి యగుదానిని, వాహి... హంబు = వాహినీగణములవారియొక్క, (గేనయొక్కయునుట) సన్నాహము = ప్రయత్నము, బెరయక్ = కలుగఁగా, నిర్మలాంబర = ధౌతవస్త్రపరిధానయైన, వాణి = సరస్వతి, వచ్చి, శేర్కొని = ఉద్గడించి.

సీ. సారోద్ధృతారిమహారాష్ట్రః డీతః దు

జ్వలజయశ్రీశాలివత్సః డీతః దు

భృతవందిమాగధుం డీతః దు క శాభిజ్ఞ

మాళిక్ ధ్వాటనమాఖ్యుః డీతః దు

బహుగుణమణిసింధుపతి యితం డభివర్ధి

తార్యనత్కవికరహాటకప్ర

కాండుః డీతః దు దిజ్ఞుఖప్రసాధనభుజా

విక్రాంతికాశీరవిభుః డీతం దు

తే. పరస్పపతిదత్తయవతిచామరసమీర

వలనసాభాగ్యహారికుంతలకలాపుః

డీతః డని యనివారితఖ్యాతి మెలయ

సకలభూపాలకులవరు సన్నుతించి.

100

టీక. వారి. ఈతః దు, సారో...రాష్ట్రః దు-సార = బలముచేత, ఉద్భృత = పెల్లగింపఁబడిన, అరిమహారాష్ట్రండు = శత్రుమహారాజ్యంబులగలవాఁడు, ఉజ్వల జయశ్రీశాలియైన, వత్సుడు = తొమ్ముగలవాఁడు, ('ఉరోపత్సంపవత్స' అను.) భృత...గంధుండు-భృత = భరింపఁబడిన, వందిమాగధులగలవాఁడు, కళా...మాఖ్యుః దు-క శాభిజ్ఞ = విద్యావైపుణ్యముగలవారలలో, మాళి = శ్రేష్ఠులైనవారలయొక్క, కర్ణ = కేవులయందు, అట = సంపదించుచున్న, గమాఖ్యుః దు = కీర్తిగలవాఁడు, ('యశః కీర్తిస్సమాఖ్యాచ' అను.) బహుగుణమణిసింధుపతి-బహు = అనేకములైన, గుణము అని

యెడుమణులకు, సింధుపతి=సముద్రుఁడు, అభి...కొండుఁడు-అభివర్ధిత = వృద్ధినొందింపఁబడిన, ఆర్యులయిన, సత్కవులయొక్క, కర=హస్తమునందలి, హాటకప్రకొండుఁడు = సువర్ణ సంఘముగలవాఁడు, దిబ్బుఖ...విభుఁడు-దిబ్బుఖములకు, ప్రసాధన = అలంకారమైన, భుజావిక్రొంతి = భుజవిక్రమమును, కాశ్మీరవిభుఁడు = కుంకుమ ప్రభగలవాఁడు, పరి...కలాపుఁడు = సౌభాగ్యముచేత, హరి = మనోహరమైన, కుంతల = ముంగురులయొక్క, కలాపుఁడు = సంఘముకలవాఁడు, ఇతఁడు, అని, సకలభూపాలకులవరు (క) = హరిశ్చంద్రుని, సన్నుతించి.

నల, ఈతఁడు=ఈరాజు, సారోద్ధృతారి-సార=బలముచేత, ఉద్భృత=హరింపఁబడిన, అరి=శత్రువులుగల, మహారాష్ట్రుఁడు=మహారాష్ట్రదేశాధీశుఁడు, ఇతఁడు=ఈరాజు, ఉజ్జ్వలజుమ్మిశాలి, ఉజ్జ్వల=ప్రకాశమానమైన, జనుసంపదచేత, కాలి = ఓష్ణచుండెడు, పత్నుఁడు=పత్నీదేశాధీశ్వరుఁడు, ఇతఁడు, భృతవంది-భృత=భరింపఁబడిన, పంది=పాతకులుగల, మౌగధుండు=మౌగధదేశపురాజు, ఇతఁడు, కళాభిజ్ఞ మౌలి = కళానిపుణులయందుశ్రేష్ఠుఁడగు ('ప్రవీణోనిపుణోఽభిజ్ఞః' అను.) కర్ణాటసమాఖ్యుఁడు=కర్ణాటరాజు, ఇతఁడు=ఈరాజు, బహుగుణముజేయైన, సింధుపతి=సింధుదేశాధీశుఁడు, ఈతఁడు, అభివర్ధితార్ద్యసత్కవి-అభివర్ధిత=వృద్ధినొందింపఁబడిన, ఆర్యులును, సత్కవులునుగల, కరహాటకప్రకొండుఁడు=కరహాటకదేశపురాజు, ('మత్సరీకామచర్చికాప్రకొండముద్భుతల్లజ్ఞా, ప్రశస్తపాతకౌన్యమాని' అను.) ఇతఁడు, దిబ్బు...విభుఁడు = దిబ్బుఖములకు, ప్రసాధన = అలంకారమైన, భుజావిక్రొంతి = బాహువిక్రమముగల, కాశ్మీరవిభుఁడు = కాశ్మీరదేశాధీశుఁడు, ఈతఁడు, పరనృపతి...కలాపుఁడు-పరనృపతి=శత్రురాజులచేత, దత్త = (కౌనుకగా) నొసఁగఁబడిన, యువతి=స్త్రీలయొక్క (స్త్రీలచేతపింఁబడుచున్నవనుట), చామర = వింజామరములయొక్క, సమీరవలనముచేసిన, సౌభాగ్యముచేత, హరి=ఓష్ణచుండెడు, కుంతలకలాపుఁడు=కుంతలదేశాధీశుఁడు, మరుక = క్రమముగా.

సీ. ఎన్న నేరికి దరంబే గురునంగర

విజయైకనిధు లయి వెలయునీన

లవసుమతీశ్వరులయరీణగుణములు

లనుచు సారైకుఁ దదీయంబు లైన

నానావిపక్షఖండనధుర్యచాతుర్య

ములు మరున్మిత్రతాస్ఫురణములు మ

హార్యమతనయభావానుభావంబులు

భువనసంభరణవై భవములును బ్ర

గీ. కామఘననత్కరణధామతామహత్త్వ
విలసనంబులు నొక్కటఁ దెలియఁ బలికెఁ
గౌళికానుగగీర్వాణగణము మదికి
సంభ్రమనమాకులత్వంబు సంభవించు.

111

టీక. హరి. గురు...నిధులు = గురువగు వసిష్ఠనియొక్క, సంగర = ప్రతిష్ఠ
యొక్క, ('ప్రతిష్ఠాసంవిదాపత్సుసంగరః' అను.) విజయమునకు, ఏకనిధులు, అయి =
కలిగి, కలయ...శ్వరు = కలయ = కలసిన, (వసిష్ఠఁడుచేసిన ప్రతిష్ఠ నీజేర్పఁగల
యనుట.) ఈ, నల=తృణప్రాయమైన-వసుమతి=భూమికి, (నలవ=అనల్పమయిన, వసుమతి =
బుద్ధిగల), ఈశ్వరు = ప్రభువుయొక్క, ('ఈశ్వరః పతిరీశితా' అను.) రాజ్యమును తృణ
ప్రాయముగాఁ దలంచి, (భూదాన మొసంగఁదలంచిన హరిశ్చంద్రునియొక్క యనుట.)
అయ...మణులు-అయ=నాశమువలన, రీణ=జాతిన, (అయవరహితము అనుట) ('స్వన్నం
రీణంప్రతంన్నతమ్' అను.) గుణమణులకొ, ఎన్నకొ. ఏరికొ=ఎవరికైనను, తరంటె =
సాధ్యమా, అనుచు, నానా...ర్యములు-నానావిధములు ఖండన = సమస్తకర్తృఖండన
మందు, ధుర్యమై, చాతుర్యములు = నైపుణ్యములు, మరు...రణములు-మరుత్ = జేవతల
యొక్క, మిత్రతా = మైత్రియొక్క, స్ఫురణములు, మహా...భావంబులు-మహత్
అర్య=సత్పురుషులకు, మత=సమృతమైన, ననుభావ=నీతిభావముయొక్క, అనుభావం
బులు=అతిశయములు, భువన...ములును-భువనసంభరణ=లోకరక్షణముయొక్క, వైభ
వములు, ప్రకామ...విలసనంబులు=ప్రకృష్టమైన, కామ = కోరికలయొక్క, ఘన
సత్కరణ=అధికసత్కారమునకు, ధామతా=నిలయమాట, మహత్త్వవిలసనములు,
కౌళికా...మదికొ-కౌళిక=చిక్కామిత్రునకు, అనుగ=సహచరులైన, గీర్వాణ=మునుల
యొక్క, గణము=సమూహముయొక్క, మదికొ=మనస్సునకు, "గురుసంగరవిజయైక
నిధులయి" యనుచో "అయి" యనుపదమునకు 'కలుగు' అను నర్థమునకుఁ బ్రయోగము
లు:—నీ, "అప్పరోని కురుంబ మాటలు పాటలు, నయినివోదీంపంగ నమరగణము..."

(కాంతి, భార.)

కా. "ప్రాతర్వేళల నట్టివెట్ట సొగసై పాటిల్లెఁ గుంభోంధనో
దూతాంబుధ్వనివాద్యమై మరుదధఃపుండీభవత్పాటల
వ్రాతాప్రేడితసి క్తభూసురభిశారామంబుకుల్యాబహు
ప్రాతస్పంధుల సంధుయంత్రనతికృత్ప్రొద్ధిత కేయాఘమత్. (అము క్తమాల్యద.)
నల. ఇట్ల నింద్రాదులకు నల్లురుజేవతలు నలమాపముల వహించియున్నారు.
కావున, "నానా..." అని నాల్గువాక్యములయందు నలపరముగను, వానిలో

నొక్కొక్కవాక్యము క్రమముగ నింద్ర, అగ్ని, యమ, వరుణుల పేరటను నర్థము నున్న రించునటులను, 'ప్రకౌమ...' వాక్యముచేత, పైనలాడు లెదుగురిగుణములు స్ఫురించు నట్లును జెప్పఁబడియున్నది. ఏనురు = విదుగురు (నలరూపధారలైన జీవతలు నలుగురు, నలుఁ డొక్కఁడు.) సంగర విజయనిధులు = ముద్ధమలయందు జయశీరు. అయి, వెలయు... మణులు - వెలయు = ఒప్పుచుండెడు. నలవసుమతీశ్వరుల = నలమహారాజుల యొక్క, అరీణములైన గుణమణులు, ఎన్నకొ = గణించుటకు, ఏరికొ = ఎవరికి, తరంబు = సాధ్యము, అనుచు, తడియంబులు.

1. విస నానా... రవ్యములు - (నల) నానావిపత్తు = సకలకష్టప్రవృత్తియొక్క, ఖండనమందు, ధుర్యమైనచాతుర్యములు. (ఇంద్ర) నానా = సమస్తములైన, అవి = వర్తవ్యములయొక్క, ('అవయవైశ్వలమేచుర్క' అను.) పక్ష = జెక్కలయొక్క, ఖండనమందు, ధుర్యములైన చాతుర్యములు.

2. మరున్మిత్రతాన్సురగములు - (నల) మరుత్ = జీవతలయొక్క, మిత్రతా = మైత్రియొక్క, స్ఫురణములు, (అగ్ని) మరుత్ = వాయువుయొక్క, మిత్రతా = సఖ్యముయొక్క స్ఫురణములు, ('మరుతౌ పవనామరా' అను.)

3. మహారవ్యమతనయభావానుభావంబులు - (నల) మహత్ = క్రేన్తలైన, ఆరవ్య = పెద్దలకు, మత = సమృత్తమైన, నయభావముయొక్క, అనుభావంబులు, (యమ.) మహా, ఆరవ్య = నూర్చునియొక్క, తనయభావముయొక్క, అనుభావంబులు = ప్రభావములు.

4. భువనసంభరణవైభవములు - (నల) భువనసంభరణ = లోకసంభరణముయొక్క, వైభవములు, (వరుణ) భువన = ఉదకముయొక్క, సంభరణవైభవములు.

5. ప్రకౌమఘనసత్కరణధామతామహాత్త్వవిలసనంబులు - (నల) ప్ర = ప్రకృష్టమైన, కౌమ = మనఃపునీయొక్క, ఘన = అధికమైన, సత్ = యోగ్యమైన, కరణ ధామతా = జీవాకౌంతివంటి కౌంతిగలుగుటయొక్క, మహాత్త్వవిలసనంబులు. ప్రకౌమఘన = అనేకములయిన, కరణధామతా = నేత్రములుగల్గుటయొక్క, మహాత్త్వవిలసనములు = నేత్రము జెజగేంద్రియము అనియు నన్వయింపవగును.

(ఇంద్ర.) ప్రకౌమ = మిక్కిలి, ఘన = అమితములైన, సత్ = లెస్సైన, కరణ = ఇంద్రియములయొక్క (నేత్రేంద్రియ సహస్రముయొక్క యుట.) ('కరణం సాధకతమత్రేత్రగాత్రేంద్రియేన్ద్రపి' అను.) ధామతా = నిలయుమాటయొక్క, మహాత్త్వవిలసనంబులు.

(అగ్ని) ప్రకౌమఘన = మిక్కిలిఘనమైన, సత్కరణ = యజ్ఞాదిసత్కార్యములకు, ధామతా = ఆధారమాటయొక్క, మహాత్త్వవిలసనములు.

(యమ) ప్రకౌమ = మిక్కిలి, ఘన = మేఘమువలె, సత్ = లెస్సైన, కరణ = శరీరముయొక్క, ధామతా = తేజస్సుగలుగుటయొక్క, మహాత్త్వవిలసనములు.

(వరు.) ప్రకౌమ=మిక్కిలి, ఘన=మేఘములయొక్క, సత్కర్తృణ=సత్కర్త
 ముగల, ధామతా=గృహముగలుగుటయొక్క, మహత్త్వవిలిసనములు, (సమాప్తము
 గృహముగాఁ గలుగుట యనుట.) ఒక్కట=ఒక్కసారే, (ఏకవాక్యమున నే యనుట.)
 కాశి...మదికే-కాశిక=ఇంద్రునికి, అనుగ = సహచరులైన, గీర్వాణ = దేవతలయొక్క
 (అగ్నియనువరులయొక్క యనుట), గణముయొక్క, మదికే = మనస్సునకు,
 సంభవింపక, తెలియఁబరక నని యన్వయము.

గీ. అవు డవరనిశ్చయంబుతో నవనిజాని

మణిజనాకులవినుతిసంపదలు దగ భ

జించి సుమనఃప్రసాదసంసిద్ధిచే న

సంతభూస్పర్శనవిచార మాత్మఁ బొడమ.

112

టీక. హరి. అవుడ, వరనిశ్చయంబుతో-వర=శ్రేష్ఠమైన, నిశ్చయంబుతోడ,
 అవనిజానిమణి=రాజశ్రేష్ఠుఁడగు హరిఁబుట్టఁడు, జనా...సంపదలు=జనులయొక్క,
 ఆకులముతోఁగూడుకొనిన, వినుతిసంపదలు, సుమనః ప్రసాదసిద్ధిచే-సుమనః =
 మంచుననుసృముక్క, ప్రసాదసిద్ధిచేత, అనంత...విచారము-అనంత = అపరిమిత
 మైన, భూస్పర్శన = భూదానమునందలి, విచారము ('స్పర్శనం స్పృష్టివానయోః'
 యాదవ ని.)

నలి. అవుడు, అవనిశ్చయంబుతో = వరనిశ్చయాభావముతో (వరుని నిశ్చ
 యంపఁజాలక యనుట) అవనిజానిమణి = రాజేంద్రపుత్రియగు దమయంతి,
 నాకులక = దేవతలను, భజించి, సుమనః...సిద్ధిచే-సుమనః = దేవతలయొక్క,
 ప్రసాదసంసిద్ధిచేత, అనం...చారము-అనంత=ఆకాశమునందలి, భూ=భూమియందలి,
 స్పర్శనవిచారము=స్పృశించుటయొక్క విచారము, (సంచారవిచారమనుట.) దేవతల
 యొక్క గగనస్పర్శనమును, నలునియొక్క భూస్పర్శనమును ననుట, ఆత్మక =
 మనస్సునందు, పొడమక = పట్టఁగా.

చ. అమరవరక్షమామరవరాంచితవృత్తులు వింగడించి నే

ర్వమరఁగ నానురూపవినుతాఖిలనద్గుణపాత్రతానిధిఁ

విమలనుగంధమాల్యవినివేశవిభూషితుఁ జేసి యాత్మభూ

నమధిక రాజ్యవైభవ మొనంగె నశేషముఁ దద్వశంబుగక. 113

టీక. హరి. అమర...వృత్తులు-అమరవర=దేవతలయొక్కయు, శ్రుమామరవర=
 భూసురవరులయొక్కయు, ఆంచితమలైన, వృత్తులు = మాన్యవృత్తులు (దేవబ్రాహ్మణ
 భూములను), వింగడించి = వేఱుపఱచి, ఆ ను...నిధిక, ఆ నుమాప = బుధులచేత
 ('ప్రాప్తరూపసుమాపాభి రూపా బుధమనోజ్ఞయోః' అను.), వినుతమైన, ఆఖిలనద్గుణ
 ములకు, పాత్రతా=పవిత్రతకును, నిధియైనవిశ్వామిత్రుని, విమల...విభూషితుక=

విమలములైన, సుగంధమాల్యములయొక్క, వినివేశ=సమర్పణముచేత, విభూషితౌ=అలంకరింపఁబడినవానిగాఁ జేసి, ఆత్మ...వైభవము-ఆత్మ=తనయొక్క, భూ=భూమియొక్క, సమధిక రాజ్యవైభవము. అశేషము=సమస్తము, తద్వశంబుగఁ=అవిశ్వామిత్రుని యధీనముగా, ఒకఁగను.

నల. ఆమ...వృత్తులు-ఆమరవన = దేవతలయొక్కయు, తమమరవన= భూదేవేంద్రుఁడగు నలునియొక్కయు, అంచితమైన: వృత్తులు=వ్యాపారములు; (భూగగన సంచారము అనుట) ఆమహాప= ఆ సౌందర్యవలీయుగు దమయంతి, ఇది కర్త. విను...నిధిక్-నిధిక్=నిధియైన నలుని, విమల...భూషితౌ=విమలమైన సుగంధముగల, మాల్య=పుష్పమాలికలయొక్క, వినివేశ=అర్పణముచేత, విభూషితౌ=అలంకరింపఁబడిన వానినిగాఁ జేసి, ఆత్మభూసమధిక రాజ్యవైభవము-ఆత్మ భూ=మనస్సునియొక్క, సమధిక రాజ్యవైభవమును = సామ్రాజ్యవిభవమును.

సీ. రంభాదిహరిణానేత్రలు మెలపాడిరి

పాడిరి కిన్న రాబ్జాతముఖులు

హరిదధీశ్వరులు. నెయ్యమున మన్నించిరి

నించిరి విరివాన నిఖిలసురులు

ధరణిపాలకులు చిత్రములపెం పూనిరి

పూనిరి చారణుల్ భూరినుతులు

సమదవిశ్వామిత్రజనులు భ్రమించిరి

మించిరి వేడ్కతో మిత్రవంశ్యు

తే. లవు డసమమార్గాణమహిలాభాత్త కప్రి

యాధికస్పర్శనకృతాఝడై నృపాల

మణియును ననంతరారచ్యమానవినుత

పాత్రశుభకర్త సంరూఢిఁ బరిధవిల్లె.

114

టీక. హరి. విశ్వామిత్రజనులు, (విశ్వామిత్రునియొక్క జను అనుట.) మిత్రవంశ్యులు = సూర్యవంశీయులు, అసమ...కృతాఝడఁడు-అసమ = సరిలేని, మార్గణ = యాచకుఁడైన విశ్వామిత్రునియొక్క (‘‘మార్గణో యాచకార్థినా’’ అను.), మహిలాభాత్తక=భూలాభహూపమై, ప్రియమైన, అధికస్పర్శన = అధికదానముచేత, కృతాఝడఁడు, వి, అనంత...సంహృదిక్-అనంత = భూమియందు, ‘‘నిడుపులుడుపఁ దనుఁగగు...’’ రారచ్యమాన = మిక్కిలిరచింపఁబడిన: వినుతిపాత్రమైన, శుభకర్త = భూదానహూపశుభకర్తముచే నైన, సంహృదిక్ = ప్రసిద్ధిచేత, పరిధవిల్లె = భూమియందుఁ బ్రకాశించె నని యన్వయము.

నల. సమద...జనులు-సమద = మదయుక్తులైన, విశ్వ=సమస్తులైన, అమిత్ర
జనులు = శత్రు జనులు, మిత్ర పశువులు = మిత్రులును పశువులును (బంధువులు
అనుట), అసమ...ధృఢుడు-అసమమార్గణుడు=మన్వభుక్తియొక్క, మహిళా=భార్యయైన
రత్తిదేవితోడ, ఆభ=సమానమైన, ఆత్మక = దేహముగల, ప్రియ=ప్రియురాలైన
దమయంతియొక్క, అధికమైన, స్పృహ=స్పృహనముచేత, కృతార్థుడు, వి, స్పృహల
మణియును=నలుగుడును, అనంత...సంహాధిక-అనంతర = తర్వాత, ఆరవ్యమాన =
చేయఁబడినదై, వినుతిపాత్రమైన, శుభకర్త = వివాహముయొక్క, సంహాధిచేత,
పరిధవిల్లెక = ప్రకాశించెను.

— ఆ శ్వాసాంతము —

మ. మునిసంభావన ! భావన రితిసమిన్తోదాత్త యోధావళి
పునరుజ్జీవన ! జీవనాల్పకణికాభూతాతిమాత్రప్రభీ
తనదీపావన ! పావనస్వపదముద్రాధన్యసద్భక్తనూ
తనవాక్సేవన ! సేవనప్రవణనుత్రామాదివైమానికా !

115

టీక. మునిసంభావన, భావ...రుజ్జీవన=భావమునందు, నర్తిత=నర్తింపఁజేయఁ
బడిన, సమిత్ = యుద్ధముయొక్క, మోహ = సంతోషముగల, అత్తయోధావళి =
స్వకీయవైద్యముయొక్క, (వానరసమూహముయొక్క యనుట.) పునరుజ్జీవన = మరల
బ్రదికించుటగలవాడా ! జీవ...పావన - జీవన = ఉదకముయొక్క, అల్పకణికా
భూత = నూత్నకణముగాఁజేయఁబడిన, అతిమాత్ర=మిక్కిలి, ప్రభీత = భయము
నొందిన, సదీప=సమద్రుసియొక్క, అవన=రక్షణముగలవాడా ! పావన...క్షేపన-
పావనమైన, స్వపదముద్రా = స్వసామాంశముచేత, ధన్యమైన సద్భక్తులయొక్క,
నూతనమైన, వాక్సేవన=ఎచనసందర్భముగలవాడా ! ('సేవనంసీఁసంన్యూతిః' అను.)
సేవన...మానికా=సేవాప్రవణులైన, నుత్రామాదివైమానికా=ఇంద్రుడు మొదలగు
దేవతలుగలవాడా !

క. త్రిభువనహితమహితకుల

ప్రభవ ! భవర్యాభినవవిభావిభవ ! భవా

న్యభిమతచారిత్రసుధా

సుభవ ! భవారిన్వనామనుతినిరతభవా !

116

టీక. త్రిభువనహిత = నూత్యునియొక్క, మహితమైనకులమునందు, ప్రభవ=
పుట్టువుగలవాడా, భవ...విభవ-భ=నక్షత్రములలో, వర్య=శ్రేష్ఠుడైన చంద్రుని
యొక్క, అభినవమైన, విభావిభవ=వైభవముపొందివైభవముగలవాడా ! భవా...భవ!
భవానీ=పారితీదేవికి, అభిమతమైన, చారిత్రమనియెడు గుధయొక్క, అనుభవముగల

వాఁడా! భవా...భవా-భవ=జన్మములకు, అరి=విరోధియైన, స్వనాను=స్వకీయ నానుముయొక్క, సతి=స్తోత్రమునందు, నిరత=ఆసక్తుడైన, భవా=కివుడుగలవాఁడా!

నర్కుటవృత్తము. యతిహితసత్యరూప! యవితాయ! జయాభరణా!
కృతినుత! సత్యరోప! కవిగేయ! దయాభరణా!
భృతిరత! సప్రతాప! సగభీరప్రియాచరణా!
ధృతియుత! తివ్రచాప! నయాదరణా! 117

గద్యము. ఇది శ్రీమద్రామచంద్రచరణారవిండవందన పవననందన ప్రసాద సమాసాదిత సంస్కృతాంధ్రభాషాసామ్రాజ్య సర్వంకషచతుర్విధ కవితానిర్వాహకసాహిత్యరసపోషణ రామరాజభూషణప్రణీతం బైన హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానం బను మహాప్రబంధంబునందు ద్వితీయాశ్వాసము.

టీక. యతిహితమై = సత్యమైనరూపము గలవాఁడా! అవితాయ-అవిత = రక్షింపఁబడిన, ఆయ=మేలుఁగలుగఁజేసెడు క్రియగలవాఁడా! జయాభరణా! కృతినుత! సత్యరోప - సత్య=నిక్కమైన, రోప = బాణముగలవాఁడా! దయాభరణా! భృతిరత-భృతి=రక్షణమందు, రత = ప్రేమగలవాఁడా! ధృతియుత - ధృతి=సంతోషముతో, యుత=హుడుకొనినవాఁడా!

ఈవృత్తమునకే కోకిలకాక మను నామాంతరముకలదు. అక్షరము:—

కొలిచెద నాదిదేవుపదకోకనదంబులు నేఁ

దొలఁచెదఁ దొంటిబామునఁ గుదుర్చుడు పాపములం

దలఁచెద నామధేయ ములితత్సరత న్నభజా

నలఁదగు నర్కుటంబునకు భర్గవిరామములక.

(అప్పకవీయము, ఆ. ౪.)

గద్యము. ఇది శ్రీహనుమద్వరప్రసాదలబ్ధసారస్వతీపాత్ర భారద్వాజగోత్రపవిత్ర చిత్రకవిపెద్దిరాజితనూజపురాతనాధునాతన కఠిన ప్రబంధార్థబోధన సమర్థమాన సాంభోజసుధీజనవిధేయానంతయనామధేయ విరచితంబైన “హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానప్రకాశిక” యను వ్యాఖ్యానంబునందు ద్వితీయాశ్వాసము.

శ్రీ రస్తు

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము

తృ తీ యా శ్వా న ము

మానితమారుతినుత

సామానితరస్వవృత్తసంశ్రవణమునీం

ద్రా ము ద్రము ద్రసావహ

ధీముద్రా రామభద్ర దీప్తిసముద్రా.

1

టీక. శ్రీమా...మద్రా-శ్రీమానితుడైన, మారుతి=హనుమంతునిచేత, సుత= కొనియాడఁబడిన, సామ=సామవేదముకన్న, అనితర=ఇతరముకాని, స్వవృత్త = నిజ చరిత్రముయొక్క, సంశ్రవణముగల, మునీంద్రులకు, ఆముద్ర = నిర్నిరోధమైన, ముద్రస (ముత్త+రస)=సంతోషరసమును, ఆవహింపఁజేయుచున్న, ధీముద్రా = జ్ఞాన సముద్రగలవాఁడా! రామభద్ర! దీప్తిసముద్రా!

వ. అవధరింపుము మృకండునందనుండు పాండునందనున కిట్లనియె. 1

సీ. అప్పుడు కౌశికుఁ డర్కసంతతిశుచి

యపుటి యాగసాంగాగమోప

పాదనాధికధర్మపాకసంసిద్ధివి

శ్వేక్షమాభువనవిశ్రాణనముల

నింపొండఁగ ననుగ్రహించి యాఘనుశంక

రశిఖామణికులేశుఁ బ్రస్తుతించి

యాభూరిధృతినిషధాచలేంద్రమనోర

విందసంశుద్ధికి వెఱఁగుపడుచు

వెనఁ దిరోధాన మొందిన ననమతస్స

హాచరితవైభవవిలోకనాతివేల

కుతుకసంప్రాప్తకుతలనాకతలసుతల

తలనివాసులు చని రాత్తధామములకు.

చీక, హరి, కాశీకుండు=విశ్వామిత్రుండు, కర్త. అర్కసంతతిశుచి-అర్కసం
తతి=సూర్యకులమండు, శుచి=పవిత్రుండు, అప్పతి = అహరిశ్చంద్రుండు, యాగ...
విశ్రాణనములకొ-యాగ = యజ్ఞమునెడి, సాంగ = అంగములతోఁగూడుకొనిన, అగ
మములయొక్క, ఉపపాదనముచేత, అధికమైన, ధర్మముయొక్క, పాకసంసిద్ధియు,
విశ్వ=సమస్తమైన, శ్రుమాభువన=భూలోకముయొక్క, విశ్రాణనములకొ = ఈగి-ఈ
పైఁజెరిచేత, ఇంపాందకొ = ఒప్పఁగా, (తనయజ్ఞము భూదానము ఫలింపెనని సంతస
మందుచుండఁగా ననుట) అనుగ్రహించి, (కాశీకుండనుగ్రహించి యనుట) శంకరశిఖా
మణికులేశుకొ-శంఖరశిఖామణి=సూర్యునియొక్క, కులమునందలి, ఈశుకొ=ప్రభువైన,
అఘసుకొ=అనుహత్తుండైన హరిశ్చంద్రుని, ప్రస్తుతించి = కొనియాడి, అభూరి...శుద్ధి
కి(కొ) - ఆ, భూరిధృతి=అధికధైర్యమండు, నిషధాచరేంద్ర=నిషధపర్వతరాజమైన
హరిశ్చంద్రునియొక్క, మనోరవింద=చిత్తసరోజముయొక్క, సంశుద్ధికి(కొ)=పారిశుద్ధ్య
మునకు, వెలుగుపడుచు=అచ్చెరువందుచు, వెనకొ=శిస్తుమున, తిశోధానము=మఱుఁ
గుపాటు, ఒందఁగా, (కాశీకుండా శ్రమమునకుఁ బోఁగాననుట.) ఆసమ...నివాసులు-
ఆసమ=సమానరహితమైన, తత్=అహరిశ్చంద్రునియొక్క, మహాచరిత=మహాచారిత్రి
యొక్క, వైభవముయొక్క, విలోకన=దూచుటయందు, అతివేల=పెల్లైన, కుతుక=సం
తోషముచేత, సంప్రాప్త=వచ్చిన, కుతల, నాకతల, మతల, తలనివాసులు (ఈలోకముల
యందుండెడి వారనుట.) ఆత్మధామములకుకొ=స్వకీయభవనములకు, చనిరి.

నల, కాశీకుండు=ఇంద్రుండు, అర్కసంతతి = సూర్యపుత్రుండైన యముండు,
శుచి=అగ్నిహోత్రుండు, అప్పతి = వరుణుండు (పరు నలువరుసు వరుసఁగా) యాగ...
విశ్రాణనములకొ-యాగమునకు, సాంగ=మూర్తిరహితముగ, అగమ = వచ్చుటను, ఉప
పాదన=ఉపపాదించుటను, అధికధర్మమును, పాకసంసిద్ధి = పచనసంసిద్ధియను, విశ్వ
శ్రుమా=సకలభువనములయందును, భువన=ఉదకమును, విశ్రాణనములకొ=ఇచ్చుటలచేత,
ఇంపాందఁగాకొ, అనుగ్రహించి, (ఇంద్రుండు సాక్షాత్కారముతో యజ్ఞముల
కేలేంపెదననియు, యముండు, ధర్మము గలుగుఁగాక యనియు, అగ్ని, పాకశుద్ధి
గలుగుననియును, వరుణుండు, వలసినయెడల నుదకము గలుగుఁగాక యనియు, వర
ముల నొసఁగి రని యభిప్రాయము.) శంకరశిఖామణికులేశుకొ-శంకర = ఈశ్వరునకు,
శిఖామణి=తలయానికమైన, చంద్రునియొక్క, కులమునందలి, ఈశుకొ = ప్రభువైన,
అఘసుకొ = అనుహత్తుండగునలుని, ఆ, భూరి...సంశుద్ధికికొ - ఆ, భూరిధృతి =
అధికధైర్యసంతుండైన, నిషధాచరేంద్ర = నలునియొక్క, మనోరవిందసంశుద్ధికికొ=
చిత్తశుద్ధికి, ఆసమత్సహా...వాసులు - ఆసమమైన, తన్నహ = అన్వయంపరోత్సవ
మందు, ఆచరితమైన, వైభవముయొక్క, విలోకనా...నివాసులు.

గీ. మనుజపతియును నాగాశ్వమణినువర్ణ
పూర్ణసామ్రాజ్యదానవిస్ఫురణ సనుప
మామ రమణీజయశ్రీ సమన్వితుఁ డయి
యాత్మ పురిఁ జెంది సుఖలీల నలరె నంత.

4

టీక. హరి. మనుజపతియును=హరిశ్చంద్రుఁడును, నాగాశ్వ...విస్ఫురణక్ = నాగాశ్వమణినువర్ణపూర్ణమైన, సామ్రాజ్యమయొక్క, దానవిస్ఫురణక్ = ఇచ్చుట చేత, అనుప...న్వితుఁడు-అనుపము = ఈడులేని, అమరమణి = చింతామణియొక్క, జయశ్రీ = జయలక్ష్మితోడను, సమన్వితుఁడు, అయి, అంత.

సలి. మనుజపతియును = నలుఁడును, మామగారు, అనుపక్ = పంపఁగా, రమణీ...తుఁడు - రమణి=దమయంతితోడను, జయశ్రీ = జయలక్ష్మితోడను, సమన్వితుఁడు. అయి,

మ. సరచేవోత్తము లుండ దేవపతు లుండఁ దివ్యదర్శికరే
శ్వరు లుండఁ ధరలో నితండు జగతీసంస్తుత్యసత్వాధిరా
జ్యరమోత్కర్షముఁ గాంచు పె ట్లనుచు విశ్వామిత్రుఁ డుగ్రుండుని
ర్జరదుర్వారతరుండు నై కలిమహాసంరంభము ల్లిఱుగఁ.

5

టీక. హరి. సరచేవోత్తములు=రాజశ్రేష్ఠులు, దివ్యదర్శికరేశ్వరులు=శ్రేష్ఠులైన నాగాధిపతులు, జగతీ...త్కర్షముక్ - జగతీసంస్తుత్యమైన, సత్వాధిరాజ్యరమ = సత్యసామ్రాజ్యలక్ష్మియొక్క ఉత్కర్షమును- “విశ్వామిత్రుఁడు, కర్త (‘అనఘాంగనైక...’ అనుపద్యములోని, చొచ్చెను. ఆక్రమించెను” అనుక్రియతో నవ్యయును.) కలిమహాసంరంభములు=కలి = కలహమందలి (‘కలహేనైవ్యయుగేకలిః’ నానా.) మహాసంరంభములు=అధికొటోపములు, మీఱుగఁ = అతిశయింపఁగా.

సలి. జగతీ...త్కర్షముక్-జగతీసంస్తుత్యమైన, సతీ=దమయంతియొక్క, అధిరాజ్యరమ=అధిపతిత్యసంపదయొక్క, ఉత్కర్షముక్=అతిశయమును, విశ్వామిత్రుఁడు-విశ్వ=ప్రపంచమునకు, అమిత్రుఁడు = శత్రుఁడు, కలి = కలిపురుషుఁడు, కర్త, (దీనికి “అనఘాంగనైక...అనుక్రియలతో నవ్యయును.) నిర్జరదుర్వారతరుండు, నిర్జర=దేవతలకు, దుర్వారతరుఁడు=నివారింప మిక్కిలి శక్యముగానివాఁడును, ఐ (కలి పురుషుఁడు స్వయంవరమునకు వచ్చుచుండగా, స్వయంవరమున కేతెంచి మణిచిపోవుచుండు నింద్రుడు లేడు లేతెంచు నాతనిం గాంచి దమయంతి నలుని వరించెను, నీవును మణిచిపో నగునని చెప్పినను తా మణితక నలుని వేధింపఁబోయె నని ఫలితార్థము.)

క. కామవిమోహమర్షము

హామదయాపోగ్రజాగ్రదనుయాయిజన

స్తోమంబు గొలువ లక్ష్మీ

ధామంబగు తత్పురంబు దక్షిణం జనుచుకా.

6

టీక. హరి. కామ...స్తోమంబు - కామ...మదహాపులైన, ఉగ్రజాగ్రదను యాయి జనులయొక్క స్తోమంబు.

సతి. కామ...స్తోమంబు - కామము, విమోహము, అమర్షము, మహామదము, ఇవియను, హాపముచేత, ఉగ్ర=భయంకరములును, జాగ్రత్ = జాగరూకములైన, అనుయాయిజన = భృత్యజనములయొక్క, స్తోమంబు = సమాహము.

సీ. ఒకచోట మఖవాటహుతహవ్యగంధంబు

లోకచాయ ననపాయహోమవహ్ను

లోకయిక్క భృతదిక్కటకసామగానంబు

లోకమూల శుభమూలసుకృతగాధ

లోకచెంత నిగమాంతయు క్తిసంతతిచింత

లోకసీమ సురధామయోగ్యసేవ

లోకవంక నకలంకయోగివర్యసపర్య

లోకదండ నభుదండనోచితవిధు

గీ. లరసి యిద్భృతధర్మ సంభరణధరణి

కాంతనిగ్రహ మెట్లు కావెంతు ననుచు

దీపితాత్మానుకంపుఁ డై ద్వాపరాప్తి

కలితుఁ డై నిజసమయవాక్యములు తలఁచి.

7

టీక. హరి. మఖవాట...గంధంబులు-మఖవాట=యాగ కాలలయందు, హుత=హోమముచేయఁబడిన, హవ్య=అజ్యాదిహవిస్ఫులయొక్క, గంధంబు=వాసనలు, ఒక యిక్కకా=ఒకచోట, భృత...గానంబులు-భృత=నిండింపఁబడిన, దిక్కటక=దిబ్బధ్వ ప్రదేశముగల, సామగానంబులు, నిగమాంత = వేదాంతమునందలి, యుక్తిసంతతి యొక్క, చింతలు, సురధామ...సేవలు-సురధామ=స్వర్గమునకు, యోగ్యమైన సేవలు, ఆరసి=చూచి, ఈదృశ...నిగ్రహము-ఈదృశ=ఇట్టి, ధర్మ సంభరణ=ధర్మసంభరితుఁడైన, ధరణికాంత=రాజగుహరిశ్చంద్రునియొక్క, నిగ్రహము, దీపితాత్మానుకంపుఁడు-దీపిత=ప్రకాశమానమైన, ఆత్మ=తనయొక్క, అనుకంపుఁడు = దయగలవాఁడు, వి, ద్వాపరా ప్తికలితుఁడు, ద్వాపరా ప్తి=సంకయావాప్తితోడ, ('సందేహద్వాపరాచాభ' అను.) కలితుఁడు=హుదీనవాఁడు, వి, నిజ...మలక్-నిజ = స్వకీయములైన, సమయ వాక్యములను ప్రతిజ్ఞానములను (సమయా శ్చపథాచారకౌలసిద్ధాంతసంవిదః' అను.)

సతి. ...ద్వాపరా ప్తికలితుఁడు=ద్వాపరపురుషునితోఁగూడినవాఁడనుట, వి, నిజ

...ములు-నిజ=స్వకీయమైన, సమయ=ప్రవేశసమయముయొక్క, వాక్యములు, (పురుషుఁ డనాచారవంతుఁ డయినవేశఁ గలి ప్రవేశించు ననెడి) వచనములు.

సీ. అనఘాంగనైక రాజ్యశ్రీమదాత్మ

మైననిజస్వాంత మంగమించు

నతఁడు దోడ్తోనఁ బూర్వాస్థనంగ్రహకైత

వము ఘటించినఁ దదక్షుమతదుర్వ్య

సనమగ్నుఁ డగు నైన సాధింతు ననుచు నే

కాంతవిద్వాపరవ్యాప్తవచ

నావృతనకలాక్షుఁ డై చొచ్చె నృపధామ

మవ్వేళఁ బ్రమదాశ్రితాత్ముఁ డవని

గీ. విభుఁడు వేవేగసమయార్హ విధి సలుపుచుఁ

బూని కన్నీటఁ దనపదాంభోజయుగళిఁ

గడుగ మిన్నంది తావేగకలిత హద్భయుఁ

డగఁచుఁ దత్పరివాగ్గణి నాకమించె.

8

టీక. హరి. అనఘాంగ...శ్రీ-అఁఘ=నిర్గుణమైన, అంగ=స్వామ్యమాత్యాది సప్తరాజ్యాంగములచేత, నైక = అనేకమైన, (ఏక్కువైన) రాజ్య=శ్రీరాజ్యలక్ష్మీ, మదాయత్తము=నాస్వాధీనము, ఐనక, నిజస్వాంతము, నిజ=స్వకీయమైన, స్వ = ధనముయొక్క (స్వోక్తాతా వాత్సని స్వం త్రి స్వత్తియోస్వోఽస్త్రియాంధనే' అను.) అతఁడు, ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, తోడ్తోన=కంటన, పూర్వా...ఎము-పూర్వాస్థ = యాగమునకై మున్నోడంబడినద్రవ్యముయొక్క, సంగ్రహమునందలి, కైతవిముక్త = కపటమును, ఘటించినక, దదక్షుమతకైత=ఆద్రవ్యసంగ్రహమందు, అక్షమతకై = సామర్థ్యములేమిచేత, దుర్వ్యసనమగ్నుఁడు, అగక, ఐన=అట్లులైనచో, ఏకాంత... లాక్షుఁడు-ఏకాంత=మిక్కిలి, వి=పోయిన, ద్వాపర=సంశయముగలుగునట్లు, వ్యాప్త = పొందఁబడిన, నందనచేత, అవృతమైన, సకలాక్షుఁడు=సమస్తేంద్రియముగలవాఁడు, వి, సంశయరహితముగ మనోవాక్కాయకర్మములయందువచనగలవాఁడై, ప్రమదాశ్రితాత్ముఁడు-ప్రమదముచేత, ఆశ్రితమైన, ఆత్మకలవాఁడు, అవనివిభుఁడు=హరిశ్చంద్రుఁడు, సమయార్హవిధి-సమయార్హ = కొమోచితమైన, విధి (క) = పూజావిధి, కన్నీటక = ఆనందబాష్పములచే (పదాంభోజయుగళిక = పాదకమలద్వంద్వమును, కడుగఁగా, (ఆనందాశ్రువులు పాదములు గదియ నమస్కరింపఁగా ననుట.) ఈయర్థము ప్రమదాశ్రితాత్ముఁ డను విశేషణముచేత దోచుచున్నయది.) మిన్నంది=పెరిగి, తాక = తాను, వేగ = కోపవేగముతో, కలితహద్భయుఁడు=కూడుకొనిన మనసుగలవాఁడు

నలి. అన...యత్తము-అనఘయైన, అంగనా=దమయంతిచేతను, ఏక=ముఖ్యమైన, రాజ్యశ్రీ=రాజ్యలక్ష్మీచేతను, మదాయత్తము = మదమనకధీనము, విస, నిజస్వాంతము=స్వకీయచిత్తమును, అధి...నతఁడు-అధికమించు = పొందిన, అతఁడు = అనలుఁడు, తోడ్తోక=వెంటనే, ఆపూ...కైతవము-ఆపూర్వార్థసంగ్రహముగల, కైతవము=బాదము, ఘటిందిక=సమకూర్చగా, తదత్తు...మన్నుఁడు-తత్=ఆ, అత్తుమక=బాదమనెడు, దుర్వ్యసనమందు, మన్నుఁడు = మనింగినవాఁడు, అగును, విస (కొ)=దుర్వ్యసనమన్నుఁడైనవో, ఏకాంత...లాక్షుఁడు-ఏకాంతవిత=రహస్యజ్ఞుఁడైన, ద్వాపరపురుషునిచేత, ఆవృత=ఆవరింపఁబడిన, సకలాక్షుఁడు = సకలమైన పాచికలుగలవాఁడు, వి ('అథాత్తు మింద్రియే, నాద్యూతాంగే కర్షచక్రే వ్యవహారే కలిద్రుమే' అను. ద్వాపరునితో నేకాంతమున 'నీవు పాచికలయందుఁ బ్రవేశించియుండు మని చెప్పినవాఁడై యునుట.) ఆవ్యేళక=నృపధామము, చొచ్చెక, ప్రమదాశ్రితాత్తుఁడు, ప్రమదా=దమయంతిచేత, ఆశ్రిత=పొందఁబడిన, ఆత్తుఁడు=దేహముగలవాఁడు, (దమయంతి సంస్కర్మముగలవాఁడనుట.) ఆపనివిభుఁడు=నలుఁడు, వే=కీఘ్రముగ, వేగక=తెల్లవాఁడగా, సమయార్హ విధి=కొలోచితకృత్యము సలుపుచు, పూనిక=ప్రయత్నముతో, నీటక=ఉదకమున, కడుగమిక=కడుగకుంటచేత, నందితా...హృదయుఁడు-నందిత = సంతుష్టమైన, ఆవేగ=త్వరతోడ, కలిత=కూడిన, హృదయుఁడు=మనస్సుగలవాఁడు, అగుచు.

వ. ఇట్లా క్రమించిన యాకలితత్వవిముఖవిచారంజ్ఞై యసూయోచ్చాయంబు వడిం బెడరేప బహువిధాష్టాపదక శాపాల్లిగ్రహదురాగ్రహుండుగు నతండు చండవాక్పాండిత్యసమనముద్భతోద్బంధపాణిపుష్కరాంకుం డమ్మేటిపుడమితేనిం జూచి. 9

టిక. హరి. సయా...విచారండు-సయాకలికిర్వి = నయకలనయందు, విముఖమైన, విచారముకలవాఁడు, వి, అసూయోచ్చాయంబు = ఈర్ష్యాధిక్యము, వడిక, 'వెడరేపక=వే'రేపింపఁగా, బహు...గ్రహండు-బహువిధములైన, అష్టాపదకలాప=సువర్ణభూషణములయొక్క, ('శరభే నాపేమ్ని శారిఫలకేఽష్టాపదోత్త్రియమ్' నానా.) ఆళి=సమూహముయొక్క, గ్రహ=గ్రహీకరణమందు, దురాగ్రహముగలవాఁడు, అగు, ఆతండు=ఆవిశ్వామిత్రుఁడు, (రాజ్యపీనుడైన వగు నీ కొధరణంబు లేలే? తెచ్చుని యాగ్రహము నొందినవాఁడైన విశ్వామిత్రుఁడనుట.) చండ...కుండు-చండ=కోపకృతమైన, వాక్పాండిత్యమునకు, సమమగునట్లు, సమాద్భృత=ఎత్తఁబడినదై, ఉద్బంధ=ఉన్నతదండముగల, పాణిపుష్కర=హస్తకములము, అంకుండు = గుర్తుగాఁగలవాఁడు, ఆమ్మేటి పుడమి తేనిక=ఆరాజశ్రేష్ఠుడగు హరిశ్చంద్రుని, చూచి.

సల. ఇట్లు, ఆక్రమించినయాకలి=ఆక్రమించినట్టి యాకలిపురుషుడు, తత్వ విముఖ విచారుడు, వి, అనూయోచ్చాయంబు=అనూయోచితమును, వడింబెడ కేరపక=అనూయ పుట్టింపకగా ననుట; బహువిధా... గ్రహుండు—బహువిధములైన, అష్టాపద=జూదపురబలకయొక్క, కళా = విద్యలయొక్క, పాళి = చిన్నమనెడు, గ్రహ=భూతమువల్ల దురాగ్రహముగలవాడు, అగునతడు, (అగువాడనుట) చండ...పాణి-చండవాక్పండితిచేత, అగమమగునట్లు; సమద్భృతమైన, ఉద్బంధ పాణిగలవాడు; (చేయియైతి జూదమునకు బిట్టుగాఁ బిలుచుచున్నవాడనుట.) పుష్కరాంకుండు=పుష్కరుడను పేరుగలవాడు, అష్టేటిపుడమిఁజేసికొ=ఆనలుని. గీ. కైతవప్రాధి బెడిదంబుగాఁగఁ బన్ని

దములయెడ నించుకయుఁ గించుదనముఁ బూన

కురుధనము లెల్ల నామ్రాల నునిచి శ్రీద

నలుపుము నృపాలకా నల శాంతి ననిన.

10

టీక. హరి. కైతవప్రాధి కపటప్రాధి (కపటోఽస్త్రివ్యాజవంభోపధయచ్చ ద్దైతవే, అను.) పన్ని=పర్వాటుచేసియునుట, దములయెడకో=మునులయెడ, ఉరు ధనముల, కానలకో=అర్ణములయందు.

సల. కైతవప్రాధి = ద్యూతప్రాధి (ద్యూతోఽస్త్రియామక్షుశ్చైతవంపణిత్యపి' అని అను.) పన్నిదములయెడకో = పంచములవిషయమున, శ్రీదా = ద్యూతక్రీడను, నృపాలకా, సల, ఇవిసంబుద్ధులు.

ఉ. ఆక్షణదావివర్ధనకరాన్వయుఁ డట్టిద కాక యంచు న

త్యక్షయశోభమానవచనాకలనాపణితాత్మ భూతి న్నా

శిక్షితవాజరత్నరథసింధురకోటులతో నొనంగె వి

శ్వశీతివైభవం బతనిశక్తి బరాభవముద్రఁ గాంచుచున్.

11

టీక. హరి. ఆక్ష...న్వయుఁడు—ఆ, క్షణదావివర్ధనకర = నికావిభేదనకరుడైన నూర్ధ్వనియొక్క, అన్వయుఁడు = పంశముగలవాడు (హరిశ్చంద్రుడనుట) ('వర్ధనంచేదనే' అ.) సత్య...భూతి-సత్యమునకు, క్షయ=నివాసమై, ('నివాసశ్వరణం క్షయః' అ.) శోభమాన=ప్రకాశించుచున్న, వచనములయొక్క, ఆకలనా=నిలుపుట చేత, పణిత=సన్నతమైన, ('ఈడితకస్తణాయితపణాయితప్రణతపణితపనితాని' అను.) ఆత్మభూతి=స్వకీయజన్మము గలవాడు, వి=అయి.

సల. ఆక్ష...న్వయుఁడు-ఆ, క్షణదావివర్ధనకర = నికాభివృద్ధికరునియొక్క, (చంద్రునియొక్క యనుట.) అన్వయుఁడు = పంశముగలవాడు (నలుఁ డనుట.) సత్య...భూతి-సత్య=దమయంతియొక్క, ఆక్షయ=అధికములు, శోభమానములునైన

వచనములయందలి, అకలనా=అనాదరము చేత; పటిత=పణముగఁ జేయఁబడిన ('కైతవం పణిత్వపి' అ.) ఆత్మభూతి=నిజైశ్వర్యముగలవాఁడు, వి, దమయంతి చెప్పినను వినక తన సకలైశ్వర్యములను పంచెముగ నొడ్డినవాఁడై యనుట.

క. పతి కపు డధీతనయనం

హితులుఁ బురోహితులు నీతిహితకార్యసమా

హితులుఁ దగ విన్నవించిరి

మతి సప్రతికారఘోరమానసహితులై.

12

టీ. రెంటును సమానము.

గీ. జనవర హృతారి వీరసేనుని నసంఖ్య

నవనవిఖ్యాతి హరిముఖశ్లాఘనీయ

నత్రి శంకుసమాఖ్యుని జనకుని మఱి

పించి ప్రోచితి విన్నాళ్లు ప్రేమ మమ్ము.

13

టీక. హరి. జనవర ! సంబోధనము. హృతా... సేనుని-హృత=హరింబఁబడిన, అరివీర=శత్రువీరలయొక్క, సేనుని=నైవ్యములుగలవానిని; అసంఖ్య...ఖ్యాతికా - అసంఖ్యసవన = అశేషయజ్ఞములవల్లనైన, విఖ్యాతికా=ప్రసిద్ధిగలవానిని, హరి... సమాఖ్యుని-హరిముఖ=ఇంద్రగులకు శ్లాఘనీయుఁడైన, సత్=శ్రేష్ఠుఁడైన, త్రిశంకు సమాఖ్యుని=త్రిశంకువను పేరుగలవానిని, జనకుని, తండ్రియైన త్రిశంకుని ననుట.)

నల. జనవర ! హృతారి ! సంబుద్ధులు-అసంఖ్య...ఖ్యాతికా-అసంఖ్య=లెక్కలేని, సవన=యాగములవల్లనైన, విఖ్యాతికా=ఖ్యాతిగలవానిని, హరి...సతికా-హరిముఖ=ఇంద్రగులకు, శ్లాఘనీయ = స్తోత్రాస్తుఁడైన, సత్రికా=అధ్యరియైనవానిని, ('సత్రమాచ్ఛాదశేయశ్లే' అ.) శంకుసమాఖ్యుని, శం=కుఖమునకు, కు=భూమియైన, (కుఖాధారమైన యనుట.) సమాఖ్యుని=కీర్తిగలవానిని, ('శమవ్యయంచ సౌఖ్యాన్థే నానా.') జనకుని, వీరసేనుని (తండ్రియైన వీరసేను ననుట.) 'హరి...సమాఖ్యుని' అనుచో మఱియొక యర్థము. హరి...సేనుమైన, సత్=లెస్సైన, త్రిశంకు=అగ్నిత్రయమువల్లనైన, ('శంకుస్సంకీర్ణవిపరే పలాశేఽగ్నిచకీలశే' ధనంజయునిఘంటువు) సమాఖ్యుని, ('పెక్కుజన్నములచరించి యాహవనీయాది యగ్నిత్రయమును లెస్సగ వడుపువాఁ డనుట.)

ఉ. ఇప్పుడు విశ్వభారమును నే లని నేల నిజాప్రకోటితో

నొప్పన సేసె దన్యునకు నూరక నూటక త్రావువానిశే

యొప్పెడుచాలు నీగొడవ కోపము కోపము పైఁచి చూడుమా

తప్పు విభుత్వహానికిఁ గతంబె మతంబె మహీజనాభికిన్.

14

చీక. రెంటున సమానము.

ఏలని, ఏల+అని, నేలకొ=భూమిని, అన్యనకుకొ, ఊరక, నూజక, త్రావు
వానికే, ఈగొడవిక = ఈయాపదకు, ఓపము = ఓర్వము, కోపము, సైచి, మతంబె=

సప్తతమా !
సీ. అనఘమానన నీపదాంబుజంబుల వ్రాలు
రాజహంసల కొండుప్రాపుగలదె ?
ధీరకుంజర ! నీక రాశోహణంబున
వెలయుకుంభిని కొండు వెరవు గలదె?
నరసచంద్ర ! భవత్ప్రసన్నకళావాప్తిఁ
దగుబుధాభికి నొండుదండ గలదె?
సుగుణసాగర ! భవత్సుహితజీవన లైన
వాహినులకు నొండువలను గలదె?

గీ. కని కరగ బాప్తదుర్దశల్ గనికరంబు
నెరప విది యేల ? మహి యేల కరిగితేని
యధిప ! నీయాన నీయాన మనునరితు
మతులపతిహితగతు లాత్తమతుల నునిది.

15

చీక. రెంటున సమానము.

అనఘమానస = పాపరహితమైన మనస్సుగలవాఁడా ! నీపదాంబుజంబుల=
నీపాదకమలములయందు, వ్రాలురాజహంసలకు=వ్రాలినయట్టిరాజశ్రేష్ఠులకు, ప్రాపు =
ఆశ్రయము. (అనఘమానస=శ్రేష్ఠమైనమానససహోవరమా ! నీపదాంబుజంబులకొ-నీ
యొక్క, పదాంబుజంబులకొ=స్థానమైన యుదకములయందలి కమలములయందు, వ్రాలు
రాజహంసలకు=వ్రాలెడు రాయందలి కనుట.)

ధీరకుంజర ! ధైర్యమున గజమునుబోలినవాఁడా ! నీక రాశోహణంబునకొ = నీ
భుజాశోహణముచేత, వెలయుకుంభినికి=ఒప్పెడుభూమికి, వెరవు=ఉపాయము, (ధీర
కుంజర ! ధీరమైనకుంజరమా ! నీయొక్క, తుండము నాశ్రయించుటచేత, వెలయు
కుంభినికి=ఒప్పెడు నాఁడైనంగున కనుట.)

సరసచంద్ర ! = సరసశ్రేష్ఠుఁడా ! భవత్ప్రసన్నకళావాప్తికొ, భవత్ = నీ
యొక్క, ప్రసన్నమైనకళయొక్క, అవాప్తిచేత, తగుబుధాభికో=తగిన విద్యత్సమూహ
మునకు, దండ=ప్రాపు. (సరసుఁడవైన చంద్రుఁడా ! భవత్ప్రసన్న...ప్తికొ=నీయొక్క ప్రస
న్నములైన, కళలయొక్క. ప్రాప్తిచేత, తగుబుధాభికో=ఒప్పెడు దేవతాసమూహమున
కనుట.)

సుగుణసాగర = సుగుణసముద్రుఁడా! భవత్సుహితజీవనలు - భవత్ = నీయందు,
 సంహితములైన, జీవనలు = జీవనములుగలవి, వివ వాహినులకు = సేనలకు, వలసు = దిక్కు,
 (సుగుణసాగర! సుగుణవంతుఁడవైన సముద్రుఁడా! భవత్సుహితజీవనలు - భవత్ =
 నీయందు, సుహితములైన, జీవనలు = ఉదకములుగలవి వివ వాహినులకు = నదులకనుట.)
 ఆ ప్రదుశ్లో = ఆప్రతియొక్క దుర్దశలను కని = చూచి, కరంబు = మిక్కిలి, కనికరంబుకొ =
 దయను, నెరపపు = నింపపు, నీయానముకొ = నీవుపోవుటను, అనుసరింతుము (నిన్ను వెంబ
 డించివత్తు మనుట.), అతుల పతిహితగతులు - అతుల = సమానరహితములైన, పతిహిత =
 భర్తృహితములైన, గతులు = రీతులు.

గీ. నకలనుత నూతనాక్షమాలికలొ గుప్త

మనుజపాశులొ దేవసంప్రార్థనములు

బూనునెత్తములొ రాజ్యభూరిభరము

లీల సదాపాశవృత్తుల కెల సెవుమ.

16

టీక. హరి. సకలనత! (సంబుద్ధి.) నూతనాక్షమాలికలొ - నూతనములైన, అక్ష
 మాలికలొ = జపమాలికలొ, గుప్త... శులొ-గుప్త = గూఢములైన ('గూఢరక్షితయో
 ద్దప్త'నానా.), మను = మంత్రములయొక్క, జపాశులొ = జపపంక్తులొ, దేవసంప్రార్థన
 ములొ = దేవతారాధనములందు. పూనునెత్తములొ = పూనినకనులములొ, రాజ్య
 భూరిభరములు, సదాపాశవృత్తులకు - సదా = నిరంతరము, అప = పోయిన, ఆశ = తృప్తిగల,
 వృత్తులకు = వర్తనము గలవారలకు (ఋషుల కనుట.)

నల. సకలనత! నూతనాక్షమాలికలొ-నూతనములైన, అక్ష = పాచికలయొక్క,
 మాలికలొ; గుప్తమనుజ = రక్షింపఁబడినమనుజులుగలవాఁడా! సంబుద్ధిపాశులొ = సారెల
 పోతలొ, దేవ! సంప్రార్థనములొ = కోరికలను, పూనునెత్తములొ = పంచెములొ,
 రాజ్యభూరిభరములు సదాపాశవృత్తులకు - సదా, పాశ = పాశికలయొక్క, వృత్తులకు =
 వర్తనముగలవారికి. (ఊదగాండ్ర కనుట.) ('దేవకాః పాశకాశ్చతే' అను.)

చ. అన జననాథుఁ డిట్లును మదాపులు మీరు మదికొ మదీయశా

సనము బహుకరింపుఁ డతిసత్యసయాక్షపణైకవృత్తి నే

సనుపము రాజ్యసంపదల కాశ యొనర్తునె నాకు నిచ్చవ

చ్చినహితం లేని నీతని భజింపుఁ డనం జని రాత్రి నందఱుకొ. 17

టీక. హరి. అతి...వృత్తికొ - అతిసత్యసయముయొక్క, అక్షపణ = చెడకుండుట
 చేత, ఏక = ముఖమైన, వృత్తిగలవాఁడను, నేక = సేను.

నల. అతి...వృత్తికొ - అతి = అత్యంతమైన, సత్యసయముగల, అక్షపణ = అక్ష
 త్యవహారముండు (ఊదపుఁబంచెమనుట.) ఏక = ముఖమైన, వృత్తికొ = వర్తనగలవాఁడను.

క. చన నానయవిదుదారగు

రునిశాంతస్థితికి దగ నరుగుఁ డని యనిపె

మనమున వాత్సల్యము పొం

గ నబలగతి ననుగమించుగాదిలి ప్రజలన్.

18

టీక. హరి. ఆన...స్థితికి-ఆ, నయవిద్ = నయజ్ఞులలోను, దాని = దానిలలోను, గురుని = అధికుఁడైన హరిశ్చంద్రునియొక్క; శాంతమైన, స్థితికి, లెగునట్లు, అబల=చంద్రమతి, అనుగమించుగాదిలిప్రజలన్-అనుగమించు=వెంటడించెడు, గాదిలి ప్రజలను=కూరిమిజనులను, అనిపెన్.

సరి. ఆనయవిదుదార, ఆ, నయవిదు=నీలివిచక్షణుఁడైన నలునియొక్క, దార=భార్యయైనదమయంతి, గురునిశాంతస్థితిని - గురు=తండ్రియైనభీమనియొక్క, నిశాంత=ఇంటియందలి, స్థితికి=చందుటకు, అబలగతి-అబల = బలహీనమైన, గతి=గమనముచేత, అనుగమించు = వెంటవచ్చు, గాదిలిప్రజలన్ = అయగుగుట్టములను, (కూతురుకొడుకు ననుట,) అయగుడు=పొండు, అని అని పెను.

గీ. అప్పు డాయతిధూర్తహృతాత్మవిభవుఁ

డై నృపతి ప్రేయసీలోహితాంఘ్రికమల

సంచరణభేదవిహ్వలస్వాంతుఁ డగుచుఁ

బ్రతిభయకరోరకాంతారకుదవి నరుగ.

19

టీక. హరి. ఆయతి...విభవుడు-ఆ, యతి ధూర్త = పంచకుఁడైన ఋషిచేత, (విశ్వామిత్రునిచేత), ('ధూర్తస్తుపంచకః' ఆ.) హృత=అపహరింపబడిన, విభవుడు=రాజ్యవైభవముగలవాఁడు, వి, నృపతి=హరిశ్చంద్రుఁడు, ప్రేయసీ...స్వాంతుడు-ప్రేయసీ=చంద్రమతియొక్కయు, లోహితునియొక్కయు, ఆంఘ్రికమల=అడుగుఁదమ్ములయొక్క, సంచరణ = నడచుటయందలి, భేదమునలన, విహ్వల = స్వాధీనముకొని, స్వాంతుడు=మనస్సుకలవాఁడు, అగుచు.

సరి. ఆయతి...విభవుడు - ఆ, ఆతి = అత్యంతము, ధూర్త = జూదగాఁడైన పుష్కరునిచేత ('ధూర్తోఽత్యదేవీకీతవో'ఆ.) హృతమైన, అత్తవిభవుడు = నిజవైభవముగలవాఁడు, వి, నృపతి = నలుఁడు, ప్రేయసీ...స్వాంతుడు-ప్రేయసీ = దమయంతియొక్క, లోహిత=ఎఱ్ఱవైన, ఆంఘ్రికమలములయొక్క సంచరణభేదముచేత, విహ్వలమైన స్వాంతముగలవాఁడు, అగుచు.

సీ. ప్రచ్ఛాయవనవనస్పతులు నీలపుమెఱుం

గుల నింపు జగజంపుగొడుగు లయ్యె

నవలతాగలదతాంతములు పార

సీమంతినులు చల్లు సేన లయ్యె

తరురాజఖగకూజితము వేత్రధరసమూ

హోరుసాహోరుతివ్యాహ మయ్యె

వాతాభిహిత వేణుజాతారవము వంశ

గీతాదిశుభవాద్యరీతి యయ్యె

గీ. గంధవహకందభీమండకంపమాన

మృదులదళకాంతకాంతారకదళికాండ

మండలము లగ్రవలమానమాననీయ

బహువిజయవైజయంతికాపంక్తు లయ్యె.

20

టీక. రెంటును సమానము.

ప్రచ్ఛాదనవనస్పతులు = మిక్కిలి సీడగల వనమండలివృక్షములు, జగ
జంభుగొడుగులు = మనోహరమైన చూత్రైపుజాలరులతోఁగూడిన గొడుగులు, నవ...త
ములు - నవలతా = లేడిఁగలవలన, గలత్ = రాలుచున్న, అతాంతలతాంతములు =
వాడిపోవనివూలు, పారసీమంతినులు = పట్టణస్త్రీలు, సేనలు = మంగళాక్షరములు, తరు...
తము - తరురాజ = వృక్ష శ్రేష్ఠములయందలి, ఖగ = పక్షులయొక్క, కూజితము, వేత్ర...
వ్యాహము - వేత్రధరసమూహ = కట్టికలసమూహముయొక్క, ఉరు = అధికమైన,
సాహోరుతి = సాహోధ్వనులయొక్క, వ్యాహము = సమూహము, వాతా...రవము -
వాత = వాయువుయొక్క, అభిహత = తాఁకుడుచేత, వేణు = బొంగు వెదుళ్లయందు,
జాత = పుట్టిన, ఆరవము = ధ్వని, వంశ...రీతి - వంశగీత = వేణుగానము, ఆది =
మొదలుగాఁగల, శుభవాద్యరీతి = మంగళవాద్యరీతి, గంధవహ...మండలములు -
గంధవహకందభీ = మొత్తం వాయువుచేత, మండముగ, కంపమాన = కదలుచుండెడు,
మృదులదళ = మెత్తనియాకులచేత, కాంత = మనోహరమైన, కాంతారకదళికాండ
మండలములు = ఆడవియందలి యరఁజిచెట్ల సమూహములు, అగ్ర...పంక్తులు -
అగ్ర = ఎదుట, వలమాన = చలించుచుండెడు, మాననీయ = పూజనీయములైన, బహు
విజయవైజయంతికాపంక్తులు = అనేకములైన జయధ్వజములయొక్క సమూహములు.

క. సమయజ్వలదశనాయా

క్షుమతాధికశోచ్యవృత్తికతనం దనగా

త్రముల నుదయించు వై

వశ్యము సైఁచగఁజాలఁడయ్యె నవనివుఁ డచటన్.

21

టిక. హరి. సమయ...కత-సమయ = (ఆకటి) సమయమందు, జ్వలత్ = ప్రజ్వలించుచున్న, ఆశనాయా = ఆకటిని, ('అశనాయా బుభుక్షే తుత్' అ.) తుమత=ఓర్చుకొనుటచేత, అధిక మైన, శోచ్యవృత్తికతనక్ = శోచియవర్తనముగలగుటచేత, నందనగాత్రములక = ఆవయవములయందు, వైవశ్యము = వివేకత.

సలి. సమయ...కతనక్ - సమయజ్వలదశనాయు, అక్షమత = సహింపకుండుటచేత, అధికమైన, శోచ్యవృత్తియొక్క, కతనక్ = హేతువుచేత, తన గాత్రములక = తనయవయవములయందు, అవినిపుడ=రాజు.

ఉ. ఆతటి నాతుమారకిరణాన్వయుమ్రాల విచిత్రస్పష్టివి

ఖ్యాతినమేతనూతనమహాద్విజసంతతి దా నభూత పూ

ర్వాతతభూరివిగ్రహసమగ్రతః జూపుచు నిల్చె దీప్తిసం

ఘాత మనంతరత్నిరుచిగౌరవలంఘనజాంఘికంబుగన్.

22

టిక. హరి. ఆ...మ్రాలక్-ఆ, అతుమారకిరణ=నూర్చునియొక్క (ఆక్ష ప్రశ్నేషము) అన్వయము=వంశముగల వారిశృంగునియొక్క, మ్రాలక్=ఎదుట, విచిత్ర...సంతతి-విచిత్ర స్పష్టియొక్క, విఖ్యాతితో, సమేత=మాడుకొనిన, నూతనమైన, గొప్పబ్రహ్మణకులముగలవాఁడు, (విశ్వామిత్రుఁడనుట) దా...సమగ్రతక్-దానభూత=దానలబ్ధమైన, ('లబ్ధం ప్రాప్తం విన్నం భావిత మాసాదికం చ భూతం చ' అ.), పూర్వాతతభూరి=పూర్వాధిః ద్రవ్యముయొక్క, వి=విశేషమైన, గ్రహ=స్వీకరణముయొక్క సమగ్రతను, (తేక, విగ్రహ=కలనాముయొక్క, సమగ్రతను) చూపుచు మున్న యాగార్థముధారవోసిన ద్రవ్యమును దీసికొనఁగలవాఁడై యనుట. దీప్తిసంఘాతిము = కాంతిపుంజము, అనంత...బుగక్-అనంతరత్ని = నూర్చునియొక్క, రుచి=కాంతియొక్క, గౌరవముయొక్క, లంఘనమందు, జాంఘికంబుగక్ = వేముగలదానినిగా, నూర్చికాంతిఁ దిరస్కరించునట్లుగా ననుట.

సలి. ఆతుమార...మ్రాలక్-ఆ, తుమారకిరణాన్వయము=చంద్రవంశపురా జయిన నలునియొక్క, మ్రాలక్ = ముందట, విచిత్ర...సంతతి-విచిత్ర...సమేతమయి, నూతనమైన, మహాద్విజసంతతి = పక్షిసంతానము, తాను, అభూత...సమగ్రతక్-అభూతపూర్వ=వింతలైన, ఆతిత=విస్తృతమైన, భూరి=అధికమైన, విగ్రహ = దేహములయొక్క ('విగ్రహస్సమరదేహే' నానా.) సమగ్రతక్, చూపుచు, దీప్తిసంఘాతము, అనంతరత్ని=అమితములైన రత్నములయొక్క.

సీ. అటు నిల్చు నాశిఖి హంసానమాంబక

హరిముఖాధికదీప్తి నడరువాని

నరసియేతద్ద్విజతరసాతిశయనేవ

నమున నిల్చుదు జీవనంబు లని పి

భుండు దండ మొనర్చు బూని మేకోక పా
 టునకు లోబడఁ జేయ మునుకొని యవి
 కలితకోపమునఁ దత్కేయము గ్రహించి
 యతిరభసమున మిన్నంది పలికె

గీ. మునుహరింపమి నీయంద యునిచినట్టి
 యధికవిత్త మీపట్టున యజ్ఞపరమ
 నీమఁ గొనవచ్చితిమి ధాత్రి నీకు నునుపఁ
 జనునె మాసాము నరయ నక్షముల మేము.

23

టీ. హరి. ఆశిభి...దీ ప్రి-ఆ, శిభి=అగ్ని, వాంస = మార్వ్యుడు, అసమాంబక =
 రుద్రుడు, హరి=యముడు, ముఖ = మొదలైనవారియొక్క, అధికదీ ప్రిచేత, అడరు
 వానిక (మహాస్రదైనవానిననుట.) అరసి, ఏత...నమున-ఏతద్విజతర=ఈబ్రాహ్మణ
 శ్రేష్ఠునియొక్క, సాతిశయ=అతిశయసహితమైన, సేవనమున=సేవచేత, విభుండు=హరి
 శ్చంద్రుడు, దండమొనర్చుకొ=నమస్కరింపగా, మేకోక=అంగీకరింపక, పాటునకుకొ=
 అవస్థకు, లోబడఁజేయకొ=లోబడఁజేయుటకొనుట, మునుకొని, అవికలితకోపమునకొ=
 వికలముగాని కోపముతో, తత్కేయము = అహరిశ్చంద్రునియొక్క వస్తువును,
 గ్రహించి=పట్టుకొని, యతి=విశ్వామిత్రుడు, ఈపట్టునకొ = ఈసమయమున, యజ్ఞ
 పరమస్థిమకొ=యజ్ఞముందలి యాత్మస్థిమిద్ధిచేత, ఏము=మేము, అక్షములము = తమ
 లేనివారము, కాంతులముకొ మనుట.

నల. ఆశిభి...దీ ప్రి-ఆ, శిభి=నెమళ్లు, వాంసములు, అసమాంబకహరి=చిలుకలు,
 ముఖ=మొదలుగాఁగలవానియొక్క, అధికదీ ప్రికొ=అధికమైన కౌంతివంటికౌంతిచేత,
 అడరువానికొ=ఒప్పెడునాపత్తులను, అరసి=చూచి, ఏత...వనమున-ఏతద్విజతరసం=
 ఈపత్తులమాంసముయొక్క ('విశిఖం తరసంమాంసమ్' ఆ.) అతిశయ సేవనమున=అత్యం
 తభక్షణముచేత, దండమొనర్చుకొ=చంపుటకునుట పూని, మేకోకపాటునకుకొ-మేకోకరి
 రమునందలి, కోక=వస్త్రముయొక్క, పాటునకుకొ=వేయుటకు, లోబడఁజేయకొ,
 అవి=అవత్తులు, తత్కేయముకొ = అవస్త్రమును, గ్రహించి=పట్టుకొని, మిన్నంది,
 పైకొగసి యనుట. అధికవిత్తము=అధిక ద్రవ్యమైనది. (మిక్కిలి వెలగలది యనుట) ఈ
 పట్టు=ఈపట్టుపుట్టము, నయజ్ఞ=నీతిమంతుడైన యోనలుఁడా!, పరమస్థిమకొ=
 శక్తిమిద్ధిచేత, అక్షములము=పాసికలము, ఏము, (మేము పాసికల మనుట.)

చ. అన విని ఊచ్చపాటు సకలాంగములం గడలేనిదైన్య మా

ననమున మన్యువేగము మనంబునఁ గ్రమ్మఁగ నమ్మహీశుఁ డి
 ట్లను నఖిలార్థయుక్త నఖిలావనియుకొ గయికొంటి రింక సా
 ధనమును గాన మానఁ దగదా పగదాయతనంబు లింతటన్. 24

టీక, రెంటును గమానము.

గీ. అనిన నాయమితన్నాయ్యఘనమృదూక్తి
 వినకయవిరాగశీలత్వమునఁ బయిపయి
 నెగయ నప్పుడు గని వానితెగువకు జగ
 తీతలాధీశుఁ డత్యంతభీతుఁ డగుచు.

25

టీ. హరి. ఆయమి=ఆవిశ్వామిత్రుఁడు, తన్నాయ... క్తి-తత్ = ఆహరిశ్చం
 ద్రునియొక్క, న్యాయమునుండినోలఁగని, ఘనమైన మృదూక్తిని, అవిరాగశీలత్వ
 మునక, అవిరాగ=విరక్తిరహితమైన, శీలత్వమునక=ప్రభావముగలవాఁడగుటచేత,
 జగతీతలాధీశుఁడు = హరిశ్చంద్రుఁడు.

సల. ఆ, అమిత...దూక్తి-అమితమైన, న్యాయ్యఘనమృదూక్తిని, వినక,
 అవి=ఆపక్షులు, రాగశీలత్వమునక=మాత్స్యశీలములగుటచేత, వాని తెగువకు = ఆ
 పక్షులయొక్క సాహసమునకు, జగతీతలాధీశుఁడు = నలుఁడు.

సీ. ప్రబలమానీశనిర్దయవృత్తిఁదొడరు నీ
 యర్థంబు హరియింప నగునె నాకు
 విశ్వసన్నుతనత్యవిఖ్యాతినెలకప్పు
 దీర్చిపెంపొందు మదీయవంశ
 వృద్ధులగతిఁగాఁతు వెననననట్లకా
 కనుచునావరనియమానుకూల
 మానసాధ్వలమిన్న మహాసీయభక్తి
 ష్టత్రకులసితప్రకాశుఁబ్రాణ

గీ. నదృశునీక్షించి తత్కాలసముచితస్వ
 కపటసంధానమొకకొంత గలుగఁజేసి
 యోవిబుధవర్య సచ్చాత్రయొక్కయుచిత
 కార్య మెఱిఁగింతు విను మని గరిమఁ బలికె.

26

టీక. హరి. ప్రబలమానీశ! సంబుద్ధి. నీయర్థంబుక=నీద్రవ్యమును, విశ్వసన్నుత
 విఖ్యాతిక=ప్రపంచమందు కొనియాడఁదగిన ప్రశస్తిచేత, మాటఁదప్పక నెలకు,
 అప్పదీర్చి=బులుమును జెల్లించి, మదీయ...గతిక-మదీయవంశ=సావంశమునందలి, వృ
 థులయొక్క, గతిక=స్థాప్తిని, కొంతును, ఆవర...మిన్న-ఆ, వర=శ్రేష్ఠమైన, నియ
 మమునకు, అనుకూలమైన, మానసాధ్వల = మనోమార్గముగలచారలలో, మిన్న =
 శ్రేష్ఠుఁడు, (బుష్టిశ్రేష్ఠుఁడగుట.) కర్త, మహాసీయభక్తిగలవాని, సత్తత్త్వనితత్కాల

...సంధానము-తత్కాలముచితమైన, స్వ=స్వకీయమైన, కపటసంధానము, ఓవిబుధ వర్య సచ్చాత్ర! ఇవి సంబోధనములు.

నల. ప్రబ...వృత్తిక-ప్రబలమైన, ఈశనిర్దయవృత్తిక-ఈశ = ఈశ్వరుని యొక్క, నిర్దయవృత్తిక=నిర్దాక్షిణ్యవృత్తిచేత, తొడరుసీయంబు-తొడరు = ప్రాప్తమైన, ఈయంబు=ఈకార్యము, ఆపద యనుట. విశ్వ...ఖ్యాతిక-విశ్వసన్నతమైన, సత్యమైన, విఖ్యాతిక=కీర్తిచే, నెలకప్పుకా, చంద్రకళంకమును, తీర్చి=పోగొట్టి, పెంపొందు...గతిక-పెంపొందు=ఓప్పునట్టి. మనీయవంశపుద్గులయొక్క, గతిక=నడవడిని, కాంతును.(మాపెద్దలవలె నేకీర్తిని సంపాదించెద వనుట)ఆవర...మిన్న-ఆ, వర=పెనిమిటియొక్క, నియమమునకు, అనుకూలమైన, మాన=చిత్తమున్నతిగలది, పాధ్వలమిన్న = పతివ్రతారత్నమైన దమయంతి, కర్త. ఆక్షత్రకులసితప్రకాశక-ఆ, క్షత్రియకులమునకు, సితప్రకాశక = చంద్రుడును, ప్రాణసముడునైన నలుని, తత్కాల...ధానము-తత్కాలముచిత=ఆవేశకుడగిన, స్వక=స్వకీయమైన, పట=వస్త్రముయొక్క, సంధానము, ఒకకొంతకలుగఁజేసి, (తాను గట్టుకొనినవస్త్రమును గొంతఁ గట్టుకొనిచ్చి యనుట.) ఓవిబుధవర్యసచ్చాత్ర!=ఓదేవతాకిమ్యుడా! ఇంద్రాగులకు విధేయుఁ డనుట.

గీ. ఎడప కేతన్గతి భజించి యడవిఁ దిరుగు

టాప్పునే వగ మనయర్థ మొదవుదనుక

మద్దురుహితాభిదర్శనమహితయాత్రఁ

గుశలము వహింపు మత్స్యంతవిశేదబుద్ధి.

27

టీ. హరి. ఏతద్గతిక-ఏతత్=ఈహరిశ్చంద్రునియొక్క, గతిక, గమనమును, (భజించి నెంటఁదిరిగి యనుట.) ఏవగక=ఏవిధముననైన, మద్దురు...యాత్రక-మత్=నాయందలి, గురుహిత=ఆధికవిశ్వాసమును, అభిదర్శన=చూపుటయందు, మహితమైన, యాత్రచేతను, కుశలమును వహింపుము.

నల. ఏతద్గతిక=ఈయవస్థకు, ఆడనిక=ఆరణ్యమందు, వగక=దుఃఖముతో, తిరుగుట, ఒప్పునే=తగునా? మనయర్థము = మనకార్యము, అగుదనుకక=అగుపర్యంతము, మద్దు...యాత్రక-మద్దురు = నాతండ్రియైన భీమునియొక్క, హితమైన, అభిదర్శన=సందర్శనమందు, మహిత=శ్రేష్ఠమైన, యాత్రచేత, కుశలము, వహింపుము.

క. మనదేశంబున. నెత్తిన

ధనము వరుసఁ దట్టియాత్తదత్తము సన్న

ద్ధనమె యవుఁగానఁ దదుపా

ర్జనకలనానహనబుద్ధి సంధింపు మనక.

28

టీ. హరి. తదుపార్జనకలహాసహనబుద్ధిక్-తత్ = ఆద్రవ్యముయొక్క, ఉపార్జనమునందలి, కలనయొక్క, ఆసహనబుద్ధిని.

నల. మనదేశంబునక్ = మనరాజ్యంబునందు, ఎత్తినధనమువరుసక్ = కలిగిన ద్రవ్యమువలెనే, తత్ప్రి)...దత్తముక్-తత్ = ఆ, ప్రియాపుఁడైనభీమునిచేత, దత్తము = ఒసంగఁబడినదియు, (మాతండ్రియైనభీముఁ డిచ్చిన ద్రవ్యమునుట) అస్తద్ధనమే = మన పదార్థమే, అవుక్ = అగును, కానక్ = కాఁబట్టి, తదుపార్జన...బుద్ధిక్-తత్ = ఆధనముయొక్క, ఉపార్జన కలనయొక్క, సహనబుద్ధిక్ = సహించెడుబుద్ధిని.

క. ఆయమ ను త్తమ దమహిత

ధీయుక్తిం బలుకు వనుమతీతలనాధుం

దాయర్థ మెల్ల నీయది

యే యగు నే నదిగణితమునే కల నైనక్.

29

టీ. హరి. ఆయమ...యుక్తిక్-ఆ, యమ = యోగముచేత, నుత్త = పరిహృతమైన, ('నుత్తనున్నాస్తవిష్ఠ్యాత' అ.) మదముగల, మహితమైన, ధీ = బుద్ధియొక్క, యుక్తిక్ = కూడికగలవానినిఁగూర్చి. (విశ్వామిత్రునిఁగూర్చి యనుట).

నల. ఉత్తమరాఅగు, ఆయమక్ = ఆదమయంతినిగూర్చి, దమ...యుక్తిక్-దమహిత = దాంతిహితమైన, ధీయుక్తిచేత, వసుమతీశలసాధుండు = నలుఁడు, నీయదియే అగును.

సీ. చిలికినచో నెల్ల సిరి వెలయించునీ

యవనీశుదరహాస మమృతనిధియొ

మించినచో నెల్ల మించుఁ గామితవృష్టి

నీధన్యచూపు ధారాధరంబొ

ఆడినచో నెల్ల సర్థనంపద లెచ్చు

నీకళానిధివాక్కు నాకనిధియొ

ననిచినచో నెల్ల నినుచు సత్ఫలము లీ

సరనాథుకరము సంతానతరువొ

గీ. యనుచు మూర్ధాభిషిక్తులు వినుతినేయ

ధరణి నేలిననేబోయి దైవ్యవృత్తి

నొక్కయాప్తునిఁబ్రార్థింప నుచిత మగునె?

నగరె "దొరతిరిపం" బని నగరజనులు.

30

టీ. రెండిటను సమాసము.

హరి. న.-19

చిలికినచో నెల్లక = ప్ర సరించినచో నంతటను, సిరి = సంపదను, వెలయించును = ప్రకాశింపఁజేయును. ఈయనవీశుదరహాసము = ఈరాజుయొక్క చిఱునగవు, అమృత నిధియు = పాలకడలియో.

నిలికినచో (నుభించినయెడల ననుట.) సిరి = అత్తిని, వెలయించు నని సముద్ర గుణము నూచితము. ఇట్లే తక్కిన మూఁడుపాదములయందును వెలుంగనది.

మ. అజితస్త్రక్రియ నెల్లకాలమున నన్యాధీనతం బొల్పున

ద్విజలేఖాశ్రయవస్తహావనులఁ గావించుం బ్రచారంబు వి

శ్వజను లైచ్చ హితంబుఁ గాంతు నని తద్వత్కౌత్తజాయానదా

ప్రిజడిభూతమనస్కుఁడై నిఖిలధాత్రీవల్లభుం డయ్యెడక. 31

టీ. హరి. ఆనన్యాధీనతక = అన్యులకులొఁబడకుండుటచేత, బొల్పు...వను లక-పొల్పు = పిప్పించుండెడు, ద్విజ = శ్రేష్ఠులైన బ్రాహ్మణులయొక్కయు, లేఖ = దేవ తలయొక్కయు, ఆశ్రయవస్త = ఆశ్రయముగల, మహత్ + అవనులక = భూముల యందు, తద్వ...మనస్కుఁడు-తత్, ఆ, వత్కౌత్తజ = మునికుమారునికి, (నత్త్రకుని కనుట.) ('తపస్వీతాపసోదాంతోబుషిస్సత్వవచావశి') ప్రయోగము. — ('దైవభుట నావశంబున నోవశంద్ర' పాండురంగమహాత్మ్యము.) ఆయాసద = శ్రమనొసంగునట్లు, అప్రిచేత, జడిభూతమనస్కుఁడు = మండిభూతమైన మానసము గలవాఁడు, వి, నిఖిల ధాత్రీవల్లభుండు = హరిశ్చంద్రుఁడు.

నల, పొల్పుద్వి...వనులక - పొల్పుచుండెడు, సత్ = లెస్సైన, ద్విజలేఖ = పక్షిపంక్తియొక్క, ఆశ్రయవత్ = ఆశ్రయముగల, మహావనులక = కొండవలయందు, తద్వ...మనస్కుఁడు-తత్ = ఆ, వశ్య = స్వాధీనురాలైన, అత్తజాయా = స్వభార్య యొక్క, నదాప్రి = నిరంతరప్రాప్తిచేత, జడిభూతమనస్కుఁడు, వి, నిఖి...భుండు = నలఁడు.

క. ఊతిరాజ్య మెల్లఁ బుష్కర

గతకమలము గాఁగఁ జనియె ఘనతరఫృతి మై

యతికపటాగముకలిగో

పతాపజననానుగతినిబంధన మెనఁగన్.

32

టీ. హరి. పుష్కరగతకమలము గాఁగక - పుష్కర = ఏనుగులొండఁబుఁ గొన యందు, ('పుష్కరం కరితుందాగ్రం' అ.) గత = తగుమైన, కమలము గాఁగక = పద్మము కాఁగా, యతి...బంధనము-యతి = విశ్వామిత్రునియొక్క, కపటమనియెడు, అగమ = వృక్షగుఱుకు, కలికా = మొగ్గయైన ('కోరకజాలకలికాపట్టలముకుళానితుల్యాని' హామయధము.) ఉపతాప = కంతాపముగల, జనులయొక్క, నానుగతి = వెంట రాకుండుటయొక్క, నిబంధనము. (విశ్వామిత్రునికపటజనితవృద్ధచేత జనులు వెంట రాక నివ్రుఁగా నని భావము.)

నల. క్షీతిరాజ్యము, ఎల్లకా = అంతయును; పుష్కరగతికమలము-పుష్కరుని
చేత, గత = పొందఁబడిన, కమలము = అక్షి కలదికాఁగా, (రాజ్యలక్ష్మీ పుష్కరునిచే
బడఁగా ననుట.) అతి...బంధనము-అతి-అత్యంతమైన, కపటాగమ=కపటపు రాకడ
గల, కలిపురుషునియొక్క, కోపతాపముయొక్క, జనన=పుట్టువుగల, (కోపతాప
హేతువైన యనుట,) అనుగతి = అనుగమించుటయొక్క, నిబంధనము, కోపతాప
ములఁ బుట్టించుచుఁ గలిపురుషుఁడు తన కెంటఁబడఁగా ననుట.

వ. అప్పు డప్పుడమితేఁడు పేరడవికడల నడచునెడల నెడనెడ సదానగ
జోజ్వలగండపాళికాసమారోపితనఖముఖవిలాసంబునం బరిజ్వలిత
పావకికలాపారుణిలోచనవికాసంబునం బొరసి నిజాభ్యంతరితపం
చాననత్వంబుపొసంగ నెనంగునవియును, ప్రతిదివనదారితానకదాన
వద్దిరదరుధిరోతే పపాండిత్యంబున నకాండసంధానహస్తంబులు సం
పాదించుచు నెకదానవద్దిరదశిక్షణంబునకు సంధ్యాప్రతిక్షణంబు
వాటించుకుహనాహరిం గిహకహనినాదంబులం బ్రహపించునవి
యును నచ లేంద్రకుక్షివినిర్గతంబు లై తిదుత్సంగతలవిహారణంబులం
బెచ్చు వెరిగి తిదియకటకజంతుసంతానంబుల శాసించుచుఁబటుకరటి
భ్రమపాటితపయోధరపయోధారలం బట్టాభిషేకంజుఁ గావించు
నవియునై రాజిల్లు మృగరాజాధిరాజంబులవలనను గాఢతరగర్జితఘ
నాఘనత్వంబుఁదాల్చిన తిమయెదుటంజటులగర్జిత ఘనాఘనంబులం
బచరించుటెట్లని యత్యంతదంతఘట్టనాటోపక్రోవానుషంగంబున శృం
గభంగంబు లాచరించుటయుఁ బ్రచండకరపీడనంబులం గండమండ
లంబులం జదిపియుఁ బరుషతిరచరణసంతాడనంబున దంతంబుల రా
ల్పియుఁ దక్షిణప్రతి¹ధ్వనదేశంబుల గిరిశృంగంబుల నాక్రోశింపం
జేయునవియును నసంతకుభిసీసంభరణవిజృంభణంబులు కావున
నొక్క కుంభిని భరియింపఁబోయి డెస లెనసిన దివ్యదంతావళంబుల
నవహేడనంబు లొనర్చు మెండునఁదొండంబులై త్తి వమధువులంజిమ్ము
నవియును నధికతరమధుపకోటిసంస్పర్శనాక్షమత్వంబునం గొలం
కులకెలంకులకుం షిగ్గి విమలతాస్పదంబులగు తదంబువులం బ్రతి
చ్ఛాయ వీక్షించి పరద్విరదంబుల నిరదంబు లనురదంబులఁ గ్రమ్మి
కలయించి సమయించుచుఁ దదాధారతాపరాధనివాసకాసారోద

రాంత్రనాశంబులు పెకలించుకరణిఁ గమలినీమృణాలంబులు దిగిచి
 కరేణుశుద్ధాంతంబులకు నిచ్చి మచ్చికలు సూపునవియు నై చెలు
 వారు వారణంబులవలనను సతిధీరవీఁపుంగవాస్ఫోటనకరవాలచాల
 నోల్లాసనంబులం గఱకుమీసంబులు దీటుచుఁ దఱచువన్నియలు నెఱ
 వుచుం దమచిఱుతదనంబు చిత్రంబుగా మెలంగునవియును ననవరత
 శంబరాంతకవ్యాపారపారీణంబులు గావునఁ బై నంటియాడిన తత్త
 న్నగనాభిరక్తంబుల చాఱిక లనం దుఱంగలించునంగళ్యామిక
 లనంఖ్యాతగోఘాతపాతక రేఖాంకంబులం దలఁపింప నింపు మెఱయు
 నవియును నాకంఠనాశకీటాలకలితంబులును నవ్యపాయనిద్రాముద్రి
 తముఖంబులు నగుచు నాత్మీయపుండరీకత్వంబు సార్థంబుగా వహిం
 చునవియును నై రహియించు బహువిధశార్దూలంబుల వలనను
 నంతిగతజంతుచేష్టాసమధికక్రోధసంజ్వలనంబునఁ గరంగి వెడలునెడ
 లేనిక్రోవ్యులభంగి నంగీకరింపుచుఁ బొంగు 1-చొంగ లభంగురదం
 మ్పావిటంక సంకలితాన్యకుపారంబులం దొఱంగ సతికర్మశేషశేషదం
 దహ్యమాన విధుశకలనుధాకిరణ దంతరితవదనవిధుంతు దాడంబరం
 బుల విడంబించునవియును నిర్వర్తితకందమూలవృత్తులై నిరగ్గళ
 నిజవర్గసహసంచరణంబు లుజ్జగించి నిశ్చలతరులకడలం బీటవెట్టి
 నిరంతరప్రాజ్యయోగంబున నితాంతవిరక్తభావంబు భజియించుచు
 నిఖిలాగమమర్తభేత్తలై నిరతిశయపాపస్థిరపాశబంధంబులు తృణీక
 రించునవియును గతిసతరఖనిత్రసదృశపోత్రంబుల ధాత్రీసమాకర్ష
 ణంబు సమకూర్పుచుఁ దిత్ప్రదేశంబులం బర్యస్తముస్తాస్తం బనిర్విశే
 వంబుగా సతినూలసాలమూలంబుల సతివిపులోపలంబుల నగలించు
 తఱిం బొడము బెడంగు కోఱల మిడుంగురులపేర నప్రతిమప్రతాప
 బీజంబులు వెడ వెట్టునవియును నై పరిక్రీడించువనక్రోడంబులవలనను
 బహుశ ప్రవర్ధితముక్షేనేనాగణసంగ్రహణబలంబున సతిప్రబలంబు
 లై ఋక్షేశ్వరు నొడిసిపటి గెలుపుపందెంబు లాడునిరులమన్నీల
 లీలం బొండురస్వీయముఖాకర్షణజాగ్రత్కరాగ్రంబులై ఘుమఘు
 మనినాదవినోదంబులు నలుపునవియును నికుంజపుంజాభ్యంతరలీననిజ
 స్త్రీసమాసాదసాంద్రవనక్రీడాయమానమానసంబులు గావునసతి

వేలనీలనిచోళనిచుళిత వయవంబు లగుభాతి నాఢీలహాలాహాల త్వే
 శకాళిమకరాళంబు లై కెరలునవియును శతానందనందనాన్వయ
 సముద్భవంబు లయ్యును దాము భుజంగీధామంబు లఙ్గిగమిం
 చుచు దదధరమధురసోన్నామంబున జోక్కుచు మన్మథపరాయణ
 త్వంబు నొందినకతంబునం దలవంపులు పూనునవియు నై యుల్ల
 సిల్లు నచ్చభల్లంబులవలనను సకలప్రాణీనిర్వాపణధురీణత్వంబునకు
 మెచ్చి నిర్భరుండై తమసాహిణీయగు సమవత్రి దంష్ట్రాకాటిల్యంబు
 శృంగంబులయందును నుద్దండదండచండినుంబు చరణంబులయందును
 బ్రతిష్ఠింప నతినిష్ఠురంబులై యమరునవియును కాలకంఠకంఠ
 కాకోలకబళనకరకాంతికృతకాయంబుల గాళికానిరసనంబు గల్పిం
 చుచుం గాసరాసురదుష్కీర్తికాలుష్యంబు గడుగునవియును శరధి
 మగ్నైలశాతంబునకు నోపక శాతత్వవిఖ్యాతిం బూనిన శతకోటి
 సిగ్గువడ కై వలినీశ్వరశరణాగతశిలోచ్చయంబుల శంబరంబులతోడన
 శతధాశకలితంబులు గావితమ యని కార్యాలోచనకుం జేరినకరణి
 శశ్వనీలితకోణంబులైన శరవిషాణంబులుపూని యొసరునవియును
 నై వెలయు లులాయంబులవలనను నశ్రాంతనరభనశరభనంఘంబుల
 వలనను నాయతావయవగవయవర్గంబులవలనను నాఖండలభిదురో
 ద్దండతుండగండభేరుండంబులవలనను నఖండితశౌండిర్యగండకంబుల
 వలనను నారణ్యచరహృదయశల్యశల్యంబులవలనను జిత్రంబున ని
 యత్త లేనియుత్తంబునం దత్తతీంచు మత్తకాళిని నుదాత్తనిజ
 భుజావలంబనప్రదానంబునం జేర్చుచుండె నయ్యవసరంబున. 32

టీ. కంటను సమానము.

సదాన...విలాసంబునక-సదాన = మదోదకముతోఁగూడుకొనిన (మడించిన)
 గజములయొక్క, ఉజ్జ్వలితములైన, గండపాళికా = గండస్థలములయందు, సమారోపిత =
 ఉంపఁబడిన, నఖముఖములయొక్క, విలాసంబునక = విలాసమునియెడు, సదా...విలా
 సంబునక-సదా = నిరంతరమును, నగజా = పార్వతియొక్క, ఉజ్జ్వలితములైన, గండ
 పాళికా = కపాలదేశములయందు, సమారోపితములైన, నఖముఖ = కొనగోళ్లయొక్క,
 విలాసము చేతను.

పరిజ్వలిత...వికాసంబునక-పరిజ్వలిత = మండుచుండెడు, పాపకలాప = అగ్ని
 భుజముభంగి, ఆదాన = ఎఱ్ఱనైన, విలోచన = నేత్రములయొక్క, వికాసంబునక = వికాస

మనియెడు, పరి...వికృతసంబునక - పరిజ్వలితములైన, పావక కలాపాదుణిలోచన=అగ్నిచంద్రనూర్యనేత్రములయొక్క, వికృతముచేతను, నిజా...నత్వంబు-నిజ=స్వకీయమైన, అభ్యంతిత=చిక్కిరియొప్పుచుండెడు, పంచాననత్వంబు=సింహత్వమునెడు, నిజాభ్యంతితమైన, పంచాననత్వంబు=వివత్వము, పాసంగక, ఎసంగునవియును = తనరునవియును.

ప్రతిదివస...పాండిత్యంబునక - ప్రతిదివసమును, దారిత=చీల్చబడిన, అనేకములైన, దానవత్=మదవంతములైన, ద్వీరద=ఏనుగులయొక్క, రుధిర=నెత్తుటియొక్క, ఉత్తేప = ఎగజల్లుటయందలి, పాండిత్యముచేత, అకౌండ...స్రంబులు-అకౌండసంధ్య=అకాలసంధ్యలయొక్క, సహస్రంబులు, సంపాదించుచు=చేపూర్చుచు, ఏక...ణంబునకు-ఏక=ఒకటియై, దానవత్=మదవంతమైన, ద్వీరద=ఏనుగునెడు, ఏక=ఒక్కండైన, దానవద్వీరద = రాక్షసశ్రేష్ఠులయొక్క, శిక్షణంబునకు, సంధ్యాప్రతీక్షణంబువాటించు కుహనాహరిక=సంజనెమరుచూచు కపటనారాయణుని, (నరసింహమూర్తిననుట) కహకహనినాదంబులక=కహకహయనుధ్వనులతో, ప్రహసించునవియును.

అచలేంద్ర...తంబులు-అచలేంద్రకుక్షి = పర్వతగుహయనెడు, అచలేంద్రకుక్షి=రాజగర్భమునుండి, వినిర్గతంబులు = బయలుపడెదలినవి, బి, తడు...బులక-తడుత్సంగతల = ఆపర్వతోత్సంగప్రదేశమునెడు, తడుత్సంగతల - తత్=ఆరాజయొక్క, ఉత్సంగతల=తోడయందలి, విహారణంబులక=విహారములచేత, పెచ్చుపెరిగి=అతిశయించి, తదీయ...నంబులక-తదీయ=ఆపర్వతసంబంధమైన, కటక = నితంబప్రదేశమందలి, ('కటకోఽస్త్రీనితంబోఽస్త్రే' అ.) జంతుసంతానంబులనియెడు, తదీ...బులక-తదీయ=ఆరాజయొక్క, కటక = పట్టణమునందలి, జంతుసంతానంబులక = ప్రజలను, కాసించుచు = శిక్షించుచు, పటు...ధారలక-పటు = సమర్థములైన, కరటి=యెనుగులనియెడు, భీమచేత, పాటిత=విదారింపబడిన, పయోధర = మేఘములయొక్క, పయోధారలచేత, మృగరాజాధిరాజంబులవలనను = సింహశ్రేష్ఠములవలనను,

గాఢతర...త్వంబుక - గాఢతరమైన, గర్జితముగల, ఘనాఘనత్వంబుక=మడేభములగుటను, ('శక్రఘాతుకమస్త్రేభవన్తుకౌబ్జాఘనాఘనాః' అ.) చటుల...నంబులక - చటులములైన, గర్జితములుగల, ఘనాఘనంబులక = మేఘములనెడు ఏనుగులను, అత్యంత...షంగంబునక - అత్యంత, దంతఘట్టన=దంతఘట్టనమునెడు, పలుగొలుకుటయొక్క, ఆటోపముగల, కోపానుషంగంబునక = కోపముతోఁ గూడుకొనుటచేత, శృంగభంగంబులు, శృంగ = శిఖరములనెడుశిరస్సులయొక్క, ('శృంగంప్రభుత్వేశిఖరే.....శృంగస్సాన్యత్కూర్చకీర్ణకే.....'విశ్వః.) భంగంబులు=విఱచుటలు, ఆదరించుటయు, ప్రచండ...నంబులక - ప్రచండకరపీడనములచేత (కర=పన్ను, తొండము), గండమండలంబులక=గండశిఖలనెడు కపోల

ప్రదేశములను, చదివీయు, దంతంబులకొపాదరిం ద్లనెడుపండ్లను, (దంతోనికుంజే దకనే దంతాసాన్నిసనికథ్యతే విశ్వః.) అనంత...ఫణింబులు-అనంతమైన, కుంభిని= సిడియేనుఁగయుక్క, సంభరణంబునందు, విజృంభితంబులు, కావునకొఁ జక్కకుం భినికొఁజక్క పిడియేనుఁగను(జక్కభూమి ననుట), భరియింపఁబోయి, దెసలెససిన= దెసపడిన...దివ్యదంతావళంబు లొక్కకుంభిని (భూమిని) భరియింపఁబోయి, దెసలు (దిక్కులు) చేసేనవనుట, అధిక...త్వంబునకొఁఅధికతరమైన, మధుప=తుమైద లనెడు మద్యపాయలయొక్క, తోటి=సంఘముయొక్క, సంస్పర్శన=స్పృశించుట యొక్క, అత్యుత్తమంబున.

అతీధీర...నంబులకొఁఅతీధీరమైన, వీరత్వముగల, పుంగవ = పృథుభూల యొక్క, అస్ఫోటనమును, కర=చేసెడు, వాలచాలనోల్లాసనములనెడు, అతీధీరమైన, వీరశ్రేష్ఠులయొక్క, అస్ఫోటనముగల, కరవాళి=భిక్షుములయొక్క, చాలనోల్లాసనం బులచేత, తఱచువన్నియలనెడు, వన్నియలు = సొగసులు, తమచిలుకతనంబు-తమ యొక్క, (చిలుక పులులగుట.) చిలుకఁదనమనెడు బాల్యము. (చిలుకఁదనమునఁ బుట్టినగుణములు ప్రకటించుచు జేత్రముగా విహరించునట్టి వనుట.) అనవరత... పారీణంబులు-అనవరత=ఎల్లప్పుడు, శంబర=వృగములకు. అంతక=శాశమైన, వ్యాపారము అనెడు, ...శంబరాంతక వ్యాపారపారీణములు = మన్మథవ్యాపారములయొక్క, పారీణములు, కావున, తత్త్వగనాభి...చాణీకలు-తత్త్వగములయొక్క, నాభి రత్నంబులనెడు వృగనాభిరత్నంబులయొక్క, చాణీకలు = రేఖలు, అన(కొ), అంగ శ్యామికలు = పాదలు, అకంత...తంబులు, అకంతనాళ = కంతనాళపర్యంతమైన, కీలాలు = నెత్తురనెడునుదకముచేత, కలితంబులు, అవ్య...ముఖంబులకొఁఅవ్యపాయ నిద్ర=ఎడతెగనినిద్రయనెడు, అవి=గూర్చునియుక్క, ఆపాయ=విశ్లేషమువల్ల నైన, నిద్ర=ముకుళనముచేత, ముద్రితమైన ముఖంబులుగలవి అగుచు, ఆత్మీయపుండరీ కత్వంబు, ఆత్మీయమైన, పుండరీకత్వంబు=వ్యాప్తుత్వమనెడు సితాజ్ఞత్వము.

నిర్వర్తితకండమూలవృత్తులు-నిర్వర్తితమైన, కండమూలములయొక్క,వృత్తులు= వర్తనమనెడు జీవనముగలవి, వి, నిర్గళ...చరణంబులు...నిజవర్గమనెడు, నిజ=నిజ మైన, వర్గ=బంధువర్గముతోడ...నిశ్చలతరులకడలకొఁనిశ్చలమైన, తరుల = వృక్షము లనెడు, నిశ్చలతరుల = మిక్కిలినిశ్చలులైనవారియొక్క, కడను, నిరంతర...గం బున(కొ)-నిరంతరమును, ప్రకృష్టమైన, ఆజ్యముయొక్క, యోగముచేత, సితాంత... భావంబు(కొ)-సితాంతమై, వి=పోయిన, రక్తభావముగలగుట యనెడు విరక్తభావ మును, నిఖిలాగ...భేత్తలు-నిఖిల=సమస్తమైన, అగను = వృక్షములయొక్క, ('పలా కీద్రుద్రుమాగమాః' అ.) మర్తమనెడు, నిఖిలాగము = సమస్తశాస్త్రములయొక్క, మర్తమును, భేత్తలు=భేదించునవి,వి-నిరతికయ...బంధంబులు, పాపగ్గికరులయొక్క,

పాశబంధములనెడు, పాపర్థికర=పాపవృద్ధికరములైన, పాశబంధంబులు (భవపాశ బంధంబులనుట)-కఠిన...పోత్రంబులకొక-కఠినతరములైన, ఖనిత్ర సదృశ=గుడ్డలితో సమానమైన, పోత్రంబులకొక=ముఖాగ్రములనెడు, చాలాగ్రంబులచేత, ('ముఖాగ్ర క్రోడచాలయోః పోత్రం' అ.) ధాత్రి సమాకర్షణంబు=భూమియొక్క దున్నుటను,

బహుళ...లంబులకొక, బహుళపక్షమందు, ప్రవర్ధితమైన, ఋక్ష సేనాగణ= సత్తత్ర సేనాసమూహ మనెడు బహుళ ప్రవర్ధితమైన భల్లూక సేనాగణమయొక్క, సంగ్రహణబలముచేతనే, ఋక్షేశ్వరకొక = చంద్రుఁ డనెడు భల్లూకేశ్వరుని, ('సత్తత్ర మృతుంభల్లూకే' నానా.) శతా...దృవంబులు - శతానందనందన=బ్రహ్మపుత్రుని యొక్క (జాంబవంతునియొక్క), ఆన్వయమందు, సముదృవంబులు ఆయ్యాను, భుజంగీధామంబులు=పుట్టి లనెడు విటిగృహంబులను-తదధర...దంబున-తత్=ఆపుట్టి తయొక్క, ఆధర=ఆధోభాగములయందలి, మధురస=తేనెయనెడు, తత్=ఆభుజంగీ జనముయొక్క, ఆధరమధురసముననైన, ఉన్మాదంబునకొక, మన్తభపరాయణత్వంబుకొక- మన్తభ=తెలగపండ్లయందలి, ('దధిత్తగ్రాహి మన్తభాః' అ.) పరాయణత్వంబు=ఆసక్తి యనెడు, మన్తభపరాయణత్వంబు = మదనపరాయణత్వమును,

కౌళికానికసంబంధకొక-కౌళికా = మేఘజాల మనెడు కౌళికాదేవియొక్క, ('మేఘ జాలేఽపికౌళికా' అ.) కాసరా...కాలువ్యంబుకొక-కాసరాసుర=మహిషా సురనివలనఁ గలిగిన, దక్షిణకాలువ్యమును.

సీ. కల్పెండతాఁకునఁ గమలదే యీలేమ

నెలులు ఘనంబులై నెఱయకున్నఁ

గడలేనిదప్పిఁ గీడ్పడదె యీయతివ యా

స్యము సుధామూర్తియై యడరకున్న

సురగాలితిరువుల సురుఁగదే యీతన్వి

యచలంబులై చన్నులమరకున్నఁ

1 గారగ్గిసెగలకుఁ గందదే యీబౌల

మేలిమిమై మేను మించకున్న

గీ. ననుచు వనచక్ర చంక్రమాయానమును న

దానముజ్వలసహజసౌందర్య²రసవి

కానమును వన్యజేవతల్ గాంచి పొగడ

నధిపు కైదండ నరిగె వేదండగమన.

టి. రెంటికిని సమానము.

ఇందు 'మేలిమి' యనఁ గదాని (అపరంజి.)

ఉ. కమ్మనిపువ్వు¹దేనియలఁ గాఁక లడంచుఁ బ్రవాళతాళవృం
తమ్ముల సేదఁ దేర్చు విరితావులఁ జల్వలు గ్రమ్మరించుఁ బూ
దుమ్ములఁ బూజ నల్పు వ్రతతుల్ పరమంజులతాధిరాజ్యయో
గమ్మునఁ బొల్పు నాసుగుణకల్పకవల్లి వనిం జరింపఁగన్. 35

టి. రెంటికిని సమానము. వ్రతతుల్ = తీరగలు ("వ్రతీతువ్రతతిర్లతా"అ.)
పర...యోగమునకా, పర=శ్రేష్ఠమైన, మంజులతా=మంజులత్వమునెడు, అధిరాజ్యము
యొక్క, యోగమ్మునకా=కూడికచేత.

సీ. బాలిక బడలి కెంగేల నూఁదిన మావి

తావి పూరెమ్మ కైదండ యొనఁగుఁ
బల్ల వాధరి తొట్టువడి యంఘ్రి సోకింపఁ
గంకేళి యలరుచెంగావి బొదువు
శుకవాణి యలసి యున్న రన వావిలి యెండ
చాటు గాఁగఁ బరాగశాటి యెత్తుఁ
దెఱవ బెగ్గిలి చూడఁ దిలకంబు భృంగర్పుం
కారోక్తి నీడకుఁ జేరఁ బిలుచు

గీ. సతివ యత్యంత వివశ మై యలముఁ గ్రోవి
తేటతేనియతెలిసిటఁ దెలివి దెచ్చు
నకట! యప్పటి చెలిఁ జూడ నతికఠోర
తరులకైన రసోద్భేదకరము గాదె. 36

టిక. రెండింటను సమానము.

ఇందు పృక్షుములు బడలికదేర దేహమున కుపచారంబులుచేసిన పనుటచే దోహద
కృత్యములు స్ఫురించుచున్నవి. అతికఠోరతరులకైన=మిగులఁ గఠినమైనను, కఠోర
మగు పృక్షుములకైనను.

శా. కట్టెండక వదనంబు వాడ నడుగు ల్లందకా గురుల్ వీడఁ జ
న్దిట్టల్ రాయఁగఁ బేదకొ నులియఁ గన్నీ రుబ్బు ఘర్తాంబువుల్

1 దేనియలఁ నాఁక...వృంతమ్ములు...తావులు చల్వ...లుపూజ...

టిక. పర...యోగమ్మునకా, పరమైన, మంజులములైన, అతలయొక్క, అధి
రాజ్యం=అధిరాజత్వముయొక్క, యోగమ్మునకా.

మెట్టక నట్టడవిం జరించునతి నాలోకించు భూజానికిక
బుట్టక బట్టగ రానిశోకము హృదంభోజంబునం దయ్యెడక. 37
చీక. రెంటును సమానము.

చ. వెనుకొనివచ్చు బాలయతి విహ్వలతావివశీకృతాకృతిక
గనుఁగొని రాజమాళి నవగాఢవిషాదవిలోలదృష్టి ని
ట్లను రమణీయదైర్య తృప్త. నాకటఁ జిక్కిలివే సహింప నీ
వనగతిభేదముం జనుము వావిరి నీకడ వారి నారయక. 38

చీక. హరి. వెనుకొని...యతి-వెనుకొనివచ్చెడు, బాలయతి=నక్షత్రమందు, కర్త. విహ్వ...కృతిక-విహ్వలతా=తోట్టుపాటుచేత, వివశీకృతమైన, ఆకృతిక=ఆకారముతో, రాజమాళిక=రాజును (హరిశ్చంద్రుననుట), అవగాఢ...దృష్టిక-అవగాఢమైన, విషాద=దుఃఖముచేత, విలోలమైన, దృష్టితో, రమణీయదైర్య! సంబుద్ధి, తృప్తక=దృష్టిచేతను, ఆకటక=ఆకటిచేతను, వే=వేగము, చిక్కిలి నని పూర్వమున కన్వయము. ఈవనగతిభేదముక=ఈవనసంచారదుఃఖమును; సహింపక=ఓర్చికాలను, వావిరిక, ఈకడక=ఈప్రదేశమునందు, వారిక=ఉదకమును, ('అపస్త్రీ భూమ్ని వార్యాం' అని అను.) అరయక=వెదకుటకు చనుము.

నల. వెను...కృతిక-వెనుకొనివచ్చెడు, బాలా=దమయంతియొక్క, అతివిహ్వలతచేత, వివశీకృతమైన, ఆకృతిక, రాజమాళి (నలుఁడనుట) కర్త, నవ...దృష్టిక-నవ=నూతనమైన, గాఢవిషాదముచేత, విలోలమైన, దృష్టితో రమణీ! అదైర్య! సంబుద్ధులు. తృప్తక, ఆకటక, చిక్కిలివి ఏ(క)=వేను, నీవనగతిభేదముక=నీయొక్కవనసంచారదుఃఖమును, సహింపకాల నని యన్వయము, నీకడవాఁక=నీప్రక్కవారిని (పుట్టింటి వారి ననుట.)

చ. అని హృదయేశుఁ బల్కునతి యాకటఁ గుందిన సంబువాంఛఁ జెం
దినను విచారచారునియతిక వగపొందిననాథు నేలికోఁ
జనుఁ గులకాంత ధర్మమిది సత్యము గాన సుపేక్షచేఁ గనుం
గొనవల దింక వన్ననిన గోత్రవయండు దయార్ద్రచిత్తుఁడై. 39

చీక. హరి. గతి=చంద్రమతి, విచారచారుని(క)=విచారమును, చారుని(క)=పొందినవానిని, వగవు+ఁబొందిన+అనాథుని (క=దుఃఖమునొందిన యనదయగు వానిని * 'చేసిన+అట్టి = చేసినట్టి' అను మొదలగుచోటులందువలె ఆకారసంధి,) యతిక=మునిని (నక్షత్రమందునుట.) ఇది, కులకాంతధర్మము, కులకాంత = గృహపతియొక్క, ధర్మము, (కులగృహేచ. ఆ. శే.) ఇంకక, అన్నక=ఈతీరునఁ జెప్పఁగా, ఇనగోత్రవయండు = సూర్యవంశాధిపతి.

నల. విచార...సుతిక్-విచారచారువైన, నియతిక్=నియమముచేత, వగపాం దినక్) వృధఁజెందినపుడు, నాఘక్=వెనిమిటిని, ఇది (ఇట్లు నాఘ శేలికొనుట) కుల కాంతధర్మము కులస్త్రిలయొక్కధర్మము, (కులకాంత లాపత్నమయములయందు, దమ యాఁకలిదప్పలను విచారించుకొనక ఁనిమిటిని రక్షింపవలయును గాని విడిచిపోరా దనుట.) నన్ను, అనిన(క్) గోత్రవరుండు, (గాం భూమిం త్రాయత ఇతి, గోత్రః = భూపాలః.) గోత్రవరుం డనఁగా=భూపాలశ్రేష్ఠుఁడు.

సీ. కొమ్మ పల్కుపు డీయకొని వనస్థలములా
రయుచు నొక్కెడ విసీతియుగశేషుఁ

డు శతోగ్రతాశాలి కుశికోదితుం డను
పదమితేతరహృతి ప్రవణమాయ
నందు దోషాచారి యన్యమార్గము సూప
నతఁడు దద్దించనాయత్తుఁ డగుచు
ఫలమూలజలములు గల వని వేతాళ
వటసాలముఖైక్యకవనతిఁ జేరి

గీ. నరవి నావరవర్ణిని జలము లానఁ
జేసి పాకనమేతరాజీవగంధి
తో రుచిరజైత్ర్యయుతవారిపూర మాని
యావటము మీఱు నెలవున నధివసింప.

40

టీక. హరి. వనస్థలములు=బిలప్రదేశములు, ('జీవనంభువనం వనమ్' అ.) విసీతి ... శేషుఁడు, విసీతియక్=వీతియు క్తమైన, అశేషుఁడు=సమ స్తముగలవాఁడు, శతోగ్ర తాశాలి-శతోగ్రతచేత, శాలి=ఒప్పెడువాఁడు, కుశికోదితుఁడు=కాశికుఁడు, అనుపక్= పంపఁగా, దమి...మాయక్, దమిత=మునిభావముచేత, ఇతరహృతి = ఇతరసంహరణ ముండు, ప్రవణ=తగిలిన, మాయను, అందుదోషాచారి = పొందెడు (దంతఘాతుఁడను) రాక్షసుఁడు, అన్యమార్గము=తప్పిత్రోవను, మాపఁగా, అతఁడు = ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, కలవు=ఉన్నవి, అని వేతాళ...వగతిక్-వేతాళ=భేతాళునియొక్క (పవయార భేదః' అనుటచే నీట, 'బ' కు 'వ') వటసాలముఖ్య = వటతరుశ్రేష్ఠముచేత, ఏక=ముఖ్యమైన, వనతిక్=ఉనికిపట్టును, ఆవరవర్ణిని=ఆశ్రేష్ఠుఁడైన బ్రహ్మచారిని (నక్షత్రకుసనుట) ('వర్ణి నో బ్రహ్మచారిణః' అ.), పాక...గంధితో-పాక=పిన్నవనితోడ, సమేతయైన, రాజీవ గంధితో=చంద్రమతితో, ఆవటముమీఱునెలవున = ఆవటవృక్షము మించుతావున.

నల. వనస్థలములు=ఆటవులు, విసీతి=పోయినవీతిగలవాఁడు, యుగ శేషుఁడు= కలిపురుషుఁడు; కుశికోదితుఁడు=కుశిక=కాండ్ర చెట్టునందు, ("కుశిక స్సాన్ధ్య-నా తైల

“శేషేమజ్ఞాతువృక్షయోః.” విశ్వ) అను...మాయక్; అనుపద=ప్రతిపదమందును, మితే
తర=అమితమైన, హృతిక్=హరణమందు, ప్రవీణమైన, మాయను, అందుదోషచారి-
అందిన, దోషచారి=దోషచారముగలవాఁడు, అన్యమార్గము=తప్పవ్రోవ, ఆతఁడు=ఆ
నలుఁడు...వని=అరణ్యమును, జే=జేసెను, తాశ..వసతిక్-తాశవటపాలములచేత,
ముఖ్యమైన, ఏకవసతిక్=ఏకస్థలమును, అవరవర్తినిక్ = దమయంతిని, పాకసమేత...
పూరము-పాకసమేత=వికస్వరములైన, రాజీవి=పద్మములయొక్క, గంధితి=సంజాతగం
ధముగలవై, ఉడుచిరకైత్యయుతమైన, వారిపూరమును, అవటము మీఱునెలవునక్ =
లెన్నెనతావున (ననుట) అవటశబ్దమునకుఁ బూర్వ బ్రయోగము.—

“గీ. వలయునంపదలందనావటమువటము..... (భాగ. చ. స్కం.)

శా. భూమిమండలమండనాయితయశోభూరిప్రభావుక్ విధు
శ్రీమద్వంశమునం జనించిన ధరిత్రీకాంతునిం గాంతతో
నీమాయానిధి కాసిఁ బెట్టఁ దగునే యిట్లంచు రాగోజ్జ్వలుం
డై మిత్రుండు దదీక్షణాక్షమతమై సంభోధి గుంకె న్నెనక్. 41

టీక. హరి. విధు...శమునక్-విధు=చంద్రునియొక్క, శ్రీమంతమైన, వంశము
నందు, ఈమాయానిధి=ఈకవి, కడమపైయట్లు.

నల, విధుశ్రీక్=చంద్రునివలె, మద్వంశమునక్=నావంశమునందు, ఈమాయా
నిధి=ఈవిక్వామిత్రుఁడు, రాగోజ్జ్వలుఁడు, రాగ = (సంధ్యా)రాగ మనెడు రాగము
(కోపము)చేత, ఉజ్జ్వలుఁడు, వి, మిత్రుండు = మూర్ఖుఁడనెడు మిత్రుఁడు (న్నీహి
తుఁడు) తదీ...మైక్-తత్ = ఆగాసియొక్క, ఈక్షణ = చూచుటయందు, అక్షమత
మైక్=క్షమతలేకుండుటచేత.

క. ఆలతీనలవిరచితశ్చ

య్యాతలమునఁ బవ్వళించె నతివ యభినవో

ద్భూత శ్రమకణికావి

ద్యోతితమాణవకభూషితోన్నతకుచయై.

42

టీక. హరి. ఆలతీ, నల...తలమునక్ - నల = తృణములచేత, (‘తృణేఽంబు
జేనలనాను’ అ.) విరచితమైన, శయ్యాతలమునక్ = పొన్నునందు, అతివ=చంద్రమతి,
అభి...కుచ-అభినవోద్భూతములైన, శ్రమకణికా=స్వేదబిందువులచేత, విద్యోతిత =
ప్రకాశితములై, మాణవక = పిన్నవానిచేత, (‘బాల స్తు స్యా న్మాణవకః’ అ.) భూషిత
ములై, ఉన్నతములైన, కుచచూరగలది, వి, పవ్వళించె నని యన్వయము. లోహిత
కుమారు నక్కునఁ జేర్చికొని పవ్వళించె ననుట.

నల. నల...తలమునకొనలనిచేత, విరచితమైన, కయ్యతలమున, అతిపదము
యంతి, అభి...కుచ-అభినవోద్భూత శ్రమకణికలనెడు, విద్యోతితమైన, మాణవక =
ఏలబడినాలుగు ముత్యములుగల హరివిశేషముచేత, ('అర్థహాలో మాణవకః' అ.)

గీ. తడయ కాద్విజరాజసంతతియు నిదుర
పోవఁగా నల్కి యున్నిద్రభావయుక్తి
నమరె నాపతితత్రాణసమయ మెఱిగి
భయదబహుజంతుదుర్దాంతపదవి నంత.

43

టీక. హరి. ఆద్విజరాజసంతతియు = ఆనక్షత్రకుడు, నిదురపోవఁగా =
నిద్రింపఁగా, అల్కి=అభికిననాఁడై, ఆపతి=ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, తత్రాణసమయము,
తత్=వారియొక్క, త్రాణసమయము, ఇందుఁ బ్రథమాంతమైన పతిశబ్దముమీఁది
తకారము దకారముగాక యున్నది.

నల. ఆద్విజరాజసంతతి=ఆచంద్రనింశము గలనాఁడు (నలుఁ డనుట.) నిదుర
పోవఁగా, అల్కి=భయపడి, ఉన్నిద్రభావయుక్తి, ఉన్నిద్రభావ=మేలుకొనుట
యొక్క, యుక్తి=యోగముచేత, ఆపతితత్రాణసమయము, ఆపతిత = ఆపన్నుట
యొక్క, త్రాణ=రక్షణముయొక్క, సమయము, ఎఱిగి. ప్రయోగములు:—

“విమాఖితసమదాటోపారి పంక్తిరఘుఁడు”, “గృహమేధి తద్విశేష మహిమ”,
“శలయు నఖిలభవనములలోన వారణనగరి పురమతల్లి వాఁ దవర్చి”, (రాఘవపాండ)

సీ. ఆదిత్యమండలాపాయచండినుశాలి

భుజగదానవపరిస్ఫురితకేళి

నిఖిలవర్ణగాననిర్విశంకవిహారి

తారకాత్యంతవిస్తారకారి

ఉగ్రకంఠాగ్రసముద్భుటక్షేపాధి

కాభీలవృత్తి పుంజీభవత్స

మస్తదిశాసాలి మాయాబలానమ

వేతాళకాభిఖ్య వెలయుమేటి

గీ. ఘోరతమము భూతకోటిప్రకృతిదుర్వి

గాహతానితాంతగాఢబలము

నధిగమించి మించి యపు డవనీచక్ర

మెల్లఁ దాన యగుచు నేఁపుఁ జూపె.

44

టిక. హరి, ఆదిత్య... కాలి-ఆదిత్యమండలం = దేవసమూహముయొక్క, ('ఆదిత్య రవిగీర్వాణం' 'మండలంనద్యయోః కుష్ఠే పుష్పనూర్ణకభేదయోః, వింజేద్వాదశ రాజౌఘ్నీ కురుంజే'... నానా.) అపాయమందలి, చండిమ = చండతచేత, కాలి = ఒప్పెడువాడు, భుజగ... కేళి-భుజమనందలి గడయొక్క, నవమై పరిస్ఫురితమైన కేళిగలవాడు, నిఖిల... విహారి - నిఖిలమైన, వర్ణ = బ్రహ్మణాది వర్ణములయొక్క, గ్రాస = గ్రసించుటయందు నిర్వికంకవిహారియైనవాడు, తారకా... కారి-తారక = కనుగ్రుడ్డయొక్క, ('తారకాచైత్యనానికౌ, కనీనికాయాంభేదాయాం' నానా.) ఆత్మంతరివిస్తారమును, కారి=చేసెడువాడు, ఉగ్ర... పాళి-ఉగ్రమును, కంతాగ్ర సముద్భుటమైన, త్వేణ = సింహనాదముయొక్క, ('దంతోష్ఠవాణ్యే త్వేణాప్రి పుంసికర్ణమలేవిషే' అమరశేషము.) అధికమైన, అభీలవృత్తిచేత, పుంజీభవత్ = గుంపులగుడుచుండెడు, సమస్తదిశాప = సకలదిక్పతులయొక్క, ఆళి = పంక్తిగల వాడు, మాయా... భిఖ్య = మాయాబలముచేత, అసమ=సరిలేని, వేతాళక = బేతాళుడనెడు, 'వబయోరభేదః' అభిఖ్య = పేరుచేత, వెలయుమేటికర్త. ఘోరతమము = మిక్కిలి భయంకరమైనది, భూత... బలము, భూతకోటి = వికావకోటియొక్క, ప్రకృతి=స్వభావముచేత, దుర్విగాహతా = చొరకకృమగానిదగుటచేత, నితాంత గాఢ=మిక్కిలిగాఢమైన, బలము(క)గేనను, అధిగమించి = మార్చుకొని, పవీచక్ర మెల్ల = ఆరణ్యప్రదేశమంతయు.

నల. ఆదిత్య... కేళి-ఆదిత్యమండలం = సూర్యమండలముయొక్క, అపాయ = అస్తమయమువల్లనైన, చండిమ = తీవ్రతచేత, కాలి = ఒప్పెడు, భుజగములయొక్కయు, దానవులయొక్కయు, పరిస్ఫురితమైన కేళిగలది, నిఖిల... విహారి-నిఖిలములైన, వర్ణ = నీలగీర్వాణవర్ణములయొక్క, గ్రాస = కబళనమందు, నిర్వికంకమైన విహారియైనది, తార... కారి తారక = కుత్తములయొక్క, ఆత్మంతరివిస్తారమును, కారి = చేసెడిది, ఉగ్ర... పాళి-ఉగ్ర = కిపునియొక్క, ('కూద్రాయాం త్వేత్రజశ్శంభో చోగో ఘోరత్యయం త్రిషు' నానా.) కంతాగ్రమందు, సముద్భుటమైన, త్వేణ = విషముయొక్క, అధికౌ భీలమైనవృత్తిమంటివృత్తిచేతను, (గాఢనైల్యముచేత ననుట,) పుంజీభవత్ = పీకభవించుచున్న (కుప్పలెచున్న) సమస్తమైన, దిశాపాళి = దిక్పరీక్షేణులుగలది, మాయా... భిఖ్య = మాయయనెడు, అబలా = పవిత్రయొక్క, సమవేతమైన, (ముడుపఁబడిన దనుట,) అలక = పెండ్లకలయొక్క, అభిఖ్య = శోభనంటి శోభచేత, (మాయాకౌంతయొక్క కొప్పువలె ననుట,) ఘోరతమము = ఘోరమైన, చీకటి, భూత... బలము - భూతములయొక్క, ప్ర = ప్రకృష్టమైన, కృతి = చేష్టలచేత, దుర్విగాహతా = విగాహింప కళ్యుమగానిదొలచేత, నితాంత = గాఢమైన, బలమును, అపవీచక్ర మెల్ల, ఉ. అప్పడు రాజు శైత్యనముదగ్రకరోద్ధతమండలాగ్నః ధై

ముప్పిరి గ్రమ్ము నయ్యరులమూఁకల మేటిరహిణ్ హరింపఁగఁ

గప్పె దిశాముఖంబున నఖండితనూతనరక్త దీధితుల్

దప్పె ననల్పకౌశికమదప్రతిపాదితచేష్ట లగతటకా.

45

టీక. హరి. అప్పుడు, రాజు=హరిశ్చంద్రుడు, శైత్య...గుడు-శైత్య=వాడి చేత, సముదగ్రమై, కరముచేత, ఉద్గత=ఎత్తబడిన, మండలాగుడు = ఖద్గముగల వాడు, వి, అయ్యిరులమూలకలమేటికొ=బేతాళుని, నూతనరక్త దీధితుల్, నూతనమైన రక్త=నెత్తురుయొక్క, దీధితుల్, కప్పెకొ; అనల్ప...చేష్టులు - అనల్పములైన, కాళిక = విశ్వామిత్రునియొక్క, మదప్రతిపాదిత = మదసంపాదితములైన, చేష్టులు, తప్పెకా.

సలి. రాజు = చంద్రుడు, (“ప్రభౌభూమిపతౌరాజాక్షత్రియైరజసిపతౌ” రథసః) శైత్య...గుడు-శైత్య=చల్లదనముచేత, సముదగ్రమైన, కర=కిరణములుగల, ఉద్గత=ఉడితమైన, మండలాగుడు=బింబాగ్రముగలవాడు, వి, అయ్యిరులమూలకల(కొ)=అచీకటిగములను, నూతనరక్తదీధితుల్-నూతనమైన, రక్తదీధితుల్ = అరుణకొంతులు, అనల్ప...చేష్టులు - అనల్పములైన, కాళిక = గూబలయొక్క, (‘మహేంద్రగుగ్గలూలకా వ్యాకృతాహుకాళికః’ అ.) మదప్రతిపాదితచేష్టులు, తప్పెకా.

సీ. విదభితకువలయోద్వేలనూతనరస

ధారల సారంగతతులు దేల

నకలశిలోచ్చయస్తబకితాంబువిశేష

విలసనంబున సింధుజలము లుబ్బు

దరుణతటిత్పృభాధరనితాంతప్రసం

గతి భుజంగశ్రేణికదలకుండ

గాఢముక్తాసంఖ్యకరకాశనిరసన

స్ఫూర్తి బాంధుల డెందములు దలంక

గీ. గౌళికాశాంతిమాయాబ్ధికలితవృద్ధి

కంబు ఘనరాజుమండలి గలయ నింప

మెఱసి తామేటివెన్నెలమి న్నయించె

బ్రతుగతి వాన జవనాతిథయద మగుచు.

46

టీక. హరి. విదభిత...ధారలకొ-విదభిత=వర్షింపబడిన, కువలయ=భూవలయముగల, ఉద్వేల=అధికమైన, నూతనరసధారలకొ=నూతన జలధారలయందు.— (“శృంగారముఖ్యుధురాదిసువర్ణలేతోనిర్యాసరాగగర్భద్రవపారజేషు, అస్వాదనధ్వనినుధాంబురసాఖ్యధాతువ్యప్తరసోఽధరసనాధరణీరసాస్యాత్” నానా). సారంగతతులు=చాతకసమాహులు (‘సారంగ శ్వాకేభంకేఽవిశ్వః’) సకల...విస

నంబునకొ-సకలమైన, శిలోచ్ఛయ=పర్వతములందు, స్తబకిత=నిలిడములైన, (అధికములైననుట.) అంబువిశేషములయొక్క, విలసనముచేత, సింధుజలములు = సముద్రోదకములు, తరుణ...సంగతి(న్) తరుణములైన,తటిత్ప్రిభా=మేఘపులయొక్కకౌంతులు, అధర=అధోభాగములయందు, నితాంత=ఎడతెగని, ప్రసంగతికొ = ప్రసరణముచేత, భుజంగశ్రేణి=సర్పపంక్తి, గాఢ...నూపుక్షిక-గాఢముగునట్లు, ముక్త=విడువబడిన, అసంఖ్య=అమితములైన, కరక=వడగండ్లయొక్కయు, ఆశని=పిడుగులయొక్కయు, రసననూపుక్షిక=ధ్వన్యాధికవ్యతచేత, పాంథులఁబడములు=తెరువర్చుననునిలు, కాశి...కంబు-కాశిక=విశ్వామిత్రునియొక్క, అకాంతి = కాంతిరహితమైన, మాయయనెడు, అభి=సముద్రముయొక్క, కలితమైన, వృద్ధికంబు=వృద్ధిగల యుదకము గలది; ఘనరాజమండలి=మేఘశ్రేష్ఠములయొక్క, సమూహము, కలయ, నింప(కొ), వర్షింపఁగా తామేటికన్నకొ=హర్షముయొక్క, పీఠపును, ఎలమికొ=వికృతమును, నయింపెకొ=పొందించెను, ద్వికర్షకము, వాన, కర్త. జవనాతిభయదము-జవన = వేగముచేత, (వాన హర్షము వెన్నంటఁ గురిచె ననుట.)

నతి. విదళిత...ధారలకొ-విదళిత=వికసితములైన, కేవలయ=కలువలయొక్క, ఉద్వేగములైన, నూతనరసధారలకొ=నూతనమకరందధారలచేత. సారంగతతులు = తుమ్మెదగుంపులు. సకల...నంబునకొ-సకలశిలో (కలాభిస్సవనర్తరత్నాతి సకలః = చంద్రః, తస్యశిలోః) చంద్రకౌంతములయొక్క, ఉచ్చయ=సమూహములయందు, స్తబకిత=నిలిడమైన, అంబువిశేషవిలసనముచేత, సింధుజలములు, ఉబ్బకొ, తరుణ...సంగతి(కొ)-తరుణ=ప్రాయపురాండ్రైన,తటిత్ప్రిభా=ప్రీతియొక్క, అధర=పెదవులయొక్క, నితాంతప్రసంగతిచేత, (చుంబనముచేసనుట). భుజంగశ్రేణి = విటసమూహము ("భుజంగౌవిటపన్నగౌ" నానా). గాఢ...నూపుక్షిక-గాఢమైన, ముక్తా=ముత్తైములతో, సంఖ్యకర=కలహముచేయునదియు, కాశ=తెల్లుయొక్క, నిరసనము గలదియునైన, నూపుక్షిక=శుభ్రీనూపుక్షిచేత. కాశికా...కంబు-కాశికాశ=ఇంద్రదిశయొక్క (తూర్పుయొక్కయనుట). అంతిమ=అంతమును, అయ = పొందిన, అభియొక్క, కలితమైన, వృద్ధికంబు = అభివృద్ధికలది; ఘనరాజమండలి = ఘనమైన చంద్రమండలము, తా=తాను, మేటియగు వెన్నెలలయొక్క, మిన్న=నిగ్గ, ఇదికర్త, ఇంచెకొ=ఓప్పెను; వానజవనాతిభయదము - వానజ = వనజసంబంధమైన, వనములకు, అతిభయదము; అగుచు.

గీ. అపుడు ఘనవనపతన భిన్నాంగి యైన

వనిత దురవస్థ¹ నాత్యంతమును గణించి

సంతతదురంత చింతానిశాత శల్య

శకలితనిజాంతరంగుఁ డై జనవిభుండు.

టీక. హరి. ఘన...స్నాంగి-ఘనవన=మేఘోదకముయొక్క, పతన = పడుట చేత, ఖిస్నాంగి, విస, వనిత=చంద్రమతియొక్క.

నల. ఘన...స్నాంగి-ఘనవన=గొప్పయడవులయందలి, పతన = గమనముచేత, ఖిస్నాంగి, విస, వనిత=దమయంతియొక్క.

సీ. కచభృంగములు పరాగసమన్వితము లయ్యె
నేత్రమీనంబులు నీటఁ దేలె
దళుకు లేఁజెక్కుటద్దము లూరుపులఁ గండె
నాననేందుఁడు నై ల్య మావహించె
నధరబింబఫలంబు నవసి బీటలువాతె
గరనాళములు కంటకములు పూనె

బాదాంబుజములు జంబాలనంగతిఁ గాంచె
గాత్ర హేమశలాక కాంకఁ 1జెందె

గీ. నీలతాంగికీఁ గటకటా యిదలు వాసి
యనఘశుభజనకస్థాన మందినపుడు
గాని వెడఁబాయ దీ తనుగ్గాని యనుచు
దలపఁ దుస్సహ మయ్యెఁ దద్దర్శనంబు.

48

టీక. హరి. కచభృంగములు, పరాగసమన్వితములు=ఘృతతోఁగూడుకొనినవి, అయ్యెక, అనుటచే, భృంగములు పరాగసమన్వితము లౌట సహజమే యని స్ఫురించుచున్నది. అంతట నిట్లే యోజించునది. అనఘశుభజనకస్థానము=అనఘమై శుభములకు జనకమైనస్థానమును.

నల. అనఘమై, శుభమైన, జనకస్థానము=(దమయంతియొక్క,) తండ్రి యగు భీమునిగృహమును.

క. ఆవేళనరిగె నాకుల, జీవాతువు వేగఁ దద్రుచిరరుచిరేఖఁ
బోవిడిది యపరగిరికట, కావనికంగీకృతాంబరాంతం డగుచుక.

టీక. హరి. నాకులజీవాతువు = దేవతలకు జీవాతు వైనవాఁడు. చంద్రుఁ డనుట. ("జీవాతుర్జీవనాపధమ్" అ.) వేగఁ=తెల్లవాఁఁగా, తత్...రేఖఁ-తత్ = ఆ, రుచిరమైన, రుచిరేఖఁ=కాంతిరేఖను, అపర...వనికీక-అపరగిరి=అస్తవర్వతము యొక్క, కటకావనికీక = నితంబప్రదేశమునకు, అంగీకృ...తుండు-అంగీకృతమైన, అంబరాంతండు=గగనాంతముగలవాఁడు ('అంబరం న్యోమ్ని వాససీ' నానా.)

నల. అనలసమన్వితంబగుట = నలసమన్వితకౌన్ దగుట, కనక = పొందక, అడంగి = దాంగి.

చ. అని జవరాలు వెండియుఁ బ్రియవ్యసనాకులజుట్టి బల్కు నే
యనువున నైన నీ కగు నపాయముఁ బాయుదు గాని కానలో
నను దిగనాడి పోవుటకు నాథ తలంకకుమీ మదీయజ్ఞ
వన మతిఘోరతాపభరవహ్నికి నాహుతిఁగా నొసంగెదక. 52

టీ. హరి. ఆతి...వహ్నికిక-అతిఘోరమైన, తాపభర=తాపాతిశయముగల, వహ్నికిక.

నల. ఆతి...వహ్నికిక-అతిఘోరమైన, తాపభర=వియోగతాపభరమునెడు, వహ్నికిక = (ఎట్లయిన నిన్ను నీవు రక్షించుకొనఁగలవు గాన నన్ను దిగవిడుచుటకు సంకోచింపక చను మని పతి నుద్దేశించి పలికె నని భావము).

క. పదివేలజన్మములకుక, బదిలంబుగ నాకు నీవి పతివి సుమీ యో
హృదయేశయనుచు నతని, న్నదినునిచితదాశ్రయాశ్రమార్గోస్తుభిమై.

టీ. హరి. తదా...భి-తత్ = ఆ, ఆశ్రయాశ్ర = అగ్నియొక్క మార్గమునకు, ఉస్తుభి, వి.

నల. తదా...భి-తత్ = ఆనలుఁడు, ఆశ్రయముగాఁగల, ఆశ = కౌముదేత, మార్గ = వెదకుటను, ("మార్గోమానేమృగమదేఽవ్యవజేపథిసామ్యధే" నానా.) ఉస్తుభి, వి.

ఉ. 'అపగలార దివ్యలతలార వనస్పతులార లోకసం
తాపమడంచు నోషధివితానములార మృగంబులార నా
నాపతగంబులార నరనాథుని మార్గము సూచిప్రోవరే
యాపదఁ బాపికావరె' యటంచు సమాహితశోకపాకయై. 53

టీ. హరి. నరనాథుని=హరిశ్చంద్రుని, సమా...పాక-సమాహిత = పొందఁ బడిన, శోక=దుఃఖముగల, పాక=విన్నవాఁడుగలది, వి, లోహితుఁడుగలజైయనుట.

నల. నరనాథునిమార్గముక=నలునియొక్క మార్గమును, సమా...పాక=సమా హితమైన, శోకపాకముగలది, వి.

సీ. చనిచని బహువిషఘనసముత్తితధూమ
భీమ మై రోజునాభీలగంధ
వాహసమున్తి శద్వ్యాలోలజహ్వల
తాపటుజ్వలనంబుఁ దఱియఁ బోయి
పరమతేజోధన్య వరదయనల ప్రౌఢ
మేఁ బతి నతనైతి నేని యనుచుఁ

బొరిఁబొరిఁ దన్నుఖంబునఁజొరఁగం బొఱు

వెలఁదిప ల్కాలించి వివినచారి

గీ. పవనసఖుఁడు రయమున బాలికాద

శానివారణశాలి యై మానసమునఁ

బ్రేముఁ బూని తదీయశోభితచరిత్ర

నియతిచేఁ గేవలము భస్మ మయి యడంగె.

55

టిక. హరి. బహువిష...భీమము-బహుళమైన, విష=జలముగల, ఘన=మేఘము వలె, సమాధితమైన, ధూమముచేత, భీమము, వి, రోజు...జ్వలనంబుకొ-రోజెడు, అభీల గంధవాహ=భయంకరములైన వాయువులతో, సమున్మిత=కూడినవై, వ్యాలోలములైన, జీవోలతా=జ్వాలామాలికలచేత, పటు = సమర్థమైన, జ్వలనంబుకొ = అగ్నిని, తఱియక, బోయి, వరద, ఆనల, సంబుద్ధులు, తన్నుఖంబునకొ=ఆయగ్నిముఖమునందు, వివినచారిపవనసఖుఁడు, వివిన=అరణ్యమును, చారి=భక్షించుచుండెడు, ('చరభక్షణే' అని ధాతువు.) పవనసఖుఁడు=అగ్ని, తదీయశోభితచరిత్రనియతిచేక - తదీయ = ఆ చంద్రమతీసంబంధమైన, శోభితచరిత్రనియతిచేత, భస్మమై, అడంగెక, (భస్మమాత్రముచిక్కి చల్లారెననుట).

నల. బహు...భీమము-బహువిష=అధికమైనవిషమువల్ల, ఘనమగునట్లు, సమాధితమైన, ధూమముచేత, భీమము, వి, రోజునా...వాహసముకొ-రోజుచున్న, అభీలమై, గంధ=గర్వముగల, వాహసముకొ=సర్పమును, ('అజగతే శయోర్వాహసఇత్యుభౌ' అ.) మిశ్ర...జ్వలనంబుకొ-మిశ్రత=కలియచున్నవైద్యు=రెండైన, ఆలోలజీవోలతా=చల జీవోలతకయొక్క, పటుజ్వలనంబుకొ=పటుదీప్తిగలదానిని, ఇదివాహసమునకు విశేషణము. పరమతేజోధన్య, వరదయ, నల, ఇవిసంబోధనములు, తన్నుఖంబునకొ=ఆసర్పముఖమునందు, వివినచారి=కిరాతుఁడు, రయముకొ=వేగముచేత, పవనసఖుఁడు=వాయుసహుఁడు. (ఇది కిరాతునికి విశేషణము.) బాలికాదశానివారణశాలి-బాలికా=దమయంతియొక్క, దశా=అవస్థయొక్క, నివారణముచేత, శాలియై, (దమయంతియవస్థను నివారించినవాడైయునుట) ప్రేమఁబూని, (ఆయమను మోహించి యనుట.) తదీయ = ఆదమయంతీసంబంధమైన, శోభితచరిత్రనియతిచే, పాతివ్రత్యనియతిచేతననుట. కేవలము, భస్మము, వి, అడంగెను. ఇట్ల 'వాహ...వ్యాలోల' యనుచోఁ బ్రదియతి. లక్షణము—

“గీ. ధాత్రిఁబ్రదియొగమాత్రంబుగల్గిన, నుభయమును రచింపనొనరు యతికి
సాతిరిక్తభక్తికృత సేవితకమ, లాలయాధివాసలత్కృమిదియె?” (కవిచింతామణి.)
ప్రయోగము:—

“క. వేమరుమనసుర్వశ్య, త్థామలకిఘోరపీఠరుబాణకదం

బామితవర్షము.....(?)”

(రాఘవపాండవీయము.)

చ. అనుపమదివ్యదుందుభిరవార్భటి గర్జ వియచ్చరాంగనా
ఘనతరలాస్యకౌశలము కాటుమెటుంగులయాట చారణా
భినుతిశిఖావళస్వసము పెంపును గాఁ గురిసెన్ లతాంగిపై
ననిమిష రాట్పుకల్పితము లైన మహాఘనపుష్పవర్షముల్. 56

టీక. (రెండిటను సమానము.) ఘనపుష్పవర్షముల్ = ఘనమైనపుష్పవర్షమునెడు, ఘనపుష్ప=ఉదకముయొక్క, వర్షములు. ఇది శ్లిష్టమాపకము.

గీ. ఇట్లు సాధ్యలలామ ప్రాణేశ్వరప్ర
పత్తివారితనకలవిపత్తి యగుచు

1దరలి శుచిముఖవినుతుల వరదముల నె

దుర్కొనియెఁ బుణ్యవర్తనోద్భూతమహిమ.

57

టీక. హరి. శుచిముఖవినుతుల-శుచి=అగ్నియొక్క, ముఖ=ఆగ్రమందు, వినుతుల(క) = వినుతిగలవారిని, (అగ్నిహోత్రుని స్తోత్ర)ముచేయుచున్నవారి ననుట.) వరదములక=పెరిమిటిని, ఋషిని, (ఆనఁగా నక్షత్రకు ననుట.)

నల. శుచిముఖవినుతులక-శుచిముఖ (శుచి రగ్నిర్బలం యేషాంతే శుచిముఖాః దేవాః=అగ్నిహోత్రుఁడు ముఖముగాఁగలవారు దేవతలు)=దేవతలచేత, వినుతులక=నుతిచేయుటదినవారిని, వరదములక=శ్రేష్ఠులైన మనులను.

చ. అతులదీప్తి నప్పుడు తదగ్రమునం దగుమానిరాజిత

ద్భుతకనకప్రభం గని గురుప్రియవాగుపదేశకౌశలా

న్వితహృదయాబ్జపీఠి యయి నెయ్యము దోఁపఁగ నిట్లు పల్కునే

కతమున నిట్టి బెట్టిదవుఁగానఁ జరించెదవేలననన్తీ.

58

టీక. హరి. మాని = నక్షత్రకుఁడు, రాజిత...ప్రభక-రాజితమై, ద్రుత=కరఁగిన, కనకముయొక్క ప్రభవంటి ప్రభగలదానిని, చంద్రమతి ననుట (మాని రాజా=నక్షత్రకుఁడు, ఇత...ప్రభక-ఇత=పొందఁబడిన, ద్రుతకనకముయొక్క.) గురు...పీఠి-గురు=విశ్వామిత్రునకు, ప్రియమైన, వాక=భేదవాక్కులయొక్క, ఉపదేశకౌశలముతో, అన్వితమైన, హృదయాబ్జపీఠిగలవాఁడు, అయి, (చంద్రమతి నెడఁకాప విశ్వామిత్రుఁ డుపదేశించిన మాటలు స్మరించుకొని యనుట.) ఏకతమునక=ఏకాంతమందు (పల్కెనని యన్వయము.) ఏల=ఎందులకు, సన్తీ! (చంద్రమతి సంబోధనము)

నల. తదగ్రమునక=అదనుముంలినుండఁ, నూతిరాజి, తద్భుతకనకప్రభక-తతో=ఆ, ద్రుత=కరఁగిన, కనకముయొక్క, ప్రభక =కొంటివంటికొంటిగల దమయఁటిని, గురు...పీఠి-గురు=అధికమైన, ప్రియవాక్కులయొక్క, ఉపదేశమునందలి,

కాశలముతో, అన్వితమైన, హృదయాజ్ఞపీఠిగలది, అయి, ఏ కతమునకొ = ఏ హేతువు చేత, అనన్తతీ ! (దమయంతి సంబోధనము.)

క. చింతింపవచ్చునే నీ

కాంతునినిర్దయత నిన్నుఁ గని కనికర మా

వంతయును లేక దావా

భ్యంతరమున విడిచె నకట! యతిసాహసి యై.

59

టీక. హరి, దావాభ్యంతరమునకొ = కౌర్విచ్చులో ('దావోదపథిఖ్యాతా దావాగ్నివనయో రపి' విశ్వ.)

నల. దావాభ్యంతరమునకొ = అడవిలో 'దవదావోపసారణ్యవహ్ని' అను.)

సీ. అయినఁ గాని మ్మలయకు గోల వై దేశి

కజనభావంబునఁ గలుగుకార్య

మరసితి మతిధన్య వై నీవ పత్యాప్తి

నడరి యెప్పటియట్ల యవని నెల్ల

నేలుదు గాన యీయడ రేది చను మంచు

దడయక భేదతత్పరతఁ బలుక

విని చాలు పదివేలు విభుని వీక్షింపఁ గ

ల్లుటయె సామ్రాజ్యంబుఁ గొనుట మాకు

గీ. గానఁ దన్తార్గము ఘంటిపఁగా ననుగ్ర

హంబు గావింపుఁ డన హృదయాంబుజమున

శైలఁది మెచ్చి యంతరి తవృత్తిఁ గడకు

సరిగె నమునిసంతతి యాక్షణమున.

60

టీక. హరి, గోలవు, వి, దేశికజనభావంబునకొ = దేశికజన = విశ్వామిత్రునియొక్క, భావంబున = హృదయమునందు, అరసితి(కొ) = తెలిసినాఁడను, మతిధన్యవు, వి, నీవు, అపత్యాప్తికొ = కుమార ప్రాప్తిచేత, ('అపత్యంబోకంతయోస్సమే' అ.) అడరి, భేద తత్పరతకొ = భేదోపాయతాత్పర్యముచేత, అంత...వృత్తికొ = అంతః = లోపలి, హిత వృత్తిచేత, అమ్మనిసంతతి = ఆనత్రుత్రకుఁడు.

నల. గోల, సంబుద్ధి. వైదేశికజనభావంబునకొ = పారదేశికజనునిరీతిని, (అరయకు మని పూర్వమున కన్వయము. ఇట 'రలలక భేదము.) కలుగుకార్యము = కాఁగలకార్య మును, అరసితిమి = (దివ్యజ్ఞానమున) నెఱింగితిమనుట, నీవ = నీవే, పత్యాప్తికొ = భర్తృప్రాప్తి

1 గానిమ్మ నీవడలకు గోలవై, దేశికజనభావదీర్ఘదృష్టి.

చేత, ఈయెడరు=ఈవ్యధను, ఏది=పాసి, ఏలుదుగాని యని పూర్వమున కన్వయము. అభేదతత్పరతచేత, అంతర్నితవృత్తికా=అంతర్ధానవ్యాపారముచేత, కడకు, సరిగఁగా, (దమయంతికి హితోపదేశము చేసి మును అంతర్ధానము నొంది చనుట.)

క. ఆనరపతి దేవేరియుఁ, దాను న్నగనరణి జనుచుఁ దగ నొక్కెడఁగ్రం
దై నడచునధ్యసినజ, నానీకముఁ గాంచి యెచటి కరిగెద రనినక. 61

టీక. హరి. ఆనరపతి=ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, దేవేరియుకా. తానకా.

సల. ఆనరపతిదేవేరియు=ఆనలునిభార్యయగుదమయంతి, అధ్యసినజనానీకముకా-
అధ్యసినజన=తెరువరులయొక్క. (అధ్యసినోధ్యగోఽధ్యవ్యః పాంథఃఽభిశిష్యసితం).

శా. వారీచెంతట రాజశేఖరుఁడు విశ్వత్సభృతిస్ఫారశీ
యూరభ్రాజనుబాహుఁ డున్న నెల వన్యూనస్థిరామోదధా
మారామస్త్రమముంజరీమధుర్గురీప్రాధోర్తి కాశీతలం
బారమ్యస్థలరాజ మొందెదము నిర్వాజప్రయాణంబునక. 62

టీక. హరి. వారు, రాజశేఖరుఁడు = చంద్రావతంసుఁడగుపురుఁడు, విశ్వ...
బాహుఁడు-విశ్వత్సభృత్తులచేత, స్ఫారమైన, కేయూరములచేత (కేసంగదములచేత
ననుట.) భ్రాజ=ప్రకాశించుచుండెడు, సుబాహువులుగలవాఁడు, ఉన్న నెలవు,
అనన్యూ...ధోర్తి-మధుర్గురీప్రాధోర్తిలుగలది, కాశీతలంబు=కాశీస్థలము.

సల. వారు=ఆ తెరువరులు, కర్తృమండటిపద్యములోని యనుటయు ననుక్రియ
తోనన్వయించుచున్నది. రాజశేఖరుఁడు=రాజశ్రేష్ఠుఁడు, విశ్వ...భ్రాజి = విశ్వత్స
భృతియనెడు, స్ఫారకేయూరములచేత, భ్రాజి=ప్రకాశించువాఁడు, సుబాహుఁడన
రాజు, ఉన్న నెలవు, అన్యూన...శీతలంబు-ఊర్తికా = తరంగములచేత, శీతలంబు =
చల్లనైనది, ఆ, రమ్యస్థలరాజము-ఆ.రమ్యమైన స్థలరాజమను సుబాహునిపట్టణము.

చ. అనుటయు నప్పురోత్తమము నందినఁ గల్లు మదీయవాంఛితం
బనువుపడంగ నొక్కగతి యంచుఁ దదధ్యగపాఖి వెంటనె
మ్మన మలరార నమ్మననమాత్రనిరస్తమహాఘసారితోఁ
జని కనియెక్కి వినిర్తలరసాధరసారము వారిపూరముక. 63

టీక. హరి. తదధ్యగపాఖి వెంట(కా)-తతో=ఆ, అధ్యగపాఖి వెంటకా=తెరువరి
మూఁక వెంటదీని, మనన...సారి - మననమాత్ర=స్తరణమాత్రముచే, నిరస్త=నిర
సింపఁబడిన, మహాఘమలైన, అరి=శత్రువులుగలవాఁడు (హరిశ్చంద్రుఁడనుట.) తోకా=
తోడనే, చని, వినిర్తల...సారము(కా)-వినిర్తల=స్వచ్ఛమైన, రసాధర=పర్వతము
వలన, (హిమవంతమువలన ననుట.) సారముకా=ప్రపణముకలదానిని, వారిపూరముకా=
గంగావారిపూరము ననుట.

సల. తద... వెంటకా-తదధ్యగ=ఆ తెరువరులను, పాలి=పాలించువానియొక్క,

వెంటకో = వెంటబడిని, మనన...మహాభు-మననమాత్రముచేత, నిరస్తమైన, మహాభు = మహాపాపములుగలది, వారి = దమయంతి, తోజని = తోడనేపోయి, వినిర్మల... సారము(కా)-వినిర్మలమైన, రసాధరమునుండి, ప్రవణముగలదాని, వారిపూరముకో = సెలయేటియుదకము ననుట.

సీ. అలఘుగిరిశ శీరాటనవ్యక్తనై

ర్మల్యధార హంసమణులు దేల

గాలవశాండిల్యకాశికాదిపరాధ్య

తరు లక్షవటయుక్తి దరుల నెసంగ

బ్రబలపాతకబంధభవభంగగతి నుర్వి

హరినివాసతలంబు ననుగమింప

దీప్తాహిమకరజాతివిభిన్న నలితాఘ

మజహదభాగపగోహనముఁ దెలుప

గీ. నొనరునన్నదిఁ గ్రుంకి యచ్చోదకంబు

లానియమితవయపతి నతానుగతుఁడు

సుగుణమణిసార్థవాహుండు శుచినమాఖ్యుఁ

డచట నొకరమ్యతలమున నధివసించె.

64

టీక. హరి. అలఘు...ధారలకో-అలఘువైన, గిరిశ=ఈశ్వరునియొక్క, శీర్ష = శిరస్సునందు, ఆటన=సుంచరించుటచేత, వ్యక్త=ముఖ్యమైన, నైర్మల్యముగల, ధారలకో = ధారలయందు, హంసమణులు=పరమహంసలు, తేలకో=స్నానముచేయుగా, గావ... తరులు-గాలవుఁడు, శాండిల్యుఁడు, కాశికఁడు మొదలుగాఁగల, పరాధ్యతరులు=శ్రేష్ఠులు, ('పరాధ్యాగ్రప్రాగ్రహరప్రాగ్రాగ్ర్యగ్రీయమగ్రియమ్'అ)అక్షవటయుక్తికో-అక్షవట=రుద్రాక్షమాలికలయొక్క, 'వట'శబ్దముమాలికాపరమగుటకుఁబ్రయోగము.-

“పుస్తకజపవటహస్తే! పరదాభయచిహ్నచారబాహులతే!

శర్పూరామలదేహే! వాగీశ్వరి! శోధయాశుమచేత.”

యుక్తికో=యోగముచేత, ప్రబల...గతికో-ప్రబలమైన, పాతకబంధ=పాపబంధము గల, భవ=పుట్టుపులయొక్క, భంగగతికో=నాశగతిచేత, ఉర్వి, హరినివాసతలంబుకో = విష్ణువాసస్థలమును, అనుగమింపకో, దీప్తా...లఘుము-దీప్తమైన, అహిమకరజా = యమునానదితోడ, అతివిభిన్న = భుజిన, సలిలాఘము, యమి...గతుఁడు-యమి = నక్షత్రమొనచేత, తనయ = కుమారుడైన లోహితునిచేత, పతివ్రతా=చంద్రమతి చేతను, అనుగతుఁడు, సుగుణ...వాహుండు-సుగుణమణులయొక్క, సార్థ=సమాహమును, వాహుండు=వహించినవాఁడు, శుచినమాఖ్యుఁడు-శుచి=శుభ్రమైన, సమాఖ్యుఁడు=కీర్తిగలవాఁడు, ('శుక్లశుభ్రశుచిశ్చేతాః' 'యశఃకీర్తిస్సమాఖ్యాచ' అ.) హరిశ్చంద్రుఁ డనుట.

నల. అలఘు... ధారలక్ష్మ-అలఘువైన, గిరిశక్తిన్ = పర్వతాగ్రమండు, అటన = చరించుటచేత, (ప్రవహించుటచేతననుట.) వృక్షమైన, వైశ్ణవ్య = స్వచ్ఛతగల, ధారలయందు, గాలవ... తరులు-గాలవ = లాఘవమైనట్లు, శాండిత్యం = మౌనమైనట్లు, కాళిక = గంధలత, జెట్టు, అది = మొదలుగాఁగల, పరాశ్రమ్య = శ్రేష్ఠమైన, తరులు = వృక్షములు, అటనటయుక్తిక-అట = తాడిచెట్లయొక్క, వట = మట్టిచెట్లయొక్కయు, యుక్తిక = యోగముచేత, (లేక, తరులకు యనఁగా అటసంఖ్యాకమైన తరువు లనియఁ జెప్పనగును.) దరులక = తీరములయందు, ప్రబల... గతిక-ప్రబలమైన, పాత = దుముకుటగల, కబంధ = ఉదకమువలన, భవ = పుట్టిన, భంగ = పగులుటయొక్క, గతిచేత, ఉర్వి, హరినివాసతలంబుక = నాగలోకమును (‘శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నాకపిలేత్రిపు’ అ.) దీప్తా... సవికాళముక = దీప్తమైన, అహి = సర్పములయొక్క, మకర = మొసళ్లయొక్క, జాతులచేత, విభీన్న = భేదింపఁబడిన, పతితాళము = ఉదకసమానము, అజహ... నావముక-అజహత్ = విడువని, అభ్ర = ఆకాశముయొక్క, ఉపగూహనముక = ఆలింగనము, అమిత... గతుఁడు-అమితమైన, నయ = నీలిగల, పతిప్రతా = దమయంతిచేత, అనుగతుఁడు = అనుసరింపఁబడినవాఁడు, సార్థ... డు-సార్థ = పథికసంఘమును, వాహుఁడు = వహించినవాఁడు, శుచిసమాఖ్యుఁడు = శుచియను పేరుగలవాఁడు, అచట = ఆనెలయేటితీరమున, ఒకరన్య్యులమునః అధిఃపించెను.

ఆశ్వాసాంతము.

శా. ప్రక్షుణ్ణక్షణదాచరప్రవరశుంభద్రోప ! భద్రోపలం
భక్షేమంకరదృక్కుధాశమితేధీమత్తాప ! మత్తాపగా
ధ్యక్షక్షోభక శాధురంధరశరాసారోప ! సారోపకా
రాక్షారాతినితాంతలాలనవినితాలాప ! తాలాపహా !

65

టీక. ప్రక్షుణ్ణ... ద్రోప-ప్రక్షుణ్ణ = చూడ్చుముచేయఁబడిన, క్షణదాచరప్రవర = నిశాచరేంద్రులుగలవై, శుంభత్ = ఒప్పుచున్న, రోప = బాణముకలవాఁడా ! భద్రోప... మత్తాప-భద్ర = శుభములయొక్క, ఉపలంభ = సంప్రాప్తిగలవై, క్షేమంకరమైన, దృక్ = చూపులనిడు, శుభచేత, శమితమైన, ధీమత్ = బుద్ధిమంతులయొక్క, తాప = పరితాపముగలవాఁడా ! మత్తాపగా... సారోప-మత్త = మదించిన, ఆపగాధ్యక్ష = సముద్రునియొక్క, క్షోభ = కలఁచుటయందలి, కళా = కాలముచేత, ధురంధరమైన, శరాసన = వింటియొక్క, ఆరోప = ఎక్కువెట్టుటగలవాఁడా ! సారోప... లాప-సారమైన, ఉపకారముగల, అక్షారాతి = హనుమంతునియొక్క, నితాంత = లాలనమందు, విసిత = వినయము క్రమమైన, ఆలాప = వాక్కులుగలవాఁడా ! తాలాపహా-తాల = సప్తతాలములను, అపహా = హరించినవాఁడా !

క. ప్రధనపరిభూతపార

శృంగిక ! ధరారధిక కధికవర్ణిత ! భువన

ప్రథితనయాకర ! జలధి

ప్రథితనయాకరవిమర్దపణదోర్విభవా !

66

టీక: ప్రథన...శ్చధిక-ప్రథన=యద్ధమునందు, పరిభూత=పరిభవించబడిన, పారశ్చధిక=పరశురాముడుగలవాడా ! ధరా...వర్జిత-ధరారధిక = శివుడనెడు, రధికునిచేత, వర్జితుడైనవాడా ! భువన...కర-భువనప్రధిత = లోకప్రసిద్ధమైన, నయ=నీతికి, ఆకరమైనవాడా ! జల...ర్విభావా-జలధి = సముద్రము, ప్రధి=నేమిగాఁగలభూమియొక్క, ('జలధి: ప్రధి త్నమి ర్యస్యాస్సా)=జలధిప్రధిహృమిః' 'నేమిస్త్రీస్యాస్య త్ప్రధిఃపుమామ్' అ.) తనయా = కుమారియొక్క, (నీతియొక్క యనుట) కరవిమర్ద=పాణిగ్రహణమునకు, పణ=ఉండునయైన, దోర్విభవముగలవాడా ! పృథ్వీ. స్త్రాసనశరాసనక్షపణసారదోర్బంధురా !

ఖరాదిమనరాదిమస్తవనికామహాసింధురా !

పురాహితపురాహితప్రదరభూమితాశాంబరా !

పరాజితపరాజితప్రబలభార్గవాడంబరా !

67

గద్యము. ఇది శ్రీమద్రామచంద్రచరణారవిందవందన పవననందన ప్రసాద సమాసాదిత సంస్కృతాంధ్రభాషాసామ్రాజ్య సర్వంకషచతుర్విధ కవితానిర్వాహకసాహిత్యరసపోషణ రామరాజభూషణప్రణీతం బైన హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానం బను మహాప్రబంధంబునందుఁ దృతీయాశ్వాసము.

టీక: స్త్రా...బంధురా-స్త్రాసన = శివునియొక్క, శరాసన=వింటియొక్క, క్షపణ=నిలుచుటయందు, సార=బలముగల, దోః=(దీర్ఘ)బాహువులచేత, బంధురా=మనోహరుడవైనవాడా ! ఖరా...సింధురా-ఖరా=ఖరామరుడు, ఆదిమ=మొదలు గాఁగల, నరాది=రాక్షసులయొక్క, మస్త=శిరస్సులనెడు, వనికా=వనములకు, మహా సింధురా=మహామహాభ మైనవాడా ! పురాహిత...శాంబరా-పురా=మునుగా, ఆహిత పుర=శత్రుదేశములయందు, ఆహిత=ప్రయుక్తములైన, ప్రదర = బాణములచేత, దూహితమైన, ఆశా=దిక్కులు, ఆంబరా=ఆకాశమును గలవాడా ! పరాజిత...దంబరా-పరాజిత=నిరసింపబడిన, పరులచేత, అజితమైన, ప్రబలమైన, భార్గవాడంబరము గలవాడా !

వ్యాఖ్యాతృ గద్యము. ఇది శ్రీహనుమద్వరప్రసాదలబ్ధసారస్వతపాత్ర భారద్వాజ గోత్రపవిత్రచిత్రకవిపెద్దిరాజతనూజ పురాతనాధునాతనకతినప్రబంధార్థబోధన సమర్థమానసాంభోజబుధజనవిధేయానంతయానామధేయవీరచింత బైన హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానప్రకాశక యను వ్యాఖ్యానంబునందుఁ దృతీయాశ్వాసము.

శ్రీ రస్తు
హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము

చతుర్థాశ్వాసము

రామచంద్ర! రావణ
వారణాదారుణమృగేంద్ర! వందీకృతవా
ణీరమణశివమహేంద్ర! ధ
రారంజనసుగుణసాంద్ర! రణనిస్తుద్రా!

టీక, సులభము.

వ. అవధరింపుము మృకండునందనుండు పాండునందనున కి ట్లనియె. 2

టీక, సుగమము.

మ. జనియించె¹ బహుపద్ధి² నీరుచులతో³ సంధించె సాహస్రకాం
చనగౌరద్యుతుల⁴ వహించె వివిధాశావ్యాప్తి⁵ నత్యంతరా
గనిరూఢి⁶ దుది⁷ముట్టి వెన్న నపరాగప్రకృమం⁸ బూన మే
లనఁ జూపట్టె గమాయితాంబరయుతుండై భాస్కరుం డయ్యెడ⁹.

టీక, రెంటునుగమము.

¹ బహుపద్ధి నీరుచులతో² - బహు = అధికములైన, పద్ధి = పద్ధతి అతలయందలి, రుచు
లతో³ = వికాసములతోడ, సాహస్ర...ద్యుతుల⁴ - సాహస్ర = సహస్ర సంఖ్యాక
మైన, కాంచనములై, గౌర = ఎఱ్ఱవైన, ద్యుతులతో, వివిధాశావ్యాప్తి⁵ - వివిధము
లైన, ఆశా = దిక్కులయందు, వ్యాప్తి⁶ = వ్యాపించుటను, అత్యంతరాగనిరూఢి⁷ -
అత్యంతమైన, రాగ = రక్తిమయొక్క, నిరూఢితో, అపరాగప్రకృమంబు - అపరాగ =
పట్టుచుగిరియుండు, ప్రకృమంబు = నిలుచుటను, కషా...యుతుండు - కషాయిత = ఎఱ్ఱగాఁ
జేయఁబడిన, అంబర = ఆకాశముతోడ, యుతుండు, ఐ, భాస్కరుండు = నూర్చుండు.
ఇందలి యప్రకృతార్థము. (ధ్వన్యర్థము.) భాస్కరుండు = భాస్కరుఁ డను నొక

నొకపురుషుడు, బహు...లతో=అనేకములైన, పద్మినీజాతిస్త్రీలయందలి, రుచులతో=ఆసక్తులతో, సాహస్ర...ద్యుతులక్-సాహస్ర = సహస్ర సంఖ్యాకలైన, కాంచనగౌరద్యుతులక్=స్త్రీలను, వివి...వ్యాప్తిక్-వివిధములైన, ఆశా=కోరికలయొక్క, వ్యాప్తిని, ఆత్మంత...నిరూఢిక్-ఆత్మంతమైన, రాగ = అనురాగముయొక్క, నిరూఢిక్, ఆప...మంబు-ఆప=ఆపగతమైన, రాగ=అనురాగముయొక్క, ప్రక్రమంబు=విరక్తిక్రమంబనుట, కషాయితాంబరయుతుండు = కావితోకలతోడ, యుతుండు=కూడుకొనినవాడు, వి (సన్యసించినవాడై యనుట).

చ. పులుఁగులుసాలుగట్టుకొనిపోదొడఁగెక్ ముడిఁగెక్ బయోజముల్
దొలినుడిమానికంపుగని దోరగిలె న్నొగిలెక్ రథాంగముల్.
జిలిబిలిమైల నల్లనలఁ జేకొనియెక్ జనియెక్ మరీచికల్
గలువలవంతనవృమ్మలకల్ దొరసెక్ విరిసెక్ బ్రకాశముల్. 4

టీక, సుగమము, రెండోములను సమము.

చ. తనపయి రాజు రా వెనఁ బతంగుండు గాలవశార్తి నేఁగుచో
మునుకొని కప్పమూఁక వెనుముట్ట మహానిధిపత్ని గావునక్
జన కెడ లేచి తా మఱి చాయ మహాన్నతిఁ జూపఁ జూచి ది
గ్గనఁ దుద గట్టు లెక్కినఁ దదంశుబలం బడఁగెక్ విలక్షణక్. 5

టీక, రెంటును సమానము.

రాజు=చంద్రుడనెడురాజు, కప్పమూఁక = చీకటిగుమి యను నల్లప్రజలు, మహానిధిపత్ని-మహానిధి=నూర్వ్యుడనెడు ప్రతాపనిధియొక్క, పత్ని = పీఠపత్ని యనుట, కావున, మహాన్నతిక్=ధైర్యమను సాధిక్యమును, తదంశుబలంబు-తత్ = అనూర్వ్యునియొక్క, అంశు=కిరణములనెడు, బలంబు=సేన, విలక్షణక్=అతివిస్తయ యుక్తమైన లజ్జచేత, ('విలక్షోవిస్తయన్వితే' అ.) విలక్షణమునకతిజ్ఞాపంతుండని చెప్పటకు మరారి వ్యాఖ్యానమున— ('అత్తనశ్చరీతేనమ్యక్ జ్ఞాతేనైర్వ్యస్యకాయతే, అపత్రపాఽతి మహతీనవిలక్షణతి స్త్యుతః.' నిఘంటుసారము.) అనియున్నది. సీ. పరగోత్రవిభ్రమాన్నదమిత్రవిక్షేపి

వారుణీకోణాక్షీవలన మనఁగ

శమితద్విజోన్మేషనమయభిల్లనిపాతి

తపతంగకీలాలధార యనఁగ

శరధిసంవేశసాదరకమలాప్తలో

కావనన్యస్తచక్రార్చి యనఁగ

నూష్టాంతతరళతాయుతహంసమండలో

చ్చాటన చంచలాకోటి యనఁగ

గీ. నంబునిధి తోయదృశ్యాత్త బింబజనిత
పరతురగభావనాలోలభానురధ్య
ఖురవిధూతాస్తగై రికక్షోద మనఃగ
సంజకెంజాయ తారకాసరణిః బొదివె.

6

టీక. రెంటును సమానము.

పర...వలనము-పరగోత్ర=ఆస్తాద్రియందలి, విభ్రమమునెడు, పర=అన్యస్త్రీ
యొక్క, గోత్రవిభ్రమ=నానుష్ఠలనయనకు, ('గోత్రంతునాన్నిచాలి) ఆస్పదమైన,
మిత్ర=నూర్వ్యుడనెడు ప్రాణభూని, విక్షేపి=ఆక్షేపించుచున్న, వారుణి = పల్లమదిశ
యొక్క.

శమిత...ధార - శమిత = శమింపఁజేయఁబడిన, ద్విజోక్షేప = పక్షివిజృంభణ
మనెడుబ్రహ్మణోక్షేపముగల, సమయ=సాయంసమయమనెడు, భిల్ల=కిరాతునిచేత,నిపా
తిత=పడఁగొట్టఁడిన, పతంగ=నూర్వ్యుడనెడు పక్షియొక్క, కీచాలధార=రక్తధార.

శరధి...చక్రార్చి-శరధిసంవేశమందు, సాదరుఁడైన, కమలాప్త=నూర్వ్యుడనెడు
విష్ణువుచేత, లోకావన = లోకసంరక్షణముకొఱకు, న్యస్త = ఉంపఁబడిన, చక్రము
యొక్క, ఆర్చి=కౌట.

ఉష్ణంత...కోటి-ఉష్ణంత = వర్షాకాలమునందు, తరళతా = చాంచల్యము
తోడ, యుత=హృదిన, హంసమండలి=నూర్వ్యమండలమనెడు హంససంఘముయొక్క,
ఉచ్చాటనముగల, చంచలా = మెలుపులయొక్క, కడనునులభము. (ఇందుఁ బరస్త్రీ
యొక్క గోత్ర మనుచో బరాశబ్దమునకుఁ బుంపద్యావమువచ్చి ఆకారాంతమైనది.
ఇందుకు—'సర్వసామ్యైవృత్తి మాత్రే పుంపద్యావః' అని వ్యా. వృత్తి).

సీ. పతి చన్నదిక్కు తప్పక చూచి యటచుఁ గాం

తుని మాటి తే లని దూఱుకరణి

మగఁ డున్నతొంటితామరఁ జేరు నదృశోరే

భాశ్లేషమున నడలార్చుకరణిఁ

గాంతము క్తబినముఁ గమియ 1 గామదిమెచ్చు

నాస్యముద్రామృతం బందు కరణి

సైకతాంకితనాథచరణ మక్కునఁ జేర్చు

ననఘరమౌయంత్ర మునుచుకరణి

గీ. నబబాంధవుఁ డరుగుచో నాప్తబుద్ధి

నాత్ర వసుజాల మునిచిన నంతరంగ

సరణి నిది దాల్పెనో యనఁ బరితపించుఁ
గవవదలి సంజ నొక్క జక్కవ వెలంది.

7

టీక. సుగమము. రెంటికిని సమానము.

చ. అరయ రజోరుణావరణ యయ్యుఁ బ్రియం బగల్పెఁగూడి త
త్కరజసమృద్ధిమీఱ నది దా నతిరాగిణియంచుఁ గల్వ లో
నరయఁగ యోజితాధరదళాంచలయై ముఖముద్రఁ గాంచి తా
మరకొమరాలు మాటె వళిమండలిపేరిటి కప్పు లన్నియుక్. 8

టీక. రజోరుణావరణ=పుష్పాడిచేత, అరుణ=ఎఱ్ఱనైన, ఆవరణ = ఆవరణ
ప్రదేశముగఁబడి, అయ్యు, (చేఱఁగుమానినదై యుండినదనుట) తత్కరజసమృద్ధి-
తత=ఆప్రియమియొక్క, కరములవలన, జ=పుట్టిన, సమృద్ధి, అతిరాగిణి = ఆత్మంత
రక్తిమగఁబడి (ఆత్మంతానురాగముగల దనుట,) యోజి...చల=యోజిత=హూర్వబడిన,
అధర=అధోభాగమునందలి, దళాంచలములనెడు, యోజితమైన, అధరదళాంచల=ఓవ్వు
దళాంచలముగఁబడి, వి, ముఖముద్రక్ = ఆగ్రముకుళ్లనమనెడు నోరుమాసికొనుటను,
తామరకొమరాలు=తామరయనుజవ్వని, అలి...కప్పులు=అళిమండలిపేరిటి = ఆళిసంఘ
వ్యాజముగల, కప్పులు=దంతక్షతములు, ఇందు దంతక్షతములు నలుపుగఁజెప్పినందుకుఁ
బ్రయోగము.—

శ్లో. 'కిమియంకొలిమాబాలే! పక్వబింబాధకతవ,

పీత్యాధరామృతం కేషే, పల్లభోముద్రికాందదా,' మఱియు:—

చ. పవడమమీఁదఁ గన్తురి యిభస్సుటకుంభమమీఁద సంకుశ
ప్రవిహతరేఖ లొప్పెసఁగ భావజనూత్నశరత్తుతంబు లీ
యవతికి భూషణస్ఫురణ నొప్పుచు నున్నది చూడరమ్మ మా
ధ్రువపురవాసుమన్ననఁ బ్రహృత నొందినచిన్ని లన్నియుక్. (రసాధరణము.)

మ. దివికిం ధాస్త్రికి గాలకారకుఁడు జ్యోతిర్దీపరూపానురూ
పవిభూషానికురుంబకంబు రచియింపం బూని యంభోజబాం
ధవజాంబూనదసారముం జరమసంధ్యావహ్నిచేఁ గ్రొచ్చి య
ర్ణవతోయంబున నదై నిర్లు షోగ తోరం బై పయిం బర్వగక్. 9

టీక. రెంటున సమము. సుగమము.

సీ. అంబరాంబుధికౌయి యరుణచక్రము వైవ
నుదధి వెల్గుడు దైత్యయాథ మనఁగ
నకలతత్వార్థదర్శకుఁ డంగగతి వాప
విశ్వంబు నలమునవిద్య యనఁగ

నమయసిద్ధుఁ డశేషజగదీక్షణముఁ గప్పఁ
బొడము రోదసి ముంచుకడలి యనఁగ
దినసింధుమథనసందీప్త మై యంభక
హరునిఁ గానమిఁ బొంగుగరళ మనఁగ

గీ. జండికాప్రాణనాథుఁ డఖండసాంస్య
తాండవోద్దండదండపాదమునఁ దాచ
జగతిపై నంట వ్రాలిన గగన మనఁగ
దళముకొనియె దురంతసంతమనరాశి.

10

టీక. సకలతత్వాద్ధర్మకుఁడు = మూర్ఖుఁడనెడుజ్ఞానోపదేశకుఁడు, అంగగతికా-
అవయవరూపకిరణములయొక్క, ప్రసరణమనెడుశరీరగతిని, పాపకా = ఎడఁ
బాపఁగా, అశేషజగదీక్షణము = మూర్ఖుఁడనెడు సమస్తజగజ్జనులయొక్కదృష్టిని,
కప్పకా, కనుకట్టుఁగట్టఁగా ననుట. అంభకహరుని = తమోహరుఁడనెడు శివుని
(‘అసురేశ్వస్త్రిపుధ్వాంతే’ నానా.)

సీ. వల్లవీరతిఁడలి వనమాలి యిచ్చిన
గగనధాత్రీనమాక్రమణశక్తి
మునివధూరతిఁ జొక్కి ముక్కంటి గూర్చిన
యఖిలలోకోపసంహరణపటిమ
గౌతమీరతిఁ బొంగి కౌశికుఁ డిడిన ది
క్వాళితదీశ గోపనవిభాతి
గురునతీరతి నుబ్బి కుముదబాంధవుఁ డొసం
గిన మహాచిహ్న లక్ష్మీనమృద్ధి

గీ. యాత్మ బిరుదాంకనములుగా నమరునట్టి
దివ్యపరమోపకారిఁ గీర్తింపనేర్చు
వారె మాదృశజను లంచు జారతతులు
పొగడఁ జీకటి జగమెల్లఁ బొదివికొనియె.

11

టీక. సుగమము.

చ. అపరపయోధిఁ బ్రొద్దుగడియారము గ్రుంక ద్విజాళి మ్రోయ న
చ్చవు పెలనంజతోఁపుతెర చా పెడలం దనరెం దమోభరం
బపుడు నుదంచితేందువదనాభ్రరమాకబరాభఁ బొల్చె నం
దపరిమితోడుపంక్తి నమయాధిపుఁ డుండిన సేనఁబ్రా లనక.

12

టీక. సులభము.

సీ. ఇనుఁ బొసి తమ మొందువినులచ్చిమై సంజ
 చెలి నిండుకపురంపుఁబలుకు లనఁగఁ
 బతిరాక కిరులధూపము¹నించి నింగికొ
 ప్పన నిశాసతి చాల్చు నన లనంగ
 గాఢాంధకారసాగర ముచ్చి దివిముట్టఁ
 దవలిన శుక్తిబృందము లనంగ
 నంబరాభిఁ దమిస్త్రయము నార్పురముఁగూడ
 నెదురెక్కు బేడినకొదమ లనఁగఁ

గీ. గాలగురుడు హరిద్యాళికలకుసంత
 మనమషీలు ప్రవరవర్ణమహితగగన
 ఫలకమున వ్రాసిన లతాంతబాణబిరుద
 పద్యరేఖక లన నుడువతతు లలరె.

13

టీ. ఇనక = మూర్ఖుడ నెడుప్రియుని, తమము = చీకఁటియనెడుగూనిని,
 సంత...ఫలకమునక = సంతమనమనెడు, మషీ = మసిచేత, లుప్త =²కొట్టఁబడిన, వర =
 కుంకుమపంటి, వర్ణ = వన్నెయనెడు (సంధ్యావర్ణమనుట), వర = శ్రేష్ఠములైన, వర్ణ =
 ఆక్షరములుగల, మహితమైన, గగనమనెడు, ఫలకమునక = పలకయందు.

గీ. అపరదిశ యిల్లుచూపుల నభ్రతిలక
 శాఖనుడునూనములు నింప శక్రదిశయు
 పొడుపుమలపొన్నపై నెలపువ్వు గొలక
 నెలకొన నొకింత నగియె నాఁ దెలుపు దోచె.

14

టీ. సుగమము. గొలక = (పూల) గుత్తి.

సీ. సితదంతిమదదంతరతమిస్త్రపంకాష్ఠిఁ
 దనరుతొలైన కమ్మిదాక డిగియె
 విమలాంశువాలుకావితతిఁ దల్పంక మిం
 కఁగ నవ్వల నగంబు గానఁ బడియె
 మోగిలఁ దారకశిలాజాలకీలనశిసమ
 న్నితనభోపిధి నచ్చేలుపడియె

1 నిందికాప్పన నలనిశాసతి. 2 గట్టనచేయబడు. 3. సమన్వితనభోపిధి నచ్చె
 రువుపడియె (పూర్వముద్రణము); సమందితనభోపిధి నచ్చెరువుపడియె; సమన్విత
 నభోపిధి నచ్చేలుకపడియె; సమన్వితనభోపిధి నంచేలుకపడియె (వ్రాతప్రకులు).

వరపాతపీడితాధ్వగజాతరుధిరప
రంపరం దోరంపుఁగెంపుఁ గనియె

గీ. భలిర భువనజయాభంగచలదనంగ
మంగళశతాంగఘటితరథాంగ మనఁగ
లేక మై సగ మై బింబ మై కరంచి
తారుణచ్ఛాయఁ బొల్పె నేణాంకమూర్తి.

15

టీక. సుగమము.

చ. కళలకు నిమ్మ సొమ్మ సెకకంటికి మింటికి జెన్ను వెన్ను తొ
య్యలిసయిదోడు కూడు దివిజాళికి హేళికి జంట తుంటివిల్
గలదొలవిందుపొందు విరిగల్గుకు జల్వుకు నిక్క రిక్కరో
వెలదుల సీవి బావి రుచివీడికి బ్రాచికివచ్చె జెచ్చెరక.

16

టీక. సులభము.

శా. ప్రా లేయాంశుఁడు ప్రాగ్వధూఘునృణతామ్రచ్ఛాయ సద్యోమిళ
ద్యోలక్ష్మీరభసోపగూహబహుచాతుర్యంబుచే డించి త
త్కేళీసంకలితాంకుఁడై నిజకరక్రీడాగతిం గప్పె దా
రాలోకంబుల నించె నిర్లకపురం బాశాచకోరాక్షులక.

17

టీక. తారాలోకంబులక-తారా = చుక్కలయొక్క; అశోకంబుల(కొ) =
తేజస్సులనెడుచూపులను, అశాచకోరాక్షులక-అశా=దిక్కులయొక్క, చకోరములను,
అక్షులక=శేత్రములయందు (ఇటఁ జంద్రునియందు ధూర్జనాయకత్వము వుండును
చున్నది).

చ. చనియె ముహూర్తమాత్రమున శక్రదిశాకృతరాగ మేఁగె న
య్యసుపమతారకారుచియు సంజక లో సుడురాట్కరోపరం
జనములు గంటి నేన యని సారె గుముద్వతి నవ్వ బర్వు త
ద్వనకుముదాప్తదీధితియె కాముది నా నెగడె జగంబునక.

18

టీక. శక్రదిశాకృతరాగము-శక్రదిశయందు, కృతమైన, రాగము = రక్తిను
(అనురాగమనుట), తారకారుచిక=తారకలయందలి తేజమును, (ప్రేమ యనుట)
ఉడురాట్కరోపరంజనములు-ఉడురాట్ = చంద్రునియొక్క, కర = కిరణముల
యొక్క, ఉపరంజనములు, (హస్తోపలాసనము అనుట.) తద్వన...దీధితియె-తత్ =
కుముద్వతియొక్క, భువ = అధికమైన, కుముద=కలఁజలచేత, ఆప్త=పొందఁబడిన,
దీధితియె=కాంతియే, కాముది, నాక=అనఁగా, నెగడెక. (కుముదసంబంధమైనదీధితి
కాముదిగానయ్యెననుటఁగుముదాప్తునీదీధితి కాముది యగు నేకదాయని తోచుచున్నది.)

మ. అలఘుశ్రీయతగాత్రుఁ బుత్రుఁ గని దుద్ధాంబోధి యుద్యన్నిర
 ర్గళవీచీభుజపాళి నెత్తి యెగురం గా వైచి ముద్దాడఁ ద
 త్కులకాంతామణి గంగయుం బొదివి కోర్పుల్నీట నుప్పొంగె నా
 నలరె న్వెన్నెల తన్నుదశ్రు లన నీహారంబు లొల్కెన్ వెసన్. 19

టీక. సుగమము.

ఉ. వెన్నెలపాలవెల్లి యలవెన్నునిఁ బూనిన తెల్లదీవి తీ
 వి న్నెలకందుతో నడరె వేమఱుఁ దద్రుచిఁ జిక్కి సద్గణం
 బెన్నికఁ గాంచె మించుగనియెం గరబృందములందు నచ్చతా
 నన్నత దివ్యమేఘములజాడ హిమామృతవృష్టి నించుచున్. 20

టీక. సులభము.

సీ. వలిజక్కవకె కాదు వడి నడల్ ననమి య
 డ్దయరత సై వ్విరిణీనమితి కెల్ల
 నెలచట్టునకె కాదు నెఱి జల్లు మనుట పాం
 థమితోదరీమానసముల కెల్లఁ
 బుష్పాస్తునకె కాదు పోటు సంఘిల్లుట
 కలశసాగరతరంగముల కెల్లఁ
 దరుణరాజికె కాదు దగునన్ను లెడలమి
 యమితభోజన చకోరముల కెల్లఁ

గీ. గగనభాగంబునకె కాదు కప్పనడలు
 టతుల రతిలోల బాలాంగలతల కెల్ల
 ననుచు నఖిలజనంబులు నభినుతింప
 నిండు వెన్నెల తెలినిగ్గు నిట్టవొడిచె.

21

టీక. అడలు=నుఃఖము, నడలు=చరించుట, నెలచట్టు = చంద్రకాంతపు
 తాయి, నెఱిజల్లు=నీటిచాలు, మనుట=ఆభివృద్ధియాట, జల్లుమనుట = దిగులగుట,
 పోటుసంఘిల్లుట = పోటెత్తుట, అన్నులు=స్త్రీలు, అన్నులు=మత్తిల్లుటలు, కప్ప=
 ఆచ్ఛాదనము.

క. ఆరేయి వార లందఱు

భూరిగణోజ్జ్వలగభీరపుష్కురతటిసీ
 తీరగతాపారలతా

గారవితానములనుండి కనుమోడ్పుతటిన్.

22

టీక. హరి. భూరి... వితానములక-భూరి=అనేకములైన, గుణ=పవిత్రత్వాది
గుణములచేత, ఉజ్జ్వలమై, గభీరమైన, పుష్కరతటిని=నాకనదియొక్క.

నల. భూరి... వితానములక-భూరిగుణ=నైర్లవాదిగుణములచేత, ఉజ్జ్వలమై,
గభీరమయిన, పుష్కర=ఉదకముగల, తటిని=నదియొక్క.

సీ. అతిశంబరదరేఖ నగకోటి నొరసి యె

కువగాననరాశి గురిసికొనుచు

ఘనరాగపద్మినీగణముఁ జెంది తదీయ

సరసపుష్కరముద్ర లరసికొనుచుఁ

బరగంధవారణప్రాధిమింఁచు మహాసి

తాభము ల్విరియంగ నలమికొనుచు

నఖిలజీవనభంగదాత్మ భేలనముఁ

గువలయావలనంబు గూర్చికొనుచు

గీ. ననిమిషేశ్వరహృదినీఘనరసైక

బంధురసితోర్మికాప్రకంపనము లతిమ

దాంధసారంగములు చచ్చి యుచట వారి

బహుతరశ్రమసంస్కృత బాణ ద్రోలె.

23

టీక. హరి. అతిశంబరదరేఖక-అతి=అత్యంతమైన, శంబరద = జలదముల
యొక్క, ('సీరక్షీరాంబుజంబరమ్' అ.) రేఖక = పంక్తిగలదాని, ('శ్రేణీరేఖాన్తు
రాజయః' అ.) అధ్వింకష మైనదనుట. ఆగకోటి = వృక్షములసమూహమును, ననల
రాజక=పుష్పరాశిని, కురిసికొనుచు, ఘన... గణముక-ఘనమైన, రాగ=రక్తిముగల,
పద్మినీ=పద్మలతలయొక్క, గణమును, చెంది, తదీయ... ముద్రలు=తదీయ=ఆపద్మలతా
సంబంధమైన, సరస=మృకరందస్సహితములైన, పుష్కర=పద్మములయొక్క, ముద్రలు=
ముకుళనమును, పర... ప్రాధిక-పరగంధ-ఇతరగంధములయొక్క, వారణ=నిజారణ
యందలి, ప్రాధిచేత, మించునట్టి, మహాసితాభ్రముల్ = కర్పూరపుటనఁటిచెట్లను,
అఖిల... భేలనములక-అఖిలమైన, జీవన=ఉదకములతో, భంగ=కరళను, ద= ఇచ్చు
చుండెడు, అత్తభేలనములక, కువలయావలనంబుక-కువలయములయొక్క, అనల
నంబుక=తాపచ్ఛలనమును, అనిమి... ప్రకంపనములు-అనిమిషేశ్వరహృదినీ = గంగా
నదియొక్క, ఘనరస=ఉదకముందలి, ఏక=మఖ్యములైన, బంధురములైన, సితో
ర్మికా=శుభ్రోదిరంగములయందలి, ప్రకంపనములు=వాయువులు, ('వాయోప్రకంపన
మహాబలాః' అ. శే.) అతిమదాంధసారంగములు - అతిమదాంధములైన, సారంగ
ములు=తుమ్మెదలుగలవి, (వాయువునకు విశేషణము,) వాకబహు... సక్తిక-వారి = ఆ
సారికృంద్రాదులయొక్క, బహుతరమైన, శ్రమ = బళితయొక్క, సంస్కృతిని,

ఇందుఁ గర్హ్యుఁవాచకమైన సితాభ్రీకబ్బమును గర్హ్యరతరువాచకముగఁ జెప్పఁబడుటకుఁ బ్రయోగము—

“ఘనసార కానవే ఘనసారశోభితు, బంఘాక కానవే బంధుమిత్రు.”

(10. స్కం. భాగ.)

నఱ. అతిశంబరదశేఖిక్-అతిశంబ=వజ్రాయుధము నతిక్రమించిన, (‘శతశోటి స్వయశృంబ’ అ.) రదశేఖిక్=దంతశేఖిచేత, అగశోటిక్-అగ=పర్వతములయొక్క, శోటిక్=అంచును, అనలరాళిక్=అగ్ని రాళిని, ఘన...గణముక్-ఘనమైన, రాగ=అనురాగముగల, పద్మినీ=ఆడవేనుఁగలయొక్క (‘ఇభి స్తంబేరమఃపద్మి’ అ.) గణమును, చెంది, తదీయ...ముద్రలు-తిదీయ=ఆకలేబుసంబంధమైన, సరసములైన, పుష్కర=తుండాగ్రములయొక్క, ముద్రలు, పర...ప్రాధిక్-పరగంధవారణ=ఇతరమదగజములయొక్క, ప్రాధివంటిప్రాధిచేత, మించుమహాసితాభ్రీముల్-మహత్ అసితాభ్రీముల్=నీలమేఘములను, అభి...భేలనములక్-అభిలమైనవారియొక్క, శీవనములకు, భంగమును, ద=ఇచ్చెడు, అత్త-భేలనములచేత, కువలయావలనంబుక్-కువలయ=భూవలయముయొక్క, అవలనంబుక్=చలనమును, అనిమిషేశ్వర...కంపనములు-అనిమిషేశ్వర=ఇంద్రునియొక్క, హిదీనీ=వజ్రాయుధముయొక్క, (‘హిదీనీవజ్రమస్త్రీ’ అ.) ఘనమైన, రస=ధ్వనులకు, ఏకబంధు = కేవలబంధువులైన, రసిత = బృంహితధ్వనులయొక్క, ఊర్మికా=పరంపరలచేత, ప్రకంపనములు = కంపింపఁజేయునట్టివి, అతి...రంగములు-అతిమదాంధములైన, సారంగములు=ఏనుఁగులు, వారిక్=ఆతెరువరులను, బహుసక్తిక్-బహుతర=అతితేగముయొక్క, శ్రమ=పరిశ్రమముయొక్క, సంసక్తిచేత, ఉ, దీపితతారమహాక్తికతతిక్ గగనాపథవాటిఁ బాపి కా

లాపణికుండు వేగ వివులాచ్ఛకరండమునందు నించి రా

జాపగమం బెఱింగి బలహారిదెసక్ నెలకొల్పె నాఁగఁ బ్ర

ద్వీపవతీసితాబ్జ మగు వేఁగురుఁజుక్క వెలింగె నయ్యెడక్. 24

టీక. రాజాపగమంబు-రాజు=చంద్రుఁడనెడు ప్రభువుయొక్క, అపగమంబు=పోవుటను, బలహారిదెసక్-బలహారి=ఇంద్రుఁడనెడు బలకాలియొక్క, దెసక్=దిక్కునందు, (అచ్ఛకరండము=గాజుబుడ్డి).

మ. తరణిం దత్సమయప్రతీక్షణవినిద్రప్రాధి మెప్పించి త

ద్వరలభ్యారుణదీప్తి మాఖిఁ గొని తత్త్రైలోక్యరత్నాయా .

పరిణామత్రిగుణత్వవైభవము దోఁపక్ సారెఁగి రించువై

ఖరిమ్రోసక్ జరణాయుధంబులు త్రిభాభుగ్నకంఠార్భటిక్. 25

టీక. సుగమము.

చ. లలితరసోపభోగదశలక్ రహి వీడ్కొని జర్జరాకృతిక్
దెలతె నై వడంకు కులదీప మపాకృతరశ్చ బంధముక్
గళితశిఖాప్రకాండమును గాఁ గని త త్తపనీయ కాంతియుక్
దలఁగి విరాగిమై సవితృధామము సేరఁ గడంగె నయ్యెడక్. 26

టీక. రెంటును సమానము.

లలిత...దశలక్-లలితమైన, రస=చమరుయొక్క (‘శృంగారాదౌ క మయా దౌ ఘృతాదౌ చలితే జితే, నిర్యాసే పాచదే రాగే వీర్యే చ రస ఇవ్యతే’ ధనంజయ నిఘంటువు.) ఉపభోగ=ఆనుభవించుటగల (చమరును వీల్చియునుట); దశలక్=పత్తు లను, రహి, వీడ్కొని=విడిచి, కులదీపము=గృహమందలిదీపము (‘కులంగృహేచ’ అ. శేష), అపా...బంధముక్-అపాకృత=పోగొట్టబడిన, రశ్చి బంధముక్ = తేజోబం ధముగలదియు, గళితశిఖాప్రకాండమును-గళితమైన, శిఖాప్రకాండమును = శ్రేష్ఠ మైన జ్వాలకలదియు, కాక్=కాఁగా, కని = చూచి, త త్త...కాంతియుక్-తత్ = అదీపమందలి, తపనీయ - సూర్యసంబంధమైన, కాంతియును, విరాగ = విశేషమైన రక్తిమగలది, వి, సవితృధామముక్=సూర్యతేజమును.

ఇందలి యప్రకృతార్థము.

లలిత...దశలక్-లలిత=రసములయొక్క, ఉపభోగ = ఆనుభవమందలి, దశ లక్=అవస్థలను, (విషయరసావస్థలననుట,) రహి(క్)=తెలివచేత, వీడ్కొని = విడిచి, కులదీపము, కులదీపము, వంశదీపకుండనుట, అపా...బంధములక్-అపాకృతమైన, రశ్చి బంధ ముక్=యజ్ఞోఃవీతముగలవాఁడును, గళి...కాండముక్-గళితమైన, శిఖాప్రకాండ మును=శిఖగలవాఁడును, కాక్, జంజములను, సిగను, తీసి(సన్నవ్యసించినవాఁడు కాఁగా ననుట,) త త్త...యుక్, తత్=అసన్నాసియైనకులదీపకునియొక్క, తపనీయకాంతి యుక్=వనితయును, సవితృధామము=శండ్రియిల్లు (‘జనక స్సవితౌ పితా’కాశ్వతము), మ. జలజాప్తుఁడు శార్వరాహత జగత్సంధానపారీణతక్
నలువై రా సమయాధికారి విలసన్నాల్లికపీఠిక్ బహి
ర్దళరతుపటలగ్నభృంగజతుముద్రక్ వాపి తత్కర్ణికా
వలయంబుక్ గయిసేసె నుద్గతరజోవర్గంబు మేల్కట్టుగక్. 27

టీక. కాఁచ...ఋతక్-శార్వర=అంధకారమగుదుక్కురులచేత, (‘శార్వరంత్వం ధతమసీ ఘాతుకే భేద్యలింగకమ్’ అ.) అపారమైన, జగత్తుయొక్క, సంధానమందలి, పారీణతచేత, నలువై=బ్రహ్మయై.

చ. కుముదిని వేగునంతకు నకుంతితక మక థావిలాసి యా
 రమణునితోఁ బెనంగి మకరందకణశ్రమవారి జాఱఁగా
 విమలమృదుచ్ఛదావరణవేష్టితమై నిదురించుచో నయు
 క్రము రొద సెయు టంచు నరుగందొడఁగెన్ సరసాభివర్గమున్. 28

టీక. రెంట నొక్కరితిగ నే.

అకుంతిత...విలాసి-అకుంతితములైన, క్రమ = మనోహరములైన, కథా = కళ
 అనెడుకొమకళయొక్క, విలాసి=విలాసముగలవాఁడు, బే, రమణునితో = ప్రియఁ
 డైనచంద్రునితో, సర...వర్గముల్-సరసమైన, ఆభివర్గముల్ = తు మ్మెదగుంపులనెడు, సర
 సాభి=సంసులైన సఖులయొక్క, వర్గముల్ = సమాహములు.

శా. కామూస్త్రం బయి వేగునంతకు మమున్ గాఢించె నెట్లట్ల తా
 నామోదిం బరి తెల్పిపిడి తొగ దైన్యఁబండఁ దోడ్చొన నా
 ధామూర్ధాచరణంబు రిత్త చనునే యంచున్ రథాంగంగనా
 స్త్రామంబుల్ రహిఁ గేరె నాథమిశనోద్భూతప్రమోదార్భటిన్. 29

టీక. రెంటను సమము.

చ. అతిసవపల్లవోజ్వలతరాంబర యా తొలునంజ గబ్బి బో
 యెతతటివేచి వింటఁ గదియించిన వేగురుజుక్క యుంట ను
 ధృతగతిఁ దద్విజాధిపతిదారఁడమిం గెడవం దడండనం
 హతిక్రియ దారక లృదర నండజకోటి భ్రమించె నల్లడన్. 30

టీక. రెండర్థముల సమానము.

అతి...రాంబర-అతిసవమైన, పల్లవ = చిగురుటాకువలె, ఉజ్వలతరమైన, అం
 బర=ఆకాశమనెడు ఎత్త్రయగలది, బే = అయిన, వింటన్ = విన్న (ఆకాశమ) నెడు
 వింటియందు, తద్వి...దారక-తత్ = ఆ ప్రసిద్ధుఁడైన, ద్విజాధిపతి = చంద్రుఁడనెడు
 పక్షిశ్రేష్ఠముయొక్క, దారక = భార్యయగుదానిని, తవిన్ = రాత్రిని. (ఉంట=ఉండ.)
 శా. ఆశాదైన్య దశానివారక సరాగాలోక యై మించు నా

కాశక్రియరుచక్కిఁ బూర్వచరమగ్రావాఖ్య దంతావథా
 ధీశద్వంద్వము మాళిఁ బూను భువనాధిపానకుంభంబులో
 నా శోభిలై రవీందు బింబము లొగిం దత్తద్విశాంతంబులన్. 31

టీక. రెంటను సమానము.

ఆశా...లోక-ఆశా=దిక్కులయొక్క, దైన్యదశలను, నివారక=పోఁగొట్టునదియై,
 సరాగ=రక్తిమముతోఁ గూడుకొనిన, ఆలోక = తేజస్సులనెడు, ఆశా...లోక-ఆశా=

కోంకలవల్లనైన, బైన్యదశను, నివారించునదియై, సరాగ = అనురాగముతోఁగూడుకొనిన, ఆలోక = చూపుగలది, వి, మించు...చక్కికొ-మించుచుండెడు, ఆకాశశ్రీ = ఆకాశలక్ష్మియొక్క, ఇరుచక్కికొ = రెండుపార్శ్వములను, భువ...కుంభంబుతో - భువన = లోకములనెడు ఉదకమునకు, అన్తిహంబులైన, కుంభంబులు + ౩ = కలశములో.

మ. దినలక్ష్మీవసుభూషణంబులు సముచ్చలప్రదోషాప్తి ధా
వనశీర్ణంబు లడంచి రంచు నడి మోవం బ్రాకృతీచీవధూ
జనము ల్పూనినదివ్యదీపములయోజం బొల్పి రక్కేందు లా
త్తనవోన్తే వనిమీలనస్థితులఁ దత్ప్రమాణ్యముం దెల్పుచుక. 32
టీక. రెంటును సమము.

దిన...ణంబులు-దినలక్ష్మియొక్క, వసు = కిరణములనెడు బంగారముయొక్క, భూషణములు, ప్రదోషా...శీర్ణంబులు-ప్రదోషంబులనుకొలనునెడు, నధికదోషముగలవారియొక్క, ఆప్తి = పరిష్కాప్తివల్లనైన, ధావనముచేత, శీర్ణంబులు = జాతినవానిని. సీ. తొలిమిమ్ము చెలు లాడు తలిరాకుటుయ్యెలఁ

జేర్చిన పగడంపుఁ జేరు లనఁగ
రాజు పై నెత్తిన ప్రత్యూషవిభుచంద్రి
కగుడారు పట్టుపగ్గంబు లనఁగ
బూర్వదిశాలక్ష్మి పూను బంగరుతమ్మిఁ
దళుకొత్తునున్నిద్రదళము లనఁగ
మునుగట్టునులుతానిమోలఁబట్టిన యింద్ర
గోపంపుటెల్లి కెంగుచ్చులనఁగఁ

గీ. గుక్కుటవ్యూహకాహళి ఘోషవిరుద
శాలివానరయోధాగ్రనరనరాగ
ఫలక మాంజిష్ఠచామరప్రతతు లనఁగ
నవ్వరవిరోచు లల్లన నభముఁ బ్రాకె.

33

టీక. రెంటికిని సమము.

రాజాపైక = చంద్రుఁడనెడురాజుమీఁద, ఎత్తిన = దండెత్తిన, ఇంద్రగోపంపుటెల్లి = ఇంద్రగోపపుఁ బట్టుగొడుగుయొక్క.

గీ. అపుడు శుచిసార్థహితవృత్తి యానరపతి
యువతియతిపాకదశ లోర్చి యొక్కగత వ

నాంతనిఖిలకంటకవారణాశ్రి నెడలి

భూరిధర్మావహనుబాహుపురముఁ జెందె.

34

టీక. హరి. అప్పుడు, శుచి...వృత్తి-శుచి = పవిత్రులైనవారియొక్క, సార్థ = సమాహమనకు, హితమైనవృత్తి = పుస్తకముగలవాఁడు, అనరపతి = ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, యువ...దశలు-యువతి = చంద్రమతి, యతి = సత్కర్తకుఁడు, పాక = పిన్నవాఁడు (లోహితాన్యఁడనుట), వీరలయొక్క, దశలు = అవస్థలు, ఓర్పి = సహించి, వనాంత... ర్తిక్ - వనాంతమందలి, నిఖిలమైన, కంటక = శతాశాదిక్షుద్రశస్త్రపులయొక్క, వారణమందలి, ఆర్తిక్ = ఆయాసమున, ఎడలి, భూరి...పురముక్ - భూరిధర్మ = మువర్ణధనువును, (మేరువు) అవహ = ధరించిన, నుబాహు = మంచిబాహువులు గలవాని (శివుని)యొక్క, పురముక్ = కాశీపురమును, చెందెను.

నఱ. అప్పుడు, అనరపతియువతి = ఆరాజపత్ని (దమయంతి యనుట), శుచి... వృత్తి-శుచియునువానియొక్క, సార్థ = పుస్తకజనసమాహమయొక్కయు, హితవృత్తి = హితాచరణముగలది (దమయంతివిశేషణము.) అతిపాకదశలు-అతిపాక = పాకము సత్కర్మించిన (ముదిరివననుట.) దశలు = అవస్థలు, ఓర్పి, వనాంత... ర్తిక్ - వనాంత = అడవియందలి, నిఖిల = సమస్తమైనవారికి, కంటకములైన, వారణ = ఏనుగులచేసైన, ఆర్తిని, ఎడలి, భూరి...పురముక్ - భూరిధర్మావహ = అధికధర్మావహుఁడైన, నుబాహువను రాజయొక్క, పురమును, చెందెక్ = చేరి ననుట.

సీ. వేపిట శ్రీవిశాలేక్షణ సహజది

వ్యాన్నకల్పకగుణప్రాణిఁ దనరు

నేపిట ననఘపద్మావాస పదపంక

జమరంద సింధుప్రచార మొనరు

నేపిట రాజభూషైక నిత్యస్ఫూర్తి

బ్రబలదోషాంధకారములు వాయు

నేపిట వరవృత్తిహీనుఁ డౌ నతఁడు సం

స్థితుఁ డై ధనేశుతోఁ జెలిమి సేయు

గీ. నష్టి నగరోత్తమమున మోహనవిలాస

లాసికాన్మత్తగీతోజ్జ్వలంబు కాల

భైరవగజేంద్రముఖబలప్రావృతంబు

నై వెలయు లోకనాథాలయంబుఁ గాంచె.

35

టీక. హరి. శ్రీవికాశేక్షణః=అన్నపూర్ణ, సహజ...ప్రాధిక్-సహజమైన, దివ్యా
మాను, కల్పక=కల్పించునట్టి, గుణమయొక్క, ప్రాధిచేత, ఆనఘ...ప్రచారము -
నఘ=పాపరహితమైన, పద్మావాస=విష్ణువుయొక్క, పదపంకజమునకుఁ ముంద=లేనె
లన, సింధుగం గానదియొక్క, ప్రచారము, రాజ...మూర్ఖుడైకొ-రాజభూష=చంద్ర
గావణుడగు శివునియొక్క, ఏక = ముఖ్యమైన, నిత్యమూర్ఖుడైచేత, ప్రబలదోషము
నెడ, అంధకారములు, వరవృత్తిహీనుఁడు+బౌనతఁడు, సద్వర్తన లేనివాఁడు, సం
తుఁడు=స్మృతినొందినవాఁడు. ('పరేత ప్రేతసంస్థితా' అ.) ఐ, ధనేశుతోక్=కుబేరు
తో, చెలిమి నేయుకొ, ఈశ్వరుఁ డగుననుట, కాల...ప్రావృతంబుకొ - కాలభైరవుని
మొక్క, గజేంద్రముఖ (డుంతి) విఘ్నేశ్వరునియొక్క, బలముచేత, ప్రావృతంబును,
లోకనాథాలయంబున-లోకనాథ=విశ్వేశ్వరునియొక్క ఆలయంబును, కొంచెను,

నల. శ్రీవికాశేక్షణః=లక్ష్మీకాంత, సహజ...ప్రాధిక్-సహజ=తోబుట్టువులైన,
ద్యాన్న=అస్మృతమయొక్కయు, కల్పక=కల్పవృక్షమయొక్కయు, గుణప్రాధిమిటి
హిప్రాధిచేత, తనరుక = ఒప్పును, (చల్లదనము గలిగి తోరికల నొసంగు ననుట.)
నఘ...ప్రచారము-అనఘములైన, పద్మావాస=పద్మాకరములు, పద=ఉనికిపట్టుగాఁ
ల పంకజములవల్లనైన, ముందసింధు = మకరందనదులయొక్క, ప్రచారము, రా
జ...మూర్ఖుడైకొ - రాజ=రాజులయొక్క, భూష=సాములయొక్క; ఏక=ముఖ్యమైన,
నిత్యమూర్ఖుడైచేత, ప్రబలదోషాంధకారములు - ప్రబలమైన, దోష=రాత్రులయందలి,
అంధకారములు, వరవృత్తిహీనుఁడు=దరిద్రుఁడు, బౌనతఁడు, (అగువాఁడనుట.) సం
స్థితుఁడు = ఉన్నవాఁడు, ఐ, ధనేశుతోక్ = కుబేరునితోడ, చెలిమి నేయుకొ,
(సంపన్నుఁ డగుననుట.) కాల...వృంతంబు-కాల=నల్లనైన, భైరవ=భయంకరములైన,
గజేంద్ర=ఏనుఁగులు, ముఖ=మొదలైన, బల = నేవలచేత, ప్రావృతంబు, లోకనాథాల
యంబుకొ-లోకనాథ=జననాథునియొక్క, ('లోకస్తుభున సేజనే' అ.) ఆలయంబుకొ,
(గుభాహునియొక్క నగరి ననుట.) కొంచెను.

గీ. కాంచి తద్దివ్యలింగమంగళవిభూతి

యచ్చైరువు మీఱఁ గొనియాడి యచట మెలఁగు

నచలితైశ్వర్యసిద్ధుల నాత్మ మెద్ది

యుచితగతి నొక్క నెలవున నుండువేళ.

36

టీక. హరి. తద్ది...విభూతి - తద్దివ్యలింగ = ఆవిశ్వేశ్వరలింగములయొక్క,
మంగళవిభూతి=కుభ వైభవము, అచలితైశ్వర్యసిద్ధులకొ-అచలిత = నిశ్చలమైన, విశ్వేశ్వర్య
సిద్ధిగల పురుషులను.

నల. త...విభూతి-తత్ = ఆరాజగృహమందలి, దివ్యలింగ=దివ్యచిహ్నముల
యొక్క, మంగళవిభూతిని, అచలితైశ్వర్యసిద్ధులకొ=నిశ్చలైశ్వర్యసిద్ధిగలవారిని,

హరి. న. 24

మ. సతతాభ్యంచితమానగౌరవుడు సక్షత్రానదాలాపత
 ర్జితుడు విత్తలవైకళూన్యుడు మహాచింతానతాన్యుడు నౌ
 పతి హృత్పంకజభావనంబు దొరయం బల్కు స్వయోజాన్య యు
 ధ్ధతి నిశ్వాససమీరసంజ్వలిత సంతాపాన¹లక్లాంతమై. 37

టీ. హరి. సత్...తర్జితుడు-సత్త్రమనియొక్క, ఆసత్ = దుష్టములైన, ఆలాప=మాటలచేత, తర్జితుడు-పతి...భావనంబు-పతి = భర్తయగుహరిశ్చంద్రుని యొక్క, హృత్పంకజభావనంబు = భావించుటను, దొరయి, (హృదయ యోజనానుగుణము గాఁగా ననుట.)

సతి. ఆత్...తర్జితుడు-ఆత్=పక్షిమాపములైనపాసికలయొక్క, త్రాసద= భయదములైన, ఆలాప=వాక్కులచేత, తర్జితుడు = భర్తనింపబడినవాడును, పతి= నలుఁడు, హృత్పంకజభావనంబు-హృత్పంకజ = మనఃకమలమునందలి, భావనమును, దొరయి, (ధృవనగోచరుడుకాఁగా ననుట.)

సీ. జనపాల సకలరక్షలోల సత్కీర్తి
 వాసనాసంగతి వదలకుండ
 మునుమున్న మేకొన్న ఘనసత్యవచన వి
 త్తమునకు మితిమీరి దగునె నీకు
 మామకప్రేమసంబంధంబు నడలింపఁ
 జను నేయెడరు ముంచికొనిన బ్రోవ
 నగు గాక నన్ను నీ వతిదుర్దశల బోవు
 నవుడు విల్గుగరాదె యనుచు నాడ

గీ. నార్తిమై మహాబలదళనాహతస్వ
 రూపపతితనగోచ్చలతాపరిణతి
 దొరయ నిల వ్రాలి యిట్లను దోనె తెలిసి
 ధరణిపతి సతి సమితాస్వదైన్య మెనఁగ. 38

టీ. హరి. జనపాల ! సకలరక్షలోల ! ఇవిసంబోధనలు-సత్కీర్తి...సంగతి- సత్కీర్తివాసనయొక్క, సంగతి, వదలకుండ, మునుమున్న, మేకొన్న...మనకు - మేకొన్న=ఒప్పుకొనిన, ఘనఁడైన, సత్యవచన=బుద్ధియైన విశ్వామిత్రునియొక్క ('మును యస్సత్యవచనః' అ.) విత్తమునకు=ధనమునకు, మితి=గడువు, మీరిదగునె, (తప్ప నగునాయనుట.) మామ...బంధంబు-మామక=నాసంబంధమైన, ప్రేమసంబంధంబు= ప్రేమానుబంధమును, (నామీడిమోహముననుట.) నడలింపక=విడుచుటకు, చనును=

తగును. ఏయెడరు=ఏయాపత్తు, ముంచికొనినకా, వచ్చినప్పటికిని ననుట. ప్రాసకా, అగుఁగాక, అతిమర్దకలకా=అత్యంతదురవస్థలను, పోవునపుడు, (పొందునపుడనుట.) విల్వఁగా రాదె =అమ్మకొనఁగూడదా? అనుచు, అడకా=పలుకఁగా, మహా... పరిణతి-మహాబలదళన=బలారియగు నింద్రునియొక్క, ఆహత=ఆప్రతిహతమైన, స్వరూ=వజ్రాయుధముచేత, ఉపపతిత=పడఁగొట్టఁబడిన, నగ=పర్వతముయొక్క, ఉచ్చలతా=సంచలనముయొక్క, పరిణతి=పరిణమించుట, దొరయకా, ధరణిపతి, (హరిశ్చంద్రుఁడనుట.) సతికా=చంద్రమతినిఁగూర్చి, అమితాస్యదైన్యము, ఎనఁగకా.

నతి. జనచాల! నకల...తీర్తి-నకలరక్షలోలమైన, సత్కీర్తికి, వాస!=ఉనికి పట్టయినవాఁడా! సంబోధనములు, నాసంగతి=నాయొక్క, సాంగత్యము, మేకొన... త్తమనకుకా-మేకొన్న=కైకొన్న, ఘన=అధికమైన, సత్యవచన = సత్యవాక్యమును, విత్తనమునకు=ఎఱిగినవారిలో శ్రేష్ఠుఁడవగునీకునుట (ఆవఁగా: సత్యసంఘండు)మితి మీఱఁదగునె? = మేరమీఱవగునా? సడలించజరునె=విడువిడగునా? పోవునపుడు = పోయెడితిరుణమున, విల్వఁగరాదె? = పిలువఁగూడదా? అడ=అస్థలమందు, మహా... పరిణతి-మహాబల=వాయువుయొక్క, దళన=విదళనముచేత, ఆహత=చెలుపఁబడిన, స్వరూపముగలదై, పతిత=పడిన, నగ=వృక్షముయొక్క, ఉచ్చ = ఉన్నతమైన, తతా=కాఖయొక్క, ('సమేకాఖాంతేస్సంధ' అ.) పరిణతి, దొరయ, ధరణిపతిసతి=దమయంతి, నమితాస్య=వంచఁబడిన ముఖముగలది, ఇందు 'అపుడవిల్వక'ననుచో 'అపుడు' అనుపదము 'కాలవాచకమైన యవ్యయముగాన సప్తమికిఁ బ్రథమ వచ్చినది. అక్షణము.—

గీ. కాలవాచకముల కడనున్న సప్తమి, ప్రథమ యగును రాత్రిపవ్యళించె

దానకాల మెంతవానికిఁబోరాదు, శయిపోయిపగలు ప్రేతపచ్చె.(కవిచింతామణి.)

చ. వనచరభూతనిష్కరుణ వైరసముగృహిణీని యుత్పీకం

పనవిషభుక్ప్రకాండవిషపాళికనేని జగజ్జనానుభం

జనదవమండలీభరదచండశిఖాహతినేని ప్రాణముల్

ననమిగదా కఠోరగత్తిన్చెద నీదృశేఘోరదుర్దశల్.

39

టీ. హరి. వన... నేని-వనచరములైన, భూత = బేతాశాడభూతములయొక్క, ఉత్పీ... నేని-ఉత్ = ఉద్గతమైన, ప్రకంపన=వాయువుగల, విషభుక్ప్రకాండ=మేఘసంఘముయొక్క, విషపాళిక నేని=ఉడకపరంపరచేసినను, (గాలివానచేసిన ననుట.) జగ... హతి నేని-జగజ్జనానుభంజనమైన. దవమండలీ=దావాగ్నిపుంజముయొక్క, భర=అతిశయమును, ద=ఇచ్చుచున్న. చండశిఖా=తీవ్రజ్వాలలయొక్క, హతినేని.

నతి, వన...ద్ధతిక్-వనచర=కిరాతునిచేత, భూత=పాండవబడిన ('భావికమా పాదితంచభూతంచ'అ.) నిష్కరుణ=కరుణారహితమైన, వైరసముద్ధతి=నీని, విరోధాతి శయముచేతనైనను, ఉత్ప్రి...పాతిక=నీని-ఉత్ప్రి)కంపన=కంపింపఁచేసెడు, వివభుక్ప్రి 'కొండ=సర్పముయొక్క, వివపాతిక=నీని=వివపరంపరచేతనైనను, జగ...హతి=నీని=జగజ్జనులయొక్క, అశభంజనముగల, దవమండలి=వనమండలి, ఇభ=వీనుఁగులయొక్క, రద=కొమ్మలయొక్క, చండమైన, కిఖా=అగ్రములయొక్క, హతిని=చెట్టచేతనైనను. క, అని వనరి నిజనమిహిత

మున కొండొక వెరవులేమి భూపతికులపా

వని నెట్టననమ్మందగ

మనముంచివిషాదమొదవ¹మనలెడునంతక.

40

టీ. హరి. వనరి = చుఃఖించి, నిజనమిహితమునకు, (అప్పతీర్షవలెననుకొరిక కనుట) భూపతి=హరిశ్చంద్రుడు, కులపాపని=కులపవిత్రకురాలైన చంద్రమతిని, నెట్టనకొ=గట్టిగా, అమ్మకొ=అమ్మకొనుటకు, తగకొ = లెస్సగా, మనము, ఉంచి.

నతి, నిజనమిహితము హితమునకు, (నలునిఁజూడవలెనను)తనకొరికకు, భూపతి ...వనికొ-భూపతికుల=రాజగృహమును, ప=పాలించెడు వారలయొక్క, అవనికొ, (రాజగృహవ్యారసమిహితమిహితమందనుట.) ఎట్టు+అనకొ, (లోకులు కటకట పడు నట్లుగాననుట) అమ్మందగమన=అదమయంతి, కర్త, ముంచి=ముంచుకొని.

సీ. సార్వభౌమునిభార్య సత్య మీకమలాక్షి

కమలాక్షిఁ దులఁ బోలఁగల దటంచుఁ

గంటి మీక్షానుధాకల్లొలమన నాతి

మననాతిగవిలాసమహిమ యనుచుఁ

బతి కెట్టు మతి జత వాయఁగా రామ

గారా మడరఁ గాంచి కాంచి యనుచు

గొంటరిధాత కీకుసుమకోమలయంగ

మలయంగ జేయ నేచల మటంచుఁ

గీ. జలదలఘునవ్యచలద శాంచలద శాతి

నిర్భరహిమాని రహి మాని నింద్యమైన

విభవకలనమ్ము కలనమ్ము వెర వటంచు

నెన్న మనుజాలి మనుజాలి యెదల రోసి.

41

టీ. రెంటను సమానము.

చ. పురముపురంధ్రులయ్యెడ సపూర్వముగాఁ గని సన్నుతించి రా
కరివరయానఁ గంబునిభకంధరఁ గంధరవేణిఁ గంజజి
త్కరఁ గనకాంగిఁ గంతుశరకమ్రకటాక్షఁ గలేశలేశధి
క్కరకమనీయఫాలతలఁ గైతకకాంతికపోలచాలికఁ. 42

టీ. రెంటను సమానము.

సీ. కలికిక్రొవ్వెడ తృణగ్రాహులఁ గృపఁ జూచుఁ
గొఱరాజుఁ గైకోడు కొమ్మునుదురు
తరుణిచూపులు నెలత్రావడంబులఁ ద్రోచు
నిపురుచాయల నెన్న దింతిమోవి
ముదితగుబ్బలు నీరుమోపరుల గణింప
వప్పుఁబుట్టువుఁ గాచు నతివకేలు
చెలిరోములత పుట్టచేర్పుల మన్నించు
వాపులఁ గరుణించు వనితనాభి

గీ. సరకునేయదు తిరుగండ్లఁ జామపిఱుచు
జడతరులఁ బాటిగొన వన్నుతోడలు మనుచు
మొగపిటికిఁ గాంతప్రపదముల్ దగుల బోవు
జాతిమొగవిప్పుదళము లా సతినఖములు. 43

టీ. రెంటను సమానము.

కలికిక్రొవ్వెడ=అక్రమముక్కు కొప్పు, తృణగ్రాహులఁ = నీలమలను, కృపఁ
జూచుక, అనఁగా, బూరిఁగఱచినవారినిఁ గృపఁజూచుట యుక్తమే ననుట.
కడను యాతీరుననే గ్రహించునది.

చ. ఎనయ నుమాకుమారుని వహించినఁ బాయదు వర్ణసంకరం
బని శిఖరాజ మింతితులు మై జనియించి రమాకుమారు నిం
పాసర వహించి విశ్వనుతియోగ్యత మస్ఫురితైకవర్ణభా
జన మయి కాంచె నెంతయు నజస్రఘనోజ్జ్వలకాంతిలక్ష్మియుఁ. 44

టీ. రెంటను సమానము.

వర్ణసంకరము-వర్ణ=వన్నెల నెడు, జాతులయొక్క, సంకరంబు = సాంకర్యము,
విశ్వ...భాజనము-విశ్వనుతియోగ్యమై, తమః=చీకటివలె, స్ఫురితమైనవికవర్ణవైభవ
మనెడు మాఖ్యవర్ణమునకు, భాజనము=ఉనికిపట్టు, అయి, అజస్ర...లక్ష్మియుఁ-అజస్ర

మను, ఘన=పేఁ ఘనమయొక్క, ఉజ్జ్వలమైన, కౌంతిలక్ష్మీయనెడు, ఘన=అధికమైన కౌంతి, లక్ష్మీయును.

గీ. అతివచూపులు గర్జనూచితమహాని

ధానగణానాధికశ్రీల నూనఁబోలు

సంజనస్ఫూర్తి గానిచో నలరు తెట్లు

వరమకరసీలపద్మాదివైభవములు.

45

టీక. (రెంటునుసమాను) కర్ణ...శ్రీలక్ష్మ-కర్ణములచేత, నూచిత=నూచింపఁ బడిన, మహానిధానగణన=నొచ్చిదవలెక్కయొక్క, అధికశ్రీలనెడు, మహానిధాన = మహానిక్షేపముయొక్క, గణనాధిక=గణనాతీతములైన, శ్రీలను, అంజనస్ఫూర్తిక, అంజన=కౌటుక్యమనెడు, అంజనముయొక్క స్ఫూర్తిచేత, వర...వైభవములు-వరమైన, మకర=మత్స్యములు ('మకరామత్స్యరాద్భవః' నిఘంటుఫారము.) సీలపద్మ=సీలాంబుజములు, ఆది=మొదలుగాఁగలవానియొక్క, వైభవములనెడు, వరములైన, మకరసీల పద్మములు, అదియైన నిధులయొక్క, వైభవములు.

చ. మెలఁతముఖద్విజేంద్రకడ మిన్ములు నేరఁగ వచ్చి యద్దముల్
నిలుచుచు నాభిముఖ్యమున నిచ్చులుఁ దత్కృతఁ గొంత చాయపా
టాలయ గ్రహించియు న్నగుడ నొజ్జల కేచ్చు నొకింతయంతిక
సలి యెడయైన బింబరుచికాలికి ధారణశక్తి నిల్పునే.

46

టీక. (రెండర్థముల నొక్కటియ.)

మెలఁతముఖమనెడు, ద్విజేంద్రకడ = చంద్రునిపద్మ, మిన్ములు=నిగ్గులనెడు, విద్యలు, తత్కృత=అనిగ్గనెడు విద్యలు, చాయపాటాలయక = ప్రతిబింబ ప్రాప్తి గలుగు నట్లుగా (పరిపాటిగాననుట.) బింబరుచికాలికి, బింబరుచి=ప్రతిబింబ కౌంతి యనెడు, బింబరుచి=దొండపండునందలి రుచిచేత, కాలికిక=ఒప్పెడువానికి.

చ. తొగరును దీవు తేటయు మృదుత్వము మించ నుధాభిలోని క్రొం
బగడపుఁబచ్చితీవనె యమర్షగఁబోలుఁ బయోజగర్భుఁ డీ
జగదభినంద్యరూపనిధి సన్నపువాతెఱ జన్మసిద్ధమై
తగు నమృతాప్లవం బన నితాంతనితాంత రహోజ్జ్వలంబుగక.

47

టీక. రెంటునుసమానము.

చ. కినిసి కరీంద్రకుంభములు కేసరిఁ బైకొనునేని యభ్రనూ
తనరుచి రేఖకుక మొగడతమ్ములు వీలక పైఁచునేని యిం
దుని వెఱ దక్కి జక్కవ లెదుర్కొనునే నిలఁ గొనుఁ గ్రమ్మి యా
రెనసి మొగంబు పై కెగురు నింతిచనుంగవఁ బోల్చుఁగాఁదగుక.

48

టీక. రెంటికిని సమానము.

క. నిరపాయనఖరకోరక

కరపల్లవకలితబాహుకల్పలతల నీ

వరలావణ్యసుధానిధి

హరిహాయనకు నొసంగకున్నె యభిమతఫలముల్.

49

టీక. రెంటినికొక్కటియ.

చ. అలఘుకటీరకంతుమణిహర్ష్యతలోపరినాభిజాలిక

సలమున మేఖలాతపము దారసిల్ల బొడయెండచాలు సం

ధిలుగతి ధూమనీలమయి నీరజలోచన రోమరేఖఁ జె

న్నలరె దదంతరాళ పరమాణువుఁ బోలువలగ్న మెంతయున్.

50

టీక. రెంటికి సమానము (కటీరము = మొల.)

చ. అనఁటుఁ జన్త మెత్తి లలితాంగితోడల్ గలరశ్మియెల్లఁ గై

కొన నవి జన్త దేశములు గోల్పడి రాజనివాసవాటికిన్

జని దివసక్రమంబున నసారము లై యపసార మొందు మా

ర్కొని మహితోరులం జడతరు ల్కలుఁగు ల్కరలింపఁ గంటిమే.

51

టీక. రెండర్థములకు సమానము.

చ. నలువ నవారవిందములు నాతిపదంబులుగా నొనర్చి ని

చ్చలు నవి యుజ్జ్వలోరుమదసామజరాజకరాగ్రసంగతిం

దలఁకకయుండ నందుఁ బ్రపదచ్చలకచ్చపయుగ్గకంబు డీ

కొలుపఁగఁ బోలుఁ దొంటిగజకూర్మవివాదము సంస్కరించుచున్.

టీక. రెంటికిని సమానము.

మ. అరవిందప్రకరం బవారమదధారాభంగమాతంగదు

ష్కరబాధాకులతక్ మహాతపముకాకల్ సైఁచి యీకాంతశ్రీ

కరపాదద్వయ మై జనించి రహిఁ దద్గంధాంఘరీలాగతుల్

హరియించె భరియించె దాభవనభవ్యశ్రీపురావాసనన్.

53

టీక. రెంటును సమానము.

గీ. పాదతలమహాపద్మంబుఁ బ్రపదకచ్చ

పంబు రేఖామకరశంఖపద్మములును

తరుణియెడ నిల్చి యజ్ఞఁ డానిధానపంచ

కంబు సూచించె సంగుభిక్తతపమున.

54

టీక. రెంటునుగమానము.

క. అని యనిమిషనవనవభా

జనజనతామహితజననజననాథకులాం

గనఁ గనకనిగనిగద్యుతిఁ

గనికని యిల్లెలమిఁ బొగడు గడు నెఱపుతటికా.

55

టీక. రెంటికీసము.

సీ. అటమున్న తద్భూతలాధీశు ననఘరా

జ్యోతీఁ గనియె నేనయాహితమతి

యాయతి వసుగుణై కావలంబనమూర్తి

నవసుధారుచిశిరోభవనసీమ

నెనసి మాననమున్నతి నెలర్పఁగ నితాంత

రమణీయగాత్రిఁ దద్రమణి నపుడు

గొని తెమ్మటంచు నంచిన భూరిజనవశీ

కరణాభిరతి మహాకలితదాది

గీ. వితతభూదేవతాగురువృత్తి విదిత

కాలకౌశికగోత్రప్రకాశి ధైర్య

నిధి సముచితార్థసంధాననిరుపమాన

లీల నేతెంచి నృపవంశపాలిఁ బలికె.

56

టీక. హరి. తద్భూతలాధీశుఁ=ఆహరిశ్చంద్రునియొక్క, అనఘమైన, రాజ్యశ్రీని, ఏనయాహితమతి = ఏనయవిరుద్ధమైన మతిగలవాఁడు, కనియెకా, (పొందెనాయనుట.) ఆయతి=అట్టి విశ్వామిత్రుఁ డనుట, ఎను...మూర్తి-ఎను=అగ్నియొక్క (దేవభేదేన తేరకై వహూరత్నే భవేవసు' అ.) గుణముపండిగుణమునకు, ఏకావలంబనమైన, మూర్తిగలవాఁడు. (ఇదియతికివిశేషణము) నవ...సీమకా-నవ=నూతనమైన, సుధారుచి=చంద్రుఁడుగల, శిరః=శిరస్సుగలవాని (శివుని)యొక్క, భవనసీమకా=గృహమును (కౌశిపురి ననుట.) ఎనసి=చేరి, నితాంత...గాత్రికా-మిగులమనోహరమైన శరీరముగల, తద్రమణికా=అచంద్రమతిని, కొని=విలిచి, తెమ్మటంచుకా, అంచిన(కా), భూరి...రతి-భూరి=పదార్థముచేతనైన, జనవశికరణమందు, అభిరతిగలవాఁడు, మహాకలి=కలిపురుషుఁడు, తదా...వృత్తి-తదాది=అదిమొదలు, వితతమైన, భూదేవతా=బ్రాహ్మణునియొక్క, గురువృత్తిగలవాఁడు, విదిత...ప్రకాశ-విదిత=ప్రసిద్ధమైన, కాలకౌశికఁడనెడు, గోత్ర=పేరుచేత. ('గోత్రంతువామ్మిచ' అ.) ధైర్యనిధి, సము...లీలకా-సముచితమైన, అర్థసంధాన=కార్యసంధానమందు, (చంద్రమతిని విక్రయమునకుఁ దీసికొను ప్రయోజన

మందు ననుట), నిరుపమానమైన, లీలచేత, నృపవంశపాలిక్ = రాజవంశ పాలకుడైన హరిశ్చంద్రునిగూర్చి, పలికెను.

నల. ఆనఘ...శ్రీక్-ఆనఘమైన, రాజ్యశ్రీక్=రాజ్యసంపదగలవానిని, తమ్ము తలాధీశుక్=అనుబాహుఁడగుదు రాజును, ఏనయాహితమతి, కనియెక్=కుమారునిగఁ గాంచెనో? అయితే, (ఆరాజమాత యనుట.) మును...మూర్తి-ముగడుములకు, ఏకా వలంబనమైన, మూర్తిగలది, ఇదిరాజమాతకువిశేషణము, నవ...సీమక్-నవమైన, ముధా రుచిగల, శిరోభవనసీమక్=చంద్రకాలయందు, ఎనసి = నిలిచి, మానసము, ఉన్నతిని, ఎలర్పక్, తాంత...గాత్రిక్-తాంత=బడలిన, రమణీయగాత్రముగల, తద్రమణిక్= ఆదమయంతిని, కని=చూచి, కొని తెచ్చుటంచుక్=తోతెచ్చని, అంచిన, భూరి...కలిత- భూరి = అధికమైన, జనవశీకణాభిరతిచేత, మహాకలిత=మిక్కిలి యొప్పెడిది, దాది- కర్త. వితత...వృత్తి- వితతమైన, భూజీవతా=భూజీవియొక్క, గురు=అధికమైన, వృత్తి వంటివృత్తిగలది, విదితకాల-విదిత=ఎఱుంగఁబడిన, కౌలముగలది, కాశిక...నిధి-కాశిక గోత్ర=ఇంద్రాచలముయొక్క, ప్రకౌశించుచుండెను, ధైర్యమువంటి ధైర్యమునకు, నిధి యొనది (ఇవన్నియు దాదికి విశేషణములు) సము...లీలక్-సముచితార్థసంధాన=ఉచిత కార్యసంధానమందు, నిరుపమాన=సమానములేని, లీలచేత, నృపవంశపాలిక్ - నృప= నలునియొక్క, వంశపాలిక్=కులపాలికను, (దమయంతినిగూర్చి యనుట.)

ఉ. ఎయ్యది నీకుఁ బేరు కుల మెద్ది ప్రియోరువియోగహేతువౌ

నియ్యెడ రెయ్యెడం గలిగె నేవగ నీవగ పెల్ల మాని మే.

లయ్యెడు నట్లు నేర్పు మెఱయెక్ వ్యవసాయ మొనర్పరాదె యీ

శయ్య నలంగె దేల ఘనసారసఖావయవమ్ము వమ్ముగె.

57

టీక. హరి. ప్రియో...హేతువు - ప్రియో=భార్యయొక్క, ఉరు=అధికమైన, వియోగమునకు, హేతువు, బౌ, ఈయెడరు=ఈవృద్ధ, వ్యవసాయము = కృషి, ఒనర్ప రాదె=చేసికొనరాదా? ఈశయ్య=ఈతీరున, నలంగెదెల=ఏలనలిగదవు, ఘన...వమ్ము- ఘనమైన, సార=బలిమికి, సఖమైన, అవయవము=శరీరము, వమ్ముగె=వృద్ధమగునట్లుగా.

నల. ప్రియో...హేతువు - ప్రియోనియొక్క, ఉరువియోగము, హేతువు, బౌ=అగు నట్టి, ఈయెడరు=ఈదుఃఖము, వ్యవసాయము=ఉద్యోగము, ఒనర్పరాదె = చేయరాదా? ఈశయ్య(క్)=ఈరీతిని, (భూమిమీదబడియనుట.) ('శయ్యారీత్యాంచ తల్పేచ' అ.)

క. 1కననయ్యో ననఘనానా

వనితల మతిమహిమ నేలి వర్తిలుగతి యో

వనజాక్షి నమ్మువెరవిది

యొనరింతు హితంబు విను మదుక్తం బెల్లన్.

58

టీక. హరి. అనఘ ! సంబోధనము, నానావనితలము = సమస్తభూమండలము, అతిమహిమ, ఏలి, వర్తిలుగతియో=వర్తించుమాగ్ధమో, వనజాక్షిని, అమ్మవరపు, ఇది కననయ్యోడుక (అని పూర్వమున కన్వయము.) భార్య నమ్ముకొని యేమి యుద్ధరించెద ననుట.

నల. అనఘ...తల(క)-అనఘులైన, నానావనితల(క)=స్త్రీలను, మతిమహిమ చేత, ఏలి, వర్తిలుగతి, కననయ్యోడుక, వనజాక్షి, నమ్ము=విశ్వసించుము, ఇది, వరపు, హితంబు, ఒనరింతు.

గీ. పురుషులకు నేడ సత్యంబు ధరణిఁ దలఁప

నిన్ను మానిన విభునీతి నెన్నఁజనునె ?

వలవదమ్మ వెలంది నీవగ నరేంద్ర

వృషభజనిఁ దగ భజియింపు వేయు నేల ?

59

టీక. హరి. నిన్ను, మానినవిభునీతిక - మానిన=విడిచిన, విభునీతిక=రాజ నీతిని, వెలందిని, అమ్మవలదు, (భార్య నమ్మవల దనుట.) ఈవగ(క) = ఈతీరున, నరేంద్ర సంబుద్ధి. వృషభజని=వృషభ=వృషభములు, జనిక=కొలుచు గాఁగలదానిని (వృష పాయము ననుట.)

నల. నిన్ను : మానినవిభునీతిక=విడిచిపెట్టిన భర్తయొక్క నీతిని, ఎన్నఁజనునె? నీవగ=నీకుఁబును. వరేంద్రవృషభజనిక=రాజమాతను, భజియింపుము.

సీ. అనుటయు సన్నరేంద్రాగ్రణి వామత

ద్వాక్యము ల్విని లాటదహాభవోభ

కురుకుంతలకరూశకోసలావంతిము

ఖ్యావనీకాంతకాంతావతంస

ఖచితమాణిక్యమంగళదీపికారాజి

రచితనీరాజనరాజితాంఘ్రి

నైనదానికి నాకు నర్హమే ¹యీవ్యవ

సాయం బని మనోంబుజమునఁ దలఁచి

గీ. యొందుగతి లేమిఁ దన్ముఖ మొయ్యఁ జూచి

యెఱుఁగు దఖిలంబుఁ బలుపల్కు లేల యిట్టి

యాపదకుఁ దోడుగ మ్మన నమ్ముదునలి

²వెలఁదికిఁ దగిన యర్థంబు విస్తరించి.

60

టీక. హరి. అన్న రేంద్రాగ్రణి = ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, వామతద్వాక్యమార్త-
వామ=వక్రమాలైన, ('వామంశ్చంద్ర ప్రతీపాద్వ్య', ఆ.) తత్=ఆకాలకాశమునియొక్క,
వాక్యములు, విని, లాట...తాంఘ్రిక్-లాట...ముఖ్యులైన, అవసీకాంతలయొక్క;
కాంత=మనోహరమాలైన, అవతంశ=శిరోభూషణములయందు, ఖచితమైన; మాణిక్య
మంగళదీపికారాజచేత, రచితమైన, నీరాజనముచేత, రాజితమైన, ఆంఘ్రిక్=సాదము
గలవాఁడను, ఐనదానికిఁ (దానమస్యాస్తీతి దానీ) దాతలైన నాకు, ఈవ్యవసాయము=ఈసేద్యము, తన్ముఖము = ఆకాలకాశమునియొక్కముఖమును, అఖిలంబుక్=
సమస్తమును, ఎఱుఁగుదువు, అమ్ముదునలి=ఆకాలకాశుఁడు, వెలఁదికిఁ=చంద్ర
మతికి, తగినయర్థము=తగినద్రవ్యమును, విస్తరించి=ఇచ్చి.

నఱ. అన్న రేంద్రాగ్రణి, వామ=ఆదమయంతి, తద్వాక్యములు=ఆదాదియొక్క
పలుకులు, లాట...ఆంఘ్రిక్-లాట=ముఖ్యులైన, అవసీకాంత = రాజాలయొక్క,
కాంతా=స్త్రీలయొక్క, అవతంశ=శిరోభూషణములయందు, ఖచిత...తాంఘ్రిక్,
ఈవ్యవసాయము=రాజసూత్రసేవారూపమైన యీయద్యోగము, తన్ముఖము=ఆదాది
ముఖమును, ఎఱుఁగుదువు, అమ్ముదునలి=ఆదాది, వెలఁదికిఁ = దమయంతికిని, తగు
నర్థంబు=ఉచితప్రయోజనమును (నైరంధ్రీకృత్యము ననుట.)

క. కొని చనఁ గని జనసుతిభా

జనధృతి భూకాంతజనని జాలిఁబడుచు మా

ననికూరిమి నమ్మ యిదే

మి నీగతి యటన్నఁ బొగిలి మృగలోచనయుక్.

61

టీక. హరి కొనిచనక్=చిత్రయమునకుఁ దీసికొనిపోఁగా, జనసుతిభాజన -
జనసుతికి, భాజన=వెలతైనది, ధృతిభూకాంత-ధృతియందు, భూకాంత=భూదేవి
యైన దానిని, జననిక్=తల్లిని, కని=చూచి, జాలిక్=వెతచేత, పడుచు=కుష్టవాఁ
డైన లోహితుఁడు, అమ్మ! సంబుద్ధి.

1. వ్యవసాయముని...దలఁచి. 2. వెలఁదికిని దగునర్థంబు.

సల. కొనిచడక్=తోడుకొనిపోవఁగా, జన...ధృతి-జనసుతిభాజనమైన, ధృతి గలది, ఇది రాజమాతకువిశేషణము. భూకొంతజనని=రాజమాత, జాలిఁబడుచుక్= విచారపడుచు.

మ. మగనిం బాసితి మందభాగ్య ననుచుక్ మాయమ్మ దైవంబు నె వ్వగకుం బాలుగఁ జేసి నిల్పు మిఁక మద్వాత్సల్య మీవంచు న జగతీశాంగన బాష్పపూరములు మించం బట్టి తారశ్యముం దగ వారించుచు సంఘటించుచు నెదక దత్కలయోగ్యక్షమక్.

టీక. హరి. మద్వాత్సల్యముక్ = నాసంబంధమైన ప్రేమమును, నిల్పుము (మానమనుట.) పట్టితారశ్యముక్=కుమారునియొక్క చాంచల్యమును.

సల. ఇక, మద్వాత్సల్యము=నాయుండలి వాత్సల్యమును, నిల్పు = ఉంపును, బాష్పపూరములు, మించక్=వృద్ధి నొందఁగా, పట్టి=నిలవఁబట్టి, (ఆపుకొనియనుట.) క. చేరువ నిలిచిన సపుడు మ

హారాజపురంధ్రిఁ జూచి యమ్ముసలి భవ

ద్దారక వరవిరహార్తి వి

చారము వారెంతు సబల సైఁపు మటంచుక్.

63

టీక. హరి. మహారాజపురంధ్రిక్=చంద్రమతిని, అమ్ముసలి = ఆపృథ్విఁడగు కాలకాళికుడు, భవ...విచారము(క్)-భవత్=నియొక్క, దారకవర = పిన్నవాని యొక్క, ('దారకపండినోర్భాకః' వైజ.)విరహ=ఎడఁబాటుచేసిన, ఆర్తిక్ = విచారమును, వారెంతును.

సల. మహారాజపురంధ్రిక్ = దమయంతిని, అమ్ముసలి=ఆముదుసలియైన రాజమాత, ఆబల!-సంబోధనము, భవ...విచారము(క్)-భవత్=నిన్ను, దారక = విదారించుచుండెడు, వరవిరహ=ప్రియవిరహమువల్లనైన, ఆర్తిక్=విచారమును,

గీ. ప్రాధి నాజనపోషకరమణితోడఁ

గడున్వనవత్సలసద్గతిక్రమము మించఁ

గాఁ దగవు లాడి యయ్యింతి గాఢశోక

తరభద్రత సనందనశిశుంతమునఁ జేర్చె.

64

టీక. హరి. ఆజన...తోడక్-ఆ, జనపోషకర = జనులను పోషించువారల యందు, మణి=శ్రేష్ఠఁడైనవానితోడ, (హరిశ్చంద్రునితో ననుట.) సవత్సల... క్రమము-సవత్సల, (వత్సలస్సహితా సువత్సనిః=లేఁగలతోఁగూడిన యాపులయొక్క యనుట.) సద్గతిక్రమము మించఁగా, తగవులాడి=వ్యవహారములాడి, గాఢశోకతరళ

దశ(క)=గాఢమైన శోకముచేత తరళమైన దశకలదానిని, సనందన(క)=నందనునితోఁ గూడుకొనినదానిని, అయ్యింతి(క)=ఆచంద్రమతిని, నిశాంతమున(క)=ఇంటను, చేర్చెను.

నల, ఆ...తోడ-ఆ, జనపోషకునియొక్క, రమణితోడ, (దమయంతితోడ ననుట.) సవత్స... క్రమము-సవత్స=కొమారితోడఁగూడునట్లుగా, ('వత్స'లేకుటజే వత్సస్సుతాదౌతర్ణకేత్వితి', రత్నమాల.) లగ్నం = ఒప్పెడు, గతిక్రమము, మించఁగా, (తనకుఁతులైన సునందతోఁగూడ నుండు క్రమము మించఁగా ననుట.) తగవులాడి=తగినమాటలాడి, అయ్యింతి(క) = ఆదమయంతిని, గాఢతరళశోకదశ, చన(క)=పోవునట్లుగా, తననిశాంతమున(క)=తనగృహమునందు.

ఉ. ఆతటి నాగుణోన్నతమహాద్విజరాజకులగ్రగణ్య ప

త్నీతిలకంబు పృథ్వరమణీమణి మెచ్చ ననిందితక్రియా

జాతము లాచరించుచు దుషారమహోరక్షితాత్తిబ్జిని

రీతిమెయిం దినంబులు దరించుచు నుండె నితాంతభిన్న మై. 65

టీక. హరి. ఆగుణోన్నత=ఆచంద్రమతి, మహా...తిలకంబు - మహాద్విజరాజ కులగ్రగణ్య=బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడైన కాలకాళికునియొక్క, పత్నీతిలకంబు=కలహ కంఠియనుభార్య, పృథ్వరమణీమణి = పృథ్వరాలు, మెచ్చ, అనిందిత...జాతములు, అనిందితమైన, క్రియా = ప్రయోజనములయొక్క, జాతములు, ఆచరించుచు, తుషార...మెయిం - తుషారమహాః = చంద్రునితోడను, రహిత = ఎడఁబాపిన, అసిత్తిబ్జిని=నీలాబ్జినియొక్క, (కలువ) రీతి మెయిం=రీతిచేత.

నల. ఆగుణో...తిలకంబు-ఆగుణోన్నతమైన, మహాద్విజరాజకులగ్రగణ్య = చంద్రవంశశ్రేష్ఠుడైన నలునియొక్క, పత్నీతిలకంబు=దమయంతి, పృథ్వరమణీమణి= రాజమాత, మెచ్చుక.

సీ. అచ్చట నలమానవాన్యయేంద్రుండు ద

త్పరణి మహావనీధరసమున్న

తిఁ దనర్పు ప్రచురదీప్తిజ్వలనము భూరి

సముదయం బీక్షించి చపలగతి త

క్షేకలగ్నాత్మకుండై కడు ఘోషించు

వాని నాగాధిరాట్మాను నికట

సంవాసిఁ బేర్కొని నడలెంతు నీచిక్కుఁ

జను మీవసుప్రాప్తి ననుచు దన్ను

గీ. నప్పుకడఁ జేర్చు బూనిన నాద్విజాతి
మద్భృతిఘటించి తెనయ నేమంబు నీకు
నీదగినయట్టి గుర్వర్ణ మెద్ది యనుచుఁ
దోనె పలుజాడలఁ గరాబ మూని తివియ.

66

టీక. హరి. ఆల...ద్రుండు-ఆల=ఆ, మానవ=మనుసంబంధమైన, అన్వయము
నకు, ఇంద్రుండు = హరిశ్చంద్రుడనట, తత్సరిణి=ఆరితిని, మహా...సమాన్నతిక్-
మహావనీధర=గొప్పపర్వతమయొక్క, సమాన్నతిక్ = ఉన్నతివంటి యున్నతిచేత,
తనర్పు=తనర్పుచుండునది (ఇది) భూరిసమాదయమునకు విశేషణము ప్రచురదీప్తిచేత,
జ్వలనము=ప్రకౌశించునది, భూరిసమాదయంబు-భూరి = ధనమయొక్క ('స్వర్ణేసి
భూఃచంద్రేద్యో' అ.) సమాదయంబు = రాశి, తక్షకగృత్తుండు, తత్=ఆద్రవ్య
రాశియందు, ఏకలగ్న = కేవలగ్నమైన, ఆత్మకుండు=మనస్సుగలవాడు, వి, ఘోషిం
చువానిక్, ఆగాధిరాట్మానునికటసంవాసిక్, ఆ, గాధిరాట్మానుని = విశ్వామిత్రుని
యొక్క, నికటసంవాసిక్=ఇప్పుని, (నక్షత్రకుని ననుట.) పేర్కొని=పిలిచి, ఈవసు
ప్రాప్తిక్=ఈద్రవ్యప్రాప్తిని, తన్నుక్, ఆప్పుకడఁ జేర్చుబూనిన, (తాను బుణవిముక్తుఁ
డుగాఁ బూనఁగా ననుట.) అద్విజాతి=నక్షత్రకుండు, మద్భృతి-మత్=నాయొక్క,
భృతి=జీతము, ('భృతయోభర్త వేతనమ్' అ.)ఘటించితి = ఇచ్చితివి. (నీ పెంటఁదిరుగు
నాజీతమునిచ్చితివనట) నీకు, నేమంబు = శ్లేశము. (ఇది యాకీర్వాదము) ఈదగిన
యట్టిగుర్వర్ణము=ఇయ్యఁదగిన మాగురుద్రవ్యము, ఎద్ది=ఎది, అనుచు, పలుజాడలక్=
బహుప్రకారములను, కరాబము(క్)=ఆచేతిని, ఊని=పట్టి, తివియ(క్)=ఈద్వఁగా.

నల, నలమానవాన్వయేంద్రుండు = నలరాజు, తత్సరిణి(క్) ఆహార్యమునను,
మహా...న్నతిక్, మహావనీధర=అరణ్యభూమియందు, సమాన్నతిక్ = ఉన్నతిచేత,
తన...జ్వలనము(క్) తనర్పు. ప్రచురదీప్తిగల, జ్వలనము(క్)=దావాగ్నిని, భూరి
సమాదయంబు-భూరి=ఆధికమైన, సమాదయంబు = ఉత్పత్తిగలదానిని, ఈక్షించి,
తక్షకగృత్తుండు-తత్=ఆయగ్నియందు, ఏక=కేవలము, ('ఏకేమఖ్యాన్యకేవ
లాః, అ.) లగ్న=తగిలిన, ఆత్మకుండు=దేహముగలవాడు, వి, చపలగతి(క్), కడు
ఘోషించువాని, నాగాధిరాట్మాను-నాగాధిరాట్ = వాసుకీయొక్క, నూనుక్=
అనుజుఁడైన వానిని, (కర్కొటకు ననుట.) ('నూనుఃపుత్రేఽనుజేరవో' నానా.)
నికటసంవాసిక్=సమీపముననుండువానిని, పేర్కొని=పిలిచి,నీచిత్తుసడలింతు(క్)
=పరివారించెదను, ఈవు, ఆనుప్రాప్తిని = ప్రాణసంప్రాప్తిని, ఆప్పుకడక్ = ఉదక
సమీపమున, చేర్చుక్, పూనినక్, అద్విజాతి=సర్పము, ఎనయ, మద్భృతి=నాయొక్క

రక్షణము, ఘటించితి=చేసితివి; ఈడగినగుర్వర్థము=ఇయ్యడగిన, గుర్వర్థము=అధిక
పదార్థము, ఎద్ది, (నీకు నేనేమిత్తుననుట) తోనె=వెంటనే, పలుకాడలక = దంత
ములయొక్క జాడలచేత, కరాజ్జమానితివియ్యక, (చేయకజపవగా ననుట.)

చ. వెఱగును సంభ్రమంబుఁ బ్రభవింపఁగ నన్నరనాథచంద్రుఁ డ
త్రుటి వికృతాత్ముఁ డై కెరలి తా నతిమాత్రదురాగ్రహోద్ధతిఁ
గఱచినయయ్యరాళగతిఁ గన్పొని కాంచితి వీహితార్థము
ట్లతిముఱి నోరఁ జేఁదుఁ గురియందగునే యన నాతఁ డిట్లనుక. 67

టీక. హరి. వెఱగును=భీతియు, సంభ్రమంబు=త్వర, ప్రభవింపఁగ, వికృతా
త్ముఁడై=వికృతహృదయుఁడు, ఐ, కెరలి, దురాగ్రహోద్ధతిఁ = కోపాద్ధత్యముచేత,
గఱచినయయ్యరాళగతిఁ, గఱచిన=నేర్చిన, అయ్యరాళగతిఁ=అకుటిలగతియైన నక్ష
త్రముని, కాంచితివి, ఈహితార్థము = అభీష్టద్రవ్యము, నోరక = నోటితో, చేఁదు
గురియందగునే, వివచనమాట లాడవచ్చునా?

నల. వికృతాత్ముఁడై=వికృతశరీరుఁడై (కర్కోటకవిషముచేత, వైవర్ణ్యము నొందిన
వాఁడై యనుట.) అయ్యరాళగతిఁ=అసర్పమును (ఈశబ్దము జిహ్వగళబ్దమువంటిది).
ఈహితార్థము=ఈప్రీతార్థము, చేఁదు=విషము, కురియందగునె? (కఱపందగునా యనుట.)

క. సామాన్యుని గాఁ దలఁపకు
మేమియుఁ గర్కోటకుండ నే నీయెడ నీ
చే మద్భృతిఁ గాంచితి నిక
నామహితార్థంబు మఱతునా యె టైనక. 68

టీక. హరి. కర్కోటకుండను=కఠినఁడను, ఏను, మద్భృతిని = నాజీతమును,
కాంచితిని, నామహితార్థంబుక = నాకు, మహిత = పూజితుఁడైన వానియొక్క,
(గురువైన విశ్వామిత్రునియొక్క యనుట.) అర్థంబుక = ద్రవ్యమును.

నల. సామాన్యుని గాక, (సామాన్యసర్పమునుగా ననుట.) కర్కోటకుం
డను=కర్కోటకుఁడను పేరుగలవాఁడ ననుట.) ఏను, మద్భృతిక = నారక్షణ
మును, కాంచితిని, అమహితార్థంబుక, (అయపకారము ననుట.)

చ. వగవకు నాదు సేతకు భవత్కలివాత్తలు విన్నచో సరుల్
నగుదురు గుట్టు మేలు సరనాథ మదీయగురుద్విజాగ్రభా
రిగరమునిల్వ రక్షయొసరించు నవశ్యము నిక బయల్పడ
మిగులఁ గడంగి తేని యటమీఁదటఁ బేర్కొను నన్ను నెంతయున్.

టీక. హరి. భవత్కలివార్తలు. భవత్ = నీయొక్క, కలివార్తలు = కలిహవానాలు, నరుల్ = ప్రజలు, మదీయ... భూరి - మదీయగురుడైన, ద్విజానియొక్క, అగ్రభూరి = శ్రేష్ఠమగుభనము (వివమరులుయే తెప్ప), కరము = మిక్కిలి, నిల్వ(క్) (అటుంచిన ననుట.) రక్ష యొనరించుకొ, ఆపదార్థము నిన్ను రక్షించు ననుట.

నల. భవత్కలివార్తలు- భవత్ = నీ యొక్క, కలిపురుషునివల్లనైన, వార్తలు, విన్నచోకొ, అరుల్ = శత్రువులు, మదీయ... గరము-మదీయ = నాయొక్క, గురు = గొప్ప వైన, ద్విజాగ్ర = దంతాగ్రములయందలి, ('దంతా విస్త్రాండకా ద్విజా' అ.) భూరి = అధికమైన, గరము = వివము, నిల్వ(క్) = నిల్చియుండిన, రక్ష యొనరించును, (నిన్నా వివమే రక్షించు ననుట.) బయల్పడకొ మిగులకొ కడంగితే = నిజకూపమున నుండఁదలం చితివా, నన్నుకొ, శిర్కొను = తలంపును.

గీ. నిజ మిది యనంగ శుభరూపనిధి యనుమతి

పుట్ట నను నమ్మికొమ్ము నాపట్టు నేమ

మొనగ వలసినయెడఁ బూని యిప్పసిద్ధి

నొందు మనసారధృతిగుణయుక్తి బెనచి.

70

టీక. హరి. అనంగ, (నక్షత్రకుఁ డిట్లాడఁగా ననుట.) శుభరూపనిధి = హరిశ్చంద్రుడు, కర్త, అనకొ = పలికెను. మతిపుట్ట = బుద్ధుల పుట్టయైనవాఁడా! ననుకొ, అమ్మి కొమ్ము = విక్రయించుకొనుము. నాపట్టు = నాపూనికొయొక్క, నేమము = నియమము, ఎసఁగకొ... అనకొ = హరిశ్చంద్రుడు చెప్పఁగా, సారధృతితో, గుణయుక్తికొ, గుణ = త్రాటియొక్క, యుక్తికొ = యోగముచేత, పెనచి = కట్టి.

నల. అనంగ శుభరూపనిధి = మన భద్రకూపమునకు నిధియైనది, అనుమతి = అనియెడు బుద్ధి, పుట్టకొ = పుట్టఁగా (మదనరూపకరణహేతువైనదను మతిచేత ననుట.) నను(క్), నమ్మి = విశ్వసించి, నాపట్టు = నాపత్త్రమును, కొమ్ము = పుచ్చుకొనుము, వలసినయెడకొ = కావలసినపుడు, పూని = ధరించి, మనసార = మనస్ఫూర్తిగా, ధృతిగుణయుక్తికొ = ధృతి గుణము, పెనచి = (మనస్ఫులఁ) బెనచికొని, (దృఢముగా ధైర్యమును పూని యనుట.)

క. అని హితమృదునేత్రుం డై

పెనుపరి గురుశక్తి తిమిరభిత్సంతతి యా

ఘనుఁడు మహిమాలస్సైకాం

తనిరూఢిం గనుటఁ దలఁచి ధరణిపుఁ బలికెన్.

71

టీక. హరి. అని... నేత్రుండు-అనిహిత = ఉంపఁబడిన, మృదునేత్రుండు = మృదు దృష్టిగలవాఁడు, వి, (ఉగ్రదృష్టిగలవాఁడై యనుట.) పెనుపరి = కలిహములను పెంచు

వాఁడు (నక్షత్రకుఁడు), కర్త. గురుశక్తి = గురువైన విశ్వామిత్రునియొక్క శక్తిచేత, (తృప్తీయకు బదులుగఁ బ్రథమ.) తిమిరభిత్సంతతి - తిమిరభిత్ = నూర్చునియొక్క, సంతతి = సంతానము, ఔఘనుఁడు, (అనఁగా యముఁడు.) మహి(కా) = భూమియందు, మాలయై (మాలవాఁడై యనుట.) కాంతనిహాధిక = కాంతమైన ప్రసిద్ధిని.

నల. అని = పలికి, హితమృగునేత్రుండు - హితుఁడైన నలునియందు, మృదు నేత్రుండు = మృదువైన వస్త్రముగలవాఁడు, వి, నలునియందు వస్త్రమును జేర్చినవాఁడై యనుట. ('సౌజ్ఞటాంకుకయోశ్చేత్రం' అ.) పెనుపరి = పెనుచుక్కనువాఁడు, (కక్కటకుఁడనుట.) గురుశక్తి = అధికమైన సామర్థ్యముగలవాఁడు, తిమి...తతి - తిమిరభిత్ = నూర్చునియొక్క, సంతతి = వంశముకలవాఁడు, ఔఘనుఁడు, (అగునట్టి మహాత్ముఁడగు ఋతుపర్ణుఁడనుట.) మహిమా...నిహాధిక - మహిమకు, అలయమైన, ఏకాంతనిహాధిక = అత్యంత ప్రసిద్ధిని, కనుటక = పొందుటకు, తలఁచి, (ఇది పెనుపరి యనుకర్తతో నవ్వయించును.) ధరణిపుక = నలునిఁ గూర్చి.

సీ. అమరు నీనికట చేశమున ఘనర్తుప

ర్ణాభిఖ్యుండు విదారితారివీర

బాహుఁ డుద్భటభుజాబలనుతిశాలి మా

తంగరాష్ట్రోత్తర డాలని భజించి

వనజబంధుప్రభావాహాభి మనసు న

ప్రత్యయంబుగఁ జెల్చి పరమతద్ర

హస్యాక్షతత్వసంప్రాపకవృత్తి యొ

ప్పఁ దదీయహృదయంబు వడయు మీవు

గీ. కానిచో నెట్లు దొరకు నీ కామితాతి

మాత్రకల్యాణము లటన్న మనుజవరవ

తంను డాయహితాపవేధకవచఃప్ర

సంగసంభిన్నచిత్తుఁడై చనుచు నెదుట.

72

టీక. హరి. ఘన...ఖ్యుండు-ఘనర్తు=వర్ణర్తువందలి, పర్ణ=ఆకులయొక్క, అభి ఖ్యుండు=కొంతివంటి కొంతికలవాఁడు, (నల్లనివాఁడనుట.) వీరబాహుఁడు, మాతం గరాష్ట్రోత్తరండు=చండాలవంశముగలవాఁడు, అతని = అవీరబాహుని, వనజబంధుప్ర భావా-వనజబంధు=నూర్చునియొక్క, ప్రభావా = తేజమువంటి తేజముగలవాఁడా! ('ప్రభావోశక్తితేజసి' నానా.) హాధిక=అసక్తిచేత, మనసు, సప్రత్యయంబుగా = విశ్వాసయుక్తముగా, పరమ...వృత్తి-పరమమైన, తత్=అవీరబాహునియొక్క, రహ

స్వయంయొక్క, ఆత్మతత్వ=చెడకుండుటను, సంప్రాపక = పొందించెడు, వృత్తి = పిత
వృత్తి, ఒప్పకొ=ఒప్పకొగా, తదీయహృదయంబు వడయుము, (అతనిమనసురాఁ దిరుగు
మనుట.) కామి...ణములు, నీకామితమైన, అతిమాత్రకల్యాణములు=అధికనువర్ణము
లు, మనుజువరవతంసుఁడు = హరిశ్చంద్రుఁడు, ఆయన...చిత్తుఁడు-ఆ, అహితమైన,
అపవేధక = అపగతమైన వేదగల, (అప్రతిహతమైన దనుట.) వచఃప్రసంగముచేత,
సంభిన్న=ప్రక్కలింపఁబడిన, చిత్తముగలవాఁడు, వి.

నతి. ఘనర్థ పర్ణాభిఖ్యుఁడు = ఘనఁడైన ఋతుపర్ణుఁడనెడు పేరుగల రాజు,
విదా...బాహుఁడు - విదారితములైన, అరిపీరులయొక్క, బాహువులు గలవాఁడు,
ఉద్బట...గోత్రుఁడు-ఉద్బటమైన, భుజాబల=బాహుబలముయొక్క, నుతిచేత, కాలి=
ఒప్పెడి, మాతంగరాట్=దిగ్గజములు, గోత్రుఁడు=మలపర్వతములు గలవాఁడు, (భూ
భారమును వహించినవాఁ డనుట.) అతని(కొ)=ఆఋతుపర్ణుని, భజించి, వనజబంధుప్రభా
(నలసంబోధనము), వాచాభిమనను = అశ్వహృదయమునువిద్య, సప్రత్యయంబుగకొ =
విశ్వాసముతోఁ గూడునట్లుగ (‘ప్రత్యయోఽధీనకపథజ్ఞానవిశ్వాసపేతుః’ అ.)
పరమ...వృత్తి-పరమమైన, తత్=ఆఋతు పర్ణునియొక్క, రహస్యమైన, అక్ష=పాచికల
యొక్క, తత్త్వ = నిశ్చితార్థమును, సంప్రాపక = పొందించెడు, వృత్తి, తదీయహృద
యంబు-తదీయ = ఆయనసంబంధమైన, హృదయంబు, (ఆత్మహృదయ మను విద్య
ననుట.) నీకామి...కల్యాణములు - నీయొక్క, కామితములైన, అతిమాత్రకల్యాణ
ములు = అధికకుభములు, మనుజువరవతంసుఁడు = నలుఁడు, ఆయన...చిత్తుఁడు-ఆ,
అహి = కర్కటకునియొక్క, తాపవేధక=తాప నివారకమైన, వచఃప్రసంగముచేత,
సంభిన్న=వికసితమైన, చిత్తముగలవాఁడు, వి.

సీ. అంగీకృతార్థాకాలాయసాలంకారు

సుత్రమగోరాజకృత్తివాను

మధురసభాజన మానితాలఘుకృత్యుఁ

బటుయథోచితదండభరణకాలి

నతులకుంతలవ రాటాదిబంధనధుర్యు

సుప్రసన్నామోది విప్రవచను

నతిరోహితోజ్జ్వలద్యుతితారకాకాంతు

సంతతోన్నతి మదస్తలితచరితు

గీ. సురభిదానానుసంధానపరమనమ్మ

దాగతబహు ద్విజారవవ్యాప్తభవన

తలునినకులీను నమ్మహాధర్మమూర్తిఁ

గనుఁగొనియె సంభ్రమన్మూర్తి గడలుకొనఁగ.

టీక. చారి. అంగీ...అంకారక-అంగీకృతమున, జాత్యుచితమునైన, కాలా
యసాలంకారక=ఇనుపనామ్మలుగలవానిని, ఉత్త...వాసుక- ఉత్తముగోరాజము
యొక్క, కృత్తి=చర్మమును, వాసుక=కూర్పున్నవానిని, మధు...కృత్యుక్-మధుర
సభాజన=మద్యభాండముయొక్క, మానిత=సన్నానించుట యనెడు, అఘుకృత్యుక్=
నీచకర్మముగలవానిని, పటు...కాలిక్ - పటునై, యథోచితమైన, దండ = గుడిను
యొక్క, భరణముచేత, కాలి=ఒప్పెడువానిని, అతుల...ధుర్యుక్-అతులితమైన, కుంఠల=
మెండుకలయందలి, వరాట=గవ్వలు, ఆది=మొదలయిన వానియొక్క, బంధనముచేత,
ధుర్యుక్డైనవానిని. సుప్ర...వచనుక్, సు=లేన్నైన, ప్రసన్న=మద్యముచేత. ఆమోది=
పరిమళించుచున్న, విప్రవచనుక్=అసంగతోష్టలుగలవానిని, అతి...కాంతుక్ - అతి
రోహిత=మిక్కిలియెఱుఁగె, ఉజ్జ్వలద్యుతిగల, తారకా=కనుగ్రుడ్లచేత, కాంతుక్=
ఒప్పెడివానిని, సంత...చరితుక్-సంతత=ఎల్లపుడు, ఉన్నతమైన, మదముచేత, సఫ
లితమైన, చరితుక్=చర్యగలవానిని, సురభి...తలునిక్=సురభి = ఆవులయొక్క,
దాన=ఖండనముయొక్క, (దానఖండనే అనుధా.) అనుసంధానమువల్లనైన, పరమ
సమృద్ధముచేత, ఆగత=వచ్చిన, బహుద్విజ=గృధ్రాద్యనేకపక్షులయొక్క, ఆరవముల
చేత, వ్యాప్తమైన, భవనతలునిక్ = గృహప్రదేశముగలవానిని, అకులీను=చుప్పుల
జాతుని, అమృతాధర్మమూర్తిక్=అమీరబాహుని, సంభ్రమనూర్తి=తోట్రుపాలు.

నల, అంగీ...కారక - అంగీకృతమైన, అర్హకాలములయందలి, అయః =
కుభావహవిధిగలుగునట్లుగా, సాలంకారక = అలంకారసహితమైనవానిని, ఉత్త
మ...వాసుక్ = ఉత్తముడైన, గోరాజకృత్తివాసుక్ = భూనాథపరమేశ్వరుని,
మధు...కృత్యుక్-మధుర=మనోజ్ఞులైన, సభాజనులచేత, మానిత=సన్నానింపబడిన,
అఘుకృత్యుక్=అఘుప్రయోజనములు గలవానిని, పటు...కాలిక్-పటునై, యథో
చితమైన, దండ = దండోపాయముయొక్క, భరణముచేత, కాలిక్=ఒప్పెడువానిని,
అతుల...ధుర్యుక్-అతుల=సమానరహితమైన, కుంఠలుడు, వరాటుడు, ఆది =
మొదలుగాగల రాజులయొక్క, బంధనముచేత, ధుర్యుక్డైనవానిని, సుప్ర...వచ
నుక్-సుప్రసన్నులై, ఆమోది=సంతృప్తులైన విప్రలయొక్క, వచనుక్=అశీర్వాదవచన
ములు గలవానిని, అతి...కాంతుక్-అతిరోహిత=తిరోహితముకొని, ఉజ్జ్వలద్యుతి
యందు, తారకాకాంతుక్=చంద్రుడైనవానిని, సంత...చరితుక్ - సంతతోన్నతి
మత్=నిరంతరకొన్నతిగల, అచటితచరితుక్=దృఢచర్యగలవానిని, సురభి...తలుక్=
సురభి=మనోహరమైన, దాన=పోదకమహాదానములయొక్క, అనుసంధాన = ఆచర
ణమువల్లనైన, పరమసమృద్ధముచేత, ఆగతులైన, బహుద్విజ = అనేకవిప్రలయొక్క,
ఆరవములచేత, వ్యాప్తమైన, భవనతలుక్=ఇల్లుగలవానిని, ఇనకులీనుక్, అమృతాధర్మ
మూర్తిక్ = ధర్మస్వరూపుడైన యాముతుపద్మని, సంభ్రమనూర్తి = సంతోషాతి
శయము,

క. అతఁడును నాస్థానంబున, హితపరివారంబు గొలువ నిరవంది వురో
గతు¹నక్షత్రగుణసమన్వితాత్మ నవ్విభునిఁజూచి యిట్లని పలికెక.

టీక. హరి. అతఁడును = ఆపీరబాహుఁడును, ఆస్థానంబునకొ = ఆసోపుటున,
నక్షత్ర...తాత్పర్య-నక్షత్రమునయొక్క, గుణ=పగ్గముతోడ, సమన్విత
మైన, అత్తుకొ=శరీరముగలవానిని, (నక్షత్రమునచే విశిష్టబడినవాని ననుట.)
అవ్విభునికొ=ఆహరిశ్చంద్రుని.

నతి. అతఁడును=అముతుపర్ణఁడును, ఆస్థానంబునకొ = కొలువకూటమున,
అక్షత్ర...తాత్పర్య-తాండ్రచెట్టును, అక్షత్ర = పాలించెడు, గుణ=గుణముగల
వానితో(కలిపురుషునితో ననుట.) సమన్వితమైన, అత్తుకొ=చూడయము గలవానిని,
(కలిపురుషు జేశముగలవానిననుట.) అవ్విభునికొ=ఆనలుని.

ఉ. ఎక్కడివాడ ఏకరణి నేల చరించెడు దీనవృత్తి మై
నిక్కడ నన్నుఁ గొల్చి మను మింకఁ గలంక దలంక నేల నీ
యక్కట లెల్లఁ దీర్తు నన నాతనితో నరనాథుఁ డిట్లనుకొ
వెక్కనమైన శోకశిఖివేడిమిఁ దాలిమిచే నడంచుచుకొ. 75

టీక. రెంటిసొక్కతీర.

సీ. సమధికాసమతురంగమనంతతిమనోజ్ఞ
తాసమున్నతికీర్తిభాసురుండ
నేకరసాధారతాకలితాస్తాక
పాకభేదకరోచ్ఛయాకరుండ
సంగవంగాంధ్రకళింగాదివిఖ్యాత
వర్తనంబున మించువాడ నే వి
నీతిపరమహీన నినుఁ గొల్తు నే పొంది
యన బలుపూన్కి నిల్పార విప్ర
గీ. నూతి వలసినగతి కోర్కి చొప్పడఁగ భ
జంపు మమ్ముకైనన్న నియతిస్థిరతఁ దెల్పి
మగుడఁ దగునాయన నితాంతమాననీయ
నత్యగుణమునఁ జిక్కి యాజనవిభుండు. 76

1 నక్షత్ర...తాత్పర్య-నక్షత్రమునందలి, గుణ = (పరిశుద్ధములైన) గుణము
తో సమన్వితమైన, అత్తుకొ=మనస్సుగలవానిని, అనియు నొకపక్షము, (ఇది రెండు
పక్షమునొక్కతీరు.)

టీ. హరి. సమ...భానురుండక- సమధికమైన, అసమతుల్యమగుంతతి= మూర్ఖవంశముయొక్క, మనోజ్ఞతా=మంజులత్వముచేతను, సమున్నతమైన కీర్తిచేతను, భానురుండును, ఏక...కరుండక-ఏక=అద్వితీయమైన, రసాధారతా = భూభరణము చేత, ఆకలిత=సంపాదింపఁబడిన, ఆస్తోకమైన, పాకభేదకర = పాకకాసననియొక్క (ఇంద్రునియొక్క), ఉచ్చయ=అతిశయమునంటి యతిశయమునకు, ఆకరుండును, ఏక=నేను, విసీతిపరమహీన-విసీతి=నీతి లేకపోవుటచేత, పరమహీన=మిగుల నీచుఁడవైనవాఁడా? నినుకొ, కొల్లునే? (నిన్ను నేవెందునా యనుట) పొంది=నిల్చి, అనక=అనఁగా, విప్రమూతి=నక్షత్రకుండ్రు, కొర్కి, చొప్పడఁగ, భజంపుము=పొందుము, అమ్మనన్నని=నన్నమ్మకొనుమని, అతిస్థిరతచేత, తెల్చి, మగుడఁదగునా=తిరుగఁబడఁదగునా? అనక=అనఁగా, అజనవిభుండు=అహరిశ్చంద్రుఁడు.

నల. సమ...భానురుండు-సమధికమైన, అసమ = సరిలేని, తుల్యమగుంతతియొక్క, మనోజ్ఞతా=మనస్సు తెలియుటచేత, సమున్నతమైన, కీర్తిచేత, భానురుండు=ప్రకాశించుచున్నవాఁడు, అనేక...కరుండు-అనేకరస = వద్రసములకు, అధారతా=అధారముగటచేత, కలితమయి, ఆస్తోకమయిన, పాకవిభేద=పాకవిశేషమును, కర=చేసిడు, ఉచ్చయమునకు, ఆకరుండు, అనంగక=అనఁగా, నేక=నేను, విసీతిపరమహీన-విసీతిపర=వినయపరులైన, మహీన=రాజులుగలవాఁడా! ఏపు ఒంది, అనక=అనఁగా, బలుపునిగిలెల్పు-బలువైన, పూనికకు, నిల్పు=నిలకడయైనవాఁడు, అరవిప్రమూతి=ఆ మూర్ఖవంశముగలవాఁడు, (ఋతుపర్వఁడనుట.) మమ్ముకొభజంపు, అన్నక=అనఁగా, నియతిస్థిరతక-నియతి = నేవానియతియొక్క, స్థిరతను, తెల్చి=తెలుపుకొని, మగుడక=తిరుగ, తగు=యొక్కమైన, ఆయన, సత్యగుణమునకొ, (ఆ ఋతుపర్వయొక్క సత్యగుణమున ననుట.)

శ్వా. నేవెందుకొ భవదీయమానసము రంజిల్లకొ విపన్నాత్రిము

ద్రావారాశి తరంగతారణమహోదార ప్లవా యంచుఁ జే .

తోవీధికొ గృప యొల్కుఁ బల్కుఁగఁ గృతార్థం డాతఁ డీపుణ్యన

ద్యావుకొ జేకొని వాంఛితం బొనఁగె నత్యంతానురాగంబునకొ. 77

టీక. హరి. విప...దార-విపన్నాత్రిమద్రావారాశితరంగములను, తారణ = తరింపఁజేయుటయందు, మహోదారుండవైనవాఁడా, ప్లవా=మలంగుఁడా, ఈ రెండును సంబోధనలు. ('చందాలప్లవమాతంగ' అ.) కృతార్థండు=ప్రయోజనముగలవాఁడు, విశ్వామిత్రప్రయోజనమును చేసినవాఁడనుట.) అతఁడు = ఆవీరబాహుఁడు, వాంఛితంబు, పొనఁగెకొ.

నల. విప...ప్లవా-విపన్నార్థివా రాజీతరంగములను, తారణ=తరింపజేయుట
యందు, మహాదారమైన, ప్లవ=తెప్పయైనవాడా! ('ఉడుపంతుప్లవకోటి' అ.)
అతఁడు=అటుతుపర్ణుఁడు.

మ. అవదాతాంబుజనేత్ర! నేత్రలఘువాక్య ప్రస్తర నైనిమా
నవతిత్రాణపవిత్ర! విత్రనదనన్యప్రాపితాశ్వానవా
నవజాకారణమిత్ర! మిత్రకులశశ్వత్వాతిహేతున్వసం
భవధన్యాయితగోత్ర! గోత్రనిభశుంభత్కుంభకర్ణాంతకా! 78

టీక. అవ...నేత్ర!-అవదాతాంబుజ = తెల్లతామరపుష్పములనుండి, నేత్ర
ములుగలవాడా! నేత్ర...పవిత్ర-నేత్ర=పతులయొక్క, అలఘులైన, వాక్య=
కాపవాక్యముచేత, ప్రస్తరత్=పాషాణమాపములెనున్న, మానిమానపతి=అహల్య
యొక్క, త్రాణ=రక్షణమునకు, పవిత్ర=యోగ్యుడైనవాడా! విత్రస...మిత్ర!-
విత్రసత్ = భయపడుచున్నవాడయి, అనన్యప్రాపిత=అన్యలచే బొందబడిన,
అశ్వాన=ఊరటగల, వాసవజ=కాకాసురునకు, అకారణమిత్ర=అకారణబంధువైన
వాడా! మిత్ర...గోత్ర!-మిత్రకుల = నూర్యవంశముయొక్క, శశ్వత్ ఖ్యాతి=
కాశ్వరికీర్తికి, హేతువైన, స్వసంభవ=నిజజన్మముచేత, ధన్యాయిత=పుణ్యవతియైన,
గోత్ర...తకా-గోత్రనిభ=పర్వతసముదై, కుంభత్ = ఒప్పుచున్న, కుంభకర్ణునకు,
అంతకుండయినవాడా!

క. ఉద్ధతహరిణాశర! శర, విద్ధఖర! ఖరత్నకులవివృద్ధికర! కరా
శ్శుద్ధతిహర! హరమానన, పద్ధతిచర! చరణభజన భాగ్జనసుకరా!

టీక. ఉద్ధత...శర-ఉద్ధత = హింసింపబడిన, హరిణాశర = లేడిరక్కునుఁడు
గలవాడా!, శరవిద్ధఖర - శర=బాణముచేత, విద్ధ=భేదింపబడిన, ఖర=ఖరా
సురుఁడు గలవాడా, ఖరత్న...కరా - ఖరత్నకుల = నూర్యవంశమునకు, వివృద్ధి
కర = అభివృద్ధికరుడైనవాడా!, కరా...హర - కరాశి = సముద్రముయొక్క,
ఉద్ధతిని, హర=హరించినవాడా!, హర...చర - హర=ఈశ్వరునియొక్క, మానస
పద్ధతి=మనోమార్గమునందు, చర = చరించువాడా!, చరణ...సుకర - చరణభజన
భాక్తులైన, జనులకు, సుకర=సులభుడయినవాడా!

మాలినీ. విముఖితభృగురామా! విశ్వరక్షాభిరామా!
సుమధికభుజధామా! జానకీప్రేమధామా!

సమదదనుజభీమా ! సంస్తవాత్మప్తభీమా !

దమివిహితవినామా ! తారకబ్రహ్మనామా !

80

గద్యము. ఇది శ్రీరామచంద్ర చరణారవిందవందన పవననందన ప్రసాద సమాసాదిత సంస్కృతాంధ్రభాషాసామ్రాజ్య సర్వంశచతుర్విధ కవితానిర్వాహకసాహిత్యరసపోషణ రామరాజభూషణకవిప్రణీతం బైన హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానం బను మహాప్రబంధంబునందుఁ జతుర్థాశ్వాసము సంపూర్ణము.

టీక.....సంస్తవాత్మప్తభీమా! - సంస్తవ = స్తోత్రముచేత, అత్మప్రదైన, భీమా=శుభ్రుడు గలవాఁడా!, దమివిహితవినామా!-దమి=ముఖులచేత, విహిత=చేయఁ బడిన, వినామా=నమస్కారములు గలవాఁడా, తారకబ్రహ్మనామా! = తారకబ్రహ్మ మనుషేరుగలవాఁడా!

గద్య. ఇది శ్రీహనుమద్వరప్రసాదలబ్ధసారగ్రంథపాత్రభారవ్యాజగోత్రపవిత్ర చిత్ర కవిపెద్దిరాజతనూజపురాతనాధునాతనకవినప్రబంధార్థభోధనసమర్థమానపాంభోజ బుధజనవిధేయానంతయనామధేయ విరచితంబైన హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానప్ర కాశిక యను వ్యాఖ్యయందుఁ జతుర్థాశ్వాసము సంపూర్ణము.

శ్రీరస్తు హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము

పంచమాశ్వాసము

సీతాహృదయేశ్వర !

కౌసల్యాగర్భజలధికౌస్తుభ ! విజయ

శ్రీసాంద్ర ! చంద్రధరగా

రీసన్నతదివ్యనామ ! శ్రీరఘురామా !

1

టీక. సులభము.

వ. అవధరింపుము మృకండునందనుండు పాండునందనున కిట్లనియె. 2

గీ. ఇట్లయోధ్యాధిపతి కూర్చు నీప్రితార్థ

మధిగమించి ముదంబున నాఫణీంద్ర

గరళసమధికకుటిలతాధరుఁడు తన్న

హస్తగురుకుశచీవరోపాస్తి నెఱపె.

3

టీక. హరి. అయోధ్యాధిపతి = హరిశ్చంద్రుఁడు, కూర్చునీప్రితార్థము (కౌ)-
 కూర్చు = చేకూర్చిన, ఈప్రితమైన, అర్థముకౌ = ధనమును, అధిగమించి, (పుచ్చుకొని
 యనుట.) ఆఫణీ...ధరుఁడు-ఆ, ఫణీంద్ర=సర్పముయొక్క, గరళమునకంటె, సమధి
 కమైన, కుటిలమును, ధరుఁడు = ధరించినవాఁడు, తన్న...పాస్తి(కౌ) - తత్=ఆ,
 మహత్+ఆత్మగురు = తనగురువైన, కుశచీవర = దర్భవస్త్రునియొక్క (ఋషియొక్క
 యనుట.) ('చీరచీవరపంజరమ్' అ. శే.) ఉపాస్తి(కౌ)=సేవను, నెఱపె(కౌ) = పినరిం
 చెను. (నత్తత్తరుఁడు విశ్వామిత్రుఁడే ననుట.)

నల. అయోధ్యాధిపతి=ఋతుపర్ణుఁడు, కూర్చు...ర్థముకౌ-కూర్చు = ఒనర్చిన,
 ఆఫణీ...ధరుఁడు-ఆ, ఫణీంద్ర=కర్కశునియొక్క, గరళముచేత, సమధికమైన,
 కుటిలతను, ధరుఁడు=ధరించినవాఁడు, నలుండనుట. (సర్పవిషముచేత, శరీరవైషణ్యము
 నొందినవాఁడు) తన్న...పాస్తి(కౌ)-తత్=ఆ, మహాత్మలయందు, గురు=అధిపతివైన, కుశ
 చీవర=భూదేవేంద్రునియొక్క, (ఋతుపర్ణుని యొక్కయనుట.) ఉపాస్తిని, నెఱపెను.

క. భూరితరశాంతి వాహకుఁ

డై రాజిలునయ్యిలాబలారి కుడిగె నా

హారజలచింత లంత ను

దారతరాదిత్యకులదయాసంపత్తిఁ.

4

టీ. హరి. భూరి...వాహకుఁడు-భూరితరమైన, శాంతిని, వాహకుఁడు=వహించినవాఁడు, వి, అయ్యిలాబలారికి(కొ)=అహరిశ్చంద్రమనకు, అహారజలచింతలు=అన్నోదకచింతలు, ఉదార...సంపత్తిఁ-ఉదారతరమైన, అదిత్యకుల=దేవతాకులముయొక్క, దయాసంపత్తిచేత, ఉడిగెను; (దైవానుగ్రహముననాఁకలిదప్పుల నెఱుంగకుండెననుట.)

నల. భూరితరశాంతిచేత, వాహకుఁడై=వాహకుఁడను పేరుగలవాఁడు, వి, (వబయోరభేదః) అయ్యిలాబలారికి(కొ)=అనలునికి, అహారజలచింతలు=అన్నపానీయములయందలిచింతలు, ఉదార...సంపత్తిఁ-ఉదారతరుడైన, అదిత్యకుల=సూర్యవంశజుఁడగుముతుపల్లనియొక్క, దయాసంపత్తిచేత, అన్నోదకములుగలిగియుండుననుండెననుట. సీ. ధరణీశుఁ డాఁకలిదప్పులెఱుంగకీ

పగిదిఁ గొల్వగ మదిఁ బ్రమద మొంది

యయ్యవదాత మాహాకులగ్రామణి

గోపతి హయవాటికాపు భజన

పరబహుళానూత్నతరసాదుల గణింప

కతని కొప్పించి యక్షతమనోజ

వాతిపాతికలాత్తరీతి నానానువీ

తుల నిరోధించి చాతురిఁ బొసంగ

గీ. సంతరింపు మటంచు సత్యంతమైత్రి

దనదుముద్ర నొసంగ సంతతవశీకృ

తాక్షతజ్ఞాతివినిహితాసంతవిభవుఁ

డాతఁడు దదాజ్ఞుఁ డల మోచి యరుగు చెదుట.

5

టీక. హరి. అయ్యవ...గ్రామణి-అవదాత = ఖండింపఁబడిన ('దాతంధితంధిదం వృక్షం' అ.) మాహాకుల = ధేనుకులము గలవారిలో (ఉస్తామాహాచక్రంగిణి' అ.) గ్రామణి = శ్రేష్ఠుఁడు సీచజాతివారియందు, శ్రేష్ఠుఁడు అనఁగా పీఠబాహుఁడు.) గోపతి...కాపు, గోపతిహయవాటి=దుద్ర భూమియొక్క, కాపు=పాలనము, భజన...తరసాదులకొ-భజనపరులు, బహుళ=అనేకులు, అనూత్న = పూర్వమైన, తరసాదులకొ=మాంసాశనులను, (తనకు తగినవారనుట.) గణింపక, అక్షతమనోజ!-అక్షత = దృఢమైన, మనః = మనస్సునందు, అజ=ఈశ్వరుఁడుగలవాఁడా! (సంబుద్ధి) 'అజావిష్ణు హరచ్ఛాగాః' అ.) వాతిపాతికలు, ఆత్తరీతిచేత, నానానువీతుల(కొ); నానా, అను =

ప్రాణమలతోడ, పీతుల(కొ)=ఎడఁబాసినవారిని(శపములననుట.) సంతత...విభవుఁడు-
సంతతమున, పశీకృతములైన, ఆతు=ఇంద్రియములుగల, తద్జ్ఞానియందు (విశ్వామిత్రు
నియందును.) అతివినిహిత=ఉంపఁబడిన, అనంత=అమితమైన, విభవుఁడు=ద్రవ్యము
గలవాఁడు, ('అర్ధరై విభవా అపి' అ.) ఆతఁడు=హరిశ్చంద్రుఁడు.

నల. ఆయ్యవ...గ్రామజి-అ, అవదాత=పరిశుద్ధులైన, ('అవదాతస్మితేపీతేవిశు
ద్ధేవిదితేపీచ. వైజ.) మాహాతుల, (మహాతులసంభవులయందును.) ఇట "మహాతు
లాదభాషణో" అనువ్యా. నూ. చేత నీమహాతులశబ్దమున భావార్థమున ఆర్థో ప్రత్యయము
విధింపఁబడినది, గ్రామజి=శ్రేష్ఠుఁడు, గోపతి=గూపతి (ఋతుపద్ధుఁడనుట.) ('గౌరిలా
కుంభినితమా' అ.) హయవాటికాపు=అశ్వకాలాధిపత్యము, భజనపరబహుళానూత్నత
రువైన, సాదులక=సాహిణులన('అశ్వారోహస్తుసాదినః') గణింపక, అతుతమనో...పీ
తుల(కొ) అతుతమైన, మనోజవమును, అతిపాతి=అతిక్రమించుచుండెడు, కళా=కేగ
కళన, ఆత్త=పొందిన, రీతిగల, వానావిధములైన, సుపీతులక=ఉత్తయాశ్వ
ములను ('హూటకేపీతితురగ' అ.) సంతత...విభవుఁడు - సంతత = ఎల్లపుడు, పశీ
కృతములైన, ఆతుక=పాసికలుగల, తద్జ్ఞాతి=ఆదాయాదివానియందు (పుష్కరునియం
దనుట.) వినిహిత=ఉంపఁబడిన, అనంత = భూసంబంధమైన, విభవుఁడు = వైభవము
గలవాఁడు. ఆతఁడు=ఆనలుఁడు.

సీ. శూలశయూభీలశూరదుర్వారంబు

భూరిమాయుగతి ప్రభూషితంబు

రాజితనానాస్థిరాజిపరికరంబు

నవతరసాతినంద ద్విజంబు

ఘననాట్యభూతాలికారవవాచాల

మధికరక్తాశ్చదీప్తజరంబు

ప్రాజ్యధూమనిరంతచితానలవితాన

మనవధి కార్తస్వరాభిపూర్ణ

గీ. మలఘుభూతి యగణ్యవృణ్మజనపాళి

కానమసంబయోధ్యదై ర్యానమాన

మంత్రికృత్యాన్నద మనూనమానసాజ్ఞ

గుంభితాశ్చర్యః ధై కనుంగొనుచు వచ్చి.

6

టీక. హరి. శూల...ర్వారంబు-శూల=కొట్టులయందు, శయ=పడియుండెడు, ఆభీల=భయంకరులైన, శూలచేత, (కొరిపియచేసెనుట.) దుర్వారమైనది, భూరి...
షితంబు-భూరిమాయు=నక్కలయొక్క, ('స్త్రీయాంశవాభూరిమాయుః' అ.) గతులచేత

ప్రభూషితము. రాజిత...కరంబు-రాజితమై, నానావిధములైన, అస్థిరాజి = అస్థి పరంపరలయొక్క, ('కీకసంకుల్య మస్థిన' అ.) పరికరములుగలది, నవ...ద్విజంబు - నవతరంబు = పచ్చిమౌనముచేత, అతిసందర్భం = మిగులసంతోషించుచున్న, ద్విజంబు = పక్షులుగలది, ('దంతవిప్రాంధజాద్విజాః' అ.) ఘన...వాచాలము-ఘనమైన, నాట్యము గల, భూతాళి కా = భూతపంక్తియొక్క, రెండుచేతి, వాచాలము = గర్వితధ్వజిగలది, ('వాచాలో బహుగర్వ్యావాక్') అధిక...జిరంబు-అధిమైన, రక్తముగల, అక్ష = పాపాణముల(వధ్వజిల)చేత, దీప్తమైన, అజిరంబు = అంగణప్రదేశముగలది, ప్రాజ్య... వితానము-ప్రాజ్య = ప్రచురమైన, భూమముచేత, నిరంతరం = నిరంతరం మైన, చితానల = చిత్తగ్నియొక్క, (చితాచిత్యాచితీస్త్రియామ్' అ.) వితానముగలది; ఆన... పూర్ణము-ఆనవధికమైన అర్తస్వరములచేత, అభిపూర్ణము, అలఘుభూతి, అలఘువైన, భూతి = భస్మముగలది, అగణ్య...పాళిక(క)-అగణ్యమైన, పుణ్యజనపాళిక(క) = రాక్షసపంక్తికి, (బ్రహ్మరాక్షసు లనట.) ఆస = ఆశయైనది, మననంబు = శ్రద్ధానము, అయోధ్యా...స్పదము-అయోధ్యమైన, ధైర్యముచేత, ఆనమానులైన, మంత్రి = మంత్ర గాండ్రయొక్క, కృత్యములకు, అస్పదమయినది.

నల. కూల...దుర్వారంబు-కూలశయ = కూలపాణివలె, అభిల = భయంకరులైన, కూరులచేత, దుర్వారమైనది, భూరి...భూషితంబు-భూరి = అధికమైన. మా = సంపదతో, యుక్ = కూడినవారిచేత, అతిప్రభూషితంబు, రాజిత...కరంబు-రాజితములైన, నానా, స్థిరములైన, అజిపరికరంబు = యుద్ధసాధనములుగలది, నవ...ద్విజంబు-నవతరములైన; సాలి = దానములచేత, ('సాలి ద్రానావిసానయోః' అ.) సీ, [నాశమాటయు సాలి నాశమునకుఁగడపల యనుటకు నీగి కలరుఁబేరు. (ఆంధ్ర) అమరసిఘంటువు.)] సందర్భం = సంతోషించుచున్న, ద్విజంబు = బ్రహ్మజులుగలది, ఘన...వాచాలము-ఘనమైన, నాట్యభూ = రంగస్థలమందలి, తాళికారం = తాళధ్వజులచేత, వాచాలమయినది, అధిక...జిరంబు-అధికములైన, రక్తాక్ష = కంపులచేత, దీప్తమైన, అజిరంబు = ముంగిటిప్రదేశముగలది, ప్రాజ్య...వితానము-ప్ర = ప్రకృష్టమైన, ఆజ్యహూమములచేత, నిరంతరం = ఎడతెగకయుండునట్లు, రచితమైన, ఆనలముగల, వితానము = యజ్ఞములుగలది, ('క్రతువిస్తారయో రస్త్రి వితానం త్రిపుకుచ్చకే' అ.) ఆన...పూర్ణము-ఆనవధి = అపరిమితమైన, కార్తస్వరం = నువ్వులుచేత, ('యక్తం కార్తస్వరం జాంబూనదమస్తాపదోఽస్త్రియామ్' అ.) అభిపూర్ణమైన, అలఘువైన, భూతి = విశ్వరూపముగలది, అగణ్య...సమనంబు-అగణ్యమైన, పుణ్యజనపాళికయొక్క, సమనంబు = ఏకత్రావసానముగలది. ('సంక్షేపణంసమనం' అ.) ధైర్యా...స్పదము-ధైర్యమనందు, ఆసమానులైన, మంత్రి = ప్రధానులకును, కృతి = కుశలుకును, అస్పదంబు = అవాసమైనది, అయోధ్య! ఇటస్త్రిలింగమైన యయోధ్యాకబ్జమునకుఁ బులింగ వికేషణములఁ గూర్చినందుకు అక్షణము:—

క. చెలువ పేరు గాని స్త్రీలింగములకు వి

శేషములు గా రచించుపదము

లోక్క మాపమాని యుభయలింగత నెల్లు

నుల్కియున్లు యుల్కియున్లు మనఁగ.

కవిలోక చింతామణి.

క. ధృతమండలాగ్రధారా

గతిశిక్షాపాత్ర వివిధగంధర్వసమా

తతవాసవాటికాను

స్థితుఁడై జగతతలేంద్ర శేఖరుఁ డచటఁ.

7

టీక. హరి. ధృత...నుస్థితుఁడు-ధృతమైన, మండలాగ్ర = ఖడ్గముయొక్క, ధారా=ధారలయొక్క, గతినేత, (కత్తివాదరతోడ్పాటుచేత ననుట.) శిక్షా=శిక్షానామాంగమునకు, ('శిక్షావ్యాకరణం ఛందోనిరుక్తం జ్యోతిషంతథా, కల్పశ్చేతి వ్యాకృతాని వేదాంగానిమనీషిభిః'.) పాత్ర=ఉనికిపట్టు, వివిధములైన, గంధర్వ=గుఱ్ఱములు గలవానియొక్క, (వేదాత్మునియొక్క యనుట.) సమాతతమైన, వాసవాటికా=నివాసప్రదేశమందు, నుస్థితుఁడు, వి, చంద్రవాటికయందు నిలిచినవాఁడై యనుట.)

నల. ధృత...నుస్థితుఁడు-ధృత=ధరింపఁబడిన, మండల=భూమండలము గల వానియొక్క, (మండలాధిపతియైన ఋతుపద్ధునియొక్క యనుట.) అగ్ర=శ్రేష్ఠములైన, ధారా=పంచధారాగతులయొక్క, శిక్ష, పాత్రములైన, వివిధగంధర్వములు (అశ్వములగల, సమాతతవాసముయొక్క, వాటికయందు, (అశ్వవాటికయందు దనుట.) నుస్థితుఁడు వి.

గీ. పనిగొనియొ గ్రౌర్యచాంచల్యభరముగర్వ

ములఁ దగినవానిఁ బరమనశ్చలన హేతు

భూతములఁ బంపు సేయకపోయిన నద

లించికొనుచు లోనైన లాలించికొనుచు.

8

టీక. హరి. క్రౌర్య...గర్వములక-క్రౌర్యచాంచల్యములయొక్క, భరము = అతిశయముయొక్క, గర్వములచేత, తగినవానిని, పంపుడువానిని, పర...భూతములక=పరమనశ్చలనహేతువైన, భూతములక=దయ్యములను.

నల. క్రౌర్య...గర్వములక-క్రౌర్యచాంచల్యభరమును, మాక=విడిచిన, అశ్వములక=గుఱ్ఱములను, తగినవానిక, పర...భూతములక-పర=శత్రువులయొక్క, మనశ్చలనమునకు, హేతుభూతములక=హేతువైనవానిని, (పనిగొనియొనని యన్వయము.)

ఉ. ఈగతి నేర్పు మీఱఁ దనయేలికకుఁ హిత మాచరించుచుఁ
సాగరమేఖిలావలయశాసనుఁ డాత్మ కులాంగనావియో
గాగతశోకవారిధికి నంతము గానక యుండె శరస్వతీ
జాగరణారుణాక్షి జలజద్యుతినూచితరాగరాశిన్.

11

టీక. రెంటును సమానము.

క. ఆసార్వభౌమునతియుధ

రాసురపతి యింటఁ దజ్జరత మెచ్చఁబనుల్
వాసి నొనర్చుచుఁ బ్రియచిం
తానంతాపంబుతో దినంబులు గడపె.

10

టీక. హరి. ఆసార్వభౌమునతియుక్ = అచంద్రమతియు, ధరాసురపతి
యింటఁ = కాలకాళికుని యింటియందు, తజ్జరత = ముగిసెండ్రము.

నతి. ఆసార్వభౌమునతియు = దమయంతియు, ధరాసురపతియింటఁ = భూ
దేవేంద్రుఁడగు సుబాహునియింటియందు, తజ్జరత = ఆరాజమారత.

గీ. అపుడు భీముఁ డక్షయప్రభావాప్తి న
క్షత్రగురుఁడు మనసు జాలి నంద
నావిభుండు నతని జెవియుఁ గడ లేని
వగలు దగిలి మిగుల నొగుల వగచి.

11

టీక. హరి. భీముఁడు = భయంకరుఁడు, అక్షయప్రభావాప్తి = అక్షయమయిన,
ప్రభావముయొక్క, ఆప్తి = ప్రాప్తిగలవాఁడు; క్షత్రగురుడు = విశ్వామిత్రుఁడు
జాలిఁ, అందఁగా, ఆవిభుఁడఁ = ఆహరిశ్చంద్రుఁడును, అతనిజేవియుక్ = చంద్ర
మతియు, మిగులఁ నొగులఁ = నొగులుటకు, వగచి = తలఁచి, 'వగచి' యనుపదమునకుఁ
'దలఁచి' యనుసర్గముఁ జెప్పినందులకుఁ బూర్వప్రయోగము—

“క. నావచనమున నపత్యముఁ

గావించును గొంతి నీకుఁ గడు నెయ్యుమతో

నీవగచినయీయర్థము

నూనె మనఁబునను దలఁతు సోయకయేనుక్”, భారతము. ఆది. ఆ. 5.

నతి. భీముఁడు = భీమభూపతి, అక్షయప్రభయొక్క, అవాప్తిచేత, క్షత్ర
గురుఁడు = క్షత్రరాజైనచంద్రుఁడు ('బృహస్పతావుసాధ్యాయే పితృరాజ్ఞోః పితా
మహే, మాతామహే మాతృశతతత్పత్నిభుగురుస్తృతః' లింగాధిష్ఠీయము) నందనా
విభుఁడఁ = అల్లుఁడును, అతనిజేవియుక్ = దమయంతియు, నొగులఁగా, వగచి = వెతపడి.

మ, అతిసాహార్దనిధిక్ సుదేవవినుతాఖ్యాతాలికల్యాత్మకుక్
 క్షితిదేవోత్తముః జేరఁగాఁ బిలిచి యక్షీణాఖిలోపాయధు
 ర్యతఁ గానంబడఁ జేయు మెట్లయిన సత్యాచారధన్యాగ్రస
 న్నుతి మస్తుఖ్యసుతావతంసమణిః సన్యాసప్రభావోదయా. 12

టీ. హరి. సుదేవ...కాలి(క్)-సు=లేనైన, దేవ=దేవతలయొక్క, (యమేంద్రుల
 యొక్కయనుట.) వినుతమైన, ఆఖ్యా=పేరుచేత, కాలి=ఒప్పెడువానిని, కాకాశకు
 ననుట.) కల్యాత్మకుక్=కలిస్వరూపుని, కానక్=అడవియందు, సత్యా...మణిక్-
 సత్యాచార=ధన్యతయందు, అగ్రసన్నతిమత్=అగ్రనుతిగల, ముఖ్యునియొక్క,
 (హరిశ్చంద్రునియొక్కయనుట.) సుతావతంసమణిః; (లోహితు ననుట.) అడవి
 యందుఁ బడఁజేయుమని పూర్వమున కన్వయము.)

నల. సుదేవ...కల్యాత్మకుక్-సుదేవుడను, వినుత=ప్రసిద్ధమయిన, ఆఖ్యా=
 పేరుచేత, కాలి = ఒప్పెడు, కల్య = మరొకారమైన, ('కల్యాస్వజ్ఞనిరామయా'అ),
 ఆత్మకుక్=వృద్ధయముగలవానిని, క్షితిదేవోత్తముక్ = బ్రాహ్మణుని, కానంబడక్=
 అగపడునట్లుగా, సత్య...సన్నతి - సతి = పతివ్రతలయొక్క, ఆచారముచేత, ధన్య
 లైనవారలో, అగ్ర=మొదటిదైన, సన్నతి=స్తుతిగలది, (ప్రతివ్రతలయందు మొదల
 కెన్నఁదగిన దనుట.) మస్తుఖ్య...మణిక్-మత్ = నాయొక్క, ముఖ్యునుతావతంస
 మణిక్ = ముఖ్యకుమారికొమణిని, (దమయంతి ననుట.)

సీ. అనుచు నందిన నాధరామరాగ్రణి వడి
 నిక్కువ లరయుచు నేగి యొక్క-
 యెడ హోమవిధిసమాహితవృత్తి బూని య
 నాహతిగతి భూతనాథ భూతి
 హరిసుబాహునియవరోధము భజించి
 సుప్రీతి నందురాచూలిఁ గని ని
 తాంతసంభ్రమమునఁ దల్లి నీ విచటఁ బా
 యకయుండఁ గత మేమి యకట యిష్ట

గీ. ఘటనకుశలతావహనంబు గట్టిపెట్టి
 యనుచు మన్యవేగంబున నడువ నతని
 నిజపితృమహాహేతునిఁ జూచి స్వపతిలోక
 వాసపునిపట్టి మనమున వగవు వుట్టి.

టీక. హరి. అధరామరాగ్రణి = ఆకాలకాశకుడు, ఇక్ష్వాకుఁడు, అరయుఁడు; (ఉపాయములుయొచించుచుననుట.) ఒక్కయొడక = ఒక్కఁడమయమున, హోమవిధి...వృత్తిక - హోమవిధియందలి, సమాహితవృత్తిని, పూని, అనాహితగతిక = అప్రతిహతగతిచేత, భూతి...బాహుని - భూతనాథభూ = రుద్రభూమియొక్క, ఊతి = రక్షణముచేత, 'ఊతి నూన్యితౌచలక్షణే' రిత్తమాహ, హరి = ఒప్పెడు, సుబాహుని = తెన్నైన బాహువులు గలవానియొక్క, (రుద్రభూభరణకాలిభుజాదండఁడగు హరిశ్చంద్రునియొక్కయనుట.) అవరోధముక = అంతఃపురస్థిని, (చంద్రమతి ననుట.) భదించి, (నుప్రీ...చూలిక, నుప్రీతినందు = ఇష్టమునందెడు, రాచూలిక = రాకొమరుఁడగులోహితుని, తల్లిని, ఈవు, ఇష్ట...వహనంబుక - ఇష్ట = హోమముయొక్క; ఘటనకు, కుశలతా = వర్జితలయొక్క, అవహనంబుక = తెచ్చుటను; మన్యవేగంబునక = కోపవేగముచేత; 'మన్యవైశ్యేప్రతౌ కృధి' అ) అడువక = అడుగఁగా, అతనిని = ఆకాలకాశకుని, జపితృమహాహితుని, జపితృ = విశ్వామిత్రర్షి, మహాహితునిక, అత్యంతహితుఁడైనవాని, (లేక అతని = ఆకాలకాశకుని, నిజ...హితునిక - నిజపితృ = తనతండ్రియగు హరిశ్చంద్రునికి మహా; అహితుని = అత్యంత విరోధియగువానిని) నృపతిలోక వాసపునిపట్టి = లోహితుడు.

నల. అధరామరాగ్రణి = ఆసుదేవుఁడను విభ్రుఁడు; ఇక్ష్వాకుఁడు = నెలవులు; అరయుఁడు = చిహారింతుఁడు; హోమ...వృత్తిక - హోమవిధియందలి, సమాహిత వృత్తిక = సావధానవృత్తిని, పూని, అనాహితగతిక = అడ్డగింపులేనిగమనముచేత. భూత...రోధము(క) - భూతనాథ = సవాకివునియొక్క; భూతి = విశ్వరూపవంటియొక్కరూపముచేత, హరి = ఒప్పెడు, సుబాహుని = సుబాహుఁడను రాజయొక్క, అవ రోధము(క) = అంతఃపురమును, భదించి = ప్రవేశించి, అందు(క) = ఆయంతఃపురము నందు, రాచూలిక = దమయంతి, తల్లి! సంబుద్ధి. ఇష్ట...వహనంబుక - ఇష్ట = ప్రీయనియొక్క, ఘటనమందలి, కుశలతా = కాశలముయొక్క, వహనమును, మన్యవేగంబునక = దైన్యవేగముచేత, అడువక = అడుగఁగా, నిజపితృ...హితునిక - నిజపితృ = తన తండ్రికి, మహాహితుఁడైనవాని, నృపతిలోక వాసపుని పట్టి = దమయంతి.

క. తనవగఁ దెలుపఁగ విని య

మృనుజేశ్వరభవుని జనని మానసము వినూ
తనతరకరుణార్ణవమున

మునుఁగఁగ నిల్లను నితాంతమోహాన్వితమై.

14

టీక. హరి. తనవగ = తనదుఃఖమును, ఆమృనుజేశ్వరభవునిజనని = ఆరాజకుమారుని తల్లి, (చంద్రమతియనుట.) కరుణార్ణవమునక = దైవ్యరససూద్రమున ('కరుణాస్థురనే వృక్షే కృపాయాంకరుణామతా' విశ్వము.)

నల. తనవగ=తనవిధము, అప్పునుజేశ్వరభవునిజనని = ఆరాజపరమేశ్వరునికల్లి,
కరుణార్ణవమునకొ=దయాసముద్రమునందు.

క. పుట్టక పుట్టిన ముద్దుల, పట్టి నీ విట్టివగలపా లై పొగలకొ
గట్టిడిదై వం బేమని, కట్టడ గావించె నెట్టు గనలుదు నింకకొ. 15
టీక. రెంటును సముచితము.

గీ. అవరజనని నైతి నారయ నీకు నేఁ
బట్టి నుమతి! గురునిభవనమునకుఁ
జనియెదే యటంచుఁ జాలఁ గౌఁగిట నొప్పి
ప్రబలరక్షఁ గూర్చి పంపుటయును. 16

టీక. హరి. అవరజననికొ = వరజననిని, కానైతిని, (నీకుఁడల్లినిగానైతిననుట.)
నుమ...నిభ—నుమతి, గురు = బృహస్పతికి, నిభ = సమానమైనవాఁడా! ప్రబల
రక్షకొ=ప్రబలమైనరక్షకు, కూర్చి=కట్టి.

నల. అవరజననికొ=పినతల్లిని, వితిని, నుమతి! సంబుద్ధి. గురునిభవనమునకొకొ=
తండ్రియింటికి, ప్రబలరక్షకొ=అధికమైన సేనారక్షకు, కూర్చి.

క. తన కగ్రజాతినంభవు
లనుపమగతిఁ దోడునీడ లై రా ధృతిఁ గై
కొని చనుచు నటవి జనకా
ననము నిరీక్షించుతమి మనంబునఁ బొడలకొ. 17

టీక. హరి. అగ్రజాతినంభవులు=విప్రకుమారులు, విజనకొననను(కొ)=నిర్జ
నారణ్యమును.

నల. అగ్రజాతినంభవులు-అగ్ర=శ్రేష్ఠులైన, జాతినంభవులు (యోగ్యులనుట.)
జనకొననను(కొ) తండ్రియొక్క, ఆననమును.

సీ. బలితంపుగొమ్మలఁ బ్రబలినసాలంబు
లజ్జబంధవుమార్గ మాక్రమింప
నవయవనరససౌష్ఠవములఁ బెంపొందు
మృగవిశాలేక్షణల్ పగటు నూప
ఘనరూఢి నపహరించునుదారభూదార
సంతతు లీక్మర్తుల నందడింప
గాలదండభము ల్గరములు నెఱిపు నా
గేంద్రంబు లగకోటి యేవుమాపఁ

గీ. బృథివిః బొగడొందుభీమభూభృత్కటకము
గాన విరుతవాచాలది క్తటము సేరి
యావనుమతీతలేంద్రబాలావతంస
మచట నుచితప్రచారంబు లాచరించి.

18

టీక. హరి. బలితంపుఁ గొమ్మలఁ = గొప్పకాఖిలచేత, ప్రబలినసౌలంబులు = అతిశయించిన వృక్షములు, నవ... సౌవ్యవములఁ = నవమైన, యవసఁ = తృణముయొక్క, ('యవసస్తృణమద్దనమ్' అ.) రససౌవ్యవములఁ = అస్వాద సౌవ్యవములచేత, పెంపొందు మృగవికారేక్షణల్ = ఒప్పుచుండెడు మృగకొంతలు, ఘనరూఢిఁ = ఘన = తుంగమస్తంభయొక్క, రూఢిని, ఉదారభూదారసంతతుల్ = ఉదార = ఉద్ధరములైన, భూదారసంతతుల్ = పరాహసనూహములు, కీర్తలఁ = బురదలయందు, ('కీర్తిః ప్రసాదయశసోర్విస్తారేకర్తమేచ' విశ్వ.) కౌలదండభముల్ = యమదండభమానములు, గరములు = విషములు, నాగేంద్రంబులు = పెనుబాములు, అగకోటి = వృక్షచండములయొక్క, భీమ... కము-భీమ = భయంకరమైన, భూభృత్ = పర్వతముయొక్క, కటకము = నితంబప్రదేశముగలదానిని, విరుత... క్తటము(క్) = వి = పతులయొక్క, రుత = ధ్వనులచేత, వాచాలమైన, దిక్తటములగలదానిని, కాన = ఆరణ్యమును, ఆవనుమతీతలేంద్ర, బాలావతంసము = అలోహితుఁడు (కటకముగాన) అనునపుడు కటకశబ్దము చేతనద్వితీయకైన ప్రథమగలది గావున దానిమీఁది 'క' కారము 'గ' కారమైనది.

నల. బలితంపుఁ గొమ్మలఁ = బలితములైన, బురుజాలచేత, ప్రబలినట్టి, సౌలంబులు = కోటలు, అవ... వములఁ = అవయవములయొక్క, సరససౌవ్యవములచేత, మృగవికారేక్షణల్ = స్త్రీలు, ఘనరూఢిఁ = మేఘముయొక్కరూఢిని, అవ... సంతతుల్ = అపహరించునట్టి, ఉదార = దాతృత్వముగల, భూదారసంతతుల్ = రాజకుమారులు, కరములు = తుండములు, ('కరములు' ఇందులోని 'క' కారము ప్రథమమీఁదిదిగాన 'గ' కారమైనది.) ఇందులకు అక్షణము. —

“క. ప్రథమాంతవిభక్తులపైఁ, గథితములగు కచటకపలు గసడదవలగున్

బృథివిని గజడదబలగం, బ్రథమపునున్నలగు నాంతపదములమీఁదఁ”.

నాగేంద్రంబులు = గజములు, అగకోటి యేవుఁ = పర్వతముల గర్వమును, మాపఁ = అణఁపఁగా (మహాన్నతము లనుట), భీమభూభృత్కటకము = భీమభూపాలుని పట్టణమును ('కటకం నలయే నాసౌరాజధాననితంబయోః' ని.), గానవి... క్తటము-గానవిరుత = గానధ్వనిచేత, వాచాలమైన, దిక్తటము గలదానిని, ఆవనుమతీంద్రబాలావతంసము = ఆదమయంతి.

హరి. న. — 28

క. మాన కపు డాకు లాకులు

మాననగతి యగుచు నాత్మమలినార్థపటిక

దా నలనత్కుశలతలక

బూని యరయు చుండె నంగముల నడ లెనఁగఁగ.

19

టీక. హరి. ఆకులు, ఆకులమాననగతి = ఆకులమైన, మనోగతిగలవాఁడు, అగుచు, తాను, అలనత్కుశలతలక - ఆల=ఆ, నత్కుశలతలక=మంచిదర్శనతలను, పూని, అరయుచుక=ఆకులను పెదకుచుండునని పూర్వమున కన్వయము.

నల. ఆకు...గతి - ఆకులాకుల = మాటిమాటికి వ్యాకులము నొందుచున్న, మాననగతిగలది. అగుచు, నలనత్కుశలతలక=నలనియొక్క మంచిక్షేమములను.

సీ. ఆవేళ నాశుచిభావనవిత నవ

నాక రాజ్యాకల నై కధీరుఁ

డలఘుపర్ణాదగోత్రాంచితుఁ గుండలి

గణములో విఖ్యాతిఁ గనినభవ్య

తరు మహాతక్షకుఁ దగఁ బిల్చి పావన

వ్రతకులోత్తమ చక్రవర్తి దార

కునికిఁ గాన నవాన ఘనదీనదశ యయ్యె

నాబాలవరుని నీ వరసికొనుచుఁ

గీ. జను మటవిఁ గాంత హితధర్మజననిఁ బాసి

నట్టి ముగ్ధుం డవాఙ్మక్తి యార్హుఁ డనిన

నయ్యెడ దురుత్తరోక్తి యానతని నెఱిఁగి

వేగ రమ్మన లనమానవృత్తి మెఱయ.

20

టీక. హరి. ఆవేళక, ఆ, శుచిభావనవిత-శుచిభావ=శుచిత్వమందు, సవిత=సూర్యుడైనవాఁడు, నవ...ధీరుఁడు - నవనాకరాజ్య=నూతనస్వర్గరాజ్యముయొక్క, ఆకలన=సృజనమందు, ఏకధీరుడైనవాఁడు, (విశ్వామిత్రుడనుట.) అలఘు...చితుక=అలఘుఁడైన, పర్ణాద = ఋషియొక్క, (కశ్యపునియొక్క యనుట.) గోత్రముచేత, అంచితుఁడైనవాని, కుండలిగణములో=సర్పసమాహములో, విఖ్యాతి, (ఈశబ్దముచేతనద్వితీయకు వచ్చిన ప్రథమ.) కనినభవ్యతలక=కనిన=కొంచిన, భవ్యతరు(క), మహాతక్షకుక = (తక్షకుడను సర్పముననుట.) పావన...త్తమ-పావన వ్రత=పవన వ్రతసంబంధమైన కులమందు, పవనాశనులగు సర్పములయొక్క కులమునందనుట.) ఉత్తమ = శ్రేష్ఠుడైన వాఁడా! సంబుద్ధి. చక్రవర్తిదారకుఁకిక = హరిశ్చంద్రునందునునికి ('దారకోనంద

సోర్భకః' ధనం.) కాంత...జననిక్-కాంత=ఓప్పుచున్న, హితమైన, ధర్మముగల, జననిక్=తల్లిని, ముగ్ధుడు=సౌందర్యవంతుడైన లోహితుడు, అవాచ్యక్రియాస్తుడు=అవాచ్యమైన, క్రియకు (మరణమునకనుట), అష్టుడు, అనినక్, దురుత్తకోక్తి=దురుత్తర = దాడుటకళముగాని, ఉక్తి = వాక్యములు గలవాడు, బౌ, అభనిక్ = ఆ విశ్వాచిత్రుని, వే=వేగముగా, గరము=విషము.

సల. ఆవేశక్, ఆశుచిభావవిత-శుచిభావ=పశువు హృదయమైన దమయంతి యొక్కయనుట. ఇది నిడుపు లడుపఁ జెనుచున్నది. సవిత=తండ్రి. (భీరుడనుట.) నవ...ధీరుడు-నవన=స్తోత్రమునకు, ఆరిమైన, అజి=యోధుడుయొక్క. ఆకలన మును, ఏకధీరుడైనవాడు, అలఘు...గోత్రాంచితుక్-అలఘువైన, పర్ణాదుడనెడు, గోత్ర=పేరుచేత, అంచితుక్ = ఓప్పుచుండెనువానిని, కుండలిగణములోక్ = సోమ యాజిసంఘములో, విఖ్యాతిగనిక్=విఖ్యాతినిధియైనవాని, అభవ్యు...తక్షకుక్-అభవ్య=అశుభములనెడు, తరు=స్పృహములకు, సువతక్షకుక్ = ఛేదకుడైనవాని, పావనవృతకులోత్రమ ! సంబుద్ధి. చక్రవర్తివాకు=నలుగుభార్యకు, ఉనికిగానకు = నిలుకడనుగానను (అయను బ్రతుకునట్లు లేదనుట.) అవాస=వస్త్రహీనురాలైనది, ఘనదీనదశ=ఆధికమైన దీనదశగలది, అయ్యోక్! (వస్త్రాధముతో మిక్కిలి దీనురాలైన దనుట.) ఆబాలవననిక్=ఆదమయంతి ధర్మమును నలని, అటవిక్ = అడవియందు, హితధర్మజననిక్ - హితధర్మమునకు, జననిక్ = కారణమైనదానిని, ముగ్ధుడు= మూఢుడు, ('ముగ్ధుసౌందరమూఢయో' రితి విశ్వా.) అవాచ్యక్రియకస్తుడు, ఎచింపయోగ్యుడుగాడు, అనినక్=ఇట్లుని నీవునెప్పుడ, దురుత్తకోక్తి=దుష్టమైన ప్రత్యుత్తకోక్తిగలవాడు, బనయతనినివిజి=తెలిసికొని, వేగ, రమ్మనక్ = రమ్మనగా, లసమానవృత్తి, మెయిక్=ప్రకౌశింపఁగా.

చ. అనవధికోపకారి యతః ఛారయుచుక్ గహనప్రదేశములో

సని సరసస్తుపర్ణవిలసన్నగరాజిరసన్నతంబులై

తనరు వినూత్నపత్రసముదాయములక్ భరియించుచొక్కక్రే

వనెనగువాని నక్కలుచవానిఁ గ్రమంబునఁ జేరఁ బోవుచుక్. 21

టీక. హరి. అన...కారి-అనవిధి=మితిలేని, కోపమును. కారి=చేసెనువాడు, అతఁడు=అతక్షకుడు, గహనప్రదేశములో=కొననస్థలములను, ఆరయుచుక్=నెడకుచును, చని=పోయి, సరస...రగక్-సరసమైన, ఋతువుగల, (కోయఁబక్వములైన యనుట.) పర్ణ=ఆకులచేత, విలసత్=ఓప్పుచుండెను, నగ=వృక్షములయొక్క, రాజి=పంక్తులుగల, రగక్=భూమియందు, వినూ...యములక్ - వినూతనములైన, పత్ర=ఆకులయొక్క, సముదాయములక్, భరించుచు=వహించుచు, కలుచవానిక్=పిన్న వానిని, (లోహితు ననుట.)

నల, అనవ...కౌరి-అనవధికమగునట్లులు, ఉపకౌరి = ఉపకర్తయైనవాడు.
 అతఁడు=అపర్ణాదుఁడు, గహనప్రదేశములో-గహన = చొరశక్యముకొని, ('కలిలం
 గహనంసమే' అ.) ప్రదేశములో=ప్రకృష్టస్థలములను, (ఆరయు ననిపూర్వముతో
 నన్వయము.) సరస...సన్నతంబులు-సరసమైన, ఋతుపద్ధునియొక్క, విలసన్నగర =
 ఒప్పెడు పట్టణముయొక్క, అజిర = ముంగిటియందు, సన్నతంబులు, వి, తనరు...
 యములక-తనరుచుండెడు, వినూత్నములైన, పత్ర=గుట్టములయొక్క, సమాదాయము
 లను, భరించుచు=రక్షించుచు, అక్కులుచవానిక = ఆపాట్టివానిని,

క. ఆలోకించి తదుక్తవచోలీలక మర్త మంటి సోలగ నవనిక

దాలపనదుర్విషహతా, లోలాత్తునిజేయ ఘూర్ణిలుచు నచ్చోట.

టీక. హరి, తదుక్తవచోలీలక-తత్ = ఆభిమునియొక్క, ఉక్తవచోలీలను, మర్త
 లీలక, మర్తమంటి=ఆయుమునుస్పృశించి, అవనిక=భూమియందు, సోలగక=వ్రాలు
 నట్లుగా, తా(క)=తాను, (తక్షకుడనుట.) లపన...లాత్తునిక-లపన = ముఖము
 నందలి, దుర్విషహతా = హతమై, ఆలోల=నిశ్చేష్టితమైన, అత్తుని=దేహముగలవానిని,

నల, తదుక్తవచోలీలక, తత్ = ఆభిమునియొక్క, ఉక్తవచోలీలను, మర్తము,
 అంటి=తాకి, సోలగక=పడునట్లుగా, నవ...లాత్తునిక-నవ=క్రొత్తలైన, నిందా
 లపన=నిందావాక్యములయొక్క, దుర్విషహతా = శమింప శక్యముగాకుండుటచేత,
 లోలాత్తునిక, చంచలమానసుని, చేయఁగా.

సీ. అతఁడు మోహము గలయంగ ననన తి

స్థిరత నిల్చుట దక్కి వరుసవిధివి

పాకనమానక్తి బలువగ నాటింప

హా యసమాన యమ్నా యటంచు

నుదిరి పడినఁ గాంచి యొగిఁ బఱతెంచి యా

చంద మంతయుఁ దద్విజృంభిపృథుకు

లారూఢి గురునకు నాక్షణంబునఁ దెల్పు

నాత్ లోహితు నేగి నబల యెఱిఁగి

గీ. నానిధానంబు నను బాసి కాన నెచటి

కేఁగి 1తింక నిన్గన్నార నెట్లు గాంతుఁ

గలికినునుమేనినిను భోగి గాసిపెట్టఁ

దగునె యని చాల మూర్ఖుల మగుడఁ దెలిసి.

టీక. హరి. అతఁడు=అహోహితుఁడు, మోహము = మూర్ఛ, కలయంగఁ, అసన్న తిష్ఠిరత=సన్న తిష్ఠిరుఁడు కాకుండుటచేత, నిల్చుటఁదక్కి, (నిల్చుటలేకయునుట.) వరుస, విధి=దైవము, విపాకసయాసక్తిచేత, పలువగఁ=అధికయఃభమును, నాటింపఁ= (తెచ్చి పెట్టఁగా ననుట.) హా! అసమాన! అహ్మ (సంబోధనలు.) ఉచిది పడినఁ= పడఁగా, తద్విజాతిపృథుకులు=ఆవిప్రకుమారులు, గురునకుఁ = కాలకాళికునకు, తెల్పఁ, అత్తయింట, అోహితునేగి = అోహితునియాపదలు, అబల=చంద్రమతి, కలికి...నిను(ఁ)=కలికియైన, నును మెయిగలనిన్ను, భోగి=సర్పము.

నల. అతఁడు=అనలుఁడు, మోహముగల, అంగన, వరు(ఁ) = పెనిమిటిని, సవిధి విపాకసయాసక్తిఁ, (దైవోపహతుఁడైనవానిననుట.) పలువగఁ, నాటింపఁ= నాటించుట, అసమా=యశయా? నయహ్మ=నీతియా? (క్షేదయో? న్యాయమా? యనుట) తద్విజాతి=ఆపర్ణాదుఁడను బ్రాహ్మణుఁడు. పృథుకులారూఢి-పృథు=అధిక మైన, కులాహుధిగలవాఁడు, గురునకుఁ=తండ్రికి, అత్తల, హితునేగి, ప్రియుని చెలుపు, అబల=దమయంతి, కలికి=కలిపురుషునకు, నను మేనినిను = బాగైనశరీరము గలనిన్ను, భోగి(ఁ)=భోగము గలవానిని.

క. మన మెరియుంగ వనరుచుఁ దను

గొనితెచ్చినవివుఁ గాంచి గుణరత్నమహా

ఖని యార్యపుత్రు సరయం

జనవలయుఁ గృపారసంబు సంధింపు మదిఁ.

24

టీక. హరి. తనుఁ, కొని తెచ్చిన=విలిచి తెచ్చిన, విపుఁ = కాలకాళికుని, గుణరత్న మహాఖని! ఆర్య! సంబుధులు.

నల. తనుఁ=తన్ను, కొని తెచ్చినవిపుఁ = అోడుకొనివచ్చిన సుజేవుఁ డను బ్రాహ్మణుని, గుణరత్నమహాఖని, సంబుధి. ఆర్యపుత్రుని = పెనిమిటిని. (నలు ననుట.) భర్తనార్యపుత్రుండనుట నాటకములయందుఁ బ్రసిద్ధము.

చ. అని నతు లాచరింప హృదయంబున నింతయు వంతఁ బూనక

మృనుచు ద్విజుండు సత్కరుణ మాని మదిఁ వడిఁ ద్రోచి యేగెనూ

తనతరసంభ్రమం బెనఁగఁ దత్ప్రేమదాజనకోక్తిభంగిని

ట్లనియె నయోధ్యనేలువసుధాధిపుభార్యమునీడితోన్నతిఁ.

25

టీక. హరి. అమృనుచు ద్విజుండు = ఆహిషించు బ్రాహ్మణుఁడు (కాలకాళికుం డనుట), సత్కరుణ, మాని = విస్మించి, తత్ప్రే...భంగిఁ-తత్ = అచంద్రమతి యొక్క, ప్రమద=సంతోషమునకు, అజనక = హేతువుగాని, భంగిఁ = తీరున,

అయోధ్యకు, ఏలు... భార్యకొ= ఏలేడునట్టిరాజు (హరిశ్చంద్రుని)యొక్క, భార్యను, మనీ...న్నతికొ-మనీడితమైన, ఉన్నతిగలదానిని, ఇట్లనియె నని పూర్వముతో నన్వయము.

నల. వంశకొ, పూనకు, అమ్మ అనుచు, సత్కరుణము=లెస్సయగు కరుణారసమును, మడికొ=మనస్సున, ఆని=పానముచేసి, తత్ప్రిను...భంగికొ-తత్ప్రినుదా = ఆదమయంతియొక్క, జనక=తండ్రియైన భీమునియొక్క, ఉక్తిభంగిని, భార్యముకొ, భా=తేజస్సునందు, అర్థముకొ = సూర్యుడైనవాని, మనీ...న్నతికొ-ఈడిత= నుతింపఁబడిన, ఉన్నతిగలవానిని, అయోధ్యకొ, ఏలు, వసుధాధిపుకొ=ఋతుపల్లవి గూర్చి, ఇట్లనియె నని యన్వయము.

గీ. ఇచటి యావశ్యకక్రియ లెల్ల మట్టు
పటిచి యోసత్యవాక్పియా! పటురయమునఁ
జను వరాటవిభూపాంతమునకుఁ దగఁద
దాత్త భూస్వయముద్వహనా ప్తి కనిన.

26

టీక. హరి, ఓసత్యవాక్పియా! సత్యవాక్ = సత్యవచనముగల హరిశ్చంద్రునకు, ప్రియా=ప్రియారాలవైన యోచంద్రమతీ! సంబుద్ధి. వరా...తమునకుకొ-వరమైన, అటవిభూ = అరణ్యముయొక్క, ఉపాంతమునకుకొ = సమీపమునకు, తదా... ప్తికొ-తత్=ఆ, అత్తభూ=కుమారుడైన లోహితునియొక్క, స్వయముద్వహనముయొక్క, ఆప్తికొ, (అపుత్రుని నీవు సుంరక్షించుటకొఱ కనుట), ఇట నటవీశబ్ద మిక్కొరాంతముగఁ బ్రయోగించుటకుఁ బూర్వప్రయోగము.—

క. “అతిసత్యస్థునిరాలని, తిలనగరుచిప్రచారతక నుతికెక్కకొ

ధృతివరసి రాముభార్యకొ, రతిఁగానక కొంతిభంగ రణతఃపీఠకొ.

(రాఘవపాండవీయము.)

నల. సత్యవాక్పియా = సత్యవచనమే ప్రియముగాఁగలవాఁడా! సంబుద్ధి. వరాటవిభూ=భీమునియొక్క, ఉపాంతమునకు, చనుము, తదా... ప్తికొ-తిత్= ఆభీమునియొక్క, అత్తభూ=కొమారితయైన దమయంతియొక్క, స్వయముద్వహన= స్వయంవరముయొక్క, ఆప్తికొ.

క. నరపతి ముదితమతికొదు

స్తరమోహతమిస్త్ర మెనఁచి చంచలనయనా

వరణ మొనర్చ భరంపడి

ధరణీసురకథితవేళఁ దప్పక చనుచోకొ.

27

టీక. హరి. నరపతి ముదిత=చంద్రమతి, మోహతమిస్రము = మూర్ఖాంధ
కౌరము, చంచల...రణము-చంచలములైన, నయనములయొక్క, ఆవరణము = ఆచ్ఛా
దనము, ఒనర్పక, ధరణీసురకథితవేళకొక = కౌలకాశురడు చెప్పిన సమయమునందు.

నల. నరపతి=ముసుపర్జుడు, ముదితమతికొక = సంతృప్తమతిచేత, దుస్తర...
స్రము-దుస్తరమైన, మోహతమిస్రము = మోహాంధకౌరము, చంచలనయనా
వరణము(కొ)-చంచలనయనా=దమయంతియొక్క, అవరణము=నరించుటను.

చ. అతులితదూరమార్గమనై కపరిశ్రమశాలిరధ్యసం
తతిఁ బురికొల్పుచుకొ దగ ననంతపథంబుఁ దరింపఁజేసె న
క్షతబహుదీప్తి వాహకుఁడు సారథి లీలఁ దనర్చి యాజగ
ద్ధితురథముకొ ద్విజాతినముదీరితవాక్కుబళీకృతాశుఁడై. 28

టీక. హరి. అతులిత...సంతతికొక - అనంతపథంబుకొక = ఆకాశమార్గమును,
అక్షతబహుదీప్తివాహకుఁడు, అక్షతమైన, బహుదీప్తిని. వాహకుఁడు=హించినవాఁడు,
సారథి=అనురుఁడు, ఆజగద్ధితురథము=అనుర్యుని రథమును, ద్విజాతి...తాశుఁడు-
ద్విజ=పక్షులచేత, అతిసమాదీరిత=మిక్కిలి పలుకుబడిన, వాక్కులచేత, కబళీకృతమైన,
అశుఁడు=దిక్కులుకలవాఁడు, వి.

నల. అనంతపథంబుకొక=అపరిమితమైన మార్గమును, అక్షత...వాహకుఁడు-ఆ,
క్షతమైన, బహుదీప్తిగలవాఁడు, వాహకుఁడు=వాహకుఁడనుపేరుగల నలుఁడు, (వబ
యోరభేదః) సారథిలీలకొక=సారథివలెను, ఆజగ...రథముకొక-ఆ, జగద్ధితుఁడైన ఋతు
పర్జునియొక్క రథమును, ద్విజాతి...కుఁడై-ద్విజాతి = సుదేవుఁడను బ్రాహ్మణునిచేత,
సమాదీరిత=చెప్పఁబడిన, వాక్కులచేత, కబళీకృతమైన, అశుఁడు=ఆశగలవాఁడు, వి,
(దమయంతి పునస్స్వయంవరవార్తచేత నిరాశ నొందినవాఁడై యుండుట.)

గీ. అప్పుడు వికలాంగసారథినిపుణతావి

భావితశతాంగరయవిజృంభణమువలన

ననధిగమ్యవినిర్గళితాంశుకుఁడయి

యినుఁడు వనరాశిమధ్యంబు నెనయుచుండె.

29

టీక. హరి. వికలాంగ...వలనకొక-వికలాంగసారథి=అచూరునియొక్క, నిపుణత
చేత, విభావితమైన, శతాంగరయవిజృంభణమువలన, అనధి...కుఁడు-అనధిగమ్య =
పొందశక్యముగాని, వినిర్గళిత = జాతిపోయిన, అంశుకుఁడు = కిరణములుగలవాఁడు,
అయి, ఇనుఁడు = మూర్ఖుఁడు, వనరాశిమధ్యంబుకొక=సమద్రమధ్యమును, ఎనయు
చుండెకొక=పొందుచుండెను.

నల. ఆవుడు, వికలాంగ...విజృంభణమువలనకొ-వి=విగతమైన, కళా=కళగల, అంగముగల సారథియొక్క, (నలునియొక్కయనుట) నిపుణతా = నేర్పుచేత, విభావిత=పొందింపఁబడిన, శతాంగ = రథముయొక్క, రయవిజృంభణమువలన, అనధి... శుకుండు-అనధిగమ్య=పొందశక్యముగానట్లు, వినిగ్ధభీతమైన, అంశుకుండు = వస్త్రములు గలవాఁడు, బి, ఇనుండు = ఋతుపర్ణుఁడను రాజు, వనరాశిమధ్యంబునకొ=వనసమూహమధ్యమునందు.

సీ. తారకాపథవీధిఁ దనరునాకులు హరి

దదైవతవిభ్రాంతి నావహింప

నరుణాంశుహరణక్రియాపదాశ్రితమైన

చాయనాఁ బెనుమబ్బుచాయ మెఱయ

బ్రతినవపల్లవభవనం బెనయుకొమ్మ

ల నిహతాశావ్యాప్తి నధిగమింప

నాత్మమూలసమాశ్రయాతలస్థితిమైతి

నహులు నిర్వ్యధనైకవిహృతి మెఱయ

గీ. నిజనివిడతానిరాకులనిఖిలఘూక

పటలపటుహుంక్రియారబ్ధపథికలోక

తర్జనము మహాధ్వంత మంతయును నలమి

కొని యొనరె భూతవాస మక్షుద్రగరిమ.

30

టీక. హరి. ...నాకులు=దేవతలు, హరి...భ్రాంతి=హరిత్=దిక్కులయొక్క, అదైవత=వికృతమందలి, విభ్రాంతి=భ్రమను అవహింపకొ = సంపాదించఁగా, అరుణాంశు...శ్రీత-అరుణాంశు=సూర్యునియొక్క, హరణక్రియచేత, ఆపత్=ఆపదను, అశ్రీత=పొందినది, బి న చాయనాకొ=చాయాదేవియనునట్లుగా, పెనుమబ్బుచాయ = నైల్యము, ప్రతి...భవనంబు(కొ)-ప్రతినవ=నూతనులైన, పల్లవ=విలులయొక్క, భవనంబు(కొ)=గృహములను, బాత్వైకవచనము, కొమ్మలు=స్త్రీలు, అని...వ్యాప్తి-అని హత=అప్రతిహతములైన, ఆకా=కోరికలయొక్క, వ్యాప్తి, ఆత్మ...మైత్రి-ఆత్మ=తమకు, మూలసమాశ్రయ=మూలాధారమైన, అతల = పాతాళమందలి, స్థితివల్లనైన, మైత్రిచేత, (ఏకప్రవస్థాన మైత్రిచేతననుట.) అహులు=రప్పములు, నిర్వ్యధ...విహృతి-నిర్వ్యధ=వ్యధారహితమైన, నైకవిహృతి = అనేకవిహారములను, మహాధ్వంతము = చీకటి, భూతవాసము=భూతములకు నివాసమైనది.

నల. తారకాపథవీధి=అకాశవీధియందు, తనరునాకులు=ఒప్పైడుపర్ణములు, హరిత్=పచ్చదనముయొక్క, అదైవత=అభేదములయొక్క, విభ్రాంతి, అవహింపకొ=

సంపాదించగా, (అభ్యంతరములైన యాకులగురిగినదనుట.) అరుణాంశు... శ్రీత -
అరుణాంశు = మూర్ఖకీరణములయొక్క. మారణక్రియచేత. పదాశ్రయత=పాదముల
వ్రాలినది, విర, చాయనాక=చాయాజీవియనగా, పెనుమబ్బుచాయ=పెనుమబ్బుగల
నీడ, ప్రతి...భవనంబు-ప్రతినవ = నూతనమైన, పల్లవ = చిగురుటాకులయొక్క,
భవనంబు=పుట్టువును, ఎనయుకొమ్మలు=...కాఖలు, అని...భ్యాష్టిక్ - అనినత=
అప్రతిహతమైన, ఆకాశభ్యాష్టిక్=దిగ్భ్యాష్టిని. అత్త...మైత్రిక్-అత్త = తన
యొక్క, మూల=జేళ్లకు, సమాశ్రయమైన, ఆతల=పాతాళమునందలి, స్థితిపల్లవైన,
మైత్రిచేత, అమలు = సర్పములు, నిర్వృత్తి...విహృతిక్-నిర్వృత్తన=రంభముల
యందలి, ఏకవిహృతిక్ = ముఖ్యవిహారమును, మహాభ్యాంతరము = మహామాధ్వాంత
మాను, భూతవాసము=తాండ్రచెట్లు-కర్త ('భూతావాసః కలిత్రయః' అ.)

గీ. అందు దణియంగఁ జనుదెంచి యపుడపర్ణ
గణనఁ గనునాపరమధీరమణి విచిత్ర
గతి నిరీక్షించి ఘోరాహికలితవికృతి
రాజసంతతి దైన్య మేర్పడఁగఁ బలికె.

31

టీక. హరి. అందు=అనీఁకటియందు, అపర్ణగణనక్, అపర్ణ=పార్వతియొక్క,
గణనక్=ప్రసిద్ధిపండితప్రసిద్ధిని, కను...మణి. కను=వహించిన, ఆ, పరమధీ=ఉత్కృష్ట
బుద్ధిగల, రమణి=చంద్రములి. ఘోరాహికలితవికృతిక్), ఘోరాహిచేత, కలితమైన,
వికృతిగలవాని, రాజసంతతి (క్)=రాచపట్టియగు లోహితుని, ఇటుఁ 'బరమధీ' యను
సమస్తపదమున 'ధీ' యను కర్తను మీఁది వీర్ణము హ్రస్వముగాక నిలిచినది. ఏకా
క్షరశబ్దము లిట్లు నిలుచును. ఇందుకు లక్షణము,—

“క. స్త్రీలింగంబులనిడుపులు, వాలాయము నుడువఁ దెనుగుపచనములగు సం
దాలోలశ్రీధీస్తీ. స్త్రీలనులపితములుదక్కఁ జిక్కినవెల్లన్.”

(కావ్యాలంకారచూడామణి.)

నల. అందు=తాండ్రచెట్టునందు, ఆపుడ=అప్పుడే, పర్ణగణనక్ = ఆకుల
యొక్క లెక్కను, కను...గతిక్), కను = కనిన, ఆ, పరమ = ఉత్కృష్టమైన,
ధీరమణి = ధీరశ్రేష్ఠుడగు ఋతుపర్ణునియొక్క, విచిత్రగతిక్) = ఆశ్చర్యగతిని,
నిరీక్షించి, ఘోరా...వికృతి-ఘోరమైన, అహి = కఠోటకసర్పముచేత, కలిత=
చేయబడిన, వికృతిగలవాఁడు, రాజసంతతి=చంద్రవంశజుడగు నలుఁడు.

సీ. నరలోకనుతభావ నాపుణ్యనిధి బంధు

మందార భూజనానందన నిను

నే మననేర్తునీయెడ నయో హా కానఁ

దు గురుండు నీవగ గగనముణికు

లాధార కాన నాగార్గగచ్ఛదసంఖ్య

గర మొందు¹గతి యెట్లు గలిగె నయ్య

యిది నా కెఱింగింపవే సద్గుణాత్మకు

తూహలవిశ్వకా లోహితాశ్వ

గీ. హృదయ మొనగూర్తు నీయందుఁ జెదరకుండ

ననుచు నిజమహావిద్యాకథనపురస్స

రముగ నమ్మానవనతి తత్ప్రాప్తితాక్ష

హృత్పరణి యై యలోలత నెనసి యపుడు.

32

టీక. హరి. నరలోకసుతభావ! నాపుణ్యనిధి! బంధుమందారభూజ! నానందన! లోహితసంబోధనములు. గురుండు=తండ్రి (హరిశ్చంద్రుఁడనుట)నీవగ=నీదుఃఖమును, కానక=అడవియందు, నాగా...గరము-నాగార్గగచ్ఛత్ = సర్పాగ్రే సరముయొక్క, అసంఖ్య=అధికమైన, గరము=విషము, సద్గుణా...విశ్వకా-సద్గుణములచేత, ఆత్మ=పొందఁబడిన, తూహలముగల, విశ్వకా = సమస్తమైనవారుగలవాఁడా! లోహితాశ్వ! (లోహితునకు లోహితాశ్వఁ డనుపేరు గలదు.) (సంబోధనములు.) నిజ...సరముగ-నిజ=స్వకీయమైన, మహా, అవిద్యాకథనములయొక్క, పురస్సరముగ (అజ్ఞానవాక్యపూర్వకముగా ననుట.) అమృతవనతి, ఆ, మానవ=మనుష్యసంభవఁడైన హరిశ్చంద్రునియొక్క, సతి=భార్యయైనచంద్రమతివి, తత్ప్రాప్తి...రణి-తత్=ఆలోహితునియందు, ప్రాప్తి=ఉంపఁబడిన, ఆత్మ=చతుర్వింద్రియముయొక్కయు, (ఆధాత్మ మింద్రియే నాద్యంతాంగేకగ్నచక్రే వ్యవహారే కలిస్తుమే అ.) హృత్=హృదయముయొక్క, సరణి = మార్గముగలది, వి, ఆలోలతక=నిశ్చిన్నతచేత.

నలి. నర...ననా! నరలోకసుతమైన, భావనా = నిజధ్యానముగలవాఁడా! పుణ్యనిధి! బంధుమందార! భూజనానందన ఋతుపర్ణవి సంబోధనలు, భూజనులను, అనందన=సంతోషెట్టువాఁడా! నయోహా! నయ=నీలియందు, ఊహా! =యోజనగలవాఁడా! గురుండును=బృహస్పతియు, ఈవగ=ఈవిధమున, కానక=అడవియందు, ఆగా...సంఖ్య-ఆగ=వృక్షములయొక్క, అగ్రమును గ=పొందిన, ఛద=ఆకులయొక్క, సంఖ్య=లేక్క, కరము(క)హస్తమును, ఒందుతీరు (నేర్పుమార్గమునుట.) ఎట్లు కలిగెకా, అయ్య! సద్గుణాత్మతూహల! విశ్వ...హృదయము(క) విశ్వకాల=సమస్తకాలములయందు, ఊహితమైన, ఆశ్వహృదయ మనువిద్యను, నిజ...

స్వరమాగ్-నిజ=తనయొక్క, మహావిద్యయొక్క, కథనమయొక్క; పురస్కరమాగ, అమానవసన్ని-ఆ, మాన=చిత్తసమున్నతికి, వసతి=నిలయుండెన నలఁడు, త...రణి-తత్=ఆ ఋతుపట్టవిచేత, ప్రాసిత=పొందఁబడిన, అక్షహృత్=అక్షహృదయ మను విద్యయొక్క, సరణి=మాన్యముగలవాఁడు, వి, ఆలౌలభిక=నిశ్చలశ్వముతో.

క. మగుడ నను భావవాసన, యిగురొత్తనొకింత వెలయ నీక్షించి కడుక వగఁజిక్కి వెచ్చనూర్పుచు, యుగావధివిమోహగరిమనుల్లంబడలన్.

టీక. హరి. మగుడక=మరల, అనుక=పలుకును, భావవాసన=తెలివి, వెలయఁగా, యుగా...గరిమక-యుగావధి=ప్రళయమైన, విమోహ=పుత్ర మోహముయొక్క, గరిమచేత.

సల. అనుభావవాసన=ఆతిశయవాసన, మగుడ వెలయఁగా నని పూర్వముతో నన్వయము.) యుగావధి=కలిపురుషుఁడు, విమోహ=విగతమోహముయొక్క, గరిమను.

చ. అనుపమపుణ్యసాంధ్రుఁ డగు నయ్యవనీశ్వరచంద్రుఁ బాసి యిట్లను దినముకొద్దదాశ్రయసమాహితవృత్తివహించు నే భవత్తనగతదారుణాహిగరదాహముఁ గాంచి విపత్నయోనిధిక్ మునిఁగితి నాపయిం గరుణ నూల్కొనఁ గాఁ గనువచ్చి చూడవే.

టీక. హరి. ఇట్లు, ఆనుదినముకొ=నిరంతరమును, కొంచి=చూచి ;

సల. ఇట్లను(కొ)=ఈతీరునఁబలుకును, దినముకొ కొంచి=పొంది.

గీ. నిన్నుఁ దలఁచినవార్త నే నిలువఁ జాల

నింక ననుచు నతొంతంబు నెనసి నంద

నవికృతిక్షేతదశఁ దత్క్షణమున వికలి

తోపలబ్ధిప్రభవధైర్యయుక్తి నడఁచి.

35

టీక. హరి. ఆత్మంతంబుకొ=తొంతాభావమును(తొలిమిలేమి), ఎనసి,నంద...దశకొ, నందన=లోహితునియొక్క, వికృతివల్లనైన, క్షేతదశకొ=యఃభావస్థను, విక...యుక్తికొ, వి=విశేషముగా, కలిత=పొందఁబడిన, ఉపలబ్ధికొ=జ్ఞానమువలన, ప్రభవమైన, ధైర్యయుక్తిచేత, అడఁచి, (క్షేతదశకొ బోగొట్టి యనుట.)

సల. ఆత్మంతంబుకొ-అక్ష=తాండ్రచెట్టుయొక్క, అంతంబుకొ=అగ్రమును, ఎనసినకొ=పొందఁగా, తన...దశకొ, తనశరీరవికారమువలననైన, క్షేతదశకొ=క్షేతదశావస్థను, విక...యుక్తికొ, వి=విగతమైన, కలిత=కలిపురుషుఁడు గలవాఁడనుటయొక్క, ఉపలబ్ధి=పరిప్రాప్తివలన, ప్రభవ=పుట్టిన, ధైర్యముయొక్క, యుక్తిచేత, అడఁచి=కప్పిపుచ్చి; కలిపురుషుఁడు విడువఁగా నైన ధైర్యముచేత శరీర వికృతిక్షేతముఁ గనఁబడనియనివాఁడై యనుట.

క. అలసాధ్యీడితమతి చ

బ్రలలామౌక్రమణరయదురీతౌకృతి న

య్యలఘుః దనయు న్ననస్థితి

నెలకొన నేకతమ భీమనిలయముః జేర్చెన్.

36

టీక. హరి. సాధ్యీడితమతి, సాధ్యి=పతి వ్రతలచేత, ఈడిత=స్తుతిచేయబడిన, మతిగలది, చంద్రమతి = కర్త, చక్రి...కృతిక్, చక్రిలలామ = సర్వశ్రేష్ఠము యొక్క, ఆక్రమణముయొక్క, రయ=సేగముచేత, (కఱచుటచేత ననుట) దురీత = చూడశక్యముగాని, ఆకృతిగలవాని, తనయుక్ = లోహితుని, మనస్థితి=చిత్త స్థైర్యము, నెలకొనక్, ఏకతమ=రహస్యముగా, భీమనిలయముక్ = రుద్రభూమిని చేర్చెను.

నలి. సాధ్యీడితమతి=సాధువులచేత ఈడితమైనమతిగలవాఁడు. నలుఁడు=కర్త, చక్రి...కృతిక్-చక్రి=రథముయొక్క, లలామ = అశ్వములయొక్క, ('ప్రధాన శృంగలాంగూల భూసావుండ్రప్రభావనా, భ్వజలక్ష్మీతురంగేషు లలామనవ నుస్తృతమ్'. ధనంజయుఁడు.) ఆక్ర...కృతిక్-ఆక్రమణరయ = గమనసేగముచేత, దురీత=చూడశక్యముగాని, తేక, కనిపింపని ఆకృతిగలవాని, అయ్యలఘుక్ = అముతుపర్ణుని, తనయున్ నస్థితి, తనయొక్క, ఉన్ నస్థితి=సంతుష్టస్థితి, ('ఉత్క ఉన్ నాః' అ.) ఏకతమ = ముఖ్యతమమైన, భీమనిలయముక్ = కుండినపురమును.

ఉ. ఆయెడ సార్వభౌమసతి యప్రతిరోధ్యనిశాంచితక్రమౌ

చ్చాప్రియసమేతపత్రరథశబ్దము వీనుల బర్వనాత్మహృ

న్నాయకుడైన భూవలయనాథుఁ డలంచుచు నేడ్చుచుండె

నత్యాయతపద్మనీదళగతాంబువిడంబిమనోంబుజంబునక్.

37

టీక. హరి. సార్వభౌమసతి=చంద్రమతి, అప్రతి...శబ్దము-అప్రతిరోధ్య= అడ్డగింపశక్యముగానిదై, నిశా=రాత్రులయందు, అంచిత=విజృంభితమయిన, క్రమ = సంచారములయొక్క, ఉచ్చాప్రియ=అతిశయముతో సమేతములైన, పత్రరథ = పక్షులయొక్క, ('పతత్పత్రరథాండజా' గూబలు మొదలగు పక్షులయొక్కయనుట) శబ్దము.

నలి. సార్వభౌమసతి=దమయంతి, అప్రతిరో...శబ్దము, అప్రతిరోధి=ఎదురు లేనిదై, అనిశాంచితమైన, క్రమౌచ్చాప్రియ = గమనాతిశయముతోడ, సమేత = కూడిన, పత్ర=గుఱ్ఱములుగల, రథ=రథముయొక్క, శబ్దము, (ముతుపర్ణుని రథధ్వని విని యారథము నలునిది కొదని యెఱింగి నలుఁ డలంచుచు దమయంతి వ్యథ నొందు చుండె ననుట), నాత్మహృన్నాయకుడైన = నలుఁడుకొనట్లు.

గీ. అపు డయోధ్యాధిపతియును నచటిభీమ
శాసనాధిపకర్షరస్థాపితాధి
వాసముననుండి యిచటి కెవ్వారు రారు
నే డిడమొకొ యనుచు జింతించుచుండె.

38

టీక. హరి. అపుడు, అయోధ్యాధిపతియును = హరిశ్చంద్రుడును, అచటి...
వాసమునకొ = అచటి = ఆరుద్ర భూమియందలి, భీమ = భయంకరమైన, శాసన = ఆజ్ఞ చేత,
అదిష్ట = నిర్దేశింపఁబడిన, కర్షర = నిశాచరులచేత, స్థాపిత = నిలుపఁబడిన, అధివాసము
నకొ = మంచియందు.

నల. అయోధ్యాధిపతియును = ఋతుపర్ణుడును, అచటిభీమ...వాసమునకొ,
అచటి = ఆకుండినపట్టణమునందలి, భీమభూపాలునియొక్క శాసనముచేత, అదిష్ట =
చూపఁబడిన, కర్షరస్థాపిత = కువర్ణఖచితమైన, ('గాంగేయం భర్తకర్షరమ్' అ.),
అధివాసమునకొ = గృహమునందు.

క. సముచితపరిశోధనతా

ల్యము లవ్వేశక రుజావిలాపవ్యక్త

క్రమకాంతాశ్రుతి నలభూ

రమణోత్తము వెలదిమదికి బ్రభవించుటయు.

39

టీక. హరి. రుజా...శ్రుతిక - రుజా = పరితాపమువల్ల నైన, విలాప = రోదనముచేత,
వ్యక్తమైన, క్రమముకలుగునట్లుగ, కాంతా = ఆడుదానియొక్క, శ్రుతిక = వినుటచేత,
అల...మదికి(కొ), అల, భూరమణోత్తము = ఆహరిశ్చంద్రునియొక్క, వెలదిమదికికొ =
పరిశుద్ధమైన మనస్సునకు, శోధఁబోలెత్వములు ప్రభవించుటయు నని పూర్వ
ముతో నన్వయము.

నల. రుజా...శ్రుతిక - రుజా = పీడచేత, అవిల = కలుషమైనవాడై, ('కలుషో
నచ్చ ఆవిలః' అ.) అవ్యక్త = తెలియఁబడని, క్రమముగలవాడైన, కాంత = పెనిమిటి
యొక్క, అశ్రుతి(కొ) = వినుతుండుటచేత, నలభూరమణోత్తము వెలదిమదికికొ = దను
యంతిమదికి; (పరిశోధనలక్ష్యములు ప్రభవించుటయుకొ అని పూర్వమున కన్వయము.)

సీ. హాళి గాలప్రాప్త డైనసంతతికి ద్రో
వ ఘటింప నెవ్వారు వచ్చిరో య

టంచు నారయ గోరి యలనుకేళిని నను

ప మహితశీల సత్పద్ధతి నది

దొరసిన రవినుతదోర్త హాస్యాత్రిపు

చ్చన్నాత్తమూర్తి యాచక్రవర్తి

యిట్లను నతివ ! నీ వెవ్వరిదాన వి

క్షేల వచ్చితి వొంటి నిచటి కనిన

గీ. నవనిధవకులపాలిక యను మహాత్ము

సాంద్రగుణబంధు రాజాన్వయేంద్రు నింట

దగుపను బ్రీర్చుచుండెడుదాన ధాత్రి

నినుఁడు నను నమ్మఁ జరియింతు నివ్విధమున.

40

టీక. హరి. కాలప్రాప్తుఁడు = మృతుఁడు, వివ, సంతతికి = కుమారునికి, ప్రోవ
ఘటింపఁక = రక్షణమునొనర్చఁగా, ఆరయఁక కౌరి, అలనుకేళునిక = ఆచంద్రమతిని,
అను...నదిక = అనుపమమైన = హితమైన, శీల = సద్వర్తనయందు, సత్సద్గతినదిక = ఆకా
శగంగయైనదానిని, దొరపి = చేరి, నర...నూర్తి - నరవినుతమైన, దోర్తహానూర్తిక =
బాహుశౌర్యనూర్తిగలవాఁడు, ప్రచ్ఛన్నాత్మమూర్తి = ప్రచ్ఛన్నమైన నిజస్వరూప
ముగలవాఁడు, ఆచక్రవర్తి = ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, ఇట్లనుక = ఈరీతిఁబలుకును, అవనిధవ
కులపాలిక = ఆపనివ (హరిశ్చంద్రునియొక్క) మునుట.) కులపాలిక = కులస్త్రీయగు
చంద్రమతి ('కులస్త్రీకులపాలికా' అ.) మహాత్ముక = హరిశ్చంద్రునిఁగూర్చి, అగు నని
పూర్వమున కన్వయము. సాంద్ర...యేంద్రునింటక = సాంద్రగుణములచేత, బంధురుఁ
డైన, అజాన్వయేంద్రు = బ్రాహ్మణునియొక్క, ఇంటక = ఇంటియందు, ఇనుఁడు = భర్త,
ననక, అమ్మక = వికయింపఁగా.

నల. హరిక = ఆసక్తిచేతను, కాలప్రాప్తుఁడు - కాల = స్వయంవరనిర్ణయకాల
మునకు, ప్రాప్తుఁడు = వచ్చినవాఁడు, వివసంతతికిక = నూర్యసంబంధమైన వంశము
గలవానికి, (ఋతుపర్ణన కనుట.) ఇందు 'కాలప్రాప్తుఁడను ప్రథమాంతపదమును 'వివ
సంతతికి' అను నష్ట్యంతపదమునకు విశేషణముగఁ జెప్పినందులకు అక్షణము.

“గీ. భేద్యుభేదకముల భేదంబు నెల్లదు, వరివిభక్తిలింగవచనములకు

నొందుభేదకమున కందును బ్రథమయు, జనున రక్షకుండు కౌరి కనఁగ.

ప్రయోగము. —

(కవిలోక-చింతామణి.)

“మ. వనితారత్నము తల్లమాంబకును శ్రీవత్సాంకతుల్యుండుపె

ద్దనకుం బుట్టిరి నందనుల్ విమలవిద్యాభారతీ వల్లభుల్.”

(నైషధము.)

ప్రోవ, ఘటింపఁక = నడిపించుటకు, ఆరయఁగౌరి = తెలిసికొనఁదలఁచి, అలనుకేళ
నిక = అల = ఆ, ను = బాగైన, కేళిని యనుకేరుగలదానిని, అనుపక = పంపఁగా, మహిత
శీల = దమయంతి, కర్త. మహితశీలయగు దమయంతి యనుపఁగా నని పూర్వమున కన్వ
యము, సత్సద్గతిక = మంచిచూర్ణముచేతను, అది = ఆ కేళిని, దొరనినక = చేరఁగా, రవి...

స్ఫూర్తికొరవి = సూర్యునివలె, సుతమైన, దోర్తహాస్యాస్ఫూర్తి = భుజమహాస్యాస్ఫూర్తి
 గలవాఁడు, ప్రచ్ఛన్నాత్మమూర్తి, ఆచక్రవర్తి, అవనిధవకులపాలిక-అవనిధవకుల =
 రాజగృహమును, పాలిక=పాలించునది యగు కేశని, మహాత్ము (కొ)=నలునిఁగూర్చి,
 అను నని యన్వయము. సాంద్ర...నింటకొ-సాంద్రగుణ = మంచిగుణములకు, బంధు
 నైన, రాజాన్వయేంద్రుని = భీమునియొక్క, ఇంటకొ, ధాత్రికొ = దాదని,
 ఇనుఁడు=ప్రభువు, నను, నమ్మకొ=నమ్మునట్లు.

ఉ. మానవలోకచంద్ర విను మానృపుపట్టి మదీయజీవక
 ల్పానఘమూర్తి గూఢచరణాధిపనిర్దయతానివేళితా
 హీనతరాత్రిపాల్పడియె నీయెడఁ దత్పతితత్త్వ మంతయుఁ
 మానసమంత్రగౌరవచమత్కృతి గల్గినఁ దెల్పవే యనక. 41

టీక. హరి. ఆనృపుపట్టి=ఆరాజకుమారుఁడు (అహిమిశుఁడనుట). మదీయ...
 మూర్తి-మదీయజీవకల్పమైన, అనఘమూర్తిగలవాఁడు; గూఢ...తరాత్రిపాలు,
 గూఢచరణాధిప=సర్వశ్రేష్ఠముయొక్క, నిర్దయచేత, నివేళితమైన, అహీనతరమైన,
 ఆత్రియొక్క, పాలు, పడియెను. ఈయెడకొ=ఈమయమున, తత్పతితత్త్వముకొ =
 ఆయాత్రిబడుటను, అంతయుకొ=పూర్ణముగ, మానసమట్లుగా, సమంత్ర...చమ
 త్కృతి = సమంత్రగౌరవ = సమంత్రగౌరవముతోఁ గూడుకొనిన, చమత్కృతి,
 కల్గినకొ, తెల్పవే=మేలుకొల్పవే, అనఁగా.

సల. మానృపుపట్టి=మారాజుకొమార్తె, మదీయ...మూర్తి-మదీయజీవకల్ప=
 నాప్రాణసదృశమైన, అనఘమూర్తిగలది, గూఢ...పాత్...గూఢమైన, చరణ =
 సంచరణముగల, అధిప=నిభునియొక్క, నిర్దయచేత, నివేళిత=ఉంపఁబడిన, అహీనత
 రాత్రియొక్క, పాలు, పడియెను. నీయెడకొ=నీయందు, తత్పతితత్త్వము = అదమముంతి
 భర్తృస్థితి, మానస...చమత్కృతికొ - మానసమందలి, మంత్రగౌరవ = రహస్య
 గౌరవముయొక్క, చమత్కృతిగల్గినకొ, (ఆకలునిస్థితి మనసునఁ దెలిసియుండినచో
 ననుట. నీయెడలఁ దద్భర్తృత్వమున్నచోఁ దెల్పు మని యర్థాంతరము.)

శా. చండాలేశ మహాదయాక్షిదినకృత్సంతానరాడ్వీరదా
 నుం డామేటి నిజప్రచార మపు డాశుబ్రాంశుబింబాన్యతోఁ
 బొండిత్యంబునఁ దెల్పి యిట్లును భవద్బాలాహితాపక్రియా
 ఖండాపద్వినివారణైకమహిమ ల్లాంచ న్నరేంద్రుండనే. 42

టీక. హరి. చండా...దాసుఁడు-చండాేశ = చండాలశ్రేష్ఠునియొక్క,
 మహాదయ=పుట్టువును, ఆత్మ=సాంఘిక, దినకృత్సంతానరాట్ = యముఁడురాజుగాఁ
 గల, వీరదాసుండు=వీరదాసుఁడను పేరుగలవాఁడు, ఆమేటి=అహరిశ్చంద్రుఁడు, భవ
 ద్బాలా...మహిమ - భవద్బాల = నీకుమారునియొక్క, అహి=సర్పమువలలైన,

తాపక్రియ=పరితాపక్రియచేత, అఖండమైన, అపదయొక్క, వినివారణమందు, ఏకముఖ్యమైన, మహిమలు, కాంచను=పొందను, నరేంద్రుండనే = విషవైద్యుడనా? ('నరేంద్రో విషవైద్యోఽపి వాక్తవ సుధాపతా' నానా.)

సల. చందాశేక...రాష్ట్రీరదాసుండు-చండ = తీవ్రమైన, ఇది 'మహా' చృష్టిమనకు విశేషణము) ఆశేక=అధికమైన, (ఇది 'దయా' శబ్దమునకు విశేషణము) మహా=ప్రతాపమును, దయయును, (ఇది క్రమాలంకారము, మహోదయ = అభ్యుదయమును, ఆత్మ=పొందిన, దినకృతస్సంతానరాష్ట్రీర=నూర్యవంశముగలరాజపీఠనికి, (ఋతువర్షనియొక్కయునుట) దాసుండు; ఆమెటి=ఆనలుండు, భవ...మహిమలో - భవద్బాలా=మీబాలికయొక్క, హిత=పెనిమిటివల్లనైన. అపక్రియా = అపకారముచేత, అఖండమైన, ఆపల్=అపదయొక్క, వినివారణమందు, ఏకమైన, మహిమలు, నరేంద్రుండనే=రాజునా? లేక వార్తాచారుడనా యనియుఁ జెప్పవచ్చును.

క. ఓలేమ యేతదవనీ, పాలనసంభావితార్థపరికల్పనకుఁ

జాలిన నిలు మిట లేదా, వైభవ చనుమింక మనలవల దిచ్చోటకా.

టీక. హరి. ఏత...కల్పనకుఁ-ఏతదవనీ=ఈరుద్రభూమియొక్క, పాలన=పరిపాలనయొక్క, సంభావితమైన, అర్థ=ద్రవ్యముయొక్క, పరికల్పనకుఁ=ఇచ్చుటకు.

సల. ఏత...కల్పనకుఁ-ఏతదవనీపాలన=ఈఋతువర్షనియొక్క, సంభావితమైన, అర్థ=ప్రయోజనముయొక్క, పరికల్పనకు.

చ. అలఘుతరార్తవృత్తిగతమై నృపుదేవి ప్రియోక్తి గ్రమ్మఱక
గులపతిఁ జేరఁబోయి యటకు న్నొనివచ్చిన తత్తనూజముం
గల నిది ధాత్రి నవ్వతరకాంతిసముజ్జ్వలరేఖఁ జిన్నికొ
న్నెల నగు నీకుమారునికి నీ వనలాప్తి ఘటింపవే యనకా. 44

టీక. హరి. అలఘుతరార్తవృత్తిని, గత=పొందినది, వి, కులపతికా = హరిశ్చంద్రుని, ఈకుమారునికి, నీవే, అనలాప్తి(కా)=అగ్నిసంస్కారమును, ఘటింపవే.

సల. అలఘుతరార్తవృత్తి(కా), అలఘుతరమైన, ఆర్తవృత్తిచేత, గత=పోయినది, వి, నృపుదేవిప్రియోక్తికా=దమకుంతియొక్క ప్రియవచనముచేత, కులపతికా=నలుని, ధాత్రి=దాది, ఈకుమారుని = ఈచిన్ని కుఱ్ఱునికి, నీవ = నీవే, నలాప్తి(కా)= నలునియొక్క పరిస్థాప్తిని, ఘటింపవే, అనకా.

ఉ. మారునివంటిరూపసుకుమారుఁ గుమారుఁ గుమారజైత్రునం

భోరుహపత్రనేత్రుఁ దనపుత్తునిఁ గాఁ దిలకించి యాత్మదు

ర్వారవిషాదవేదనల వ్రాలియు నాకృతిగోపనక్రియా

పారగుండై నృపాలకుఁ డపారకృపారసదృష్టిని ట్లనుకా.

టీక. రెంటికి సమానము.

చ. రతిపతిమూర్తి యీనిసువు రాజసుతుం డటె గూఢభావనం
స్థితజనకౌననంబుఁ గనఁజేయుటకు న్వగ లేక మానునే
మతిఁ బరికింపనేల యిది మాటికి నేఁ బరతంత్రతాలఘు
స్థితి మనుదుర్గతిఁ గృతగతిఁ భవదివ్యము నేయ నేర్తునే. 46

టీక. హరి. గూఢభావ=గూఢమైనయభిప్రాయముగలదానా! నంబుద్ధి. (గుట్టుగలదనుట) సంస్థితజనకౌననంబుఁ; సంస్థితజన = ప్రేతజనులయొక్క, ('పరత ప్రేత సంస్థితాః' అ.) కౌననంబుఁ, (ప్రేతవనము ననుట) వగలేకమానునే = (గతిలేక పోవునా యనుట.)

నల. గూఢ...ననంబుఁ - గూఢభావ=గూఢత్వముచేత, సంస్థిత = ఉండెడు, జనక = తండ్రియొక్క, ఆననంబుఁ = మొగమును, కనఁజేయుటకుఁ, వగలేక మానునే? = (లేకపోవునాయనుట.)

గీ. ఎగ్గు వాటించు నాస్వామి యెఱిఁగెనేని
వారిజాక్షి యేతద్భూమివర్తన యిది
మానవే యన్న నానుధామధురవచన
యరుగ కనునయశీల యై యచట నిలిచి. 47

టీక. హరి. ఏతద్భూమివర్తన-ఏతద్భూమి = ఈచంద్రభూమియొక్క, వర్తన, (వర్తనమాపమున వచ్చుబడి పైఁడియనుట.) కేయన్నఁ = కేయిచెప్పినను, ఇది, మానక=విడువను, నాక=అనఁగా, నుధామధురవచన=చంద్రమతి.

నల. ఏతద్భూమివర్తన=ఇచట వర్తించుటను; ఇది మానకే, అన్నక=అనఁగా, ఆనుధామధురవచన=అశేషిని;

గీ. జనవిభుఁడు పాకసంస్కారసాధనముగ
ననితరప్రాప్యగతిఁ జెందునప్రయత్న
మహితశుచిజీవనావాస మంగళగుణ
మరసి యటుతఁ దెల్పినఁ గుంది యావెలంది. 48

టీక. హరి. పాక ... ధనముగఁ - పాక = పిన్నవానియొక్క ('పోతః పాకోఽర్ఘ్యకోడింభః' అ.) సంస్కారమునకు, సాధనముగా, అనితరప్రాప్యగతిఁ - అనితరప్రాప్య=ఇతరులకుఁ దెలియకకృతముగాని, గతిఁ, (అన్యలకుఁ గానరాకుండునది యనుట.) చెందు...గుణముఁ - చెందు = పొందిన, అప్రయత్నముచేత, మహితమైన, శుచిజీవన=పవిత్రజీవనమునకు, ఆవాస = ఆధారమైన, మంగళగుణముఁ = మంగళ సూత్రమును, అరసి=చూచి, అటుతఁ = కంఠమందు.

నల. పాకసంస్కారసాధనముగఁ, పాకసంస్కార=పచనసంస్కారమునకు, సాధనముగా, అనితరప్రాప్త్యగతిఁ=అన్యులకుఁబొందరానిగతిని, చెందు...గుణముఁ=చెందిన, అప్రయత్నముచేత, మహితమైన, (యత్నములేక కలిగినయనుట.) కుచిజీవన = అగ్నిజలములకు, అవాసమైన, మంగళగుణ=శుభగుణమును, అరసి=తెలిసికొని, అఱుతఁ=(దమయంతి) సమీపమున, తెల్పినఁ=చెప్పఁగా, ఆ నెలంది=ఆదమయంతి, కుంది.

ఉ. తప్పదు ప్రాణవల్లభుఁ డితం డని యారసి హా నృపాల! వా
తప్పక నిత్యసత్యసుకృతంబునఁ బొల్పు పవిత్రశీల నీ
విప్పుడు దీనతం బరమహీనుని నొక్కనిఁ గొల్చి యుండఁగా
నిప్పుధివీపురంధ్రి) సహియించెనె దైవము మెచ్చవచ్చునే! 49

టీక. హరి. పరమహీనునిఁ, పరముడైన, చండాలుని.

నల. పరమహీనునిఁ, పర=ఇతరుడైన, మహీనునిఁ=రాజును.

క. అని వనరి వనరుహానన .

కనుదమ్ములఖండబొచ్చకాండాకలనఁ

దనరఁ గురువాక్కావహా

తనిజాధిపయై యగజ్యతరదైన్యమునఁ.

50

టీక. హరి. గురు...జాధిప-గురు=అధికములైన, వాక్యములచేత, అహూత=పిలువఁబడిన, నిజాధిప=హరిశ్చంద్రుడుగలది, వి.

నల. గురు...జాధిప-గురు=జనకునియొక్క, వాక్యముచేత, అహూత=పిలువఁబడిన, నిజాధిప=నలుఁడుగలది, వి.

సీ. రావేల మద¹నిర్దు రావేల సౌరభ్య

లోభలుభౌభౌభద్రేభఘటలు

తగవేల చూడఁ గ్రొత్తగ వేలసంఖ్యలై

పడివాగె బటతెంచు ప్రాధహారులు

తనరవేల జయాయతనరవేలాధర

ప్రతిమతుంగశతాంగశవశతములు

కలయ వేల భయానకలయవేలాఘనా

ఘనగర్జనగుణానకస్వనములు

గీ. మించవేల తనుప్రభల్ మించుగముల

మించవే లాస్యము లొనర్చు మెఱుంగుబొండ్ల.

తరళవలయర్పుశంకృతుల్లావకాగ్ర
సరణి రాజేంద్ర ! రాజేంద్ర సరణి ననుచు.

51

టీక. రెంటును సమానము.

చ. అడుగుల వ్రాలి శోకకలితాకులతాచలితాత్మ వీధియై
నడుకుచుఁ బ్రాణనాథ ! కరుణాభరణాభరణాంతరంగ నీ
కొడుకుతెఱంగుఁ గోమలినెగుల్ దిలకింపఁగదయ్య నేడు నిజ
బొడఁగనఁగల్గెఁ జాలుఁ దలఁపు బ్జరితార్థములయ్యె నెంతయున్.

52

టీక. రెండింటును సమానము.

క. అన నాజననాథాగ్రణి
మననాధికశోకశిఖిల మానసమార్తిం
గన నాచ్ఛాదించి కులాం
గన నాత్మకథావిబోధకారిణిఁ బలికెన్.

53

టీక. రెండర్థముల నొక్కతీర.

చ. * కుదురు మెఱుంగు నిబ్బరపుగుబ్బలపై నయనాంబుపూరముల్
సెదరఁగ నేల యేడ్చెడిపు చెల్వ ! దురంతవిపాదవేదనా
విదళితమానసాబ్జ వయి వేమఱు నాయుపు శాశ్వతంబై సం
పదలు స్థిరంబులే విధివిపాకము దాటదరంబై యేరికిన్.

54

టీక. రెంటును సమానము.

గీ. అఖిలదేశంబులు సదానహాయవృత్తి
నెఱపితి విలాసవత ! యిట్టినిన్ను నమ్మి
కనుఁగొనుట యెట్లు నిర్విశంకత దలిర్ప
నిపు డెదుట నిల్చి మాటాడు పెట్లటన్న.

55

టీక. హరి. సదానహాయవృత్తి = నిరంతర సహాయవృత్తిని, నెఱపితి = ఆచరించితి, ఇట్టి నిన్ను = ఇటువంటినిన్ను, అమ్మి;

నల. సదా, అనహాయవృత్తి, నెఱపితివి, ఒంటరిగాఁ దిరిగితి వనుట. నమ్మి కనుక = విశ్వాసముచేత, కొనుట = పరిగ్రహించుట, ఎట్లు ?

క. తలఁపునఁ దద్గుణరాగముఁ
గలయనిలాధిపతి నాతిఘనతరవేగం

బలరంగఁ దత్పదమున వ్రా

లి లనన్తృదులోక్తి కందళిక ని ట్లనియెన్.

56

టీక. హరి. తద్గుణరాగముక్, తత్ = హరిశ్చంద్రునియొక్క, గుణములయందలి, రాగముక్, కలయక్ = ప్రాపింపఁగా, ఇలాధిపతి నాతి = చంద్రమత్రితత్పదమున = అహరిశ్చంద్రునిపాదద్వయమున, వ్రాలి = పడి, ఇందుఁ దత్పదమును ననుపదమునకు, 'స్తనాదీ నాంద్విత్వవికస్తాఙ్కాతిః' అను నామననూత్రముచేత, ద్విత్వమున జాత్యైకవచనము.

నల. తలఁపునక్, తద్గుణరాగముక్ - తత్ = అదమయంతియొక్క, గుణ = పాతి ప్రత్యాదిగుణములయందలి, రాగముక్ = అనురాగమును, కలయనిలాధిపతి, కలిగిన, అనిలాధిపతి = నాయుభట్టారకుఁడు, నాతి... వేగంబు-నాతిఘనతర = అతిఘనతరముగాని, వేగంబు, (కించిద్యేగ మనుట.) ఆలరఁగా, తత్పదమున(క్) = అస్థలమందు, వ్రాలి = నిలిచి.

ఉ. మందరధీర! ధీరనుతమానన! మానసమగ్ర! యిట్లు ప

ల్కండగునే భవత్ప్రేమదగౌరవ హేతుపవిత్రభావని

వృందచరిత్ర సంపదకు సాక్షులు గోవిధుకర్త సాక్షు లీ

చందమునక్ ద్వదాత్మ జలజంబునఁ జింత యొనర్ప నేటికిన్.

57

టీక. హరి. భవ... సంపదకు-భవత్ = నీయొక్క, చరిత్ర. సంపదకువిశేషణము. ప్రమదగౌరవ = సంతోషాతిశయమునకు, హేతువైన, పవిత్రతచేతను, నివృంద = చలింపని, చరిత్ర. సంపదకు.

నల. భవత్ప్రేమద... భవత్ప్రేమద = సీభార్యయొక్క.

గీ. అనుచు విన్నందనమితనయాంచితోక్తి

నుడుప లలితాస్య నెనసి యయ్యురుతరస్థి

రావహానకేళి ఫణికుమారప్రయుక్త

నేత్రభవభువనాధికోన్మేషుఁ డగుచు.

58

టీక. హరి. విన్నందనము(క్), ఇత... క్తిక్-ఇత = పొందఁబడిన, నయముచేత, అంభితమైన, ఉక్తిక్ = వాక్యముచేత, ఉడుపక్ = పరిహరింపఁగా, లలితాస్యక్, (చంద్రమతిననుట.) ఎనసి, ఆ, అయి, ఉరు... ఫణిక్-ఉరుతరస్థి రావహానకేళిక్ = భూభరణక్రీడయందు, ('రసావిశ్వంభరాస్థిరా' అ) ఫణి = శేషుఁడైన హరిశ్చంద్రుఁడు, కుమార... శేషుఁడు, కుమారక్ = లోహితకుమారునియందు, ప్రయుక్త = ప్రయోగింపఁబడిన (నింపఁబడినయనుట.) నేత్రభవ = నయనజనితమైన, భువన = ఉడకముయొక్క, ('జీవనంభువనంవనమ్.' అ) ఉన్నేషుఁడు = అధికము గలవాఁడు, అగుచు, (భార్యాయాత్మఁడై కన్నీరు లోహితునిమీఁదం బడునట్లు దుఃఖించె ననుట.)

నల. అనుచు, విన్నందుకొకకొశముందు, ('వినువిన్ను మినుమిన్ను' అం. సం.)
 అన(కొ) = వాయుభట్టారకుఁడు పల్కఁగా, మిత...తోక్తికొ-మితమైనయంతితము
 లైన, ఉక్తికొ = వాక్కులు గలదానిని, ఉడుపలితాస్యకొ, ఉడుప = చంద్రునివలె,
 లలితమైన, అస్యకొ = ముఖముగలదాని, (దమయంతిననుట,) ఎఱసి = కూడి, అయ్యార...
 కేళి-అ, ఉరుతరమైన, స్థిరావహన = భూభరణముందు, కేళి = కేళిగలవాఁడు (నలుఁ
 డనుట,) ఫణి... శ్లేషుఁడు-ఫణికుమార = కర్కటకునిచేత, ప్రయుక్త = ఈబడిన,
 నేత్ర = వస్త్రమువల్ల ('స్వాజ్ఞటాంకుకయోక్తే' అం.) భవ = పుట్టిన, భవనాధికమైన,
 ఉశ్లేషుఁడు = దేహప్రకాశముగలవాఁడు, అనుచు.

ఉ. భూనుతపూర్వరూపధృతిః బొల్పి నితాంతదురంతమానస
 జ్యాని వహించుమానిని నసంతతి సద్విధిః దేర్చి యయ్యయో
 ధ్యానగరాధినేత వెన సంపె యథోచితమైన వర్తనకొ
 దేనియ నుంచి యబ్బురపుఁడీయఁదనంబులు సిల్కబల్కులకొ. 59

టీక. హరి. భూ...ధృతికొ-భూనుతమైన, పూర్వరూపధృతికొ = మనుపటి
 ధైర్యముచేత, బొల్పి = ప్రకాశించి, నితాంతజ్యానికొ, నితాంతదురంతమైన,
 మానసజ్యానికొ మనోవైకల్యమును, ('జ్యానిర్జీర్ణ' అ.) వహించుమానినికొ = వహించిన
 చంద్రమిని, అసంతతికొ = కుమారరహితమైన దానిని, అయ్యయోధ్యానగరాధి
 నేత = అహరిశ్చంద్రుఁడు, యథోచితమైన, వర్తనకొ, యథోచితమైన, వర్తనకొ =
 శక్తకానమున కీవలసిన కట్టఁడివైడి, (వాతిపాతిక యనుట,) తేనియమించిన, (తెచ్చు
 టకు నియమించి యనుట.)

నల. భూ...ధృతికొ-భూనుతమైన, పూర్వరూప = మనుపటి యాకారము
 యొక్క, ధృతికొ = ధరించుటచేతను, బొల్పి, నితాంత...జ్యానికొ-నితాంత = దురంత
 మైన, మానసజ్యానికొ = మనోవ్యధను, వహించు మానినికొ = వహించు, మానికొ = అభి
 మానియైనవానిని (నలునంతటివానిచేఁ బలియక నేవఁ జేయించుకొంటి నని మనమున
 వ్యధపడెడువాని ననుట.) ఇనసంతతికొ = సూర్యవంశము గలవానిని, సద్విధికొ = సద్వి
 ధానముచేత, (అశ్వహృదయోపదేశవిధిచే ననుట) తేర్చి, అయ్యయోధ్యానగరాధి
 నేతకొ = ఋతుపర్వని, యథోచితమైన వర్తనకొ, తేనియ(కొ) = తేనెను, మించి,
 అబ్బురపుఁడీయఁదనంబులు, చిల్కకొ, పల్కలకొ.

సీ. అవుడు ధర్మపరిగ్రహగురునియొద్దఁ ద
 త్సంతతి నుంచి యధ్యక్షహృదయ
 మర్తబోధసమగ్రమతి నలసన్నారి
 నన మునుమున్ను దజ్జనపదేశు

పద మాక్రమించి తత్ప్రజ నొంచి కల వెల్లెఁ

జూటగాఁ గొనినదన్యుఁడు ప్రతీప

గాధేయశాబరి సాధనాఘ్నుఁడు పుష్క

రాభిఘ్నుఁ డెదిరించి యాన్మపాలు

గీ. నువిద లోఁబడునట్లు కైతవ మొనర్చి

తాఁ గొనిన యంతవట్టు నత్తటి నొసంగి

చనినఁ దద్వసుమతి రాజశాసనైక

పాత్రమై చెందె దద్వీరబాహువసతి.

60

టీక. హరి. ధర్మ పరిగ్రహగురునియొద్దక = ధర్మ సంగ్రహజాధికుడైన హరి
శ్చంద్రునిదగ్గఱ, తత్సంతతిక = ఆతనికుమారుని, అధ్యక్ష...మతిక = అధ్యక్ష = విభుని
యొక్క, హృదయమర్చుమున, బోధ = తెలియఱచేత, సమగ్రమైన, మతిక = బుద్ధి
చేత, అలసన్నారి, ఆః సన్నారి = సద్వనిత, (చంద్రమతి,) చనక = పోఁగా, తజ్జ =
పదముక, తజ్జనపదేశు = ఆకాశరాజయొక్క, పదముక = ఇంటిని-ఆక్రమించి =
ప్రవేశించి, తత్ప్రజక = ఆరాజపుత్రిని, ('ప్రజాస్వాత్యంతకతాజనే' ఆ.)
దన్యుఁడు = దొంగ, ప్రతీప...నాఘ్నుఁడు-ప్రతీప = ప్రతిహతుఁడైన, గాధేయ =
విశ్వామిత్రునియొక్క, శాంబరియనెడు, సాధనముచేత, అఘ్నుఁడు, పుష్కరాభి
ఘ్నుఁడు = పుష్కరుఁడనువాఁడు. ఎదిరించి = ఎదురుగావచ్చి, ఆన్మపాలునువిద = చంద్ర
మతి, లోఁబడునట్లు, కైతవమొనర్చి = కపటముచేసి, తద్వసుమతి = ఆవోరద్రవ్యముగల
చంద్రమతి, రాజ...పాత్రము-రాజశాసన = రాజజ్ఞకు, ఏక = ముఖ్యమైన,
పాత్రము, వి, తద్వీరబాహువసతి, (చెందె నని పూర్వముతో నన్వయము.)

నల. ధర్మ...యొద్దక = ధర్మ పరిగ్రహ = తనధర్మ పత్నియొక్క, గురునియొద్ద =
తండ్రియొద్ద, (భీమునియొద్దననుట) తత్సంతతిక = ఆయనకుమారికను, అధ్యక్ష...మతిక
అధి = అధికతమైన, అక్షహృదయ = విద్యామర్చుముయొక్క, బోధ = తెలియఱచేత,
సమగ్రమైన, మతిక = బుద్ధిగలవాఁడు, నలసన్నారి, నల = తృణమువలె, సన్న = ఛేదింపఁ
బడిన, ఆరి = శత్రువులగలవాఁడు, (నలుఁడనుట) కర్త = చనక, (రాజ్యపరిగ్రహ
జార్థము పోఁగా ననుట) తజ్జనపదేశుపదము = ఆరాజయొక్క రాజ్యము, దన్యుఁడు =
శత్రువు, ('దన్యుశ్చాత్రవశత్రవః' ఆ.) ప్రతీప...నాఘ్నుఁడు-ప్రతీపక = కుటిల
వర్తనులకు, ఆధేయమైన, శాంబరి = మాయయనెడిసాధనముతో, అఘ్నుఁడు,
ఆన్మపాలునువిద = దమయంతి, లోఁబడునట్లుగా, కైతవము = జూదము, ఒనర్చి,
(జూదమాడి యనుట.) తద్వసుమతి, ఆభూమి, రాజశాసనైకపాత్రము, రాజ
శాసన = ఆరాజపరిపాలనకు, ఏకపాత్రము = యోగ్యము, వి, తద్వీ...సతిక = తత్ =

అ, పీరుడైన నలునియొక్క, బాహుజందలి, వసతికొ = ఉనికిని, చెందె నని పూర్వముతో నన్వయము.

సీ. తద్వేళ భీమగోదారసంప్రేషిత

యగుచు బ్రజావృత్త యగుచు రాజ

ధామచార్యప్రథాధార సల్లపన సం

దీపిత యగుచు నాత్మీయవనిత

తనయున్ని సేరి యుక్తక్రియానుగుణవృ

త్తి వహింప నాధరాధీశమాళి

నిజవిధానవిఘాత నిరతవిశ్వామిత్ర

పరిహరణోత్సాహపటిమ మెఱసి

గీ. వరుసఁ బ్రత్యర్థిమండలస్వాస్థ్య హేతు

దానఘనతరవారిధారానితాంత

హారిహస్తనరోరుహుం డగుచు బ్రీతి

నిలయజనవర్ధనప్రాధి నించువేళ.

61

టీక. హరి. భీమగోదారసంప్రేషిత-భీమ=భయంకరుడైన, గోదార=గోపింసకుఁడైన పీరుబాహునిచేత, 'గాః దారయతితి గోదారః' వ్యుత్పత్తి. 'దృ = విచారణే' ధాతువు. సంప్రేషిత=పంపఁబడినది, అగుచు, ప్రజావృత్త = ప్రజలచేతఁ బరివేష్టించఁబడినది, అగుచు, రాజ...దీపిత-రాజధామ=రాజగృహమందలి, చార్యముచేసిన, ప్రథా=ప్రసిద్ధికి, ఆధారమైన, సల్లపన=సల్లాపములచేత, సందీపిత, అగుచు, అత్మీయవనిత=తనభార్య, యుక్త...వృత్తికొ-యుక్తమైన, క్రియా = ఆజ్ఞాక్రియకు, (చేదనక్రియకునుట) అనుగుణమైన, వృత్తిని, ఆధరాధీశమాళి=అహరిశ్చంద్రుఁడు, నిజ...పటిమ(కొ), నిజ=స్వకీయమైన, విధాన = చంద్రమతీఖండనవిధానముయొక్క, విఘాతమందు, నిరతుడైన, విశ్వామిత్రునియొక్క, పరిహరణమందలి, ఉత్సాహపటిమతో, మెఱసి=ప్రకాశించి, ప్రత్యర్థి...సరోరుహుండు-ప్రత్యర్థిమండల = శత్రుమండలముయొక్క, స్వాస్థ్య=స్వస్థితికి, హేతువైన, దాన=ఖండనముచేత, ఘనమైన, తరవారిధారా=ఖడ్గధారచేత, నితాంతహరి=మిక్కిలి యొప్పుచున్న, హస్తనరోరుహములుగలవాఁడు, అగుచును, ప్రీతి...ప్రాధిక్-ప్రీతినిలయజన = క్రేమాస్పదజనముయొక్క, (భార్యయొక్క యనుట.) వర్ధనప్రాధిక్ = చేదనప్రాధిమ్యచేత, నించువేళ (కొ) = నింపెడువేళయందు.

నల. భీమ...ప్రేషిత-భీమగోదార=భీమభూపాలునిచేత ('గాఃభూమిః, దారాః యస్యసః గోదారః, భీమఞ్చిగోదారః=భీమగోదారః') సంప్రేషిత, అగుచు, ప్రజావృత్త ప్రజా=బిడ్డలతోడ, ఆవృత్త=నూడుకొనినది, అగుచు, రాజ...దీపిత-రాజధామ =

చంద్రకాంతియొక్క, చార్యమువల్లనైన, ప్రథా = ప్రసిద్ధికి, ఆధారమై, నత్ =
 తన్నిన, లపన = ముఖముచేత, సుదీపిత అగుచు, ఆత్మీయవనిత = తన భార్య (దమయంతి),
 తనయుని = తానున్న తావు, చేరి, యుక్త...వృత్తి-యుక్తక్రియలకు, అనుగుణమైన,
 వృత్తిని, విహింపక, ఆధరాధీశమాళి = ఆనలండడు, నిజ...పటిమ-నిజవిధానముయొక్క,
 విఘాత = విఘ్నముందు, నిరతులైన, విశ్వ = సమస్తమైన, ఆమిత్రులయొక్క, పరిహర
 ణమువల్లనైన, ఉత్సాహపటిమచేత, మెఱసి, ప్రత్యర్థి...సరోరుహుండు - ప్రత్యర్థి
 మండల = ప్రతియాచకసంఘముయొక్క, స్వాస్థ్య = స్వస్థతకు, హేతువైన, దానము
 యొక్క, ఘనతరమైన, వారిధారలచేత, నితాంతహరియైన, హస్తసరోరుహుండు =
 పాణిపద్మముగలవాండడు, అగుచుక, ప్రీతిక = ప్రేమచేత, ఇలక = భూమియందు,
 యజనవర్ధనప్రాధిక = యజ్ఞ వర్ధనప్రాధికచేత, ఇంచువేళక = ఒప్పేడు వేళయందు,
 సీ. పన మీఱు నేవేల్పుభాలసన్నతహేతి

యురుబలమదనాశనోగ్రవృత్తి

ఘనదీప్తికర్బురాకారమై యేవేల్పు

విల్లనంతశరాప్తిన్ముల్లసిల్లు

దనరునేవేల్పునందనమహాక్రీడ చి

త్రమహిమందారకాంతత వహించు

వరసర్వముంగళావాసమై యేవేల్పు

మూర్తి నానాభోగముల దనర్చు

గీ. నట్టికలధాతగిరికటకాభిరామ

సదనతరవర్తి సురలోకచక్రవర్తి

యఖిలమునినిర్జరులు గొల్వ నానృపాలు

నెదురె బ్రత్యక్షమై నిల్చి యిట్లు పలికె.

62

టిక. హరి. ఏవేల్పు... హేతి-ఏవేల్పుయొక్క, భాల = లలాటమందు, సన్నత
 మైన, హేతి = అగ్ని జ్వాల, ఉరు...వృత్తిక-ఉరుబల = అధికబలంఁడైన, మదన = మన్న
 ఘనియొక్క, ఆశన = ఆహారమందు, ఉగ్రమైన, వృత్తిచేత, ఘన...కారము-ఘనమైన,
 దీప్తిచేత, కర్బురాకారము = సువర్ణాకృతిగలది, వి, అనంతశరాప్తిక, అనంతశర = నారా
 యణాస్త్రముయొక్క, ఆప్తిచేత; ... నందనమహాక్రీడ; ... నందన = కుమారుని
 యొక్క, మహత్ క్రీడ = విహారము, చిత్రమహిమక = ఆశ్చర్యమహిమచేత, తారకాం
 తత(క)-తారక = తారకాసురునియొక్క, అంతత(క) = నాశముగలుగుటను, వర...
 వాసము-వర = శ్రేష్ఠమైన, సర్వముంగళా = పార్వతీదేవికి, ఆవాసము, వి, నానాభోగము
 లక = అనేకసర్వములచేత, కలధాత...వర్తి-కలధాతగిరి = రణతాద్రీయొక్క, కటక

మందు, అభిరామమైన సుదనతర=గృహశ్రేష్ఠమందు, వర్తి = వర్తించువాడు, (శివుడనుట), ఆనృపాలు నెదుర=ఆహరిశ్చంద్రు నెదుట.

నల. ఏవేల్పు...శీలి-ఏవేల్పుయొక్క, భా=తేజస్సుచేత, అసత్ = ఓప్పుచున్నదై, సుతమైన, శీలి = ఆయుధము, ఉరు...వృత్తిక-ఉరు = అధికమైన, బలమడ = బలాసురగర్వముయొక్క, నాశమందు, ఉగ్రమైన, వృత్తిక = వర్ణనచేత, (పరమిటు నని పూర్వముతో నన్వయము.) ఘన...కారము-ఘనదీప్తిక = సేఘకాంతిచేత, కర్పరాకారము = చిత్రవర్ణమైనయాకృతి గలది, వి, అనంత శరాప్తిక-అనంత=ఆపరిమితమైన, శర=ఉదకముయొక్క, ఆప్తిక = ప్రాప్తిచేత, నందన=నంపన మనెడు, మహత్+ఆక్రీడ=గొప్పయుద్ధానవనముయొక్క, ('పుమానాక్రీడ ఉద్ధాన' అ.) చిత్రమైన, మహి=ప్రదేశము; మందారకాంతక(క) = కల్పవృక్షముయొక్క ఒప్పిడములు, వర...వాసము-వరములైన, సర్వమంగళములకు, ఆవాసము, వి, నానాభోగములక = నానావైభవములతో, అట్టి, కలధాత...వర్తి-కలధాతగిరి=స్వర్ణపర్వతముయొక్క, ('కలధాతంరౌప్యహేమ్నః' అ.) కటక = నితంబప్రదేశమండలి, అభిరామమైన, సుదనతర=గృహశ్రేష్ఠమందు, వర్తి=వర్తించువాడు, సురలోకవక్రవర్తి=ఇంద్రుడు, ఆనృపాలు నెదురక = ఆనలునెదుట.

చ. బడలితిగా నృపాల! బలుబాములపా లయి యిన్నినాళ్లు నీ
యుడుగనితాల్కిక్కి ద్విభువనోన్నతనూనృతనూక్తికల్కిక్కి
జడియని ధైర్యభూతికిని జాఱనినీతికిఁ జిత్రమైన నీ
పడఁతి పవిత్రరీతికినిఁ బల్కలు మెచ్చితి నాత్మలోపలక. 63

టీ. రెంటును సమానము.

గీ. అనుచు నాభీమరాష్ట్రినాయకునిపట్టి
తోన తద్రాజసంతతి దురితరహిత
పరమజీవనమున మించ వర మొసంగి
యన్యసేవాదివై లక్ష్య మపనయింప. 64

టీక. చూరి. ఆభీమ...తోనక-ఆ, భీమరాష్ట్రి=శివరాజ్యమునకు, నాయకుని=నాయకుడైనవానియొక్క, (కొశిరాజుయొక్క. యనుట) పట్టితోనక = కుమారుని తోడ, తద్రాజసంతతి-తద్రాజ=చూరిశ్చంద్రునియొక్క, సంతతి=సంతానము(తోహితుడనుట) దురిత...జీవనమునక-దురితరహితమై, పరమమైన, జీవనమునక=జీవించుటచేత, మించ(క)=మించునట్లు, వరము, ఒసంగి, ఆన్య...వైలక్ష్యము(క)-అన్య=ఇత చూరి. ప.-31

దనియొక్క, (పీఠబాహునియొక్కయనుట.) సేవాదులవల్లనైన, వైలక్ష్యముకా = సిగ్గును, ('అత్తనశ్చరితే సమ్యక్జ్ఞాతేనైవైర్వ్యసృజాయతే, అపత్రపాతిమహాతీ సవిలక్ష ఇతి స్మృతః' పంచాశన్ని ఘంటుపారః-విలక్షస్యభావః) అపనయింపక = హరింపఁగా,

నల. ఆభీను...తోనక-అ, భీమరాష్ట్ర) నాయకుని=భీమభూపతియొక్క, పట్టి తోనక=కొమార్తెతోడ, తద్రాజసంతతి, తత్ = అ, రాజ = చంద్రునియొక్క, సంతతి=వంశముగలవాఁడు, (నలుఁడు) దురితరహితపరమజీవనమున-దురితరహితమైన, పరమజీవనమునకా = లోకోత్కర్షణ జీవనముచేత.

క. ఒనరఁ బునఃపునరవనతుం

తొనరించి నృపాలచంద్రుఁ డున్నిద్రశ్రీఁ

దనయువిదను మోదావహ

వినయానతమూర్తి నెనసి విలసితభక్తికా.

65

టీక. హరి. నృపాలచంద్రుఁడు=హరిశ్చంద్రుఁడు, ఉన్నిద్రశ్రీకా=ఉన్నిద్రమైన ప్రకాశము గలవాని, తనయుకా = లోహితుని, విద...మూర్తికా-విత్ = జ్ఞానముచేతను, అనుమోదావహమైన, వినయముచేతను, అనతమైన, మూర్తిగలవానిని, ఎనసి.

నల. నృపాలచంద్రుఁడు = నలుఁడు, ఉన్నిద్రశ్రీకా=ఉన్నిద్రమైనశోభగలదానిని, (దమయంతి ననుట.) మోదా...మూర్తికా-మోదావహమైన, వినయముచేత, అనత = నమ్రమైన, మూర్తికా = మూర్తిగలదానిని, ఎనసి = కూడి.

శా. ధాత్రీన్యందనవిశ్రుతాగమమహాధారాటధాటీప్రియా!

పృత్రధ్వంసవిధాయకాంబకమహోవిఖ్యాత! సత్యోదిత

స్తోత్రాపాదనపాత్ర! దివ్యభృతికృచ్ఛాడామణీ! విత్రస

ద్లోత్తోదంచితశేత్ర! నిన్ను భజియింతు హృదినీధారకా! 66

టీక. హరి. ధాత్రీ...ప్రియా! - ధాత్రీన్యందన=ధూరభమందు, విశ్రుతములైన, ఆగమ=జేదములనియెడు, మహాధారాట=అశ్వములయొక్క, ('ధారాటోహయచాతకే' నానార్థరత్నమాలా.) ధాటీ=దాడి, ప్రియా=ప్రియముగాఁగలవాఁడా! పృత్ర...విఖ్యాత! పృత్ర = చీఁకటియొక్క, (ధ్వంతారిదానవాపృత్రః. అ.) విధ్వంస=నాశమును, విధాయక = చేసెడు, అంబక=శేత్రములయొక్క, మహాః=తేజస్సుచేత, విఖ్యాతుఁడైనవాఁడా! సూర్యచంద్రాగ్నులు శేత్రములుగాఁగలవాఁడనుట, సత్యోదిత...పాత్ర! సత్యోదిత = జేదము అనెడు, స్తోత్రములయొక్క.

అపాదన=ఁపాదనముగల, పాత్ర=పల్లెరముగలవాఁడా, (బ్రహ్మకపాలము పల్లెరముగాఁ గలవాఁడనుట,) దివ్య...మణి! - దివ్య=దేవతలయొక్క, భృతి=రక్షణమును, కృత్=చేసెడు, చూడామణి = శిరోరత్నముగలవాఁడా! (చంద్ర కేళికుండనుట) విత్ర ... శేత్ర! - విత్ర=త్ = భయపడుచున్న, గోత్ర = గోసమూహముగల, ('గవ్యాగోత్రగవం' అ.) ఉదంచిత=మనోహరమైన, శేత్ర=వస్త్రముగలవాఁడా! (వ్యాఘ్రజనధారి యనుట.) ప్రాదీనధారకా! ప్రాదీనీ=నదినీ, ధారకా = ధరించినవాఁడా! ('తదీనీ ప్రాదీనీ ధునీ' అ.)

సతి. ధాత్రీ...ప్రియా!-ధాత్రీ=భూమియందు,స్వందన=స్రవించుటచేత, విశ్రుతమైన, ఆగమ=రాకడగల, మహాధారాట=ఆశ్వాములయొక్క, ధాటి = దాడి, ప్రియముగాగలవాఁడా! (మేఘవాహనుఁ డనుట,) వృత్ర...విఖ్యాత-వృత్రాసురుఁడనెడు చీఁకటియొక్క,ధ్వంసమును, విధాయక=చేసెడు, అంబకమహః=బాణప్రతాపమునెడు, అవి=నూర్చునిచేత, విఖ్యాతుఁడైనవాఁడా! (వృత్రధ్వంసవిధాయక=వృత్రాసురవాళకరిమైన, అంబకమహః=బాణతేజముచేత, విఖ్యాతుఁడైనవాఁడా! యనియుఁ జెప్ప నొప్పు.) సత్యో...పాత్ర-సత్యోదిత = సత్యవాక్కులయొక్క, (ఋషులయొక్క యనుట,) స్త్రోత్రాపాదనమునకు, పాత్రమైనవాఁడా! దివ్యభృతికృచ్ఛాదామణి! దివ్య=దేవతలకు, భృతికృచ్ఛాదామణి=రక్షకశిరోమణి యైనవాఁడా! విత్ర...శేత్ర-విత్ర=భయపడుచున్న, గోత్ర=పర్యతములుగల, ఉదంచిత=శేత్రములు గలవాఁడా! ప్రాదీనధారకా!=వజ్రాయుధమును ధరించినవాఁడా! ('ప్రాదీనవజ్రమస్త్రీస్యాత్' అ.)

చ. అని యధికాంబకు న్సౌగడి యంచితనత్కరుణీసుధావలో

కనమున నేదదేరి యల కౌశికుఁ డిచ్చు ననంతరాజ్యపా

లనవిభవంబు దన్త హితలాలనచాటుపురస్సరంబుగా

నెనసి నృపాలుఁ డొప్పెఁ బునరిద్దక తాకలితేందువై ఖరిక్. 67

టీక. నారి. అధికాంబకుఁ=త్రిలోచనుని, అలకౌశికుఁడు=ఆవిశ్వామిత్రుఁడు.

సతి. అధికాంబకుఁ=సహస్రాక్షుని, కౌశికుఁడు=ఇంద్రుఁడు.

క. ఆశాంతగజావధిపృథి

వీశాశ్వతభోగభాగ్యవిభవము లటు లు

రీతిసకుఁ గృప నొసంగి హ

వాశనతిలకుఁడు తిరోహితౌత్తుకు ఁ డయ్యెక్.

టీక: హరి. హవాశనతిలకుండు - హవాశన=అగ్ని హోతృండు, తిలకుండు = తిలకముగాఁ కలవాండు, (శివుండనుట.)

నతి. హవాశనతిలకుండు=దేవేంద్రుండు.

మ. అవుడాశాంతనిశాంతసామజనమాజాధారదోస్సారుఁ డై
విపులావల్లభుఁ డాత్మవంశనగరీవిఖ్యాతసామ్రాజ్యభ
ద్రపదశ్రీ నిరవొంది యాప్తజనచేతశ్చాతకప్రీతిదా
నపయోదానఘమూర్తి యై వెలసె భూనాథాగ్రణు ల్లోల్వఁగఁ.

టీక, రెంటును సమానము.

సీ. అతనుపావక¹దీపితాభితాపము డిందె
సత్సామహర్షసామగ్రిఁ జెందె
వనచూళిదురాప వప్రకంపము జాతె
నిష్టలీలాస్ఫూర్తు లింపుమీతె
ఖరరాజకరజాతకాతరత్వ మడంగె
గరిముఁ జెలంగి యంగములు పొంగె
మదమత్తపరభృతస్యచయంబు శమించె
నాకల్పసద్వీధు లతిశయించె

గీ. నమరనుతవైభవుని వివేకాబభవుని
ధవునిఁ దేజోరవిందబాంధవునిఁ బాసి
యెట్టకేలకుఁ గ్రమ్మతి నెనసి వసుమ
తీమహారాజ్యలక్ష్మీ సుస్థిరత నిలువ.

70

టీక, రెంటును సమము.

తా. ఇందు రాజ్యలక్ష్మీ యితరభాషలు లేక సుఖంబున నుండె నని చెప్పుటచే ప్రియ
విరహమువల్ల నైన మదనాగ్ని తాపాధిక్యాదులు లేక యుండె నని స్ఫురించుచున్నది.

క. అని యిట్లు పొందునుతునకు

జనసుతుండు మృకండుసుతుండు చతురత నెఱిగిం

చిన యీవిచిత్రకృతి విను

ఘనులకు సిరు లొసఁగు మహిమకరవంశభవా !

71

శా. నమ్రామవసంత ! సంతతనుతిస్యస్తాదరాహార్యజా
కమ్రస్వాంతనిశాంత ! శాంతభయరింఖద్దేవమర్త్యంతకృ
ధూమ్రాక్షాదికృతాంత ! తాంతభృగురాద్దోర్ధర్వతేజోమహా
తామ్రాంశుక్షణదాంత ! దాంతజనసంత్రాణైకచింతామణీ ! 72

టీక. నమ్ర...వసంత! నమ్ర=నతుల నెడు, ఆరామములకు, వసంత=ఆమనియైన
వాఁడా!, సంతతి...నిశాంత-సంతతనుతియందు, స్యస్త = ఉంపఁబడిన, అదరముగల,
ఆహార్యజా=పార్వతియొక్క, కమ్ర=మనోజ్ఞమైన, స్వాంత=మనస్సే, నిశాంత =
గృహముగాఁ గలవాఁడా!, శాంత...కృతాంత! - శాంతభయ = నిర్భయముతో,
రింఖత్ = చరించుచున్నవారై, దేవమర్త్య = దేవమానవులయొక్క, అంత = నాశ
మును, కృత్ = చేసెడు, ధూమ్రాక్షాదిరాక్షసులకు, కృతాంత=అంతకుఁడైనవాఁడా!,
తాంత...దాంత! - తాంత=వాడిన, భృగురాట్ = భార్గవునియొక్క, దోర్ధర్వ =
తేజునెడు, మహత్ = అధికుఁడైన, తామ్రాంశు=సూర్యునికి, క్షణదాంత = ప్రాతః
కాలమైనవాఁడా, దాంతజన...మణీ - దాంతజన = ఋషిజనులయొక్క, సంత్రాణ
మందు, ఏక = ముఖ్యమైన, చింతామణియైనవాఁడా!

క. కంజభవాభవచేతో

రంజన ! ఖరభంజనా ! నిరంజనజనజీ

వంజీవకాజవంజవ

సంజీవకచరణ సఖర చంద్రమయూఖా !

73

టీక. కంజ...రంజన-కంజభవ=బ్రహ్మయొక్కయు, అభవ=శివునియొక్కయు,
చేతః=చిత్తమును, రంజన=రంజింపఁజేయువాఁడా! ఖరభంజన=ఖరాసురసంహరియైన
వాఁడా!, నిరంజన...మయూఖా-నిరంజనజన=నిష్కల్మషజనుల నెడు, జీవజీవక=చక్షో
రములయొక్క, ఆజవంజవ=సంసారమునకు, సంజీవక=రక్షకమైన, చరణసఖరచంద్ర
మయూఖములు గలవాఁడా!

పంచచామరము.

అయాశ్రయాధరాధరా హృతాహితాహితాన్వితా

జయావ్యయాపరాపరా యసాధ్వసాహసాహసా

సయాలయానిరాకరాసనాతనాజనావనా

దయామయాచిరాదరాసదాప్రదాచిదాస్పదా!

74

కృతికర్తృ గద్యము.

గద్యము. ఇది శ్రీరామచంద్ర చరణారవిందవందన పవననందన ప్రసాద సమాసాదిత సంస్కృతాంధ్రభాషాసామ్రాజ్య సర్వంకషచతుర్విధ కవితానిర్వాహకసాహిత్యరసపోషణ రామరాజభూషణకవిప్రణీతం బైన హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానం బను మహాప్రబంధంబునందు సర్వంబును బంచమాశ్వాసము.

వ్యాఖ్యాతృ గద్యము.

ఇది శ్రీహనుమద్వరప్రసాదబిభృ సారస్వతపాత్ర భారద్వాజగోత్రపవిత్ర చిత్రకవి పెద్దిరాజతనూజ పురాతనాధునాతన కఠినప్రబంధార్థబోధన సమర్థ మానసాంభోజ బుధజన విధేయానంతయనాచుధేయ విరచితంబైన “హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన ప్రకాశిక” యను వ్యాఖ్యయందు సర్వంబును బంచమాశ్వాసము. శ్రీ, శ్రీ, శ్రీ.

చెన్నపురి : నావిక్ల. రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్ వారి
ఆదిసరస్వతీనిలయము ద్రాక్షరశాలయందు
ముద్రితము, 1953.

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్

292, ఎస్.ప్ల. నేడ్,

పోస్టు బాక్సు 1872, చెన్నపురి. 1.

తెనుగు నిఘంటువులు

రూ. అ.

	రూ. అ.
నానార్థనిఘంటువు, పద్య కావ్యము	0 4
క్రితేంద్రశాంధ్రము, పద్య కావ్యము	0 6
ఆంధ్రనామసంగ్రహము, ఆంధ్రనామ శేషము, సాంబనిఘంటువు, టీకా, అకౌరాద్యనుక్రమణికతో (నిఘంటు త్రయము)	1 12
డిటో కాఖిలాబైదు	2 0
వావిళ్ల నిఘంటువు (అ-బై వఱకు)	
I సంపుటము	10 0
డిటో (క-ఇ వఱకు) II	12 0
డిటో III వ సం॥ (ట-న వఱకు)	10 0
శబ్దార్థచంద్రిక, క్రిమహాకాళి సుబ్బారామ కృత ఆంధ్రనిఘంటువు	10 0
అక్షుశబ్దార్థచంద్రిక	6 0
తెనుగు సామెతలు with English Translation by Captain Carr	Rs. 2 0
Gellettes' Telugu Dictionary (Printed in Roman letters)	7 8
Sankaranarayana's Telugu-English Dictionary	
శంకర నారాయణ గారి నిఘంటువు (తెనుగుపదములకు ఇంగ్లీషు అర్థములకలిది)	12 0
Do. English-Telugu Dictionary.	
శంకర నారాయణ గారి నిఘంటువు (ఇంగ్లీషు పదములకు తెనుగు అర్థములకలిది)	15 0
English-Telugu Pocket Dictionary	
ఇంగ్లీషు-తెనుగు పాకెట్టుడిక్ష్నరీ	5 0

Translation Guide (English to Telugu & vice-versa (useful for Revenue Officials)	2 8
తెనుగుపద్య కావ్యములు	
అడవిమల్లెలు	0 8
అధ్యాత్మ రామాయణము	2 0
అనంతనిఘండము, (ఛందోదర్పణము)	2 0
అనిరద్ధ-చరిత్రము, అబ్బయమాత్య	1 0
అప్పకవీయము, క్రొత్తకూర్పు	5 0
శ్రీగిడుగురామమూర్తి గారి విమర్శ	0 12
అంబరీషాపాఖ్యానము, సటిక	0 8
అన్యనాదకోలాహలము, ద్విపద, అఘటిక	0 12
ఆంధ్రభాగవతము, పద్య కావ్యము	
2 సంపుటములు	15 0
ఆంధ్రమహాభారతము:—పద్య కావ్యము, అదిపర్వము, పెద్దచ్చు	1 8
" చీక (ప్రాతది)	8 0
అదిపంచకము	11 4
యాదవపంచకము, ప్రీతిపర్వం	7 8
కాంతిసప్తకము	7 8
అది సభాపర్వములు, గల సంపుటము	4 0
అరణ్యపర్వము	4 0
విరాటోద్యోగపర్వములు	4 0
భీష్మద్రోణపర్వములు	4 0
కర్ణశత్యసౌప్తికప్రీతిపర్వములు	4 0
కాంతిపర్వము	4 0
అనుకాసనిక, ఆశ్వమేధ, ఆశ్రమవాస, మౌసల, మహాప్రస్థానిక, స్వర్గాశ్రామాణపర్వములు	4 0
ఆంధ్రభారతవిమర్శనము, శ్రీ మల్లాది మూర్తినారాయణశాస్త్రి గారి	0 12

అంధ్రనామసంగ్రహము, మూలము	0 4	ద్వ. అ.
,, టీకతో	0 10	కుమారసంభవము, నన్నెచోడ 5 0
అనందరంగరాట్టుండము	1 8	గయోపాఖ్యానము, రామనామాత్య 0 12
అంధ్రభాషాభూషణము విమర్శతో	0 6	గయోపాఖ్యానము, ద్విపద (కృష్ణ
బసవపురాణము ద్విపద	4 8	ర్జున సంవాదము) గోపమంత్ర 0 8
భక్తిరసశతక సం॥ I, 20 శతకములు	8 0	గద్యపద్యసంగ్రహము, విద్యాకా
,, II ,,	8 0	జ జే. శుబ్రహ్మణ్యశర్మగారిది 0 12
,, III ,,	8 0	,, క్రిగోర్తిసూర్యనారాయణశాస్త్రిగారిది
నీతిశతకసంపుటము I ,,	8 0	గరుడాచలము-యక్షగానము 0 4
అంధ్రక్రిమద్రామాయణము—		గణికాగుణప్రవర్తనతారావళి 0 4
క్రిజనమంచికేపాద్రికర్మగారిది,		గీతమంజరి, క్రిచిలకమర్తిలక్ష్మినర
3 సంపుటములు	15 0	సింహము 0 4
డిటా 7 సంపుటములు	18 0	చాటుపద్యమణిమంజరి, ప్రథమభాగం 1 12
అంధ్రభాషార్థవము	1 0	చిత్రభారతము, చరిగొండ ధర్మన 1 8
అంధ్రచంద్రాలోకము, సటిక	1 4	చెన్నపురి విలాసము 0 8
ఉత్తరరామాయణము, చక్క నిది	6 0	ఛందోదర్పణము (అనంతుని
ఉత్తరహరివంశము	3 0	ఛందస్సు) 2 0
కవికంతోక్తి	0 4	జై మిసీభారతము 2 8
కవిజనాశ్రయము	1 0	జేనుగునపమస్వలు 0 8
కవినంశయవిచ్ఛేదము, అడిదము		జీకింగురాజుకథ (జంగంకథ) 0 8
మూరకవి	అచ్చు	ధనాభిరామము 0 12
కవిరాజమనోరంజనము	1 4	ధ్రువోపాఖ్యానము, సటిక 0 12
కవిజనరంజనము	0 12	నరసదూపాలీయము, సటిక
కళాపూర్ణోదయము, మూరన	4 0	(కావ్యాంశకార సంగ్రహము) 3 0
కృష్ణదండకము	0 2	హరిశ్చంద్రద్విపద, గౌరనకృతము 3 0
కవిత్వతత్త్వవిచారవిమర్శనము	1 8	సాగంధికాప్రసవాపచారణము
కవిగజాంతుకము	0 4	ద్విపద 3 0
చేరీలపద్యములు	0 4	శుకసప్తతి, కదిరీపతి 3 0
కృష్ణరాయవిజయము	0 12	జేమన పద్యములు, తాత్పర్యము 7 8
కాశీఖండము, శ్రీ నాథుని	3 8	రాధికాసాంత్వనము 1 8
కుచేలోపాఖ్యానము, సటిక,		పాండురంగమహాత్మ్యము సటిక 6 8
(భాగవతం)	0 8	రాఘవపాండవీయము సటిక 4 0
డిటా గట్టుప్రభువుకృతము	0 10	పారిజాతాపచారణము సటిక 5 0

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్,
పోస్టుబాక్సు 1372, 292, ఎస్. ప్ల. కేడ్, చెన్నపురి 1.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము పద్యసూచి.

పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.
అంగీకృతార్హ	202	అరిసాహస్యనిధి	214
అంచిత	4	అకులదీప్తి	165
అందుదణియంగ	225	అకులితమార	223
అంబరాంబుధి	174	అత్తతీననుభావము	91
అఖిలదేశములు	235	అధికవిధి	106
అచ్చటనలమాన	197	అధిపుడను	111
అచ్చటనీయపూర్వ	109	అధ్యయనాల్లి	10
అజభవప్రీతిగా	12	అధ్యయనాల్లి	8
అజితప్రక్రియ	146	అనఁటుల జన్మమైతి	191
అటమున్న	192	అనఁబోసి	107
అటునిలవ	141	అనఁకు	7
అట్టియెడ	50	అనఁకుమానన	137
అడరననంత	96	అనఁకుమనిక్రియా	16
అడుగులవ్రాలి	235	అనఁకువరప్రకర్ష	114
అతఁడు	29	అనఁఘాంగ	133
అతఁడు మోహము	220	అనఁజననాథు	138
అతఁడును నాస్థానంబున	204	అనఁతలిమాత్ర	105
అతని సౌందర్య	82	అననాజననాథాగ్రణి	235
అతను పావక	244	అనవధికోపకార	219
అతను బలంబులు	60	అనవరసద్గణోఁకు	112
అలిసవల్లవోజ్వుల	182	అనవిని	25
అలిబహులు	64	అనవిని దెందమూరడిల	83
అలిమాత్ర	8	అనవినితీర్చపాటు	142
అలిముక్త	47	అనిజవరాలు	163
అలిముగ్ధవారిణి	101	అనినజితేంద్రియం	112
అలివచూపులు	190	అనినతులూచరింప	221
అలిశంబరద	179	అనినకోభూచరి	114

పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.
అనిన నాయమిత	143	అపుడు భీము	213
అనినానాశ్రుత	114	అపుడు వికలాంగ	223
అనిబల్కె	73	అప్పుడప్పుడమితేడు	147
అనియంకర్పిత	10	అప్పుడప్రతిమాన	68
అనియధికాంబకు	243	అప్పుడాయతి	139
అనియనిమిష	192	అప్పుడు కాశికు	129
అనియట్లు	244	అప్పుడు రాజు	158
అనియద్విధం	8	అమరవరక్షమా	125
అనివారి	188	అప్పుడనమాన	80
అనివారి	234	అమరునీనికట	201
అనిశకలిత	70	అపుడు శుచి	183
అనిహితమృదు	200	అయాశ్రయా	215
అనిహృదయేశు	154	అయినగాని	166
అనుచు	56	అయ్యవనరంబున	99
అనుచునంచిన	214	అరయరజోరుణా	174
అనుచునాభీమ	241	అరవిందప్రకరం	191
అనుచువిన్నందన	236	అలఘు	32
అనుటయు	71	అలఘు	27
అనుటయునన్న	194	అలఘుకటీర	191
అనుటయునప్పడో	167	అలఘుకాంతార	61
అనుపమదివ్య	165	అలఘుగతిప్రాధి	81
అనుపమపుణ్య	227	అలఘుగీరీశ	168
అనుపమవృత్తి	116	అలఘుశరాత్త	232
అపరదిశ	176	అలఘుక్రియంత	178
అపరపయోధి	175	అలతిర్మగన్దయాగ్రజి	88
అపుడభ్రాత	162	అలయదూరస్థిత	92
అపుడయోధ్యాధిపతి	229	అలరంజేసి	47
అపుడాకాంత	244	అలరు	26
అపుడు	53	అలసాధ్వీడిత	228
అపుడవర	125	అవదాతాంబుజనేత్ర	206
అపుడుఘనవన	160	అవధరింపుము	129
అపుడు తడయక	115	అవధరింపుము	171
అపుడు ధర్మపరిగ్రహ	237	అవనీపతివర	79

పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.
అవరజని	216	ఇట్లా క్రమించిన	134
అవధరింపుము	44	ఇట్లు సాధ్యమైన	165
అవధరింపుము	208	ఇయ్యచి నీతను మొందు	176
అకాకుత్సుండు	18	ఇప్పుడు విశ్వభారము	136
అక్షణదావిపర్థన	135	ఇచ్చిధంబున	24
అట వెలందులందు	28	ఇచ్చిధంబున	59
అకటినమ్మహోత్సవ	49	ఈకరణినకనుశరభా	63
అకటినలవిరచిత	156	ఈకరణినక్షమత్వ	38
అకటినాగుణోన్నత	197	ఈగతి నేర్పు	213
అకటినాకుమార	141	ఉచిత క్రియలనాథ	50
అత్త జనకుడా	15	ఉద్ధృతసారిణాశర	206
అదిత్యమండలాపాయ	157	ఉరుతిభరద్రుమంబుల	62
అదిక్ బ్రాహ్మ	13	ఎక్కడివాడ	204
అనరపతి	167	ఎగ్గవాటిండు	233
అపగలర	163	ఎడమకేతద్దతి	144
అపురంబున	26	ఎనయనుమాకుమారుని	189
అపురిమించు	27	ఎన్నడుమాకు	25
అయనును త్తమ	145	ఎన్న నేరికి	122
అయెడ సార్వభౌమనతి	228	ఎయ్యదిసీకు	193
అరకుణిలలామ	90	ఎలమిమదిగ్గలంచి	78
అరేయివారలందఱు	178	ఏతాదృశబహుమహిమ	22
అవనమధ్యశేలనము	16	ఏనీట క్రివికా లేక్షణ	134
అవేళనరిగెనాకుల	161	ఒకచోట	75
అవేళనాకుచిభావ	218	ఒకచోటమఖవాట	132
అకాంతగజాపధి	243	ఒనరంబునకపున	242
అకాదై న్యదశా	182	ఒలేమ యేకదవనీ	232
అసార్వభౌమనతియు	213	ఒవరకాతరూప	74
అయెడనాఖండలాది	119	కంజభవాభవచేతో	245
అలాకించి తదుక్త	220	కచభృంగములు	161
ఇచ్చటి యావశ్యకక్రి	222	కట్టెండతాకున	152
ఇట్టినిచందములు	110	కట్టెండకోవదనంబు	153
ఇటయోధ్యాధిపతి	208	కననయ్యెననఘనానా	194
ఇట్లేషభూభువన	32	కనుగొని యతడు	103

పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.
కమ్మనిపువ్వుచేనియల	153	చండా లేశమహోదయా	231
కలనంబ్రోద్ధుట	20	చతురంభోధిపరీత	100
కలయంగనిచ్చు	78	చననానయవిదు	139
కలికికొవ్వెద	189	చనిచని	163
కఢినివేళిత	6	చనియెముహూర్త	177
కళలకునిమ్మసొమ్మ	177	చనుదుస్సెర్ప	9
కాంచితద్వివ్యలింగ	185	చపలతమాని	81
కాంచియడఁకువతో	67	చలిత సత్వజరతి	68
కానఁబ్రధితాత్మ	83	చింతింపవచ్చు	166
కానశంబరమగ్నాస్త్ర	75	చిగురుమెఱుంగు	49
కానువిమోహమర్దు	131	చిద్రాజికముద్రాయంత	23
కామాస్త్రంబయి	182	చిలికినచోనెల్ల	145
కినిసి కరింద్రకుంభములు	190	చేరువ నిలిచిన	196
కినిసిపాణీనాళికంబు	79	చైత్రికుండై	40
కుదురు మెఱుంగు	235	జనపాలనకలరత్న	186
కుముదినివేగునంతకు	182	జనవరహృతారి	136
కురుచిందములచంద	73	జనవిశుతప్రభాకలిత	84
కైతవప్రాధి	135	జనవిభుండు	233
కొదమతుమ్మెద	56	జనియించెన్	171
కొనిచనంగని	195	జలకాపుండు	181
కొవ్వుచల్కపుణ్ణీయకొని	155	తదయకాద్విజరాజ	157
కాంతేయాగ్రజ	25	తదనంతరంబ	40
కాశలమున నిట్లనిచిన	95	తదుదితపద్ధతి	11
క్షీలికనాగ్ని	18	తద్యేశభీమగోదార	239
క్షీలిపతి	58	తనకగ్రజాలినంభవు	216
క్షీలిభర్తకుమారుండు	32	తనపయిరాజారా	172
క్షీలిభృద్వర్గ	14	తనమిత్రుండు	45
క్షీలిరాజ్యమెల్ల	146	తనగఁ జిత్రభానుండును	103
భరణిరణాకపంబు	109	తనవగఁజెలువగ	215
భరవోర్తండల	20	తమ్మదుప్రాణవల్లెత్త	234
గంతులుదక్కింతు	57	తరిణిందత్సమయ	180
గురుభరదుర్గ	15	తఱులకయబ్బారి	36
గోత్రాజనవిత్రాసన	23	తఱుపునందద్దబారాగము	235

పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.
తలఁకొకజాడనవకం	62	నిరుపమదాఁకేళి	53
తాదృశకకత్య	11	నీసురూపాదార్య	85
తారకాపభవీధి	224	వంచమశుద్ధిగల్గెనెడ	44
తెలిపెదమావృత్తి	104	వరికపుడధిక	136
తెలువసెమున్నగా	118	వనిచన్నదిక్కు	173
తొగరునుదీపులేటయు	190	వనివేలజన్మములకు	163
తొలిమిక్కుచెలులాడు	183	వనిగొనియె	212
త్రాకెన్ సింధు	20	వరగోత్రవిభిమాన్నవ	172
త్రిభువనహిత	127	వరమదయ	21
దనుజభ్యంసికి	16	వరమహంసాన్వయ	107
దళముదప్పింతు	19	వరమాత్మనానగా	66
దినలక్ష్మీవసుభూషణం	183	వరిపాటితారాతి	33
దివికంధాత్రికి	174	వరిపుల్లకేసరాళి	59
దీపితతారమాత్మికకలిక్	180	వలుముఱుచెల్పి	87
దీపితధర్మగౌరవ	21	వలువగతురగముల	31
ధరగుర్వర్ధిజనానా	103	వవనాత్మకృతకవనా	42
ధరణీశుండాకలి	209	వసమిఱునేవేల్చి	240
ధాత్రీస్యందన	212	పాండుసుతాగ్రజుండు	25
ధృతమండలాగ్ర	212	పాదశలమహావద్దంబు	191
ధృతిదగ్ధరు	92	పుట్టకపుట్టిన	216
నమ్రరామవసంత	245	పుడమినీవేలనియెడ	116
నరదేశోత్తములుండ	131	పురముపురఁధ్రులయ్యెడ	189
నరపతిముదితమలిక్	222	పురివజ్రోపరి	27
నరపతియుండన్నహోచిత	94	పురుషులకు నేడనత్యంబు	194
నరలోకనుతభావ	225	పులుగలు సాలంగట్టకొని	172
నలువనవారవిందములు	191	పూనిమహావనీపలయ	44
నవలావణ్యవిలాస	110	పూనియట్లనురాగము	38
నవశక్రీపలనీల	42	పొలుపొంద	93
నిఖిలలోకానంద	2	ప్రక్షుణ్ణక్షణదానర	169
నిజనిద్రాలసతా	5	ప్రచ్ఛాయవనస్పృశుల	139
నిజమిదియనంగ	200	ప్రధనపరిభూతపార	169
నిన్నదలచినవార్త	227	ప్రబలమానీశ	143
నిరపాయనభరణిరక	191	ప్రాశమాటకాని	26

పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.
ప్రా లేయంశుఁడు	177	మొకములజాడ	17
ప్రాధినాజనబోషక	193	మెత్తురునీగజాగ్రవ	118
బంగరుగట్టు	13	మెలతము ఖద్విజేంద్ర	190
బడలిలిగానృపాల	241	యతిహితనత్యరూప	128
బలవద్వైఖరి	93	యతులొకకొందఱు	34
బలితంపుఁగొమ్మల	216	రంభాదిహరిణకేత్రలు	126
బహుళస్కంధ	60	రతిపరిమూర్తి	233
బాలికబడలి	153	రామభక్తునకు	6
భయదంతై	37	రావేలమననిర్మలరావేల	234
భవదీయానుచరుండ	106	లలితగుణకాలి	84
భావంచేవగఁ	52	లలితరసోపభోగ	181
భావముననురజ్యేంద్ర	88	లవణోదాత్త	5
భువనసంత్రాణ	28	లోకభారాలొక	22
భూమితపూర్వరూప	237	వగవకు నాదుసేతకు	199
భూమిమండల	156	వనచరభూతనిష్కరుణ	187
భూరితరకాంతి	209	వనజభవునాజ్ఞ	118
మంగళదేవతా	61	వనధిక్షోభ	20
మందరధీర	236	వనధిలంఘన	24
మగనిబాసిలి	196	వనరుహకందముల	65
మగుడననుభావ	227	వరదానధూర్వహ	120
మకకములేల	115	వరరక్షకవిత	21
మనదేశంబున	144	వరసత్వీర్తి	18
మనసీవుపాంథుల	54	వలిజక్కువకెకాదు	178
మనమెరియగ	221	వల్లవీరలిఁజేలి	175
మనుజువకాండ	99	వసుధగాంచన	14
మనుజుపలియును	131	వారిఁ గనుఁగొని	98
మనుజువరాధిరాజ	262	వారివరిత్రము	25
మానకపుడాకులాకులు	218	వారీచెంతట	167
మానవలోకచంద్ర	231	విదళితకు వలయోద్యోల	159
మారునివంటిరూప	232	వినుమాదరమున	35
మీశుకకారికా	91	విముఖతభృగురామా	206
ముఖ్యంతై	2	విశదఖ్యాతి	17
మనిగంభావన	127	వెనుకొనివచ్చు	154

పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.
వెన్నెల పాలవెల్లి	178	సమధిక్ర భా	87
వెలయంగమహాద్భవు	90	సమధిక్ర భావ	117
వెలయవిశుద్ధ	21	సమధి కానమతురుగమ	204
వెల యుఁబురిం	23	సముదితక్రమంబున	77
వెలుఁగురు సుభ్రామము	199	సముదితపరిశోధన	229
శరదవ్రాతము	28	సమయజ్వలవశనాయూ	140
శరనిధి వేష్టితాంబుల	93	సరస భారావికాస	46
శిక్షితబంధువతు	22	సవనరోధి	42
శూలకయాభిల	210	సామాన్యనిగా	199
శ్యామలతాకోమలతా	23	సారోద్ధృతా	121
శ్రీ సునగ	30	సార్వభౌమునిభార్య	188
శ్రీమద్రామ	1	నితదంతిమవదంతుర	176
శ్రీమన్మంత్రకళా	21	సుకరాజమైత్రి	89
శ్రీమానితమాదుతిరుత	129	సుకులఁ బెక్కండ్ర	10
శ్రీయోజితవిమతానుజ	44	సేవింతుఁ భవదీయ	205
శ్రీరామచంద్ర	171	స్వరాసరశరాసన	170
శ్రీరామభూషణ	9	హరికృష్ణస్వాస్థ్యము	21
శ్రీవైదేహసుతక	1	హరికృష్ణదండ	13
శ్రీసీతాహృదయేశ్వర	208	హరివదనాక్రమించెదో	111
శ్రీహయమద్వర	1	హరిహయఁడంత	40
సకలమతనూతనాక్ష	138	హఃశిఃగాలప్రాప్తుఁడై	229
సతతాభ్యంతరిత	186	హితమాపరించె	71
సనకాదిమునిమోహ	112	హలంకారికుంభకర్ణ	23

శ్రీ చిలకపాటి వేంకటరామానుజశర్మగారి గ్రంథములు.

జ్ఞానవిద్య విద్యోదకధాకల్పవల్లి, ఆంధ్రభోజచరిత్రము, కాళిదాసప్రకరణము
 నీమూఁడు గ్రంథములును బరస్పరసంబంధము గలిగియుండును
 గాఁబట్టి యిందొకటిఁ గొన్నవారికి తక్కిన రెండత్యావశ్యకములు.

ఆంధ్రభోజచరిత్రము

ఇది సంస్కృతభాషయందుండు భోజచరిత్రమును శ్లోకములకు సరియయిన
 యాంధ్రపద్యంబులతో సంస్కృతపదనమునకు సరియయిన యాంధ్రపదములతోఁ జేర్చి
 రచియింపఁబడినది. కాళిదాసులతో భోజానిసభయం దుండిన మహాకవులచరిత్రమును
 భోజకాళిదాసుల చరిత్రము నుండును. ప్రతి 1-కి రు. 2—8—0

చమత్కారకథాకల్లోలిని

ఇది రోచనుఁడను రాజకుమారుఁడు మందారమాల, మదనమాల, మదనసేన,
 వసంతసేన, మదనలేఖ, చందనలేఖలను విద్యద్రాజకన్యారత్నములను బరకియాభావం
 బునఁ బరిణయ మయిన శృంగారచరిత్రము. పద్యములును శ్లోకములును గలిసియుండు
 మనోహరపదనము విద్యోదకధాకల్పవల్లివంటిది. ప్రతి 1-కి రు. 3—0—0

శ్రీతులస్యపాఖ్యానము

ఇది లక్ష్మీదేవి తులసి యనురాజపుత్రియై జన్మించి శంఖచూడునికిం బల్మియై
 నారాయణునిచేతఁ బాతిప్రత్యభంగమునుబొంది తత్పత్నియై తులసీపత్రరూపమును
 ధరించి భగవంతుని కేకాంతకైకర్య ప్రపణయైనచరిత్రము. ఇది తులసీదళములచే భగవ
 త్సౌజనీయువారలకెల్ల నత్యాదరణీయము. బహుమందరమైనకథ. శ్రీబ్రహ్మవైవర్త
 మహాపురాణములోనిది. ప్రతి 1-కి రు. 1—0—0

ఆంధ్ర తనిజ్ఞోకి

ఇది ద్రవిడభాషలోఁ పెరియవాచ్చాంకిళ్ల గారు రచించినతనిజ్ఞోకికి సరిగా నాంధ్రీక
 రింపఁబడి మధ్యోదాహృతములగు ప్రమాణవాక్యములకర్థములతో ముద్రితమై యుండును.
 దీనియందు శ్రీరామాయణములో ముఖ్యములగు శ్లోకములకు శ్రుత్యాదిసప్తమము లగు
 మహాకర్థము లొక్కొకపదమునకును వాక్యమునకును నలవదేఱబడివిధముల నుపన్యసింపం
 బడియుండు. ఈయర్థములమనోహరములయినవి. (అచ్చగుచున్నది.)

నావిల్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,

292, ఎస్.ప్లనేడ్, చెన్నపురి. 1.

